МОСКОВСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИНСТИТУТ
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

З. М. ДЫМШИЦ,
О. Г. УЛЬЦИФЕРОВ,
В. И. ГОРЮНОВ

УЧЕБНИК ЯЗЫКА ХИНДИ

Часть I

Издание 2-е, исправленное

*Допущено
Министерством высшего и среднего
специального образования СССР
в качестве учебника
для студентов высших учебных
заведений*

ИЗДАТЕЛЬСТВО «НАУКА»
Главная редакция восточной литературы
Москва 1980

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

проф. Е. П. ЧЕЛЫШЕВ

Дымшиц З. М., Ульциферов О. Г., Горюнов В. И.

Д 88 Учебник языка хинди. Ч. I. 2-е изд., испр. М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1980.

719 с. с ил.

Учебник языка хинди, часть I, предназначен для студентов первого года обучения востоковедческих вузов. Он может быть использован также при самостоятельном изучении языка. Структурно учебник состоит из вводного и основного курсов, сводного хинди-русского словаря и приложений. Уроки содержат грамматическую часть, тексты на бытовую и общественно-политическую тематику, построчный словарь, лексико-грамматический комментарий и многочисленные упражнения, закрепляющие пройденный материал. Цель учебника — привить навыки письма, чтения и устной речи.

Д $\frac{70104\text{-}113}{013(02)\text{-}80}$ 17-80. 4602010000 4И

ПРЕДИСЛОВИЕ КО ВТОРОМУ ИЗДАНИЮ

Данный учебник является первым практическим курсом языка хинди, публикуемым в СССР. Это заново переработанный и дополненный вариант учебника, изданного литографским способом. При написании учебника авторы учли последние достижения в области индийской филологической науки. Учебник предназначен для высших учебных заведений, но может быть использован и при самостоятельном изучении языка.

Главная цель учебника — научить студентов на основе хорошего знания грамматики и активного владения лексикой вести беседы на бытовые и несложные общественно-политические темы, а также правильно переводить с хинди на русский язык и с русского на хинди тематически ограниченный материал.

При изучении языка хинди в качестве основного (10—16 часов в неделю) учебник рассчитан на один год обучения, в качестве же второго языка (6—8 часов в неделю) — на полтора года. При самостоятельном изучении предлагаемый учебник рекомендуется проходить в течение полутора-двух лет.

Учебник состоит из «Вводного курса», «Основного курса», «Сводного хинди-русского словаря» и «Приложений».

Описание звуков в «Вводном курсе» дается по принципу — от звуков, сходных со звуками русского языка, к звукам, свойственным только хинди. Фонетические упражнения, имеющиеся в каждом уроке, способствуют выработке правильных навыков произношения. Начиная с 9-го урока «Вводного курса», даются диалоги, назначение которых — привить студентам первоначальные навыки устной речи. Тема диалогов — аудитория и окружающие студента предметы. Объем лексики и грамматические формы, используемые в диалогах, дают возможность

студенту вести несложную беседу на изучаемом языке. «Вводный курс» рассчитан на 40—50 учебных часов.

«Основной курс» состоит из 17 уроков. Все уроки этого курса делятся на три части, имеющие свою специфику:

1) грамматика и грамматические упражнения;

2) текст урока с построчным словарем и лексико-грамматическим комментарием;

3) упражнения к уроку.

Каждый урок начинается с введения нового грамматического материала, благодаря которому студент может понять и перевести основной текст, выполнить упражнения и правильно построить фразы во время бесед.

В грамматическую часть урока включены как морфологические, так и синтаксические темы. Среди морфологических тем большое внимание уделено глагольной системе. Много места отведено и наиболее трудным для студентов вопросам грамматики языка хинди — согласованию и управлению (послеложному и беспослеложному) и построению предложения. Грамматика к урокам, где это возможно, излагается сопоставительно с русским языком.

Упражнения к грамматической части предназначены для первичного закрепления изложенного материала. Они составлены на основе пройденной лексики, поэтому прежде всего следует повторить слова предыдущих уроков. Грамматические упражнения к первому уроку «Основного курса» составлены на базе лексики «Вводного курса».

Каждый урок содержит один основной текст и ряд дополнительных материалов для самостоятельного чтения и перевода. Тексты уроков, посвященные бытовым темам («Класс», «Семья», «Квартира», «Город», «Почта», «Магазин», «Столовая», «Метро», «У врача», «В ателье» и т. п.), даны в форме диалогов и монологов. Построчный словарь к текстам насчитывает в среднем 65—75 новых слов.

Основной текст снабжен подробными лексическими и грамматическими пояснениями, которые закрепляются в упражнениях к уроку. Они содержат значительное количество фразеологических оборотов и сочетаний, а также указания на управление имен в глагольно-именных словосочетаниях.

Задача дополнительных материалов, расширяющих пройденную тему, равно как и различных видов упражнений — закрепить

грамматику и лексику, развить навыки самостоятельного перевода и устной речи.

Если изучающий забыл правило, на которое дано то или иное упражнение, он может при помощи «Грамматического указателя» найти то место в учебнике, где объясняется нужное правило, и повторить его.

Когда изучающий забыл нужное ему слово, он может найти его в «Сводном хинди-русском словаре», в котором в скобках указывается, где основное слово словарной статьи встретилось в первый раз.

«Приложения» содержат дополнительный лексический и справочный материал (иллюстративные таблицы, таблицы метрической системы мер и весов, таблицу числительных и грамматический указатель).

* * *

Первое издание «Учебника языка хинди», опубликованное в 1969 г., широко используется в учебном процессе. Этот учебник получил положительную оценку в печати; его авторский коллектив был удостоен международной премии им. Дж. Неру за 1969 г.

Применение учебника в преподавании и при самостоятельном изучении языка подтвердило правильность методологических принципов его построения, а также показало высокую эффективность использования его в учебном процессе.

Вместе с тем в ходе аудиторных занятий в учебнике были обнаружены отдельные опечатки и неточности. Во второе издание внесены необходимые исправления и дополнения, за исключением унификации названий причастий и деепричастий с соответствующими терминами, употребляемыми во второй части учебника, которую не удалось провести по техническим причинам.

Авторы считают своим долгом выразить благодарность всем товарищам, просмотревшим учебник в рукописи и сделавшим ряд ценных замечаний при подготовке второго издания.

Особенную признательность авторы выражают Соме Сундараму и Параматме Пракашу за редактирование индийской части рукописи.

Учебник написан под руководством проф. З. М. Дымшица.

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ

англ. — английский язык
вежл. — вежливая форма
г. — город
грам. — грамматика, грамматический
дип. — дипломатический термин
др. — другие.
ед. — единственное число
ж. — женский род
загл. — заглавие, заголовок
зд. — здесь
изм. — изменяемое слово
изм. и неизм. — слово может изменяться и не изменяться
ист. — исторический
л. — либо
м. — мужской род
мед. — медицинский термин
межд. — междометие
м., ж. — слово используется как в мужском, так и в женском роде
мн. — множественное число
напр. — например
неизм. — неизменяемое слово
нп. — непереходный глагол
п. — переходный глагол
перс. — персидский язык
полит. — политический термин
понуд. — понудительный (каузативный) глагол
посл. словосоч. — послеложное словосочетание
р. — река
см. — смотрите
скр. — санскрит
собств. — имя собственное
тж. — также
упр. — упражнение
ур. — урок
юр. — юридический термин

ВВОДНЫЙ КУРС

УРОК 1

Краткий гласный звук **а** и его письменное выражение.
Долгий гласный звук **ā** и его письменное выражение.
Краткий гласный звук **и** и его письменное выражение.
Долгий гласный звук **ӣ** и его письменное выражение.
Краткий гласный звук **у** и его письменное выражение.
Долгий гласный звук **ӯ** и его письменное выражение.

КРАТКИЙ ГЛАСНЫЙ ЗВУК а

Краткий гласный звук **а** под ударением произносится быстро, отрывисто, напоминая русское «а» в словах «сад», «мак». В неударном положении **а** произносится менее напряженно и ясно, приближаясь к русскому безударному «а» в словах «пилка», «челка».

В определенных фонетических позициях краткий **а** сильно редуцируется и становится очень слабым, почти неуловимым, а в отдельных случаях и совсем неслышимым.

На письме звук **а** изображается буквами अ или अ «а»:

अ[1], अ, अ, अ, अ.

[1] Стрелка указывает направление написания, а цифры в полукруглых скобках — на порядок написания элементов буквы.

ДОЛГИЙ ГЛАСНЫЙ ЗВУК ā

Долгий гласный звук ā близок русскому ударному «а» в словах «ахать», «дневалить», «балка», произнесенному более протяжно с широко открытым ртом.

На письме звук ā изображается буквами अा или आ «ā»:

आ, आ, आ.

КРАТКИЙ ГЛАСНЫЙ ЗВУК и

Краткий гласный и близок русскому безударному «и» в словах «игра», «изба». При произнесении краткого и губы слегка растянуты. Под ударением звук и произносится твердо, почти как русский «ы». В неударном положении—напряженно, но тверже, чем «и» в русском языке.

На письме звук и изображается буквой इ «и»:

इ, इ, इ.

ДОЛГИЙ ГЛАСНЫЙ ЗВУК ӣ

Долгий гласный звук ӣ близок русскому ударному «и» в словах «синий», «липа», «вишня», произнесенному более протяжно и твердо. При произнесении ӣ губы слегка растянуты.

На письме звук ӣ изображается буквой ई «ӣ»:

ई, ई, ई.

КРАТКИЙ ГЛАСНЫЙ ЗВУК у

Краткий гласный звук у близок по произношению русскому безударному «у» в словах «туман», «рукав», «буран». На письме гласный звук у изображается буквой उ «у»:

उ, उ, उ.

ДОЛГИЙ ГЛАСНЫЙ ЗВУК ӯ

Долгий гласный звук ӯ близок русскому ударному «у» в словах «му́ка», «бу́лка», произнесенному более протяжно.

На письме звук ӯ изображается буквой ऊ «ӯ»:

उ + ॽ = ऊ, उ + ॽ = ऊ, ऊ, ऊ.

Буквы, обозначающие гласные звуки а, ā, и, ӣ, у, ӯ, в том виде, в каком они даны в данном уроке [अ, आ, इ, ई, उ, ऊ], употребляются лишь в начале слова или после букв, передающих гласные звуки, т. е. и в начале слогов.

УПРАЖНЕНИЯ

1. Произнесите:

а, а, а, ā, ā, ā; и, и, и, ӣ, ӣ, ӣ; у, у, у, ӯ, ӯ, ӯ.
а—ā, а—ā, а—ā, а—ā, а—ā, а—ā, а—ā, а—ā.
и—ӣ, и—ӣ, и—ӣ, и—ӣ, и—ӣ, и—ӣ, и—ӣ.
у—ӯ, у—ӯ, у—ӯ, у—ӯ, у—ӯ, у—ӯ, у—ӯ.
а—и—ā—ӣ, ā—ӣ, ā—ӣ, ӣ—ā, ӣ—ā, ӣ—ā, ā—ӣ—а—и, а—ā—и—ӣ, а—ā—и—ӣ, и—ӣ—а—ā, и—ӣ—а—ā.
у—ӯ—а—ā, а—у, а—у, ā—ӯ, ā—ӯ, ā—ӯ, ӯ—а, а—ā—у—ӯ, а—ā—у—ӯ, а—у—ā—ӯ, у—а—ӯ—ā.
у—и—ӯ—ӣ, у—и, у—и, ӯ—ӣ, ӯ—ӣ, ӯ—ӣ, ӣ—ӯ, ӣ—ӯ, и—у, и—у, у—ӯ—и—ӣ, у—ӯ—и—ӣ, и—ӣ—у—ӯ, и—ӣ—ӯ—у.

2. Выучите написание букв: अ, अ, आ, आ, इ, ई, उ, ऊ.

3. Напишите буквами и произнесите:

а, а, а, ā, ā, ā, и, и, и, ӣ, ӣ, ӣ, у, у, у, ӯ, ӯ, ӯ.
а—ā, и—ӣ, у—ӯ, ӯ—ā, ā—ӯ, ӣ—ā, ā—ӣ, ӣ—ӯ, ӯ—ӣ.

4. Напишите по пять строчек каждой буквы: अ, अ, आ, आ, इ, ई, उ, ऊ.

5. Напишите буквами и произнесите:

а, ӯ, и, ā, у, у, ӣ, ā, ӯ, а, а, ӣ, ӣ, ӯ, ӯ, ā, ā; а—у, ӯ—ā, ӯ—ӣ, и—у, а—ā, и—а, ā—ӣ, ӯ—а, ā—у.

УРОК 2

Согласные звуки к, л, м и их письменное выражение.
Об обозначении на письме гласных звуков а, ā в позиции за согласным звуком.

СОГЛАСНЫЕ ЗВУКИ к, л, м

Согласные звуки **к, л, м** сходны по произношению с соответствующими звуками русского языка. Перед **и** इ и **ӣ** ई смягчаются меньше, чем «к», «л» и «м» перед «и» в русском языке. Звук **л** мягче русского твердого звука «л», но тверже русского мягкого «л» («ль»). На письме звук **к** изображается буквой क «ка»[2]:

1) 2) 3) क क, क, क.

Звук **л** изображается на письме буквой ल «ла»:

1) 2) 3) ल ल, ल, ल.

Звук **м** на письме обозначается буквой म «ма»:

1) 2) 3) म म, म, म.

---

[2] В языке хинди каждая буква, обозначающая согласный звук, содержит в себе и краткий **а**, поэтому буквы क, ल, म и др. читаются **ка, ла, ма** и т. п. Когда необходимо обозначить согласный звук без **а**, под соответствующей буквой ставится подстрочный знак «халант»: क् **к**, म् **м**, ल् **л**.

Следует запомнить, что краткий **а**, входящий в знак согласного, не всегда произносится и в таких случаях транскрипцией не отмечается. В частности, краткий **а** обычно не произносится в конце слова или его основы. Поэтому рекомендуется запоминать произношение слова вместе с его написанием.

ГЛАСНЫЕ ЗВУКИ а, ā В ПОЗИЦИИ ЗА СОГЛАСНЫМ ЗВУКОМ

Краткий гласный звук **а** в позиции за согласным на письме не обозначается, так как **а** входит в знак каждого согласного, если при нем нет подстрочного значка «халант», например: क **ка**, ल **ла**, म **ма**.

Долгий гласный звук **ā** после согласного передается знаком ा, который ставится непосредственно после буквы, обозначающей согласный, например: क्+ा=का **кā**, ल्+ा=ला **лā**, म्+ा=मा **мā**.

УПРАЖНЕНИЯ

1. Выучите написание букв क, ल, म отдельно и в сочетании с आ.

2. Напишите по пять строчек каждой буквы: क, ल, म.

3. Произнесите и напишите буквами:

ка—кā, ла—лā, ма—мā, кā—ка, лā—ла, мā—ма.
кал—кāл, кам—кāм, лал—лāл, мал—мāл.
кал—кāл—кāлā, мал—мāл—мāлā.
āм, акāл, амал, камāӣ.

4. Прочитайте и протранскрибируйте:

(1) क—का, ल—ला, म—मा, म्; ल्, ल्—ला, म्—मा, क्—का; (2) कम—काम; मल—माल; कल—काल; मामा—माला; लाल; काल—काला; (3) आम; कमाई; अकाल; अमल; कमल; कलम; कलाई; (4) काम—काल; माल—माला; कम—कामा; मामा—आम; लाल—माल—काल.

5. Напишите буквами и произнесите:

кал, мал, кам, āм, амал, мāлā, кāлā, лāл, л, к, м, кāл, кāм, камāӣ, калāӣ, акāл, мāл, мāмā.

УРОК 3

Согласные звуки н, п, р и их письменное выражение.
Об обозначении на письме гласных звуков и и й в позиции за согласным звуком.

СОГЛАСНЫЕ ЗВУКИ н, п, р

Согласные звуки **н, п, р** по произношению в основном совпадают с соответствующими звуками русского языка.

На письме звук **н** изображается буквой न «на»:

न, न, न.

Звук **п** на письме изображается буквой प «па»:

प, प, प.

Звук **р** на письме обозначается буквой र «ра»:

र, र, र.

ГЛАСНЫЕ ЗВУКИ и, й В ПОЗИЦИИ ЗА СОГЛАСНЫМ ЗВУКОМ

Краткий гласный звук **и** после согласного на письме обозначается знаком ि

ि, ि, ि

который ставится перед буквой, обозначающей согласный звук, хотя читается после нее, например: कि **ки**, मि **ми**, लि **ли**, नि **ни**, पि **пи**, रि **ри**.

Долгий гласный звук ӣ обозначается знаком ी

ी 1) → 2) ी ी, ी, ी,

который ставится после буквы, обозначающей согласный, например: की кӣ, पी пӣ, ली лӣ, री рӣ.

УПРАЖНЕНИЯ

1. Выучите написание букв न, प, र отдельно и в сочетании с आ, इ, ई.
2. Напишите по пять строчек каждой буквы: न, प, र.

3. Произнесите и напишите буквами:

на—нā, нал—нāл, нāк—кāн, ӣмāн—инāм, нāлā, нам—нāм, ман—мāн, ӯн, āн.

па—пā, пā—па, пак, пал—пāл, палā, пан, нāп, мāп, āп, пакāнā;

ра—рā, рā—ра, рāм, пар, пāр, пāрā, нар, нāр, нāрā, ӣрāк, кар, кāр, āр, āрā, āрāм.

4. Прочитайте и протранскрибируйте:

(1) न–ना, नि–नी, नल–नाल–नाला–नाली–नीरा–नील–नीला–नीली; (2) नर–नार–नारा–नारी–निरा, ईरान, ईरानी, कर–कार–कारी., ईराक ; (3) पर–पार, पारा–पारी ; पल–पाल–पाली–पाला–पीला–पीली; (4) मल–माल–माला–माली–मिल–मील–मिलाना ; (5) कल–काल–काला–काली–किल–कील ; कम–काम–कामी–कमी–कि; (6) लाल–लीला–लाली, लीन–लीक ; (7) नम–नाम–नामी, कान–नाक; नीलाम–मीनार, कमाई–कलाई–कमानी ,किनारा–किनारी, कापी लाना ; (8) आप, आन, आर, आरा, आराम, आम, इनाम, ईमान, ईरान–ईराक, ऊन.

5. Напишите буквами и произнесите:

кал—мал, лал—пал—нал, кāл—мāл—лāл—нāл—пāл, кāлā—мāлā—нāлā—пāлā.

кал—кил, мал—мӣл, нал—нӣл, нāлā—пӣлā, кāлā—кāлӣ, нӣлā—нāлӣ, пӣлā—пāлā.

нил—кӣл, нирā—нӣл, пилāӣ—пӣлā.

рин, рир, рил, кинāрӣ, пāрӣ, нāрӣ, кāрӣ.

āрā, āрāм, āп, ӣрāк,, ӣрāн, инāм—ӣмāн, ӯн.

УРОК 4

> Согласные звуки б, д, т и их письменное выражение. Об обозначении на письме гласных звуков у̣ и ӯ в позиции за согласным звуком.

СОГЛАСНЫЕ ЗВУКИ б, д, т

Согласный звук б по произношению совпадает с соответствующим звуком русского языка, но никогда не оглушается в конце слова и не смягчается перед и इ и ӣ ई.

На письме звук б изображается буквой ब «ба»:

1) 2) 3) 4) ब ब, ब, ब.

Согласный звук д совпадает по произношению с соответствующим звуком русского языка, но в конце слова не оглушается и не смягчается перед и इ, ӣ ई.

На письме звук д изображается буквой द «да»:

1) 2) 3) द द, द, द.

Согласный звук т совпадает по произношению с соответствующим звуком русского языка, но не смягчается перед и इ, ӣ ई.

На письме звук т изображается буквой त «та»:

1) 2) 3) त त, त, त.

ГЛАСНЫЕ ЗВУКИ у, ӯ В ПОЗИЦИИ ЗА СОГЛАСНЫМ ЗВУКОМ

Краткий гласный звук **у** после любого согласного (кроме **р**) обозначается на письме подстрочным знаком ु

ु, ु, ु

который ставится под буквой, обозначающей согласный, например: कु **ку**, मु **му**, लु **лу**, पु **пу**, नु **ну**.

Долгий гласный звук **ӯ** обозначается подстрочным знаком ू

ू, ू, ू

который также ставится под соответствующей буквой, например: कू **кӯ**, लू **лӯ**, मू **мӯ**, दू **дӯ**.

Краткий гласный звук **у** в сочетании с **р** на письме передается знаком ु. Этот знак вписывается в изгиб буквы र «ра»:

रु, र + ु = रु, रु, रु, रु.

Знак, обозначающий на письме долгий гласный **ӯ** в сочетании с **р**, по форме совпадает с подстрочным знаком ू, но пишется он не под буквой, а в изгибе буквы र «ра»:

र: रू, र + ू = रू, रू, रू, रू.

УПРАЖНЕНИЯ

1. Выучите написание букв ब, द, त отдельно и в сочетании с आ, इ, ई, उ, ऊ.

2. Напишите по пять строчек каждой буквы ब, द, त.

3. Произнесите и напишите буквами:

ба—бā—би—бӣ, ба—бā—би—бӣ, аб—каб, бал—бил, бāл—бӣл, бар—бир, аб—бā.

да—дā—ди—дӣ, да—дā, ди—дӣ, дам—дāм, дин—дӣн, дил—дин, пад, адад, āдāн.

та—тā—ти—тӣ, та—тā, ти—тӣ, таб, тал, тӣр, тāлā, тӣлӣ, кӯт, мат.

4. Прочитайте и протранскрибируйте:

(1) ब–बा, बि–बी, बु–बू, बल–बाल–बाला–बाली–बालू, बलि–बिला–बील–बुलाना, बर–बार–बारा–बारी–बीर–बीरा–बीरी, बुरा–बुराई, बूत, बू, आब, अब, अरब, उबाल, ऊब; (2) त–ता, ति–ती, तु–तू, तर–तार–तारा–तारी–तीर, तुर, तुराई, तल–ताल–ताला–ताली, तिल–तिला–तीला–तीली, तुला–तुलाई, कीत, मत, तब, तीर, लात; (3) द–दा, दि–दी, दु–दू, दम–दाम–दामा–दिल–दिन–दीन–दुम–दूत, पद, अदद, अदब, आदान, लाद, दाना, लाई, लदाई, दुआ, दूना, दूर, आदर, दान; (4) कल–काल–काला–काली–किल–कील–कीला–कुली–कुल–कूल; (5) मल–माल–माला–माली–मिल–मील–मुल–मूल; (6) पर–पार–पारा–पारी–पीरा–पीरी–पुर–पुरा–पुरी–पूरा–पूरी; (7) लाल–लिला–लीला–लीन–लुक–लूक–लूम–लूला; (8) रुत, रुनाई, रुराई, रुलाई, रूई, रूआ, रूप, रूमाल, रूलर; (9) नर–नार–नारा–नारी–निरा – नीरा – नूर – नुकीला.

5. Напишите буквами и произнесите:

бāт, бāд, бинā, битāнā, булāнā, билӯр, бӣмā, бӣбӣ, бурӣ, бӯрā, бунāӣ, бӯк.

так, тат, тадāкāр, танā, тāк, тāдāд, титāрā, тимир, тук, тӣн, тумул, тӯтӣ, тӯдā.

даб, дам, дарāр, дāдā, дāӣ, дāрӯ, дик, дилӣ, дӣнāрā, дӣнāр, дӣникā, дукāн, дунāлӣ, дӯнā.

кāӣ, кадāпи, кāпӣ, китāб, ки, кинāрā, кӣк, кӣлӣ, кутуб, кудāл, кӯк, кӯрӣ.

ман, макāн, мāтā, мāдā, митӣ, милāн, мӣл, мӣр, мутāбик, мӯр, мул.

ладāн, лабāрӣ, лалит, лāйн, лāнā, липи, лӣд, лунāӣ, лӯм, лӯкā.

пакāӣ, патā, панӣр, пāп, пāтāл, пāнā, питā, пирāӣ, пӣнā, пӣлӯ, пукāр, пуру, пӯрā, пуни.

накāр, намак, нāрӯ, нāмик, никāл, нӣбӯ, нӣбӣ, нӣти, нӯт, нӯпӯр, нӯр.

УРОК 5

Долгие гласные звуки э, о, аи, ау и их письменное выражение.
Об обозначении на письме гласных звуков э, о, аи, ау в позиции за согласным звуком.

ДОЛГИЕ ГЛАСНЫЕ ЗВУКИ э, о, аи, ау

Долгий гласный звук э близок по произношению к русскому «э» в словах «этот», «эра», «эхо».

На письме звук э изображается буквой ए «э»:

1) 2) 3) ए, ए, ए, ए.

Долгий гласный звук о близок по произношению к русскому ударному «о» в словах «о́ко», «гонка», «хобот». Звук о никогда не сокращается и не переходит в а в неударных слогах, как это происходит в русском языке.

На письме звук о изображается буквами अो или ओ «о»:

आ + ` = ओ ओ, ओ, ओ.

Долгий гласный звук аи — дифтонг. Он состоит из двух элементов: а и и, которые произносятся вместе. По звучанию дифтонг аи приближается к сочетанию «а» и «и» русского языка, произносимых слитно, в один слог. Дифтонг аи имеет фонетические варианты: эи, ай, эй. Звук аи и его вариант ай характерны для слов санскритского происхождения, а варианты звука аи — эи, эй — для слов собственно хинди и заимствованных из других языков, кроме санскрита.

На письме звук аи и его варианты изображаются буквой ऐ «ай»:

ए + ` = ऐ, ऐ, ऐ, ऐ.

2 — 1570

Долгий гласный звук **ау** — дифтонг. Он состоит из двух элементов: **а** и **у**, которые произносятся слитно. Первый элемент дифтонга **а** произносится огубленно, приближаясь к звуку **о**. По звучанию дифтонг **ау** близок к сочетанию русских «а» и «у», произносимых вместе, в один слог.

Дифтонг **ау** имеет фонетический вариант **оу**. Звук **ау** встречается чаще в словах, заимствованных из санскрита, а его вариант **оу** — в словах собственно хинди и в словах иноязычного происхождения (за исключением санскритских).

На письме звук **ау** и его варианты изображаются буквами ग्रौ или औ «ау»:

ग्रा + ॏ = ग्रौ ग्रौ, ग्रौ, ग्रौ
आ + ॏ = औ औ, औ, औ.

ГЛАСНЫЕ ЗВУКИ э, о, аи, ау В ПОЗИЦИИ ЗА СОГЛАСНЫМ ЗВУКОМ

Долгий гласный звук **э** после согласного обозначается на письме надстрочным знаком

े, े, े

который ставится над буквой, обозначающей согласный, например: के **кэ**, पे **пэ**, बे **бэ**, ने **нэ**, ले **лэ**, मे **мэ**, दे **дэ**, ते **тэ**.

Долгий гласный звук **о** обозначается знаком ो

ो ो ो ो, ो

который ставится после буквы, обозначающей согласный, например: को **ко**, पो **по**, बो **бо**, लो **ло**, मो **мо**, दो **до**.

Долгий гласный звук **аи** обозначается надстрочным знаком

ै ै ै

который ставится над буквой, обозначающей согласный, например: कै **кай**, पै **пай**, नै **най**, बै **бай**, लै **лай**[3].

---

[3] Звук **аи** в транскрипции обозначается «ай».

Долгий гласный звук **ау** обозначается знаком ौ

который ставится после буквы, обозначающей согласный, например: **पौ пау, कौ кау, बौ бау, मौ мау, दौ дау, तौ тау, लौ лау, रौ рау.**

УПРАЖНЕНИЯ

1. Выучите написание букв ए, ओ, ओ, ऐ, औ, औ отдельно и в сочетании с известными вам буквами, обозначающими согласные звуки.

2. Напишите по пять строчек каждой буквы: ए, ओ, ओ, ऐ, औ, औ.

3. Произнесите и напишите буквами:

эк, экāэк, рэл, мэрā, мэрӣ, кэлā, лэкин, кэтā, дэнā, тэрā, бэкāр, пэрӯ, карэ, дэ.

ор, олā, опэрā, ко, кой, лок, мол, нок, потā, ронā, до, то, бонā, боо, āо, боло.

айнак, майдāн, найтик, пайр, дайник, байл, тайрāк, байрā, кай, майлā.

аур, аурат, каун, лау, маун, нау, пау, даурā, таур, баунā, даулат, маулик.

4. Прочитайте и протранскрибируйте:

(1) एक, एकाएक, रेल, मेरा, मेरी, केला, लेकिन, नेता, पेरू, देना, तेरा, बेकार, दे, करे, मेरे, केबिन, केबुल; (2) ऐनक, ऐन, कै, मैदान, नैतिक, पैर, रैली, दैनिक, तैराक, बैल, मैला; (3) ओर, ओला, ओपेरा, को, कोई, लोक, मोल, पोता, रोना, बोना, दो, लो, बोओ, आओ, लाओ; (4) और, औरत, कौन, लौ, मौन, नौ, पौ, दौरा, दौलत, तौर, बौना; (5) ऐ–ए, ए–ऐ, ओ–औ, ऊ–औ, आ–ए, आ–ऐ, आ–ओ, ऊ–ओ, उ–ओ, आ–ऊ, आ–औ, ऊ–ओ, ऐ–अ, औ–ऊ; (6) पर–पार–पिता–पीर–पुर–पूरा–पैर–पोर–पौर; मल–माल–मिल–मील–मुल–मूल–मेल–मैल–मोल–मौल; बल–बाल–बिल–बील–बुलाना–बूता–बेल–बैल–बोल–बौना; (7) मेरी किताब और मेरी कापी;

मेरे पिता और मेरी माता ; औरत की किताब ; बाप का नाम ; मेरा नाम ; आपका नाम ; दो बैल ; एक दिन ; एक औरत ; पानी दो ; तुम बोलो ; आलू और केला लाओ ; काले बाल ; कल आना ; रेल की लाइन ; नौ दिन ; बोओ ; आओ ; बुलाओ ; लेकिन तुम कल आओ ; अपना नाम बताओ ; अपनी माता को बुलाओ ; आलू और केले ; नौ दिन बीते ; मेरे बाल ; कापी और किताब लाओ .

5. Напишите буквами и произнесите:

рӯп, рула̄на̄, рона̄, рок, рэт, рэтӣла̄, ра̄ма̄, рӯма̄л, а̄й, ка̄й, на̄й.

боэ, роэ, кой, лой, буа̄, боа̄, боо, ла̄о, а̄о, бӯ, лӯ, мӯл, кул, дум, дам, дайник, найтик, бана̄на̄, лэна̄, лок, каун, ба̄т, бола̄, байл, пайма̄на̄, пайда̄, пайна̄, пола̄, нукӣла̄, нэпа̄л, нӣбӯ, на̄ра̄, на̄п.

до байл ла̄о, эк кита̄б до, тум боло.

мэрӣ ка̄пӣ ла̄о, апна̄ на̄м бата̄о, эк аурат ко була̄о, эк аур кита̄б до, рэл кӣ ла̄ин бана̄на̄, кал а̄на̄, нау байл, мэра̄ пота̄.

УРОК 6

Согласные звуки **в, ф, з, с, г** и их письменное выражение.

СОГЛАСНЫЕ ЗВУКИ в, ф, з, с, г

Согласный звук **в** сходен по произношению с русским «в». Однако на конце слова и перед глухими согласными не оглушается и не смягчается перед **и** इ и **ӣ** ई.

На письме звук **в** изображается буквой व «ва»:

1) ↓ 2) G → 3) व व, व, व.

Согласный звук **ф** сходен по произношению с соответствующим звуком русского языка, но не смягчается перед **и** इ и **ӣ** ई.

На письме звук **ф** изображается буквой फ़ «фа»:

1) 2) ↓ →3) फ़ फ़, फ़, फ़.

Согласный звук **з** близок по произношению к русскому звонкому «з». В отличие от последнего не оглушается и не смягчается.

На письме звук **з** изображается буквой ज़ «за»:

1) ↓ 2) → 3) ज़ ज़, ज़, ज़.

Согласный звук **с** почти не отличается от русского твердого «с».

Перед **и** इ и **ӣ** ई не смягчается.

На письме звук **с** изображается буквой स «са»:

1) 2) → ↓ 3) → 4) स स, स, स.

Согласный звук **г** близок по произношению к русскому «г». Перед **и** इ и **ӣ** ई не смягчается и на конце слова не оглушается.

На письме звук **г** изображается буквой ग «га»:

1) 2) ↓ →3) ग ग, ग, ग.

УПРАЖНЕНИЯ

1. Выучите написание букв व, फ़, ज़, स, ग отдельно и в сочетании с आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ.

2. Напишите по пять строчек каждой буквы: व, फ़, ज़, स, ग.

3. Произнесите и напишите буквами:

ва—ва̄, ви—вӣ, ву—вӯ, вэ—вай, во—вау, ван, ва̄, вима̄н, вӣр, вэ, вайдик, вэд, вок, вивар, валӣ.

фа—фа̄, фи—фӣ, фу—фӯ, фэ—фай, фо—фау, фасал, фа̄нӯс, фин, фӣта̄, фурсат, фӯм, фэл, файсла̄, фон, фаула̄д.

за—зā, зи—зӣ, зу—зӯ, зэ—зай, зо—зау, зарā, зāр, зид, зӣро, зукāм, зэвар, зайтӯн, зор, мэз, бāз, бāзāр.

са—сā, си—сӣ, су—сӯ, сэ—сай, со-сау, саб, сāт, сир, сӣтā, судӯр, сӯӣ, сэ, сэб, сайр, сонā, сау, āс-пāс, сафэд.

га—гā, ги—гӣ, гу—гӯ, гэ—гай, го—гау, газ, гāл, гилāс, гӣт, гӯдā, гайс, гол, гаурав, годāм, гайларӣ, гул, гулāб.

4. Прочитайте и протранскрибируйте:

(1) वन, वा, विमान, वीर, वे, वेद, वैदिक, वकील, वबा, वादा, वालीबाल; (2) फ़सल, फ़ानूस, फ़िन, फ़ीता, फ़ुर्सत, फ़ूम, फ़ेल, फ़ैसला, फ़ोन, फ़ौलाद; (3) ज़रा, ज़ार, ज़िद, ज़ीरो, ज़ुकाम, ज़ेवर, ज़ैतून, ज़ोर, तेज़, मेज़, बाज़ार, बाज़ू; (4) सब, सात, सिर, सीमा, सुदूर, सूई, से, सैर, सोना, सफ़ेद, साफ़, सेब; (5) गज़, गाल, गिलास, गीत, गुल, गूदा, गेरुआ, गैस, गोल, गौरव; (6) क—ग, का—गा, कि—गि, की—गी, कु—गु, कू—गू, के—गे, कै—गै, को—गो, कौ—गौ; (7) प—ब, पा—बा, पि—बि, पी—बी, पु—बु, पू—बू, पे-बे, पै—बै, पो—बो, पौ—बौ; (8) व—फ़, वा—फ़ा, वि—फ़ि, वी—फ़ी, वु—फ़ु, वू—फ़ू, वे—फ़े, वै—फ़ै, वो—फ़ो, वौ—फ़ौ; (9) ज़—स, ज़ा—सा, ज़ि—सि, ज़ी—सी, ज़ु—सु, ज़ू—सू, ज़े—से, ज़ै—सै, ज़ो—सो, ज़ौ—सौ; (10) देर से आना, ज़ार का ज़माना, साफ़ करो, किताब मेज़ पर, सेब दो, ताज़ा केला, ज़ोर से बोलो, ज़मीन, बाज़ार का मैदान, आस-पास की ज़मीन, बाज़ी लगाना, आग लगाना, सज़ा देना, पग पग पर, सादा, सवाल, सवेरा, सफ़ेद, फ़िज़ा, फ़ज़ूल, तूफ़ान; (11) उसको गिलास दो, कमरा साफ़ करो, कापी उसे दो, मेज़ की दराज़, नाराज़ औरत, बाज़ार से आना, ज़मीन पर, गोल मेज़, दवा पिलाना, रात को सोना, दिन का काम, आग लगाना, बाज़ी लगाना, सज़ा मिलेगी, कान, नाक, बदन, पानी, पानी पीना, कैसा, ऐसा, गुलाब, दो गज़ नापना, वकील को बुलाओ, ज़िद मत करो, गीत गाओ, सब लोग.

5. Напишите буквами и произнесите:

мэз са̄ф каро, сафэд ди̅ва̄р, ва̄пас а̄о, сава̄л каро, фазӯл ба̄т, а̄г лага̄на̄, кайса̄, кайси̅ кита̄б, мэз пар, эк гила̄с па̄ни̅, сӯт ка̄тна̄, ис аурат ко була̄о, майла̄ па̄ни̅ мат пио, сэб ка̄ рас, би̅ма̄р аурат.

кам, кал, ки̅л, ки, кули̅, кӯл, кэла̄, кайса̄, каун.

ла̄са̄, ла̄л, гали̅, ли̅г, гул, а̄лӯ, лог, лэкин, лайс, лау.

мат, ма̄ма̄, мил, ками̅, мӯл, мэл, майна̄, мон, маун.

нал, нар, низа̄м, ни̅ла̄, нуки̅ла̄, нӯн, нэ, найтик, нок, нау.

тар, та̄ла̄, тила̄и̅, тум, тӯфа̄ни̅, тайра̄ки̅, тота̄, таур.

дам, да̄р, дин, ди̅ва̄р, дука̄н, дӯт, дэна̄, дайник, до, даур.

УРОК 7

Назализованные (носовые) гласные и их письменное выражение.

Назализованные (носовые) гласные

В языке хинди каждому чистому (неназализованному) гласному соответствует один назализованный (носовой) гласный. Таким образом, число назализованных (носовых) гласных звуков в языке хинди равно числу чистых (неназализованных) гласных звуков.

Назализованные гласные произносятся как и соответствующие неназализованные, но мягкое нёбо опущено, вследствие чего часть воздуха, идущего из легких, проходит через полость носа, и гласные приобретают носовой резонанс. При произнесении неназализованных гласных мягкое нёбо приподнято и прижато к задней стенке зёва. При этом струя воздуха не попадает в полость носа, а проходит только через полость рта.

В транскрипции назализация гласных обозначается знаком ~ (тильдой), который ставится над транскрипционным знаком чистого (неназализованного) гласного.

В русском языке носовых звуков нет.

В языке хинди имеются следующие носовые (назализованные) гласные: а̃, а̄̃, ӣ̃, ӣ, ӯ̃, ӯ̃, э̃, аӣ̃, о̃, ау̃.

На письме назализованные гласные — анунасика (अनुनासिक) — обозначаются надстрочным знаком ँ «анунасика» или «чандрабинду» (точкой, окаймленной снизу полуокружностью), который ставится над знаком чистого гласного, например: अ—अँ, आ—आँ, उ—उँ, ऊ—ऊँ, ए—एँ.

При наличии в слоге других надстрочных знаков знак назализации гласного — анунасика — изображается в виде точки, например: इ—इँ, но ई—ईं, ओ—ओं, औ—औं, ऐ—ऐं.

УПРАЖНЕНИЯ

1. Выучите написание букв: अँ–आँ, इँ–ईं, उँ–ऊँ, ओं, औं, एँ, ऐं.

2. Напишите по две строчки каждой буквы: अँ, आँ, इँ, ईं, उँ, ऊँ, ओं, औं, एँ, ऐं.

3. Произнесите и напишите буквами:

а—а̃, а̄—а̄̃, и—ӣ̃, ӣ—ӣ у—ӯ̃, ӯ—ӯ̃, э—э̃, аӣ—аӣ̃, о—о̃, ау—ау̃.
а—а̄—а̃—а̄̃, и—ӣ—ӣ̃—ӣ, у—ӯ—ӯ̃—ӯ̃, э—аӣ—э̃—аӣ̃, о—ау—о̃—ау̃.

4. Прочитайте и протранскрибируйте:

अ—अँ, आ—आँ, इ—इँ, ई—ईं, इँ—ईं, उ—उँ, ऊ—ऊँ, ए—एँ, ऐ—ऐं, एँ—ऐं, ओ—ओं, औ—औं, ऊँ—औं, आँ—ऐं, आँ—ओं, ओं—औं, उँ—ऊँ।

कँपाना, गँवार, काँसा, कुआँ, माँ, दाँत, आँसू, बाँस, नींद, नींव, ईंगुर, आईं, कुँवारा, मूँग, बूँद, बूँदी-बाँदी, गेंद, में, बातें, पैंतीस, कोसों, दोनों, नेताओं, लौंग, साँस, सींग, सैंतालीस, बुँदेली, मानों।

5. Напишите буквами и произнесите:

а̄̃сӯ, ма̄̃, мэзо̃, ба̄̃с, нӣ̃в, гэ̃д, дэ̃, лэ̃, а̄ӣ̃, сӣ̃г, па̄̃т, па̄̃с, па̄̃в, тэ̃та̄лӣс, та̄̃ба̄, гӯ̃га̄, га̄̃в, га̄̃ва̄на̄, куа̄̃, ба̄̃сурӣ, ба̄э̃, ма̄̃га̄на̄, ма̄̃с, мэ̃, рау̃дна̄, рэ̃гна̄, ра̄̃к, ра̄̃га̄, мау̃га̄, мӯ̃га̄, ма̄̃г, а̄̃к, ӯ̃глӣ, ма̄та̄э̃, да̄̃то̃, доно̃, са̄̃с, аурата̃э̃.

УРОК 8

Согласные звуки h и й и их письменное выражение.
Сочетание согласных звуков к и й и его письменное выражение.

СОГЛАСНЫЕ ЗВУКИ h, й

Согласный звук h не имеет эквивалента в русском языке.

При его артикуляции корень языка сближается с задней стенкой зёва, в результате чего в полости глотки (фаринксе) образуется щель, сквозь которую с шумом проходит струя воздуха, не встречающая в полости рта препятствий. Поэтому этот согласный по звучанию напоминает простой выдох с небольшим шумом. Звук h близок по произношению к [h] немецкого и английского языков, но никогда не оглушается.

На письме звук h изображается буквой ह् «ha»:

1) 2) 3) ह ह, ह, ह.

Согласный звук й по произношению близок к русскому «й». На письме звук й обозначается буквой य «йа».

1) 2) 3) य य, य, य.

В сочетании с гласными звук й य् произносится следующим образом: й+а=йа, й+ā=йā, й+и=йи, й+ӣ=йӣ, й+у=йу, й+ӯ=йӯ, й+э=йэ, й+о=йо.

СОЧЕТАНИЕ СОГЛАСНЫХ ЗВУКОВ к+й

Сочетание согласных звуков к и й произносится кй, например: вāкйа. Если после й имеются другие гласные, кроме а, то сочетание к и й произносится следующим образом: к+й+ā=кйā, к+й+у=кйу, к+й+ӯ=кйӯ, к+й+о=кйо и т. д.

На письме сочетание к и й передается знаком क्य «кйа»:

क्+य=क्य

УПРАЖНЕНИЯ

1. Выучите написание букв ह, य и сочетания букв क्य.

2. Напишите по пять строчек букв ह и य и сочетания букв क्य.

3. Произнесите и напишите буквами.

hа—hā, hи—hӣ, hу—hӯ, hэ—hай, hо—hау, hам, hа̃снā, hāл, hā̃, hит, hӣ, hӣ̃г, hузӯр, hу—hӯ, hӯ—баhӯ, hӣ̃, hэту, hэ̃гā, hайзā, hотā, hонā, hō̃, hауз.

йа—йā, йи—йӣ, йу—йӯ, йэ—йо, йау, йади, йаhā̃, йакāйак, самай, лай, сарāй, йā, йāнӣ, йāд, йувак, йуг, йӯнāн, йӯ̃, йэ, каhийэ, болийэ, āийэ, йог, йō̃, кāпийō̃, йауван, йаугик, йāйāвар, гайā, гайӣ, йугал, дāйā̃.

4. Прочитайте и протранскрибируйте:

(1) हम, हँसना, हाल, हाँ, हित, ही, हींग, हुज़ूर, हुँ, हूँ, हूँ – बहू – हूँ, हेतु, हैज़ा, होना – हों, कहाँ, यहाँ, वहाँ, महीना, महँगा, बहिन, बाहर, बहू, गेहूँ, हौज़, नहीं, महान्, हिमालय, हूँ, हुनर, हरे, होली, हौंस; (2) यदि, यहाँ, यकायक, समय, लय, या, यानी, याद, युवक, युग, यूनान, यूँ, यों, योग, ये, कहिये, बोलिये, आइये, यौवन, यौगिक, यायावर, गयी, युगल, दायाँ, बायाँ, यातायात, आयात, आयु, कायर, गायक, तैयार, दायीं, बायीं, कापियों, कापियाँ; (3) वाक्य, क्या, क्यों, क्यूँ, क्यारी, मतैक्य.

5. Запомните:

ह+ऐ=है **hай** читается (произносится) главным образом как **hэ**, поэтому ह+ऐं=हैं **hай̃** может читаться как **hэ̃**

य+ह=यह **йаh** обычно читается как **йэ[h]**[4]

व+ह=वह **ваh** обычно читается как **во[h]**

म+ऐं=मैं **май̃** обычно читается как **мэй̃**.

6. Напишите буквами и произнесите:

hамāрā, hай̃, йаh, ваh, кйāрӣ, кйā, hā̃, наhӣ̃, hотā, hӯ̃, каhā̃, hавā, hал, hӣн, даhӣ, даhэз, паhэлӣ, паhийā, баhāнā, бā̃h, мӯ̃h, рāh, рӯh.

---

4 Взятый в квадратные скобки **h** почти не слышен.

рāй, суhāг, сāhӯкāр, сāйā, hийā, hāй, вийог, мāйā, бāэ̃, байāн, пэй, пāйā, найā, нийам, дайāлу, тайййāр, кийā, гойā, кифāйат, кāйā, кйӧ, вāкйа, кāпийā̃, āдмийӧ, гайэ, сāйтāлӣс, сафэд, китāб, мэз, пар, лāл, мэ̃, маи̃, кāпӣ, сазā, пāйтӣс, гилāс, саб, сāф, тāзā, физā, газ, дас, тӣн, лагāнā, майдāн, байл, байāн, самай.

УРОК 9

Интонация.
Пунктуация.
Род.

ИНТОНАЦИЯ

В интонации языка хинди различают падающую и поднимающуюся мелодии.

Падающая мелодия имеет место в утвердительных и отрицательных предложениях, а также в вопросительных предложениях, содержащих вопросительные слова «кто?», «что?», «как?», «где?», «куда?» и т. п. В указанных предложениях тон голоса падает, понижается в конце предложения, например: *йаh китāб* ↘ *hай; йаh китāб* ↘ *нahӣ hай; āп каун* ↘ *hаи̃?; ваh kahā̃* ↘ *раhтā hай?*

Падающая мелодия, как видно из примеров, изображается стрелкой, направленной вниз ↘. Стрелка ставится перед словом, на котором тон голоса понижается.

Поднимающаяся мелодия характерна для вопросительных предложений, за которыми следуют утвердительные или отрицательные ответы. В конце этих предложений тон голоса повышается, например:

кйā йаh ↗ *китāб hай?*
āп ваhā̃ сэ ↗ *āйэ hаи̃?*

Поднимающаяся мелодия обозначается стрелкой, направленной вверх ↗. Стрелка ставится перед словом, на котором тон голоса повышается.

ЗНАКИ ПРЕПИНАНИЯ

В старом прозаическом хинди употреблялся только один знак —вертикальная черта (।), которая ставилась в конце законченного повествовательного предложения. Этот знак используется и в настоящее время. В современном языке под влиянием европейских языков, в частности английского, начали применяться почти все существующие знаки препинания: вопросительный знак, восклицательный знак, запятая, точка с запятой (редко), скобки, кавычки, тире, дефис. Двоеточие употребляется реже, так как существует опасность смешения его с висаргой (см. урок 15). Однако твердые правила употребления знаков препинания в языке хинди еще не выработаны.

Сокращение в языке хинди обозначается знаком ० или точкой, например: डाक्टर 'доктор' — डा०, डा.

РОД

В языке хинди два грамматических рода: мужской и женский. Род является морфологическим свойством, присущим только именам существительным. Прилагательные, порядковые числительные, местоимения и глагольные формы приобретают категорию рода лишь по согласованию с ними. Род слова следует запоминать вместе с его словарным значением.

УПРАЖНЕНИЯ

1. Прочитайте, перепишите и переведите диалог.

Предложения	Слова
— यह क्या ↴ है ?	यह **йah** 1) он, она; 2) этот, эта, это
	क्या кйā 1) что?; 2) какой?, что за?[5]; 3) разве, ли, неужели
	होना **hонā** *нп.* быть

---

[5] क्या как вопросительное местоимение со значением «какой», «что за» определяет предмет безотносительно к его качеству, свойству и порядку.

—यह कापी ↘ है।	है hай есть, имеется
	कापी кāпӣ *ж.* тетрадь
और यह कलम ↘ है।	कलम калам *м.*, *ж.* перо, ручка
	और аур а, и, также
—यह कलम ↗ सफ़ेद है	सफ़ेद сафэд белый, -ая, -ые
या ↗ लाल?	या йā или
—यह कलम सफ़ेद ↘ है।	लाल лāл красный, -ая, -ые
—और क्या वह कलम ↗ लाल है?	वह вah 1) он, она; 2) тот, та, то
—नहीं, वह कलम लाल ↘ नहीं है। वह सफ़ेद है।	नहीं нahӣ нет, не
—यह क्या ↘ है?	
—यह किताब ↘ है।	किताब китāб *ж.* книга
—किताब कहाँ ↘ है?	कहाँ кahā̃ где?, куда?
—किताब मेज़ पर ↘ है।	मेज़ पर мэз пар на столе
	मेज़ мэз *ж.* стол
	पर пар *послелог*[6] 1) на; 2) у, около
—और कापी कहाँ ↘ है?	
—कापी मेज़ पर ↘ है।	
—क्या कलम ↗ सफ़ेद है?	
—नहीं, कलम ↘ लाल है।	
—मेज़ कहाँ ↘ है?	
—मेज़ कमरे में ↘ है।	कमरे में камрэ мэ̃ в комнате
	कमरा камрā *м.* комната
	में мэ̃ *послелог* в, внутри

2. Напишите по десять раз слова, данные к диалогу, научитесь их правильно произносить и писать. Выучите значения этих слов.

---

[6] В языке хинди нет предлогов. В их функции используются послелоги. Послелоги в отличие от предлогов ставятся после управляемых ими слов.

3. Перепишите текст диалога.

4. Вставьте пропущенные слова:

(1) यह ... है? (2) यह कापी है और वह ... है। (3) क्या कापी ... है? (4) कमरे में ... है? (5) कापी ... है? (6) किताब ... पर है। (7) यह कापी सफ़ेद है और ... कापी लाल है। (8) किताब सफ़ेद नहीं है, किताब ... है। (9) मेज़ ...में है। (10) कमरे ... क्या है? (11) किताब मेज़ ... है। (12) कापी सफ़ेद है ... लाल? (13) यह किताब ... है, यह कापी है। (14) यह क्या ...? (15) ... यह मेज़ है?

5. Ответьте на вопросы:

(1) यह क्या है? (2) क्या किताब लाल है? (3) क्या वह कापी सफ़ेद है? (4) कमरे में क्या है? (5) मेज़ पर क्या है? (6) मेज़ कहाँ है? (7) क्या वह कापी है? (8) क्या वह सफ़ेद है? (9) किताब कहाँ है? (10) कापी सफ़ेद है या लाल?

УРОК 10

Согласные звуки ш, ч, дж, к̇ и их письменное выражение.
Сочетание согласных звуков с+т и его письменное выражение.

СОГЛАСНЫЕ ЗВУКИ ш, ч, дж, к̇

Согласный звук ш близок по произношению к соответствующему звуку русского языка, перед гласными звуками и इ и ӣ ई не смягчается. На письме звук ш изображается буквой श «ша»:

1) ৭ 2) । → 3) श श, श, श.

Согласный звук **ч** сходен по произношению с русским «ч», но несколько мягче последнего.

На письме звук **ч** изображается буквой च «ча»:

1) ᠆ 2) । 3) च च, च, च.

Согласный звук **дж**. Аналогичного звука в русском языке нет. В отличие от **ч** является согласным звонким. По звучанию напоминает сочетание русских согласных «д» + «ж», произносимых слитно. Звук **дж** перед **и** इ и **ӣ** ई не смягчается и в конце слова не оглушается.

На письме звук **дж** изображается буквой ज «джа»:

1) ᠆ 2) । 3) ज ज, ज, ज.

Согласный звук **к̇**. В русском языке такого звука нет. При произнесении звука **к̇** активным органом является маленький язычок (uvula), который смыкается с задней частью языка. Звук образуется в результате разрыва смычки струей воздуха, выходящей из гортани. По звучанию напоминает очень глубокое русское «к». Звук **к̇** в речи часто заменяется звуком **к**.

На письме звук **к̇** изображается буквой «ка» с точкой внизу: क़.

СОЧЕТАНИЯ СОГЛАСНЫХ ЗВУКОВ с+т И н+д

Сочетание согласных звуков **с** и **т** звучит **ст**, например: *пустак, стар*. В сочетании с другими гласными, кроме а, произносится *ста̄, сти—стӣ, сту—стӯ, стэ—стай, сто—стау*.

На письме сочетание **с** и **т** передается знаком स्त «ста»: स्+त=स्त .

Сочетание согласных звуков **н** и **д** звучит **нд**, например: *гандā, hиндӣ, банд*. В сочетании с другими согласными, кроме **а**, произносится так: *нда̄, нди—ндӣ, нду—ндӯ, ндэ—ндай, ндо—ндау*.

На письме сочетание **н** и **д** передается знаком न्द «нда»: न्+द=न्द или точкой над предыдущей буквой: बंद *банд*.

УПРАЖНЕНИЯ

1. Выучите написание букв श, च, ज, क़ и сочетаний букв स्त и न्द.

2. Напишите по пять строчек букв श, च и сочетаний букв स्त и न्द и по одной строчке ज и क़.

3. Произнесите и напишите буквами:

ша—шā, ши—шӣ, шу—шӯ, шэ—шай, шо—шау, шак, шāм, шикāр, шӣшā, шурӯ, шэр, шайлӣ, шор, шауһар, шӯр, рāши, нāлиш, винāш.

ча—чā, чи—чӣ, чу—чӯ, чэ—чай, чо—чау, чак, чāчā, чā̃дӣ, чāһийэ, чилӣ, чӣз, чуп, чӯ̃ки, чӯзā, чэһрā, чайн, чо̃ч, чор, чаук, чāй, мочӣ, ӯ̃чā, сач, нāч.

джа—джā, джи—джӣ, джу—джӯ, джэ—джай, джо—джау, джагаһ, джāнā, ла джāти, джигар, джӣ, джумлā, джӯтā, джэб, джайсā, джо—джау, рāджā.

к̇а—к̇ā, к̇и—к̇ӣ, к̇у—к̇ӯ, к̇э—к̇ай, к̇о—к̇ау, к̇азā, к̇āйам, к̇āбӯ, к̇илā, к̇ӣмат, к̇урāн, к̇ай̃чӣ, к̇ай, к̇айд, к̇аум, бāк̇ӣ, к̇арӣб, к̇āтил, шаук̇.

4. Прочитайте и протранскрибируйте:

(1) शक, शाम, शिकार, शीशा, शुरू, शेर, शैली, शोर, शौहर, शूर, राशि, फ़ैशन, नालिश, किश्मिश, नाश् + पाती→नाशपाती, शहर, शराब, शव; (2) चक, चाचा, चाँदी, चाहिये, चिली, चीज़, चुप, चूज़ा, चूँकि, चेह् + रा→चेहरा, चैन, चोर, चोंच, चौक, चाय, सच, मोची, ऊँचा, विचार, नाच; (3) जगह्, जलन, जाति, जिगर, जी, जुम् + ला→जुमला, जूता, जेब, जैसा, जो, जौ, जहाज़, राजा, मिज़ाज, जाना, निजी, जीवन, काजू, जोश, जाँच, जब, जहाँ; (4) क—क़, का—क़ा, कि—क़ि, की—क़ी, कु—क़ु, कू—क़ू, के—क़े, कै—क़ै, को—क़ो, कौ—क़ौ; क़ज़ा, क़ायम, क़ाबू, क़िला, क़ीमत, क़ुरान, क़ैंची, क़ै, क़ैद, क़ौम, बाक़ी, क़रीब, क़ातिल, शौक़, क़लम.

5. Выучите слова, перепишите и переведите диалог.

Предложения	Слова
— नमस्ते।	नमस्ते **намастэ** здравствуйте
— नमस्ते।	
— आपका नाम क्या है?	आप **āп** Вы
	आपका **āпкā** Ваш

— मेरा नाम इवानोव है।
— क्या आपके पास क़लम है?
— हाँ, मेरे पास क़लम है।
— यह क़लम सफ़ेद है या लाल?
— सफ़ेद है।
— क्या आपके पास कापी है?
— हाँ, मेरे पास कापी है।
— आपका नाम क्या है?
— मेरा नाम वाइकू है।
— क्या आपके पास किताब है?
— नहीं, मेरे पास कापी और क़लम हैं।
— यह क्या है?
— यह किताब है।
— ये क्या हैं?
— ये कापियाँ हैं।
— आपका नाम क्या है?
— मेरा नाम रमानवा है।
— क्या आपके पास कापियाँ हैं?
— हाँ, मेरे पास दो कापियाँ हैं।
— क्या आपके पास क़लम है?
— हाँ, मेरे पास दो क़लम हैं।
— क्या वे लाल हैं?
— नहीं, वे सफ़ेद हैं।
— आपकी जाति क्या है?

नाम **нāм** *м.* имя; название

मेरा **мэрā** мой

के पास **кэ пāс** *послелог* у, рядом [с], около, возле, к

आपके पास **āп кэ пāс** у Вас

हाँ **hā̃** да

मेरे पास **мэрэ пāс** у меня

हैं **hãй** (*мн.*) есть, имеются

ये **йэ** (*мн.*) 1) они; 2) эти

कापियाँ **кāпийā̃** *ж. мн.* тетради

दो **до** два

वे **вэ** (*мн.*) 1) они; 2) те

आपकी **āпкӣ** Ваша, Ваши

जाति **джāти** *ж.* национальность

— मेरी जाति रूसी है।

रूसी рӯсӣ 1. русский; 2. *м.* русский; 3. *ж.* русский язык

— यह क्या है?
— यह किताब है।
— और वह क्या है?
— वह कापी है।
— कापी कहाँ है?
— कापी मेज़ पर है।
— और किताब कहाँ है?
— किताब कुरसी पर है।

कुरसी **курсӣ** *ж.* стул, кресло

— क्या कुरसी सफ़ेद है?
— जी नहीं, वह पीली है।

जी नहीं **джӣ наhӣ̃** нет (*вежливая форма отрицания*)

पीला **пӣлā** (*м.*) желтый

पीली **пӣлӣ** (*ж.*) желтая, -ые

— क्या मेज़ पीली है?
— जी नहीं, वह काली है।

काला **кāлā** (*м.*) черный

काली **кāлӣ** (*ж.*) черная, -ые

— मेज़ें और कुरसियाँ कहाँ हैं?

मेज़ें **мэзэ̃** *ж. мн.* столы

— वे कमरे में हैं।
— कमरे में कितनी कुरसियाँ हैं?

कुरसियाँ **курсийā̃** *ж. мн.* стулья

कितना **китнā** (*м.*) сколько?

कितनी **китнӣ** (*ж.*) сколько?

— कमरे में तीन कुरसियाँ हैं।

तीन **тӣн** три

— कमरे में कितनी मेज़ें हैं?
— कमरे में एक मेज़ है।

एक **эк** один

— कुरसियाँ और मेज़ें कैसी हैं?

कैसा **кайсā** (*м.*) какой? (*по качеству, свойству*)

कैसी **кайсӣ** (*ж.*) какая, -ие?

– कुरसियाँ पीली हैं, मेज़ें काली हैं।	
– क़लम कैसे हैं?	कैसे кайсэ (*м. мн.*) какие?
– क़लम लाल और पीले हैं।	पीले пӣлэ (*м. мн.*) желтые
– आज कौनसा दिन है?	आज а̄дж сегодня
	कौनसा каунса̄ (*м.*) какой?, который?, что за? (*по порядку, по счету*)
– आज सोमवार है।	दिन дин *м.* день
– नमस्ते।	सोमवार сомва̄р *м.* понедельник
– नमस्ते।	नमस्ते намастэ до свидания

6. Заучите примеры:

एक क़लम है – दो क़लम हैं
एक कमरा है – दो कमरे हैं
एक कापी है – दो कापियाँ हैं
एक कुरसी है – दो कुरसियाँ हैं
एक किताब है – दो किताबें हैं
एक मेज़ है – दो मेज़ें हैं

7. Напишите по десять раз все новые слова, научитесь правильно их произносить и писать.

8. Вставьте пропущенные слова:

(1) आपके ... क्या है? (2) मेज़ पर दो ... हैं। (3) ये ... लाल हैं। (4) ... कौनसा दिन है? (5) आज ... है। (6) कमरे में ... मेज़ें हैं? (7) मेज़ें काली हैं और कुरसियाँ ... हैं। (8) आपकी ... क्या है? (9) मेरी ... रूसी है। (10) कुरसियाँ कैसी ...? (11) कमरे में ... मेज़ें हैं। (12) मेरे ... दो किताबें हैं। (13) आज ... दिन है? (14) कुरसी सफ़ेद है? ... ..., वह पीली है। (15) आपका ... क्या है? (16) मेरा ... इवानोव है। (17) क्या आपके ... क़लम है? (18) ..., मेरे पास क़लम है। (19) ये क्या ...? (20) आज कौनसा ... है?

9. Напишите во множественном числе:

क़लम, कुरसी, कापी, किताब, मेज़, कमरा;

यह क़लम है। यह किताब है। यह मेज़ है। यह कुरसी है। यह कापी है। यह कमरा है।

10. Ответьте на вопросы:

(1) कमरे में कितनी मेज़ें हैं?
(2) आपके पास कितनी किताबें हैं?
(3) कुरसियाँ कैसी हैं?
(4) आज कौनसा दिन है?
(5) आपका नाम क्या है?
(6) आपकी जाति क्या है?
(7) क्या यह क़लम लाल है?
(8) क्या ये कापियाँ सफ़ेद हैं?
(9) मेज़ें और कुरसियाँ कहाँ हैं?
(10) मेज़ पर क्या है?
(11) आपके पास कैसी मेज़ें हैं?
(12) क्या कमरे में दो मेज़ें हैं?

УРОК 11

Придыхательные согласные звуки (аспираты).
Придыхательные согласные звуки $к^h$, $г^h$, $ч^h$, $дж^h$, $т^h$, $д^h$ и их письменное выражение.

ПРИДЫХАТЕЛЬНЫЕ СОГЛАСНЫЕ ЗВУКИ

Одной из особенностей системы согласных языка хинди является наличие придыхательных звуков — аспират. Аспираты представляют собой один звук, хотя в транскрипции передаются двумя

знаками. Придыхательные звуки (аспираты) артикулируются так же, как и соответствующие непридыхательные, но при их произнесении одновременно со взрывом происходит выдох — придыхание. При звонких согласных придыхание бывает звонким, например: **г**^{h}, **дж**^{h}, **д**^{h}; при глухих согласных оно глухое: **к**^{h}, **ч**^{h}, **т**^{h}. Следует помнить, что основным условием правильной артикуляции придыхательных звуков (аспират) является слитность произнесения придыхания с согласным. Ни в коем случае нельзя артикулировать придыхательный согласный как два самостоятельных звука — непридыхательный согласный и фарингальный **h**.

ПРИДЫХАТЕЛЬНЫЕ ЗВУКИ

к^{h}, г^{h}, ч^{h}, дж^{h}, т^{h}, д^{h}

Звуки **к**^{h}, **г**^{h}, **ч**^{h}, **дж**^{h}, **т**^{h}, **д**^{h} образуются соответственно, как и звуки **к**, **г**, **ч**, **дж**, **т**, **д**, но их произнесение сопровождается придыханием.

На письме звук **к**^{h} изображается буквой ख «к^{h}а»:

1) 2) 3) ख ख, ख, ख.

Звук **г**^{h} изображается на письме буквой घ «г^{h}а»:

1) 2) 3) घ घ, घ, घ.

Звук **ч**^{h} изображается на письме буквой छ «ч^{h}а»:

1) 2) 3) छ छ, छ, छ.

Звук **дж**^{h} изображается на письме буквой झ «дж^{h}а»:

1) 2) 3) झ झ, झ, झ.

Существует и другой вариант обозначения звука **дж**^{h} झ:

1) 2) 3) 4) झ, झ, झ.

Звук т^h на письме изображается буквой थ «т^{h}а»:

थ, थ, थ.

Звук д^h изображается на письме буквой ध «д^{h}а»:

ध, ध, ध.

УПРАЖНЕНИЯ

1. Выучите написание букв: ख, घ, छ, झ-झ, थ, ध.
2. Напишите по пять строчек каждой буквы: ख, घ, छ, झ-झ, थ, ध.
3. Произнесите и напишите буквами:

ка—к^{h}а, кā—к^{h}ā, ки—к^{h}и, кӣ—к^{h}ӣ, ку—к^{h}у, кӯ—к^{h}ӯ, кэ—к^{h}э, кай—к^{h}ай, ко—к^{h}о, кау—к^{h}ау, к^{h}арā, к^{h}āд, к^{h}ā̃сӣ, к^{h}илāнā, к^{h}ӣ̃чнā, к^{h}ӣрā, к^{h}ӣч, к^{h}улā, к^{h}ӯ̃д, к^{h}эт, к^{h}а̃йч, к^{h}одж, к^{h}о̃ч, к^{h}аулāнā, к^{h}а̃у̃.

га—г^{h}а, гā—г^{h}ā, ги—г^{h}и, гӣ—г^{h}ӣ, гу—г^{h}у, гӯ—г^{h}ӯ, гэ—г^{h}э, гай—г^{h}ай, го—г^{h}о, гау—г^{h}ау, г^{h}ар, г^{h}āс, г^{h}ирнā, г^{h}ӣ, г^{h}умāнā, г^{h}ӯ̃г^{h}рāлэ, г^{h}ӯмнā, г^{h}ӯ̃сā, г^{h}эрā, г^{h}айлā, г^{h}ор, г^{h}о̃слā, г^{h}ауд, āг^{h}āт, джā̃г^{h}ийā, г^{h}ā̃г^{h}олнā.

ча—ч^{h}а, чā—ч^{h}ā, чи—ч^{h}и, чӣ—ч^{h}ӣ, чу—ч^{h}у, чӯ—ч^{h}ӯ, чэ—ч^{h}э, чай—ч^{h}ай, чо—ч^{h}о, чау—ч^{h}ау, ч^{h}ат, ч^{h}āтӣ, ч^{h}ā̃h, ч^{h}ипā, ч^{h}ӣч^h, ч^{h}идā, ч^{h}ӣ̃к, ч^{h}урӣ, ч^{h}ӯ̃глӣ, ч^{h}ӯнā, ч^{h}ӯ̃ч^{h}ā, ч^{h}эд, ч^{h}э̃кнā, ч^{h}айлā, ч^{h}ор, ч^{h}аунā, ч^{h}аук.

джа—дж^{h}а, джā—дж^{h}ā, джи—дж^{h}и, джӣ—дж^{h}ӣ, джу—дж^{h}у, джӯ—дж^{h}ӯ, джэ—дж^{h}э, джай—дж^{h}ай, джо—дж^{h}о, джау—дж^{h}ау, дж^{h}ак, дж^{h}ā̃полā, дж^{h}āг, дж^{h}ā̃кӣ, дж^{h}идж^{h}ак, дж^{h}ӣ, дж^{h}ӣ̃к, дж^{h}укāнā, дж^{h}ӯдж^{h}лāнā, дж^{h}ӯлā, дж^{h}укā, дж^{h}эл, дж^{h}э̃пнā, дж^{h}ол, дж^{h}ур, дж^{h}аур.

та—т^{h}а, тā—т^{h}ā, ти—т^{h}и, тӣ—т^{h}ӣ, ту—т^{h}у, тӯ—т^{h}ӯ, тэ—т^{h}э, тай—т^{h}ай, то—т^{h}о, тау—т^{h}ау, т^{h}акā, т^{h}āлӣ, т^{h}ā̃г, т^{h}иглӣ, т^{h}ӣтā, т^{h}укāнā, т^{h}ӯк, т^{h}эгли, т^{h}айлӣ, т^{h}от^{h}ā, т^{h}а̃у̃д, тат^{h}ā, пат^h, мāт^{h}ā, кат^{h}ā, ат^{h}ак, атит^{h}и, ут^{h}лā, т^{h}āн, тит^{h}и.

да—д^{h}а, дā—д^{h}ā, ди—д^{h}и, дӣ—д^{h}ӣ, ду—д^{h}у, дӯ—д^{h}ӯ, дэ—д^{h}э, дай—д^{h}ай, до—д^{h}о, дау—д^{h}ау, д^{h}анӣ, д^{h}ā̃сāнā, д^{h}āгā, д^{h}ā̃с, д^{h}ирāнā, д^{h}ӣмэ, д^{h}уā̃, д^{h}ӯд^{h}лāнā, д^{h}ӯп, д^{h}ӯд^{h}ар, д^{h}айват, д^{h}онā, д^{h}о̃д^{h}ā, д^{h}аут, д^{h}а̃у̃с, дӯд^h, гад^{h}ā.

4. Прочитайте и протранскрибируйте:

(1) खरा, खाद, खाँसी, खिलाना, खिँचना, खीरा, खींच, खुला, खूँद, खेत, खैना, खोज, खोंज, खौलाना, खौं, खोख्+ला→खोखला, जोखिम, खाँख, आँख, पखौरा, रेखा; (2) घर, घास, घिरना, घी, घुमाना, घुँघ्+राले→घुँघराले, घूम्+ना→घूमना, घूँसा, घैला, घोर, घोंस्+ला→घोंसला, घौद, आघात, जाँघिया, घँघोल्+ना→घँघोलना, जाँघ; (3) छत, छाती, छाँह, छिपा, छीदा, छींक, छुरी, छुँग्+ली→छुँगली, छूना, छूँछा, छेद, छेंक्+ना→छेंकना, छौला, छैला, छोर, छौना, छौंक, अछूता, कुछ, पीछे, छकाछक, उछाल; (4) झक, झँपोला, झाग, झाँकी, झिझक, झील, झींका, झुकाना, झुँझ्+लाना→झुँझलाना, झूला, झूँक, झेल, झेंप्+ना→झेंपना, झोल, झोंक, झैर, झौंर, झीझा, झुर्झुरी, मुझे, समझ, सूझ-बूझ; (5) थका, थाली, थाँग, थिग्+ली→थिगली, थीता, थुकाना, थूक, थेग्+ली→थेगली, थैली, थोथा, थौंद, अथक, अतिथि, उथला, कथा, तथा, तिथि, पथ, माथा; (6) धनी, धँसाना, धागा, धाँस, धिराना, धीमे, धुआँ, धुँधाना, धूप, धूँधर, धेरी, धैवत, धोना, धोंधा, धौत, धौंस, आँधी, अधिक, दूध, धुआँधार, इधर, गधा.

5. Выучите слова, перепишите и переведите диалог.

Предложения	Слова
— नमस्ते।	
— नमस्ते।	
— आपका नाम क्या है?	
— मेरा नाम बरीसवा है।	
— बताइये यह क्या है?	बताना **батāнā** *п.* говорить, сообщать, рассказывать बताइये **батāийэ** скажите, пожалуйста
— यह किताब है।	

— मैं यह किताब लेना चाहता हूँ।

मैं маñ я

लेना лэнā *п.* брать

चाहना чāhнā *п.*1) хотеть; 2) любить

चाहता हूँ чāhтā hȳ̃ (*м.*) хочу

चाहती हूँ чāhтӣ hȳ̃ (*ж.*) хочу

यह किताब मुझे दीजिये।

मुझे мудж^{h}э мне, меня

देना дэнā *п.* давать

दीजिये дӣджийэ дайте, пожалуйста

मैं किताब ले रहा हूँ और मेज़ पर रख रहा हूँ।

ले रहा हूँ лэ рahā hȳ̃ (*м.*) беру (*сейчас*)

ले रही हूँ лэ рahӣ hȳ̃ (*ж.*) беру

रखना рак^{h}нā *п.* 1) класть, ставить; 2) хранить; 3) вносить, предлагать

रख रहा हूँ рак^{h} рahā hȳ̃ (*м.*) кладу (*сейчас*)

रख रही हूँ рак^{h} рahӣ hȳ̃ (*ж.*) кладу

अब किताब मेज़ पर है।
और कापी कहाँ है?
— कापी कुरसी पर है।
— वह कापी लीजिये और मुझे दीजिये।
मैं कापी ले रहा हूँ और किताब के पास रख रहा हूँ।

अब аб теперь, сейчас

लीजिये лӣджийэ возьмите, пожалуйста

अब कापी कहाँ है?
— कापी किताब के पास है।
— और मेज़ के पास क्या है?
— मेज़ के पास तीन कुरसियाँ हैं।
— मैं मेज़ पर क़लम रख रहा हूँ। क़लम कहाँ है?

—क़लम मेज़ पर कापी के पास है।	
—अब मैं किताब खोलना चाहता हूँ।	खोलना к^{h}олнā *п.* открывать
मैं किताब मेज़ पर से ले रहा हूँ और खोल रहा हूँ।	पर से пар сэ *послелог* с, со
	मेज़ पर से мэз пар сэ со стола
	खोल रहा हूँ к^{h}ол рahā hŷ (*м.*) открываю (*сейчас*)
	खोल रही हूँ к^{h}ол рahӣ hŷ (*ж.*) открываю
किताब खुली है।	खुला к^{h}улā (*м.*) открытый
	खुली к^{h}улӣ (*ж.*) открытая, -ые
अब मैं किताब बंद करना चाहता हूँ।	बंद банд закрытый, -ая, -ые
	करना карнā *п.* делать
	बंद करना банд карнā *п.* закрывать
	बंद कर रहा हूँ банд кар рahā hŷ (*м.*) закрываю (*сейчас*)
मैं किताब बंद कर रहा हूँ।	बंद कर रही हूँ банд кар рahӣ hŷ (*ж.*) закрываю
किताब बंद है।	बंद होना *нп.* быть закрытым
साथी इवानोव, बताइये, क्या किताब बंद है?	साथी сāт^{h}ӣ *м.* товарищ; спутник
—हाँ, वह बंद है।	
—मैं कापी खोल रहा हूँ, क्या अब कापी खुली है?	
—हाँ, खुली है।	
—मैं कापी बंद कर रहा हूँ, क्या अब वह खुली है?	

— नहीं, अब वह बंद है।
— मैं किताब मेज़ पर से ले रहा हूँ, क्या वह खुली है?
— नहीं, बंद है।
— अब मैं किताब कहाँ रख रहा हूँ?
— आप किताब मेज़ पर रख रहे हैं।

रख रहे हैं рак^h раhэ hай̃ (*м. мн.* и *ед. вежл.*) кладем, кладете, кладут

रख रही हैं рак^h раhӣ hай̃ (*ж. мн.* и *ед. вежл.*) кладем, кладете, кладут

— क्या आपके पास किताब है?
— हाँ, है।
— आप किताब कहाँ रखना चाहते हैं?
— मैं किताब मेज़ पर रखना चाहता हूँ।

चाहते हैं чāhтэ hай̃ (*м. мн.* и *ед. вежл.*) хотим, хотите, хотят

चाहती हैं чāhтӣ hай̃ (*ж. мн.* и *ед. вежл.*) хотим, хотите, хотят

— आप किताब मेज़ पर रख रहे हैं, मैं किताब मेज़ पर से ले रहा हूँ और साथी वाइकू को दे रहा हूँ। वह किताब ले रहा है।

वाइकू को вāйкӯ ко Ваику

दे रहा हूँ дэ раhā hӯ̃ (*м.*) даю (*сейчас*)

दे रही हूँ дэ раhӣ hӯ̃ (*ж.*) даю

ले रहा है лэ раhā hай (*м.*) берет (*сейчас*)

ले रही है лэ раhӣ hай (*ж.*) берет

साथी वाइकू, आप यह किताब किस को देना चाहते हैं?
— मैं यह किताब साथी कयूमोव को देना चाहता हूँ।

किस को кис ко 1) кому; 2) кого

कयूमोव को кайӯмов ко Каюмову

— मैं किताब साथी वाइकू को दे रहा हूँ।

वह किताब ले रहा है और साथी इवानोव को दे रहा है।

इवानोव को **ивāнов ко** Иванову

— साथी इवानोव, यह किताब मुझे दीजिये।

— मैं किताब ले रहा हूँ और मेज़ पर रख रहा हूँ।

— अब मैं क्या कर रहा हूँ?

कर रहा हूँ **кар рахā hў̃** (*м.*) делаю (*сейчас*)

कर रही हूँ **кар рахӣ hў̃** (*ж.*) делаю

कर रहे हैं **кар рахэ hаӣ̃** (*м. мн. и ед. вежл.*) делаем, делаете, делают

कर रही हैं **кар рахӣ hаӣ̃** (*ж. мн. и ед. вежл.*) делаем, делаете, делают

— आप किताब खोल रहे हैं।

— क्या अब किताब खुली है?

— हाँ, खुली है।

— अब मैं किताब बंद कर रहा हूँ। क्या अब किताब बंद है?

— हाँ, अब वह बंद है।

6. Заучите следующие примеры:

मैं हूँ — वह है — आप हैं।
मैं देना (लेना) चाहता हूँ — मैं देना (लेना) चाहती हूँ वह देना (लेना) चाहता है — वह देना (लेना) चाहती है आप देना (लेना) चाहते हैं — आप देना (लेना) चाहती हैं

मैं ले (दे) रहा हूँ—मैं ले (दे) रही हूँ
वह ले (दे) रहा है—वह ले (दे) रही है
आप ले (दे) रहे हैं—आप ले (दे) रही हैं

आप दीजिये—आप लीजिये

किताब (कापी) खुली है। किताब (कापी) बंद है।
मैं किताब (कापी) खोल रहा हूँ। किताब (कापी) खुली है।
मैं किताब (कापी) बंद कर रहा हूँ। किताब (कापी) बंद है।

वह मेज़ पर क़लम रख रहा है और मेज़ पर से कापी ले रहा है।

मेरे पास दो किताबें हैं। मेज़ के पास तीन कुरसियाँ हैं।
क्या आपके पास क़लम है?—हाँ, मेरे पास क़लम है।
वह कहाँ है?—क़लम मेज़ पर कापी के पास है।

7. Напишите по десять раз все новые слова, научитесь правильно их произносить и писать.

8. Ответьте на вопросы:

(1) वह क्या कर रहा है?
(2) आप क्या कर रहे हैं?
(3) आप कापी कहाँ रख रहे हैं?
(4) क्या आप यह किताब मुझे देना चाहते हैं?
(5) क्या आपका क़लम लाल है या पीला?
(6) मेज़ें कैसी हैं?
(7) आप मेज़ पर से क्या ले रहे हैं?
(8) मैं कापी बंद कर रहा हूँ। क्या अब वह बंद है?
(9) आप मुझे क्या देना चाहते हैं?
(10) आप मेज़ पर से कितनी कापियाँ लेना चाहते हैं?
(11) कमरे में कितनी मेज़ें हैं?
(12) क्या आपकी किताब बंद है या खुली?

9. Согласуйте сказуемое с подлежащим.

Образец: मैं (लेना)—मैं ले रहा हूँ (ले रही हूँ).

(1) मैं (देना)। (2) वह (खोलना)। (3) आप (बंद करना)। (4) वह (लेना)। (5) मैं (रखना)। (6) आप (देना चाहना)। (7) वह (बंद करना चाहना)। (8) आप (देना)। (9) मैं (खोलना)। (10) वह (रखना)।

10. Вставьте пропущенные слова:

(1) वह मेज़ ... कापी ले रहा है। (2) मुझे यह ...दीजिये। (3) मैं मेज़ पर किताब ...। (4) मैं किताब ..., अब वह खुली है। (5) मेज़ ... तीन कुरसियाँ हैं। (6) कापी खुली है, अब वह कापी ...। (7) ... किताब खोल रहे हैं, अब वह ... ...। (8) आप ... कापी दे रहे हैं? (9) ... इवानोव, आप क्या कर रहे हैं? (10) आप ..., कमरे में कितनी मेज़ें हैं? (11) आपकी ... क्या है? मेरी ... रूसी है। (12) ... कैसी है? वह ... है। (13) मेज़ ... नहीं है, वह ... है।

УРОК 12

> Какуминальные (церебральные) согласные звуки и их письменное выражение.
> Придыхательные согласные звуки п^h и б^h и их письменное выражение.
> Сочетание согласных звуков **с** и **к** и его письменное выражение.

КАКУМИНАЛЬНЫЕ (ЦЕРЕБРАЛЬНЫЕ) СОГЛАСНЫЕ ЗВУКИ

Наличие в системе согласных какуминальных (церебральных) звуков—другая особенность консонантизма языка хинди.

К церебральным согласным относятся звуки **т̇**, **д̇**, **р̇**, **т̇**^{h}, **д̇**^{h}, **р̇**^{h}. Последние три (**т̇**^{h}, **д̇**^{h}, **р̇**^{h})—аспираты. При артикуляции церебральных звуков передний край языка загибается вверх и смы-

кается с твердым нёбом (но не с альвеолами, как при произнесении английских «t» и «d»). В русском языке церебральных звуков нет.

Согласный звук т̇. При его произнесении передняя часть языка загибается вверх и смыкается с твердым нёбом, образуя в своей спинке впадину.

На письме звук т̇ изображается буквой ट «т̇а»:

1) 2) → ट ट, ट, ट.

Согласный звук д̇. Артикулируется так же, как и т̇. Отличается от последнего тем, что является звуком звонким.

На письме звук д̇ изображается буквой ड «д̇а»:

1) 2) → ड ड, ड, ड.

Согласный звук р̇. При произнесении этого звука язык загибается еще дальше, чем при артикуляции какуминальных т̇ и д̇. Передняя часть языка быстро направляется вперед и вниз, и тупой конец его ударяет в самую верхнюю часть твердого нёба. Звук р̇ не встречается в начале слова. На письме звук р̇ изображается буквой ड़ «р̇а» (ड «д̇а» с точкой внизу): ड़, ड़, ड़.

Согласный звук т̇^{h}. Артикуляция этого звука отличается от артикуляции церебрального т̇ наличием придыхания. На письме звук т̇^{h} изображается буквой ठ «т̇^{h}а»:

1) 2) → ठ ठ, ठ, ठ.

Согласный звук д̇^{h}. Артикуляция этого звука сопровождается придыханием. Этим он отличается от церебрального д̇. На письме звук д̇^{h} изображается буквой ढ «д̇^{h}а»:

1) 2) → ढ ढ, ढ, ढ.

Согласный звук **р̇^{h}**. Отличается от церебрального **р̇** тем, что его артикуляция сопровождается придыханием. На письме звук **р̇^{h}** изображается буквой ढ़ «р̇^{h}а» (ढ «д̇^{h}а» с точкой внизу): ढ़, ढ़, ढ़.

ПРИДЫХАТЕЛЬНЫЕ СОГЛАСНЫЕ ЗВУКИ п^h, б^h

Согласный звук **п^h** произносится так же, как и звук **п**, но его артикуляция сопровождается выдохом. На письме **п^h** изображается буквой फ «п^{h}а»: फ, फ, फ.

Согласный звук **б^h**. Артикулируется так же, как звук **б**, но его произнесение сопровождается выдохом. На письме звук **б^h** изображается буквой भ «б^{h}а»:

1) 2) भ, भ, भ.

СОЧЕТАНИЕ СОГЛАСНЫХ ЗВУКОВ с+к

Сочетание согласных звуков **с** и **к** звучит **ск**. На письме передается знаком स्क «ска»: स्+क=स्क, स्क, स्क, स्क.

УПРАЖНЕНИЯ

1. Выучите написание букв ट, ड, ड़, ठ, ढ, ढ़, फ, भ и сочетания букв स्क.

2. Напишите по пять строчек каждой буквы: ट, ड, ड़, ठ, ढ, ढ़, फ, भ.

3. Произнесите и напишите буквами:

та—т̇а, та̄—т̇а̄, ти—т̇и, тӣ—т̇ӣ, ту—т̇у, тӯ—т̇ӯ, тэ—т̇э, тай—т̇ай, то—т̇о, тау—т̇ау, т̇ан, т̇а̄га̄на̄, т̇а̄ӣ, т̇аг, т̇икат̇, т̇ӣка̄, т̇ук, т̇ӯт̇а̄, т̇ӯ̃гна̄, т̇эк, т̇э̄т̇, т̇айга̄, т̇опӣ, т̇от̇ӣ, т̇аурна̄, һат̇, б^{h}ат̇, лаут̇эгӣ, т̇ӣпӯ, ч^{h}от̇а̄.

да—д̇а, да̄—д̇а̄, ди—д̇и, дӣ—д̇ӣ, ду—д̇уӣ, дӯ—д̇ӯ, дэ—д̇э, дай—д̇ай, до—д̇о, дау—д̇ау, д̇аг, д̇а̄̃с, д̇а̄к, д̇а̄̃ва̄̃д̇ол, д̇иза̄ин, д̇ӣл, д̇ӣ̃г, д̇ӯбна̄, д̇убона̄, д̇ӯ̃гар, д̇эк, д̇айна̄, д̇ора̄, д̇о̄гӣ, д̇аул, д̇од̇ӣ, д̇угд̇уга̄на̄, бэд̇аул.

ра—р̇а, ра̄—р̇а̄, ри—р̇и, рӣ—р̇ӣ, ру—р̇у, рӯ—р̇ӯ, рэ—р̇э, рай—р̇ай, ро—р̇о, рау—р̇ау.

карор̇, һур̇, са̄р̇ӣ, джар̇ӣ, га̄р̇ӣ, а̄р̇у, пар̇осӣ, бар̇эра̄, пар̇ийа̄, кар̇а̄, бар̇а̄, д̇а̄̃р̇ӣ, д̇эр̇а̄, чаур̇а̄, гар̇бар̇, лар̇ка̄, к^{h}ир̇кӣ.

та — т̇а — т^{h}а — т̇^{h}а, та̄ — т̇а̄ — т^{h}а̄ — т̇^{h}а̄, ти — т̇и — т^{h}и — т̇^{h}и, тӣ — т̇ӣ — т^{h}ӣ — т̇^{h}ӣ, ту — т̇у — т^{h}у — т̇^{h}у.

тӯ—т̇ӯ—т^{h}ӯ—т̇^{h}ӯ, тэ—т̇э—т^{h}э—т̇^{h}э, тай—т̇ай—т^{h}ай—т̇^{h}ай, то—т̇о—т^{h}о—т̇^{h}о, тау—т̇ау—т^{h}ау—т̇^{h}ау, т^{h}ат̇, т̇^{h}а̄т̇^{h}, т̇^{h}а̄̃ӣ, т̇^{h}ӣк, т̇^{h}уса̄на̄, т̇^{h}ӯсна̄, т̇^{h}ӯ̃с, т̇^{h}эт̇^{h}, т̇^{h}э̄̃га̄, т̇^{h}от̇^{h}, т̇^{h}ок, т̇^{h}аур.

д^{h}а—д̇^{h}а, д^{h}а̄—д̇^{h}а̄, д^{h}и—д̇^{h}и, д^{h}ӣ—д̇^{h}ӣ, д^{h}у—д̇^{h}у, д^{h}ӯ—д̇^{h}ӯ, д^{h}э—д̇^{h}э, д^{h}ай—д̇^{h}ай, д^{h}о—д̇^{h}о, д^{h}ау—д̇^{h}ау, д̇^{h}аб, д̇^{h}а̄̃кна̄, д̇^{h}а̄ӣ, д̇^{h}а̄̃ча̄, д̇^{h}ила̄ӣ, д̇^{h}ӣла̄, д̇^{h}ула̄ӣ, д̇^{h}ӯh, д̇^{h}ӯ̃дӣ, д̇^{h}эр, д̇^{h}э̄̃клӣ, д̇^{h}айӣа̄, д̇^{h}она̄, д̇^{h}о̄̃г, д̇^{h}аур, д̇^{h}а͠уча̄, д̇^{h}а͠уд̇^{h}.

ра—р̇а—р̇^{h}а, ра̄—р̇а̄—р̇^{h}а̄, ри—р̇и—р̇^{h}и, рӣ—р̇ӣ—р̇^{h}ӣ, ру—р̇у—р̇^{h}у, рӯ—р̇ӯ—р̇^{h}ӯ, рэ—р̇э—р̇^{h}э, рай—р̇ай—р̇^{h}ай, ро—р̇о—р̇^{h}о, рау—р̇ау—р̇^{h}ау, д̇эр̇^{h}, а̄р̇^{h}, бар̇^{h}а̄, бар̇^{h}а̄йа̄, дар̇^{h}ӣ, бар̇^{h}ӯга̄, бар̇^{h}эга̄, бар̇^{h}отрӣ, т̇эр̇^{h}а̄, ар̇^{h}а̄ӣ, ка̄р̇^{h}ӣ, ба̄р̇^{h}, пар̇^{h}на̄, пар̇^{h}о, д̇^{h}ӯ̃р̇^{h}.

па—п^{h}а, па̄—п^{h}а̄, пи—п^{h}и, пӣ—п^{h}ӣ, пу—п^{h}у, пӯ—п^{h}ӯ, пэ—п^{h}э, пай—п^{h}ай, по—п^{h}о, пау—п^{h}ау, п^{h}ал, п^{h}а̄̃да̄, п^{h}а̄л, п^{h}а̄̃сӣ, п^{h}ир, п^{h}ӣкна̄, п^{h}ӣка̄, п^{h}ур, п^{h}эра̄, п^{h}ӯлӣ, п^{h}ӯл, п^{h}ӯ̃к, п^{h}эн, п^{h}э̄̃кна̄, п^{h}айла̄в, п^{h}ор̇а̄, п^{h}о̄̃к, п^{h}ап^{h}ола̄.

ба—б^{h}а, ба̄—б^{h}а̄, би—б^{h}и, бӣ—б^{h}ӣ, бу—б^{h}у, бӯ—б^{h}ӯ, бэ—б^{h}э, бай—б^{h}ай, бо—б^{h}о, бау—б^{h}ау, б^{h}ар, б^{h}а̄̃вар, б^{h}а̄ӣ, б^{h}а̄̃ти, б^{h}игона̄, б^{h}ӣ, б^{h}ӣгна̄, б^{h}уджа̄, б^{h}ӯк^h, б^{h}ӯ̃кна̄, б^{h}эд, б^{h}э̄̃т̇, б^{h}айӣа̄, б^{h}а͠йс, б^{h}ог, б^{h}о̄̃пӯ, б^{h}аутик, б^{h}а͠у, б^{h}ӯб^{h}а̄г.

скӯл, ма̄ско, скӣм, ска̄ут̇, ба̄скэт̇.

4. Прочитайте и протранскрибируйте:

(1) फल, फँदा, फाल, फाँसी, फिर, फिँक्+ना→फिँकना, फीला, फुफेरा, फुँसी, फूल, फूँक, फेन, फैलाव, फोड़ा, फोंक, फफोला, फफूँदी, फीका, फेंक+ना→फेंकना; (2) भर, भँवर, भाई, भाँति, भिगोना, भी, भींग्+ना→भींगना, भुजा, भूख, भूँक्+ना→भूँकना, भेद, भेंगा, भैया, भैंस, भोग, भोंप, भौतिक, भौं, भभका, भाभी, भूभाग, भभूका; (3) टन, टँगाना, टाई, टाँग, टिकट, टीका, टुक, टूटा, टूँग्+ना→टूँगना, टेक, टैगा, टोपी, टोंटी, टौर्+ना→टौरना, छोटा, तट, टेंट, हाट, टीपू, टटोल्+ना→टटोलना, नाटक, लौटेगी; (4) ठट, ठाठ, ठाईं, ठीक, ठुसाना, ठूस्+ना→ठूसना, ठूँस-ठाँस, ठेठ, ठेंगा, ठोठ, ठोंक, ठौर, उठाना, कठैला, कठोर, लाठी, मुठिया, ठेका, कठूमर, हठ, दीठ, कोठा; (5) डग,

डँस, डाक, डाँवाँडोल, डिज़ाइन, डील, डींग, डुबोना, डूब्+ना→डूबना, डूँगर, डेक, डैना, डोरा, डोंगी, डौल, पैडल, डोडी, बेडौल, गोंडी, डीठ, गाडर, माडेल, भेड़िया ; (6) ढब, ढँक्+ना→ढँकना, ढाई, ढाँचा, ढिलाई, ढीला, ढुलाई, ढूँडी, ढेर, ढेंक्+ली→ढेंकली, ढैया, ढोना, ढोंग, ढौर, ढौंचा, ढिढोरा, ढोंड़ी, ढीठ, ढोंढ ; (7) हाड़, आड़, सड़क, डेड़ी, बड़ा, गाड़ी, आड़्, पड़ोसी, बड़ेरा, पड़िया, कड़ा, जड़ी, डाँड़ी, चौड़ा, करोड़, गड़्+बड़→गड़बड़, लड़+का→लड़का, खिड़्+की→खिड़की ; (8) डेढ़, आढ़, बढ़ा, बढ़िया, दाढ़ी, बढ़ूँगा, बढ़ेगा, बढ़ोत्+री→बढ़ोतरी, टेढ़ा, अढ़ाई, कढ़ी, बाढ़, पढ़्+ना→पढ़ना, पढ़ो, ढूँढ़, बढ़ई, पढ़ैया, पीढ़ी, लढ़िया, रूढ़ा, मेंढ़क ; (9) स्कूल, मास्को, बास्केट, स्कीम, स्काउट, मस्का, बिस्कुट, डेस्क ।

5. Выучите слова, перепишите и переведите диалог.

Предложения

— नमस्ते ।
— नमस्ते ।
— बैठिये ।

साथी कयूमोव, उठिये ।

आज कौनसा दिन है?
— आज शनिवार है ।
— आप कहाँ से आये हैं?

Слова

बैठना **байт̣ʰна̄** *нп.* садиться, сидеть
बैठिये **байт̣ʰийэ** садитесь, пожалуйста
उठना **ут̣ʰна̄** *нп.* вставать
उठिये **ут̣ʰийэ** встаньте, пожалуйста

शनिवार **шанива̄р** *м.* суббота
कहाँ से откуда?
से **сэ** *послелог* из, от, с
आना **а̄на̄** *нп.* 1) приходить, приезжать; 2) входить, заходить
आये हैं **а̄йэ hаѝ** (*м. мн. и ед. вежл.*) пришли, приехали

— मैं उज़बेकिस्तान से आया हूँ।
— आपकी जाति क्या है?
— मेरी जाति उज़बेक है।
— बैठिये। अब आप उठिये। आप कहाँ से आयी हैं?

— मैं किएव से आयी हूँ।
— बैठिये। साथी वाइकू, उठिये। क्या आपकी जाति रूमानियन है?
— हाँ, रूमानियन है।
— क्या आप रूमानिया से आये हैं?
— हाँ, रूमानिया से आया हूँ।
— बैठिये।
साथी इवानोव, आप उठिये। आप कहाँ से आये हैं?
— मैं मास्को का निवासी हूँ।

— बैठिये। साथी तितोव, उठिये। क्या आप भी मास्को के निवासी हैं?
— जी नहीं, मैं रस्तोव का निवासी हूँ।
— बैठिये। साथी कयूमोव, बताइये, कमरे में कितनी मेज़ें और कुरसियाँ हैं?
— कमरे में चार मेज़ें और पाँच कुरसियाँ हैं।

आया हूँ āйā hӯ̃ (*м*) пришел, приехал

उज़बेक узбэк 1. узбекский; 2. *м.* узбек

आयी हैं āйӣ haй̃ (*ж. мн. и ед. вежл.*) пришли, приехали

आयी हूँ āйӣ hӯ̃ (*ж.*) пришла, приехала

रूमानियन рӯмā̃нийан 1. румынский; 2. *м.* румын

निवासी нивāсӣ *м.* житель

मास्को का निवासी мāско кā нивāсӣ житель Москвы, москвич

भी б^{h}ӣ и, также, тоже

मास्को के निवासी мāско кэ нивāсӣ *м. мн.* москвичи; *ед. вежл.* москвич

चार чāр четыре

पाँच пā̃ч пять

– कमरे में खिड़की भी है। यह खिड़की है। साथी वाइकू, यह क्या है?
– यह खिड़की है।
– कमरे में दरवाज़ा भी है। यह दरवाज़ा है। साथी तितोव, यह क्या है?
– यह दरवाज़ा है।
– मैं खिड़की खोल रहा हूँ। अब वह खुली है। फिर मैं दरवाज़ा खोल रहा हूँ। अब वह भी खुला है।
साथी यानोव, उठिये। क्या खिड़की खुली है?
– जी हाँ, खुली है।
– क्या दरवाज़ा भी खुला है?
– जी हाँ, वह भी खुला है।
– अब मैं खिड़की बंद कर रहा हूँ और फिर दरवाज़ा बंद कर रहा हूँ। क्या अब वे बंद हैं?
– हाँ, वे बंद हैं।
– यह ठीक है। बैठिये। साथी बरीसवा, उठिये। यह क्या है?
– ये किताबें हैं।
– ठीक है। ये आपकी किताबें हैं और वह मेरी किताब है। यह ठीक है?
– जी हाँ, यह ठीक है।

खिड़की **кʰиркӣ** *ж.* окно

दरवाज़ा **дарвāзā** *м.* дверь

फिर **пʰир** 1) потом, затем, после; 2) снова, опять, еще

जी हाँ **джӣ hā̃** да (*вежливая форма ответа*)

ठीक **ṫʰӣк** 1. 1) правильный, верный; 2) точный; 2. 1) правильно, верно; 2) точно

ठीक है **ṫʰӣк haй** правильно, верно

मेरी **мэрӣ** (*ж.*) моя, мои

ये मेरी किताबें हैं और यह आपकी किताब है।

– लेकिन यह कमरा है। वह आपका नहीं है और मेरा भी नहीं है। यह कमरा हमारा है। हमारे कमरे में क्या है? साथी इवानोव, बताइये।

– हमारे कमरे में एक खिड़की, एक दरवाज़ा, चार मेज़ें और पाँच कुरसियाँ हैं।

– यह ठीक है। हमारा कमरा बहुत रोशन है।

– वह क्यों रोशन है?

– क्योंकि हमारी खिड़की बहुत बड़ी है।

– साथी वाइकू, क्या हमारी खिड़की बड़ी है?

– जी हाँ, वह बहुत बड़ी है।

– क्या दरवाज़ा भी बड़ा है?

– हाँ, वह भी बड़ा है।

– साथी इवानोव, उठिये। क्या आपका कमरा बड़ा और रोशन है?

– हाँ, वह बड़ा और रोशन है।

– वह क्यों रोशन है?

– क्योंकि उस में खिड़की बहुत बड़ी है।

– बैठिये। साथी तितोव, क्या आपका कमरा भी रोशन है?

लेकिन **лэкин** но, однако

हमारा **hамāрā** (*м.*) наш

हमारे कमरे में **hамāрэ кампэ мэ̄** в нашей комнате

बहुत **баhут** очень, много

रोशन **рошан** светлый, -ая, -ые

क्यों **кйо̄** почему?

क्योंकि **кйо̄ки** потому что, так как

हमारी **hамāрӣ** (*ж.*) наша, наши

बड़ा **бар̣ā** (*м.*) 1) большой; 2) старший; 3) главный

बड़ी **бар̣ӣ** (*ж.*) 1) большая, -ие; 2) старшая, -ие; 3) главная, -ые

उस में **ус мэ̄** в нем, в ней

—जी नहीं, मेरा कमरा रोशन नहीं है।
—क्यों?
—क्योंकि उस में खिड़की बड़ी नहीं है।
—क्या आपकी खिड़की छोटी है?
—हाँ, छोटी है।
—क्या बहुत छोटी है?
—बहुत तो नहीं, लेकिन छोटी है।
—क्या दरवाज़ा भी छोटा है?
—जी नहीं, दरवाज़ा बड़ा है।
—बैठिये। मेरी मेज़ पर दो किताबें हैं। एक बड़ी है, दूसरी छोटी है। मैं बड़ी किताब ले रहा हूँ और उसको साथी इवानोव को दे रहा हूँ। फिर मैं दूसरी किताब ले रहा हूँ। यह छोटी किताब है। मैं उसको साथी रमानोवा को दे रहा हूँ। अब किताबें कहाँ हैं?
—एक साथी इवानोव के पास है और दूसरी साथी रमानोवा के पास है।
—साथी रमानोवा, आपके पास किताब है?
—जी हाँ, है।
—क्या वह बड़ी है या छोटी?

छोटा чʰоṭā (*м.*) 1) младший; 2) маленький

छोटी чʰоṭӣ (*ж.*) 1) младшая, -ие; 2) маленькая, -ие

तो то то; [и]так

दूसरा дӯсрā (*м.*) 1) второй; 2) другой, иной

दूसरी дӯсрӣ (*ж.*) 1) вторая, -ые; 2) другая, -ие, иная, -ые

उसको уско 1) ему, ей; 2) его, ее

– मेरी किताब बड़ी नहीं है, वह छोटी है।
– मुझे किताब दीजिये। बताइये, क्या दरवाज़ा भी छोटा है?
– जी नहीं, वह बड़ा है।
– मैं दरवाज़ा खोल रहा हूँ। दरवाज़ा खुला है। आप उसको बंद कीजिये। ठीक है। नमस्ते।
– नमस्ते।

बंद कीजिये банд кӣджийэ закройте, пожалуйста

6. Заучите следующие примеры:

मैं हूँ वह है	आप हैं वे हैं

मैं ले रहा (रही) हूँ।	आप ले रहे (रही) हैं।	वह ले रहा (रही) है।
मैं आया (आयी) हूँ।	आप आये (आयी) हैं।	वह आया (आयी) है।

वे ले रहे (रही) हैं। वे आये (आयी) हैं।

हमारा कमरा बड़ा है। हमारा दरवाज़ा बड़ा है।	हमारी खिड़की बड़ी है। हमारी मेज़ बड़ी है।

लेना – देना लीजिये – दीजिये

खिड़की खुली है। खिड़की बंद है।	दरवाज़ा खुला है। दरवाज़ा बंद है।

खोलना – बंद करना

कहाँ से आये (आयी) हैं? मास्को से आया (आयी) हूँ।	कमरा क्यों रोशन है? क्योंकि उस में खिड़की बड़ी है।

मैं मास्को का निवासी हूँ।
वह मास्को का निवासी है।
आप मास्को के निवासी हैं।

7. Напишите по десять раз все новые слова, научитесь правильно их произносить и писать.

8. Ответьте на вопросы:

(1) आप कहाँ से आये हैं?
(2) क्या आप मास्को के निवासी हैं?
(3) आपके कमरे में कितनी मेज़ें हैं?
(4) क्या आपका कमरा रोशन है?
(5) आपका कमरा क्यों रोशन है?
(6) आपकी खिड़की बड़ी है या छोटी?
(7) आपके कमरे में दरवाज़ा बड़ा है या छोटा?
(8) आप दरवाज़ा बंद करना चाहते हैं?
(9) आज कौनसा दिन है?
(10) आपकी मेज़ कैसी है, बड़ी या छोटी?
(11) क्या यह आपकी कापी है?
(12) क्या आप उज़बेकिस्तान से आये हैं?

9. Вставьте пропущенные слова:

(1) हमारा कमरा बहुत रोशन है क्योंकि उस में खिड़की ... है। (2) दरवाज़ा खुला है उसको ... ...। (3) आप .. आये हैं? (4) यह कमरा ... बहुत रोशन है? (5) आज कौनसा दिन है? आज ... है। (6) मेरा कमरा बहुत ... है क्योंकि उस में खिड़की बहुत बड़ी है। (7) हमारी खिड़की छोटी है और हमारा दरवाज़ा भी ... है। (8) वह मास्को का ... है। (9) मैं किएव से ... ...। (10) हमारा कमरा रोशन है क्योंकि उस में ... बहुत बड़ी है। (11) ... खुला है, उसको बंद कीजिये। (12) कमरे में ... खिड़की, ... मेज़ें और ... कुरसियाँ हैं।

10. Согласуйте определения с определяемыми:

(1) यह (बड़ा, बड़ी) खिड़की है। (2) (हमारा, हमारी) दरवाज़ा बड़ा है। (3) किताब (खुला, खुली) है। (4) दरवाज़ा (खुला, खुली) है। (5) कापी (छोटा, छोटी) है। (6) (आपका, आपकी) कमरा (बड़ा, बड़ी) है। (7) यह (पीला, पीली) कुरसी है। (8) मेज़ (काला, काली) है। (9) दरवाज़ा (पीला, पीली) है। (10) खिड़की (खुला, खुली) है।

УРОК 13

Согласные звуки н̄, н̃, н̇ и их письменное выражение.
Согласный звук ш̣ и его письменное выражение.
Сочетания согласных звуков к и ш̣, дж и н̃ и их письменное выражение.

СОГЛАСНЫЕ ЗВУКИ н̄, н̃, н̇

Согласный звук н̄ является заднеязычным вариантом звука **н**. Образуется так же, как заднеязычные **к**, $к^h$, **г**, $г^h$, но мягкое нёбо опущено, и воздушная струя проходит через полость носа. В русском языке подобного звука нет. Звук н̄ выступает только в сочетании с заднеязычными согласными **к**, $к^h$, **г**, $г^h$. На письме звук н̄ изображается буквой ङ «н̄а» (ड «да» с точкой сбоку): ङ, ङ, ङ.

Буква ङ малоупотребительна. Она обычно заменяется надстрочным знаком (ं) анусварой (бинду), который ставится над буквой, обозначающей предшествующий звук. В транскрипции, принятой для основного курса учебника, звук н̄ не дифференцируется и передается буквой «н».

Согласный звук н̃ является среднеязычным вариантом звука **н**. Образуется там же, где и **ч**, $ч^h$, **дж**, $дж^h$, но воздушная струя

проходит через полость носа, а не через полость рта. В русском языке соответствующего звука нет. Звук н̃ выступает всегда в сочетании со среднеязычными согласными ч, $ч^h$, дж, $дж^h$.

На письме звук н̃ изображается буквой ञ «ня»:

1) 2) 3) 4) ञ ञ, ञ, ञ.

В полной форме буква ञ не употребляется. В усеченной форме используется в лигатурах (см. ниже, урок 15). Буква ञ, как правило, заменяется анусварой (бинду) (ं). В транскрипции звук н̃ также не дифференцирован и передается буквой «н».

Согласный звук н̇ является какуминальным (церебральным) вариантом звука н. Образуется там же, где и т̇, $т̇^h$, д̇, $д̇^h$, но мягкое нёбо опущено, и воздушная струя проходит через полость носа. Как какуминальный звук произносится лишь в сочетании с какуминальными (церебральными) согласными т̇, $т̇^h$, д̇, $д̇^h$. В других случаях артикулируется как обычный звук н. На письме звук н̇ изображается буквами ण или ण «н̇а»:

1) 2) 3) ण ण, ण, ण.

1) 2) 3) ण ण, ण, ण.

Звук н̇ в сочетании с какуминальными согласными часто обозначается не буквой ण (ण), а анусварой (бинду) (ं).
В транскрипции звук н̇ передается буквой «н».

СОГЛАСНЫЙ ЗВУК ш̇

Согласный звук ш̇ (твердый ш) произносится как ш. На письме звук ш̇ изображается буквой ष «ш̇а»:

1) 2) 3) ष ष, ष, ष.

В транскрипции звук ш̇ передается буквой «ш».

СОЧЕТАНИЯ СОГЛАСНЫХ ЗВУКОВ к+ш́, дж+н̆

Сочетание согласных звуков **к** и **ш́** звучит **кш́**, например: *кш́ан*, *кш́а̄р*.

На письме сочетание звуков **к** и **ш́** передается вспомогательной буквой क्ष «кша»:

1) — 2) 3) → क्ष क्ष, क्ष, क्ष.

Сочетание согласных звуков **дж** и **н̆** звучит «гьа», например: *гьа̄н*, *гьэйа*.

На письме сочетание звуков **дж** и **н̆** передается вспомогательной буквой ज्ञ «гьа»:

1) 2) 3) → ज्ञ ज्ञ, ज्ञ, ज्ञ.

УПРАЖНЕНИЯ

1. Произнесите и напишите буквами:

ан̆кит, ин̆гит, экан̆га̄, кан̆ка̄л, кан̆г^{h}а̄, шан̆к^h, ран̆г, к^{h}ан̆г, ган̆га̄, сан̆г, кун̆джӣ, ан̆чал, кан̆джӯс, чан̆чал, ван̆чит, дж^{h}ан̆дж^{h}а̄, пан̆ч^{h}ӣ.

ан̇д̇а̄, кан̇т̇^{h}, к^{h}ан̇д̇, г^{h}ан̇т̇а̄, дж^{h}ан̇д̇а̄, т̇^{h}ан̇д̇, дан̇д̇.

ран̇, ман̇и, рэн̇у, ва̄н̇ӣ, кан̇, ан̇у; шэш,шошан̇, б^{h}а̄ш́а̄, ш́ака̄р, ӯш́а̄.

кш́итидж, кш́ӣн̇, кш́уп, кш́эп, кш́об^h, кш́аур, ракш́а̄, какш́а̄, б^{h}икш́у, какш́.

гьа̄н, гьэйа, вигьа, вишэш́агьа, а̄гьа̄, гьа̄т, вигьа̄пит.

2. Выучите написание букв: ङ, ञ, ण-ण, ष, क्ष и ज्ञ.

3. Напишите по две строчки букв ङ, ञ и по пять строчек букв ण, ण, ष, क्ष, ज्ञ.

4. Прочитайте и протранскрибируйте:

(1) अंकित, इंगित, एकंगा, कंकाल, कंघा, शंख, रंग, खंग, संघ, गंगा, संगीत, संकट; (2) अङ्कित, इङ्गित, एकङ्गा, सङ्घ, शङ्ख; (3) कुंजी, अंचल, कंजूस, चंचल, वंचित, झंझा, पंछी, संचार, रंज, मंजन, बंजर, पंचांग; (4) अंडा, कंठ, खंड, घंटा, झंडा, ठंढ, संडा, पंडित, ठंठ,

टंटा, घंटी, गंड, कंटक; (5) अणु-अणु, रण-रण, मणि-मणि, रेणु-रेणु, वाणी-वाणी, कण-कण, वाण-वाण; (6) शेष, शोषण, भूषण, ऊषा, विषाद, भाषा, भूषित, दोषी, षकार, आमिष, घोषणा; (7) क्षण, क्षार, क्षितिज, क्षीन, क्षुप, क्षेप, क्षोभ, क्षौर, रक्षा, कक्षा, भिक्षु, समक्ष, पक्षी; (8) ज्ञात, ज्ञेय, विशेषज्ञ, विज्ञ, विज्ञापित, आज्ञा.

5. Выучите слова, перепишите и переведите диалог.

Предложения	Слова
— नमस्ते।	
— नमस्ते।	
— बैठिये। मैं आपका शिक्षक हूँ। मेरा नाम इवान सेरगेएविच है। साथी कयूमोव, दरवाज़ा खुला है, आप उसको बंद कीजिये। ठीक है। साथी तितोव, आज कौनसा दिन है?	शिक्षक **шикш̆ак** *м.* преподаватель, учитель
— आज मंगलवार है।	मंगलवार **мангалвāр** *м.* вторник
— ठीक है। बैठिये। साथी इवानोव, उठिये। क्या यह किताब बड़ी है?	
— जी हाँ, बड़ी है।	
— और वह किताब?	
— वह भी बड़ी है।	
— मेज़ पर तीन किताबें हैं, क्या वे सब बड़ी हैं?	सब **саб** 1) все; 2) весь, всё
— नहीं, एक छोटी है।	
— ठीक है। बैठिये। साथियो, आपकी किताब में एक	साथियो **сāт^{h}ийо** товарищи *(обращение)* तसवीर **тасвӣр** *ж.* 1) картина; 2) фотоснимок

तसवीर है, क्या आप यह तसवीर देखते हैं?
—हाँ, हाँ, देखते हैं।

देखना дэк^{h}нā *п.* смотреть, видеть

देखते हैं дэк^{h}тэ hаи̃ (*м. мн.* и *ед. вежл.*) видим, видите, видят

देखती हैं дэк^{h}тӣ hаи̃ (*ж. мн.* и *ед. вежл.*) видим, видите, видят

तसवीर में हम एक आदमी (पुरुष) को और एक औरत (स्त्री) को देखते हैं।
—वे क्या कर रहे हैं?

तसवीर में тасвӣр мэ̃ на картине, на фотографии

हम hам мы

आदमी āдмӣ *м.* 1) человек; 2) мужчина

पुरुष пуруш *м.* 1) человек; 2) мужчина

आदमी (पुरुष) को āдмӣ (пуруш) ко 1) человека, человеку; 1) мужчину, мужчине

औरत аурат *ж.* женщина

स्त्री стрӣ *ж.* женщина

औरत (स्त्री) को аурат (стрӣ) ко женщину, женщине

—आदमी किताब पढ़ रहा है और औरत कापी में लिख रही है।

पढ़ना паṛ^{h}нā *п.* 1) читать; 2) учиться

पढ़ रहा है паṛ^h раhā hаи̃ (*м.*) читает

पढ़ रही है паṛ^h раhӣ hаи̃ (*ж.*) читает

लिखना лик^{h}нā *п.* писать

लिख रहा है лик^h раhā hаи̃ (*м.*) пишет

लिख रही है лик^h раhӣ hаи̃ (*ж.*) пишет

—साथी इवानोव, बताइये आदमी क्या कर रहा है?
—आदमी किताब पढ़ रहा है।
—और औरत क्या कर रही है?
—औरत कापी में लिख रही है।
—साथियो, आप एक और

और аур еще

तसवीर देखिये। तसवीर में हम क्या देखते हैं? साथी वाइकू, बताइये।

—तसवीर में हम एक आदमी और एक औरत को देखते हैं।

—वे क्या कर रहे हैं?

—वे लिख रहे हैं।

एक और эк аур еще один (одна)

देखिये дэк^{h}ийэ посмотрите, пожалуйста

लिख रहे हैं лик^{h} pahэ hãй (*м. мн.* и *ед. вежл.*) пишем, пишете, пишут

लिख रही हैं лик^{h} pahӣ hãй (*ж. мн.* и *ед. вежл.*) пишем, пишете, пишут

—ठीक है। वे दोनों लिख रहे हैं। आदमी लिख रहा है और औरत भी लिख रही है।

दोनों донõ 1) двое, оба; 2) вдвоем

मैं पुरुष हूँ, इसलिये बोलता हूँ: मैं किताब खोल रहा हूँ, उसको बंद कर रहा हूँ, मेज़ पर रख रहा हूँ, मेज़ पर से उसको ले रहा हूँ और फिर किताब खोल रहा हूँ। साथी बरीसवा औरत है, इसलिये वह किताब ले रही है, उसको खोल रही है, किताब में तसवीर देख रही है, फिर उसको बंद कर रही है और मुझे दे रही है। साथी रमानोवा, आप सुन रही हैं?

—हाँ, मैं सुन रही हूँ।

इसलिये ислийэ поэтому

बोलना болнā *нп* говорить, разговаривать

बोलता हूँ болтā hỹ (*м.*) говорю

बोलती हूँ болтӣ hỹ (*ж.*) говорю

सुनना суннā *п.* слушать, слышать

सुन रही हैं сун pahӣ hãй (*ж. мн.* и *ед. вежл.*) слушаем, слушаете, слушают

सुन रही हूँ сун pahӣ hỹ (*ж.*) слушаю

– साथी तितोव, आप क्या कर रहे हैं?
– मैं भी सुन रहा हूँ।
– ठीक है। आदमी सुन रहा है और औरत सुन रही है। साथियो, क्या आपकी किताबें खुली हैं?
– नहीं, वे बंद हैं।
– साथियो, किताबें खोलिये। कौन पढ़ना चाहता है? साथी कयूमोव, आप पढ़ना चाहते हैं? पढ़िये।

साथी कयूमोव पढ़ रहा है: "यह एक कमरा है। यह हमारा कमरा है। वह बड़ा और रोशन है। कमरे में बड़ी खिड़की है। कमरे में चार मेज़ें और पाँच कुरसियाँ हैं। मेज़ें काली हैं और कुरसियाँ पीली हैं। मेज़ पर क़लम, कापियाँ और किताबें हैं। मेज़ पर दो किताबें हैं। एक बड़ी है और दूसरी छोटी है। कापियाँ सफ़ेद हैं और क़लम लाल और काले हैं।"

– बस। कौन अनुवाद करना चाहता है? आप, साथी वाइकू? अनुवाद कीजिये। साथी वाइकू अनुवाद कर

सुन रहे हैं сун rahэ hañ (*м. мн.* и *ед. вежл.*) слушаем, слушаете, слушают

सुन रहा हूँ сун rahā hỹ (*м.*) слушаю

सुन रहा है сун rahā hай (*м.*) слушает

सुन रही है сун rahӣ hай (*ж.*) слушает

खोलिये к^{h}олийэ откройте, пожалуйста

कौन каун кто?

पढ़िये пар̣^{h}ийэ читайте, пожалуйста

काले кāлэ (*м. мн.*) черные

बस бас хватит, довольно, достаточно

अनुवाद анувāд *м.* перевод

का अनुवाद करना кā анувāд карнā *п.* переводить что-л.

रहा है।
— साथियो, अनुवाद ठीक है?
— जी हाँ, ठीक है।

— मैं बोल रहा हूँ: "साथियो, अब कापियाँ खोलिये और लिखिये: "खिड़की खुली है और दरवाज़ा भी खुला है। मैं खिड़की और दरवाज़ा बंद करना चाहता हूँ। साथी रमानोवा खिड़की और दरवाज़ा बंद कीजिये। वह खिड़की और दरवाज़ा बंद कर रही है। अब खिड़की और दरवाज़ा दोनों बंद हैं।" बस, कापियाँ बंद कीजिये और मुझे दीजिये। नमस्ते।
— नमस्ते।

अनुवाद कीजिये **анувāд кӣджийэ** переведите, пожалуйста

अनुवाद कर रहा है **анувāд кар рahā haй** (*м.*) переводит

अनुवाद कर रही है **анувāд кар рahӣ haй** (*ж.*) переводит

बोल रहा हूँ **бол рahā hӯ̃** (*м.*) говорю

बोल रही हूँ **бол рahӣ hӯ̃** (*ж.*) говорю

लिखिये **ликʰийэ** пишите, пожалуйста

6. Заучите следующие примеры:

पढ़ना		लेना	
पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
मैं पढ़ना चाहता हूँ। मैं पढ़ रहा हूँ।	मैं पढ़ना चाहती हूँ। मैं पढ़ रही हूँ।	मैं लेना चाहता हूँ। मैं ले रहा हूँ।	मैं लेना चाहती हूँ। मैं ले रही हूँ।
आप पढ़िये।		आप लीजिये।	

बंद करना		अनुवाद करना	
पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
मैं बंद करना चाहता हूँ। मैं बंद कर रहा हूँ।	मैं बंद करना चाहती हूँ। मैं बंद कर रही हूँ।	मैं अनुवाद करना चाहता हूँ। मैं अनुवाद कर रहा हूँ।	मैं अनुवाद करना चाहती हूँ। मैं अनुवाद कर रही हूँ।
आप बंद कीजिये।		आप अनुवाद कीजिये।	

पढ़ना – पढ़िये	देना – दीजिये
खोलना – खोलिये	लेना – लीजिये
लिखना – लिखिये	बंद करना – बंद कीजिये
रखना – रखिये	अनुवाद करना – अनुवाद कीजिये
देखना – देखिये	
सुनना – सुनिये	
बोलना – बोलिये	

मैं – मेरा – मेरी
हम – हमारा – हमारी
आप – आपका – आपकी
मेरा कमरा छोटा है।
मेरी किताब छोटी है।
हमारा दरवाज़ा खुला है।
हमारी खिड़की खुली है।

7. Напишите по десять раз все новые слова, научитесь правильно их произносить и писать.

8. Ответьте на вопросы:

(1) क्या आपका कमरा रोशन है?

(2) वह क्यों रोशन है?

(3) साथी वाइकू कहाँ से आया है ?
(4) क्या साथी कयूमोव मास्को का निवासी है ?
(5) आप पढ़ना चाहते हैं या अनुवाद करना ?
(6) क्या मेज़ पर आपकी किताब है ?
(7) आपके कमरे में दरवाज़ा बड़ा है या छोटा ?
(8) आज कौनसा दिन है ?
(9) आपकी जाति क्या है ?
(10) आपके कमरे में खिड़की कैसी है, बड़ी या छोटी ?

9. Согласуйте определение с определяемым и сказуемое с подлежащим.

Образец: औरत (छोटा, छोटी) किताब (पढ़ना) – औरत छोटी किताब पढ़ रही है। हम (देना) – हम दे रहे हैं या दे रही हैं।

(1) आदमी (बोलना) (2) वे (पढ़ना) (3) औरत किताब (खोलना)। (4) आप (देखना) (5) हम मेज़ पर किताब (रखना)। (6) (हमारा, हमारी) कमरा (बड़ा, बड़ी) है। (7) यह (छोटा, छोटी) किताब (मेरा, मेरी) है। (8) (आपका, आपकी) दरवाज़ा (छोटा, छोटी) है। (9) (मेरा, मेरी) खिड़की (खुला, खुली) है। (10) (मेरा, मेरी) क़लम (काला, काली) है।

10. Вставьте пропущенные слова:

(1) इवान सेरगेएविच बोल रहे हैं: मैं आपका ... हूँ। (2) आदमी किताब ...। (3) औरत कापी में ...। (4) ..., कापियाँ खोलिये। (5) पढ़िये, बस, अब ...। (6) आपका ... ठीक है। (7) आज ... है ? (8) ... पढ़ना चाहता है ? (9) किताब में एक ... है। (10) तसवीर में एक आदमी ...। (11) साथी इवानोव ... है और साथी बरीसवा ... है।

УРОК 14

Гласный звук **ри** и его письменное выражение.
Согласные звуки **х й ṙ** и их письменное выражение.
Сочетание согласных звуков **к** и **р** и его письменное выражение.

ГЛАСНЫЙ ЗВУК ри

Ри — так в языке хинди произносится древнеиндийский силлабический (слоговой) **р**, например: *риту* 'сезон'. В разговорном языке в середине слова звук **ри** артикулируется как **ир**, например: *крипā—кирпā*. Встречается только в санскритских словах. В русском языке аналогичного звука нет.

На письме звук **ри** изображается буквой ऋ «ри»:

1) → 2) 3) 4) 5) 6) → ऋ, ऋ, ऋ.

В сочетаниях со знаками предшествующих согласных ऋ обозначается подстрочным знаком ृ, который пишется слитно с соответствующим знаком согласного: कृ, सृ, वृ, पृ, मृ, नृ, गृ.

СОГЛАСНЫЕ ЗВУКИ х, ṙ

Согласный звук **х** образуется там же, где и звук **k̇**. При его произнесении маленький язычок (uvula) неплотно смыкается с задней частью языка; воздушная струя, проходя через образовавшуюся узкую щель, производит сильный шум трения. По звучанию напоминает глубокое и несколько хриплое русское «х». Звук **х** в языке хинди отличается по артикуляции от русского «х» более узкой шумообразующей щелью. Перед гласными **и** इ и **й** ई не смягчается.

На письме звук **х** изображается буквой ख़ «ха» (ख «kʰa» с точкой внизу): ख़, ख़, ख़.

Согласный звук ґ образуется так же, как х, но с участием голоса. В конце слова не оглушается и не теряет своей звонкости. Перед гласными и इ и й ई не смягчается. В речи часто заменяется звуком г.

На письме звук ґ изображается буквой ग़ «ґа» (ग «га» с точкой внизу): ग़, ग़, ग़.

СОЧЕТАНИЕ СОГЛАСНЫХ ЗВУКОВ к+р

Сочетание согласных звуков **к** и **р** произносится **кр**, например: *фикр, шукр, крам.* В сочетании с другими гласными, кроме **а**, произносится следующим образом: **крā, кри — крй, кру — крӯ, крэ — край, кро — крау.**

На письме сочетание согласных звуков **к** и **р** изображается знаком क्र **кра:** क् + ् = क्र, क्र, क्र.

УПРАЖНЕНИЯ

1. Произнесите и напишите:

рин, риту, риши, криши, сриджан, крипā, дриṗ^{h}, риджу.

хат, хāлй, хилāф, худ, хӯн, хэмā, хайр, ходжā, хаур.

ґазаб, ґāйаб, ґизā, ґулāм, ґӯк, гайр, ґотā, ґауґā, ґалат, бāґй, кāґаз, баґайр.

крийā, шукрийā, шукр, шукравāр, фикр, сакрийа.

2. Выучите написание букв ऋ, ख़, ग़ и сочетания букв क्र.

3. Напишите по пять строчек буквы ऋ и по строчке букв ख़ и ग़.

4. Прочитайте и протранскрибируйте:

(1) ऋण, ऋणी, ऋतु, ऋषि, ऋजु, कृषि, सृजन, यकृत, कृपा, वृक्ष, पृथक, अमृत; (2) ख—ख़, खा—ख़ा, खि—ख़ि, खी—ख़ी, खु—ख़ु खू—ख़ू, खे—ख़े, खै—ख़ै, खो—ख़ो, खौ—ख़ौ, ख़त, ख़ाली, ख़िलाफ़, ख़ुद, ख़ून, ख़ेमा, ख़ैर, ख़ोजा, ख़ौफ़, ख़ाना, नाख़ून; (3) ग—ग़, गा—ग़ा, गि—ग़ि, गी—ग़ी, गु—ग़ु, गू—ग़ू, गे—ग़े, गै—ग़ै, गो—ग़ो, गौ—ग़ौ, ग़ज़ब, ग़ज़ल, ग़ायब, ग़िज़ा, ग़ुलाम, ग़ूक, ग़ैर, ग़ोता, ग़ौग़ा, ग़लत, बाग़ी, काग़ज़, बग़ैर; (4) क्रिया, शुक्रिया, शुक्र, शुक्रवार, फ़िक्र.

5. Выучите слова, перепишите и переведите диалог.

Предложения	Слова
— नमस्ते ।	
— नमस्ते ।	
— बैठिये । साथी तितोव, कमरे में दम घुट रहा है, आप खिड़की खोलिये । ठीक है ।	दम घुट रहा है дам г^{h}ут̣ раhā hай душно
शुक्रिया । साथी रमानोवा, आज कौनसा दिन है ?	शुक्रिया шукрийā спасибо
— आज शुक्रवार है ।	शुक्रवार шукравāр *м.* пятница
— शुक्रिया, बैठिये । साथी इवानोव, क्या आप मास्को के निवासी हैं ?	
— हाँ, मैं मास्को का निवासी हूँ ।	
— आप किस सड़क पर रहते हैं ?	किस सड़क पर? кис сар̣ак пар на какой улице?
— मैं लेनिन सड़क पर रहता हूँ ।	सड़क сар̣ак *ж.* улица, дорога
	रहना раhнā *нп.* 1) жить; 2) оставаться
	रहते हैं раhтэ hаӥ̃ (*м. мн.* и *ед. вежл.*) живем, живете, живут
	रहती हैं раhтӣ hаӥ̃ (*ж. мн.* и *ед. вежл.*) живем, живете, живут
	रहता हूँ раhтā hӯ̃ (*м.*) живу
— क्या आपकी सड़क चौड़ी है?	रहती हूँ раhтӣ hӯ̃ (*ж.*) живу
— जी हाँ, बहुत चौड़ी है ।	चौड़ा чаур̣ā (*м.*) широкий
— क्या आपका घर बड़ा है ?	चौड़ी чаур̣ӣ (*ж.*) широкая, -ие
— हाँ, मेरा घर बड़ा है ।	घर г^{h}ар *м.* дом

— आपके पास कितने कमरे हैं ?
— हमारे पास तीन कमरे हैं।
— क्या वे सब रोशन हैं ?
— जी हाँ, बहुत रोशन हैं, क्योंकि उन में खिड़कियाँ बड़ी हैं।
— हर कमरे में कितनी खिड़कियाँ हैं ?
— हर कमरे में दो खिड़कियाँ हैं।
— शुक्रिया, बैठिये। साथी कयूमोव, क्या मास्को बड़ा नगर है ?
— जी हाँ, मास्को बहुत बड़ा नगर है।
— क्या किएव भी बड़ा नगर है ?
— हाँ, किएव भी बड़ा नगर है।
— हमारे देश का नाम सोवियत संघ है। यह बहुत बड़ा देश है। सोवियत संघ में बहुत बड़े नगर हैं।

कमरे камрэ *м. мн.* комнаты

हमारे पास hамāрэ пāс у нас

उन में ун мэ̃ в них

खिड़कियाँ к^{h}иркийā̃ *ж. мн.* окна

हर hар каждый, -ая, -ые

खिड़कियाँ к^{h}иркийā̃ *ж. мн.* окна

नगर нагар *м.* город

देश дэш *м.* страна, государство

सोवियत совийат 1. советский; 2. *ж.* совет

संघ санг^h *м.* 1) общество, организация; 2) союз

सोवियत संघ совийат санг^h *м.* Советский Союз

बड़े барэ (*м. мн.*) 1) большие; 2) старшие; 3) главные

नगर нагар *м. мн.* города

साथी कयूमोव, आप किस नगर से आये हैं?
— मैं बुख़ारा से आया हूँ।
— क्या आपका नगर बड़ा है?
— वह बड़ा तो नहीं है, लेकिन छोटा भी नहीं। बुख़ारा में बहुत बड़े घर हैं।
— धन्यवाद, बैठिये। अब साथी इवानोव उठिये और यह बताइये, क्या इस कमरे का दरवाज़ा चौड़ा है?
— जी हाँ, चौड़ा है।
— क्या आपके घर का दरवाज़ा भी चौड़ा है?
— हाँ, वह भी चौड़ा है।
— शुक्रिया, बैठिये। साथी वाइकू, आप यह बताइये, मेरी मेज़ पर आप कितनी चीज़ें देखते हैं?
— आपकी मेज़ पर मैं सात चीज़ें देखता हूँ: दो किताबें, दो क़लम और तीन कापियाँ।
— आपकी मेज़ पर कितनी चीज़ें हैं?
— मेरी मेज़ पर आठ चीज़ें हैं: तीन कापियाँ, चार किताबें और एक क़लम।
— ठीक है। शुक्रिया, बैठिये। साथियो, किताबें खोलिये।

किस नगर से кис нагар сэ из какого города

धन्यवाद д^{h}анйавāд спасибо

इस कमरे का ис камрэ кā этой комнаты

चीज़ чӣз *ж.* вещь, предмет

चीज़ें чӣзэ̄ *ж. мн.* вещи, предметы

सात сāт семь

आठ āṭ^h восемь

किताब में एक तसवीर है। तसवीर में एक कमरा है। कमरे में तीन खिड़कियाँ हैं, एक दरवाज़ा है, पाँच मेज़ें हैं और आठ कुरसियाँ हैं। यह दीवार है। कमरे में चार दीवारें हैं। यह फ़रश है और यह छत है। दीवारें पीली हैं और छत सफ़ेद है। फ़रश पीला है। कमरे में एक आदमी है और दो औरतें हैं। साथी तितोव, आदमी क्या कर रहा है?

— आदमी किताब पढ़ रहा है।

— ठीक है। आदमी किताब पढ़ रहा है। वह मेज़ के पास कुरसी पर बैठा है। आदमी के पास एक औरत कुरसी पर बैठी है। दूसरी औरत कहाँ है? साथी रमानोवा, बताइये।

— दूसरी औरत दीवार के पास है।

— ठीक है। दूसरी औरत दीवार के पास खड़ी है। दीवार पर एक तसवीर है। वह तसवीर देख रही है। साथी तितोव, क्या आदमी खड़ा है?

दीवार **дӣвāр** *ж.* стена

दीवारें **дӣвāрẽ** *ж. мн.* стены

फ़रश **фарш** *м.* пол

छत **ч^{h}ат** *ж.* 1) потолок; 2) крыша

औरतें **ауратẽ** *ж. мн.* женщины

बैठा है **байт̇^{h}ā haй** (*м.*) сидит

बैठी है **байт̇^{h}ӣ haй** (*ж.*) сидит

खड़ा **к^{h}ар̇ā** (*м.*) стоящий

खड़ी **к^{h}ар̇ӣ** (*ж.*) стоящая

खड़ा होना **к^{h}ар̇ā honā** *нп.* стоять

खड़ी है **к^{h}ар̇ӣ haй** (*ж.*) стоит

खड़ा है **к^{h}ар̇ā haй** (*м.*) стоит

— जी नहीं, आदमी बैठा है। एक औरत खड़ी है।
— ठीक है। आदमी बैठा है, आदमी के पास एक औरत बैठी है। दूसरी औरत दीवार के पास खड़ी है। साथी बरीसोवा, क्या कमरा रोशन है?
— हाँ, रोशन है क्योंकि कमरे में तीन बड़ी खिड़कियाँ हैं।
— ठीक है। कमरा बहुत रोशन है क्योंकि कमरे में बड़ी-बड़ी खिड़कियाँ हैं और छत भी ऊँची है। साथी तितोव, क्या हमारे कमरे में भी छत ऊँची है?
— जी हाँ, ऊँची है।
— आपके कमरे में छत ऊँची है या नीची?
— मेरा कमरा बहुत छोटा है। छत नीची है, खिड़की भी छोटी है।
— साथी रमानोवा, क्या साथी इवानोव लंबा आदमी है?
— जी हाँ, लंबा आदमी है।
— साथी तितोव भी लंबा है?
— हाँ, वह भी लंबा है।

ऊँचा ӯчā (*м.*) высокий

ऊँची ӯчӣ (*ж.*) высокая, -ие

नीचा нӣчā (*м.*) низкий, нижний

नीची нӣчӣ (ж.) низкая, -ие

लंबा ламбā[7] (*м.*) 1) длинный; 2) высокий (*о человеке*); 3) длительный, продолжительный

[7] В языке хинди звук м в сочетании с другими губными согласными своего ряда на письме часто заменяется анусварой (ं), например: कंप *камп*, कंबल *камбал* и т. п.

— शुक्रिया। साथी इवानोव, क्या आप खड़े हैं?
— जी नहीं, मैं बैठा हूँ।
— कौन खड़ा है?
— आप खड़े हैं।
— ठीक है। शुक्रिया, आराम कीजिये। नमस्ते।
— नमस्ते।

खड़े हैं kʰaṛə hãĩ (*м. мн.* и *ед. вежл.*) стоим, стоите, стоят

खड़ी हैं kʰaṛī hãĩ (*ж. мн.* и *ед. вежл.*) стоим, стоите, стоят

आराम ārām *м.* отдых; покой

आराम करना ārām karnā *п.* отдыхать

आराम कीजिये ārām kīджийэ отдыхайте

6. Заучите следующие примеры:

एक बड़ा कमरा	— तीन बड़े कमरे
एक चौड़ा दरवाज़ा	— तीन चौड़े दरवाज़े
एक बड़ा घर	— तीन बड़े घर
एक पीला क़लम	— तीन पीले क़लम
एक लंबा आदमी	— तीन लंबे आदमी
एक बड़ी खिड़की	— तीन बड़ी खिड़कियाँ
एक पीली कुरसी	— तीन पीली कुरसियाँ
एक काली मेज़	— तीन काली मेज़ें
एक ऊँची छत	— तीन ऊँची छतें
एक लंबी औरत	— तीन लंबी औरतें

एक बड़े कमरे में	— दो बड़े कमरे
एक बड़े घर में	— दो बड़े घर
एक चौड़े दरवाज़े के पास	— दो चौड़े दरवाज़े
एक लंबे आदमी के पास	— दो लंबे आदमी
एक काली मेज़ पर	— दो काली मेज़ें
एक पीली कुरसी पर	— दो पीली कुरसियाँ
एक लंबी औरत के पास	— दो लंबी औरतें
एक बड़ी खिड़की के पास	— दो बड़ी खिड़कियाँ

एक सफ़ेद छत (दीवार, कापी, दरवाज़ा) – दो सफ़ेद छतें (दीवारें, कापियाँ, दरवाज़े)
एक लाल क़लम (कुरसी, किताब) – दो लाल क़लम (कुरसियाँ, किताबें)

तसवीर में मैं एक आदमी को और एक औरत को देखता हूँ।

7. Напишите по десять раз все новые слова, научитесь правильно их произносить и писать.

8. Ответьте на вопросы:

1) क्या मास्को बड़ा नगर है?
2) क्या सोची बड़ा नगर है?
3) आप किस सड़क पर रहते हैं?
4) आप किस नगर में रहते हैं?
5) आपके पास कितने कमरे हैं?
6) हर कमरे में कितनी खिड़कियाँ हैं?
7) क्या आपके कमरे में छत ऊँची है?
8) आपके कमरे में दीवारें कैसी हैं?
9) आपकी मेज़ पर कितनी चीज़ें हैं?
10) क्या सोवियत संघ बड़ा देश है?
11) क्या रूमानिया भी बड़ा देश है?
12) आज कौनसा दिन है?

9. Согласуйте определение с определяемым и сказуемое с подлежащим:

(1) (पीला, पीली) दीवार के पास एक औरत (खड़ा, खड़ी) है। (2) वह (बड़ा) घर में रहता है। (3) (आपका) कमरे में (ऊँचा, ऊँची) छत है। (4) (लंबा) आदमी के पास एक औरत (बैठा, बैठी) है। (5) (काला) मेज़ पर तीन (लाल) क़लम हैं। (6) वह एक (बड़ा) नगर में रहता है। (7) खिड़की के पास दो (लंबा) आदमी (खड़ा) हैं। (8) सड़क पर बहुत

(बड़ा) घर हैं। (9) आदमी (लिखना) और औरत (पढ़ना)। (10) मेरे पास तीन (बड़ा) कमरे हैं।

10. Произнесите и напишите во множественном числе слова:

मेज़, कुरसी, क़लम, घर, पुरुष, छत, कापी, कमरा, दीवार, तसवीर, दरवाज़ा, नगर, सड़क, आदमी, औरत।

11. Вставьте пропущенные слова:

(1) मास्को बड़ा ... है। (2) सोवियत संघ ... ... है। (3) मेरा ... लेनिन सड़क पर है। (4) आप किस ... में रहते हैं? (5) कुरसी पर एक औरत ...। (6) हमारे कमरे में ऊँची ... है। (7) आपकी ... चौड़ी है? (8) मेज़ पर कितनी ... हैं? मेज़ पर आठ ... हैं, दो क़लम, एक किताब और पाँच कापियाँ। (9) कमरे में चार ... हैं। (10) मेज़ के पास कौन ... है? (11) ... कमरे में दो दरवाज़े हैं। (12) शिक्षक बोल रहे हैं— आप ...। (13) दो और पाँच ... है। (14) हमारे देश का नाम ... है।

УРОК 15

Письменное выражение групп согласных — лигатуры. Алфавит хинди.

ЛИГАТУРЫ

Выше уже говорилось (см. урок 2), что каждая буква, обозначающая согласный звук, без дополнительного знака внизу (халанта) передает соответствующий согласный звук в сочетании с кратким а, например: क — ка, प — па, म — ма и др. Поэтому для обозначения сочетаний согласных, не разделенных кратким

а, употребляются составные буквы (знаки), являющиеся сочетаниями элементов двух или трех знаков согласных. Эти сочетания называются лигатурами (от латинского *ligare* 'связывать'). Все буквы, обозначающие согласные, обычно имеют общие элементы начертания — вертикальную и горизонтальную черточки, являющиеся как бы стержнем буквы:

क, म, प, व, च, ज (ा+ ∽ = क, ⅃ + ा = म, ा + ℧ = ज)

причем горизонтальная черточка может прерываться: भ, झ, ध, а вертикальная — не доходить до полной высоты буквы: द, ढ, ह. Но каждой букве в отдельности свойственна только ей присущая характерная часть. Характерной частью буквы является та ее часть, которая остается после изъятия из начертания буквы горизонтальной и вертикальной черточек, т. е. элементов, общих для всех букв. Так, характерной частью буквы म будет म्, буквы ग — ग्, буквы घ — घ् и т. д.

В языке хинди редко встречаются лигатуры, состоящие из соединения более трех букв. Обычно соединяются две буквы. Лигатуры строятся либо по вертикали, либо по горизонтали (чаще). При вертикальном строении лигатуры буква, обозначающая первый из входящих в сочетание согласных звуков, пишется полностью, а снизу присоединяется характерная часть другой буквы, обозначающей последующий согласный звук, например: ट्ठ ṫṫ^{h}а, द्व два.

В лигатурах, построенных по горизонтали, полностью пишется буква, обозначающая последний согласный звук сочетания. К ней спереди присоединяется характерная часть буквы, выражающей предшествующий согласный звук, например: ग्+न=ग्न гна, प्+य=प्य пйа, स्+म=स्म сма, ख्+व=ख्व к^{h}ва.

Некоторые лигатуры могут строиться двояко: по вертикали и по горизонтали. В отдельных лигатурах характерные части, входящие в их состав, претерпевают значительные изменения, например: द्+म=द्म дма, द्+ध=द्ध дд^{h}а, श्+व=श्व шва.

Сочетания букв क् + ष и ज् + ञ обозначаются соответственно знаками क्ष «кша» и ज्ञ «гьа», воспринимаемыми как отдельные буквы.

Большие изменения в лигатурах претерпевает буква र «ра». В сочетании с буквой, обозначающей предшествующий согласный звук, буква र «ра» принимает форму наклонной черточки, которая ставится спереди в нижней части соответствующей буквы, например: क् + र = क्र **кра**, द् + र = द्र **дра**, ब् + र = ब्र **бра**, ज् + र = ज्र **джра**, भ् + र = भ्र **$б^h$ра**, ध् + र = ध्र **$д^h$ра**, प् + र = प्र **пра**.

В позиции перед буквой, обозначающей последующий согласный звук, र् «р» изображается надстрочным знаком ˚ रेफ (репх), который ставится над указанной буквой, например: अर्थ **арт^{h}а**, सर्व **сарва**, पूर्व **пӯрва**. Если за буквой, обозначающей последующий согласный звук, стоит знак долгого гласного (кроме ӯ), то в зависимости от начертания последнего надстрочный знак ˚ (репх) ставится не над этой буквой, а над или после знака гласного, например: वर्षा **варшā**, कुर्सी **курсӣ**.

Сочетаясь с буквами ट् «т̇», ठ् «т̇^{h}», ड् «д̇», ढ् «д̇^{h}» и छ् «ч^{h}а», буква र «ра» обозначается знаком ‸, который ставится под этими буквами, например: ट् + र = ट्र **т̇ра**, ड् + र = ड्र **д̇ра**, छ् + र = छ्र **ч^{h}ра**.

Иногда (чтобы избежать употребления лигатур) сочетания согласных обозначаются не лигатурами, а полными буквами со знаком «халант» после первой из них, например: द्द **дда** вместо द्द **дда**, ह्य **hйа** вместо ह्य **hйа**, ट्र **т̇ра** вместо ट्र **т̇ра**.

Буквы ङ, ञ, ण, न и म соединяются в лигатуры только с буквами, обозначающими согласные одного звукового ряда: соответственно заднеязычные, среднеязычные и переднеязычные — церебральные (какуминальные), переднеязычные — зубные и губные, например: अङ्क **аӈк**, कुञ्जी **куйджӣ**, कण्ठ **каṅт^h**, हिन्दी **hиндӣ**, लम्बा **ламбā**. Буквы ङ, ञ, ण, न и म (последние три, когда обозначают носовые сонанты в сочетании с согласными) часто заменяются анусварой (бинду) ˙, например: अंक, कुंजी, कंठ, हिंदी, लंबा.

НАИБОЛЕЕ УПОТРЕБИТЕЛЬНЫЕ ЛИГАТУРЫ

क्+क=क्क кка
क्+ख=क्ख кк^{h}а
क्+त=क्त кта
क्+म=क्म кма
क्+य=क्य кйа
क्+र=क्र кра
क्+ल=क्ल кла
क्+व=क्व ква
क्+ष=क्ष, क्ष кш̇а
क्+ष्+म=क्ष्+म=क्ष्म, क्ष्म кш̇ма
क्+स=क्स кса
ख़्+त=ख़्त хта
ख्+य=ख्य к^{h}йа
ख्+र=ख्र к^{h}ра
ख़्+श=ख़्श хша
ग्+द=ग्द гда
ग्+ध=ग्ध гд^{h}а
ग्+न=ग्न гна
ग्+म=ग्म гма
ग्+य=ग्य гйа
ग्+र=ग्र гра
ग्+ल=ग्ल гла
घ्+न=घ्न г^{h}на
घ्+य=घ्य г^{h}йа
घ्+र=घ्र г^{h}ра
ङ+क=ङ्क н̄ка
ङ+ख=ङ्ख н̄к^{h}а
ङ+ग=ङ्ग н̄га
ङ+घ=ङ्घ н̄г^{h}а

च्+च=च्च чча
च्+छ=च्छ чч^{h}а
च्+य=च्य чйа
छ्+र=छ्र ч^{h}ра
ज्+ज=ज्ज джджа
ज्+झ=ज्झ джадж^{h}а
ज्+ञ=ज्ञ гьа
ज़्+म=ज़्म зма
ज्+य=ज्य джйа
ज्+र=ज्र джра
ज्+व=ज्व джва
ञ्+च=ञ्च н̃ча
ञ्+ज=ञ्ज н̃джа
ट्+ट=ट्ट т̇т̇а
ट्+ठ=ट्ठ т̇т̇^{h}а
ट्+य=ट्य т̇йа
ट्+र=ट्र т̇ра
ठ्+य=ठ्य т̇^{h}йа
ठ्+र=ठ्र т̇^{h}ра
ड्+ग=ड्ग д̇га
ड्+ड=ड्ड д̇д̇а
ड्+य=ड्य д̇йа
ड्+र=ड्र д̇ра
ढ्+य=ढ्य д̇^{h}йа
ढ्+र=ढ्र д̇^{h}ра
ण्+ट=ण्ट н̇т̇а
ण्+ठ=ण्ठ н̇т̇^{h}а
ण्+ड=ण्ड н̇д̇а
ण्+ढ=ण्ढ н̇д̇^{h}а

ण् + ण = ण्ण ңңа
ण् + य = ण्य ңйа
त् + क = त्क тка
त् + त = त्त тта
त् + त् + व = त्त्व ттва
त् + न = त्न тна
त् + प = त्प тпа
त् + म = त्म тма
त् + य = त्य тйа
त् + र = त्र, त्र тра
त् + स = त्स тса
त् + स् + न = त्स्न тсна
त् + स् + य = त्स्य тсйа
थ् + य = थ्य т^{h}йа
थ् + र = थ्र т^{h}ра
थ् + व = थ्व т^{h}ва
द् + द = द्द дда
द् + ध = द्ध дд^{h}а
द् + भ = द्भ дб^{h}а
द् + म = द्म дма
द् + य = द्य дйа
द् + र = द्र дра
द् + व = द्व два
ध् + न = ध्न д^{h}на
ध् + म = ध्म д^{h}ма
ध् + य = ध्य д^{h}йа
ध् + र = ध्र д^{h}ра
ध् + व = ध्व д^{h}ва
न् + त = न्त нта

न् + थ = न्थ нт^{h}а
न् + द = न्द нда
न् + द् + र = न्द्र ндра
न् + ध = न्ध нд^{h}а
न् + ध् + य = न्ध्य нд^{h}йа
न् + न = न्न, न्न нна
न् + म = न्म нма
न् + य = न्य нйа
न् + र = न्र нра
न् + व = न्व нва
न् + स = न्स нса
न् + ह = न्ह нḥа
प् + त = प्त пта
प् + न = प्न пна
प् + प = प्प ппа
प् + म = प्म пма
प् + य = प्य пйа
प् + र = प्र пра
प् + ल = प्ल пла
प् + स = प्स пса
फ़् + त = फ़्त фта
फ् + य = फ्य п^{h}йа
फ़् + र = फ़्र фра
ब् + ज = ब्ज бджа
ब् + द = ब्द бда
ब् + ध = ब्ध бд^{h}а
ब् + न = ब्न бна
ब् + ब = ब्ब бба
ब् + भ = ब्भ бб^{h}а

ब्+य=ब्य бйа
ब्+र=ब्र бра
भ्+न=भ्न б^{h}на
भ्+य=भ्य б^{h}йа
भ्+र=भ्र б^{h}ра
म्+न=म्न мна
म्+प=म्प мпа
म्+फ=म्फ мп^{h}а
म्+ब=म्ब мба
म्+भ=म्भ мб^{h}а
म्+म=म्म мма
म्+य=म्य мйа
म्+र=म्र мра
म्+ल=म्ल мла
म्+ह=म्ह м^{h}а
य्+य=य्य ййа
र्+क=र्क рка
र्+द=र्द рда
र्+ष=र्ष рш̇а
ल्+क=ल्क лка
ल्+द=ल्द лда
ल्+प=ल्प лпа
ल्+ल=ल्ल лла
ल्+व=ल्व лва
व्+य=व्य вйа
व्+र=व्र вра
व्+व=व्व вва
श्+क=श्क шка
श्+च=श्च шча
श्+न=श्न шна

श्+य=श्य шйа
श्+र=श्र шра
श्+ल=श्ल шла
श्+व=श्व, श्व шва
ष्+क=ष्क ш̇ка
ष्+ट=ष्ट ш̇т̇а
ष्+ट्+र=ष्ट्र ш̇т̇ра
ष्+ठ=ष्ठ ш̇т̇^{h}а
ष्+ण=ष्ण ш̇н̇а
ष्+प=ष्प ш̇па
ष्+म=ष्म ш̇ма
ष्+य=ष्य ш̇йа
ष्+व=ष्व ш̇ва
स्+क=स्क ска
स्+ख=स्ख ск^{h}а
स्+ट=स्ट ст̇а
स्+त=स्त ста
स्+त्+र=स्त्र стра
स्+थ=स्थ ст^{h}а
स्+थ्+य=स्थ्य ст^{h}йа
स्+न=स्न сна
स्+प=स्प спа
स्+फ=स्फ сп^{h}а
स्+ब=स्ब сба
स्+म=स्म сма
स्+य=स्य сйа
स्+र=स्र сра
स्+ल=स्ल сла
स्+व=स्व сва
स्+स=स्स сса

ह् + न = ह्न hна	ह् + र = ह्र hра
ह् + म = ह्म hма	ह् + ल = ह्ल hла
ह् + य = ह्य hйа	ह् + व = ह्व hва

АЛФАВИТ

Используемый в языке хинди алфавит называется деванагари (देवनागरी) или нагари (नागरी).

Каждая буква алфавита имеет свое название, образующееся сочетанием соответствующей буквы со словом कार *kāр* 'буква', например: आ «ā»—आकार «ākāр» 'буква आ', इ «и»—इकार «икāр» 'буква इ', क «ка»—ककार «какāр» 'буква क' и др. Расположение букв в алфавите хинди определяется местом образования звуков, которые они обозначают: сначала идут 11 букв, обозначающих гласные, затем 25 букв, разбитых на пять групп (वर्ग варга), являющихся знаками согласных соответственно: заднеязычных (**к**, **к**^{h}, **г**, **г**^{h}, **н̄**), среднеязычных (**ч**, **ч**^{h}, **дж**, **дж**^{h}, **ñ**), переднеязычных-церебральных (**ṫ**, **ṫ**^{h}, **ḋ**, **ḋ**^{h}, **ṅ**), переднеязычных-зубных (**т**, **т**^{h}, **д**, **д**^{h}, **н**) и губных (**п**, **п**^{h}, **б**, **б**^{h}, **м**). За пятью названными группами (варгами) следуют буквы, которые соответственно обозначают четыре полугласных или плавных звука (**й**, **р**, **л**, **в**) и три щелевых шипящих (сибилянта) **ш**, **ш̇**, **с**. Замыкает алфавит буква, обозначающая фарингальный щелевой **h**. Таким образом, алфавит хинди содержит 44 самостоятельные буквы.

БУКВЫ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ГЛАСНЫЕ ЗВУКИ

अ «а»	उ «у»	ऐ «ай»
आ «ā»	ऊ «ӯ»	ओ «о»
इ «и»	ऋ «ри»	औ «ау»
ई «ӣ»	ए «э»	

Некоторые знаки гласных имеют параллельные начертания: अ «а», आ «ā», ओ «о», औ «ау».

БУКВЫ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ СОГЛАСНЫЕ ЗВУКИ (АКШАРА)

Группа «ка» (каварга) क «ка», ख «к^{h}а», ग «га», घ «г^{h}а», ङ «н̇а».

Группа «ча» (чаварга) च «ча», छ «ч^{h}а», ज «джа», झ (झ)[8] «дж^{h}а», ञ «н̆я».

Группа «т̇а» (т̇аварга) ट «т̇а», ठ «т̇^{h}а», ड «д̇а», ढ «д̇^{h}а», ण (ण) «н̇а».

Группа «та» (таварга) त «та», थ «т^{h}а», द «да», ध «д^{h}а», न «на».

Группа «па» (паварга) प «па», फ«п^{h}а», ब «ба», भ «б^{h}а», म «ма».

Полугласные (плавные) य «йа», र «ра», ल «ла», व «ва».

Шипящие (сибилянты) श «ша», ष «ш̇а», स «са».

Фарингальный ह «hа».

Кроме указанных в алфавит хинди входят буквы ड़ «р̣а» и ढ़ «р̣^{h}а», обозначающие какуминальные (церебральные) сонанты **р̣** и **р̣^{h}**, а также буквы क़ «к̇а», ख़ «ха», ग़ «ġа», ज़ «за», फ़ «фа», используемые для обозначения заимствованных фонем **к̇**, **х**, **ġ**, **з** и **ф**. Все эти буквы не являются самостоятельными и в словарях хинди отдельно не выделяются. Слова с этими буквами размещаются в словарях в алфавитном порядке, соответственно за словами с буквами ड «д̇а», ढ «д̇^{h}а», क «ка», ख «к^{h}а», ग «га», ज «джа» и फ «п^{h}а», например: कतरा → क़तरा, कफ → कफ़ и др.

Лигатуры क्ष (क्ष) **кш̇а** и ज्ञ **гья**, хотя и воспринимаются как отдельные буквы, но в алфавите от букв क «ка» и ज «джа» обычно не отделяются. В словарях слова с этими знаками надо искать среди слов с буквами क «ка» и ज «джа». क्ष следует после всех лигатурных сочетаний с क् «к» (кроме क्स), а ज्ञ — впе-

---

[8] В скобках даны параллельные начертания знаков согласных.

реди других лигатур с ज् «дж», например: क्विनाइन → क्षंतव्य, ज्ञेय → ज्या.

Всего в алфавите хинди вспомогательных букв (включая क्ष и ज्ञ) девять.

ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ ЗНАКИ

Графика хинди включает в себя наряду с буквами и дополнительные знаки.

Знаки огласовки служат для обозначения гласных звуков в сочетаниях с предшествующими согласными. Большинство знаков огласовки является усеченной формой знака гласного: ा ā, ि и, ी ӣ, ु у, ू ӯ, ृ ри, े э, ै ай, ो о, ौ ау, например: गा гā, गि ги, गी гӣ, गु гу, गू гӯ, गृ гри, गे гэ, गै гай, गो го, गौ гау.

Буквы, обозначающие гласные, используются только в тех случаях, когда звуки, которые они передают, находятся в начале слова или же после гласных, т. е. в начале слов или слогов, например: आम * āм*, मई *маӣ*, मीआद *мӣāд*.

Надстрочный знак ॅ используется для обозначения английского гласного [ɔ], [ɔ:] в заимствованных словах, например: डॉक्टर *дāктар* 'доктор', ऑपेरा *āпэрā* 'опера'.

Халант (हलंत) ् — знак, указывающий на отсутствие гласного после согласного: क् к, न् н, प् п.

Анунасика (अनुनासिक), или **чандрабинду** (चंद्रबिंदु) ँ — знак, указывающий на назализацию гласного, например: फाँकना *пʰãкнā*, झाँकना *джʰãкнā*, रुँधना *рӯдʰнā*.

В современном языке хинди назализация гласного может и не обозначаться. В таких случаях вместо анунасики используется анусвара (см. ниже). Однако следует помнить, что в словах собственно хинди и в окончаниях долгий гласный обычно всегда бывает назализован, хотя над знаком гласного стоит анусвара, а не анунасика, например: पाँच (पांच) *пāч*, जाएँ (जाएं) *джāэ̃* и др.

Анусвара (अनुस्वार), или **бинду** (बिंदु) ं — знак, который используется:

а) для обозначения носовых сонантов в сочетаниях с последующими согласными вместо соответствующих букв, например: झंकार *джʰанкāр*, झंजोड़ना *джʰанджорнā*, कंठ *кантʰ*, अंत *ант*, कंप *камп*, दंभ *дамбʰ*;

б) для указания на назализацию гласного (преимущественно тогда, когда гласный звук либо обозначается знаком, который выступает или находится над горизонтальной чертой, либо когда начертание буквы, обозначающей гласный звук, уже содержит в себе надстрочный знак), например: खींचना, *кʰ̃ичнā*, भैंस *бʰ̃айс*, मेज़ें *мэзэ̃*, नेताओं को *нэтāõ ко*.

В словарях хинди слова, содержащие анунасику или анусвару, располагаются соответственно впереди других слов, например: झाँसू *джʰāсӯ* —> झाऊ *джʰāӯ*, गुंबद *гумбад* —> गुच्छा *гуччʰā*.

В санскритских словах конечный анусвара читается как «м», например: स्वयं *свайам*.

Висарга (विसर्ग) :—знак, обозначающий придыхание гласного в отдельных санскритских словах и префиксах. Висарга произносится почти так же, как и фарингальный **h**. В транскрипции висарга передается знаком «h», например: अतः *атаh*, निःशुल्क *ниhшулка*, पुनःस्थापित *пунаhстʰāпит*. Иногда висарга используется и в отдельных словах хинди вместо фарингального **h**, например: छह — छः.

УПРАЖНЕНИЯ

1. Запомните принципы построения лигатур.

2. Выучите алфавит и запомните начертание вспомогательных букв и дополнительных знаков.

3. Выучите слова, перепишите и переведите диалог.

Предложения	Слова
— नमस्ते ।	
— नमस्ते ।	
— बैठिये । कमरे में हवा लगती है। साथी तितोव,	हवा haвā *ж*. 1) воздух; 2) ветер

खिड़की बंद कीजिये। शुक्रिया, बैठिये। साथी वाइकू, आज कौनसा दिन है?
– आज बुधवार है।
– ठीक है। साथियो, अब कापियाँ खोलिये और लिखिये: राम दिल्ली से आया है और सीता कलकत्ता से आयी है। राम पुरुष का नाम है और सीता स्त्री का नाम है। दिल्ली और कलकत्ता हिन्दुस्तान के दो बड़े नगर हैं। हिन्दुस्तान का दूसरा नाम है भारत। साथी इवानोव, सोवियत संघ के पाँच बड़े नगरों के नाम बताइये।
– ये हैं मास्को, लेनिनग्राद, किएव, ताशकंद और बाकू।
– ठीक है, धन्यवाद। मास्को सोवियत संघ की राजधानी है, किएव उक्रइन की राजधानी है, ताशकंद उज़बेकिस्तान की राजधानी है। साथी तितोव, भारत की राजधानी क्या है?
– भारत की राजधानी दिल्ली है।
– यह ठीक है। दिल्ली बड़ा नगर है। दिल्ली में बड़ी, चौड़ी सड़कें हैं और ऊँची

लगना лагнā *нп.* 1) прикасаться; 2) приставать; приклеиваться

हवा लगती है hавā лагтӣ hай сквозит

बुधवार будʰвāр *м.* среда

दिल्ली диллӣ *ж.* Дели

कलकत्ता калкаттā *м.* Калькутта

हिन्दुस्तान hиндустāн *м.* Индия

भारत бʰāрат *м.* Индия

नगरों के नाम нагарõ кэ нāм названия городов

राजधानी рāджд'ʰāнӣ *ж.* столица

इमारतें हैं। लेकिन दिल्ली में छोटे घर भी हैं। राम एक बड़ी सड़क पर रहता है। सड़क का नाम राजपथ है। राम ऊँची इमारत में रहता है। सीता भी बड़ी सड़क पर रहती है, लेकिन ऊँची इमारत में नहीं, सीता का घर छोटा है। राम के पिता डॉक्टर हैं और सीता के पिता मज़दूर हैं। राम पढ़ना चाहता था इसलिये वह मास्को आया है। सीता भी पढ़ना चाहती थी और इसलिये वह भी मास्को आयी है। अब राम मास्को में रहता है और सीता भी मास्को में रहती है। अब वे दोनों दोस्ती-विश्वविद्यालय में पढ़ते हैं। साथियो, बस, कापियाँ बंद कीजिये और मुझे दीजिये। शुक्रिया। साथी वाइकू, क्या आप मास्को में रहते हैं?
— हाँ, अब मैं मास्को में रहता हूँ, लेकिन मैं मास्को का निवासी नहीं हूँ। मैं मास्को में पढ़ना चाहता था इसलिये मास्को आया

इमारत **имāрат** *ж.* здание

इमारतें **имāратэ̄** *ж. мн.* здания

पिता **питā** *м. неизм.* отец

राम (सीता) के पिता **рāм (сӣтā) кэ питā** (*м., вежл.*) отец Рамы (Ситы)

डॉक्टर **д̣ãкт̣ар** *м.* врач; доктор

मज़दूर **маздӯр** *м.* рабочий

चाहता था **чāhтā т^{h}ā** (*м.*) хотел

चाहती थी **чāhтӣ т^{h}ӣ** (*ж.*) хотела

मास्को आया है приехал в Москву

दोस्ती-विश्वविद्यालय **достӣ-вишвавидйā-лай** *м.* Университет дружбы

दोस्ती **достӣ** *ж.* дружба

विश्वविद्यालय **вишвавидйāлай** *м.* университет

पढ़ते हैं **пар̣^{h}тэ hаӣ** (*м. мн.* и *ед. вежл.*) учимся, у́читесь, учатся

पढ़ती हैं **пар̣^{h}тӣ hаӣ** (*ж. мн.* и *ед. вежл.*) учимся, у́читесь, учатся

हूँ। मैं रूमानिया से मास्को आया हूँ।
– रूमानिया की राजधानी क्या है?
– बुख़ारेस्त है। वह बड़ा नगर है।

– और क्या वह सुन्दर भी है?
– जी हाँ, वह बहुत सुन्दर है। बुख़ारेस्त की सड़कें बड़ी और चौड़ी हैं और इमारतें भी सुन्दर हैं।
– अच्छा, धन्यवाद। मास्को भी बहुत सुन्दर नगर है। यहाँ बहुत बड़े बाग़ और पार्क हैं। मास्को नगर मस्क्वा नदी के तट पर स्थित है। दिल्ली भी नदी के तट पर स्थित है। नदी का नाम यमुना है। यमुना बड़ी नदी नहीं है। मस्क्वा नदी भी बड़ी नहीं है। ये दोनों छोटी नदियाँ हैं। साथी इवानोव, सोवियत संघ और भारत की कौनसी बड़ी नदियाँ आप जानते हैं?

– मैं दो-चार नाम जानता हूँ। सोवियत संघ में ये हैं

सुन्दर **сундар** красивый, -ая, -ые, -ое; прекрасный, -ая, -ое, -ые

सड़कें **саракэ̃** *ж. мн.* улицы

अच्छा **аччʰā** **1.** 1) хороший; 2) здоровый; **2.** хорошо; ладно

यहाँ **йаhā̃** здесь, сюда

बाग़ **бāг̇** *м.* сад, парк

पार्क **пāрк** *м.* парк

नदी **надӣ** *ж.* река

तट **тат̇** *м.* берег

नदी के तट पर **надӣ кэ тат̇ пар** на берегу реки

स्थित **стʰит** находящийся, -аяся, -иеся, расположенный, -ая, -ые

यमुना **йамунā** *ж.* р. Джамна

नदियाँ **надийā̃** *ж. мн.* реки

कौनसी **каунсӣ** *(ж.)* какая, -ие, которая, -ые; что за

जानना **джāннā** *п.* знать

जानते हैं **джāнтэ hаӣ** *(м. мн.* и *ед. вежл.)* знаем, знаете, знают

जानती हैं **джāнтӣ hаӣ** *(ж. мн.* и *ед. вежл.)* знаем, знаете, знают

येनिसेय, ओब, वोल्गा, द्नीपर और भारत में हैं गंगा, ब्रह्मपुत्र, सिन्धु।

– यह ठीक है। गंगा, ब्रह्मपुत्र, येनिसेय, वोल्गा ये भारत और सोवियत संघ की मशहूर नदियाँ हैं। हमारा इंस्टीट्यूट भी नदी के पास स्थित है। साथियो, आप जानते हैं हिन्दी में हमारे इंस्टीट्यूट का नाम क्या है?

– नहीं, नहीं जानते।

– हिन्दी में हमारे इंस्टीट्यूट का नाम अंतर्राष्ट्रीय संबंधों का इंस्टीट्यूट है। साथी रमानोवा, हमारे इंस्टीट्यूट का नाम दोहराइये।

– अंतर्राष्ट्रीय संबंधों का इंस्टीट्यूट।

– ठीक है। और आप सब विद्यार्थी हैं। मैं दोहरा रहा हूँ: आप विद्यार्थी हैं और मैं आपका शिक्षक हूँ। साथी बरीसोवा, आप कौन हैं?

– मैं विद्यार्थिनी हूँ।

– आपके पिता कौन हैं?

– मेरे पिता मज़दूर हैं।

दो-चार **до-чāр** несколько

जानता हूँ **джāнтā hӯ̃** (*м.*) знаю

जानती हूँ **джāнтӣ hӯ̃** (*ж.*) знаю

गंगा **гангā** *ж.* р. Ганг

ब्रह्मपुत्र **брaћмапутра** *м.* р. Брахмапутра

सिन्धु **синд^{h}у** *м.* р. Инд

मशहूर **машhӯр** известный, -ая, -ые, знаменитый, -ая, -ые

इंस्टीट्यूट **инсṫӣṫйӯṫ** *м.*, *ж.* институт

हिन्दी में **hиндӣ мэ̃** на хинди

अंतर्राष्ट्रीय **антаррāшṫрӣйа** международный, -ая, -ые

संबंध **самбанд^{h}** *м.* связь, отношение

दोहराना **доhрāнā** *п.* повторять

दोहराइये **доhрāийэ** повторите, пожалуйста

विद्यार्थी **видйāрт^{h}ӣ** *м.* студент

दोहरा रहा हूँ **доhрā рahā hӯ̃** (*м.*) повторяю

दोहरा रही हूँ **доhрā рahӣ hӯ̃** (*ж.*) повторяю

विद्यार्थिनी **видйāрт^{h}инӣ** *ж.* студентка

– क्या आप मास्को में रहती हैं?
– अब मैं मास्को में रहती हूँ, लेकिन मैं मास्को का रहनेवाला नहीं हूँ।
– साथियो, क्या आप सुनते हैं? पुरुष मास्को का रहनेवाला है, यह ठीक है लेकिन स्त्री मास्को की रहनेवाली है। क्या आप समझते हैं?
– हाँ, हाँ समझते हैं।
– साथी बरीसोवा, क्या आप भी समझती हैं?
– जी हाँ, मैं भी समझती हूँ। मैं मास्को की रहनेवाली नहीं हूँ, मैं लेनिनग्राद से मास्को आयी हूँ क्योंकि मैं यहाँ पढ़ना चाहती थी। अब मैं अंतर्राष्ट्रीय संबंधों के इंस्टीट्यूट की विद्यार्थिनी हूँ।
– क्या हमारा इंस्टीट्यूट बड़ा है?
– जी हाँ, बड़ा है।
– इस में कितनी मंज़िलें हैं?
– चार मंज़िलें हैं।
– ठीक है। धन्यवाद। साथियो, अब कापियाँ खोलिये और घर के अभ्यास लिखिये: हर नया शब्द दस-दस बार

रहनेवाला раhнэвāлā *м.* житель

रहनेवाली раhнэвāлӣ *ж.* жительница

समझना самадж^{h}нā *п.* 1) понимать; 2) считать

समझते हैं самадж^{h}тэ hаӗ̃ (*м. мн.* и *ед. вежл.*) понимаем, понимаете, понимают

समझती हैं самадж^{h}тӣ hаӗ̃ (*ж. мн.* и *ед. вежл.*) понимаем, понимаете, понимают

समझता हूँ самадж^{h}тā hӯ̃ (*м.*) понимаю

समझती हूँ самадж^{h}тӣ hӯ̃ (*ж.*) понимаю

मंज़िल манзил *ж.* этаж

मंज़िलें манзилẽ *ж. мн.* этажи

घर का домашниї

अभ्यास аб^{h}йāс *м.* упражнение; практика

अभ्यास करना аб^{h}йāс карнā *п.* делать упражнение; практиковаться

लिखिये, फिर रूसी में अनुवाद कीजिये। मैं दोहरा रहा हूँ: हर नया शब्द दस-दस बार लिखिये, फिर रूसी में अनुवाद कीजिये।	नया найā (*м.*) новый; молодой शब्द шабд *м.* слово दस дас десять दस-दस дас-дас по десять बार бāр *ж.* раз

4. Заучите следующие примеры:

भारत की राजधानी	इंस्टीट्यूट का विद्यार्थी (पुरुष)
नगर का नाम	इंस्टीट्यूट की विद्यार्थिनी (स्त्री)
मास्को की नदी	राम के पिता
नदी का तट	मास्को का निवासी
घर के अभ्यास	(मास्को के निवासी—
सीता का घर	हम, आप, वे)

मास्को की रहनेवाली (औरत)
इंस्टीट्यूट का कमरा
(इंस्टीट्यूट के कमरे)

सीता पढ़ना चाहती थी—अब वह इंस्टीट्यूट में पढ़ती है।
सीता किताब पढ़ना चाहती थी—अब वह किताब पढ़ रही है।
राम भी पढ़ना चाहता था—अब वह इंस्टीट्यूट में पढ़ता है।
राम भी यह किताब पढ़ना चाहता था—अब वह उसको पढ़ रहा है।

यह इंस्टीट्यूट का एक कमरा है।
इंस्टीट्यूट के सब कमरे रोशन हैं।
कमरे का फ़र्श पीला है।
कमरे की दीवारें भी पीली हैं।
मैं मास्को की रहनेवाली हूँ।
हम (आप, वे) मास्को के निवासी हैं।
ये औरतें मास्को की रहनेवालियाँ हैं।

5. Переведите на русский язык предложения и словосочетания:

दिल्ली भारत का एक नगर है। दिल्ली भारत की राजधानी भी है। दिल्ली और कलकत्ता भारत के नगर हैं। दिल्ली बड़ा नगर है, भारत की राजधानी बड़ी है। कलकत्ता और दिल्ली बड़े नगर हैं, वे सुन्दर भी हैं। यह नगर सुन्दर है। हमारी राजधानी भी सुन्दर है। यह नगर बड़ा है। सोवियत संघ के ये नगर बड़े हैं। यह इमारत बड़ी है। ये इमारतें बड़ी हैं। वह नगर सुन्दर है और ये नगर भी सुन्दर हैं। सोवियत राजधानी सुन्दर है। यह आदमी सुन्दर है और वह औरत भी सुन्दर है। वह बड़ी इमारत सुन्दर है और यह छोटा घर भी सुन्दर है। आज कौनसा दिन है? भारत की कौनसी नदियाँ आप जानते हैं?

घर के एक कमरे में; सीता के घर के पास; नदी के तट पर; कमरे की दीवार पर; पिता की मेज़ पर।

6. Напишите по десять раз все новые слова, научитесь правильно их произносить и писать.

7. Ответьте на вопросы:

1) आपके इंस्टीट्यूट का नाम क्या है?
2) आज कौनसा दिन है?
3) भारत की कौनसी नदियाँ आप जानते हैं?
4) क्या इंस्टीट्यूट के सब कमरे बड़े हैं?
5) यह औरत कौन है?
6) क्या आपका घर नदी के तट पर स्थित है?
7) आपके पिता कौन हैं?
8) हर नया शब्द आप कितनी बार लिखते हैं?
9) आपकी इमारत में कितनी मंज़िलें हैं?
10) क्या मास्को के सब पार्क और बाग़ नदी के तट पर हैं?
11) आप इंस्टीट्यूट के विद्यार्थी हैं?
12) आप कहाँ पढ़ते हैं?

8. Согласуйте определение с определяемым:

1) भारत (का, की) नदियाँ (बड़ा, बड़ी) हैं।
2) साथी इवानोव (का, की) क़लम मेज़ पर है।
3) भारत (का, की) राजधानी दिल्ली है।
4) यह औरत हमारे इंस्टीट्यूट (का, की) विद्यार्थिनी है।
5) यहाँ हमारे इंस्टीट्यूट (का, के, की) शिक्षक बैठे हैं।
6) सीता (का, की) घर कलकत्ता में है।
7) दिल्ली और कलकत्ता भारत (का, की, के) दो बड़े नगर हैं।
8) इंस्टीट्यूट (का, की, के) एक कमरे में चार खिड़कियाँ हैं।
9) वह अंतर्राष्ट्रीय संबंधों (का, की, के) इंस्टीट्यूट में पढ़ती है।
10) आप घर (का, की, के) अभ्यास लिखिये।

9. Напишите во множественном числе слова:

घर, नगर, देश, पुरुष, आदमी, कमरा, दरवाज़ा, बाग़, पार्क, नदी, इंस्टीट्यूट, इमारत, मंज़िल, मज़दूर, डॉक्टर, शिक्षक, तट, अभ्यास, शब्द, मेज़, कुरसी, किताब, तसवीर।

10. Вставьте пропущенные слова:

(1) दिल्ली भारत की... है। (2) यह बहुत बड़ा... है। (3) दिल्ली की... ऊँची हैं। (4) राम ऊँची... में रहता है। (5) राम के... मज़दूर हैं। (6) हमारे इंस्टीट्यूट का नाम... ...का इंस्टीट्यूट है। (7) नदी के... पर बड़ा पार्क है। (8) मास्को बहुत बड़ा और... नगर है। (9) दिल्ली यमुना... के तट पर स्थित है। (10) वह... में पढ़ता है। (11) मास्को कहाँ... है? (12) मेरे पिता... हैं। (13) हमारे... का नाम व्लादीमिर पेत्रोविच है। (14) हमारे घर में आठ... हैं। (15) घर के... लिखिये।

11. Переведите словосочетания:

Житель Москвы; город Индии; река Советского Союза; книга отца; дом Ситы; студентка института; столица Индии; на берегу

Инда; города Индии; комнаты института; студенты и преподаватели института; жительница Индии; упражнения на дом; около дома Рамы; в комнате дома; на столе отца; на полу комнаты; около стола Рамы; окно комнаты; тетрадь женщины.

ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ

1. В языке хинди одиночный конечный знак согласного обычно читается без краткого а, например: अलग *алаг*, आकर *ākap*, सड़क *capак*.

2. Если к основе слова присоединяется слоговой суффикс, начинающийся на согласный, то конечный согласный основы кратким а не сопровождается, например: ख़रीदना *харӣд*//*нā*, परनिर्भरता *парнирб*^{h}*ар*//*тā*, लड़कपन *лaрак*//*пан*.

3. Когда к основе слова с конечным одиночным согласным присоединяется окончание, являющееся гласным или начинающееся на гласный, краткий а перед последним согласным основы редуцируется, например: परत *парат* — परतें *парт*//*э̃*, बहलना *баhалнā* — बहलेंगे *баhл*//*э̃гэ*.

4. В литературном хинди знак группы согласных в конце санскритских слов обычно читается с кратким а, который в разговорном языке часто редуцируется, например: प्रसन्न *прасанна* ⟶ *прасанн*, प्रश्न *прашна* ⟶ *прашн*, पार्श्व *пāршва* ⟶ *пāршв*.

5. Краткий а под ударением, когда за ним следует согласный h, может изменять своэ качество и становиться более узким, приближаясь по произнесению к э ⟶ æ, например: रहना *pahнā* — *ræhнā*, गहरा *гahpā* — *гæhpā*.

В количественных числительных от 11 до 18 краткий а перед h звучит почти как ā, а конечный h при этом почти не слышен, например: ग्यारह *гйāpah* — *гйāpā*.

6. Отдельные гласные и согласные в некоторых словах могут заменяться другими. Значения слов от этого не изменяются. Примеры:

а—и   बाहर *бāhap* — बाहिर *бāhир* 'вне', 'снаружи'

а—у   मुसकराना *мускарāнā* — मुसकुराना *мускурāнā* 'улыбаться'

и—у   छिपना *ч*^{h}*ипнā* — छुपना *ч*^{h}*упнā* 'скрываться', 'прятаться'

й — дж योग *йог* — जोग *джог* ‘сумма’, ‘итог’
в — б वचन *вачан* — बचन *бачан* ‘обещание’
ш — с कशीदा *кашӣдā* — कसीदा *касӣдā* ‘вышивка’
ш̇ — с विष *виш̇* — विस *вис* ‘яд’
л — р बालना *бāлнā* — बारना *бāрнā* ‘зажигать’.

7. Согласные в языке хинди бывают простыми (краткими) и удвоенными (долгими). Удвоенные согласные встречаются только в середине и конце слова. Они обозначаются соответствующими лигатурами, являющимися сдвоенными знаками простого согласного, например: बच्चा *баччā* ‘ребенок’, रद्द *радд* ‘отмененный’. Удвоение согласных в языке хинди, как и в русском языке, имеет смыслоразличительное значение, например: पता *патā* ‘адрес’ и पत्ता *паттā* ‘лист’, बच्चा *баччā* ‘ребенок’ и बचा *бачā* ‘спасшийся’. Удвоенные согласные произносятся слитно, как один звук, но более длительно и напряженно. Следует отличать удвоенные согласные от стяжений одинаковых согласных, которые произносятся отдельно, как два звука, например: छीनना *ч*^{h}*ӣннā* ‘отнимать’, बनना *баннā* ‘становиться’, ‘делаться’.

8. Буква य в конце слова после знака гласного आ может читаться как **е**, например: गाय *гāе* ‘корова’.

В санскритских словах после знаков гласных इ, ई и ऊ конечная буква य читается **йа**, например: प्रिय *прийа* ‘милый’, ‘дорогой’, भारतीय *б*^{h}*āратӣйа* ‘индийский’.

После знака согласного с кратким а конечная буква य читается как **й** или **е**, например: समय *самай*, *самае* ‘время’.

9. Буква व в середине и конце слова (обычно после знаков гласных आ и ई) читается как **о**, например: सुहावना *суhāонā* ‘приятный’, ‘красивый’, नींव *нӣо* ‘основа’, ‘основание’.

10. В хинди особенно четко проявляется долготное ударение. Долгие гласные никогда не редуцируются, поскольку долгота гласных в языке хинди имеет смыслоразличительное значение, например: काल *кāл* ‘время’ — कल *кал* ‘вчера’, ‘завтра’.

ОСНОВНОЙ КУРС

УРОК I

ГРАММАТИКА

МЕСТОИМЕНИЕ

ЛИЧНЫЕ МЕСТОИМЕНИЯ

	Ед. число	Мн. число
1-е л.	मैं ‘я’	हम ‘мы’
2-е л.	तू ‘ты’	तुम ‘вы’, आप ‘Вы’
3-е л.	यह, वह ‘он’, ‘она’	ये, वे ‘они’

Личные местоимения не имеют категории рода. Все они используются в основном в роли подлежащего, дополнения и именной части сказуемого.

Личные местоимения 1-го лица единственного и множественного числа मैं ‘я’ и हम ‘мы’ по употреблению сходны с соответствующими местоимениями русского языка. Местоимение हम ‘мы’ аналогично русскому местоимению «мы» иногда используется в значении «я».

Местоимение तू ‘ты’ используется довольно редко—при обращении к детям, очень близким людям и к божеству или при грубом, невежливом обращении к кому-либо.

Местоимение तुम ‘вы’ является наиболее употребительной формой обращения. Оно может указывать как на одно лицо, так и на несколько лиц. Это местоимение часто употребляется в значении русского «ты» при обращении к товарищам, приятелям, родственникам.

Местоимение आप, выступая в значении местоимения 2-го лица, соответствует русскому «Вы»; оно употребляется при вежливом

обращении и требует глагола в 3-м лице множественного числа, например: आप कहाँ जाते हैं ? 'Куда Вы идете?'

Личные местоимения 3-го лица यह, वह 'он', 'она' и ये, वे 'они' в основном не отличаются от соответствующих русских местоимений. Местоимениями यह 'он', 'она' и ये 'они' обозначают лица или предметы, находящиеся вблизи. Местоимениями वह 'он', 'она' и वे 'они' обозначают лица или предметы, находящиеся в отдалении или отсутствующие в поле зрения говорящего. Местоимения यह и वह часто употребляются и как местоимения 3-го лица множественного числа со значением «они».

Местоимения ये, वे 'они' и यह, वह в значении «они» нередко обозначают не несколько лиц, а одно. Этим выражается вежливое, почтительное отношение к лицу, о котором идет речь. Глагол-сказуемое или глагол-связка и в этом случае стоит в форме 3-го лица множественного числа, например: यह (ये) यहाँ रहते हैं 'Он живет здесь'; वह (वे) शिक्षक हैं 'Он учитель'. Идет ли речь об одном лице или о нескольких (многих) лицах, определяется контекстом.

Очень часто в значении личного местоимения 3-го лица единственного числа выступает местоимение आप, которое в этой функции подчеркивает почтительное отношение к лицу, уже упоминавшемуся в речи.

ВОПРОСИТЕЛЬНЫЕ МЕСТОИМЕНИЯ क्या *И* कौन

Местоимения क्या 'что', 'что за', 'какой' и कौन 'кто', 'какой', 'что за' не имеют рода, а в прямом падеже — и числа.

Местоимение क्या употребляется самостоятельно и в определительной функции. При самостоятельном употреблении это местоимение соотносится с названиями неодушевленных предметов и животных. В определительной (несамостоятельной) функции оно может сочетаться с именем существительным, обозначающим как одушевленный, так и неодушевленный предмет, например: यह क्या है ? 'Что это?', यह क्या किताब है ? 'Что это за книга?', यहाँ क्या आदमी है ? 'Что здесь за человек?'

Местоимение कौन преимущественно соотносится с названиями лиц. Оно также используется самостоятельно и в функции определения, например: यह कौन है ? 'Кто это?', वह कौन आदमी है? 'Кто тот человек?'

ПРИТЯЖАТЕЛЬНЫЕ МЕСТОИМЕНИЯ

मेरा 'мой', तेरा 'твой', हमारा 'наш' तुम्हारा 'ваш', अपना 'свой'. Местоимение मेरा 'мой' употребляется аналогично местоимению «мой» в русском языке. Местоимения तेरा 'твой', हमारा 'наш' и तुम्हारा 'ваш' по употреблению соотносительны с личными местоимениями तू 'ты', हम 'мы' и तुम 'вы'. Местоимение अपना обозначает принадлежность к любому действующему лицу. Поэтому оно сочетается с личными местоимениями 1-го и 2-го лица, заменяя соответствующие притяжательные местоимения, например: तुम अपनी किताब पढ़ते हो ? 'Ты читаешь свою книгу?'

Местоимения 3-го лица обоих чисел и местоимение आप не имеют соответствующих притяжательных местоимений. Их роль выполняют сочетания с послелогом का :

Единственное число	Множественное число
इस का 'его' (этого), 'ее' (этой)	इन का 'их' (этих)
उस का 'его' (того), 'ее' (той)	उन का 'их' (тех)
	आप का 'Ваш'

Притяжательные местоимения и сочетания, выполняющие их роль, изменяются по родам и числам (м. р.). Конечный आ при этом переходит в ए (м. р. мн. ч.) и ई (ж. р. обоих чисел), например: हमारा शिक्षक 'наш учитель', हमारे शिक्षक 'наши учителя', उस का बाप 'его отец', उन के बाप 'их отцы', मेरी किताब 'моя книга', आप की माँ 'Ваша мать'.

Притяжательные местоимения в предложении выступают в качестве определений и именной части сказуемого, например: तुम्हारा शिक्षक कौन है ? 'Кто ваш учитель?', किताब मेरी है 'Книга моя'.

ГЛАГОЛ

НЕОПРЕДЕЛЕННАЯ ФОРМА ГЛАГОЛА (ИНФИНИТИВ)

В языке хинди неопределенная форма глагола (инфинитив) не обозначает ни наклонения, ни времени, ни лица, а только называет действие. Инфинитив характеризуется морфемой ना, например: हो ना 'быть', पढ़ ना 'читать', 'учиться', लिख ना 'писать'. Форма инфинитива дается в словарях.

ОСНОВА ГЛАГОЛА

Основа глагола образуется отделением морфемы ना от неопределенной формы глагола, например: पढ़ना 'читать', 'учиться' — основа पढ़; लिखना 'писать' — основа लिख; बोलना 'говорить' — основа बोल.

Основа глагола является исходной формой для образования многих неличных и личных форм.

ПРОСТОЕ ПРИЧАСТИЕ НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ

Простое причастие настоящего времени образуется присоединением к основе глагола суффикса ता.

Инфинитив		Основа	Простое причастие настоящего времени	
करना	'делать'	कर	करता	'делающий'
जाना	'идти', 'уходить'	जा	जाता	'идущий', 'уходящий'
लिखना	'писать'	लिख	लिखता	'пишущий'

Простые причастия настоящего времени в качестве компонента личных глагольных форм изменяются по родам и числам.

Мужской род		Женский род	
Ед. число	Мн. число	Ед.число	Мн. число
करता	करते	करती	करती, करतीं
जाता	जाते	जाती	जाती, जातीं
लिखता	लिखते	लिखती	लिखती, लिखतीं

Простые причастия настоящего времени с окончанием ईं—करतीं, जातीं используются лишь в личных формах без вспомогательного глагола. Простые причастия настоящего времени всех глаголов имеют активное значение, например: रहता 'живущий', बैठती 'сидящая', 'сидящие', पढ़ते 'читающие'.

НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ

ПРОСТАЯ ФОРМА НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА होना 'БЫТЬ'

Глагол होना 'быть' имеет две формы настоящего времени — простую и сложную. Простая форма образуется от видоизмененной основы при помощи личных окончаний. В этой форме глагол изменяется только по лицам и числам, причем совпадают в единственном числе — формы 2-го и 3-го лица, во множественном числе — формы 1-го, 2-го (форма вежливости) и 3-го лица.

	Единственное число	Множественное число
1-е л.	मैं हूँ	हम हैं
2-е л.	तू है	तुम हो
		ग्राप हैं
3-е л.	यह, वह है	ये, वे हैं

ОБРАЗОВАНИЕ НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ

Настоящее время — форма сложная, аналитическая. Она образуется сочетанием простого причастия настоящего времени спрягаемого (основного) глагола с простой формой настоящего времени вспомогательного глагола होना 'быть'.

В настоящем времени по лицам и числам изменяется вспомогательный глагол, по родам и числам (в мужском роде) — причастие настоящего времени.

Спряжение глагола लिखना 'писать'

Мужской род

	Ед. число	Мн. число
1-е л.	मैं लिखता हूँ	हम लिखते हैं
2-е л.	तू लिखता है	तुम लिखते हो
		ग्राप लिखते हैं
3-е л.	यह, वह लिखता है	ये, वे लिखते हैं

Женский род

1-е л.	मैं लिखती हूँ	हम लिखती हैं
2-е л.	तू लिखती है	तुम लिखती हो
		आप लिखती हैं
3-е л.	यह, वह लिखती है	ये, वे लिखती हैं

Если при глаголе в настоящем времени имеется отрицательная частица नहीं 'не', 'нет', вспомогательный глагол होना может опускаться, и тогда в формах множественного числа женского рода причастие настоящего времени принимает окончание ईं, например: वे यहाँ नहीं रहतीं 'Они здесь не живут'.

ЗНАЧЕНИЕ НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ

Настоящее время, как и в русском языке, может обозначать:

а) действие, происходящее в момент речи, например: आप घर जाते हैं? 'Вы идете домой?'; नहीं, मैं इंस्टीट्यूट जाता हूँ 'Нет, я иду в институт';

б) действие настоящее, безотносительное к моменту речи, например: वह स्कूल में पढ़ता है 'Он учится в школе';

в) будущее действие, когда хотят выразить готовность или близость его осуществления, например: मैं आता हूँ 'Я иду', 'Я сейчас приду'.

СЛОЖНАЯ ФОРМА НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА होना 'БЫТЬ'

Сложная форма настоящего времени глагола होना 'быть' образуется сочетанием простого причастия настоящего времени с простой формой настоящего времени глагола होना, например: पाँच बजे हमारी पढ़ाई ख़तम होती है 'В пять часов наши занятия заканчиваются'.

ПОВЕЛИТЕЛЬНОЕ НАКЛОНЕНИЕ

Повелительное наклонение включает в себя несколько форм, которые служат для передачи различных оттенков побуждения к действию. В первом уроке рассматривается только одна форма

этого наклонения—вежливая форма, образуемая присоединением к основе глагола морфемы इये. Эта форма широко используется в языке и служит для выражения вежливой просьбы, пожелания или вежливого повеления в настоящем времени. Она употребляется как при обращении к одному лицу, так и при обращении к нескольким лицам и соотносится исключительно с местоимением आप 'Вы'.

Инфинитив		Основа	Вежливая форма повелительного наклонения	
पढ़ना	'читать'	पढ़	पढ़िये	'читайте (пожалуйста)'
लिखना	'писать'	लिख	लिखिये	'пишите (пожалуйста)'
बोलना	'говорить'	बोल	बोलिये	'говорите (пожалуйста)'
बैठना	'сидеть', 'садиться'	बैठ	बैठिये	'садитесь (пожалуйста)'
आना	'приходить'	आ	आइये	'приходите (пожалуйста)'

Вежливая форма повелительного наклонения от глаголов करना 'делать', लेना 'брать', देना 'давать' и некоторых других образуется следующим образом:

करना	'делать'	—कीजिये	'делайте (пожалуйста)'
लेना	'брать'	—लीजिये	'возьмите (пожалуйста)'
देना	'давать'	—दीजिये	'дайте (пожалуйста)'

При сказуемом, выраженном формой повелительного наклонения, подлежащее может быть обозначено и не обозначено, например: [आप] जाइये '[Вы] идите, пожалуйста'.

ТИПЫ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

В зависимости от цели высказывания в языке хинди различаются предложения повествовательные, вопросительные и побудительные, например: मैं घर जाता हूँ 'Я иду домой'; उस का नाम क्या है? 'Как его зовут?'; आप यहाँ बैठिये 'Вы садитесь сюда, пожалуйста'.

Повествовательные предложения в свою очередь делятся на утвердительные и отрицательные. Утвердительным предложениям

обычно предшествуют утвердительные частицы हाँ 'да', जी 'да' и сочетание जी हाँ, являющееся вежливой формой ответа 'да', например: हाँ, वह इंस्टीट्यूट में पढ़ता है 'Да, он учится в институте'; जी हाँ, वे हिन्दी अच्छी तरह जानते हैं 'Да, они хорошо знают хинди'.

Отрицательные предложения характеризуются наличием отрицательных частиц. Наиболее часто в отрицательных предложениях употребляется частица नहीं 'не', 'нет', которая ставится либо перед сказуемым, либо между его частями, например: वह नहीं पढ़ता है 'Он не читает'; यह क़लम नहीं है 'Это не ручка'. При полном отрицательном ответе перед всем предложением ставится отрицательная частица नहीं или сочетание जी नहीं, являющееся вежливой формой ответа 'нет', например: जी नहीं, मैं स्कूल नहीं जाता हूँ 'Нет, я в школу не иду'.

В отрицательных предложениях вспомогательный глагол и глагольная связка в настоящем времени могут опускаться, например: हम नहीं लिखते 'Мы не пишем'; वह शिक्षक नहीं 'Он не учитель'.

В вопросительных предложениях для выражения вопроса используются вопросительные знаменательные слова (например: कौन 'кто', क्या 'что', कहाँ 'куда' и т. п.) и вопросительная частица क्या 'что', 'разве', 'ли', 'как', которая на русский язык часто не переводится. Вопросительная частица क्या ставится в начале предложения. Примеры: आप कौन हैं? 'Кто вы?'; वह कहाँ जाता है? 'Куда он идет?'; तुम क्या करते हो? 'Что ты делаешь?'; क्या तुम विद्यार्थी हो? 'Вы студент?', 'Студент ли вы?', 'Разве вы студент?'; क्या यह पेंसिल है? 'Это карандаш?', 'Разве это карандаш?'.

Когда в предложении нет вопросительных слов, вопросительное предложение отличается от повествовательных интонацией, повышающейся на том слове, к которому относится вопрос, например: आप घर जाते हैं? 'Вы идете домой?'; यह किताब है? 'Это книга?'.

Каждый из названных типов предложений характеризуется определенной, только ему присущей интонацией. С изменением интонации изменяется и характер высказывания, передаваемого тем или другим типом предложения. Так, повествовательные, вопросительные и побудительные предложения, произнесенные с восклицательной интонацией, становятся восклицательными, например: वे वहाँ जाते हैं ! 'Они идут туда!'; वह क्या करता है ! 'Что он делает?!'; यहाँ बैठिये ! 'Садитесь сюда!'

УПРАЖНЕНИЯ

अभ्यास

1. Переведите на хинди предложения.

हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(1) Я — студент. (2) Он — преподаватель. (3) Кто вы? (4) Вы рабочие? — Нет, мы студенты. (5) Где ты учишься? (6) Кто этот человек? (7) Что это за книга? (8) Это наш дом. (9) Это ваша тетрадь? — Нет, это не моя тетрадь, это его тетрадь. (10) Это твоя ручка? — Да, моя. (11) Где ее книга? — Она на столе. (12) Это мой отец. Он врач. (13) Разве это их дом? — Да, их. (14) Где живет Ваш преподаватель? — Он живет на улице Ленина (लेनिन सड़क पर). (15) Это студенты, они учатся в Университете дружбы.

2. Переведите на хинди глаголы «знать», «жить», «слушать», «вставать» и проспрягайте их в настоящем времени.

उपरलिखित रूसी क्रियाओं का हिन्दी में अनुवाद करके उन के रूप वर्त्तमान काल में लिखिये।

3. Переведите предложения.

निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

(1) हम विद्यार्थी हैं। हम अंतर्राष्ट्रीय संबंधों के इंस्टीट्यूट में पढ़ते हैं। यहाँ हम पढ़ते और लिखते हैं। इंस्टीट्यूट की इमारत ऊँची है। (2) आप कहाँ रहते हैं? मैं वहाँ रहता हूँ। क्या यह आपका घर है? हाँ, यह मेरा घर है। (3) वह अपनी कापी कहाँ रख रहा है? वह अपनी कापी मेज़ पर रख रहा है। क्या अब कापी मेज़ पर है? जी हाँ, यह

मेज़ पर है। क्या किताब भी मेज़ पर है? जी नहीं, वह कुर्सी पर है। (4) वह कौन है? वह मज़दूर है। तुम्हारे पिता भी मज़दूर हैं? जी हाँ, वे भी मज़दूर हैं। क्या वे अच्छे मज़दूर हैं? जी हाँ, वे अच्छे मज़दूर हैं। (5) आप कौन हैं? मैं विद्यार्थी हूँ। आप क्या लिख रहे हैं? मैं घर का अभ्यास कापी में लिख रहा हूँ। क्या आप शब्द दोहराते हैं? जी हाँ, दोहराता हूँ। (6) सीता कहाँ रहती है? वह हिन्दुस्तान में रहती है। क्या वह अब भी हिन्दुस्तान में रहती है? नहीं, अब वह मास्को में है। वह दोस्ती विश्वविद्यालय में पढ़ती है। (7) यह तेरी सड़क है? हाँ, मेरी है। तेरा घर कहाँ है? वह नदी के पास है। क्या नदी बड़ी है? नहीं, नदी छोटी है। (8) मास्को बहुत बड़ा नगर है। वह मस्क्वा नदी के तट पर स्थित है। मास्को सोवियत संघ की राजधानी है। दिल्ली हिन्दुस्तान की राजधानी है। वह भी नदी के तट पर स्थित है। नदी का नाम यमुना है। (9) यह किताब मुझे दीजिये। शुक्रिया। अब अपनी कापी खोलिये और पढ़िये। अच्छा। अब अनुवाद कीजिये। ठीक है। बैठिये। (10) हवा आती है। आप खिड़की बंद कीजिये। दरवाजा भी खुला है? दरवाज़ा भी बन्द कीजिये। अब ठीक है। धन्यवाद।

4. Переведите предложения.

हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(1) Рама (राम) житель Калькутты, но сейчас он живет в Москве и учится в Университете дружбы. Отец Рамы рабочий. В Калькутте они живут на берегу реки Хугли (हुगली). Рама хочет быть учителем. Сита (सीता) тоже учится в Университете дружбы. Сита хочет быть врачом. (2) Сейчас наш преподаватель находится в Индии. Он учится в Делийском университете. (3) Мы студенты Института международных отношений. Они тоже студенты? — Нет, они рабочие. (4) Где живет врач? (5) Он живет здесь. (6) Мой отец переводит книгу. (7) Скажите, пожалуйста, как Вас зовут? (8) Что вы видите на картинке? — Я вижу речку, возле нее сто-

ит высокий красивый дом. Я знаю этот дом. Здесь живут студенты. (9) Комнаты дома большие и светлые. В каждой комнате большое широкое окно, у окна [стоят] стол и стулья. (10) Кто Вы по национальности? — Я русский. (11) Дайте, пожалуйста, Вашу книгу. Спасибо. (12) Какой сегодня день? — Сегодня суббота. (13) Закройте, пожалуйста, окно. Сквозит. (14) Это ваша ручка? — Нет, не моя. Это желтая ручка, а моя — черная. (15) Где находится твой институт? — Он расположен на высоком берегу Москвы-реки. (16) Где моя тетрадь? — Она [лежит] на столе. (17) Где находится река Ганг? Кто знает? Вы? Пожалуйста, скажите. — Река Ганг находится в Индии. (18) Откройте, пожалуйста, окно: здесь душно. (19) Кто этот человек? — Это врач. (20) Что [нарисовано] на картинке? — На картинке [нарисованы] мужчины и женщины.

5. Поставьте предложения в вопросительной и отрицательной форме.
निम्नलिखित वाक्यों के प्रश्नात्मक और नकारात्मक रूप लिखिये।

Образец: यह घर बड़ा है। а) क्या यह घर बड़ा है? б) यह घर बड़ा नहीं है।

(1) वह लिखता है। (2) यह सड़क चौड़ी है। (3) हम किताब पढ़ते हैं। (4) हमारा कमरा रोशन है। (5) वह कापी उस की है। (6) यह नदी छोटी है। (7) वे मास्को में रहते हैं। (8) उन के पिता डाक्टर हैं। (9) वह यह शब्द जानता है। (10) यह तसवीर सुंदर है।

6. Согласуйте притяжательные местоимения, заключенные в скобки, с существительными.
कोष्ठक में लगे स्वामित्ववाचक सर्वनाम संज्ञाओं से अन्वित कीजिये।

(1) (मेरा) किताब मेज़ पर है। (2) (हमारा) शिक्षक कौन है? (3) (तेरा) कापी कहाँ है? (4) (तुम्हारा) इंस्टीट्यूट कहाँ है? (5) (हमारा) बाग़ बड़ा है। (6) (तुम्हारा) कमरा यहाँ है। (7) (हमारा) राजधानी बड़ी और सुंदर है। (8) (मेरा) किताब कुर्सी पर है। (9) (तेरा) क़लम पीला है। (10) (मेरा) मेज़ खिड़की के पास है।

ТЕКСТ

पाठ

क्लास में

हमारा क्लास का कमरा पहली मंज़िल पर है। यहाँ हम हिन्दी, उर्दू और अँग्रेज़ी सीखते हैं। हर एक विद्यार्थी के पास अपनी मेज़ है। मेरी मेज़ पर किताब, कापी, क़लम और पेंसिल हैं। क्लास में काला तख़्ता यानी श्याम पट्ट है। श्याम पट्ट पर खड़िया और झाड़न हैं।

हमारा हिन्दी पाठ ठीक नौ बजे शुरू होता है। अध्यापक क्लास में आते हैं। हम उठते हैं और नमस्ते कहते हैं। फिर हम बैठते हैं और बातचीत शुरू होती है:

– आज क्लास में कौन अनुपस्थित है?

– आज क्लास में सब विद्यार्थी उपस्थित हैं।

– आपका नाम क्या है?

– मेरा नाम बरीसव है।

– आप कहाँ रहते हैं?

– मैं मास्को में रहता हूँ।

– आपके माता-पिता क्या करते हैं?

– वे दोनों अध्यापक हैं।

– आपके पिता जी कहाँ पढ़ाते हैं?

– पिता जी विश्वविद्यालय में हिन्दी पढ़ाते हैं।

– क्या वे हिन्दी अच्छी तरह जानते हैं?

– जी हाँ, वे हिन्दी अच्छी तरह जानते हैं, वे हिन्दी में अच्छी तरह पढ़ते, लिखते और बोलते हैं।

– और माँ क्या पढ़ाती हैं?

– मेरी माँ अँग्रेज़ी पढ़ाती हैं।

– वे अँग्रेज़ी कहाँ पढ़ाती हैं?

– स्कूल में पढ़ाती हैं।

– क्या उनका स्कूल घर से दूर है?

—बहुत दूर तो नहीं। हमारी ही सड़क पर है।
—क्या ग्रापकी माँ वहाँ रोज़ाना जाती हैं?
—हाँ, वे वहाँ हर दिन जाती हैं।
—ग्रच्छा, बैठिये।
फिर ग्रध्यापक एक ग्रौर विद्यार्थी से पूछते हैं:
—ग्रापका नाम क्या है?
—मेरा नाम त्रूबनिकव है।
—ग्रच्छा, त्रूबनिकव, ग्राप बताइये—वह कौन है?
—वह मेरा एक मित्र है।
—उसका नाम क्या है?
—उसका नाम कयूमोव है।
—ग्रच्छा, बैठिये।
—कयूमोव, ग्राप 'होना' क्रिया के रूप बताइये।
—मैं हूँ, तू है, वह है, यह है, हम हैं, तुम हो, ग्राप हैं, वे हैं, ये हैं।
—'तुम हो' क्या यह रूप ठीक है? साथी इवानोव, ग्राप बताइये।
—जी हाँ, 'तुम हो' यह रूप ठीक है।
—ग्रच्छा, इवानोव, ग्राप 'होना' क्रिया के रूप दोहराइये।
(इवानोव 'होना' क्रिया के रूप फिर से कहता है।)
—ग्रच्छा, ठीक है, बैठिये। ग्राप लोग ग्रपनी-ग्रपनी कापी खोलिये ग्रौर लिखिये:
"हमारा क्लास का कमरा बहुत बड़ा ग्रौर रोशन है। क्लास में एक बड़ी खिड़की है। खिड़की के सामने दरवाज़ा है। दीवार पर काला तख़्ता है। हर एक विद्यार्थी के पास ग्रपनी मेज़ है।"
—साथी सोकलोव, ग्राप क्यों नहीं लिखते?
—मेरे पास क़लम नहीं है।
—ग्रच्छा, ग्राप मेरा क़लम लीजिये।
—बहुत शुक्रिया।

—अच्छा, फिर लिखिये: "हमारा इंस्टीट्यूट मास्को में है। मास्को सोवियत संघ की राजधानी है। मास्को बहुत बड़ा नगर है। यहाँ बहुत से लोग रहते हैं। हम भी मास्को में रहते हैं। आप लोग विद्यार्थी हैं और मैं अध्यापक हूँ। आप इंस्टीट्यूट में पढ़ते हैं और मैं इंस्टीट्यूट में हिन्दी पढ़ाता हूँ।" बस, अब अपनी-अपनी कापी बंद कीजिये। आप लोग घर पर 'पढ़ना' क्रिया के रूप लिखिये।

विद्यार्थी: नमस्ते।

अध्यापक: नमस्ते।

पाँच बजे इंस्टीट्यूट में पढ़ाई ख़तम होती है।

СЛОВА

नये शब्द

पाठ pāṭʰ *м.* урок

क्लास клāс *м.*, *ж.* класс

पहला pahlā первый

हिंदी hиндӣ *ж.* [язык] хинди

उर्दू урдӯ *ж.* [язык] урду

अँग्रेज़ी āгрэзӣ 1. английский; 2. *ж.* английский язык

सीखना сӣкʰнā *п.* изучать, учить

अपना апнā свой, собственный

पेंसिल пэнсил *ж.* карандаш

तख़्ता тахтā *м.* доска, полка

यानी йāнӣ то есть, а именно

श्याम шйāм черный

पट्ट паṭṭ *м.* 1) доска; 2) повязка, бинт

खड़िया кʰаṛийā *ж.* мел (*для письма*)

झाड़न джʰāṛан *ж.* тряпка

बजना баджнā *нп.* 1) бить (*о часах*); 2) звенеть, звучать (*о звонке и т. д.*)

शुरू шурӯ *м.* начало; ~ होना *нп.* начинаться; ~ करना *п.* начинать

अध्यापक адʰйāпак *м.* преподаватель, учитель

कहना kahнā *п.* 1) говорить; 2) называть; 3) приказывать

बातचीत бāтчӣт *ж.* 1) разговор, беседа; 2) переговоры

अनुपस्थित анупастʰит отсутствующий; ~ होना *нп.* отсутствовать

उपस्थित упастʰит присутствующий; ~ होना *нп.* присутствовать

माता мāтā *ж.* мать

माता-पिता мāтā-питā *м. мн. неизм.* родители

जी джӣ *частица* 1. почтенный, уважаемый (*ставится после имени*); 2. да (*вежливая форма ответа*); जी हाँ да

पढ़ाना паṛʰāнā *п.* 1) учить, обучать; 2) преподавать

तरह тарah *ж.* 1) сорт, вид; 2) способ, манера

माँ mã *ж.* мама, мать

स्कूल скӯл *м., ж.* школа

दूर дӯр 1. далекий, отдаленный; ~ होना (हो जाना) *нп.* а) удаляться, устраняться; б) ликвидироваться; ~ करना *п.* а) удалять, устранять; б) ликвидировать; в) убирать, отставлять; **2.** далеко **3.** *ж.* расстояние

ही hӣ *частица* же, именно, только, очень

वहाँ вahã там, туда

रोज़ाना розāнā 1. *неизм.* ежедневный; **2.** ежедневно

जाना джāнā *нп.* идти, ходить, уходить, ехать, уезжать

पूछना пӯч^{h}нā *п.* спрашивать (से *у кого-л.*).

मित्र митра *м.* друг, товарищ

क्रिया крийā *ж. грам.* глагол; сказуемое

रूप рӯп *м.* 1) форма, вид; 2) облик

तू тӯ ты

तुम тум вы

लोग лог *м. мн.* люди, народ

सामने сāмнэ 1. 1) впереди; 2) против, напротив; **2.** के ~ *послелог* 1) перед; 2) против, напротив

सा сā *частица* (*после прилагательного*) очень, весьма

पढ़ाई пар^{h}āӣ *ж.* 1) учение, уроки, занятия; 2) обучение, преподавание

ख़तम хатам *м.* конец, окончание; ~ होना *нп.* оканчиваться, завершаться; ~ करना *п.* оканчивать, заканчивать

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЙ И ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОММЕНТАРИЙ

व्याकरण तथा शब्दावली सम्बन्धी टिप्पणियाँ

1. हर एक 'каждый', 'всякий'.

2. काला तख़्ता, श्याम पट्ट 'классная доска'.

3. हिन्दी पाठ 'урок хинди'.

4. नौ बजे '[в] девять часов'; नौ 'девять', बजा 'пробило', например: दो बजे 'пробило два', 'два часа'; कितने बजे 'сколько пробило?', 'который час?'.

5. Формы множественного числа употребляются не только для выражения множественности. Они используются также для вежливого обозначения одного лица, например: अध्यापक क्लास में आते हैं 'Преподаватель входит в класс'; आपके पिता जी कहाँ पढ़ाते हैं? 'Где преподает Ваш отец?'.

6. हिन्दी पढ़ाना 'преподавать язык хинди'.

7. Широко употребителен ряд устойчивых словосочетаний, образованных от слова तरह 'род', 'вид', 'способ', 'манера', например: अच्छी तरह 'хорошо', बुरी तरह 'плохо'; 'сильно'; इस तरह 'таким образом', 'так', इस तरह का 'такого рода', किस तरह 'каким образом', 'как', किसी न किसी तरह 'каким-нибудь способом', 'как-нибудь', हर तरह 'всяким способом', 'всячески', तरह तरह का, कई तरह का 'разного рода', 'разнообразный', 'различный' и др.

8. Когда в предложении имеются два и более однородных сказуемых, вспомогательный глагол होना ставится обычно один раз—после последнего причастия, например: वे हिन्दी में अच्छी तरह पढ़ते, लिखते और बोलते हैं 'Он хорошо читает, пишет и говорит на хинди'.

9. हर दिन 'каждый день', 'ежедневно'.

10. Числительное एक 'один' часто употребляется для выражения неопределенности и единичности в значении неопределенного местоимения 'какой-то', 'некий', например: यहाँ एक आदमी है 'Здесь находится какой-то человек'.

11. Слово लोग 'люди', 'народ' употребляется только во множественном числе. В сочетании с существительными, субстантивированными прилагательными и местоимениями оно теряет свое лексическое значение и указывает лишь на множественность, например: शिक्षक लोग 'преподаватели', ग़रीब लोग 'бедняки' (ग़रीब 'бедный'), हम लोग 'мы', आप लोग 'Вы'.

12. फिर से 1) 'снова', 'опять'; 2) 'после', 'потом', 'затем'.

13. Повтор притяжательного местоимения अपना 'свой' имеет разделительное значение и передает оттенок множественности, например: अपनी-अपनी कापी खोलिये 'Откройте каждый свою тетрадь', 'Откройте свои тетради'.

14. मेरे पास 'у меня', 'ко мне', 'около меня'.

15. बहुत से लोग 'очень много людей'.

16. घर पर 'дома', 'домой'.

17. Для русских глаголов «говорить», «сказать» в языке хинди имеется несколько эквивалентов. Наиболее употребительны глаголы बोलना и कहना. Глагол बोलना 'говорить' употребляется аналогично русскому глаголу «говорить», но только в следующих основных значениях: а) владеть каким-либо языком, например: वह अँग्रेज़ी बोलता है 'Он говорит по-английски'; б) разговаривать с кем-либо, общаясь, например: वे एक दूसरे से नहीं बोलते हैं 'Они не говорят друг с другом'; в) высказывать мнение, суждение о ком-либо или о чем-либо, обсуждать что-либо, например: सब इस पर बोल रहे हैं 'Все об этом говорят'. Глагол कहना 'говорить' употребляется в значении русского глагола «сказать», когда необходимо словесно выразить какую-либо мысль или сообщить кому-либо что-либо. Глагол कहना обычно требует прямого и косвенного дополнений, например: मैं अध्यापक से यह कहता हूँ 'Я говорю это преподавателю'.

18. बहुत शुक्रिया 'большое спасибо'.

19. बातचीत करना 'разговаривать', 'беседовать' (से, के साथ *с кем-л.*; की, पर, के बारे में *о ком-л., о чем-л.*)

УПРАЖНЕНИЯ

अभ्यास

1. Прочитайте, перепишите и переведите текст урока.

पाठ को पढ़िये, कापी में लिखिये और उस का अनुवाद कीजिये।

2. Ответьте на вопросы.

निम्नलिखित सवालों का जवाब दीजिये।

1) आपका क्लास का कमरा कौनसी मंज़िल पर है?
2) आप लोग इंस्टीट्यूट में क्या सीखते हैं?
3) क्या कमरे में हर एक विद्यार्थी के पास अपनी मेज़ है?
4) क्या हर एक कमरे में काला तख़्ता भी है?
5) खड़िया और झाड़न कहाँ होती हैं?
6) आप का पाठ कितने बजे शुरू होता है?

7) आपके अध्यापक कौन हैं, उनका नाम क्या है?
8) कौन बातचीत शुरू करता है?
9) आपके माता-पिता क्या करते हैं?
10) आप हिन्दी कहाँ सीखते हैं?
11) क्या आप अँग्रेज़ी जानते हैं?
12) क्या विद्यार्थी लोग इंस्टीट्यूट रोज़ाना जाते हैं?
13) क्या आपका स्कूल मास्को में है?
14) क्या इंस्टीट्यूट के सामने सड़क चौड़ी है?
15) क्या वह आपका मित्र है?
16) आज क्लास में कौन अनुपस्थित है?
17) क्या आप 'होना' क्रिया के रूप जानते हैं?
18) हमारे इंस्टीट्यूट के सामने क्या है?
19) क्या आपके पास लाल पेंसिल है?
20) क्या आप मास्को के निवासी हैं?
21) क्या आपका घर इंस्टीट्यूट से दूर है?
22) आपकी जाति क्या है?
23) क्या आप घर के अभ्यास अच्छी तरह करते हैं?
24) आपकी पढ़ाई कितने बजे ख़तम होती है?
25) आप कितने बजे घर आते हैं?

3. Переведите предложения.

हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

I (1) Это наш институт. Он называется Институтом международных отношений. Здесь мы изучаем языки хинди и английский. На языке хинди мы читаем и пишем. Урок хинди начинается в девять часов. Сегодня отсутствуют два студента. (2) Московский университет стоит на высоком берегу Москвы-реки. Это очень красивое, большое и высокое здание. Мой друг учится в университете. В каждой аудитории (комнате) имеется классная доска, на доске [лежат] мел и тряпка. (3) Преподаватель входит в класс, мы встаем и здороваемся. (4) Кто ваши родители?—Мой отец учитель, а мама врач. (5) Этот преподаватель хорошо знает хинди. (6) Наш дом стоит (находится) недалеко от реки. (7) Он живет очень далеко от института. (8) Напротив нашего института нахо-

дится парк. (9) Этот человек каждый день ходит по нашей улице. (10) Повторите, пожалуйста, это упражнение. (11) Моего друга нет дома. (12) Назовите формы глагола होना. Повторите, пожалуйста, снова. (13) В этом большом доме живет много народу. (14) Ее мать преподает русский язык в школе. (15) Наши занятия кончаются в пять часов. (16) В Университете дружбы учится много женщин.

II. (1) Сегодня на уроке присутствуют все [студенты]. (2) Сделайте еще одно упражнение. (3) Этот студент хорошо переводит с хинди. (4) Кто знает это слово? (5) Где вы живете? (6) Парк находится на берегу реки. (7) В Москве много красивых зданий. (8) Хугли очень широкая река. (9) Мой друг хочет учиться в институте. (10) Дайте мне, пожалуйста, желтый карандаш. (11) Положите книгу на стол. (12) Возьмите, пожалуйста, свою ручку. (13) Какой сегодня день? — Сегодня понедельник. (14) Откройте, пожалуйста, окно. Здесь душно. (15) Ваш товарищ хорошо знает слова? (16) Москва — столица Советского Союза. (17) Около дома стоит какой-то человек. (18) Его мать преподает английский язык. (19) Занятия в институте начинаются в девять часов. (20) Повторите второй урок. (21) Я знаю это слово. (22) Проспрягайте глагол «видеть». (23) Неправильно. Повторите еще раз. Теперь верно. (24) Где живут его родители? (25) Наш преподаватель сейчас находится в Индии. (26) У Вас есть красный карандаш? (27) Сделайте дома первое упражнение. (28) Мы живем в Москве. (29) В аудитории у каждого студента имеется свой стол. (30) Он ежедневно повторяет слова.

4. Заполните пропуски.

ख़ाली जगहों में आवश्यक शब्द लिखिये।

(1) साथी इवानोव, 'देना' क्रिया के ... बताइये। (2) वह हिन्दी ...। (3) मेरी माँ रोज़ाना स्कूल ...। (4) उस के ... अध्यापक हैं। (5) मेरा घर पार्क से ... नहीं है। (6) ये अध्यापक अँग्रेज़ी ...। (7) ... ... पर खड़िया और झाड़न हैं। (8) हर एक विद्यार्थी के पास ... मेज़ है। (9) अध्यापक विद्यार्थी से ...। (10) शिक्षक क्लास में आते हैं और हम नमस्ते ...। (11) हमारे घर के ... एक सुंदर पार्क है। (12) वह मेरा अच्छा ... है। (13) उनकी ... डाक्टर हैं। (14) हिन्दी पाठ पाँच बजे ... होता है।

8—1570

(15) ... सफ़ेद होती है। (16) अध्यापक ... में आते हैं और ... शुरू होती है। (17) उनका स्कूल हमारी ... सड़क पर है। (18) हम ... हिन्दी सीखते हैं।

5 Поставьте глагол, заключенный в скобки, в настоящем времени.

कोष्ठक में लगी क्रियाओं को वर्त्तमान काल में लिखिये।

(1) क्या आप यह (समझना)? जी हाँ, मैं (समझना)। (2) वे हिन्दी (सीखना)। (3) मेरा मित्र अच्छी तरह उर्दू (बोलना)। (4) तुम यह शब्द (जानना)। (5) तू यहाँ क्या (करना)? (6) हम लोग क्रिया के ये रूप फिर से (बताना)। (7) पिता जी किताब (पढ़ना)। (8) यह औरत रोज़ाना यहाँ (आना)। (9) आप तसवीर में क्या (देखना)? (10) मैं ये शब्द कापी में (लिखना)। (11) अध्यापक लोग रोज़ाना स्कूल (जाना)। (12) उसकी माँ अँग्रेज़ी (पढ़ाना)। (13) वह विद्यार्थी 'लेना' क्रिया के रूप (बताना)। (14) तुम नहीं (सुनना)। (15) मास्को में बहुत से लोग (रहना)।

6. Поставьте вопросы к выделенным словам.
मोटे टाइप में छपे शब्दों के लिये प्रश्न कीजिये।
Образец: वह **हिन्दी** सीखता है—वह क्या सीखता है?

(1) हम **शब्द** लिखते हैं। (2) **पिता जी** अँग्रेज़ी पढ़ाते हैं। (3) वे **मास्को में** रहते हैं। (4) आज **सोमवार** है। (5) यह तसवीर **सुंदर** है। (6) मेरा मित्र **डाक्टर** है। (7) क्लास में **काला तख़्ता** है। (8) वह इंस्टीट्यूट में **पढ़ता** है। (9) मेज़ पर **दो** क़लम हैं। (10) **हिन्दी पाठ** नौ बजे शुरू होता है। (11) घर के सामने **नदी** है। (12) **इस के माता-पिता** दिल्ली में रहते हैं। (13) वह **अच्छा** डाक्टर है। (14) **एक आदमी** सड़क पर जाता है। (15) यह **काला तख़्ता** है।

7. Составьте устно предложения из слов и словосочетаний.
निम्नलिखित शब्दों और शब्दसमूहों का प्रयोग करके मौखिक रूप से वाक्य बनाइये।

शुरू होना, से पूछना, रोज़ाना, ख़त्म होना, दूर, वे लोग, क्लास का कमरा, विश्वविद्यालय, फिर से, पढ़ाना, बातचीत, एक और, ही, पढ़ाई, घर पर।

8. Опишите на хинди свою аудиторию.

हिन्दी में अपने क्लास के कमरे का वर्णन कीजिये।

9. Переведите следующие глаголы.

निम्नलिखित क्रियाओं का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Приходить, отдыхать, вставать, делать, сказать, стоять, заканчиваться, открывать, хотеть, знать, идти, видеть, давать, повторять, читать (учиться), обучать (преподавать), спрашивать, бить (о часах), сообщать (говорить), садиться, говорить, класть, жить, прикасаться (прикладываться), писать, брать, начинаться, понимать, изучать, слушать, быть (находиться).

10. Перескажите на хинди текст урока.

पाठ को हिन्दी में सुनाइये।

11. Переведите.

रूसी में अनुवाद कीजिये।

(1) श्याम हिन्दुस्तान का निवासी है, लेकिन अब वह मास्को में रहता है और दोस्ती-विश्वविद्यालय में पढ़ता है। वहाँ वह रूसी सीखता है। वह अध्यापक होना चाहता है। विश्वविद्यालय में उसका क्लास का कमरा बड़ा और रोशन है। वहाँ एक दीवार पर काला तख़्ता यानी श्याम पट्ट है। श्याम पट्ट पर खड़िया और झाड़न हैं। हर एक विद्यार्थी के पास अपनी मेज़ है। ठीक नौ बजे पढ़ाई शुरू होती है। अध्यापक क्लास में आते हैं, सब विद्यार्थी उठते हैं और नमस्ते कहते हैं। फिर वे बैठते हैं और पाठ शुरू होता है। अध्यापक हर एक विद्यार्थी से रूसी में बोलते हैं। विद्यार्थी रूसी शब्द दोहराते हैं। फिर शिक्षक घर के अभ्यास देखते हैं। वे श्याम के पास आते हैं और उसके अभ्यास देखते हैं। वे श्याम से कहते हैं: "आपके अभ्यास ठीक नहीं हैं, अभ्यास फिर से कीजिये।" श्याम फिर से अभ्यास करता है। अब अभ्यास ठीक हैं। अध्यापक श्याम पट्ट पर रूसी शब्द लिखते

हैं और विद्यार्थी शब्द अपनी-अपनी कापी में लिखते हैं। अध्यापक श्याम से पूछते हैं – « श्याम जी, 'देना' क्रिया का रूसी में अनुवाद कीजिये और उस के रूप बताइये »। श्याम क्रिया के रूप ठीक बताता है। दस बजे पाठ ख़त्म होता है।

(2) मेरे पास तीन क़लम हैं। हर एक विद्यार्थी के पास अपनी मेज़ और कुर्सी हैं। अध्यापक के पास हिन्दी की किताब है। घर के सामने बाग़ है। खिड़की के सामने दरवाज़ा है।

(3) मेरे माता-पिता अध्यापक हैं। पिता जी विश्वविद्यालय में पढ़ाते हैं और माता जी स्कूल में पढ़ाती हैं। पिता जी रोज़ाना विश्वविद्यालय जाते हैं और माता जी भी स्कूल रोज़ाना जाती हैं। वे दोनों अँग्रेज़ी जानते हैं और अँग्रज़ी पढ़ाते हैं। मैं हिन्दी सीखता हूँ। मैं विद्यार्थी हूँ। मैं अंतर्राष्ट्रीय संबंधों के इंस्टीट्यूट में पढ़ता हूँ। मेरा मित्र भी वहाँ पढ़ता है, लेकिन वह उर्दू सीखता है। हम हिन्दी और उर्दू में अच्छी तरह पढ़ते, लिखते और बोलते हैं। हम एक ही घर में रहते हैं। मैं पहली मंज़िल पर रहता हूँ और वह दूसरी मंज़िल पर।

12. 1. Прочитайте и переведите диалог.
निम्नलिखित बातचीत को पढ़िये और उसका अनुवाद कीजिये।
2. Выучите диалог.

बातचीत को याद कीजिये।

– रामचंद्र जी, नमस्ते, कहाँ जाते हैं आप?
– नमस्ते, बाबूराम जी, नमस्ते। स्कूल जाता हूँ।
– क्या आप स्कूल में पढ़ाते हैं?
– जी हाँ। पढ़ाता हूँ।
– क्या पढ़ाते हैं?
– अँग्रेज़ी पढ़ाता हूँ।
– अच्छा, अब कहाँ रहते हैं आप?
– गांधी सड़क पर।

—वह कहाँ है?

—वह मोती बाग़ में है।

—हाँ, हाँ, जानता हूँ। मोती बाग़ में एक लम्बी सड़क है। उसका नाम गांधी सड़क है। ठीक है?

—हाँ, आप ठीक कहते हैं।

—तो आपका घर स्कूल से बहुत दूर है?

—हाँ, बहुत दूर है।

—क्या आपका घर अच्छा है?

—हाँ, अच्छा है। दो कमरे हैं। एक बड़ा है और दूसरा छोटा। घर के सामने बाग़ है। यमुना नदी भी बहुत दूर नहीं है।

—कौनसी मंज़िल पर रहते हैं?

—दूसरी मंज़िल पर।

—रामचंद्र जी। मैं आपका घर देखना चाहता हूँ।

—तो शनिवार को आइये।

—बहुत शुक्रिया, नमस्ते जी।

—नमस्ते [जी]।

13. Выпишите из текста в два столбика все новые имена существительные; в один — мужского рода, а в другой — женского.

पाठ से दो कालमों में सब नयी संज्ञाएँ लिखिये, एक में—पुलिंग शब्द और दूसरे में—स्त्रीलिंग।

14. Выучите цифры и числительные.

निम्नलिखित संख्याओं को याद कीजिये।

१ (१)	एक	один	६	छ (छः, छह)	шесть
२	दो	два	७	सात	семь
३	तीन	три	८ (८)	आठ	восемь
४	चार	четыре	९ (९)	नौ	девять
५ (५)	पाँच	пять	१०	दस	десять

УРОК II

ГРАММАТИКА

ИМЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ

ЧИСЛО

Имена существительные в языке хинди имеют два числа — единственное и множественное. Форма множественного числа зависит от рода и окончания единственного числа имени существительного.

У имен существительных мужского рода, оканчивающихся на आ и आँ, эти звуки во множественном числе соответственно заменяются на ए и एँ, например: लड़का 'мальчик' — लड़के 'мальчики', कमरा 'комната' — कमरे 'комнаты', कुआँ 'колодец' — कुएँ 'колодцы'.

Исключение составляют имена существительные мужского рода на आ, заимствованные из санскрита, персидского и арабского языков, а также существительные хинди, обозначающие родство, у которых आ на ए не меняется, например: राजा 'раджа' — राजा 'раджи', ख़ुदा 'бог'—ख़ुदा 'боги', दरिया 'река' — दरिया 'реки', दादा 'дед' (*по отцовской линии*) — दादा 'деды'.

Форма множественного числа имен существительных мужского рода с исходом на любой согласный или гласный, кроме आ и आँ, совпадает с формой единственного числа, например: किसान 'крестьянин' — किसान 'крестьяне', भाई 'брат' — भाई 'братья', चाकू 'нож' — चाकू 'ножи'.

Имена существительные женского рода с исходом на согласный и гласный, кроме इ и ई, во множественном числе принимают окончание एँ; у имен существительных женского рода на ऊ при образовании множественного числа конечный гласный становится кратким, например: किताब 'книга' — किताबें 'книги',

मेज़ 'стол' — मेज़ें 'столы', बहिन 'сестра' — बहिनें 'сестры', भाषा 'язык' — भाषाएँ 'языки', बहू 'невестка' — बहुएँ 'невестки'.

Существительные женского рода, оканчивающиеся на इ и ई, принимают окончание आँ, перед которым появляется эвфонический звук य; при этом конечный долгий ई становится кратким, например: लड़की 'девочка' — लड़कियाँ 'девочки', बेटी 'дочь' — बेटियाँ 'дочери', जाति 'национальность' — जातियाँ 'национальности

При образовании множественного числа имен существительных женского рода, оканчивающихся на इया, конечный гласный आ назализуется, например: चिड़िया 'птица' — चिड़ियाँ 'птицы', बुढ़िया 'старуха' — बुढ़ियाँ 'старухи'.

ПАДЕЖ

В языке хинди парадигма склонения имен существительных состоит из трех падежей: прямого, косвенного и звательного.

Прямой падеж не имеет специальных окончаний, показывающих отношение существительного к другим словам в предложении. Это отношение определяется исключительно местом имени существительного в предложении. Прямой падеж в языке хинди соответствует русским формам именительного и часто винительного падежа.

Прямой падеж в языке хинди противопоставляется косвенному падежу, который в сочетании с определенными послелогами выражает объектные, а также обстоятельственные и определительные отношения.

Косвенный падеж в языке хинди в отличие от русских косвенных беспредложных падежей, как правило, самостоятельно не употребляется. Он почти всегда сопровождается тем или иным послелогом, который сужает и конкретизирует широкое значение косвенного падежа.

Но сочетание того или иного послелога с именем существительным не является падежной формой, так как послелоги — это не падежные окончания. Они сами по себе не определяют отношения существительного к другим словам в предложении. Эти отношения передаются только сочетанием послелога и формы косвенного падежа имени. Косвенный падеж в сочетании с послелогами

(за исключением косвенного падежа имени с послелогом ने при обозначении агента действия) соответствует русским косвенным падежам. Косвенный падеж имени с послелогом ने по значению соответствует русскому именительному падежу (см. урок VII).

Звательный падеж — это форма имени существительного, указывающая на лицо или предмет, к которому обращена речь. Звательный падеж послелогами не сопровождается.

ОБРАЗОВАНИЕ ПАДЕЖЕЙ

Прямой падеж

Прямой падеж единственного числа совпадает со словарной формой имени существительного. Формы прямого падежа множественного числа имен существительных рассматривались выше.

Косвенный падеж

Единственное число

Косвенный падеж имен существительных единственного числа образуется следующим образом. Имена существительные мужского рода на आ и आँ в косвенном падеже единственного числа получают соответственно окончания ए и एँ, т. е. форма косвенного падежа единственного числа этих существительных совпадает с формой прямого падежа множественного числа:

Прямой падеж		Косвенный падеж
लड़का	'мальчик'	लड़के
कमरा	'комната'	कमरे
कुआँ	'колодец'	कुएँ

Форма косвенного падежа единственного числа совпадает с формой прямого падежа единственного числа:

1. У всех имен существительных женского рода, а также имен существительных мужского рода, за исключением существительных, оканчивающихся на आ и आँ:

Прямой падеж		Косвенный падеж
बहिन	'сестра' (*ж.*)	बहिन
लड़की	'девочка' (*ж.*)	लड़की
भाषा	'язык' (*ж.*)	भाषा
दुनिया	'мир' (*ж.*)	दुनिया
घर	'дом' (*м.*)	घर

2. У имен существительных мужского рода с исходом на आ, вошедших в язык хинди из санскрита, персидского, арабского и английского языков:

Прямой падеж	Косвенный падеж
राजा 'раджа' (*скр.*)	राजा
ख़ुदा 'бог' (*перс.*)	ख़ुदा
सोडा 'сода' (*англ.*)	सोडा

3. У имен существительных мужского рода, обозначающих родство:

Прямой падеж	Косвенный падеж
दादा 'дед' (*по отцовской линии*)	दादा
नाना 'дед' (*по материнской линии*)	नाना

ИМЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ

Имена прилагательные, обозначая признак предмета, употребляются в предложении при именах существительных и определяют их. По значению и грамматическим особенностям имена прилагательные делятся на качественные и относительные. Притяжательным прилагательным русского языка в основном соответствует имя существительное с послелогом का, например: बाप का घर 'отцовский дом', 'дом отца'.

СЛОВОИЗМЕНЕНИЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ

Имена прилагательные в языке хинди подразделяются на изменяемые и неизменяемые.

Согласуясь с именами существительными, прилагательные первой группы изменяются по родам, числам и падежам. Формы рода, числа и падежа этих прилагательных указывают на связь прилагательного с существительным и зависят от рода, числа и падежа последнего.

Прилагательные второй группы форм согласования не имеют и изменениям не подвергаются.

К **изменяемым** относятся прилагательные, оканчивающиеся на आ и आँ, например: अच्छा 'хороший', बड़ा 'большой', 'старший', दायाँ 'правый', बायाँ 'левый'. У таких прилагательных в прямом падеже согласование с именем существительным в числе выра-

жается только в форме мужского рода. В форме женского рода окончания единственного и множественного числа совпадают.

В прямом падеже изменяемые прилагательные имеют следующие окончания:

	Единственное число	Множественное число
м. р.	आ, आँ	ए, एँ
ж. р.	ई, ईं	ई, ईं
м. р.	अच्छा घर 'хороший дом,	अच्छे घर
	दायाँ हाथ 'правая рука'	दायें हाथ
ж. р.	अच्छी मेज़ 'хороший стол'	अच्छी मेज़ें
	बायीं आँख 'левый глаз'	बायीं आँखें

В форме мужского рода в косвенном падеже обоих чисел эти прилагательные принимают окончания ए и एँ, совпадающие с окончаниями прямого падежа множественного числа. В форме женского рода окончания прилагательных совпадают с окончаниями прямого падежа единственного числа, например:

м. р. अच्छे घर में 'в хорошем доме', दायें हाथ में 'в правой руке',
ж. р. बड़ी मेज़ में 'в большом столе', बायीं आँख में 'в левом глазу'.

К **неизменяемым** прилагательным относятся прилагательные, оканчивающиеся на любой согласный или гласный звук, кроме आ и आँ, а также немногие имена прилагательные с исходом на आ, но вошедшие в хинди из персидского языка, например: ख़फ़ा 'гневный', जुदा 'отдельный', दाना 'умный', 'знающий' и некоторые другие. Прилагательные этой группы не согласуются с существительными. При склонении изменяется только существительное, а относящееся к нему прилагательное остается без изменения, например: गोल मेज़ 'круглый стол', गोल मेज़ें 'круглые столы', गोल मेज़ पर 'на круглом столе'.

ИМЯ ЧИСЛИТЕЛЬНОЕ

ПОРЯДКОВЫЕ ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ

Порядковые числительные, соответствующие количественным числительным एक 'один', दो 'два', तीन 'три', चार 'четыре' и छ:

'шесть', образуются нерегулярно: पहला 'первый', दूसरा 'второй', तीसरा 'третий', चौथा 'четвертый', छठा 'шестой'. Остальные порядковые числительные до ста включительно образуются от количественных прибавлением суффикса वाँ, например: पाँचवाँ 'пятый', सातवाँ 'седьмой', दसवाँ 'десятый'. Порядковые числительные, согласуясь с именем существительным, к которому они относятся, изменяются по родам, числам и падежам. Словоизменение порядковых числительных аналогично словоизменению изменяемых прилагательных:

м. р.	दूसरा घर 'второй дом'	दूसरे घर में 'во втором доме'
	पाँचवाँ कमरा 'пятая комната'	पाँचवें कमरे में 'в пятой комнате'
ж. р.	तीसरी मेज़ 'третий стол'	तीसरी मेज़ में 'в третьем столе'
	पाँचवीं खिड़की 'пятое окно'	पाँचवीं खिड़की में 'в пятом окне'

МЕСТОИМЕНИЕ

КОСВЕННЫЙ ПАДЕЖ ПРИТЯЖАТЕЛЬНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ

В форме мужского рода косвенный падеж притяжательных местоимений обоих чисел совпадает с прямым падежом множественного числа. В женском роде окончание ई является общим для обоих падежей обоих чисел.

Таблица 1

Падеж	Единственное число		Множественное число	
	м. р.	ж. р.	м. р.	ж. р.
Прямой	मेरा 'мой'	मेरी 'моя'	मेरे 'мои'	मेरी 'мои'
Косвенный	मेरे	मेरी	मेरे	मेरी

Примеры: हमारा घर 'наш дом', हमारे घर 'наши дома', हमारे घर में 'в нашем доме', तुम्हारी किताब 'твоя книга', तुम्हारी किताबें 'твои книги', तुम्हारी किताब में 'в твоей книге'.

ГЛАГОЛ

ГЛАГОЛЬНЫЕ И ИМЕННЫЕ СВОЙСТВА ИНФИНИТИВА

Инфинитив сочетает в себе как глагольные, так и именные свойства, проявляющиеся в его синтаксических функциях. Инфинитив обладает следующими свойствами глагола:

1) переходностью и непереходностью действия, например: करना 'делать', जाना 'идти', 'уходить';

2) инфинитив может иметь при себе дополнение, например: किताब पढ़ना 'читать книгу', पेंसिल से लिखना 'писать карандашом';

3) инфинитив может иметь при себе обстоятельство, например: वहाँ रहना 'жить там';

4) инфинитив управляет относящимся к нему дополнением при помощи тех же послелогов, что и личные глагольные формы, например: विद्यार्थी से पूछना 'спросить студента'.

Инфинитив в языке хинди, обозначая действие, является в то же время отвлеченным именем действия (например: जाना 'уходить', 'уезжать' и 'уход', 'отъезд'), для которого характерны следующие свойства существительного:

1) грамматический род — мужской;

2) прямой и косвенный падежи, но только единственного числа. Окончание прямого падежа инфинитива совпадает с окончанием его словарной формы, а окончание косвенного падежа — с окончанием ए косвенного падежа существительных хинди на आ, например: रहना – रहने ;

3) инфинитив в косвенном падеже употребляется со всеми послелогами, что и имя существительное, например: रहने का कमरा 'жилая комната', खाने को 'для еды';

4) инфинитив, как и имя существительное, может определяться прилагательным и местоимением, например: अच्छे पढ़ने के लिए 'за хорошее чтение', मेरे जाने तक 'до моего отъезда'.

ПОСЛЕЛОГИ

Послелоги — это служебные слова, которые употребляются с самостоятельными частями речи для указания на их синтаксические отношения к другим словам в предложении.

Послелоги, будучи служебными словами, членами предложения не являются и самостоятельно не используются.

Они, как и предлоги в русском языке, выражают обычно отношения между предметами (существительными) и между действиями и предметами (глаголами и существительными), например: सवाल का जवाब 'ответ на вопрос'; वह मेज़ के पास बैठता है 'он садится за стол'. Послелоги следуют только за последним из управляемых ими слов, например: मेरे बड़े बेटे का घर 'дом моего старшего сына' (в этом словосочетании मेरे बड़े बेटे являются формами косвенного падежа соответственно притяжательного местоимения मेरा 'мой', прилагательного बड़ा 'старший' и существительного बेटा 'сын'; का — послелог).

Между именем и послелогом могут стоять усилительные частицы, например: मेज़ ही में 'именно в столе'.

Послелоги могут быть написаны либо слитно с управляемыми словами, либо отдельно от них, но предпочтительно раздельное написание. Послелоги делятся на простые (непроизводные), сложные и составные (производные).

ПРОСТЫЕ ПОСЛЕЛОГИ

К простым послелогам относятся: का, को, से, में, पर, तक и ने.

का в сочетании с именем придает ему значение, соответствующее русскому существительному в родительном падеже. Слово (или словосочетание) с послелогом का выполняет функцию определения или дополнения к последующему слову, например: बाप का घर 'дом отца', सवाल का जवाब 'ответ на вопрос'. का изменяет форму в зависимости от рода, числа и падежа следующего за ним слова или словосочетания аналогично изменяемым прилагательным на आ, например: बाप का भाई 'брат отца', बाप के भाई 'братья отца', बाप की बहिन 'сестра отца', बाप की बहिनें 'сестры отца'.

को, сочетаясь с именем, придает ему значение, соответствующее русскому существительному в дательном или винительном падежах, например: लड़के को 'мальчику', 'мальчика'.

से, сочетаясь с именем, придает ему значение, соответствующее русскому существительному в творительном падеже (обычно при указании на орудие или средство), например: क़लम से 'пером'.

में служит главным образом для указания на место, направление внутрь, нахождение или пребывание среди чего-либо, например: घर में 'в доме'.

पर в основном указывает на место (когда речь идет обычно о чем-либо, находящемся на поверхности) и время (преимущественно после инфинитива), например: घर पर 'на доме', आने पर 'по прибытии'.

तक обозначает предел в пространстве (लेनिनग्राद तक 'до Ленинграда'), во времени (शाम तक 'до вечера') и логический предел (बच्चे तक 'вплоть до ребенка').

ने — показатель подлежащего в эргативной конструкции (см. урок VII).

СЛОЖНЫЕ ПОСЛЕЛОГИ

Сложные послелоги состоят из двух частей: послелога का (в форме के, की) или послелога से и существительного, прилагательного, причастия, наречия или предлога.

Существительные, прилагательные и причастия в составе сложных послелогов выступают в форме косвенного падежа, наречия и предлоги — в своей словарной форме. В сложных послелогах вторая часть (знаменательная) обычно сохраняет свое лексическое значение и, как правило, переносит его на собственно послелог. Первая же часть — послелог का (в форме के, की) или послелог से — служит лишь для связи второй, знаменательной части послелога с управляемым словом.

Если вторая часть сложного послелога — существительное мужского рода, прилагательное, причастие, наречие или предлог, то послелог का выступает в форме के, если же вторая часть сложного послелога — существительное женского рода, послелог का принимает форму की, например: के सामने 'перед', 'впереди' (सामना 'перед', 'передняя часть' — существительное мужского ро-

да); के लिये 'для', 'ради' (लिये форма косвенного падежа простого причастия прошедшего времени लिया 'взятый'); के पास 'у', 'рядом', 'к', 'около', 'при' (पास 'близ', 'возле' — наречие); की तरह 'подобно', 'как' (तरह 'способ', 'манера', 'род', 'вид', 'сорт' — существительное женского рода).

Сложные послелоги с первым элементом के, की с личными местоимениями 1-го и 2-го лица не употребляются. Вместо этих местоимений употребляются соответствующие притяжательные местоимения.

При употреблении притяжательных местоимений со сложными послелогами первый элемент के или की опускается, а местоимения соответственно принимают окончание ए или ई, напр.: के पास 'к', 'у' — मेरे पास 'ко мне', 'у меня'; की तरफ़ 'в сторону', 'к' — हमारी तरफ़ 'в сторону нас', 'к нам'.

В хинди имеется два сложных послелога с первым элементом से, которые используются для выражения сравнения во времени (से पहले 'раньше', 'прежде', 'до') и в пространстве (से आगे 'впереди', 'перед').

УПРАЖНЕНИЯ

अभ्यास

1. Переведите предложения.

रूसी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(1) क्लास के कमरे में पाँच मेज़ें और दस कुर्सियाँ हैं। (2) कमरे की दीवारें सफ़ेद हैं। (3) मेरी मेज़ पर चार कापियाँ और दो किताबें हैं। (4) कमरे में दो बड़ी खिड़कियाँ हैं। (5) नदी के तट पर दो औरतें खड़ी हैं। (6) हमारे नगर में दो नदियाँ हैं। (7) दीवार पर तीन तसवीरें हैं। (8) क्लास के बड़े कमरे में दो काले तख़्ते हैं। (9) हमारी मेज़ पर तीन क़लम और दो पेंसिलें हैं। (10) हमारे पाठ ठीक नौ बजे शुरू होते हैं। (11) यहाँ दो दरवाज़े हैं। (12) मेरी सड़क पर बहुत सुंदर इमारतें हैं। (13) उसके मित्र के पास दो कमरे हैं। (14) हमारी

ही सड़क पर बहुत से मज़दूर रहते हैं। (15) वह मेरा एक अच्छा मित्र है, मेरे पिता और उसके पिता दोनों एक इंस्टीट्यूट में अँग्रेज़ी पढ़ाते हैं। (16) मास्को में दो विश्वविद्यालय हैं। (17) दोनों विद्यार्थी हिन्दी अच्छी तरह जानते हैं। (18) उसके माता-पिता डाक्टर हैं। (19) हमारी माताएँ एक ही नगर में रहती हैं। (20) घर पर दो अभ्यास कीजिये। (21) मैं नदी के तट पर जाना चाहता हूँ। (22) साथी स्मिरनोव, दो झाड़नें लीजिये (23) मेरे दो मित्र हिन्दी सीखते हैं। (24) क्लास के कमरे में चार पुरुष और तीन औरतें हैं। (25) वे दोनों अच्छे विद्यार्थी हैं।

2. Напишите следующие слова во множественном числе.

निम्नलिखित शब्द बहुवचन में लिखिये।

स्कूल, क़लम, औरत, झाड़न, इंस्टीट्यूट, पिता, डाक्टर, घर, कुरसी, नगर, सड़क, दरवाज़ा, तट, क्लास, तख़्ता, अनुवाद, पेंसिल, इमारत, खड़िया।

3. Поставьте существительное, заключенное в скобки, во множественном числе и переведите предложения на русский язык.

कोष्ठक में लगी संज्ञाएँ बहुवचन में लिखिये और रूसी में वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(1) आज दो (विद्यार्थी) अनुपस्थित हैं। (2) श्याम पट्ट पर खड़िया और दो (झाड़न) हैं। (3) हमारे घर में तीन (कमरा) हैं। (4) मेरे पास तीन अच्छी (किताब) हैं। (5) मास्को में दो (नदी) हैं। (6) क्लास के कमरे में चार (खिड़की) हैं। (7) मेज़ पर सात (कापी) हैं। (8) उसके मित्र के घर में ऊँचे (दरवाज़ा) हैं। (9) मास्को की (सड़क) बहुत सुंदर हैं। (10) यहाँ दो (कुर्सी) हैं।

4. Переведите предложения.

हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(1) В нашей аудитории три стола и шесть стульев. (2) У моих родителей две комнаты. (3) На столе—книги и тетради. (4) Сегодня отсутствуют три студента. (5) Здесь душно. Откройте, пожалуйста, все окна. (6) Где мои карандаши? (7) В комнате двое мужчин и три женщины. (8) Закройте двери. Дует. (9) В Москве

очень красивые сады и парки. (10) Москва и Дели — большие города. (11) В нашем городе пять институтов. (12) Напротив моего окна стоят три человека. (13) У моего друга есть две хорошие книги. (14) Уроки в институте кончаются в пять часов. (15) Мои друзья — врачи. (16) В Москве много студентов. (17) Здесь отдыхает много народа. (18) Я читаю книгу. (19) На стене [висят] три картины. (20) Сделайте дома три упражнения. (21) Он знает много слов хинди. (22) На столе — три красных и два черных карандаша. (23) Сегодня присутствуют все студенты.

5. Переведите словосочетания.

निम्नलिखित शब्दसमूहों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

पिता का घर, कमरे की खिड़की, उसके मित्र के पिता की किताब, हमारे अध्यापक की माता का कमरा, हिन्दी की किताब, आपके घर की खिड़की के सामने, हमारे नगर की नदी के तट पर, खड़िया से लिखना, खड़िया से काले तख़्ते पर लिखना, पेंसिल से कापी में लिखना, कुर्सी पर बैठना, आदमी को देखना, विद्यार्थी से पूछना, अध्यापक से कहना, मास्को से दिल्ली तक, मित्र को क़लम देना, औरत को बताना, घर में रहना, घर से स्कूल तक, कमरे की दीवार, मेरे पिता के मित्र के घर में।

6. Переведите словосочетания.

निम्नलिखित शब्दसमूहों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Картина моего друга; дом нашего преподавателя; в комнате друга моего отца; книга на урду; спрашивать у преподавателя; говорить (сказать) другу; жить в комнате; говорить с матерью своего друга; сделать пятое упражнение; от парка до института; писать ручкой в тетради; отдыхать на берегу реки; в парке нашего города; в доме на нашей улице; на шестом этаже нашего дома; у преподавателя университета; в здании института; на полу комнаты; перевод книги.

7. Переведите предложения.

रूसी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(1) यह विद्यार्थी की किताब है। (2) यह किताब विद्यार्थी की है। (3) हमारे क्लास का कमरा विश्वविद्यालय की नौवीं

मंजिल पर है। (4) क्या आप विश्वविद्यालय के अध्यापक हैं? (5) आपके नगर का क्या नाम है? (6) हिन्दुस्तान की राजधानी दिल्ली है। (7) कलकत्ता हिन्दुस्तान का एक बड़ा नगर है। (8) क्या हिन्दुस्तान में बहुत बड़ी नदियाँ हैं? (9) जी हाँ, हैं। उनके नाम गंगा और सिन्धु हैं। (10) आज कितने विद्यार्थी अनुपस्थित हैं? (11) बताइये, अध्यापक की मेज़ पर क्या है? (12) यह किताब हमारे अध्यापक की है। (13) क्या आप पहले पाठ के शब्द जानते हैं? (14) साथियो, घर पर दूसरे पाठ के तीन अभ्यास कीजिये। (15) अध्यापक खड़िया से काले तख़्ते पर रूसी शब्द लिखते हैं। (16) मेरी माँ मेरे मित्र की किताब पढ़ती हैं। (17) हम अपनी कापियाँ शिक्षक को देते हैं। (18) सब विद्यार्थी पाठ को सुनते हैं। (19) उनकी कापियाँ कहाँ हैं? वे दूसरी मेज़ पर हैं। (20) हमारी ही सड़क पर एक और विद्यार्थी रहता है। (21) वह सब किताबें मेज़ पर से लेता है। (22) मैं कापी मेज़ पर रखता हूँ। (23) आप कहाँ आराम करते हैं? मास्को नदी के तट पर आराम करता हूँ। (24) वह एक बड़ी इमारत में रहता है। (25) वह नगर हिन्दुस्तान की एक छोटी नदी के तट पर स्थित है। (26) यहाँ दो रहने के कमरे हैं। (27) एक कमरे में लिखने की मेज़ है। (28) पाठ ख़त्म होने तक विद्यार्थी लोग नहीं उठते। (29) हम लोग अच्छी तरह हिन्दी सीखना चाहते हैं। (30) आज मेरे जाने का दिन है।

8. Заполните пропуски соответствующими послелогами.

ख़ाली जगहों में आवश्यक परसर्ग लिखिये।

(1) मेरे मित्र ... किताबें मेज़ ... हैं। (2) दूसरा अभ्यास घर ... कीजिये। (3) हम एक बड़े घर ... रहते हैं। (4) वह औरत ... हमारी सड़क ... नाम बताता है। (5) अध्यापक ... पूछिये, मैं नहीं जानता। (6) हम लोग पार्क ... आराम करते हैं। (7) मेरी खिड़की ... बाग़ है। (8) ये शिक्षक मेरे दोस्त ... उर्दू पढ़ाते हैं। (9) हिन्दी ... किताब लिखने की मेज़ ... लीजिये। (10) मेज़ ...

एक किताब है। वह मेरी माँ ... है। (11) क्या दिल्ली मास्को ... दूर है? हाँ, मास्को ... बहुत दूर है। (12) आप क़लम ... या पेंसिल ... लिखते हैं? (13) हमारे क्लास के कमरे ... पाँच मेज़ें हैं। (14) दीवार ... एक तसवीर है। (15) तुम तसवीर ... क्या देखते हो? (16) मास्को विश्वविद्यालय ... बहुत से विद्यार्थी पढ़ते हैं। (17) पाठ ... आप लोग क्या करते हैं? (18) ठीक नौ बजे हम क्लास के कमरे ... आते हैं। (19) इंस्टीट्यूट के ... एक बड़ा पार्क है।

9. Переведите предложения.

हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(1) Я знаю друга его отца. (2) Он преподает язык хинди. (3) На письменном столе [лежат] книги нашего преподавателя. (4) Сегодня наш десятый урок хинди. (5) В парке нашего города бывает много народа. (6) Сегодня день моего отъезда. (7) Мой друг живет на восьмом этаже. (8) Они переводят девятое упражнение. (9) Как его зовут? (10) Его зовут Шьям. (11) Где он живет? (12) Он живет в столице Индии Дели. (13) Он учится в нашем институте. (14) Кто эта женщина? — Это мать одного нашего студента. (15) Где преподает ваш отец? — Мой отец преподает в Ленинградском университете.

ТЕКСТ

पाठ

मेरा परिवार

मैं एक विद्यार्थी हूँ और मास्को विश्वविद्यालय में पढ़ता हूँ। विश्वविद्यालय की इमारत मास्को नदी के पास है। मेरा घर विश्वविद्यालय से बहुत दूर नहीं है। मैं अपने परिवार के साथ एक नये बड़े मकान में रहता हूँ। हमारा मकान नगर के केंद्र के पास है। मेरा परिवार बड़ा है। मेरे साथ माता जी, पिता जी, मेरे दादा जी और मेरी दादी जी, मेरी दो छोटी बहनें और मेरे बड़े भाई रहते हैं।

मेरे पिता जी डाक्टर हैं, वे एक अस्पताल में काम करते

हैं। मेरी माता जी अध्यापिका हैं, वे माध्यमिक स्कूल में साहित्य पढ़ाती हैं। माता जी पढ़ाने में बहुत व्यस्त रहती हैं, लेकिन फिर भी वे गृहस्थी के काम करने और हमारी देखभाल करने के लिये समय निकालती हैं। दादी जी और दादा जी माता जी को गृहस्थी के काम में मदद देते हैं। दादा जी दुकान और बाज़ार जाते हैं तथा दादी जी हमारे लिये खाना तैयार करती हैं। मेरे दादा जी इंजीनियर हैं और दादी जी अध्यापिका हैं, लेकिन अब वे दोनों काम नहीं करते, वे दोनों बूढ़े हैं और बुढ़ापे के कारण पेंशन पाते हैं।

मेरी बहनें स्कूल में पढ़ती हैं, एक तीसरी क्लास में और दूसरी सातवीं क्लास में। वे दोनों अच्छी तरह पढ़ती हैं। उनका स्कूल हमारे घर के सामने है।

मेरे बड़े भाई अध्यापक हैं। वे एक इंस्टीट्यूट में अँग्रेज़ी भाषा पढ़ाते हैं। वे अच्छी तरह अँग्रेज़ी बोलते हैं। वे अँग्रेज़ी साहित्य भी अच्छी तरह जानते हैं।

हम लोग एक नये बड़े और रोशन फ़्लेट में रहते हैं। हमारा फ़्लेट तीसरी मंज़िल पर है। हमारे मकान में चार रहने के कमरे हैं, रसोईघर है, ग़ुसलख़ाना और पाख़ाना हैं। एक कमरे में माता जी और पिता जी रहते हैं, दूसरे कमरे में दादा जी और दादी जी रहती हैं। तीसरे में मेरी बहनें रहती हैं और चौथे कमरे में मैं और मेरे भाई रहते हैं। हमारा कमरा बहुत बड़ा है इसलिये वह हमारे परिवार के लिये बैठक का काम भी देता है। यहाँ एक बड़ी गोल मेज़ है और दो छोटी मेज़ें हैं—एक टेलीविजन-सेट के लिये तथा दूसरी रेडियो-सेट के लिये। हमारे कमरे में पियानो और दो सोफ़े भी हैं।

हमारा काम का दिन सुबह के सात बजे से शुरू होता है। हम उठते हैं, हाथ-मुँह धोते हैं और नाश्ता करते हैं। नाश्ते के बाद माता जी, पिता जी और बड़े भाई काम पर

जाते हैं। मैं विश्वविद्यालय जाता हूँ और बहनें स्कूल जाती हैं। घर पर सिर्फ़ दादा जी और दादी जी रहते हैं। दिन को वे गृहस्थी के काम में व्यस्त रहते हैं। दुकान जाते हैं और खाना तैयार करते हैं।

दो बजे मेरी बहनें स्कूल से आती हैं और पाँच-छः बजे हम सब घर आते हैं। शाम के समय हम सब बैठक में जमा होते हैं। हम या टेलीविजन देखते हैं या रेडियो सुनते हैं। कभी-कभी मैं और मेरे भाई शतरंज खेलते हैं। दादा जी शाम को अख़बार पढ़ना पसंद करते हैं। माता जी दादी जी के साथ शाम का खाना तैयार करती हैं। शाम के खाने के बाद हम अख़बार या किताबें पढ़ते हैं। दस बजे हम सोने जाते हैं।

पिता जी के अलावा दादा जी और दादी जी के एक और बेटा और दो बेटियाँ हैं। ये हमारे रिश्तेदार दूसरे नगर में रहते हैं। नगर का नाम उग्लीच है। वह वोल्गा नदी के तट पर स्थित है। उग्लीच छोटा नगर है, लेकिन उग्लीच बहुत सुंदर नगर है। कभी-कभी हम लोग वहाँ आराम करने को जाते हैं और कभी-कभी वे लोग हमारे यहाँ मास्को में आते हैं।

СЛОВА

नये शब्द

परिवार паривāр *м.* семья

साथ сāт^h 1. [вместе] с; 2. के साथ *послелог* [вместе] с

मकान макāн *м.* 1) дом, здание; 2) квартира

केंद्र кэндра *м.* центр

दादा дāдā *м. неизм.* **дед, дедушка** (*по отцу*)

दादी дāдӣ *ж.* бабушка (*по отцу*)

बहन баhан *ж.* сестра

भाई б^hāӣ *м.* брат

अस्पताल аспатāл *м.* больница, госпиталь

काम кāм *м.* работа, дело

अध्यापिका ад^hйāпикā *ж.* преподавательница, учительница

माध्यमिक мāд^hйамик средний

साहित्य сāhитйа *м.* литература

व्यस्त вйаста занятый, поглощенный; ~ होना быть занятым, поглощенным

(में *чем-л.*)

गृहस्थी **гриhастhӣ** *ж.* домашнее хозяйство

देखभाल **дэкhбhāл** *ж.* 1) наблюдение; 2) уход, присмотр (*напр., за детьми*)

लिये **лийэ:** के ~ *послелог* для, ради, за

समय **самай 1.** *м.* время; **2.** के ~ *послелог* во время

निकालना **никāлнā** *п.* 1) вынимать, извлекать, доставать; 2) удалять, увольнять, изгонять; 3) добывать, находить (*напр. время*)

मदद **мадад** *ж.* помощь

दुकान **дукāн** *ж.* магазин, лавка

बाज़ार **бāзāр** *м.* базар, рынок

तथा **татhā** и, [а] также

खाना **кhāнā** *м.* еда, пища

तैयार **таййāр** готовый; ~ होना *нп.* быть готовым (के लिये *к чему-л.*; को *сделать что-л.*); ~ करना *п.* готовить (को *кого-л.*; के लिये *к чему-л.*)

इंजीनियर **инджӣнийар** *м.* инженер

बूढ़ा **бӯрhā 1.** старый; **2.** *м.* старик

बुढ़ापा **бурhāпā** *м.* старость

कारण **кāран 1.** *м.* причина; **2.** के ~ *послелог* по причине, вследствие, из-за

पेंशन **пэншан** *ж.* пенсия

पाना **пāнā** *п.* получать; находить

तीसरा **тӣсрā** третий

सातवाँ **сāтвā̃** седьмой

भाषा **бhāшā** *ж.* язык (*речь*)

फ़्लेट **флэт** *м.* квартира

रसोईघर **расоӣгhар** *м.* кухня (*помещение*)

ग़ुसलख़ाना **ғусалхāнā** *м.* ванная комната

पाख़ाना **пāхāнā** *м.* уборная, туалет

चौथा **чаутhā** четвертый

बैठक **байтhак** *ж.* 1) приемная, гостиная; 2) собрание; заседание

गोल **гол** круглый

टेलीविजन **тэлӣвиджан** *м.* телевидение

सेट **сэт** *м.* 1) набор, комплект, гарнитур; 2) прибор, аппарат

टेलीविजन-सेट **тэлӣвиджан-сэт** *м.* телевизор

रेडियो **рэдийо** *м.* радио

रेडियो-सेट **рэдийо-сэт** *м.* радиоприемник

पियानो **пийāно** *м.* пианино

सोफ़ा **софā** *м.* софа, диван

सुबह **субаh 1.** утром; **2.** *ж.* утро

हाथ **hāтh** *м.* рука

मुँह **мӯh** *м.* 1) рот; 2) лицо

धोना **дhонā** *п.* мыть, стирать

नाश्ता **нāштā** *м.* завтрак, закуска

बाद **бāд 1.** позже, после; **2.** के ~ *послелог* за, после, через

सिर्फ़ **сирф** только, лишь

शाम **шāм** *ж.* вечер

जमा **джамā** собранный; ~ होना *нп.* собираться; ~ करना *п.* собирать

कभी **кабhӣ** 1) когда-нибудь; 2) иногда

शतरंज **шатрандж** *м., ж.* шахматы

खेलना **кhэлнā 1.** *нп.* играть, развлекаться; **2.** *п.* играть (*во что-л.*)

अख़बार **ахбāр** *м.* газета

पसंद **пасанд 1.** приятный; ~ करना *п.* любить; ~ होना (आना) нравиться; **2.** *ж.* вкус, выбор

सोना **сонā** *нп.* спать

अलावा **алāвā:** के ~ *послелог* 1) вдобавок, сверх; 2) кроме, исключая

बेटा **бэтā** *м.* сын

बेटी **бэтӣ** *ж.* дочь

रिश्तेदार **риштэдāр** *м.* родственник

यहाँ **йаhā̃:** के ~ *послелог* у, при, к

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЙ И ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОММЕНТАРИЙ

व्याकरण तथा शब्दावली सम्बन्धी टिप्पणियाँ

1. काम करना 'работать'.

2. व्यस्त रहना 'быть занятым' (में *чем-л.*).

3. फिर भी 'все же', 'тем не менее', 'однако'.

4. देखभाल करना 'наблюдать', 'присматривать' (की *за кем-л., чем-л.*); देखभाल में 'под наблюдением, присмотром' (की *кого-л.*).

При помощи послелога का имя существительное, входящее в состав данного и других аналогичных глагольно-именных словосочетаний, управляет относящимся к нему дополнением. Когда дополнением по смыслу является местоимение 1-го или 2-го лица обоих чисел, оно заменяется соответствующим притяжательным местоимением, так как формы личных местоимений 1-го и 2-го лица с послелогом का не употребляются, например; हमारी देखभाल करने के लिये 'для присмотра за нами'.

5. समय निकालना 'находить время'.

6. मदद देना 'оказывать помощь' (को *кому-л.*, में *в чем-л.*).

7. Если в предложении при одном сказуемом имеются два и более однородных подлежащих, выраженных именами существительными разного грамматического рода, сказуемое либо согласуется с ближайшим к нему подлежащим, либо выступает в форме 3-го лица множественного числа мужского рода, например: दादी जी और दादा जी माता जी को गृहस्थी के काम में मदद देते हैं। 'Бабушка и дедушка помогают моей матери в домашнем хозяйстве'; दूसरे कमरे में दादा जी और दादी जी रहती हैं। 'В другой комнате живут дедушка и бабушка'; उसका भाई और उसकी बहन स्कूल में पढ़ते हैं। 'Его брат и сестра учатся в школе'.

8. अँग्रेज़ी बोलना 'говорить по-английски'.

9. का काम देना 'служить чем-либо', 'использоваться в качестве чего-либо'.

10. काम का दिन 'рабочий день'.

11. हाथ-मुँह धोना ‘умываться’.

12. नाश्ता करना ‘завтракать’.

13. काम पर जाना ‘идти на работу’. Направление движения обычно обозначается послелогами को, में, के लिये и पर (реже), например: घर को, घर में जाना ‘идти домой’. В отдельных случаях послелоги, указывающие направление движения, могут опускаться, например: वह स्कूल जाता है ‘Он идет в школу’.

14. Послелог को в сочетании с существительными, обозначающими часть суток и дни недели, указывает на время действия, например: दिन को ‘днем’, शाम को ‘вечером’, शनिवार को ‘в субботу’.

15. शाम के समय ‘вечером’.

16. या ... या ‘или ... или’.

17. कभी-कभी ‘иногда’.

18. शाम का खाना ‘ужин’.

19. Инфинитив любого глагола, обозначая цель действия, перед глаголами движения всегда выступает либо в косвенном падеже без послелога, либо в косвенном падеже с послелогами को и के लिये, например: सोने [को, के लिये] जाना ‘идти спать’.

20. Понятие обладания или наличия передается в языке хинди сочетанием существительных в прямом падеже, указывающих на предметы обладания или наличия, с формами глагола होना ‘быть’.

Наиболее часто существительное, обозначающее обладателя, выступает с послелогом का, который может указывать на любой предмет обладания — одушевленный и неодушевленный, конкретный и отвлеченный: पिता के दो बच्चे हैं ‘У отца двое детей’; मेरे मित्र की दो बेटियाँ हैं ‘У моего друга две девочки’; राम की तीन कापियाँ हैं ‘У Рамы есть три тетради’; उसके दो सवाल हैं ‘У него есть два вопроса’.

При наличии у обладателя двух и более различных предметов обладания, послелог का либо согласуется с ближайшим из них, либо выступает в форме множественного числа: इस विद्यार्थी की एक

बहन और दो भाई हैं 'У этого студента есть сестра и два брата'; दादी के दो बेटियाँ और तीन बेटे हैं 'У бабушки есть две дочери и три сына'.

Если предмет обладания является названием лица или части тела, послелог का может выступать в форме косвенного падежа के независимо от рода и числа предмета обладания: उसके दो बेटियाँ हैं 'У нее две дочери'; शिक्षक के एक हाथ है 'У учителя одна рука'.

Вместо местоимений 1-го и 2-го лица, выражающих обладателя, выступают соответствующие притяжательные местоимения: मेरा एक भाई है 'У меня есть брат'.

Когда предмет обладания является названием лица или части тела, притяжательные местоимения могут выступать в форме косвенного падежа мужского рода: हमारे एक बेटी है 'У нас есть дочка'.

Если предметом обладания является отвлеченное имя существительное, то имя обладателя обычно выступает с послелогом को или выражается объектным падежом местоимений: पिता को समय है 'У отца есть время'; मुझे ख़ुशी है 'Я рад'. (букв. 'Мне есть радость').

Когда предметом обладания или наличия являются конкретные имена существительные (за исключением названий лиц), имя обладателя чаще выступает с послелогом के पास: भाई के पास बहुत किताबें हैं 'У моего брата много книг'.

Послелог के पास может употребляться и при отвлеченном предмете обладания: पिता के पास समय नहीं है 'У отца нет времени'.

21. पसंद होना (आना) 'нравиться' (को *кому-л.*).

УПРАЖНЕНИЯ

अभ्यास

1. Прочитайте, перепишите и переведите текст урока.

पाठ को पढ़िये, कापी में लिखिये और उसका अनुवाद कीजिये।

2. Ответьте на вопросы.

निम्नलिखित सवालों का जवाब दीजिये।

1) आप कहाँ रहते हैं?

2) आपका मकान कहाँ है?

3) आपके साथ कौन रहता है?

4) आपके पिता कहाँ काम करते हैं?

5) आपकी माँ कौन हैं?

6) क्या आपके माता-पिता काम में बहुत व्यस्त रहते हैं?

7) क्या आप भी पढ़ने में बहुत व्यस्त रहते हैं?

8) आपके घर में गृहस्थी के काम कौन करता है?

9) आपकी छोटी बहन या छोटे भाई की देखभाल कौन करता है?

10) गृहस्थी के काम में माता जी को कौन मदद देता है?

11) आपके परिवार में दुकान और बाज़ार कौन जाता है?

12) आपके परिवार के लिये कौन खाना तैयार करता है?

13) क्या आपके दादा और दादी हैं? वे पेंशन पाते हैं?

14) आप कौनसी भाषा सीखते हैं?

15) आपके फ़्लेट में कितने कमरे हैं?

16) क्या आपके पास टेलीविजन-सेट और रेडियो-सेट हैं?

17) क्या पियानो भी है?

18) आप सुबह को कितने बजे उठते हैं?

19) शाम के समय आपके परिवार के लोग कहाँ जमा होते हैं?

20) क्या आप शतरंज खेलना पसंद करते हैं?

21) आप हाथ-मुँह कहाँ धोते हैं?

22) आप कौनसे अख़बार पाते हैं?

23) कितने बजे आप सोने जाते हैं?

24) क्या आपके रिश्तेदार हैं?

25) क्या कभी-कभी वे आपके यहाँ आते हैं?

26) पिता जी के अलावा आपके दादा और दादी के कितने और बेटे और बेटियाँ हैं?

3. Переведите предложения.

रूसी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

क (1) मेरे बड़े भाई लेनिनग्राद के एक इंस्टीट्यूट में रूसी भाषा और साहित्य सीखते हैं। (2) मास्को विश्वविद्यालय की दो इमारतें मास्को के केन्द्र में कार्ल मार्क्स सड़क पर हैं। (3) मास्को विश्वविद्यालय की नयी इमारत मस्क्वा नदी के ऊँचे तट पर है। (4) मेरे दादा जी और दादी जी बहुत बूढ़े हैं। (5) वे बुढ़ापे के कारण पेंशन पाते हैं। (6) वे दोनों माता जी को गृहस्थी के काम में मदद देते हैं। (7) दादा जी दुकान जाते हैं और दादी जी बाज़ार जाती हैं। वे छोटी बहन की देखभाल भी करती हैं। (8) माता जी काम में शाम तक व्यस्त रहती हैं इसलिये दादी जी खाना भी तैयार करती हैं। (9) कभी-कभी माता जी समय निकालती हैं तथा दादी जी को मदद देती हैं। (10) मेरे पिता जी डाक्टर हैं। वे हमारे नगर के एक अस्पताल में काम करते हैं। (11) मेरे एक और भाई है, वह माध्यमिक स्कूल जाता है। (12) हमारा परिवार एक नये और बड़े फ़्लेट में रहता है। (13) वह सातवीं मंज़िल पर है। (14) फ़्लेट में तीन बड़े और रोशन कमरे हैं। (15) ये तीन कमरे रहने के हैं। (16) हमारे फ़्लेट में रसोईघर भी है। (17) दो कमरे सोने के हैं और तीसरा कमरा बैठक का काम देता है। वह बहुत बड़ा है और वहाँ दो ऊँची खिड़कियाँ हैं। (18) बैठक में एक बड़ी गोल मेज़ है। टेलीविजन-सेट और रेडियो-सेट के लिये दो और मेज़ें हैं लेकिन वे छोटी हैं। (19) बैठक में एक सुंदर सोफ़ा और पियानो भी हैं। (20) हमारे परिवार के लोग काम के बाद बैठक में जमा होते हैं। (21) हम या तो टेलीविजन देखते हैं या रेडियो सुनते हैं। (22) पिता जी और दादा जी एक दूसरे से शतरंज खेलना पसंद करते हैं। वे दोनों शतरंज अच्छी तरह खेलते हैं।

(23) सुबह को मेरे पास समय नहीं होता इसलिये मैं सब अख़बार शाम को पढ़ता हूँ। (24) दस बजे हम लोग सोने जाते हैं। (25) सुबह के सात बजे हम उठते हैं, हाथ-मुँह धोते, नाश्ता करते और काम पर जाते हैं। (26) घर पर सिर्फ़ दादा जी और दादी जी रहते हैं।

ख (1) पिता जी के अलावा हमारी दादी जी की दो बेटियाँ हैं। उनके अपने परिवार हैं। कभी-कभी वे हमारे यहाँ आती हैं। (2) मेरे मित्र के पिता विश्वविद्यालय के अध्यापक हैं। वे अपने काम में बहुत व्यस्त रहते हैं, लेकिन कभी-कभी वे हमको मदद देने के लिये समय निकालते हैं। (3) वे हिन्दी साहित्य अच्छी तरह जानते हैं। (4) यह छोटा कमरा हमारे लिये रसोईघर का काम देता है। (5) उनका काम का दिन आठ बजे शुरू होता है। वे काम पर रोज़ाना जाते हैं। (6) मेरे भाई का मित्र इंजीनियर है। वह एक अच्छा इंजीनियर है और अपना काम बहुत पसंद करता है। (7) माता जी शाम का खाना तैयार करती हैं। (8) मेरी दो बहनें हैं और मेरे मित्र के एक भाई है। (9) आज डाक्टर को समय नहीं है। (10) वे काम में बहुत व्यस्त रहती हैं, फिर भी किताबें पढ़ने के लिये समय निकालती हैं। (11) यह एक नया अख़बार है। (12) तुम्हारे रिश्तेदार कहाँ रहते हैं? वे मास्को में रहते हैं। (13) मेरा बेटा विद्यार्थी है। (14) नाश्ते के बाद सब लोग काम पर जाते हैं। घर पर सिर्फ़ बूढ़े लोग रहते हैं। (15) उसकी बहन चौथी क्लास में पढ़ती है।

4. Опишите на хинди вашу квартиру.

हिन्दी में अपने फ़्लेट का वर्णन कीजिये।

5. Переведите предложения.

हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(1) Мы живем в новом доме на шестом этаже. (2) У Вас есть телевизор? — Да, есть. (3) Вы любите слушать радио? — Да, очень люблю. (4) Где бабушка? — Она на кухне. (5) Сейчас семь часов

утра. Я встаю, умываюсь, завтракаю и иду на работу. Я врач и работаю в больнице. Больница эта расположена в центре города. Мой рабочий день начинается в девять часов утра и кончается в три часа дня. (6) Товарищ Иванов преподаватель. Он преподает русский язык и литературу в Университете дружбы. Он очень хорошо говорит по-английски. Английский язык очень помогает ему в работе. (7) Все студенты любят русскую литературу. (8) Студенты Университета дружбы любят читать русские газеты. Они знают много русских слов и хорошо переводят. (9) В Советском Союзе очень много людей получает пенсию по старости. (10) Вы живете вместе с родителями? — Да. (11) Сколько у вас братьев и сестер? — У меня два брата и одна сестра. (12) Центр Москвы очень красив. (13) Его сестра — преподаватель английского языка. Она работает в средней школе. (14) Где мама? — Она на работе. (15) В квартире моего друга две комнаты. В одной живет он, а в другой — его бабушка. (16) Кто присматривает за вашей маленькой дочкой? — Одна старая женщина. Она живет на нашем же этаже. (17) Кроме моего брата в этой комнате работают еще два инженера. (18) Сегодня я дома, приходите, пожалуйста. (19) Вы играете в шахматы? — Да, я очень люблю играть в шахматы.

6. Заполните пропуски.

ख़ाली जगहों में आवश्यक शब्द लिखिये।

(1) आपके छोटे भाई की ... कौन करता है? (2) हम ग़ुसलख़ाने में हाथ-मुँह ... ...। (3) आप कहाँ सोते हैं? मैं सोने के कमरे में एक ... पर सोता हूँ। (4) मित्र के ... में दो कमरे हैं। (5) मेरी बहन ... के काम में माँ जी को मदद देती है। (6) वह बूढ़ा है और ... के कारण पेंशन पाता है। (7) मैं ... खेलना पसंद करता हूँ। (8) उसके ... दूसरे नगर में रहते हैं और कभी-कभी यहाँ आते हैं। (9) नाश्ते के ... हम इंस्टीट्यूट जाते हैं। (10) वह बहुत ... है, लेकिन पढ़ने के ... समय निकालता है। (11) तीन बजे माता जी के आने का ... है। (12) शाम को सब लोग बैठक में ... होते हैं। (13) दादा जी डाक्टर हैं, वे एक ... में काम करते हैं। (14) मेरे मित्र के .. उसकी माँ के और दो बेटे हैं। (15) वह अपनी माँ के ... रहती है। (16) पिता जी ... एक हाथ है। (17) क्या

आप पाठ ... नये ... जानते हैं? (18) हमारे अध्यापक तीन ... जानते हैं। (19) यह कमरा सोने के कमरे का ... देता है। (20) हमारा नया... बहुत बड़ा है। (21) वे शतरंज ... हैं। (22) भाई स्कूल ... काम करते हैं।

7. Согласуйте определение с определяемым и сказуемое с подлежащим.
विशेषण को विशेष्य से और विधेय को उद्देश्य से अन्वित कीजिये।

(1) (मेरा छोटा) बहन और (छोटा) भाई स्कूल में (पढ़ना); (2) दिन को घर पर सिर्फ़ (बूढ़ा) दादा जी और (बूढ़ा) दादी जी (रहना); (3) (उसका) माता और (उसका) पिता दोनों स्कूल में (काम करना); (4) (हमारा) अध्यापक और (हमारा) अध्यापिका एक नये मकान में (रहना); (5) (हमारा) फ़्लेट में एक (छोटा) रसोईघर है और एक (बड़ा) बैठक है; (6) (मेरा) बेटा और बेटी विश्वविद्यालय में (पढ़ना); (7) यहाँ बहुत से (बूढ़ा) पुरुष और (बूढ़ा) औरतें (आराम करना); (8) (मेरा बड़ा) भाई तथा (मेरा छोटा) बहन मास्को में नहीं (रहना); (9) यह एक (नया बड़ा सुंदर) इमारत है; (10) वह (बड़ा) पेंशन पाता है।

8. Составьте устно предложения, используя следующие словосочетания.
निम्नलिखित शब्दसमूहों का प्रयोग करके मौखिक रूप से वाक्य बनाइये।

में काम करना; की देखभाल करना; गृहस्थी के काम करना; के लिये समय निकालना; में मदद देना; में व्यस्त रहना; हाथ-मुँह धोना; पसंद करना; तैयार करना; जमा होना; काम पर जाना; का काम देना; हिन्दी साहित्य; दुकान जाना; सोने का कमरा; बुढ़ापे के कारण; माध्यमिक स्कूल; नाश्ता करना।

9. Подготовьте устно рассказ «Моя семья».
"मेरा परिवार" नाम की मौखिक कहानी तैयार कीजिये।

10. Выпишите из текста в два столбика все новые имена существительные: в один — мужского рода, а в другой — женского.
पाठ से दो कालमों में सब नयी संज्ञाएँ लिखिये, एक में–पुलिंग शब्द और दूसरे में–स्त्रीलिंग।

11. Переведите предложения.

हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

Рамкумар (रामकुमार) приехал из Индии, и сейчас он живет и работает в Москве. Он преподает язык хинди в Московском университете. Кроме языка хинди Рамкумар хорошо знает и литературу хинди.

Рамкумар живет в Москве со своей семьей. У него две дочери. Обе они учатся в школе и изучают русский язык. Родители Рамкумара живут в небольшом городе близ Дели.

Рамкумар живет в новом доме, на четвертом этаже. В квартире три комнаты, ванная, уборная и кухня. Комнаты большие и светлые. В гостиной [стоит] красивый диван и большой круглый стол. У окна [стоят] два маленьких столика для телевизора и радиоприемника. Рядом с гостиной спальная комната. В третьей комнате живут дочери Рамкумара. Там [стоит] большой письменный стол. На столе [лежат] книги и тетради. Здесь есть книги на хинди, на английском, на русском языке и на языке урду. Дочери Рамкумара знают четыре языка. Старшая дочь Сита (सीता) учится в седьмом классе, а младшая — Виджайя (विजया) — в третьем. Обе хорошо говорят по-русски, и у обеих сестер здесь (в Москве) много друзей.

Утром после завтрака Рамкумар идет в университет, а его дочери — в школу. Занятия в школе и в университете начинаются ровно в девять часов. Вечером все собираются в гостиной и смотрят телевизор. Иногда Рамкумар слушает радио. Рамкумару и его семье очень нравится Москва.

12. 1. Прочитайте и переведите диалог.

निम्नलिखित बातचीत को पढ़िये और उसका अनुवाद कीजिये।

2. Выучите диалог.

बातचीत को याद कीजिये।

— आप कौन हैं?

— मैं विद्यार्थी हूँ।

— आपका नाम क्या है?

— मेरा नाम इवान लोगिनोव है।

— आप कहाँ पढ़ते हैं?

— मैं अंतर्राष्ट्रीय सम्बन्धों के इंस्टीट्यूट में पढ़ता हूँ।

—आप वहाँ क्या सीखते हैं?
—मैं वहाँ हिन्दी, उर्दू और अँग्रेज़ी भाषाएँ सीखता हूँ।
—क्या आप वहाँ पढ़ना पसंद करते हैं?
—जी हाँ, बहुत पसंद करता हूँ।
—क्या आप मास्को के रहनेवाले हैं?
—हाँ, मैं मास्को का निवासी हूँ।
—क्या आप अपने माता-पिता के साथ रहते हैं?
—जी हाँ।
—माता-पिता के अलावा आप का और कौन है?
—हमारा परिवार बड़ा है, परिवार में सात लोग हैं। माता-पिता के अलावा पिता जी के बूढ़े पिता यानी दादा जी और पिता जी की बूढ़ी माँ यानी मेरी दादी जी, फिर मेरे बड़े भाई और मेरी छोटी बहन हैं।
—आपके माता-पिता कहाँ काम करते हैं?
—माँ जी डाक्टर हैं। वे एक अस्पताल में काम करती हैं। पिता जी अध्यापक हैं। वे माध्यमिक स्कूल में रूसी भाषा और रूसी साहित्य पढ़ाते हैं।
—क्या दादा और दादी भी काम करते हैं?
—नहीं, वे बहुत बूढ़े हैं और बुढ़ापे के कारण पेंशन पाते हैं।
—गृहस्थी के काम वे ही करते हैं?
—जी हाँ, दादा जी दुकान तथा बाज़ार जाते हैं और दादी जी खाना तैयार करती हैं। कभी-कभी मैं समय निकालता हूँ और दादा जी के साथ जाता हूँ।
—क्या आपकी बहन स्कूल में पढ़ती है?
—नहीं, वह बहुत छोटी है और घर में रहती है। उसकी देखभाल दादी जी करती हैं।
—आपके बड़े भाई क्या काम करते हैं?
—वे इंजीनियर हैं और एक इंस्टीट्यूट में काम करते हैं।
—आप लोग कहाँ रहते हैं?
—हम लेनिन सड़क पर एक नये बड़े मकान में रहते हैं।

—आपके फ़्लेट में कितने कमरे हैं?

—चार कमरे हैं। एक माता-पिता का है, दूसरा दादा-दादी का, तीसरा मेरे भाई का और मेरा है। चौथा कमरा बैठक का काम देता है।

—आपकी छोटी बहन् कहाँ रहती है?

—कभी माता जी के कमरे में रहती है और कभी दादी जी के कमरे में।

—आपकी बैठक में क्या चीज़ें हैं?

—एक सोफ़ा है, बड़ी गोल मेज़ है, पियानो और टेलीविजन-सेट भी हैं।

—क्या रेडियो-सेट नहीं है?

—क्यों नहीं, है, लेकिन वह मेरे कमरे में है।

—क्या आपके और रिश्तेदार हैं?

—जी हाँ, बहुत हैं। दादा और दादी के दो और बेटियाँ हैं, लेकिन वे दोनों मास्को में नहीं रहतीं। हर एक के पास अपना अपना परिवार है। कभी-कभी वे हमारे यहाँ आती हैं।

—अच्छा, बातचीत के लिये आपको बहुत शुक्रिया। नमस्ते।

—नमस्ते जी।

13. Выучите числительные.

निम्नलिखित संख्याओं को याद कीजिये।

११	ग्यारह	11	१६	सोलह	16
१२	बारह	12	१७	सत्तरह	17
१३	तेरह	13	१८	अठारह	18
१४	चौदह	14	१९	उन्नीस	19
१५	पंद्रह	15	२०	बीस	20

УРОК III

ГРАММАТИКА

ИМЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ

ОБРАЗОВАНИЕ КОСВЕННОГО ПАДЕЖА

МНОЖЕСТВЕННОЕ ЧИСЛО

Косвенный падеж множественного числа имен существительных обоих родов образуется при помощи окончания ओं, которое либо присоединяется к основе имени, либо заменяет окончание прямого падежа множественного числа. У имен существительных мужского рода с основой на ई при образовании косвенного падежа множественного числа перед окончанием ओं появляется эвфонический звук य़, а долгий ई переходит в краткий इ. Перед окончанием ओं становится кратким и конечный ऊ существительных мужского рода.

Прямой падеж			Косвенный падеж
Ед. число		Мн. число	Мн. число
अध्यापक	'преподаватель'	अध्यापक	अध्यापकों
भाई	'брат'	भाई	भाइयों
विद्यार्थी	'студент'	विद्यार्थी	विद्यार्थियों
दादा	'дед'	दादा	दादाओं
बेटा	'сын'	बेटे	बेटों
कुआँ	'колодец'	कुएँ	कुओं
बहिन	'сестра'	बहिनें	बहिनों
बेटी	'дочь'	बेटियाँ	बेटियों
चिड़िया	'птица'	चिड़ियाँ	चिड़ियों
बहू	'невестка'	बहुएँ	बहुओं
डाकू	'разбойник'	डाकू	डाकुओं

МЕСТОИМЕНИЕ

КОСВЕННЫЙ ПАДЕЖ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ क्या *И* कौन.

У местоимений क्या и कौन формы косвенного падежа совпадают.

	Прямой падеж		Косвенный падеж
Ед. число	क्या	'что за', 'какой', 'который'	किस
	कौन	'какой', 'который'	किस
Мн. число	क्या	'что за', 'какие', 'которые'	किन
	कौन	'какие', 'которые'	किन

ГЛАГОЛ

ПРОДОЛЖЕННОЕ ПРИЧАСТИЕ

Продолженное причастие образуется сочетанием основы смыслового глагола с простым причастием прошедшего времени[1] глагола रहना 'оставаться'. Это причастие выражает глагольный признак в виде продолженного действия, обычно относящегося к настоящему или прошедшему времени, например: लिख रहा 'пишущий', 'писавший', हो रहा 'происходящий', 'происходивший'.

ПРОДОЛЖЕННОЕ ВРЕМЯ

Продолженное время употребляется для выражения продолженного действия в плане настоящего, прошедшего и, реже, будущего. Продолженное время может служить также фоном для другого действия.

НАСТОЯЩЕЕ ПРОДОЛЖЕННОЕ ВРЕМЯ

Образование настоящего продолженного времени

Настоящее продолженное время образуется сочетанием продолженного причастия спрягаемого (основного) глагола с простой формой настоящего времени глагола होना 'быть'. В настоящем продолженном времени по лицам и числам изменяется вспомогательный глагол, по родам и числам (в мужском роде) — продолженное причастие.

---

[1] Простое причастие прошедшего времени образуется от основы глагола путем прибавления окончания आ, например: रह/ना – रहा.

Подробнее об этом причастии будет сказано ниже (в уроке VII).

Спряжение глагола पढ़ना ‘читать’

Мужской род

Ед. число	Мн. число
मैं पढ़ रहा हूँ	हम पढ़ रहे हैं
तू पढ़ रहा है	तुम पढ़ रहे हो
	आप पढ़ रहे हैं
यह, वह पढ़ रहा है	ये, वे पढ़ रहे हैं

Женский род

Ед. число	Мн. число
मैं पढ़ रही हूँ	हम पढ़ रही हैं
तू पढ़ रही है	तुम पढ़ रही हो
	आप पढ़ रही हैं
यह, वह पढ़ रही है	ये, वे पढ़ रही हैं

Когда при глаголе имеется отрицательная частица नहीं ‘не’, ‘нет’, формы вспомогательного глагола होना могут опускаться, например: वह नहीं पढ़ रहा ‘Он не читает’.

Значение настоящего продолженного времени

Настоящее продолженное время может обозначать как продолженное действие, совершающееся в момент речи, так и продолженное настоящее действие, безотносительное к моменту речи, например: आप कहाँ जा रहे हैं? ‘Куда Вы идете?’; उसका परिवार मास्को में रह रहा है। ‘Его семья живет в Москве’. Это время употребляется также для выражения намерения или близости осуществления какого-либо действия.

ПРОШЕДШЕЕ НЕСОВЕРШЕННОЕ ВРЕМЯ

ПРОСТАЯ ФОРМА ПРОШЕДШЕГО НЕСОВЕРШЕННОГО ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА होना ‘БЫТЬ’

Глагол होना ‘быть’ в прошедшем несовершенном времени имеет также две формы — простую и сложную. В качестве простой формы употребляется глагол-связка था ‘был’, изменяющийся только по родам и числам.

Ед. число	Мн. число
Мужской, женский род	
मैं था (थी)	हम थे (थीं)
तू था (थी)	तुम थे (थीं)
	आप थे (थीं)
यह, वह था (थी)	ये, वे थे (थीं)

Образование прошедшего несовершенного времени

Прошедшее несовершенное время образуется сочетанием простого причастия настоящего времени спрягаемого (основного) глагола с простой формой прошедшего несовершенного времени глагола होना 'быть'. В прошедшем несовершенном времени в мужском роде по числам изменяется как причастие, так и вспомогательный глагол. В женском роде основной глагол, выраженный причастием настоящего времени, выступает в форме, одинаковой для обоих чисел. Вспомогательный глагол изменяется по числам и родам.

Спряжение глагола पढ़ना 'читать'

Ед. число	Мн. число
Мужской род	
मैं पढ़ता था	हम पढ़ते थे
तू पढ़ता था	तुम पढ़ते थे
	आप पढ़ते थे
यह, वह पढ़ता था	ये, वे पढ़ते थे
Женский род	
मैं पढ़ती थी	हम पढ़ती थीं
तू पढ़ती थी	तुम पढ़ती थीं
	आप पढ़ती थीं
यह, वह पढ़ती थी	ये, वे पढ़ती थीं

ЗНАЧЕНИЕ ПРОШЕДШЕГО НЕСОВЕРШЕННОГО ВРЕМЕНИ

Прошедшее несовершенное время служит для обозначения незаконченного прошедшего действия независимо от его отдаленности от момента речи, например: वह पहले दिल्ली में रहता था 'Он прежде жил в Дели'.

СЛОЖНАЯ ФОРМА ПРОШЕДШЕГО НЕСОВЕРШЕННОГО ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА होना

Сложная форма прошедшего несовершенного времени глагола होना 'быть' образуется так же, как и прошедшее несовершенное время от других глаголов: сочетанием простого причастия настоящего времени с простой формой прошедшего несовершенного времени глагола होना, например: पहले मेरी किताबें मेज़ पर होती थीं। 'Раньше мои книги находились на столе'.

УПРАЖНЕНИЯ
अभ्यास

1. Просклоняйте существительные.

निम्नलिखित संज्ञाओं की कारकरचना कीजिये।

बेटा, पिता, माता, मेज़, घर, खिड़की, आदमी, इमारत, मकान, औरत.

2. Переведите предложения.

निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) На улицах нашего города много новых красивых зданий. (2) За дочерьми присматривает моя мама. (3) Он ходит в школу вместе со своими товарищами. (4) На стенах гостиной в квартире нашего преподавателя [висит] много картин. (5) В девять часов утра во всех аудиториях нашего института начинаются занятия. (6) В Университете дружбы учатся студенты двадцати национальностей. (7) Я живу вместе со своими двумя братьями. (8) В нашем городе много садов и парков. (9) Москвичи любят отдыхать на берегах Москвы-реки. (10) Студенты записывают новые слова в свои тетради. (11) Он помогает своим товарищам в учебе. (12) Мы переводим с языка хинди новый урок. (13) Преподаватель читает книгу на хинди.(14) Они говорят на трех языках. (15) Наши сады и парки открыты для всех. (16) У моих братьев есть свои семьи. (17) Сколько человек живет в вашем доме? (18) На уроках языка хинди мы читаем, пишем и переводим.

3. Объясните устно различие в употреблении глагольных форм.

निम्नलिखित क्रिया-रूपों के प्रयोग का अंतर मौखिक रूप से समझाइये।

(१) मैं इंस्टीट्यूट जाता हूँ — मैं इंस्टीट्यूट जा रहा हूँ।
(२) वह किताब पढ़ती है — वह किताब पढ़ रही है।

(३) हम हिन्दी में लिखती हैं – हम हिन्दी में लिख रही हैं।
(४) तुम्हारे पिता क्या करते हैं? – तुम्हारे पिता क्या कर रहे हैं?
वह अस्पताल में काम करते हैं – वह अख़बार पढ़ रहे हैं।
(५) हर सुबह वे हाथ-मुँह धोते हैं – अब वे हाथ-मुँह धो रहे हैं।
(६) क्या तुम स्कूल जाते हो? – क्या तुम स्कूल जा रहे हो?
– हाँ, स्कूल जाता हूँ – हाँ, स्कूल जा रहा हूँ।
(७) आप शतरंज खेलते हैं? – अब आप क्या शतरंज खेल रहे हैं?

4. Переведите предложения.
हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(1) На каком этаже вы живете? — Я живу на двенадцатом этаже. (2) В каких городах Советского Союза имеются университеты? — Они имеются во всех крупных городах Советского Союза. (3) Кому вы отдаете эту книгу? — Я отдаю эту книгу своему другу. (4) На какой улице живет твой друг? — Мой друг живет на улице Ленина. (5) К кому вы идете? — Я иду к своей маме в больницу.

5. Проспрягайте в прошедшем несовершенном времени глаголы लिखना и रहना.
'लिखना' तथा 'रहना' क्रियाओं के रूप अपूर्ण भूतकाल में लिखिये।

6. Переведите предложения.
रूसी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(१) पहला पाठ हिन्दी का था। (२) विद्यार्थी काले तख़्ते पर खड़िया से लिखता था। (३) तुम बैठक में क्या करते थे? मैं टेलीविजन देखता था। (४) आज हमारे क्लास में दो विद्यार्थी अनुपस्थित थे। (५) पहले हम लेनिनग्राद में रहते थे। वहाँ पिता जी एक अस्पताल में काम करते थे। (६) सुबह को मैं अच्छी किताब पढ़ती थी। (७) आप लोग कहाँ आराम करते थे? हम वोल्गा नदी के तट पर आराम करते थे। (८) मेरे मित्र का काम का दिन आठ बजे शुरू होता था और चार बजे ख़त्म होता था। (९) हिन्दुस्तान में हम सुबह के सात बजे उठते थे, नौ बजे

काम पर जाते थे, चार बजे घर आते थे और दस-ग्यारह बजे सोने जाते थे। (१०) उनके दो बेटियाँ थीं। (११) मेरी माँ स्कूल में साहित्य पढ़ाती थीं। अब वे काम नहीं करतीं और पेंशन पाती हैं। (१२) हम सब काम पर जाते थे और घर पर सिर्फ़ दादी जी रहती थीं। (१३) स्कूल में मेरा बेटा अच्छी तरह पढ़ता था। (१४) हमारे दादा जी शतरंज खेलना बहुत पसंद करते थे। (१५) शाम के समय वे बैठक में जमा होते थे और टेलीविजन देखते थे। (१६) कभी-कभी हमारे रिश्तेदार हमारे यहाँ आते थे। (१७) मेज़ दरवाज़े के पास खड़ी थी, अब वह खिड़की के पास है। (१८) उसके बड़े भाई बहुत अच्छे डाक्टर थे। (१९) दूसरे पाठ में बहुत से नये शब्द थे। (२०) सोमवार को हम इंस्टीट्यूट नहीं जाते।

7. Переведите предложения.

निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

I. Мои родители жили в другом городе. Отец и мать были врачами и работали в больнице. Вечерами они ходили к своим друзьям. Мужчины играли в шахматы, а женщины смотрели телевизор. Каждое утро мама вставала в семь часов и готовила завтрак. В девять часов они уходили на работу. Их больница находилась недалеко от дома. Это было большое здание.

II. В институте я учился с товарищем его сына. Он был хорошим студентом, любил литературу и очень хотел стать преподавателем. Сейчас он преподает литературу в Московском университете. Кроме нас литературу изучали еще двадцать человек. Все мы были хорошими друзьями. Мы вместе (एकसाथ) занимались и вместе отдыхали. Мы любили отдыхать на берегу Волги. Мы все очень любили читать и брали с собой туда много книг.

III. Чьи книги [лежат] на моем столе? Чей он сын? На каком этаже вы живете? Кто присматривает за ее детьми? Кого Вы видите на улице? Чем они пишут? С кем он разговаривает? Кому она дает книгу?

ТЕКСТ

पाठ

मेरा घर

–ओ नमस्ते जी, कहिये, आप कैसे हैं?

–शुक्रिया, मैं अच्छा हूँ।

–आप कहाँ जा रहे हैं?

–घर जा रहा हूँ।

–क्या आपका घर हमारे ही इलाक़े में है?

–जी हाँ, पहले तो हमारा परिवार मास्को नगर के केंद्र में रहता था, लेकिन अब हमारे पास नया फ़्लेट है।

–आप किस सड़क पर रहते हैं?

–लेनिन सड़क पर।

–आपके घर का नंबर क्या है?

–नंबर आठ।

–क्या आपका घर आपके दफ़्तर से दूर है?

–बहुत दूर तो नहीं, मैट्रो द्वारा बीस मिनट लगते हैं।

–और मैट्रो तक पहुँचने में कितने मिनट लगते हैं?

–सिर्फ़ दो-तीन मिनट। वह बिल्कुल नज़दीक है।

–आप किस मंज़िल पर रहते हैं?

–पाँचवीं मंज़िल पर।

–क्या आपके घर में लिफ़्ट का प्रबंध है?

–हाँ, ज़रूर, लिफ़्ट से हम चढ़ते और उतरते हैं।

–आपके फ़्लेट में कितने कमरे हैं?

–चार रहने के कमरे हैं: सोने का कमरा, खाने का कमरा, बैठने का कमरा और पढ़ने का कमरा भी। रसोईघर में गैस और गरम पानी का प्रबंध है। ग़ुसलख़ाने में भी गरम पानी का प्रबंध है।

–फ़्लेट में किस प्रकार का फ़र्नीचर है?

–सोने के कमरे में दो पलंग हैं, कपड़ों की अलमारी

है श्रौर बड़ा गोल श्राईना है। खाने के कमरे में बड़ी मेज़, बरतनों की अलमारी श्रौर छः कुरसियाँ हैं। बैठक में दो सोफ़े हैं, दो आराम-कुरसियाँ हैं श्रौर तीन छोटी मेज़ें हैं, एक रेडियो-सेट के लिये, दूसरी – टेलीविजन-सेट के लिये श्रौर तीसरी – अख़बारों के लिये। पढ़ने के कमरे में लिखने की मेज़ है, किताबों की दो बड़ी अलमारियाँ, एक आराम-कुरसी श्रौर एक सोफ़ा हैं। हर कमरे की दीवारों पर कुछ चित्र लटक रहे हैं। ड्योढ़ी (प्रवेश-स्थान) में खूँटी श्रौर गोल आईना है।

– आपका फ़र्नीचर अच्छा लगता है कि नहीं ? ठीक है?

– आप ख़ुद हमारे यहाँ आइये श्रौर देखिये।

– ज़रूर, ज़रूर, क्यों नहीं, लेकिन आप अपना पता एक बार फिर बताइये।

– अच्छा, सुनिये, लेनिन सड़क, घर नंबर आठ, प्रवेश-द्वार नंबर एक, पाँचवीं मंज़िल, फ़्लेट नंबर बीस। लेकिन आने से पहले फ़ोन ज़रूर कीजिये। हमारा फ़ोन-नंबर है तीन-चार-दस-ज़ीरो-पाँच।

– ठीक है, शुक्रिया। नमस्ते जी।

– नमस्ते।

* * *

– नमस्ते जी, आइये, आइये।

– नमस्ते, कहिये, घर में सब ख़ैरियत से हैं?

– आपकी दुआ से सब अच्छी तरह हैं। आप ओवरकोट खूँटी पर टाँगिये श्रौर कमरे में आइये। मैं पत्नी से आपका परिचय कराना चाहता हूँ।

– नमस्ते, देवी जी, आपका परिचय पाने से बड़ी ख़ुशी है।

– मैं भी बहुत ख़ुश हूँ। आप यहाँ आराम-कुरसी पर बैठिये।

– धन्यवाद। अरे कुरसी बड़ी आरामदेह है। कितनी नरम है! क्या यह बैठक है?

— जी हाँ।

— यह बहुत सुंदर है और फ़र्नीचर बिलकुल नये फ़ैशन का है।

— अच्छा जी, मैं आपको दूसरे कमरे भी दिखाना चाहता हूँ। यह दरवाज़ा खाने के कमरे की ओर खुलता है; ड्योढ़ी की दूसरी तरफ़ दो और दरवाज़े हैं: सोने के कमरे का और मेरे पढ़ने के कमरे का। दायीं तरफ़ रसोईघर और ग़ुसलख़ाना तथा पाख़ाना हैं।

— फ़्लेट की खिड़कियाँ कहाँ खुलती हैं?

— बैठक और खाने के कमरे की खिड़कियाँ सड़क पर खुलती हैं, दूसरी खिड़कियाँ घर के आँगन की तरफ़ खुलती हैं।

— हाँ, हाँ, ठीक है।

— अच्छा, मैं आपके लिये चाय तैयार करती हूँ।

— बहुत, बहुत शुक्रिया, लेकिन अभी मैं जल्दी में हूँ। इजाज़त दीजिये, मैं दो-तीन मिनट में घर जाना चाहता हूँ।

— अच्छा, लेकिन आप फिर कभी हमारे यहाँ आइये।

— नमस्ते।

— नमस्ते।

СЛОВА

नये शब्द

ओ о *межд.* 1) о! (*выражает удивление*); 2) эй! (*возглас, оклик*)

कैसे кайсэ как?, каким образом?

इलाक़ा илāкā *м.* район; территория

पहले паhлэ 1. раньше, прежде, вначале, сначала; 2.: के (से) ~ *послелог* до, раньше

नंबर намбар *м.* номер

दफ़्तर дафтар *м.* контора, учреждение

मैट्रो майтро *м., ж.* метро, метрополитен

द्वारा двāрā (के ~) *послелог* при помощи, посредством, через

मिनट минат *м.* минута

तक так *послелог* до

पहुँचना паhŷчнā *нп.* 1) прибывать, приходить, подъезжать; 2) достигать, доходить, добираться (तक *до чего-л.*)

में мэ̃ *послелог* во время, в течение, в, за

बिलकुल билкул совершенно, совсем, вполне

नज़दीक наздӣк 1. близкий; 2. близко, вблизи, поблизости, около; 3. के~ *послелог* около, близ, у

लिफ़्ट **лифт̇** *м., ж.* лифт

प्रबंध **прабанд^h** *м.* устройство, организация

ज़रूर **зарӯр** 1) необходимо, обязательно, непременно; 2) конечно, несомненно, бесспорно

चढ़ना **чар̇^{h}нā** *нп.* 1) подниматься (*о цене, температуре*); 2) подниматься, взбираться (पर *на что-л.*); 3) садиться (*в поезд*)

उतरना **утарнā** *нп.* 1) сходить, спускаться; 2) слезать, высаживаться, выходить (से *из чего-л., напр. из машины*); 3) спадать, понижаться (*о воде, температуре*)

खाना **к^{h}āнā** *п.* есть, кушать

गैस **гайс** *м.* газ

गरम **гарам** горячий, жаркий, теплый

पानी **пāнӣ** *м.* вода

प्रकार **пракāр** *м.* 1) сорт, вид; 2) способ, манера

फ़र्नीचर **фарнӣчар** *м.* обстановка, мебель

पलंग **паланг** *м.* кровать, постель

कपड़ा **капр̇ā** *м.* 1) ткань, материя; 2) одежда

अलमारी **алмāрӣ** *ж.* шкаф

आईना **āӣнā** *м.* зеркало

बरतन **бартан** *м.* посуда

आराम-कुरसी **āрāм-курсӣ** *ж.* кресло, качалка, шезлонг

कुछ **куч^h** 1) что-нибудь, кое-что; 2) немного, несколько, некоторые

चित्र **читра** *м.* 1) картина, рисунок, портрет; 2) фотография; 3) кинокартина

लटकना **лат̇акнā** *нп.* висеть, болтаться

ड्योढ़ी **д̇йор̇^{h}ӣ** *ж.* 1) передняя, прихожая; 2) порог, дверь, вход

प्रवेश **правэш** *м.* вход, проникновение

स्थान **ст^{h}āн** *м.* место

प्रवेश-स्थान **правэш-ст^{h}āн** *м.* 1) прихожая, передняя; 2) вход

खूँटी **к^{h}ӯ̃т̇ӣ** *ж.* 1) колышек; 2) вешалка

ऐसा **айсā** **1.** такой, такого рода, подобный; **2.** так

लगना **лагнā** *нп.* 1) казаться; 2) быть занятым (में *в чем-л.*); быть погруженным (में *во что-л.*)

कि **ки** *союз* 1) что, 2) или

ख़ुद **худ** сам

पता **патā** *м.* адрес

द्वार **двāр** *м.* дверь, ворота

प्रवेश-द्वार **правэш-двāр** 1) входная дверь, вход; 2) подъезд

फ़ोन **фон** *м.* телефон; ~ करना *п.* звонить (को, के पास *кому-л.*)

फ़ोन-नंबर **фон-намбар** *м.* номер телефона

ज़ीरो **зӣро** *м.* ноль

ख़ैरियत **хайрийат** *ж.* благополучие, счастье; ~ से благополучно

दुआ **дуā** *ж.* 1) молитва; 2) мольба, просьба; 3) благословение

ओवरकोट **оваркот̇** *м.* пальто

टाँगना **т̇ā̃гнā** *п.* вешать (*одежду, картину*)

पत्नी **патнӣ** *ж.* жена

परिचय **паричай** *м.* 1) ознакомление; 2) знакомство

कराना **карāнā** *п.* заставлять делать, делать через кого-л., при посредстве кого-л.

देवी **дэвӣ** *ж.* 1) богиня; 2) госпожа, дама; ~ जी [уважаемая] госпожа (*вежливое обращение к женщине*)

ख़ुशी **хушӣ** *ж.* радость, удовольствие

ख़ुश **хуш** довольный, радостный, счастливый

अरे **арэ** *межд.* 1) эй!; 2) ой!, ах!

आरामदेह **ārāмдэh** удобный, комфортабельный, уютный
कितना **китнā** сколь многий
नरम **нарам** мягкий, нежный
फ़ैशन **файшан** *м.* 1) фасон; 2) мода
दिखाना **дик^{h}āнā** *п.* показывать
ओर **ор** 1. *ж.* сторона, направление; 2. की ~ *послелог* в сторону, в направлении; की ~ से со стороны, от имени (*кого-л.*)
खुलना **к^{h}улнā** *нп.* открываться
तरफ़ **тараф** 1. *ж.* сторона, направление; 2. की ~*послелог* в сторону, в направлении; की ~ से со стороны, от имени (*кого-л.*)
दायाँ **дāйā̃** правый
आँगन **ā̃ган** *м.* двор
चाय **чāй** *ж.* чай
अभी **аб^{h}ӣ** сейчас еще
जल्दी **джалдӣ** 1. 1) скоро, быстро, поспешно; 2) рано; 2. *ж.* скорость, быстрота, поспешность
इजाज़त **иджāзат** *ж.* позволение, разрешение

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЙ И ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОММЕНТАРИЙ

व्याकरण तथा शब्दावली सम्बन्धी टिप्पणियाँ

1. आप कैसे हैं ? 'Как Вы поживаете?', 'Как Ваши дела?', 'Как Вы себя чувствуете?'; मैं अच्छा हूँ 'хорошо', 'хороши', 'хорошо'.

2. Глагол लगना 'приставать', 'прикладываться', 'прикасаться' в сочетании с существительным, обозначающим отрезок времени, и количественным числительным или местоимением-числительным имеет значение «требоваться», «тратиться», «уходить» (*об указанном отрезке времени; на что-л.*- में), например: मैट्रो द्वारा बीस मिनट लगते हैं। 'На метро требуется [ехать] двадцать минут'; और मैट्रो तक पहुँचने में कितने मिनट लगते हैं ? 'А сколько минут требуется, чтобы дойти до метро?'

3. क्या घर में लिफ़्ट का प्रबंध है ? 'В доме имеется лифт?'; प्रबंध करना 'организовывать', 'устраивать' (का *что-л.*).

4. लिफ़्ट से 'на лифте'.

5. В языке хинди довольно широко используются и некоторые словосочетания, образованные от слова प्रकार 'сорт', 'вид', 'способ', 'манера', синонимичные сочетаниям со словом तरह (см. комментарий к Уроку I), например: किस प्रकार का 'какого рода?', 'какой?', इस प्रकार का 'такого рода', 'такой', विभिन्न प्रकार

का, कई प्रकार का 'разного рода', 'различный'; इस प्रकार 'таким образом', 'так (что)'; किसी न किसी प्रकार 'как-нибудь'.

6. एक बार फिर 'еще раз'.

7. ख़ैरियत से होना 'быть здоровым', 'чувствовать себя хорошо'.

8. आपकी दुआ से 'спасибо' (букв. 'Вашей молитвой').

9. अच्छी तरह होना 'быть здоровым'.

10. परिचय कराना 'знакомить' (का *кого-л.*, से *с кем-л.*); परिचय देना 1) 'знакомить' (को *кого-л.*, का *с кем-л.*, *чем-л.*); 2) 'проявлять', 'показывать' (का *что-л.*).

11. आपका परिचय पाने से बड़ी ख़ुशी है। '[Я] очень рад(а) с Вами познакомиться'; परिचय पाना 'знакомиться' (का *с кем-л.*, *с чем-л.*).

12. Прилагательное बड़ा 'большой' в позиции перед другим прилагательным имеет значение 'очень', 'весьма'. Следует помнить, что и в значении 'очень', 'весьма' прилагательное बड़ा согласуется с определяемым существительным регулярно, например: बड़ी आरामदेह कुरसी 'очень удобный стул'.

13. वह कितनी नरम है 'какое оно (кресло) мягкое!'

14. दायीं तरफ़ (ओर) 'направо', 'вправо', 'справа'.

15. जल्दी करना, जल्दी में होना 'торопиться'.

16. इजाज़त देना 'разрешать' (की *что-л. сделать*, को *кому-л.*).

17. Имена существительные, обозначающие отрезок времени, меру веса, длины и т. д., перед послелогом обычно выступают в форме единственного числа, например: दो तीन मिनट में 'через две-три минуты'.

18. प्रवेश करना 'вступать', 'входить' (में *куда-л.*).

УПРАЖНЕНИЯ

1. Прочитайте, перепишите и переведите урок.

पाठ को पढ़िये, कापी में लिखिये और उसका अनुवाद कीजिये।

2. Ответьте на вопросы.

निम्नलिखित सवालों का जवाब दीजिये।

१) आप किस इलाक़े में रहते हैं?
२) आपका पता क्या है?
३) क्या आपके पास नया फ़्लेट है?
४) आपका फ़्लेट किस मंज़िल पर है?
५) आपके फ़्लेट का नंबर क्या है?
६) क्या आपके घर में लिफ़्ट का प्रबन्ध है?
७) क्या आपका घर यहाँ से नज़दीक है?
८) आपके फ़्लेट में कितने कमरे हैं?
९) क्या कमरों में चित्र हैं?
१०) क्या आपके फ़्लेट में गैस और गरम पानी का प्रबन्ध है?
११) आपके फ़्लेट में किस प्रकार का फ़र्नीचर है?
१२) क्या आपकी बैठक में आराम-कुर्सियाँ हैं?
१३) क्या आपकी आराम-कुर्सियाँ आरामदेह हैं?
१४) आपके कमरों की खिड़कियाँ कहाँ खुलती हैं?
१५) आप पलंग पर सोते हैं या सोफ़े पर?
१६) क्या ग़ुसलख़ाने में आईना है?
१७) आपका फ़ोन-नम्बर क्या है?
१८) क्या आपके घर का आँगन बड़ा है?
१९) आपके इंस्टीट्यूट से घर तक पहुँचने में कितने मिनट लगते हैं?
२०) आपकी ड्योढ़ी में क्या चीज़ें हैं?

3. Переведите предложения.

रूसी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

१) पहले हमारा परिवार नगर के केंद्र में रहता था, लेकिन अब हम एक नये इलाक़े में नदी के तट पर रहते हैं। कुछ समय पहले वहाँ सिर्फ़ छोटे मकान खड़े थे, लेकिन अब छोटे मकानों के स्थान पर नयी बड़ी इमारतें खड़ी हैं। इमारतें आठ-दस मंज़िलों की हैं। नगर के केंद्र में हम एक छोटे मकान में रहते थे। हमारा फ़्लेट अच्छा नहीं था।

कमरे बहुत छोटे थे, छतें नीची थीं। लेकिन हमारा नया फ़्लेट अच्छा और रोशन है। सब खिड़कियाँ नदी की ओर खुलती हैं। नदी के दूसरे तट पर एक बड़ा पार्क है। हम वहाँ आराम करने जाते हैं।

२) पहले मकानों में लिफ़्ट का प्रबन्ध नहीं था। चढ़ने और उतरने में बहुत समय लगता था। अब ऊँचे मकानों में लिफ़्ट का प्रबन्ध है। वह जल्दी चढ़ता और उतरता है। चढ़ने या उतरने में एक-दो मिनट लगते हैं। लिफ़्ट बहुत अच्छी चीज़ है।

३) पहले वह पाँचवीं मंज़िल पर रहता था। मकान में लिफ़्ट नहीं था। अब वह नये मकान में रहता है। वहाँ लिफ़्ट है। वह लिफ़्ट से चढ़ता और उतरता है।

४) माता जी का दफ़्तर घर से दूर है। पहुँचने में बहुत समय लगता है। माँ जी मैट्रो से वहाँ जाती हैं। वे सुबह के आठ बजे काम पर जाती हैं और शाम के छः बजे घर आती हैं।

५) मेरे मित्र की बैठक का फ़र्नीचर बहुत सुंदर है। बैठक में एक सुंदर सोफ़ा है, दो नरम आराम-कुर्सियाँ हैं, एक छोटी मेज़ है टेलीविजन-सेट के लिये। दूसरी छोटी मेज़ अख़बारों के लिये है। खिड़की के पास पियानो है और दीवारों पर सुंदर चित्र लटक रहे हैं।

६) मैं इंस्टीट्यूट जा रहा हूँ। मेरे साथ मेरी छोटी बहन जा रही है। वह स्कूल में जा रही है। उसका स्कूल घर के नज़दीक है, लेकिन मेरा इंस्टीट्यूट दूर है। मैं जल्दी जाता हूँ। मैं [ठीक] नौ बजे इंस्टीट्यूट आना चाहता हूँ।

७) आप अपना पता बताइये।—ख़ुशी से। सुनिये, गोर्की सड़क, घर नंबर उन्नीस, प्रवेश-द्वार नंबर एक, छठी मंज़िल, फ़्लेट नंबर अठारह।— ठीक है, क्या टेलीफ़ोन भी है? — हाँ, है। टेलीफ़ोन-नंबर लिखिये: नौ-पाँच-छः-आठ-सोलह — मैं दोहरा रहा हूँ: नौ-पाँच-छः-आठ-सोलह — ठीक है।

८) नमस्ते, कहिये, घर के लोग ख़ैरियत से हैं? – आपकी दुआ से सब अच्छी तरह हैं। ओवरकोट यहाँ खूँटी पर टाँगिये और बैठक में आइये। मैं आपका परिचय अपनी माता जी से कराना चाहता हूँ।

९) मैं आपको अपनी नयी आराम-कुर्सी दिखाना चाहता हूँ। वह बहुत अच्छी है, नरम है और आरामदेह। – सोफ़ा भी नया है? – नहीं, सिर्फ़ आराम-कुर्सी नयी है।

१०) आपके फ़्लेट में कितने कमरे हैं? – पाँच कमरे हैं। दो सोने के कमरे हैं, एक खाने का, एक पढ़ने का और एक बैठने का। – अच्छा, तो यहाँ कितने लोग रहते हैं? – पाँच ही लोग। मैं, मेरी पत्नी, मेरे पिता और मेरे दो बेटे।

4. Заполните пропуски.

ख़ाली जगहों में आवश्यक शब्द लिखिये।

(१) हमारे घर में लिफ़्ट का ... है। (२) पिता का दफ़्तर दूर नहीं है, वह बिल्कुल ... है। (३) रसोईघर में गर्म ... का प्रबंध है। (४) सोने के कमरे में दो ... हैं। (५) बैठक का दरवाज़ा कमरे की तरफ़ ... है। (६) बर्तनों की ... खाने के कमरे में है। (७) घर तक पहुँचने में मैट्रो से दस मिनट ... हैं। (८) ... हम दूसरे इलाक़े में रहते थे। (९) दीवारों पर सुंदर चित्र ...। (१०) आज गर्म ... है। (११) किताबों की अलमारी बिल्कुल नये ... की है। (१२) मैं आपका ... नहीं जानता, कहिये आप कहाँ रहती हैं? (१३) यह दफ़्तर है। यहाँ मेरे ... काम करते हैं। (१४) हमारे घर का ... बहुत बड़ा है। (१५) आने से पहले ज़रूर ... कीजिये। (१६) बैठक की खिड़कियाँ आँगन की ... खुलती हैं। (१७) ग़ुसलख़ाने में एक गोल ... है। (१८) यह आराम-कुर्सी बहुत ... है। वह नरम भी है। (१९) आपका परिचय करने से बड़ी ... है। (२०) अपना ... खूँटी पर टाँगिये। (२१) आपके फ़्लेट में नये फ़ैशन का ... है। (२२) मैं आपके नगर को ... चाहता हूँ। (२३) आपका ओवरकोट ... पर है। (२४)

मेरे पास समय नहीं है, मैं ... कर रहा हूँ। जाने की ... दीजिये। (२५) क्या आप ... से जाते हैं?

5. Поставьте вопросы к выделенным словам.
मोटे टाइप में छपे शब्दों के लिये प्रश्न बनाइये।

(१) यह ओवरकोट **नये फ़ैशन का** है। (२) वह **सोलहवीं** मंज़िल पर रहता है। (३) **प्रवेश-स्थान में** खूँटी और गोल आईना है। (४) यह **मेरी पत्नी** की किताब है। (५) यह **मज़दूरों का** घर है। (६) बड़े कमरे में **खाने की** मेज़ है। (७) आज **बहुत गर्म** दिन है। (८) माँ जी **हमारे** लिये चाय तैयार करती हैं। (९) घर में **लिफ़्ट** का प्रबन्ध है। (१०) दफ़्तर में **बहुत** लोग काम करते हैं। (११) खाने के कमरे में **बर्तनों की** अलमारी है। (१२) हमारे घर में **बड़ा** आँगन है। (१३) आज **शनिवार** है। (१४) लिफ़्ट से लोग **चढ़ते और उतरते** हैं। (१५) हम काम पर **मेट्रो से** जाते हैं।

6. Составьте устно предложения, используя следующие словосочетания.
निम्नलिखित शब्द-समूहों का प्रयोग करके मौखिक रूप से वाक्य बनाइये।

की इजाज़त देना, परिचय कराना, फ़ोन करना, खूँटी पर टाँगना, दीवार पर लटकना, परिचय पाना, जल्दी करना, किस प्रकार का, एक बार फिर, ख़ैरियत से होना।

7. Составьте устно рассказ «Моя квартира».
'मेरा फ़्लेट' नाम की कहानी बनाकर सुनाइये।

8. Напишите синонимы к словам.
निम्नलिखित शब्दों के समानार्थक शब्द लिखिये।

के पास, तसवीर, ओर, औरत, निवासी, प्रकार, दरवाज़ा, घर, आदमी, पढ़ना।

9. Напишите антонимы к словам.
निम्नलिखित शब्दों के विपरीतार्थक शब्द लिखिये।

बड़ा, ऊँचा, देना, दूर, चढ़ना, काला, आना, उठना, यहाँ, खोलना।

10. Переведите.

हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

I. Раньше в нашем районе было много маленьких домов. В домах не было газа, воды, телефонов. Теперь на месте маленьких домов стоят большие здания. В новых домах есть газ, горячая вода, лифт, телефоны. В квартирах большие и светлые комнаты. Рядом с домами большой парк. Перед домами река. Жители нашего района очень любят отдыхать на берегу реки.

II. В кабинете отца моего друга кроме книжного шкафа и письменного стола [стоит] большой красивый диван. На стенах комнаты висят картины. Отец моего друга преподает русскую и советскую литературу в Университете дружбы. Поэтому в его книжном шкафу много книг по литературе.

III. В маминой спальне вся мебель новая. Там [стоят] две кровати, большое круглое зеркало и платяной шкаф. Около окна [стоит] большое удобное кресло. Мама любит там отдыхать. На стене висят два портрета: моего брата и мой. Раньше брат жил вместе с нами. Он учился в Институте международных отношений и там изучал языки хинди и английский. Сейчас он со своей женой живет и работает в Индии. В нашей столовой очень красивый сервант. Кроме серванта там [стоят] длинный обеденный стол и шесть стульев.

IV. (1) Куда выходят окна Вашей квартиры? — Они выходят во двор. — А куда открываются двери? — Все двери открываются внутрь (अंदर को). (2) Мне кажется, его нет дома. На вешалке нет его пальто. (3) Он хотел показать нам свою новую картину. Она висит у него дома. Но я был занят, а мой друг торопился, и у нас не было времени пойти к нему домой. (4) Скажите, пожалуйста, какой номер вашего дома? — Двадцатый. — Вы не знаете, в каком подъезде живет врач? — Да, я это знаю, зайдите в первый, квартира 18. — Благодарю Вас. (5) Мой дом недалеко от метро. Идти всего пять минут. Приходите к нам в субботу. Я хочу познакомить вас со своей семьей и показать вам нашу новую квартиру. Мы живем на десятом этаже, и в нашем доме есть лифт. (6) Здравствуйте! Как поживаете? — Спасибо, хорошо. — Дома все здоровы? — Да, дома все в порядке. (7) Наш дом стоит на правом берегу Москвы-реки. Это очень красивое место. Перед домом река, а справа большой парк.

11. Выпишите из текста в два столбика все новые имена существительные: в один мужского рода, а в другой — женского.

पाठ से दो कालमों में सब नयी संज्ञाएँ लिखिये। एक में – पुलिंग शब्द और दूसरे में – स्त्रीलिंग।

12. Прочитайте и переведите диалог.

निम्नलिखित वातचीत को पढ़िये और उसका अनुवाद कीजिये।

– नमस्ते, मित्र, नमस्ते। कहिये, आप कैसे हैं?

– अच्छा हूँ, शुक्रिया। आप कहाँ जा रहे हैं?

– घर जा रहा हूँ। अब हमारे पास नया फ़्लेट है।

– क्या वह हमारे ही इलाक़े में है?

– हाँ, यहाँ है। लेनिन सड़क पर है।

– मैं देखता हूँ – आप बहुत ख़ुश हैं।

– क्यों नहीं, भाई, नया फ़्लेट तो है।

– हाँ, यह ठीक है। घर के लोग ख़ैरियत से हैं?

– आपकी दुआ से सब अच्छी तरह से हैं।

– आपकी पत्नी कहाँ काम करती हैं अब?

– अब वह हमारे इलाक़े के एक दफ़्तर में काम करती है।

– लेकिन पहले वे एक अस्पताल में काम करती थीं।

– हाँ, काम करती थी। लेकिन नये फ़्लेट में आने के बाद वह यहाँ काम करती है।

– अच्छा। तो मैं आपके यहाँ आना और नया फ़्लेट देखना चाहता हूँ।

– ज़रूर आइये।

– अपना पता बताइये।

– सुनिये – लेनिन सड़क, घर नंबर बीस, प्रवेश आँगन की तरफ़ से है, प्रवेश-द्वार नंबर एक, दूसरी मंज़िल, फ़्लेट नंबर आठ। पाँच बजे के बाद हम घर पर ज़रूर होते हैं। फिर भी आने से पहले फ़ोन कीजिये। फ़ोन-नंबर भी लिखिये – तीन-ज़ीरो-बारह-सत्तरह।

– मैं दोहरा रहा हूँ – तीन-ज़ीरो-बारह-सत्तरह। ठीक है?

– हाँ बिल्कुल ठीक है।

—तो मेरे यहाँ भी कभी-कभी आइये। मेरे पास भी नया फ़्लेट है। मैं आपके नज़दीक रहता हूँ। पहुँचने में दस-पंद्रह मिनट लगते हैं। मेरा घर लोमोनोसोव सड़क पर है। नये बाज़ार के बिल्कुल पास। घर-नंबर चौदह है, प्रवेश-द्वार पहला है, मंज़िल पाँचवीं है, आप लोग लिफ़्ट से चढ़िये। फ़्लेट तेरह है।

—फ़ोन भी है?

—नहीं भाई, अभी तक नहीं।

—खिड़कियाँ कहाँ खुलती हैं?

—आँगन की ओर।

—यह कितना अच्छा है! कितने कमरे हैं, भाई?

—सिर्फ़ दो हैं, एक सोने का, दूसरा बैठने का। लेकिन आप ख़ुद आइये और देखिये।

—और आप भी हमारे यहाँ ज़रूर आइये।

—ठीक है, मित्र, अब इजाज़त दीजिये, मैं जल्दी कर रहा हूँ। नमस्ते।

—नमस्ते।

13. Выучите числительные.

निम्नलिखित संख्याओं को याद कीजिये।

२१	इक्कीस	21	२६	छब्बीस	26
२२	बाईस	22	२७	सत्ताईस	27
२३	तेईस	23	२८	अठाईस	28
२४	चौबीस	24	२९	उनतीस	29
२५	पचीस	25	३०	तीस	30

УРОК IV

ГРАММАТИКА

ИМЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ

ОБРАЗОВАНИЕ ЗВАТЕЛЬНОГО ПАДЕЖА

ЕДИНСТВЕННОЕ ЧИСЛО

Имена существительные мужского рода, оканчивающиеся на आ (за исключением имен, обозначающих родство или заимствованных из других языков), в звательном падеже единственного числа либо принимают окончание ए, либо остаются в форме, совпадающей с прямым падежом, например:

Прямой падеж	Звательный падеж
लड़का 'мальчик'	लड़के, लड़का
बेटा 'сын'	बेटे, बेटा

У остальных имен существительных мужского и женского рода форма звательного падежа единственного числа совпадает с формой прямого, например:

Прямой падеж	Звательный падеж
भाई 'брат'	भाई
बेटी 'дочь'	बेटी
बहिन 'сестра'	बहिन
दादा 'дедушка'	दादा
राजा 'раджа'	राजा

МНОЖЕСТВЕННОЕ ЧИСЛО

Звательный падеж множественного числа имен существительных обоих родов образуется при помощи окончания ओ, которое либо присоединяется к основе имени, либо заменяет окончание прямого падежа множественного числа. У имен существитель-

ных с основой на ई при образовании звательного падежа множественного числа перед окончанием ओ появляется эвфонический звук य, а долгий ई переходит в краткий इ. Перед окончанием ओ становится кратким и конечный ऊ существительных мужского рода.

Прямой падеж

Ед. число	Мн. число
अध्यापक ‘преподаватель’	अध्यापक
विद्यार्थी ‘студент’	विद्यार्थी
दादा ‘дед’	दादा
बेटा ‘сын’	बेटे
बहिन ‘сестра’	बहिनें
बेटी ‘дочь’	बेटियाँ
डाकू ‘разбойник’	डाकू

Звательный падеж

Мн. число

अध्यापको
विद्यार्थियो
दादाओ
बेटो
बहिनो
बेटियो
डाकुओ

Формам имен существительных в звательном падеже часто предшествуют междометия ऐ ‘эй’, हे, ओ ‘о’, अजी ‘о’, ‘эй’; रे ‘о’, ‘эй’ (при обращении к лицу мужского пола), री ‘о’, ‘эй’ (при обращении к лицу женского пола), например: ओ लड़के तू कहाँ जा रहा है? ‘Эй, мальчик, куда ты идешь?’.

МЕСТОИМЕНИЕ

УКАЗАТЕЛЬНЫЕ МЕСТОИМЕНИЯ यह и वह

Единственное число	Множественное число
यह ‘этот’, ‘эта’	ये
वह ‘тот’, ‘та’	वे

Указательные местоимения यह ‘этот’, ‘эта’ и ये ‘эти’ указывают обычно на лица и предметы, находящиеся вблизи, а местоимения वह ‘тот’, ‘та’ и वे ‘те’ — на лица и предметы, находящиеся вдали или в отсутствии. Все они не имеют категории рода, например: यह लड़का ‘этот мальчик’, यह लड़की ‘эта девочка’, ये लड़के (लड़कियाँ) ‘эти мальчики’ (‘эти девочки’). Нередко вместо местоимений ये ‘эти’ и वे ‘те’ используются местоимения यह и वह, например: यह (वह) किताबें ‘эти (те) книги’.

Вежливое, почтительное отношение передается местоимениями ये и वे, употребляемыми для указания на одно лицо.

КОСВЕННЫЙ ПАДЕЖ УКАЗАТЕЛЬНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ यह И वह

Указательные местоимения यह и वह имеют формы косвенного падежа, отличающиеся от форм прямого падежа.

	Прямой падеж	Косвенный падеж[1]
Ед. число	यह ‘этот’, ‘эта’	इस
	वह ‘тот’, ‘та’	उस
Мн. число	ये ‘эти’	इन
	वे ‘те’	उन

Примеры употребления указательных местоимений यह и वह:

यह किताब ‘эта книга’ — इस किताब में ‘в этой книге’

वह किताब ‘та книга’ — उस किताब में ‘в той книге’

[1] Такие же формы косвенного падежа имеют и личные местоимения 3-го лица यह, वह ‘он’, ‘она’ и ये, वे ‘они’.

यह, ये किताबें 'эти книги' — इन किताबों में 'в этих книгах'
वह, वे किताबें 'те книги' — उन किताबों में 'в тех книгах'
यह अध्यापक 'этот преподаватель' — इस अध्यापक को 'этому преподавателю'
वह अध्यापक 'тот преподаватель' — उस अध्यापक को 'тому преподавателю'
ये अध्यापक 'эти преподаватели', 'этот преподаватель' — इन अध्यापकों को 'этим преподавателям'
वे अध्यापक 'те преподаватели', 'тот преподаватель' — उन अध्यापकों को 'тем преподавателям'

ГЛАГОЛ

ОБ УПОТРЕБЛЕНИИ ГЛАГОЛА होना

ПРОСТАЯ ФОРМА НАСТОЯЩЕГО И ПРОШЕДШЕГО НЕСОВЕРШЕННОГО ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА होना

Глагол होना в простой форме настоящего и прошедшего несовершенного времени употребляется:

а) самостоятельно, в качестве полнозначного глагола, обозначая факт нахождения где-либо или наличия чего-либо, например: वह मास्को में है (था) 'Он в Москве (он был в Москве)'; क्लास में काला तख़्ता है (था) 'В классе имеется (имелась) доска';

б) в качестве вспомогательного глагола, например: तुम पढ़ते हो (थे) 'Вы читаете (читали)';

в) в качестве глагольной связки, например: हम विद्यार्थी हैं (थे) 'Мы студенты (мы были студентами)'.

СЛОЖНАЯ ФОРМА НАСТОЯЩЕГО И ПРОШЕДШЕГО НЕСОВЕРШЕННОГО ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА होना

Сложная форма настоящего и прошедшего несовершенного времени глагола होना употребляется самостоятельно и в качестве глагольной связки, указывая либо на обычность факта нахожде-

ния, пребывания и наличия чего-либо, либо на обычность или повторяемость явления, действия, например: ये किताबें मेरी मेज़ पर होती हैं (थीं) 'Эти книги [обычно] находятся (находились) на моем столе'; उसके पास सदा अच्छी पेंसिल होती है (थी) 'У него всегда имеется (имелся) хороший карандаш'; मास्को की नई सड़कें चौड़ी होती हैं 'Новые улицы Москвы (обычно) широкие'; मास्को की सड़कों पर बड़ी चहलपहल होती है 'На улицах Москвы бывает большое оживление'; हिन्दी पाठ नौ बजे शुरू होता है 'Урок хинди начинается в девять часов [утра]'.

УПРАЖНЕНИЯ

अभ्यास

1. Образуйте формы звательного падежа от следующих существительных.

निम्नलिखित संज्ञाओं के संबोधन-कारक के रूप लिखिये।

मज़दूर, आदमी, लोग, औरत, स्त्री, बेटा, विद्यार्थी।

2. Переведите предложения.

हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(1) Эта комната моя, а та комната — моих родителей. (2) На этой кровати сплю я, а на той — мой брат. (3) В этом институте работает мой друг. (4) Книжный шкаф стоит в той комнате. (5) В этих районах Москвы много новых домов (6) Дайте эти книги тем студентам. (7) Этот человек живет в том высоком доме. (8) В этих двух подъездах нет такой квартиры. (9) В тех книгах много иллюстраций. (10) Я хочу познакомить вас с этими людьми. (11) Кто присматривает за ними? (12) У нас нет времени. (13) Вы знаете эти слова? — Нет, не знаю. (14) Я даю ему карандаш. (15) Он берет у нее тетрадь. (16) Кто стоит рядом с ним? — Рядом с ним стоит его брат. (17) В этой комнате много столов. На них лежат книги, тетради и карандаши. (18) Мы живем на этом этаже. (19) Двадцать пять минут требуется, чтобы дойти до парка. (20) Дайте ей воды. (21) Положите эту книгу перед ним.

3. Переведите предложения.

रूसी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

क (१) हम इस मकान में रहते थे। (२) इन मेज़ों पर बहुत चीज़ें हैं। (३) इस मंज़िल पर मेरा मित्र रहता है। (४) यह किताब उस विद्यार्थी को दीजिये। (५) किताब किस अलमारी में है? वह उस अलमारी में है। (६) इन लोगों से पूछिये, घर नंबर सत्ताईस कहाँ है। (७) यह फ़र्नीचर बिलकुल नये फ़ैशन का है। (८) हमारे यहाँ ये आदमी काम नहीं करते। (९) ड्योढ़ी में खूँटी है, उस पर ओवरकोट टाँगिये। (१०) घर पर इन अभ्यासों का अनुवाद कीजिये। (११) उस पाठ में तीस नये शब्द थे। (१२) वह क्यों नहीं लिखता? उसके पास क़लम नहीं है। (१३) मैं इस शब्द को नहीं जानता। (१४) उससे पूछिये, वह ज़रूर यह शब्द जानता है। (१५) वह काम में बहुत व्यस्त है, उसके पास इन लोगों से बातचीत करने का समय नहीं है। (१६) इस किताब का नाम मैं नहीं जानता। (१७) इन मकानों में मज़दूर लोग रहते हैं।

ख (१) यह उसकी किताब है। इस किताब में बहुत से चित्र हैं। (२) वह इसका घर है। उस घर में पाँच मंज़िलें हैं। (३) ये उनकी कापियाँ हैं। इन कापियों में वे नये शब्द लिखते हैं। (४) इनका स्कूल यहाँ से दूर है। इन स्कूलों की इमारतें बहुत सुंदर हैं। (५) यह नगर नदी के तट पर है। इसमें बहुत लोग रहते हैं। (६) इसकी मेज़ खिड़की के पास है। उस पर दो किताबें और पाँच कापियाँ हैं। (७) ये उसकी नयी आराम-कुर्सियाँ हैं। (८) इस सोने के कमरे में दो पलंग, एक गोल आईना और कपड़ों की अलमारी है। (९) उनका मकान बड़ा है। उसमें दस प्रवेश-द्वार हैं। (१०) इस नदी के तट बहुत सुन्दर हैं। बहुत लोग उन पर आराम करना पसंद करते हैं।

4. Переведите и объясните употребление глагола होना.

रूसी में अनुवाद करके "होना" क्रिया के प्रयोग समझाइये।

(१)अब वह घर पर है। (२) हमारी माँ गृहस्थी करती हैं। (३) मैं विद्यार्थी हूँ। (४) पहले आपके पिता कहाँ काम करते थे? (५) पहले सिर्फ़ छोटे मकान थे। (६) उनके दादा अध्यापक थे, वे रूसी भाषा और साहित्य पढ़ाते थे। (७) कभी-कभी मास्को में दिन बहुत गर्म होते हैं। (८) इन पाठों में बहुत नये शब्द हैं। (९) पहले उसकी मेज़ पर हिन्दी की किताबें होती थीं अब वे कहाँ हैं? (१०) नये मकानों में सोलह-चौबीस मंज़िलें होती हैं। (११)इस दूकान में कभी-कभी सुंदर चित्र होते हैं। (१२) शाम के समय हम आँगन में जमा होते हैं। (१३) उनका काम का दिन सुबह के आठ बजे शुरू होता है। (१४) रूसी नदियों के तट बहुत ही सुंदर होते हैं। (१५) पहले इन विद्यार्थियों के पाठ नौ बजे शुरू होते थे, अब वे दस बजे शुरू होते हैं।

5. Переведите предложения.

हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

I. (1) У нас в доме ежедневно бывает горячая вода. (2) Занятия в нашем институте раньше кончались в пять часов, а теперь кончаются в три часа. (3) Вечерами мы собирались в гостиной. (4) В этом магазине всегда бывает модная одежда. (5) Мой рабочий день начинался в шесть часов утра. (6) Вечерами он бывает очень занят. (7) Мел белый. (8) Мелом мы пишем на доске. Доска черная. (9) Он хороший студент. Он каждый день бывает в институте.

II. (1) Куда ты идешь, сынок? (2) Эй, девочка (लड़की), что ты там делаешь? (3) Подойдите сюда, друзья! (4) Дедушка, а отец дома? (5) Запишите это слово к себе в тетради, товарищи! (6) Познакомьтесь с нашим преподавателем. (7) Присмотрите, пожалуйста, за моей дочерью, дедушка. (8) Сита (सीता), сестренка, ты спишь? (9) Студенты Института международных отношений! Пройдите в четвертую комнату. (10) Ты на базар идешь, бабушка?

ТЕКСТ

पाठ

मास्को

विद्यार्थियो, आपको मालूम है कि मास्को बहुत पुराना ऐतिहासिक नगर है। पहले वह ज़ार के रूस की राजधानी था। अब वह सोवियत संघ की राजधानी है। मास्को नगर मास्को नदी के तट पर स्थित है। सुंदर और बड़े पुल मास्को नदी के दोनों तटों को मिलाते हैं। मास्को की सड़कें लंबी और चौड़ी हैं। सड़कों के दोनों ओर पेड़ खड़े हैं। मास्को की सड़कों पर बड़ी चहलपहल होती है।

हमारा घर मास्को की एक नयी सड़क के नुक्कड़ पर है। यह एक ऊँची आठ-मंज़िला इमारत है। इसकी पहली मंज़िल पर तरह-तरह की दुकानें हैं। खाने की चीज़ों की दुकान से हम खाने-पीने की चीज़ें ख़रीदते हैं। इस दुकान के अलावा हमारे घर की पहली मंज़िल पर कपड़ों और किताबों की दुकानें भी हैं। तैयार कपड़े की दुकान से लोग तरह-तरह के कपड़े ख़रीदते हैं। किताबों की दुकान से लोग किताबें, कापियाँ और दूसरी चीज़ें ख़रीदते हैं। हमारे घर के सामने सड़क के दूसरी ओर एक और आठ-मंज़िला इमारत है। इस में भी कई दुकानें हैं। उनमें जूते की दुकान है और सब्ज़ी की दुकान है। जूते की दुकान में पुरुषों, स्त्रियों और बच्चों के लिये सुंदर और नये फ़ैशन के विभिन्न जूते होते हैं। यहाँ बहुत से लोग आते हैं। सब्ज़ी की दुकान में तरह-तरह की ताज़ी सब्ज़ियाँ होती हैं। इन दोनों दुकानों के अलावा सामने की इमारत में नाई की दुकान है और घड़ीसाज़ की दुकान भी है। इस प्रकार हमारे छोटे से इलाक़े में सब तरह की दुकानें हैं। मास्को की बहुत सी दुकानें बड़ी और रोशन हैं। इनमें ताज़ी हवा आने का अच्छा प्रबन्ध है।

हमारे घर के सामने यानी सड़क के दूसरी ओर मैट्रो का स्टेशन है। इस स्टेशन का नाम "चेरेमुश्की" है। मास्को के निवासी मैट्रो के ज़रिये काम पर जाते हैं। विद्यार्थी लोग अपने इंस्टीट्यूटों जाते हैं। मास्को की मैट्रो की लाइनें शहर के विभिन्न इलाक़ों को एक दूसरे से मिलाती हैं।

सुबह को हमारे घर के लोग घर से बाहर निकलते हैं, सड़क को पार करते हैं। मैट्रो के अंदर आते और नीचे उतरते हैं। मैं भी इन लोगों के साथ मैट्रो के अंदर आता हूँ और इंस्टीट्यूट जाता हूँ।

मास्को में बहुत से शिक्षालय हैं। उनमें हज़ारों विद्यार्थी शिक्षा पाते हैं। मास्को के स्कूलों, पुस्तकालयों, अस्पतालों और दुकानों तथा रिहायशी मकानों की ठीक गिनती करना बहुत मुश्किल है। फिर भी मास्को में नये रिहायशी मकानों, स्कूलों की इमारतों, अस्पतालों और दुकानों का निर्माण तेज़ी से हो रहा है। मास्को में क़रीब एक सौ सिनेमा-घर हैं। फिर भी हर एक नये इलाक़े में नये सिनेमाघरों का निर्माण हो रहा है।

मास्को में बहुत से ऐतिहासिक स्थान हैं। लाल मैदान, क्रेमलिन, लेनिन पुस्तकालय, त्रेत्याकोव्-चित्रशाला और दूसरी इमारतें इनमें से हैं। मास्को में सौ से ज़्यादा संग्रहालय हैं। उनमें तरह-तरह के चित्र तथा रूसी कला के दूसरे नमूने हैं।

मास्को में तीस थियेटर हैं। 'बोल्शोय' थियेटर और उसके कलाकार देश से बाहर भी बहुत मशहूर हैं।

मास्को में कई अच्छे स्टेडियम हैं। "डाइनामो" और लेनिन नामक स्टेडियमों में हज़ारों लोगों के लिये बैठने का स्थान है।

मास्को बहुत सुंदर नगर है। गर्मी के दिनों में उसकी सुंदरता और ज़्यादा हो जाती है। हरे बाग़ और पार्क मास्को को बहुत सुंदर बनाते हैं।

मास्को की सड़कें, मैदान और बाग़ बहुत साफ़ हैं। इन जगहों की सफ़ाई रोज़ाना होती है। मास्को के निवासियों के स्वास्थ्य की रक्षा के लिये यह बात बहुत ही महत्त्वपूर्ण है। मास्को में बहुत से विभिन्न अस्पताल हैं, बच्चों के अस्पताल हैं, आँखों के अस्पताल हैं, दाँतों के अस्पताल हैं। हर एक इलाक़े में अपने अलग अस्पताल हैं, इन अस्पतालों का नाम है पॉलीक्लीनिक। वहाँ डाक्टर मरीज़ों की बीमारियों का कारण मालूम करते हैं और इनका इलाज करते हैं। हमारे इंस्टीट्यूट में भी अपना छोटा सा पॉलीक्लीनिक है।

सोवियत लोग मास्को को बहुत पसंद करते हैं। मास्को सुंदर है, मास्को बड़ा है, मास्को हमारे देश के दिल जैसा है।

СЛОВА
नये शब्द

पुराना пурāнā старый, старинный, древний
ऐतिहासिक айтиhāсик 1. исторический; 2. *м.* историк
ज़ार зāр *м. ист.* царь
रूस рӯс Россия
पुल пул *м.* мост
मिलाना милāнā *п.* 1) соединять (को *что-л.*, से *с чем-л.*); 2) добавлять (को *что-л.*, में *во что-л.*)
पेड़ пэр̣ *м.* дерево, растение
चहलपहल чаhал-паhал *ж.* 1) деятельность, активность; 2) веселье; 3) блеск, великолепие; 4) шум, оживление
नुक्कड़ нуккар̣ *м.* угол (*улицы, дома*)
-मंज़िला -манзилā *изм. и неизм.* -этажный (*выступает как второй элемент сложного слова, напр.* आठ-मंज़िला 'восьмиэтажный')
पीना пӣнā *п.* пить
ख़रीदना харӣднā *п.* покупать
कई каӣ несколько
जूता джӯтā *м.* башмак, туфля, ботинок
सब्ज़ी сабзӣ *ж.* овощи, зелень
बच्चा баччā *м.* 1) ребенок, дитя; 2) мальчик; 3) детёныш
विभिन्न виб^{h}инна отличный, разный
ताज़ा тāзā *изм. и неизм.* 1) свежий; 2) новый
नाई нāӣ *м.* парикмахер
घड़ीसाज़ г^{h}ар̣ӣсāз *м.* часовщик
स्टेशन стэшан *м.* станция, вокзал, остановка
ज़रिये зарийэ: के ~ *послелог* посредством, при помощи; благодаря
लाइन лāин *ж.* 1) линия, 2) очередь (*напр в магазине*)
शहर шаhар *м.* город
बाहर бāhар 1. вне, снаружи; 2. के (से) ~ *послелог* вне, за пределами
निकलना никалнā *нп.* выходить, появляться

पार pāр *м.* **1.** 1) противоположный берег; 2) другая сторона; ~ करना *п.* пересекать, переходить (*улицу, реку*); **2.** के ~ *послелог* по ту сторону

अंदर андар **1.** внутрь, внутри; **2.** के ~ *послелог* 1) внутрь, внутри; 2) в течение, в продолжение

नीचे нӣчэ низко, внизу, снизу, вниз

शिक्षालय шикшāлай *м.* учебное заведение

हज़ार hазāр *м.* тысяча; हज़ारों тысячи

शिक्षा шикшā *ж.* 1) обучение; 2) образование

पुस्तकालय пустакāлай *м.* библиотека

रिहायशी риhāйашӣ жилой, жилищный

गिनती гинтӣ *ж.* подсчет

मुश्किल мушкил **1.** трудный, затруднительный; **2.** *ж.* трудность, затруднение; ~ से с трудом

निर्माण нирмāн *м.* строительство

तेज़ी тэзӣ *ж.* 1) острота; 2) быстрота; ~ से (के साथ) быстро, скоро

क़रीब ќарӣб **1.** 1) близко; 2) приблизительно, почти, около; **2.** के ~ *послелог* 1) близ, около, к; 2) около, приблизительно

सौ сау сто

सिनेमाघर синэмāгʰар *м.* кинотеатр

मैदान майдāн *м.* 1) долина, равнина; 2) площадь; 3) арена

क्रेमलिन крэмлин *м.* Кремль

चित्रशाला читрашāлā *ж.* картинная галерея

ज़्यादा зйāдā 1) много; 2) больше, более, свыше; से ~ более, свыше, больше чем

संग्रहालय санграhāлай *м.* музей

कला калā *ж.* 1) мастерство, искусство; 2) искусство (*живопись, музыка и т. п.*)

नमूना намӯнā *м.* 1) образец, образчик; 2) модель, фасон

थियेटर тʰийэ̄тар *м.* театр

कलाकार калāкāр *м.* художник, артист, деятель искусства

स्टेडियम стэдийам *м.* стадион

नामक нāмак называемый, под названием, [по] имени

गरमी гармӣ *ж.* жара, зной, теплота, лето; गरमियों में летом

हरा hарā зеленый

सुंदरता сундартā *ж.* красота

बनाना банāнā *п.* 1) делать; 2) создавать, строить; 3) производить

साफ़ сāф **1.** 1) чистый; ~ करना *п.* чистить, очищать; 2) ясный, понятный; **2.** 1) чисто; 2) ясно, понятно

जगह джагаh *ж.* место

सफ़ाई сафāӣ *ж.* 1) чистота; 2) чистка; уборка; 3) ясность

स्वास्थ्य свāстʰйа *м.* здоровье

रक्षा ракшā *ж.* защита, оборона, охрана

बात бāт *ж.* 1) разговор, беседа; 2) дело, вопрос

महत्त्वपूर्ण маhаттвапӯрна важный

आँख ā̃кʰ *ж.* глаз

दाँत дā̃т *м.* зуб

अलग алаг **1.** отдельный, изолированный; **2.** отдельно, особо; ~ होना *нп.* отделяться; ~ करना *п.* отделять

पॉलीक्लीनिक пāлӣклӣник *м.* поликлиника

मरीज़ марӣз **1.** больной, нездоровый; **2.** *м.* пациент, больной

बीमारी бӣмāрӣ *ж.* болезнь

मालूम мāлӯм 1) известный; 2) явный, очевидный; ~ होना *нп.* а) быть

известным; б) оказываться; в) казаться; ~ करना *п.* узнавать (से *у кого-л.*), выяснять, обнаруживать; ~ पड़ना казаться, представляться

इलाज иладж *м.* лечение

दिल дил *м.* сердце, душа

जैसा джайса 1) какой, который; 2) такой, как; подобный

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЙ И ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОММЕНТАРИЙ

व्याकरण तथा शब्दावली सम्बन्धी टिप्पणियाँ

1. के दोनों ओर 'по обеим сторонам', सड़कों के दोनों ओर 'по обеим сторонам улиц', सड़क के दूसरी ओर 'по другую сторону улицы'.

2. तरह तरह की दुकानें 'разнообразные магазины'.

3. खाने पीने की चीज़ें 'продукты питания'.

4. नाई की दुकान 'парикмахерская'.

5. घड़ीसाज़ की दुकान 'часовая мастерская'.

6. Частица सा в отличие от других частиц имеет грамматические категории рода, числа и падежа. Она изменяется аналогично прилагательным, оканчивающимся на आ. Согласуясь с именем существительным в роде, числе и падеже, частица सा принимает форму से или सी. В сочетании с прилагательными, обозначающими размер предмета или неопределенное количество, частица सा в зависимости от контекста усиливает или смягчает выражаемый ими признак и осложняет их значение понятием «очень», «весьма», например: छोटा सा घर '(очень) маленький дом', बड़ी सी दुकान 'очень большой магазин', बहुत से नगरों में 'в очень многих городах'.

7. Следует иметь в виду, что в предложениях, где обстоятельство места, обозначающее направление движения, выражено именем существительным без послелога, отсутствующий послелог подразумевается и продолжает управлять формой имени. Поэтому имя существительное (и относящиеся к нему слова) в этой функции выступают в форме косвенного падежа соответствующего числа, например: वह मेरे घर आता है 'Он приходит ко мне

(домой)', विद्यार्थी लोग मैट्रो के ज़रिये अपने इंस्टीट्यूटों जाते हैं 'Студенты на метро едут в свои институты'.

8. गिनती करना 'считать', 'подсчитывать' (की *что-л.*).

9. हो जाना 'становиться', 'стать', 'сделаться'.

10. रक्षा करना 'защищать', 'оборонять', 'охранять' (की *что-л.*).

11. इलाज करना 'лечить' (का *кого-л.*, *что-л.*).

12. Относительное местоимение जैसा 'какой' в позиции после существительных и личных местоимений выражает сравнение с предшествующим словом и приобретает значение «такой, как», «словно», «как бы». Существительные и местоимения в такого рода сочетаниях выступают в форме косвенного падежа, например: आप जैसे लोग बहुत हैं 'таких людей, как Вы, много', उस जैसी औरत 'такая женщина, как она', मास्को हमारे देश के दिल जैसा है 'Москва является как бы сердцем нашей страны'.

13. निर्माण करना 'строить' (का *что-л.*).

14. सफ़ाई करना 'чистить', 'убирать' (की *что-л.*).

15. **बात करना 'вести разговор, беседу', 'беседовать' (से, के साथ *с кем-л.*); की, पर, के बारे में** *о ком-л., чем-л.*).

УПРАЖНЕНИЯ

अभ्यास

1. Прочитайте, перепишите и переведите урок.

पाठ को पढ़िये, कापियों में लिखिये और उसका अनुवाद कीजिये।

2. Ответьте на вопросы.

निम्नलिखित सवालों का जवाब दीजिये।

१) आप किस नगर में रहते हैं?
२) आप किस सड़क पर रहते हैं?
३) क्या आपका घर नया है?
४) आपके घर का नम्बर क्या है?
५) घर में कितनी मंज़िलें हैं?

६) क्या आपके घर की पहली मंज़िल पर दुकानें हैं?
७) आपकी सड़क पर कौनसी दुकानें हैं?
८) आप खाने-पीने की चीज़ें कहाँ से ख़रीदते हैं?
९) क्या आप दुकानों में रोज़ाना जाते हैं?
१०) आप जूते और किताबें कहाँ से ख़रीदते हैं?
११) क्या आप मैट्रो के ज़रिये इंस्टीट्यूट जाते हैं?
१२) क्या मैट्रो का स्टेशन आपके घर से दूर है?
१३) घर से इंस्टीट्यूट तक पहुँचने में आपको कितना समय लगता है?
१४) क्या मैट्रो के स्टेशनों में ताज़ी हवा आने का प्रबन्ध है?
१५) मास्को के किन पुलों के नाम आप जानते हैं?
१६) दिल्ली किस नदी के तट पर स्थित है?
१७) मास्को में कितने थियेटर और संग्रहालय हैं?
१८) क्या आपके इंस्टीट्यूट में पुस्तकालय है?
१९) क्या मास्को साफ़ नगर है?
२०) आपके इलाक़े में कौनसे अस्पताल हैं?
२१) मास्को में कितने स्टेडियम हैं?
२२) मास्को की किन जगहों को आप ज़्यादा पसंद करते हैं?
२३) मास्को में बच्चों का इलाज कहाँ होता है?
२४) क्या बीमारी का कारण मालूम करना मुश्किल है?
२५) त्रेत्याकोव चित्रशाला सोवियत संघ के बाहर भी क्यों मशहूर है?
२६) लेनिनग्राद में रूसी कला के नमूने कौनसे संग्रहालय में उपस्थित हैं?
२७) क्या मास्को पुराना नगर है?
२८) क्रेमलिन किस मैदान में स्थित है?
२९) मास्को के ऐतिहासिक स्थानों के नाम क्या हैं?
३०) क्यों मास्को हमारे देश के दिल जैसा है?

3. Переведите предложения.
निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

१) हमारे रिश्तेदार लेनिनग्राद में रहते हैं। पहले लेनिनग्राद ज़ार के रूस की राजधानी था। उस समय[2] लेनिनग्राद का नाम था सेन्ट-पीटर्सबर्ग। इस नगर में लेनिन काम करते थे इसलिये अब उसका नाम लेनिनग्राद है। लेनिनग्राद बहुत पुराना शहर नहीं है लेकिन वह बहुत मशहूर ऐतिहासिक नगर है। लेनिनग्राद निवा नदी के तटों पर स्थित है। शहर में बहुत-से छोटे और बड़े पुल हैं। वे नगर के विभिन्न इलाक़ों को मिलाते हैं। उन पुलों में से कई बहुत सुंदर हैं। हमारे रिश्तेदार एक बड़ी सड़क पर रहते हैं। सड़क के दोनों ओर पेड़ हैं। ये पेड़ सड़क को बहुत सुंदर बनाते हैं। हमारे रिश्तेदार दसमंज़िला इमारत की पाँचवीं मंज़िल पर रहते हैं। उनका फ़्लैट बहुत अच्छा है। उसमें तीन कमरे हैं। कमरों की खिड़कियाँ नदी की ओर खुलती हैं। लेनिनग्राद के संग्रहालय सोवियत संघ के बाहर भी मशहूर हैं। यहाँ रूसी कला के बहुत अच्छे नमूने हैं। सब देशों से लोग उनको देखने आते हैं। मैं भी कभी-कभी लेनिनग्राद जाता हूँ। मैं इस शहर को बहुत पसंद करता हूँ।

२) मास्को में बहुत से ऐतिहासिक स्थान हैं। लाल मैदान और क्रेमलिन मास्को के बिलकुल केन्द्र में हैं। क्रेमलिन में लेनिन रहते थे। बहुत से लोग लेनिन के फ़्लेट को देखने के लिये क्रेमलिन आते हैं। फ़्लेट में चार छोटे से कमरे हैं। एक कमरे में लेनिन रहते थे। वह कमरा उनको सोने और पढ़ने के कमरे का काम देता था। इस कमरे में एक पलंग है और खिड़की के पास लिखने की मेज़ है। दो और कमरों में लेनिन की पत्नी और बहन रहती थीं। चौथा कमरा खाने का था। कमरों के अलावा एक छोटा रसोईघर था और छोटा-सा प्रवेश-स्थान।

---
[2] उस समय 'в то время', 'тогда'.

३) दिल्ली भारत की राजधानी है। वह मास्को जैसा पुराना और ऐतिहासिक नगर है। दिल्ली यमुना नदी के दायें तट पर स्थित है। नदी के दूसरे तट पर एक नये नगर का निर्माण हो रहा है। नगर का नाम शाहदरा है। एक लंबा-सा पुल दिल्ली और शाहदरा को मिलाता है। दिल्ली में नया और पुराना नगर है। नयी दिल्ली की सड़कें लंबी और चौड़ी हैं। सड़कों के दोनों ओर हरे ऊँचे पेड़ खड़े हैं। नयी दिल्ली में सिर्फ़ कुछ इमारतें चार-पाँच, पाँच-छः मंज़िला हैं। पुरानी दिल्ली की सड़कें बहुत छोटी हैं लेकिन सुबह से शाम तक उनपर बड़ी चहलपहल होती है। पुरानी दिल्ली में एक मशहूर जगह है। उसका नाम चाँदनी चौक है। चाँदनी चौक एक लंबी सड़क है। उसके दोनों ओर तरह-तरह की बहुत-सी दुकानें हैं: खाने-पीने की चीज़ों की दुकानें हैं, जूते की दुकानें हैं, सब्ज़ी की दुकानें हैं, तैयार कपड़े की दुकानें, किताबों की दुकानें तथा दूसरी बहुत-सी बड़ी और छोटी दुकानें हैं। इन सब दुकानों की ठीक गिनती करना मुश्किल है। इनके अलावा नाई और घड़ीसाज़ की दुकानें भी हैं। नयी दिल्ली में चाँदनी चौक जैसी एक मशहूर जगह है कनाट प्लैस। लेकिन कनाट प्लैस सड़क नहीं, मैदान है। मैदान गोल है और इसमें एक लंबी गोल इमारत है। इस इमारत में बहुत-सी दुकानें हैं। इनके अलावा कनाट प्लैस में कई बड़े सिनेमाघर हैं। उनमें क़रीब एक हज़ार लोगों के लिये स्थान है। शाम को कनाट प्लैस की सुंदरता और ज़्यादा हो जाती है।

हिन्दुस्तान गरम देश है। इसलिये वहाँ शहरों की सफ़ाई बहुत महत्त्वपूर्ण होती है। दिल्ली की सड़कों और मैदानों की सफ़ाई रोज़ाना होती है।

४) मास्को में रिहायशी मकानों का निर्माण तेज़ी से हो रहा है। हमारा इलाक़ा बिल्कुल नया है। वह शहर के केन्द्र से बहुत दूर है, लेकिन मैट्रो की लाइन शहर के केन्द्र को

हमारे इलाक़े से मिलाती है। मैट्रो के ज़रिये केन्द्र पहुँचने में सिर्फ़ पचीस मिनट लगते हैं। मैट्रो का स्टेशन हमारे घर के सामने है। मैं प्रवेश-द्वार से बाहर निकलता हूँ, सड़क के नुक्कड़ तक जाता हूँ, फिर सड़क को पार करता हूँ और मैट्रो के अंदर आता हूँ।

५) मास्को सोवियत कला का एक केन्द्र है। यहाँ तीस थियेटर, क़रीब एक सौ संग्रहालय और छः-सात चित्रशालाएँ हैं। सोवियत कलाकार देश से बाहर भी मशहूर हैं। संग्रहालयों और चित्रशालाओं में बहुत से चित्र और कला के दूसरे नमूने हैं।

६) सोवियत संघ में लोगों के स्वास्थ्य की रक्षा बहुत महत्त्वपूर्ण है। इसलिये हमारे देश के हर एक नगर में कई अस्पताल और बहुत से पॉलीक्लीनिक हैं। उनमें डाक्टर लोग मरीज़ों की बीमारियों के कारण मालूम करते हैं और उनका इलाज करते हैं।

4. Заполните пропуски.

ख़ाली जगहों में आवश्यक शब्द लिखिये।

(१) नया और लंबा ... नदी के दोनों तटों को मिलाता है। (२) यह इमारत सड़क के ... पर स्थित है। (३) काम का दिन ख़त्म होने के बाद बड़े नगरों की सड़कों पर बड़ी ... होती है। (४) सड़क के दोनों ओर हरे ... खड़े हैं। (५) मैट्रो के ... बहुत सुंदर होते हैं। (६) हिन्दी भाषा ... है। (७) मास्को विश्वविद्यालय में कई हज़ार विद्यार्थी ... पाते हैं। (८) त्रेत्याकोव ... सोवियत संघ से बाहर भी ... है। (९) लेनिन नामक... में बहुत-सी किताबें हैं। (१०) रूसी संग्रहालय में रूसी ... के सुंदर ... हैं। (११) ... मकानों का निर्माण ... से हो रहा है। (१२) 'बोल्शोय' थियेटर स्वेर्दलोव नामक ... पर है। (१३) भारत में बड़ी ... होती है। (१४) गर्म देशों में शहरों की ... बहुत महत्त्वपूर्ण होती है। (१५) मैट्रो में ... हवा आने का अच्छा प्रबंध है। (१६) इस अस्पताल में आँखों की बीमारियों का ...

होता है। (१७) नदी के ... नया स्टेडियम है। (१८) मैट्रो की लाइनें नगर के विभिन्न इलाक़ों को ... हैं। (१९) मास्को की सड़कों की ... रोज़ाना होती है इसलिये वे बहुत ... होती हैं। (२०) डाक्टर बीमारी का कारण ... करता है। (२१) सोवियत संघ के ... में विभिन्न जातियों के विद्यार्थी पढ़ते हैं। (२२) मास्को के केंद्र में ... है। वह लाल मैदान पर है। (२३) वह रोज़ाना अपने ... साफ़ करता है। (२४) वह अपने माता-पिता से ... रहता है। (२५) आपके ... की देखभाल कौन करता है?

5. Переведите предложения.

हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(1) По обеим сторонам этой улицы стоят десяти- и двенадцатиэтажные здания. (2) В этом районе много новых жилых домов. (3) Мы покупаем продукты питания в продовольственном магазине на углу [улицы]. (4) В нашем институте хорошая парикмахерская. (5) Скажите, пожалуйста, когда открывается часовая мастерская? (6) В том доме живут многие преподаватели нашего института. (7) В магазине готового платья на улице Ленина имеются красивые модные пальто. (8) В каждом районе Москвы есть своя поликлиника. (9) Этот врач лечит глазные болезни. (10) Почти все станции метро в Москве очень красивы. (11) Москва — сердце Советского Союза. (12) В метро хорошая система вентиляции, поэтому там не бывает жарко. (13) Ешьте свежие овощи. (14) Линии метрополитена соединяют различные районы столицы. (15) В Москве много учебных заведений. (16) В библиотеку имени В. И. Ленина поступают книги и газеты изо всех городов нашей страны. (17) В Русском музее находятся картины известных русских художников и другие великолепные образцы русского искусства. (18) Во всех городах нашей страны строятся жилые дома, школы и больницы. (19) В Москве более ста кинотеатров. Некоторые кинотеатры вмещают более тысячи человек. (20) Стадион имени В. И. Ленина расположен на берегу Москвы-реки. (21) Новый двухъярусный мост соединяет центр Москвы с новым жилым районом. (22) Мы чистим зубы два раза в день. (23) Его отец — детский врач. Он работает в детской поликлинике имени Семашко (सेमाश्को). (24) Узнайте, пожалуйста, где находится зубная по-

ликлиника. (25) Кто лечит вашего отца? — Его лечит доктор Петров. (26) В нашей стране много древних исторических городов. (27) Летом Москва становится еще красивее.

6. Опишите на хинди какой-нибудь город Советского Союза.
हिन्दी में सोवियत संघ के किसी शहर का वर्णन कीजिये।

7. Составьте устно предложения, используя следующие словосочетания.
निम्नलिखित शब्दसमुदायों का प्रयोग करके मौखिक रूप से वाक्य बनाइये।

गिनती करना, इलाज करना, मालूम करना, शिक्षा पाना, के दोनों ओर, इस प्रकार, जूते की दुकान, स्वास्थ्य की रक्षा, सुंदर बनाना, तरह तरह का, पार करना, बाहर निकलना, अंदर आना, मकानों का निर्माण, बीमारी का कारण, कला का नमूना।

8. Поставьте вопросы к выделенным словам.
मोटे टाइप में छपे शब्दों के लिये प्रश्न बनाइये।

(१) दादी जी **उसके बच्चों** की देखभाल करती हैं। (२) **खाने की** चीज़ों की दुकानों से लोग **खाने-पीने की** चीज़ें ख़रीदते हैं। (३) सोवियत संघ में **रिहायशी मकानों** का निर्माण **तेज़ी से** हो रहा है। (४) वह **आँखों के** अस्पताल में काम करते थे। (५) हमारे घर में **घड़ीसाज़ और नाई की** दुकानें हैं। (६) **स्वास्थ्य** की रक्षा बहुत ही महत्त्वपूर्ण है। (७) **मास्को** की सड़कें बहुत साफ़ होती हैं। (८) लेनिनग्राद में **बहुत से** ऐतिहासिक स्थान हैं। (९) वह **किताब पढ़ रहा** है। (१०) **लेनिन नामक** पुस्तकालय हमारे देश के बाहर भी मशहूर है।

9. Напишите антонимы к словам.
निम्नलिखित शब्दों के विपरीतार्थक शब्द लिखिये।

नया, अंदर, स्वास्थ्य, सफ़ेद, ऊँचा, खुला, खोलना, शाम, लेना, खुलना।

10. Выпишите из текста в два столбика все новые имена существительные: в один — мужского рода, а в другой — женского.

पाठ से दो कालमों में सब नयी संज्ञाएँ लिखिये, एक में – पुलिंग शब्द और दूसरे में – स्त्रीलिंग।

11. Переведите предложения.

हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

Древний исторический город Углич расположен по обоим берегам Волги. Когда-то он был одним из известных центров России. Но он был маленьким городком. В городском музее висят картины старого Углича. На них мы видим маленькие одноэтажные дома, маленькие улицы, очень много церквей (गिरजाघर). В городе была всего одна больница и две школы. Сейчас Углич— один из центров пищевой промышленности (खाद्य-उद्योग). В городе два средних учебных заведения — строительный техникум (निर्माण-शिक्षालय) и педагогическое училище (अध्यापक-शिक्षालय) — и более десяти средних школ. В городе две больницы и пять поликлиник. Сейчас в городе идет большое жилищное строительство. Кроме жилых домов возводятся здания новых школ, больниц, кинотеатров. Сейчас угличане строят новый стадион на пять тысяч мест. В новых жилых районах открывается много больших магазинов: продовольственных, овощных, обувных, книжных. На улице Ленина открыт большой магазин готового платья. В городском музее имеются прекрасные образцы древнего русского искусства, старинные книги и картины. Музей Углича известен и за пределами Советского Союза.

Летом жители города любят отдыхать на берегу Волги. Городской парк расположен у самой реки. Здесь в жаркие дни отдыхают все угличане. Волга и парк делают этот город еще красивее.

Товарищи москвичи, приезжайте отдыхать в Углич!

12. Перепишите и переведите диалог.

निम्नलिखित बातचीत को कापी में लिखिये और उसका अनुवाद कीजिये।

— मित्रो, अब हम लेनिन सड़क पर जा रहे हैं। देखिये सड़क के दोनों ओर कितनी सुंदर और ऊँची इमारतें खड़ी हैं। ये सब नयी ही हैं। कुछ समय पहले यहाँ सिर्फ़ छोटे मकान थे, लेकिन अब इस इलाक़े में रिहायशी मकानों, स्कूलों और अस्पतालों का निर्माण तेज़ी से हो रहा है।

— बताइये, ये इमारतें कितनी मंज़िलों की हैं?

–तो ग्राप ख़ुद देखिये–ये ग्राठ, दस ग्रौर बारह मंज़िलों की हैं।

–क्या उनमें लिफ़्ट का प्रबंध है?

–जी हाँ, ज़रूर।

–ग्रच्छा, बताइये, क्या यहाँ ग्रलग ग्रलग परिवारों के लिये ग्रलग ग्रलग फ़्लेट भी हैं?

–हाँ, क़रीब सब परिवार ग्रलग फ़्लेटों में रहते हैं, लेकिन कभी-कभी ऐसा भी होता है कि एक फ़्लेट में दो परिवार रहते हैं।

–ठीक है। भारत में भी हम नये रिहायशी मकान, स्कूल ग्रौर ग्रस्पताल बना रहे हैं।

–हाँ, मैं यह जानती हूँ।

–देवी जी, बताइये, इस इलाक़े में संग्रहालय या थियेटर हैं?

–जी नहीं, यहाँ कई सिनेमाघरों के ग्रलावा सिर्फ़ रिहायशी मकान हैं।

–तो सब थियेटर ग्रौर संग्रहालय मास्को के केंद्र में हैं?

–जी हाँ, क़रीब सब केंद्र में हैं।

–क्या यह ग्रस्पताल है?

–जी हाँ।

–यह कौनसा ग्रस्पताल है?

–दाँतों का।

–देवी जी, हम ग्रस्पताल के ग्रंदर ग्राना चाहते हैं।

–ग्रच्छा, ग्राइये।

–साथी, ग्रापके बड़े डाक्टर कहाँ हैं?

–वे ग्रपने ही कमरे में हैं, दूसरी मंज़िल पर।

–शुक्रिया।

* * *

–नमस्ते, डाक्टर जी।

–नमस्ते। ग्राप लोग कौन हैं?

—हम भारत के विद्यार्थी हैं। हम आपका अस्पताल देखना चाहते हैं।

—बहुत अच्छा। देखिये। हमारा अस्पताल बिलकुल नया है। सब कमरे बड़े और रोशन हैं। अस्पताल में अट्ठाईस डाक्टर काम करते हैं। उनमें ज़्यादा स्त्रियाँ हैं। हम दाँतों का इलाज करते हैं। क्या आप लोग हमारी मदद चाहते हैं?

—नहीं, नहीं, शुक्रिया। आप बताइये, मदद पाने के लिये रोज़ाना कितने लोग आते हैं?

—क़रीब दो सौ।

—यह तो बहुत ज़्यादा है!

—हाँ, लेकिन हमारा इलाक़ा भी बड़ा है।

—हाँ, हाँ, हम ख़ुद यह देखते हैं। अच्छा, डाक्टर जी, आपका परिचय पाने और बातचीत करने से हम को बड़ी ख़ुशी है। लेकिन हम जल्दी कर रहे हैं, इसलिये इजाज़त दीजिये। हम जा रहे हैं। नमस्ते, डाक्टर जी।

—नमस्ते मित्रो।

—देवी जी। मास्को की सड़कें बहुत साफ़ होती हैं। क्या सड़कों की सफ़ाई रोज़ाना होती है?

—हाँ, रोज़ाना होती है। नगर की सफ़ाई निवासियों के स्वास्थ्य की रक्षा के लिये बहुत ही महत्त्वपूर्ण है।

—ठीक है। गर्म देशों में यह बात और ज़्यादा महत्त्वपूर्ण हो जाती है।

—मित्रो, देखिये, यह ऊँची इमारत मास्को विश्वविद्यालय है। वह नदी के तट पर स्थित है। नदी के पार लेनिन स्टेडियम है। नया दोमंज़िला पुल दोनों तटों को मिलाता है। पहली मंज़िल पर मैट्रो का स्टेशन है।

—इस जगह से मास्को और सुंदर लगता है। भाइयो, देखिये मास्को कितना बड़ा है।

—मित्रो, छः बजे हैं। अब घर जाने का समय है।

13. Выучите названия месяцев.

महीनों के नाम याद कीजिये

जनवरी	(*ж.*)	'январь'	जुलाई	(*ж.*)	'июль'
फ़रवरी	(*ж.*)	'февраль'	अगस्त	(*м.*)	'август'
मार्च	(*м.*)	'март'	सितम्बर	(*м.*)	'сентябрь'
अप्रैल	(*м.*)	'апрель'	अक्तूबर	(*м.*)	'октябрь'
मई	(*ж.*)	'май'	नवम्बर	(*м.*)	'ноябрь'
जून	(*м.*)	'июнь'	दिसम्बर	(*м.*)	'декабрь'

14. Выучите числительные.

निम्नलिखित संख्याओं को याद कीजिये।

३१	इकतीस	31	३६	छत्तीस	36
३२	बत्तीस	32	३७	सैंतीस	37
३३	तैंतीस	33	३८	अड़तीस	38
३४	चौंतीस	34	३९	उनतालीस	39
३५	पैंतीस	35	४०	चालीस	40

УРОК V

ГРАММАТИКА

ИМЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ

ВЫРАЖЕНИЕ СТЕПЕНЕЙ КАЧЕСТВА

В языке хинди имена прилагательные (за исключением некоторых прилагательных, заимствованных из санскрита и персидского языка) не имеют особых морфологических форм для выражения степеней сравнения. Бóльшая или меньшая степень качества или признака предмета по сравнению с тем же качеством или признаком другого предмета (сравнительная степень) выражается определенной конструкцией, при которой сравниваемый предмет обычно выступает в предложении в роли подлежащего, прилагательное — именной части сказуемого, а имя (или местоимение), с которым данный предмет сравнивается, стоит в косвенном падеже с определенными послелогами. При выражении сравнительной степени употребляются следующие послелоги:

1) से 'от', 'из', например: यह किताब उस (किताब) से अच्छी है 'Эта книга лучше той (книги)';

2) में 'в', 'среди' или में से 'из', например: इन घरों में (में से) हमारा घर ऊँचा है 'Наш дом выше этих домов' (букв. 'Среди (из) этих домов наш дом высокий');

3) послелоги и послеложные словосочетания сравнения के मुक़ाबले, की अपेक्षा, की तुलना में и др. 'по сравнению с', например: मेरा भाई उसके मुक़ाबले बड़ा है 'Мой брат старше него'; यह मेज़ उसकी मेज़ की अपेक्षा छोटी है 'Этот стол меньше его стола'.

Самая высокая или самая малая степень качества или признака по сравнению с тем же качеством или признаком в других предметах (превосходная степень) выражается:

1) сочетанием определительного местоимения सब 'все' с послелогом से 'от', 'из' (или, реже, послелогом में 'в', 'среди') и прилагательного, например: इस नगर में यह सबसे बड़ी सड़क है 'В этом городе это самая большая улица'; यह घर सब में अच्छा है 'Этот дом самый лучший' (букв. 'Этот дом среди всех хороший');

2) постановкой послелогов में 'в', 'среди', से 'от', 'из' или में से 'из' после обозначения всей совокупности однородных предметов, из которых один наиболее выделяется по степени свойства, качества или признака; при этом совокупность однородных предметов обозначается определительным местоимением सब 'все' и именем существительным в косвенном падеже множественного числа, например: यह मेज़ सब मेज़ों में (से, में से) छोटी है 'Этот стол самый маленький' (букв. 'Среди (из) всех столов этот стол маленький');

3) повторением прилагательного с послелогом से 'от', 'из', например: बड़े से बड़ा घर 'самый большой дом', अच्छी से अच्छी किताब 'самая лучшая книга'.

Имена прилагательные санскритского и иранского происхождения могут иногда образовывать степени сравнения посредством санскритских (तर и तम) и иранских (तर и तरीन) суффиксов степеней сравнения, присоединяемых непосредственно к основе, например: उच्च 'высокий' — उच्चतर 'выше', 'более высокий', उच्चतम 'наивысший', 'самый высокий'; अधिक 'большой' — अधिकतर 'больший', अधिकतम 'наибольший', 'самый большой'; सफ़ेद 'белый' — सफ़ेदतर 'белее', सफ़ेदतरीन 'самый белый'.

ГЛАГОЛ

ОТЫМЕННЫЕ ГЛАГОЛЫ

В языке хинди имеется значительное число производных глаголов, образованных от существительных, прилагательных, причастий (иранского и арабского происхождения, осознающихся в языке хинди как существительные и прилагательные) и местоимений. Эти глаголы, получившие общее название «отыменные глаголы», делятся на простые и сложные.

ПРОСТЫЕ ОТЫМЕННЫЕ ГЛАГОЛЫ

Простые отыменные глаголы обычно образуются присоединением непосредственно к существительному, прилагательному или местоимению глагольного суффикса ना, например: खेल 'игра' — खेलना 'играть', ख़रीद 'покупка' — ख़रीदना 'покупать', लँगड़ा 'хромой' — लँगड़ाना 'хромать', कम 'малый', 'мало' — कमना 'уменьшаться', अपना 'свой' — अपनाना 'усваивать', 'присваивать'.

Переходность и непереходность простых отыменных глаголов, как правило, определяется способностью последних принимать или не принимать прямое дополнение.

СЛОЖНЫЕ ОТЫМЕННЫЕ ГЛАГОЛЫ

Сложные отыменные глаголы образуются сочетанием существительных и прилагательных в основном с глаголами करना 'делать' и होना 'быть'.

В сложных отыменных глаголах имя обозначает только название действия или состояния субъекта. Все личные и неличные формы образуются от служебного глагола.

Особенность сложных отыменных глаголов, образованных от существительных, заключается в том, что их именная часть теряет формальные свойства имени существительного: глагольная часть сказуемого в предложении, выраженная служебным глаголом, согласуется не с ней, а с подлежащим, например: हमारे पाठ ठीक नौ बजे शुरू होते हैं 'Наши занятия начинаются ровно в девять часов'.

Все сложные отыменные глаголы выступают в предложении в функции одного члена, а именно — простого глагольного сказуемого.

Переходность и непереходность сложных отыменных глаголов зависит от лексического значения служебных глаголов. Отыменные глаголы, образованные посредством глагола करना 'делать', — переходные, а посредством глагола होना 'быть' — непереходные, например: शुरू करना 'начинать', शुरू होना 'начинаться' (शुरू *м.* 'начало'); ख़त्म करना 'кончать', 'заканчивать', ख़त्म होना 'кончаться', 'оканчиваться' (ख़त्म *м.* 'конец', 'окончание'); पसन्द करना

‘любить’, ‘выбирать’, ‘облюбовывать’ (पसन्द 1. ‘приятный’, ‘угодный’; 2. *ж.* ‘вкус’, ‘выбор’); पैदा करना ‘порождать’, ‘добывать’, ‘производить’, पैदा होना ‘рождаться’, ‘появляться’ (पैदा 1. ‘[по]-рожденный’, ‘добытый’, ‘произведенный’; 2. *ж.* ‘заработок’, ‘прибыль’, ‘доход’); महसूस करना ‘чувствовать’, ‘ощущать’, महसूस होना ‘чувствоваться’, ‘ощущаться’ (महसूस ‘ощутимый’).

ГЛАГОЛЬНО-ИМЕННЫЕ СОЧЕТАНИЯ

Наряду со сложными отыменными глаголами в языке хинди широко используются и сочетания «имя + глагол», состоящие из существительного и глаголов करना ‘делать’, रखना ‘держать’, ‘сохранять’, देना ‘давать’ и др., а также из прилагательного и глаголов करना ‘делать’, रखना ‘держать’, ‘сохранять’ и होना ‘быть’, например: देखभाल करना ‘присматривать’, इलाज करना ‘лечить’, इजाज़त देना ‘разрешать’, तैयार करना ‘готовить’, ‘приготавливать’, मालूम करना ‘выяснять’, क़ायम रखना ‘сохранять’, मालूम होना ‘быть известным’ и т. п.

Компоненты глагольно-именных сочетаний с существительным в качестве именной части, несмотря на их семантическое и фразеологическое единство, функционируют в предложении как самостоятельные члены, т. е. как глаголы и относящиеся к ним прямые дополнения. В таких сочетаниях связь между существительным, входящим в состав глагольно-именного сочетания, и относящимся к нему дополнением, выраженным существительным, местоимением или инфинитивом, обычно осуществляется при помощи послелогов का, की, पर, में, से и को (при глаголе देना ‘давать’), например: पॉलीक्लीनिक में डाक्टर मरीज़ों का इलाज करते हैं ‘В поликлинике врачи лечат больных’ (букв. ‘... делают лечение больных’); मास्को के स्कूलों, पुस्तकालयों, अस्पतालों और दुकानों तथा रिहायशी मकानों की ठीक गिनती करना बहुत मुश्किल है ‘Очень трудно точно подсчитать количество школ, библиотек, больниц, магазинов и жилых домов Москвы’; आपका परिचय पाने से मुझे बड़ी ख़ुशी है ‘Я очень рад познакомиться

с Вами'; उसको आने की इजाज़त दीजिये 'Разрешите, пожалуйста, ему войти'.

Компоненты глагольно-именных сочетаний, образованных от прилагательных и служебных глаголов करना 'делать', रखना 'держать', 'сохранять' и होना 'быть', также сохраняют свою лексическую и грамматическую самостоятельность. В предложении они выступают соответственно: прилагательное — в функции именной части (присвязочного члена), а служебный глагол — в роли глагольной части именного сказуемого, например: पॉलीक्लीनिक में डाक्टर बीमारी का कारण भी मालूम करते हैं 'В поликлинике врачи ставят и диагноз болезни' (букв. '... делают известной и причину болезни'); इन लोगों को यह मालूम है 'Этим людям это известно' (букв. 'Этим людям это известный есть').

ПОРЯДОК СЛОВ В ПРОСТОМ РАСПРОСТРАНЕННОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ

Порядок слов в предложении хинди не является свободным. Все члены предложения имеют более или менее определенное место, хотя в зависимости от контекста они могут быть и переставлены. Порядок слов в предложении бывает прямым, когда слова в предложении располагаются в обычной последовательности, обусловленной грамматическим строем языка, и инверсивным (обратным).

При прямом порядке слов члены простого повествовательного предложения располагаются следующим образом.

Подлежащее ставится либо в самом начале предложения, либо после обстоятельства времени (а иногда и места), например: हम हिन्दी भाषा सीखते हैं 'Мы изучаем язык хинди'; नाश्ते के बाद माता जी, पिता जी और बड़े भाई काम पर जाते हैं 'После завтрака мать, отец и старший брат уходят на работу'; इन दुकानों में हम खाने-पीने की चीज़ें ख़रीदते हैं 'В этих магазинах мы покупаем продукты питания'.

Сказуемое всегда находится в конце предложения, например: सुंदर और बड़े पुल मास्को नदी के तटों को मिलाते हैं 'Большие и красивые мосты соединяют берега Москвы-реки'.

В предложениях с именным сказуемым замыкает предложение глагольная часть сказуемого, например: 'बोल्शोय' थियेटर और

उसके कलाकार देश से बाहर भी बहुत मशहूर हैं 'Большой театр и его артисты широко известны и за пределами страны'.

Прямое дополнение управляется переходным глаголом и обычно предшествует ему, например: तैयार कपड़े की दुकानों से हम तरह-तरह के कपड़े ख़रीदते हैं 'В магазинах готового платья мы покупаем различную одежду'.

Косвенное дополнение в большинстве случаев предшествует прямому дополнению, например: दादा जी और दादी जी माता जी को गृहस्थी के काम में मदद देते हैं 'Дедушка и бабушка помогают (букв. делают помощь) маме в домашних делах'.

Определение обычно предшествует определяемому слову, например: मास्को में बहुत से ऐतिहासिक स्थान हैं 'В Москве очень много исторических мест'. При наличии в предложении двух и более определений определение, выраженное прилагательным, ставится непосредственно перед определяемым словом, например: सोवियत संघ का सबसे बड़ा नगर मास्को है 'Самым большим городом Советского Союза является Москва'. Если в предложении имеется несколько определений, выраженных прилагательными, то определение, выраженное качественным прилагательным, предшествует определению, выраженному относительным прилагательным. Относительное прилагательное ставится перед определяемым словом, так как оно в таких случаях обычно обозначает наиболее характерный признак, например: मास्को बहुत पुराना ऐतिहासिक नगर है 'Москва очень древний, исторический город'.

Обстоятельство места обычно располагается либо перед сказуемым, либо в самом начале предложения, перед подлежащим, либо после подлежащего, например: हम लोग एक नये बड़े और रोशन फ़्लेट में रहते हैं 'Мы живем в новой, большой и светлой квартире'; यहाँ बहुत से लोग आते हैं 'Сюда приходит очень много людей'; वे एक इंस्टीट्यूट में अँग्रेज़ी भाषा पढ़ाते हैं 'Он преподает в институте английский язык'.

Обстоятельство времени обычно либо предшествует подлежащему, либо следует непосредственно за ним, либо (реже) ставится перед сказуемым, например: शाम के समय हम सब बैठक

में जमा होते हैं 'Вечером мы все собираемся в гостиной'; दादा जी शाम को अख़बार पढ़ना पसन्द करते हैं 'Дедушка вечером любит читать газеты'; मैं यह अख़बार कल पढ़ता था 'Я эту газету читал вчера'.

Обстоятельство цели большей частью ставится после подлежащего, например: वह इस किताब के लिये यहाँ आता है 'Он приходит сюда ради этой книги'.

Обстоятельство образа действия очень часто ставится перед сказуемым, например: वे अँग्रेज़ी साहित्य भी अच्छी तरह जानते हैं 'Они хорошо знают и английскую литературу'.

В вопросительных и побудительных предложениях в основном сохраняется порядок слов, изложенный выше, например: आप किस मंज़िल पर रहते हैं? 'На каком этаже Вы живете?'; आप यहाँ उस आराम-कुरसी पर बैठिये 'Садитесь, пожалуйста, сюда, в то кресло'.

УПРАЖНЕНИЯ
अभ्यास

1. Переведите предложения.

हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

I. (1) Москва больше Ленинграда. (2) Второе упражнение труднее первого. (3) Волга длиннее Ганга. (4) Здание музея выше здания кинотеатра. (5) Киев (किएव) древнее Москвы. (6) Улицы нашего города чище, чем улицы других городов. (7) Стадион имени В. И. Ленина больше стадиона «Динамо» (डाइनमो). (8) Улица Горького короче проспекта Ленина. (9) Кинотеатр «Москва» меньше кинотеатра «Россия». (10) Она моложе своей сестры.

II. (1) Этот город более древний, чем наш. (2) Он знает хинди лучше, чем его брат. (3) Ганг шире Джамны (यमुना). (4) В нашей квартире гостиная светлее, чем спальня. (5) Эта ткань красивее, чем та. (6) Он живет ближе к метро, чем его сестра. (7) Парикмахерская на нашей улице лучше других парикмахерских города.

III. (1) Библиотека имени В. И. Ленина — самая большая библиотека в нашей стране. (2) Московский университет — самое высокое здание в Советском Союзе. (3) Киев — самый древний город на Руси. (4) Проспект Ленина — самая длинная улица в Москве. (5) Это самое старое учебное заведение в нашем городе. (6) Это самая маленькая комната в нашей квартире. (7) Он самый высокий человек в нашем доме. (8) Этот мост самый большой в Москве. (9) Третье упражнение было самым трудным. (10) Это самый красивый парк города.

2. Исправьте порядок слов и переведите.

शब्दक्रम को ठीक कीजिये और रूसी में अनुवाद कीजिये।

(१) बहुत मुश्किल होता है मास्को की सड़कों पर जाना काम का दिन ख़त्म होने के बाद। (२) घर पर मैं पढ़ रहा था शाम को एक अच्छी किताब। (३) मिलाती हैं मैट्रो की लाइनें विभिन्न इलाक़ों को शहर के। (४) मास्को के एक मैदान पर चौड़े बड़ी दुकान कपड़ों की है। (५) स्वास्थ्य की रक्षा के लिये मास्को के निवासियों के बहुत महत्वपूर्ण होता है अस्पतालों का निर्माण करना। (६) बीमारी का कारण मालूम करते हैं डाक्टर और करते हैं मरीज़ों का इलाज। (७) तीस मास्को में थियेटर हैं थियेटर "बोल्शोय" सब से उन में मशहूर है। (८) लेनिन स्टेडियम सब से है बड़ा संघ सोवियत में। (९) जैसा है दिल हमारे देश की राजधानी मास्को। (१०) दुकान है नाई की दूसरी दुकानों के अलावा सामने हमारे घर के। (११) लोग घर हमारे के जाते हैं सुबह को घर से काम पर। (१२) पहली मंज़िलों पर इन घरों की हमारी सड़क के दुकानें हैं कपड़ों, किताबों, खाने-पीने की चीज़ों की और। (१३) पुल बड़े और तरह-तरह के सुंदर मिलाते हैं नदी मास्को के तटों दोनों को। (१४) जल्दी कर रहा हूँ आने के लिये मैं अपने घर में शाम के समय। (१५) प्रबन्ध है अच्छा बहुत हवा ताज़ी आने का मैट्रो के स्टेशनों में।

3. Переведите предложения.

हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

I. (1) Уроки языка хинди начинаются в девять часов утра. (2) Когда (कब) вы кончаете работать? (3) У нее очень хороший вкус. (4) Вечером мы очень любим смотреть телевизор. (5) Узнайте, пожалуйста, где он живет. (6) Кто у вас в семье готовит обед? (7) В нашем доме есть магазин готового платья. (8) Она готова к отъезду. (9) Этот артист известен и за пределами нашей страны. (10) Очень трудно переводить с русского языка на хинди. (11) В начале урока мы повторяем новые слова. (12) Он торопится на работу.

II. (1) Это самый лучший перевод книги на русский язык. Переведите, пожалуйста, третий урок. (2) Он работает на строительстве нового кинотеатра. Рабочие строят здание школы. (3) Он хочет получить разрешение на поездку в Советский Союз. Позвольте уйти. (4) Я рад познакомиться с Вами. Познакомьте моего друга с вашей сестрой. (5) Строительство новых больниц является очень важным делом. (6) Лечить детей очень трудно. Мою сестру лечит доктор Петров (पेत्रोव). (7) Днем за моим младшим братом присматривает дедушка. Уроки брат тоже готовит под его присмотром (8). Все знают о (के बारे में) помощи Советского Союза Индии. Эта помощь очень разнообразна. (9) Сестре нравится заниматься домашним хозяйством. (10) Эта комната служит брату кабинетом. (11) Заучивание новых слов занимает много времени. (12) Подсчитать все большие и малые реки Советского Союза очень трудно.

ТЕКСТ

पाठ

भारत और सोवियत संघ का जलवायु

भारत के विभिन्न भागों का जलवायु अलग अलग है। उत्तरी भारत की आबोहवा ठंडी है। हिमालय पहाड़ में ऊँचे स्थानों पर सदा बर्फ़ ही बर्फ़ होती है। गंगा – यमुना के मैदानी इलाक़ों में आम तौर पर छः मौसम होते हैं –

वसंत, गर्मी, बरसात (वर्षा), शरद्, जाड़ा (सर्दी) और पतझड़। सागर के तट के मैदानों में जलवायु न अधिक गर्म है न ठंडी। भारत के दक्षिण में सदा सख़्त गरमी होती है।

हम आप को भारत की राजधानी – दिल्ली – के जलवायु के बारे में बताना चाहते हैं। दिल्ली भारत के उत्तर में यमुना नदी के तट पर स्थित है। उसका जलवायु समशीतोष्ण है। उत्तर भारत में नया साल मार्च के महीने से शुरू होता है। इस समय से भारत में बसन्त का मौसम शुरू होता है। सर्दी के बाद पतझड़ का मौसम होता है, इसलिये बसंत में पेड़ों पर नयी और हरी हरी पत्तियाँ निकलने लगती हैं। इस मौसम में दिल्ली में न सर्दी होती है और न अधिक गरमी। लेकिन अप्रैल के महीने में यहाँ पर तापमान बढ़ने लगता है और गरमी का मौसम शुरू होता है। गरमियों में बहुत गर्म हवा – लू – चलने लगती है और पश्चिम के रेगिस्तान से तूफ़ान आते हैं। दिन को धूप में रहना बहुत मुश्किल होता है। दिन का तापमान पैंतीस डिग्री से ज़्यादा होता है और रात को तापमान तीस डिग्री से नीचे नहीं गिरता। इस समय बारिश बिलकुल नहीं होती और खेत ख़ुश्क हो जाते हैं। सब से सख़्त ख़ुश्की हिन्दुस्तान के राजस्थान प्रदेश में होती है।

जून के महीने में बंगाल की खाड़ी और अरब सागर से ठंडी हवाएँ चलने लगती हैं। इन हवाओं के साथ बहुत सा पानी आता है। इस तरह की बरसाती हवाओं का नाम मानसून है। मानसून पश्चिमी घाट के पहाड़ों पर बारिश करती है और वह उत्तर की तरफ़ भी जाती है। बम्बई और मध्य प्रदेश तक अरब सागर की मानसून से वर्षा होती है और बंगाल, उत्तर प्रदेश तथा दिल्ली में बंगाल की खाड़ी की मानसून से। दिल्ली में मानसून जुलाई के शुरू में आती है। इस समय वहाँ पर मूसलधार बारिश होती है।

बारिश से खेत उपजाऊ हो जाते हैं। इस से फ़सलें अच्छी होती हैं। फल भी अच्छी तरह पकते हैं। मानसून के समय मौसम गरमी के मौसम से ठंडा और नम होता है।

अक्तूबर के महीने में वर्षा ख़तम होती है। और तापमान गिरने लगता है। इसके बाद शरद् का मौसम होता है। नवम्बर से ठंडी हवाएँ चलने लगती हैं। सर्दी का मौसम आता है, जाड़ा हो जाता है। भारत में जाड़ा सब से ठंडा मौसम है, लेकिन वह साल का सब से अच्छा मौसम भी है। दिन में तेज़ धूप चमकती है और तापमान लगभग बीस-पचीस डिग्री तक पहुँचता है। रातें ठंडी होती हैं और तापमान पाँच-दस डिग्री तक गिरता है। जाड़े का मौसम आम तौर पर ख़ुश्क होता है, बारिश बहुत नहीं होती। महीने में मुश्किल से एक बार वर्षा होती है। भारत के लोग यह मौसम बहुत पसन्द करते हैं।

सोवियत संघ भारत से उत्तर की ओर हिमालय पहाड़ों के पीछे शुरू होता है, इसलिये वहाँ की आबोहवा बिलकुल दूसरी होती है। भारत में छः मौसम होते हैं लेकिन सोवियत संघ में सिर्फ़ चार मौसम होते हैं—वसन्त, गरमी, शरद् (पतझड़) और जाड़ा।

सोवियत संघ के उत्तरी और मध्य भाग का जाड़ा भारत के उत्तर के जाड़े से ठंडा है। इस समय सोवियत संघ के इन भागों में बहुत बर्फ़ पड़ती है और तापमान ज़ीरो के नीचे गिरने लगता है। कभी-कभी कड़ाके का जाड़ा होता है, तब तापमान ज़ीरो से पैंतीस डिग्री नीचे तक पहुँचता है। ऐसे दिनों में लोग सर्दी से ठिठुरते हैं।

जाड़े में बर्फ़ के तूफ़ान आते हैं। ठंडी हवा के झोंके बहुत सख़्त होते हैं। इस समय घरों से बाहर जाना मुश्किल हो जाता है। जाड़े में नदियाँ जमती हैं। चारों तरफ़ बर्फ़ ही बर्फ़ होती है।

मार्च के महीने में सोवियत संघ के मध्य भाग में धूप गर्म हो जाती है और बर्फ़ पिघलने लगती है। मध्य भाग में मार्च वसन्त का पहला महीना है, लेकिन उत्तर में बर्फ़ मई के महीने तक पड़ती है और वसन्त जून में आता है।

सोवियत संघ के दक्षिण में सख़्त सर्दी नहीं होती। कभी-कभी बर्फ़ पड़ती है। बारिश ज़्यादा होती है। वहाँ पर मार्च के शुरू में ही खेतों के काम शुरू हो जाते हैं।

मध्य भाग में वसन्त के समय बादल गरजने लगते हैं और वर्षा होने लगती है। पेड़ों में नयी और हरी हरी पत्तियाँ निकलती हैं। सोवियत संघ के सभी लोग वसन्त को बहुत पसंद करते हैं।

जून के महीने में गरमियाँ शुरू होती हैं। इस समय बहुत से लोग नगरों से बाहर जाना चाहते हैं। वे ज़्यादातर गाँवों में आराम करने जाते हैं और वहाँ पर नदियों में तैरते और नहाते हैं या धूप खाते हैं।

जुलाई में विद्यार्थियों की छुट्टियाँ होती हैं। विद्यार्थी भी गाँवों में या दक्षिण में सागर के नज़दीक आराम करने जाते हैं।

सितंबर में पतझड़ या शरद् का मौसम आता है। इस समय खेतों में गेहूँ और दूसरी फ़सलें तैयार हो जाती हैं और बाग़ों में फल पकते हैं। शरद् के मौसम में फिर से वर्षा होने लगती है। हवा ठंडी हो जाती है और नवम्बर में बर्फ़ पड़ने लगती है।

इस साल का जाड़ा पिछले साल के जाड़े से ठंडा था। तापमान सदा ज़ीरो के नीचे रहता था। हर समय तेज़ ठंडी हवाएँ चलती थीं। ऐसे मौसम में घर से निकलने को जी नहीं चाहता था और लोग अधिकतर घरों में ही रहते थे।

आम तौर पर सोवियत संघ का जलवायु भारत की आबोहवा से ठंडा है। भारत का जलवायु गर्म है और सोवियत संघ की आबोहवा समशीतोष्ण है।

СЛОВА

नये शब्द

जलवायु джалвāйу *м.* климат
भाग бʰāг *м.* 1) часть, доля; 2) участие
उत्तर уттар 1. северный; 2. *м.* север
पहाड़ паhāр̣ *м.* гора, холм
आबोहवा āбоhавā *ж.* климат
ठंडा ṭʰанḍā 1) холодный, морозный; 2) прохладный, свежий
सदा садā всегда
बर्फ़ барф *м., ж.* 1) лед; 2) снег
मैदानी майдāнӣ равнинный
आम āм 1) всеобщий, публичный, массовый; 2) обычный, обыкновенный
तौर таур *м.* 1) манера; 2) способ, образ
मौसम маусам *м.* 1) время года, сезон; 2) погода
वसन्त васант *м.* весна; ~ में весной
बरसात барсāт *ж.* сезон дождей
वर्षा варшā *ж.* 1) сезон дождей; 2) дождь
शरद् шарад *ж.* осень
जाड़ा джāр̣ā *м.* 1) зима, холодный сезон; जाड़ों में зимой; 2) холод
सर्दी сардӣ *ж.* 1) холод, прохлада; 2) зима; सर्दियों में зимой; 3) простуда
पतझड़ патджʰар̣ *ж.* 1) листопад; 2) осень; ~ में осенью
सागर сāгар *м.* море, океан
अधिक адʰик 1. большой; 2. 1) много; 2) больше, более, свыше
न на 1) не; 2) не так ли?, не правда ли?; 3) ни
दक्षिण дакшин 1. южный; 2. *м.* юг; ~ में на юге
सख़्त сахт 1) твердый, крепкий; 2) трудный, 3) суровый; сильный
बारे में бāрэ мẽ: के ~ *посл. словосоч.* о, об, про, относительно
समशीतोष्ण самшӣтошна имеющий умеренную температуру, умеренный
साल сāл *м.* год
महीना маhӣнā *м.* месяц
पत्ती паттӣ *ж.* листок, лист, лепесток
तापमान тāпмāн *м.* 1) термометр; 2) температура
बढ़ना бар̣ʰнā *нп.* 1) расти, увеличиваться; 2) идти вперед
लू лӯ *ж.* 1) знойный ветер; 2) зной, жара
चलना чалнā *нп.* 1) идти, двигаться, ехать; 2) идти, происходить; 3) действовать, работать (*о механизме*); 4) дуть (*о ветре*)
पश्चिम пашчим 1. западный; 2. *м.* запад; ~ में на западе
रेगिस्तान рэгистāн *м.* пустыня
तूफ़ान тӯфāн *м.* ураган, шторм, буря, тайфун
धूप дʰӯп *ж.* 1) солнечный зной, солнечное тепло; 2) солнечный свет
डिग्री ḍигрӣ *ж.* градус
रात рāт *ж.* ночь
गिरना гирнā *нп.* 1) падать; 2) понижаться; 3) впадать (*о реке*)
बारिश бāриш *ж.* дождь
खेत кʰэт *м.* поле (*обработанный участок земли*)
ख़ुश्क хушк сухой; ~ हो जाना *нп.* сохнуть, высыхать
ख़ुश्की хушкӣ *ж.* 1) сухость; 2) засуха

प्रदेश **прадэш** *м.* 1) провинция, штат; 2) местность, область
बंगाल **бангāл** Бенгалия
खाड़ी **к^{h}āр̣ӣ** *ж.* залив
अरब **араб** 1. Аравия; 2. *м.* араб; 3. арабский
बरसाती **барсāтӣ** 1. дождевой; 2. *ж.* дождевик, плащ
मानसून **мāнсӯн** *м., ж.* муссон
पश्चिमी **пашчимӣ** западный
मध्य **мад^{h}йа** 1. средний, промежуточный, центральный; 2. *м.* середина
मूसलधार **мӯсалд^{h}āр** проливной, как из ведра
उपजाऊ **упджāӯ** плодородный
फ़सल **фасал** *ж.* 1) урожай; 2) сельскохозяйственная культура
फल **п^{h}ал** *м.* 1) плод, фрукт; 2) плод, результат
पकना **пакнā** *нп.* 1) зреть, созревать; 2) вариться, печься
नम **нам** влажный, сырой
तेज़ **тэз** 1) острый; 2) быстрый, скорый; 3) резкий, сильный; 4) крепкий (*о напитке*); 5) острый (*на вкус*)
चमकना **чамакнā** *нп.* блестеть, сверкать
लगभग **лагб^{h}аг** 1. около, приблизительно; 2. के ~ *послелог* около, приблизительно
पीछे **пӣч^{h}э** 1. сзади, позади, назад; потом, позже; 2. के (से) ~ *послелог* 1) позади, сзади; 2) за
उत्तरी **уттарӣ** северный
पड़ना **пар̣нā** *нп.* падать
नीचे **нӣчэ**: के ~ *послелог* ниже, под
कड़ाका **кар̣āкā** *м.* грохот, треск
ठिठुरना **т̣^{h}ит̣^{h}урнā** *нп.* замерзать, коченеть, зябнуть
झोंका **дж^{h}õкā** *м.* порыв, дуновение
जमना **джамнā** *нп.* густеть, застывать, твердеть, замерзать
पिघलना **пиг^{h}алнā** *нп.* плавиться, таять
बादल **бāдал** *м.* облако, туча
गरजना **гараджнā** *нп.* греметь
सभी **саб^{h}ӣ** все до одного
ज़्यादातर **зйāдāтар** 1. большой; 2. больше, большей частью, преимущественно, главным образом
गाँव **гāо** *м.* деревня, село
तैरना **тайрнā** *нп.* плавать
नहाना **наhāнā** *нп.* мыться, купаться
छुट्टी **ч^{h}ут̣т̣ӣ** *ж.* 1) свободное время, досуг, перерыв; 2) отпуск, каникулы
गेहूँ **гэhӯ** *м.* пшеница
पिछला **пич^{h}лā** 1) последний; 2) прошлый, минувший, истекший
जी **джӣ** *м.* душа
अधिकतर **ад^{h}иктар** 1. больший; 2. большей частью, преимущественно, главным образом; больше

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЙ И ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОММЕНТАРИЙ

व्याकरण तथा शब्दावली सम्बन्धी टिप्पणियाँ

1. Повтор имени прилагательного придает последнему бóльшую силу и выразительность. Аналогичные средства усиления имеются и в русском языке, например: «белый-белый снег», «светлая-светлая комната». Однако в языке хинди повторы прилагательных

употребляются гораздо шире. При переводе с хинди на русский язык первое прилагательное повтора заменяется словом «очень» или другим словом, усиливающим значение прилагательного, например: छोटी छोटी लड़की 'очень маленькая девочка', लंबे लंबे बाल 'длинные-длинные волосы', 'очень длинные волосы', अलग अलग 'совершенно отдельный', 'совершенно отличный'. Повторы прилагательных в отдельных случаях могут передавать значение превосходной степени, например: नयी नयी किताब 'самая новая книга'. Иногда на письме вместо второго прилагательного повтора ставится цифра २ — 2, например: बड़े-२ घर 'очень большие дома'.

2. Повтор имени существительного с частицей ही передает значение целостности, усиливая имя существительное понятием «один лишь», «только лишь», например: बर्फ़ ही बर्फ़ 'один лишь снег', 'только (лишь) снег [кругом]'.

3. आम तौर पर 'вообще', 'обычно', 'по обыкновению'.

4. न ... न 'ни ... ни'; न अधिक गर्म है न [अधिक] ठंडा 'не очень жаркий и не очень холодный'.

5. वसन्त का मौसम 'весна'.

6. पतझड़ का मौसम 'осень'; 'листопад'.

7. Глагол लगना 'прикасаться', 'приставать' в сочетании с инфинитивом любого глагола в косвенном падеже передает значение начала обозначенного инфинитивом действия, например: लिखने लगना 'начинать писать', पत्तियाँ निकलने लगती हैं 'начинают появляться листья (листочки)'.

8. Послелог पर в сочетании с наречиями места употребляется плеонастически, т. е. он не сообщает наречию никаких дополнительных оттенков значения, например: यहाँ и यहाँ पर 'здесь', 'сюда'.

9. गरमी का मौसम 'лето'; गरमी पड़ती है, गरमी पड़ रही है 'жарко'.

10. बारिश (वर्षा) होती है 'идет дождь'.

11. बंगाल की खाड़ी 'Бенгальский залив'.

12. अरब सागर 'Аравийское море'.

13. पश्चिमी घाट 'Западные Гхаты'.

14. मध्य प्रदेश 'Мадхья Прадеш' (*штат*).

15. उत्तर प्रदेश 'Уттар Прадеш' (*штат*).

16. शरद् का मौसम 'осень'; прохладный сезон.

17. सर्दी का मौसम 'зима'; सर्दी पड़ती है, सर्दी पड़ रही है 'холодно'.

18. जाड़ा हो जाता है 'становится холодно', 'наступают холода'; जाड़ा पड़ता है 'холодно'.

19. मुश्किल से 'едва', 'с трудом', 'еле-еле'.

20. बर्फ़ पड़ती है 'идет снег'.

21. कड़ाके का जाड़ा 'сильный холод', 'трескучий мороз'.

22. बर्फ़ का तूफ़ान 'метель'.

23. चारों तरफ़ 'кругом'.

24. खेतों के काम 'полевые работы'.

25. बादल गरजते हैं 'гремит гром'.

26. धूप खाना 'загорать'.

27. हर समय 'все время', 'постоянно'; इस समय 'в это время'.

28. जी चाहना 'хотеться' (को *чего-л.*; का *о ком-л.*); जी नहीं चाहता था 'не хотелось'.

УПРАЖНЕНИЯ
अभ्यास

1. Прочитайте, перепишите и переведите урок.
पाठ को पढ़िये, कापियों में लिखिये और उस का अनुवाद कीजिये।

2. Ответьте на вопросы.
निम्नलिखित सवालों का जवाब दीजिये।

१) आम तौर पर भारत का जलवायु कैसा है?
२) उत्तरी भारत की आबोहवा कैसी है?
३) क्या काश्मीर गर्म प्रदेश है?

४) हिमालय के ऊँचे स्थानों पर कैसी आबोहवा है?
५) गंगा-यमुना के मैदानी इलाक़ों में कितने मौसम होते हैं?
६) बरसात के मौसम में क्या होता है?
७) भारत के दक्षिण में कैसी आबोहवा है?
८) दिल्ली की आबोहवा कैसी है?
९) हिन्दुस्तान में नया साल कब शुरू होता है?
१०) भारत में पतझड़ का मौसम कब होता है?
११) दिल्ली में गर्मी का मौसम कब शुरू होता है?
१२) लू कब चलने लगती है?
१३) दिल्ली में तूफ़ान कहाँ से आते हैं?
१४) गर्मी के मौसम में क्यों धूप में रहना मुश्किल होता है?
१५) दिन और रात का तापमान कितनी डिग्री का होता है?
१६) क्या गर्मी के दिनों में दिल्ली में बारिश होती है?
१७) सब से सख़्त ख़ुश्की भारत के किस प्रदेश में होती है?
१८) बरसाती हवाएँ कहाँ से आती हैं?
१९) भारत में मानसून कब शुरू होती है?
२०) ख़ुश्क खेत कब फिर से उपजाऊ हो जाते हैं?
२१) नम मौसम कब होता है?
२२) भारत में शरद् का मौसम कब शुरू होता है?
२३) सोवियत संघ का जलवायु भारत के जलवायु से किस में विभिन्न है?
२४) क्या भारत की नदियाँ कभी-कभी जमती हैं?
२५) क्या हिमालय के ऊँचे स्थानों पर बर्फ़ कभी पिघलती है?
२६) क्या भारत के उत्तर में कड़ाके का जाड़ा पड़ता है?
२७) सोवियत संघ में कौनसे मौसम में बादल गरजने लगते हैं?
२८) सोवियत संघ में विद्यार्थियों की छुट्टियाँ कब होती हैं?

3. Переведите.

रूसी में अनुवाद कीजिये।

(१) हिमालय सब से ऊँचे पहाड़ हैं। वहाँ बर्फ़ ही बर्फ़ होती है। ठंडी हवा के झोंके बहुत सख़्त होते हैं। तेज़ हवा के कारण बर्फ़ के तूफ़ान आते हैं। उस समय लोग पहाड़ों पर नहीं चढ़ते। तूफ़ान ख़त्म हो जाता है और मौसम फिर अच्छा हो जाता है। बर्फ़ तेज़ धूप में अच्छी तरह चमकती है। हिमालय पहाड़ों की यह तसवीर बहुत सुंदर होती है।

(२) गर्मियों में उत्तर भारत में ख़ुश्की शुरू होती है। खेत ख़ुश्क हो जाते हैं। पश्चिम के रेगिस्तान से ख़ुश्क, गर्म हवा – लू – चलने लगती है। दिन का तापमान पैंतीस डिग्री से ज़्यादा होता है। बारिश बिलकुल नहीं होती। हरी-हरी पत्तियाँ पीली-पीली हो जाती हैं। उस समय सब लोग काश्मीर जाना चाहते हैं। गर्मियों में भी काश्मीर की आबोहवा न अधिक गर्म होती है न अधिक ठंडी।

(३) जून में भारत में मानसून शुरू होती है। बंगाल की खाड़ी तथा अरब सागर से ठंडी बरसाती हवाएँ चलने लगती हैं, इनके साथ बहुत सा पानी आता है। मानसून उत्तर भारत पर बारिश करती है। इस समय दिल्ली में मूसलधार वर्षा होती है। नदियों में पानी बढ़ रहा है। पानी से खेत उपजाऊ हो जाते हैं। खेतों की फ़सलें अच्छी से अच्छी होती हैं। फ़सल तैयार होने के बाद खेतों के काम शुरू होते हैं। भारत में फल कितने अच्छे होते हैं! सब लोग हिन्दुस्तानी फल बहुत पसन्द करते हैं।

(४) आम तौर पर भारत में छः मौसम होते हैं – मार्च और अप्रैल में वसंत, मई और जून में गरमी, जुलाई और अगस्त में वर्षा, सितंबर और अक्तूबर में शरद्, नवम्बर और दिसम्बर में जाड़ा (सर्दी) और जनवरी और फ़रवरी में पतझड़। लेकिन यह सिर्फ़ गंगा–यमुना मैदानी प्रदेश के लिये ठीक है। दक्षिण भारत में सदा सख़्त गर्मी होती है और

सागर के तट के मैदानों में आबोहवा न अधिक गर्म है न अधिक ठंडी।

(५) सोवियत संघ में वसन्त सब से अच्छा मौसम होता है। अप्रैल में सख़्त सर्दी के बाद तापमान बढ़ने लगता है। बर्फ़ पिघलती है और नदियाँ खुलती हैं। मई के महीने में बादल गरजने लगते हैं और पेड़ों पर नयी तथा हरी पत्तियाँ निकलती हैं। उस से कुछ समय पहले बर्फ़ पड़ती थी, ठंडी तेज़ हवा के झोंके बहुत सख़्त होते थे, कड़ाके का जाड़ा पड़ता था और लोग सर्दी से ठिठुरते थे।

(६) गर्मी खेतों में काम करने का समय है। गाँवों के रहनेवाले खेतों पर जाते हैं और खेतों के काम करते हैं। गेहूँ और दूसरी फ़सलें अगस्त में तैयार हो जाती हैं। फल भी अगस्त में पकते हैं।

(७) गर्मियों में विद्यार्थियों की छुट्टियाँ होती हैं। छुट्टियाँ दो महीने की होती हैं। विद्यार्थी पहले गाँवों को मदद देने जाते हैं और फिर आराम करते हैं। वे पहाड़ों पर चढ़ते हैं या सागर की ओर जाते हैं। वहाँ पर वे तैरते हैं, नहाते हैं और धूप खाते हैं।

4. Переведите словосочетания и предложения.
निम्नलिखित शब्दसमुदायों तथा वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

गंगा–यमुना के मैदानी इलाक़े; तेज़ धूप; तेज़ हवा; तेज़ बारिश; तेज़ चाय; बर्फ़ धूप में चमकती है; तापमान ज़ीरो के नीचे गिरने लगता है; घर से बाहर जाना; नदियाँ खुलती हैं; बारिश बन्द हो जाती है; कुछ समय पहले; बारिश करना; बरसाती बादल।

5. Переведите слова, словосочетания и предложения.
निम्नलिखित शब्दों, शब्दसमुदायों तथा वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Трескучий мороз; метель; реки замерзают; гремит гром; загорать; идет снег; идет проливной дождь; днем ярко светит солнце; порывы ветра; дрожать от холода.

6. Заполните пропуски.

ख़ाली जगहों में आवश्यक शब्द लिखिये।

(१) सोवियत संघ में चार ... होते हैं। (२) आज ... बारिश हो रही थी। (३) उत्तर भारत में नया ... मार्च के महीने से शुरू होता है। (४) वसन्त में तापमान ... लगता है। (५) पतझड़ के मौसम में पत्तियाँ पेड़ों से ... लगती हैं। (६) आज तापमान कितनी ... का है? (७) ... में पानी बहुत महत्त्वपूर्ण होता है। सब से बड़ी ... रेगिस्तान में होती है। (८) पानी से खेत ... हो जाते हैं। (९) भारत के लिये ... बहुत ही महत्वपूर्ण होती है। ... के समय बरसाती हवाओं के साथ बहुत सा पानी आता है। (१०) मानसून उत्तरी भारत पर ... करती है। (११) दक्षिणी भारत में गर्मी बहुत ... होती है। (१२) मई के महीने में ... में काम शुरू होते हैं। (१३) ... स्वास्थ्य के लिये बहुत अच्छा होता है। (१४) रेगिस्तान में ... को तापमान गिरता है। (१५) भारत में आम ... पर छः मौसम होते हैं। (१६) उत्तर में जाड़ा ... का होता है। (१७) बरसात के समय हवा ... होती है। (१८) सब बच्चे ... खाना पसन्द करते हैं। (१९) मास्को में बादल मई में ... लगते हैं। (२०) ... बहुत महत्त्वपूर्ण फ़सल है। (२१) सर्दियों में हवा के ... बहुत तेज़ होते हैं। (२२) वसन्त में पेड़ों में हरी ... निकलती हैं। (२३) बहुत गर्म हवा का नाम ... है। (२४) जाड़ों में तेज़ ठंडी हवाएँ ... हैं। (२५) सोवियत संघ में फल कब ...हैं? (२६) पिछले ... जाड़ा बहुत सख़्त था। (२७) भारत के इस ... में सदा बर्फ़ ही बर्फ़ होती है। (२८) हम ... पर चढ़ना पसन्द करते हैं। (२९) ... हवाओं का नाम मानसून है। (३०) हमारे घर के ... एक बड़ा बाग़ है।

7. Напишите возможные комбинации существительных и прилагательных

संज्ञाओं और विशेषणों की यथासंभव जोड़ियाँ लिखिये।

बरसाती	हवा
सख़्त	जाड़ा
तेज़	फ़सल
महत्त्वपूर्ण	धूप
मैदानी	महीना
नम	मौसम
उपजाऊ	जलवायु
ख़ुश्क	खेत
नया	वर्षा
मूसलधार	प्रदेश
पिछला	साल
मध्य	इलाक़ा

8. Переведите словосочетания и предложения.

निम्नलिखित शब्दसमुदायों और वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

I. Самый холодный сезон; самое сухое лето; самый влажный климат; самые высокие горы; самый сильный ветер; самый сильный ураган; самая северная часть; самая большая река.

Зимой дни короче, чем летом; на юге Индии жарче, чем на севере; эта зима холоднее зимы прошлого года; это поле плодороднее, чем то.

II. (1) Я хочу крепкого (गहरा) чаю. (2) Сегодня светит яркое солнце. (3) Утром дул резкий холодный ветер. (4) В прошлом году была сильная засуха. (5) На юге Индии всегда очень жарко. (6) В этом году была суровая зима: в январе стояли трескучие морозы, в феврале и марте были метели, дули сильные ветры. (7) Он очень строгий человек.

III. (1) Зимой температура резко падает. (2) Ветры дуют с моря. (3) Весной на деревьях появляются молодые зеленые листочки. (4) Дожди начинаются в марте. (5) Снег начинает таять в марте. (6) Студенты начинают учиться в сентябре. (7) Уроки хинди начинаются в девять часов утра. (8) В мае начинаются

сельскохозяйственные работы. (9) Студенческие каникулы начинаются в июле. (10) Снег выпадает в ноябре. (11) В сезон дождей в Индии выпадают обильные осадки.

9. Опишите на хинди климат какого-нибудь района Советского Союза.
हिन्दी में सोवियत संघ के किसी भी इलाक़े के जलवायु का वर्णन कीजिये।

10. Вставьте нужные послелоги.
ख़ाली जगहों में आवश्यक परसर्ग लिखिये।

(१) बच्चे नदी ... तैरते हैं। (२) तापमान ज़ीरो ... गिरने लगता है। (३) वह अपनी माँ ... गृहस्थी के काम ... मदद देती है। (४) हम भारत ... पढ़ते हैं। (५) आप भारत के जलवायु ... क्या जानते हैं? (६) गर्मियों ... विद्यार्थी खेतों ... काम करते हैं? (७) मानसून उत्तर भारत ... वर्षा करती है। (८) बारिश ... खेत उपजाऊ हो जाते हैं। (९) दिन ... तेज़ धूप चमकती है। (१०) अंतर्राष्ट्रीय संबन्धों के इंस्टीट्यूट ... मस्क्वा नदी है। (११) नया साल जनवरी के महीने ... शुरू होता है। (१२) हिमालय के ऊँचे-ऊँचे स्थानों ... बर्फ़ ही बर्फ़ होती है। (१३) सोवियत संघ की नदियों ... गिनती करना मुश्किल होता है। (१४) मेरे दोस्त ... उस आदमी ... परिचय कराइये। (१५) जाने ... इजाज़त दीजिये। (१६) मैं वहाँ जाने ... तैयार हूँ।

11. Поставьте вопросы к выделенным словам.
मोटे टाइप में छपे शब्दों के लिये प्रश्न बनाइये।

(१) सोवियत संघ का जलवायु **समशीतोष्ण** है। (२) दिन का तापमान **बीस डिग्री से ज़्यादा** होता है। (३) भारत के उत्तर में **गेहूँ** की फ़सल बहुत अच्छी होती है। (४) पश्चिमी घाट का इलाक़ा **उपजाऊ** है। (५) बरसाती हवाओं का नाम **मानसून** है। (६) जाड़ों में **बर्फ़ पड़ने लगती है**। (७) **वसन्त के** मौसम में पेड़ों पर पत्तियाँ निकलने लगती है। (८) **जुलाई में** मानसून होती है। (९) **बहुत गर्म हवा** का नाम लू है। (१०) **सितम्बर के** महीने में पढ़ाई का साल शुरू होता है।

12. Напишите антонимы к словам.

निम्नलिखित शब्दों के विपरीतार्थक शब्द लिखिये।

सर्दी, नम, के सामने, गर्म, उत्तर, दिन, अंदर.

13. Переведите.

हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

I. (1) Сегодня на уроке мы читали о климате Советского Союза. (2) Советский Союз — огромная страна, и поэтому ее климат разнообразен. (3) На Кавказе (कोकेशिया) наступает весна, светит яркое солнце, распускаются деревья, а на севере, в Архангельске (आर्ख़ांगेल्स्क), стоит зима. Там холодно, идет снег и реки еще покрыты льдом (नदियाँ जमी हैं) (4) На западе, в Риге (रीगा), идет сильный дождь, дует холодный ветер, опадают пожелтевшие листья, наступает осень, а на юге, в Ташкенте (ताश्कंद), жарко, светит яркое южное (दक्षिणी) солнце. (5) Мы читали в газете о погоде в Иркутске (इर्कूत्स्क) и Ялте (याल्ता). В Ялте стояла хорошая погода, зрели фрукты. Вода в море была теплая. А в Иркутске шел первый снег, дул сильный ветер. Наступали морозы. Становилось холодно.

II. (1) Еще не так давно (कुछ समय पहले) было лето. (2) Было жарко и душно. (3) Дни были длинные, а ночи короткие. (4) Стояла хорошая летняя погода. (5) Ярко светило солнце. (6) Поспевали овощи и фрукты. (7) Летом студенты нашего института работали в деревне. А потом они отдыхали у моря. (8) Мы много купались и загорали.

III. (1) Весна — лучшее время года. Весной тают снега и вскрываются реки. Гремит гром и идет теплый дождь. На деревьях появляются ярко-зеленые листочки. Днем ярко светит весеннее солнце. Начинаются полевые работы. (2) Летом в городе жарко. Во время школьных каникул многие семьи выезжают из города в деревню. Дети любят загорать на берегу реки или моря, они плавают, купаются.

IV. В пустынях Средней Азии (मध्य एशिया) дожди выпадают только весной. Даже зимой днем в пустыне жарко, а ночью температура опускается ниже нуля.

14. Перепишите и переведите диалоги.
बातचीतों को कापी में लिखिये और उनका अनुवाद कीजिये।

— खिड़की से बाहर देखिये, कैसा मौसम है?
— अच्छा नहीं, बारिश हो रही है, चारों तरफ़ पानी ही पानी है।
— कितना अच्छा मौसम था! और अब बारिश!

* *

— आपके देश की आबोहवा कैसी है?
— आम तौर पर वह ख़ुश्क है। बारिश महीने में एक बार होती है। इसलिये हमारे खेत नदियों के तटों के साथ साथ[1] चल रहे हैं। इन खेतों में अच्छी से अच्छी फ़सलें तैयार हो जाती हैं। फल भी वहाँ पर अच्छी तरह पकते हैं।
— और हमारी आबोहवा बहुत नम है। बारिशें रोज़ाना होती हैं। इस से फ़सलें भी अच्छी नहीं होतीं। हम धूप बहुत चाहते हैं।
— ऐसा कभी-कभी होता है। लोग बारिश चाहते हैं और सुबह से शाम तक तेज़ धूप चमकती है। दूसरी जगह पर लोग धूप चाहते हैं और रोज़ाना बारिश होती है।

* * *

— बच्चो, सोवियत संघ की आबोहवा कैसी है?
— वह आम तौर पर समशीतोष्ण है।
— अच्छा, लेकिन आम तौर पर क्यों?
— क्योंकि उत्तरी इलाक़ों की आबोहवा सदा ठंडी होती है, और मध्य एशिया की आबोहवा ख़ुश्क और गर्म होती है। उत्तरी इलाक़ों में जून तक बर्फ़ पड़ती है और सितम्बर से वह फिर पड़ने लगती है। मध्य एशिया की आबोहवा, मैं मध्य एशिया के दक्षिणी प्रदेशों के बारे में बोल रहा हूँ,

---

[1] के साथ साथ 'вдоль'.

उत्तर भारत की जैसी है। वहाँ पर साल में दो-एक बार से ज़्यादा बर्फ़ नहीं पड़ती, ज़्यादातर बारिश होती है।

—ठीक है। अब सोवियत संघ की सब से बड़ी नदियों के नाम बताइये।

—इनके नाम हैं वोल्गा, लेना, येनिसेय, ओब।

—इन नदियों में से कौनसी नदी सब से लम्बी है?

—सब से लम्बी लेना है।

—हाँ, अब बताइये, भारत की कितनी नदियों के नाम आप जानते हैं?

—चार के। वे हैं गंगा, सिन्धु, ब्रह्मपुत्र, यमुना।

—अच्छा, अब कहिये, सोवियत संघ के सब से बड़े और ऊँचे पहाड़ क्या हैं?

—वे हैं पामीर।

—क्या, पामीर के पहाड़ हिमालय पहाड़ों से ऊँचे हैं?

—जी नहीं, वे नीचे हैं। हिमालय पहाड़ सब से ऊँचे हैं।

—ठीक है। अब हमारे देश की सब से ठंडी जगह का नाम बताइये।

—इस का नाम ओय-म्याकोंग है। वहाँ तापमान ज़ीरो से पचास डिग्री नीचे तक पहुँचता है।

—अच्छा, बच्चो, शुक्रिया, अब आराम कीजिये।

15. Выучите числительные.

निम्नलिखित संख्याओं को याद कीजिये।

४१	इकतालीस	41	४६	छियालीस	46
४२	बयालीस	42	४७	सैंतालीस	47
४३	तैंतालीस	43	४८	अड़तालीस	48
४४	चवालीस	44	४९	उनचास	49,
४५	पैंतालीस	45	५०	पचास	50

УРОК VI

ГРАММАТИКА

МЕСТОИМЕНИЕ

РАЗРЯДЫ МЕСТОИМЕНИЙ

По своим значениям местоимения языка хинди делятся на следующие разряды:

Личные मैं 'я', तू 'ты', यह, वह 'он', 'она'; हम 'мы', तुम 'вы', ये, वे 'они', आप 'Вы'; 'он'.

Указательные यह 'этот', 'эта', वह 'тот', 'та'; ये 'эти', वे 'те'; ऐसा 'такой', वैसा 'такой', इतना 'столько', उतना 'столько'.

Вопросительные क्या 'что', 'что за', 'какой', कौन 'кто', 'какой', 'что за', कैसा 'какой', कौनसा 'который', 'какой', कितना 'сколько'.

Притяжательные मेरा 'мой', तेरा 'твой', हमारा 'наш', तुम्हारा 'ваш', अपना 'свой'.

Возвратное आप.

Относительные जो 'кто', 'какой', 'который', जैसा 'какой', जितना 'сколько'.

Определительные आप, ख़ुद, स्वयं 'сам', सब 'весь', 'всё', 'все', सारा, तमाम 'весь', 'все', समूचा 'весь', हर 'каждый', 'всякий', प्रति 'каждый', प्रत्येक 'каждый', 'всякий', 'любой' и др.

Неопределенные कोई 'кто-нибудь', 'кто-либо', 'кто-то', 'какой-нибудь', 'какой-то', कुछ 'что-нибудь', 'кое-что', 'несколько', 'немного', कई 'несколько', चंद 'несколько', बाज़ 'несколько'.

Отрицательные местоимения в языке хинди отсутствуют. В их функции используются неопределенные местоимения कोई и कुछ в сочетании с отрицательными частицами नहीं 'не', 'нет' и न 'не': कोई नहीं (न) 'никто', 'никакой' и कुछ नहीं (न) 'ничто'.

ХАРАКТЕРИСТИКА УКАЗАТЕЛЬНЫХ, ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ И ВОЗВРАТНОГО МЕСТОИМЕНИЙ. ОСОБЕННОСТИ ИХ УПОТРЕБЛЕНИЯ

Указательные местоимения ऐसा и वैसा 'такой', इतना и उतना 'столько' употребляются как в качестве определения, так и самостоятельно, например: वैसा आदमी 'такой (же) человек', उतने आदमी 'столько (же) людей', ऐसों के लिये 'для таких', इतनों को 'стольким', 'стольких'. Местоимения ऐसा и वैसा указывают на качество, а местоимения इतना и उतना — на количество, например: ऐसी किताब 'такая книга', इतनी किताबें 'столько книг'. Местоимения ऐसा и इतना указывают соответственно на качество и количество предметов, находящихся вблизи, а местоимения वैसा и उतना — на качество и количество предметов, находящихся вдали или отсутствующих в поле зрения говорящего.

Вопросительные местоимения कैसा 'какой' и कौनसा 'который', 'какой' используются только в атрибутивных сочетаниях: कैसा — при указании на качество предмета, например: यह कैसी पेन्सिल है? 'Это какой карандаш?'; यह लाल पेन्सिल है 'Это красный карандаш', а कौनसा — при необходимости выделить какой-либо предмет из нескольких (или многих) однородных предметов или узнать его порядковый номер, например: यह कौनसी किताब है? 'Это какая книга?' — यह हिन्दी की किताब है 'Это книга на хинди'; यह कौनसा नम्बर है? 'Какой это номер?' — दसवाँ 'Десятый'. Местоимение कितना 'сколько' употребляется как в атрибутивных сочетаниях, так и самостоятельно, например: कितनी मेज़ें हैं? 'Сколько столов?', यह कितनों को मालूम है? 'Скольким это известно?'.

Возвратное местоимение आप образует сочетания: आप से आप 'сам', 'сам (само) собой', आप ही आप 'сам (само) собой', 'сам по себе', 'самостоятельно' и некоторые другие. Значение русского возвратного местоимения «себя» и его форм передается в языке хинди притяжательным местоимением अपना 'свой' в косвенном падеже с соответствующим послелогом, например: अपने को 'себе', 'себя', अपने से 'от себя' и т. д.

РОЛЬ МЕСТОИМЕНИЙ В ПРЕДЛОЖЕНИИ

В зависимости от характера изменений и связей с другими словами предложения местоимения делятся на: 1) местоимения-существительные; 2) местоимения-прилагательные; 3) местоимения-числительные. Очень часто одно и то же местоимение в зависимости от своей функции в предложении может выступать и как местоимение-существительное и как местоимение-прилагательное, например: कौन है? 'кто?', कौन आदमी है? 'что за человек?', ऐसों को 'таким', 'таких', ऐसे लोग 'такие люди'.

Местоимения-существительные указывают в речи на существительные. К ним относятся: все личные местоимения, указательные местоимения ऐसा и वैसा, вопросительные местоимения कौन и क्या, возвратное местоимение आप, относительное местоимение जो, притяжательное местоимение अपना (в функции возвратного), определительные местоимения सब, हर (एक), प्रत्येक, неопределенные местоимения कोई и कुछ.

Местоимения-прилагательные указывают в речи на прилагательные и порядковые числительные. К ним относятся: указательные (кроме इतना и उतना), вопросительные (кроме कितना), притяжательные, относительные (за исключением जितना), определительные и неопределенные местоимения कोई и कुछ.

Местоимения-числительные указывают в речи на числительные. К ним относятся: указательные इतना и उतना, вопросительное कितना, относительное जितना, неопределеннные कई, चंद и बाज़

СЛОВОИЗМЕНЕНИЕ МЕСТОИМЕНИЙ

Личные местоимения (кроме आप 'Вы'; 'он') изменяются в пределах трех падежей: прямого, косвенного и объектного. Местоимение आप 'Вы', 'он' форм словоизменения не имеет.

Прямой падеж соответствует словарной форме местоимения. Косвенный падеж — форме местоимения, стоящего перед послелогом. Косвенный падеж местоимений самостоятельно не употребляется и не переводится. Значение его определяется после-

логом, с которым он сочетается. Объектный падеж употребляется самостоятельно, без послелогов, и соответствует по значению дательному и винительному падежам русского языка.

Таблица 1

Падеж	1-е лицо		2-е лицо		3-е лицо	
	ед. число	мн. число	ед. число	мн. число	ед. число	мн. число
Прямой	मैं 'я'	हम 'мы'	तू 'ты'	तुम 'вы'	यह, वह 'он', 'она'	ये, वे 'они'
Косвенный	मुझ	हम	तुझ	तुम	इस, उस	इन, उन
Объектный	मुझे 'мне', 'меня'	हमें 'нам', 'нас'	तुझे 'тебе', 'тебя'	तुम्हें 'вам', 'вас'	इसे, उसे 'ему', 'ей', 'его', 'ее'	इन्हें, उन्हें 'им', 'их'

Следует отметить, что косвенный падеж личных местоимений 1-го и 2-го лица обоих чисел не употребляется с послелогом का и со сложными послелогами, первым элементом которых является послелог के, की. В этом случае используются соответствующие притяжательные местоимения.

Вопросительные местоимения कौन 'кто' и क्या 'что' как местоимения-существительные склоняются по типу личного местоимения यह 'он', 'она', причем формы косвенного и объектного падежей указанных местоимений совпадают.

Таблица 2

Падеж	Ед. число	Мн. число
Прямой	कौन 'кто', क्या 'что'	कौन 'кто', क्या 'что'
Косвенный	किस, किस	किन, किन
Объектный	किसे 'кому', 'кого'	किन्हें 'кому', 'кого'
	किसे 'чему', 'что'	किन्हें 'чему', 'что'

Как местоимения-прилагательные вопросительные местоимения कौन 'что за', 'какой' и क्या 'что за', 'какой' изменяются по типу указательного местоимения यह 'этот', 'эта', т. е. имеют два падежа: прямой и косвенный. У местоимений कौन и क्या формы косвенного падежа совпадают.

Таблица 3

Падеж	Ед. число	Мн. число
Прямой	कौन 'что за', 'какой' क्या 'что за', 'какой'	कौन 'что за', 'какие' क्या 'что за', 'какие'
Косвенный	किस, किस	किन, किन

Возвратное местоимение आप не имеет форм словоизменения, например: आप 'сам' — आपको 'самому'. Возвратное местоимение आप и притяжательное местоимение अपना 'свой' употребляются в значении обоих чисел и могут относиться ко всем трем лицам и обоим родам. Нередко местоимение आप и притяжательное местоимение अपना образуют сочетание, усиливающее значение возвратного местоимения: अपने आपको 'самому себе', 'самого себя', अपने आप से 'от самого себя', 'само собой'.

Указательные местоимения ऐसा 'такой', वैसा 'такой', इतना 'столько', उतना 'столько', **вопросительные местоимения** कैसा 'какой', कौनसा 'который', 'какой', कितना 'сколько' имеют два падежа: прямой и косвенный, а **притяжательные местоимения** मेरा 'мой', तेरा 'твой', हमारा 'наш', तुम्हारा 'ваш', अपना 'свой' имеют еще и звательный падеж. Указанные местоимения в мужском роде в прямом падеже множественного числа и в косвенном падеже обоих чисел приобретают окончание ए, например: ऐसा—ऐसे कैसा—कैसे, मेरा—मेरे.

Указательные местоимения ऐसा, वैसा, इतना, उतना и вопросительное местоимение कितना при самостоятельном употреблении

в косвенном падеже множественного числа принимают окончание ओं, например: ऐसों, उतनों, इतनों и т. п.

Формам женского рода названных выше местоимений свойственно окончание ई, общее для прямого и косвенного падежей обоих чисел, например: ऐसा—ऐसी, कैसा—कैसी, मेरा—मेरी.

Формы притяжательных местоимений в звательном и косвенном падежах совпадают.

При употреблении притяжательных местоимений со сложными послелогами вместо личных местоимений в форме косвенного падежа первый элемент сложных послелогов के и की опускается, а притяжательные местоимения принимают либо окончание косвенного падежа ए, если первый элемент сложного послелога—के, либо окончание женского рода ई, если первый элемент сложного послелога — की, например: के पास 'к', 'у'; मेरे पास 'ко мне', 'у меня'; की तरफ़ 'в сторону', 'к'; हमारी तरफ़ 'в нашу сторону', 'к нам'.

ГЛАГОЛ

ПРОСТОЕ БУДУЩЕЕ ВРЕМЯ (БУДУЩЕЕ I)

ОБРАЗОВАНИЕ БУДУЩЕГО I

Простое будущее время (будущее I) образуется присоединением к основе глагола личных окончаний.

	Единственное число		Множественное число	
	М. р.	Ж. р.	М. р.	Ж. р.
1-е л.	ऊँगा	ऊँगी	एँगे	एँगी
2-е л.	एगा	एगी	ओगे	ओगी
3-е л.	एगा	एगी	एँगे	एँगी

Спряжение глагола पढ़ना 'читать'

Глагол в форме будущего I изменяется по лицам, числам и родам. Совпадают: в единственном числе — формы 2-го и 3-го лица,

во множественном — формы 1-го, 2-го (форма, соотносительная с местоимением आप 'Вы') и 3-го лица.

Мужской род

Ед. число	Мн. число
मैं पढ़ूँगा	हम पढ़ेंगे
तू पढ़ेगा	तुम पढ़ोगे
	आप पढ़ेंगे
यह, वह पढ़ेगा	ये, वे पढ़ेंगे

Женский род

Ед. число	Мн. число
मैं पढ़ूँगी	हम पढ़ेंगी
तू पढ़ेगी	तुम पढ़ोगी
	आप पढ़ेंगी
यह, वह पढ़ेगी	ये, वे पढ़ेंगी

Если основа глагола оканчивается на долгие гласные आ, ई, ऊ, ए, то между ними и личными окончаниями будущего I могут появляться эвфонические звуки व и य, причем перед звуком य долгие гласные ई и ऊ основы становятся краткими, например: जाना 'идти', 'уходить' — हम जायेंगे 'мы пойдем'; पीना 'пить' — तू पीवेगा 'ты будешь пить', पियेगा '(он) будет пить'; छूना 'касаться' — छुयेंगी '(они) коснутся'.

Долгие гласные ई и ऊ становятся краткими и тогда, когда окончания будущего I присоединяются непосредственно к основе, например: सीना 'шить' — हम सिएँगे 'мы будем шить', छूना 'касаться' — तू छुएगा 'ты коснешься'.

Будущее I от глаголов लेना 'брать' и देना 'давать' образуется не по общему правилу: указанные выше окончания присоединяются не к основе глагола, а к ее стяженной форме, равной

начальному согласному, например: मैं लूँगा 'я возьму', हम देंगे 'мы дадим'.

Будущее I от глагола होना 'быть' по образованию значительно отличается от будущего I других глаголов:

Мужской род

Ед. число	Мн. число
मैं हूँगा	हम होंगे
तू होगा	तुम होंगे
	आप होंगे
यह, वह होगा	ये, वे होंगे

ЗНАЧЕНИЕ БУДУЩЕГО I

Будущее I обозначает действие предстоящее или последующее по отношению к моменту речи. Оно может передавать значения как будущего простого, так и будущего сложного русского языка, например: वह कल दिल्ली जाएगा 'Он завтра поедет в Дели'; मैं शाम को एक किताब पढ़ूँगा 'Вечером я буду читать книгу'.

Нередко будущее I используется для передачи модального оттенка, аналогичного одному из тех, которые выражаются частицей «бы» в сочетании с формой прошедшего времени в русском языке, например: आज हम यह फ़िल्म देखना चाहेंगे 'Сегодня мы хотели бы посмотреть этот фильм'.

ПРИДАТОЧНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

ПРИДАТОЧНЫЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Придаточные дополнительные предложения присоединяются к главному преимущественно при помощи подчинительного союза कि 'что'.

Дополнительное придаточное предложение ставится либо после главного (чаще), либо перед ним (реже). Оно располагается

перед главным предложением обычно тогда, когда необходимо обратить на него особое внимание. В последнем случае в главном предложении наличествует указательное местоимение यह 'это', например: वह जानता है कि हम कल आयेंगे 'Он знает, что мы приедем завтра'; वह अच्छा विद्यार्थी है यह हम जानते हैं 'Мы знаем, что он хороший студент'.

ПРИДАТОЧНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ ВРЕМЕНИ

Придаточные предложения времени присоединяются к главному при помощи союзных слов: जब 'когда', जब तक 'пока', ज्यों ही 'как только' и др. В главном предложении им могут соответствовать соотносительные слова: तब 'тогда', तो 'тогда', त्यों ही 'сразу же' и др.

Придаточные предложения времени обычно предшествуют главному предложению, но могут и следовать за ним, например: जब हवा नहीं चलती तब बड़ी गरमी पड़ती है 'Когда нет ветра, бывает очень жарко'; ज्योंही अध्यापक क्लास में आते हैं त्योंही सब विद्यार्थी उठते हैं 'Как только преподаватель входит в класс, все студенты встают'; वह आयेगा जब उसके पाठ ख़त्म होंगे 'Он придет, когда у него окончатся занятия'.

ПРИДАТОЧНЫЕ УСЛОВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Придаточные условные предложения присоединяются к главному преимущественно условными союзами अगर и यदि 'если'. В главном предложении им, как правило, соответствует соотносительный союз तो 'то'.

Придаточные условные обычно предшествуют главному предложению, но могут быть расположены и после него, например: अगर बारिश होगी तो हम वहाँ नहीं जाएँगे 'Если будет дождь, мы туда не пойдем'; वह तुम से मिलने आयेगा यदि मौसम अच्छा होगा 'Он придет навестить тебя, если будет хорошая погода'.

УПРАЖНЕНИЯ
अभ्यास

1. Укажите, к какому разряду относятся следующие местоимения.
निम्नलिखित सर्वनामों के भेद बताइये।

यह, वह, कौनसा, कितना, उतना, जितना, इतना, हर, कुछ, कोई, अपना, आप, वैसा, कैसा।

2. Переведите слова, словосочетания и предложения.
निम्नलिखित शब्दों, शब्दसमुदायों और वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Никто, никакой, ничто, для кого, для чего, кому, чему, для себя, к нам, о них, о (самом) себе, перед ними, в них, от него, за тобой, под нами, в мою сторону; на нашем столе, под его кроватью; (2) В такой морозный день! Здесь столько детей! Сколько там книг? Какой сегодня день? (два вопроса). В каком году? Что это за книга? Это какая книга? Какую книгу вы хотите? (два вопроса)· На каком этаже вы живете? Сколько книг в этой библиотеке? Кого вы знаете из этой семьи? Что за человек ваш друг? Что это за дом? (3) Возьмите несколько книг из этого шкафа. Дайте мне немного фруктов. Там кто-то есть. По улице шел какой-то человек. Вы знаете что-нибудь об этом институте? — Да, кое-что знаю.

3. Переведите предложения.
निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

१) यह क्या किताब है? यह साहित्य की किताब है। यह कैसी किताब है? यह अच्छी किताब है।

यह कौनसी किताब है? यह वह किताब है जो मेज़ पर थी।

२) आज कैसा दिन है? आज अच्छा दिन है। तेज़ धूप चमकती है।

आज कौनसा दिन है? आज सोमवार है।

आज क्या दिन है? आज बड़ा दिन है, नये साल का पहला दिन है।

३) यह क्या इमारत है? यह विश्वविद्यालय की इमारत है। यह कैसी इमारत है? यह ऊँची दसमंज़िला इमारत है। वह कौनसी इमारत में रहता है? वह नुक्कड़ से तीसरी

इमारत में रहता है। वह सड़क की सब से ऊँची इमारत में रहता है।

४) यह क्या कमरा है? यह सोने का है।

यह कैसा कमरा है? यह बहुत बड़ा, रोशन और गर्म कमरा है।

यह कौनसा कमरा है? यह फ़्लैट का सब से छोटा कमरा है।

4. Переведите предложения.

निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Где ты будешь сегодня вечером? — В университете. (2) Вы пойдете в магазин? — Да, конечно. — Купите мне немного фруктов. — С удовольствием. (3) Какая будет завтра погода? — Завтра будет дождь. (4) Сегодня вечером мы идем в кино и поэтому не будем смотреть телевизор. (5) Когда (कब) вы дадите мне эту книгу? — Я дам вам ее через месяц. (6) Когда у вас будет отпуск? — В августе. Я поеду на юг, к морю. В августе там очень тепло, поспевают фрукты. (7) Хорошо, я возьму это, но не сейчас, а днем. Сейчас я иду не домой. (8) Когда открывается этот магазин? — Он откроется в восемь часов. (9) Что ты будешь делать дома? — Я буду повторять урок. (10) Дождь не перестанет до вечера. (11) Когда ты выйдешь из дома? — Я выйду из дома в шесть часов. (12) Когда ты придешь ко мне? — Я приду в пятницу. (13) Сегодня я ничего не буду делать. (14) Когда начнет таять снег? — Дней через пять. (15) Куда они поедут отдыхать? — Они поедут в деревню. Там они будут купаться, плавать и загорать. (16) Когда он приедет? — Он приедет во вторник.

5. Проспрягайте в будущем времени глаголы.

निम्नलिखित क्रियाओं की भविष्यत् काल में काल-रचना कीजिये।

देना, लेना, पीना, पाना, आना, करना।

6. Переведите предложения.

निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Мы знаем, что он приедет через два дня. (2) Я полагаю, что сегодня будет дождь. (3) Он говорит, что знает этого человека. (4) Наш преподаватель говорит, что язык хинди труднее

английского. (5) Когда ветер дует с океана, на побережье идут проливные дожди. (6) Как только перестанет дождь, мы пойдем купаться. Вода после дождя будет очень теплая. (7) Когда в январе в Москве бывает очень холодно, в Дели в это время стоят жаркие дни. (8) Я поеду в институт тогда, когда повторю все новые слова. (9) Когда высоко в горах идет снег, с гор дует резкий, холодный ветер. (10) Если вы хотите посмотреть мои картины, приходите ко мне в выходной день. (11) Если к вечеру разыграется метель, мы останемся дома. (12) Если они нам помогут, мы кончим работать через два дня.

ТЕКСТ

पाठ

डाकघर

भारत के हर नगर म तथा लगभग हर गाँव में डाकघर होता है। बड़े नगरों में एक से ज़्यादा डाकघर होते हैं। डाकघर में आपको टिकट, टिकट लगे लिफ़ाफ़े, चिट्ठी लिखने के काग़ज़ और पोस्ट-कार्ड मिलते हैं। तार भेजने और ,मनी-आर्डर करने के लिये भी डाकख़ाने जाना ज़रूरी होता है। लेकिन अगर आप चिट्ठी भेजना चाहते हैं और आप के पास टिकट लगा लिफ़ाफ़ा है तो डाकघर जाने की कोई ज़रूरत नहीं है। इसके लिये आपके नज़दीक ही लेटर-बक्स है। वहाँ जाइये और उसमें चिट्ठी डालिये।

दिल्ली का सब से बड़ा डाकघर "जनपथ" सड़क पर है। उसके अंदर आने पर आप ख़ास तरह की खिड़कियाँ देखेंगे — एक मनी-आर्डर के लिये है, दूसरी में टिकट, लिफ़ाफ़े, चिट्ठी के काग़ज़ आदि बिकते हैं, तीसरी खिड़की तार भेजने के लिये है। चौथी डाक बाँटने के लिये और पाँचवीं रजिस्टरी की डाक के लिये हैं। यहाँ के डाकख़ाने में पार्सल-दफ़्तर अलग है।

इस डाकघर में हमेशा भीड़ रहती है। लोग विभिन्न खिड़कियों के पास जाते हैं और टिकट, लिफ़ाफ़े, पोस्ट-कार्ड

तथा दूसरी चीज़ें ख़रीदते हैं। एक मनी-ग्रार्डर भेजता है, दूसरा डाक बाँटने की खिड़की में अपने नाम की चिट्ठी माँगता है।

सोवियत संघ में मनी-ग्रार्डर, पार्सल तथा रजिस्टरी चिट्ठी पाने के लिये अपना पासपोर्ट दिखाने की ज़रूरत होती है। ग्राप पोस्ट-ग्रॉफ़िस के अधिकारी को पासपोर्ट देते हैं। वह उसे देखता है और इसके बाद आपको ज़रूरी चीज़ मिलती है। मनी-ग्रार्डर या पार्सल पाने के लिये ख़ास फ़ार्म भरना आवश्यक होता है। फ़ार्म पर अपने पासपोर्ट का नम्बर और अपना पता लिखने के बाद ही आपको रुपया या पार्सल मिलता है।

भारत में लोगों के पास पासपोर्ट नहीं होते। वहाँ पर डाकिया अपने मुहल्ले के सभी लोगों के नाम जानता है और इसलिये वह समाचार-पत्र, पत्रिकाएँ, मनी-ग्रार्डर और दूसरी चीज़ें घरों में पहुँचाता है। भारत में समाचार-पत्रों और पत्रिकाओं को मँगाने के लिये लोग अपना चंदा मनी-ग्रार्डर से समाचार-पत्र या पत्रिका के दफ़्तर के नाम भेजते हैं। सोवियत संघ में लोग ख़ुद डाकख़ानें जाते हैं और वहाँ पर चंदा जमा करते हैं।

चिट्ठी को रजिस्टरी डाक द्वारा भेजने के लिये पोस्ट-ग्रॉफ़िस जाना ज़रूरी होता है। वहाँ पर आप पचास पैसे के डाक टिकट ख़रीदिये, उन्हें लिफ़ाफ़े पर लगाइये और फिर रजिस्टरी डाक की खिड़की के पास जाइये और वहाँ के अधिकारी को अपनी चिट्ठी दीजिये। वह चिट्ठी को तौलेगा और उसपर मोहर लगाएगा। अगर चिट्ठी ज़रूरत से ज़्यादा वज़नी न होगी तो अधिकारी आपको चिट्ठी पाने की रसीद देगा। अगर वज़नी होगी तो आपको और टिकट लगाना आवश्यक होगा। अगर चिट्ठी ठीक समय पर पते पर नहीं पहुँचेगी तो आपकी प्रार्थना के अनुसार डाकघर के अधिकारी लोग ट्रंक-कॉल के द्वारा जाँच करेंगे कि क्या बात है।

हवाई डाक से चिट्ठी भेजने के लिये अधिक पैसे के टिकट ख़रीदने की आवश्यकता होती है। हवाई डाक की चिट्ठी जल्दी ही ज़रूरी स्थान तक पहुँचती है।

भारत के रहनेवाले से पत्र-व्यवहार करने के लिये आपको यह जानना ज़रूरी होगा कि भारत में पता लिखने का तरीक़ा सोवियत संघ से बिल्कुल अलग है। पहले आप पानेवाले का पूरा नाम लिखते हैं, फिर उसका पता यानी किस मकान में और किस सड़क पर वह रहता है और इसके बाद नगर तथा देश के नाम आते हैं। पूरा पता ऐसा होगा – श्री रामकुमार वर्मा, २२ अकबर रोड, नयी दिल्ली, भारत। कभी-कभी पोस्ट-ऑफ़िस का नाम लिखना आवश्यक होता है। तब पता इस तरह होगा – श्री परमानन्द विद्यालंकार, १५५ नेता जी रोड, पो० ओ० (पोस्ट-ऑफ़िस) जोर बाग़, नयी दिल्ली, भारत।

भारत में तार भेजने का तरीक़ा सोवियत संघ जैसा ही है। सोवियत संघ की तरह भारत में मामूली, अर्जेंट या एक्सप्रेस तार होते हैं, सिर्फ़ फ़ोटो-तार नहीं होते। तार भेजने के लिये आप ख़ास फ़ार्म लेते हैं और उसे भरते हैं। फिर आप वहाँ के अधिकारी को बताते हैं कि तार कैसा होगा – मामूली, अर्जेंट या एक्सप्रेस। भारत में जवाबी तार भी होते हैं। अगर ऐसे तार का पानेवाला आपको तार से जवाब भेजना चाहेगा तो उसको पैसे देने की ज़रूरत नहीं होगी।

जब लोग दूसरे देश या नगर आते हैं तो वे वहाँ से सदा "सकुशल" पहुँचने का तार भेजते हैं। जब नये साल का दिन आता है तब लोग एक दूसरे को बधाई के तार भेजते हैं।

पार्सल भेजने के लिये भी फ़ार्म भरना आवश्यक है। फ़ार्म पर आप लिखते हैं कि पार्सल कैसा होगा। भारत में मामूली पार्सल, वी० पी० पार्सल और बीमा-पार्सल होते हैं।

वी० पी० पार्सल भेजने पर पानेवाला भेजनेवाले को डाकख़ाने के द्वारा पार्सल का पैसा देता है। पुस्तकें और पत्रिकाएँ लोग बुक-पोस्ट से भेजते हैं। बुक-पोस्ट की चीज़ें जाँच के लिये खुली होती हैं और पार्सल बंद होता है। पानेवाले के न होने पर पार्सल भेजनेवाले को वापस मिलता है।

यह तो आप ख़ुद ही जानते हैं कि आज लोगों के लिये डाक-तार का कितना महत्त्व है।

СЛОВА
नये शब्द

डाकघर **ḍāкгʰар** *м.* почта (*здание*), почтамт

टिकट **ṫикаṫ** *м.* 1) билет; 2) марка (*почтовая*)

लिफ़ाफ़ा **лифāфā** *м.* конверт

चिट्ठी **чиṫṫʰӣ** *ж.* 1) письмо; 2) записка

काग़ज़ **кāғаз** *м.* 1) бумага; 2) документ

पोस्ट-कार्ड **посṫ-кāрḍ** *м.* почтовая открытка

मिलना **милнā** *нп.* 1) попадаться, встречаться; 2) доставаться, быть полученным, найденным; 3) смешиваться

तार **тāр** *м.* 1) проволока; 2) телеграф; 3) телеграмма

भेजना **бʰэджнā** *п.* посылать, направлять, отправлять

मनी-आर्डर **манӣ-āрḍар** *м.* денежный перевод

डाकख़ाना **ḍāкхāнā** *м.* почта (*здание*), почтамт

ज़रूरी **зарӯрӣ** 1) необходимый, обязательный, нужный; 2) срочный, экстренный

अगर **агар** если

कोई **кой** **1.** 1) какой-нибудь, какой-то; 2) кто-нибудь, кто-то; **2.** около, приблизительно (*в сочетании с количественными числительными*)

ज़रूरत **зарӯрат** *ж.* 1) необходимость; 2) нужда, потребность, запросы

लेटर-बक्स **лэṫар-бакс** *м.* почтовый ящик

डालना **ḍāлнā** *п.* 1) бросать, кидать; 2) наливать, насыпать

पर **пар** *послелог* после, по

ख़ास **хāс** 1) особенный, особый; 2) специальный

आदि **āди** и другие, и так далее

बिकना **бикнā** *нп.* продаваться

डाक **ḍāк** *м., ж.* почта, корреспонденция

बाँटना **бāṫнā** *п.* 1) делить на части, разделять; 2) распределять, раздавать

रजिस्टरी **раджисṫрӣ** **1.** заказной; **2.** *ж.* регистрация, внесение в список

पारसल **пāрсал** *м.* 1) пакет, сверток; 2) [почтовая] посылка

हमेशा **ђамэшā** всегда, постоянно

भीड़ **бʰӣṗ** *ж.* толпа

नाम **нāм** *м.*: के ~ *послелог* на имя кого-либо, чего-либо

माँगना mā̃гна п. просить, требовать (से у кого-л.)

पासपोर्ट пāспорṫ м. паспорт

पोस्ट-ऑफ़िस поcṫ-āфис м. почта (здание), почтамт

अधिकारी адʰикāрӣ м. 1) должностное лицо, чиновник, служащий; 2) мн. начальство, администрация, власти

फ़ार्म фāрм м. бланк, анкета

भरना бʰарнā п. 1) наполнять, наливать, насыпать; 2) заполнять

आवश्यक āвашйак 1) необходимый, нужный; 2) непременный, обязательный

रुपया рупайā м. 1) рупия (денежная единица); 2) (тж. रुपये) деньги, капитал

डाकिया ḍāкийā м. изм. и неизм. почтальон

मुहल्ला муhаллā м. квартал, район (города)

समाचारपत्र самāчāрпатра м. газета

पत्रिका патрикā ж. журнал

पहुँचाना паhу̃чāнā п. 1) доставлять, приносить, приводить (में куда-л., को кому-л.); 2) провожать (को кого-л., तक до чего-л.)

मँगाना мãгāнā п. 1) просить, требовать; 2) заказывать, выписывать

चंदा чандā м. 1) взнос (по подписке); 2) подписная цена; 3) членский взнос

पैसा пайсā м. 1) пайса (монета, 1/100 рупии); 2) деньги

लगाना лагāнā 1) прикладывать, прикреплять, приклеивать; 2) вставлять; 3) сажать (растения)

तौलना таулнā п. взвешивать

मोहर моhар ж. печать; штамп

वज़नी вазанӣ тяжелый, тяжеловесный

रसीद расӣд ж. 1) расписка в получении; 2) квитанция

प्रार्थना прāртʰанā ж. просьба

अनुसार анусāр: के ~ послелог согласно, соответственно

ट्रंक-कॉल ṫранк-кāл м. междугородный телефонный разговор, вызов по междугородному телефону; ~करना п. звонить по междугородному телефону

जाँच джā̃ч ж. 1) расследование; 2) контроль, проверка; 3) исследование, анализ, испытание; 4) осмотр, обследование

हवाई hавāӣ 1) воздушный; 2) авиационный

आवश्यकता āвашйактā ж. 1) необходимость; 2) нужда, потребность

पत्र патра м. 1) письмо, записка; 2) дип. нота; 3) газета, журнал

व्यवहार вйаваhāр м. 1) занятие, деятельность; 2) обращение (отношение)

पत्र-व्यवहार патра-вйаваhāр м. переписка, корреспонденция

तरीक़ा тарӣкā м. 1) образ, способ; 2) порядок, система

पानेवाला пāнэвāлā м. получатель

पूरा пӯрā 1) полный, целый, весь; 2) совершенный, завершенный, законченный; ~ होना нп. а) наполняться; б) завершаться, заканчиваться; ~ करना п. а) наполнять; б) выполнять, исполнять; в) завершать, заканчивать

श्री шрӣ 1. почтеннейший, уважаемый (ставится перед именем); 2. м. господин

रोड роḍ ж. улица, дорога

तब таб тогда, в то время

मामूली мāмӯлӣ 1) обычный, заурядный, нормальный; 2) простой

अर्जेंट арджэнт̇ срочный

एक्सप्रेस экспрэс 1. 1) специальный; 2) срочный; 3) курьерский; **2.** *ж.* экспресс

फ़ोटो фот̇о *м.* фотография, [фото]снимок

जवाबी джавāбӣ 1) ответный; 2) с оплаченным ответом

जवाब джавāб *м.* ответ

जब джаб когда, как только

सकुशल сакушал 1. благополучный, невредимый; **2.** благополучно

बधाई бад^{h}āӣ *ж.* поздравление

बीमा-पार्सल бӣмā-пāрсал *м.* застрахованная, ценная посылка

भेजनेवाला б^{h}эджнэвāлā *м.* отправитель

पुस्तक пустак *ж.* книга

बुक-पोस्ट бук-пост̇ *м.*, *ж.* бандероль

वापस вāпас назад, обратно

महत्त्व маḣаттва *м.* 1) величие; 2) важность, значение

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЙ И ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОММЕНТАРИЙ

व्याकरण तथा शब्दावली सम्बन्धी टिप्पणियाँ

1. टिकट लगा लिफ़ाफ़ा 'конверт с маркой'.

2. [चिट्ठी] लिखने का काग़ज़ 'бумага для письма', 'писчая бумага'.

3. Непереходный глагол मिलना употребляется в следующих основных значениях: 1) «соединяться», «смешиваться», например: एक में मिलना 'сливаться воедино'; 'объединяться'; 2) «иметься», например: इस दुकान में अच्छी अच्छी चीज़ें मिलती हैं 'В этом магазине имеются очень хорошие вещи'; 3) «встречаться», «видеться». При употреблении глагола मिलना в значении «встречаться», «видеться» косвенное дополнение бывает выражено именем или местоимением в косвенном падеже с послелогом से, если встреча преднамеренна, и послелогом को (либо объектным падежом местоимений), когда встреча случайна, например: मैं उससे मिलने जाता हूँ 'Я иду навестить его' ('Я иду встретиться с ним'); हम कभी उसको (उसे) मिलते हैं 'Он иногда нас встречает'; 4) «быть полученным», «получаться», «доставаться», «встречаться». Употребляясь в этом значении, глагол मिलना согласуется в роде

и числе с подлежащим. Косвенное дополнение выражается либо именем существительным или местоимением в косвенном падеже с послелогом को, либо объектным падежом местоимений, например: मुझ को (मुझे) अपने भाई की चिट्ठियाँ मिलती हैं 'Получаю письма от брата' (букв. 'Мне письма брата получаются'); उस दुकान में आपको ये किताबें मिलेंगी 'В том магазине вы найдете (вам встретятся) эти книги'; 5) «прилегать», «соприкасаться», «примыкать», например: यह गाँव नगर से मिलता है 'Эта деревня примыкает к городу'.

4. मनी-आर्डर करना 'отправлять денежный перевод'.

5. Глагольно-именные сочетания आवश्यक (ज़रूरी) होना 'быть необходимым' и आवश्यकता (ज़रूरत) होना 'быть необходимости' в соединении с инфинитивом, именем существительным или местоимением образуют предложения необходимости.

В предложениях необходимости с глагольно-именным сочетанием आवश्यकता (ज़रूरत) होना инфинитив, имя существительное и местоимение связываются со словом आवश्यकता (ज़रूरत) посредством послелога की.

Субъект глагольно-именных сочетаний с आवश्यक (ज़रूरी) होना выражается косвенным падежом имени или местоимения с послелогом के लिये (реже को).

Субъект глагольно-именных сочетаний с आवश्यकता (ज़रूरत) होना обозначается либо косвенным падежом имени или местоимения с послелогом को, либо объектным падежом местоимений, например: विद्यार्थियों के लिए घर जाना आवश्यक (ज़रूरी) है 'Студентам необходимо идти домой'; मेरे लिये ये किताबें आवश्यक (ज़रूरी) हैं 'Мне необходимы эти книги'; उसके लिये यह आवश्यक (ज़रूरी) है 'Ему это необходимо'; हम को एक चिट्ठी लिखने की आवश्यकता (ज़रूरत) है 'Нам необходимо написать письмо'; उन्हें इन चीज़ों की ज़रूरत है 'Им необходимы эти вещи'; तुम को इसकी क्या आवश्यकता है? 'Зачем это тебе?'.

В предложениях необходимости, образованных глагольно-имен-

ным сочетанием आवश्यक (ज़रूरी) होना, инфинитив переходного глагола может согласоваться в роде и числе с относящимся к нему прямым дополнением, например: विद्यार्थियों के लिये बहुत किताबें पढ़नी आवश्यक हैं 'Студентам необходимо читать много книг'; उनके लिये कई तार भेजने ज़रूरी हैं 'Им необходимо отправить несколько телеграмм'.

6. Послелог पर в позиции после инфинитива имеет значение «по», «после», например: मिलने पर 'по получении', आने पर 'после прихода, приезда'. Когда послелог पर следует за инфинитивным словосочетанием, оно часто переводится на русский язык придаточным предложением времени, например: उसके अंदर आने पर आप ... देखेंगे 'Когда войдете в него (в главный почтамт), Вы увидите...'. В инфинитивных словосочетаниях с отрицательной частицей न 'не' перед инфинитивом послелог पर приобретает причинное значение, например: पानेवाले के न होने पर पार्सल भेजनेवाले को वापस मिलता है 'При отсутствии получателя посылка возвращается отправителю'.

7. ख़ास तरह का 'особого рода', 'специальный'.

8. रजिस्ट्री कराना 'регистрировать' (की *что-л.*, से *у кого-л.*)

9. रजिस्ट्री की डाक, रजिस्ट्री-डाक 'заказная корреспонденция'.

10. Послелог का в соединении с наречиями места образует определительные словосочетания, соответствующие русским относительным прилагательным, образованным от соответствующих наречий, например: यहाँ का 'здешний', वहाँ का 'тамошний'.

11. पार्सल-दफ़्तर 'отдел посылок'.

12. Глагол रहना 'оставаться', 'жить', 'проживать' имеет и значение «быть», «находиться»: इस डाकघर में हमेशा भीड़ रहती है 'На этом почтамте всегда [бывает] толпа'.

13. अपने नाम की चिट्ठी 'письмо на свое имя'.

14. रजिस्ट्री चिट्ठी 'заказное письмо'.

15. Инфинитивные словосочетания с послелогом के लिये 'для', 'ради' могут переводиться на русский язык придаточным предло-

жением цели, например: रजिस्ट्री चिट्ठी पाने के लिये अपना पासपोर्ट दिखाने की ज़रूरत होती है 'Для того чтобы получить заказное письмо, необходимо предъявить паспорт'.

16. Союз कि 'что' в сочетании с относительными союзными словами обычно употребляется плеонастически, например: जब (कि) 'когда', जो (कि) 'который' и др.

17. मोहर लगाना 'ставить печать, штамп (पर *на что-л.*).

18. ठीक समय पर 'точно во время', 'в срок'.

19. प्रार्थना करना 'просить' (से *кого-л.*, की *о чем-л.*).

20. जाँच करना а) 'расследовать'; б) 'проверять', 'анализировать'; в) 'осматривать', 'обследовать' (की *что-л.*).

21. क्या बात है? 'в чем дело?'.

22. हवाई डाक 'авиапочта'.

23. पत्र-व्यवहार करना 'переписываться', 'вести переписку' (से, के साथ *с кем-л.*).

24. अर्जेंट तार 'срочная телеграмма'.

25. एक्सप्रेस तार 'телеграмма-молния'.

26. फ़ोटो-तार 'фототелеграмма'.

27. वी० पी० पार्सल 'посылка наложенным платежом' (वी० पी० от англ. V. P. — voucher prepaid).

28. Наречия места в соединении с послелогами से и तक образуют сочетания, соответствующие по значению русским наречиям места, например: वहाँ से — *оттуда*, यहाँ तक — *досюда*, कहाँ से — *откуда*.

29. बधाई का तार 'поздравительная телеграмма'.

30. डाक-तार 'почта и телеграф'.

УПРАЖНЕНИЯ

अभ्यास

1. Прочитайте, перепишите и переведите урок.

पाठ को पढ़िये, कापियों में लिखिये और उसका अनुवाद कीजिये।

2. Ответьте на вопросы.

निम्नलिखित सवालों का जवाब दीजिये।

१) टिकट, टिकट लगे लिफ़ाफ़े, तार के फ़ार्म आदि चीज़ें कहाँ बिकती हैं?

२) "почтамт" शब्द के लिये आप क्या हिन्दी शब्द जानते हैं?

३) आपको चिट्ठियाँ, समाचार-पत्र आदि कहाँ मिलते हैं?

४) क्या आपके दरवाज़े पर लेटर-बक्स है?

५) अपनी चिट्ठी लेटर-बक्स में डालने के लिये क्या करना ज़रूरी होता है?

६) तार भेजने के लिये आप कहाँ जाते हैं?

७) क्या आपके इलाक़े के डाकख़ाने में पार्सल-दफ़्तर है?

८) रजिस्टरी-डाक पाने के लिये क्या करना आवश्यक है?

९) किस खिड़की में लोग अपने नाम की चिट्ठी माँगते हैं?

१०) कब ख़ास फ़ार्म भरना आवश्यक होता है?

११) आपको महीने में कितना रुपया मिलता है?

१२) क्या आप अपने मुहल्ले के डाकिया का नाम जानते हैं?

१३) समाचार-पत्रों और पत्रिकाओं को घर में पाने के लिये क्या करने की ज़रूरत होती है?

१४) क्या सोवियत संघ में डाकघर के अधिकारी चिट्ठियों को तौलते हैं?

१५) और क्या वे उन पर मोहर लगाते हैं?

१६) रजिस्टरी चिट्ठी भेजने के लिये आपको क्या करने की आवश्यकता होती है?

१७) अगर चिट्ठी पते पर नहीं पहुँचेगी तो क्या करना आवश्यक है?

१८) भारत के निवासी से पत्र-व्यवहार करने के लिये क्या जानना ज़रूरी है?

१९) सोवियत संघ के लिये आप किस तरह पता लिखेंगे?

२०) और भारत के लिये किस तरह लिखेंगे?

२१) क्या सोवियत संघ में जवाबी तार होते हैं?

२२) क्या भारत में लोग फ़ोटो-तार भेजते हैं?

२३ क्या सोवियत संघ में वी० पी० पार्सल और बीमा-पार्सल होते हैं?

२४) आपका पूरा पता क्या है?

२५) क्या आप जानते हैं कि मास्को में कितने डाकघर हैं?

२६) मास्को का सब से बड़ा डाकघर किस सड़क पर है?

3. Переведите.

रूसी में अनुवाद कीजिये।

१) हमारे एक विद्यार्थी के पास बहुत से टिकट हैं। ये टिकट अलग-अलग देशों के हैं। इस विद्यार्थी के बहुत से मित्र हैं। उनमें से कई अब दूसरे देशों में रहते हैं और वह उनसे पत्र-व्यवहार करता है। जब उसे चिट्ठी मिलती है वह उससे टिकट अलग करता है। वह कहता है कि उसका एक मित्र दो महीने के बाद भारत जाएगा और वहाँ से उसको बहुत से टिकट भेजेगा। शुक्रवार को हम उसके यहाँ टिकट देखने जाएँगे।

२) हमारी सड़क पर एक छोटा डाकघर है। हम लोग वहाँ से सब ज़रूरी चीज़ें ख़रीदते हैं। वहाँ तरह तरह के लिफ़ाफ़े, विभिन्न प्रकार के काग़ज़, सुंदर पोस्ट-कार्ड आदि बिकते हैं। हम वहाँ पर समाचार-पत्रों तथा पत्रिकाओं का चंदा भी जमा करते हैं। डाकघर में तार भेजने के लिये भी एक ख़ास खिड़की है। लेकिन डाकघर में पार्सल-दफ़्तर नहीं है। इसलिये पार्सल भेजने के लिये हम दूसरे डाकख़ाने जाते हैं।

३) बच्चो, तुम लोग पूछते हो कि किस तरह लोग तार भेजते हैं। तार भेजने के लिये सब से पहले पोस्ट-ऑफ़िस जाना ज़रूरी है। वहाँ पर तुम एक फ़ार्म लेते हो और उसे भरते हो। तार तीन प्रकार के होते हैं – मामूली, अर्जेंट और एक्सप्रेस। फ़ार्म पर तुम लिखते हो कि तार कैसा होगा।

एक्सप्रेस तार बहुत जल्दी ज़रूरी जगह तक पहुँचेगा। कुछ लोग फ़ोटो-तार भेजते हैं। यह तार भेजने का बिल्कुल नया तरीक़ा है। फ़ार्म भरने के बाद तुम ज़रूरी खिड़की के पास आते हो और वहाँ के अधिकारी को तार देते हो। अधिकारी तार के शब्दों की गिनती करेगा और तुम्हें बताएगा कि कितना पैसा देने की ज़रूरत होगी।

४) एक महीने के बाद नया साल होगा। सब लोग एक दूसरे को बधाई के तार भेजेंगे। मैं भी अपने रिश्तेदारों और मित्रों को बधाई के तार भेजूँगा। मुझे भी कई तार और पोस्ट-कार्ड मिलेंगे।

५) जब बड़े भाई विद्यार्थी थे वह एक दूसरे नगर में पढ़ते थे। हम उन्हें चिट्ठियाँ और पार्सल भेजते थे। कभी-कभी पिता जी भाई को बुक-पोस्ट द्वारा पुस्तकें भी भेजते थे।

६) दो साल पहले हमारे एक मित्र भारत में रहते थे। वह नयी दिल्ली की अशोक रोड नाम की एक सड़क पर रहते थे। हमारे मित्र वहाँ एक अस्पताल में काम करते थे। वह इस अस्पताल के डाक्टरों को मरीज़ों का इलाज करने में मदद देते थे। हमें उनसे बहुत सी चिट्ठियाँ मिलती थीं। और हम भी उन्हें चिट्ठियाँ भेजते थे।

७) हमारे मुहल्ले के सब लोग मुहल्ले के डाकिया को अच्छी तरह जानते हैं। वह तीस साल से ज़्यादा मुहल्ले के घरों में डाक पहुँचाते हैं। दो साल के बाद वह पेंशन पर जाएँगे।

4. Переведите вопросы и ответьте на них.

निम्नलिखित सवालों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये और उनका जवाब दीजिये।

(1) Кому вы отправляете эту посылку? Что в ней? Она такая большая и тяжелая. (2) Чья это газета? (3) Что это за журнал? (4) Вы получаете письма от своей сестры? В каком городе она живет? (5) Дайте, пожалуйста, книгу. — Какую? Ту, что лежит на столе? (6) Сколько раз в месяц выходит эта газета? (7) С кем из наших студентов вы переписываетесь во время ка-

никул? (8) Сколько дней идет письмо до Киева? (9) От кого ты получаешь денежные переводы? (10) Чтобы получить посылку, Вам нужно пойти на почту. (11) Где продаются конверты с марками? (12) В каком окне продаются марки, открытки и почтовая бумага? (13) За пенсией Ваш отец ходит на почту или ее приносит ему домой почтальон? (14) Как нужно писать адрес на конверте, если я хочу послать письмо в Индию?

5. Переведите словосочетания.

निम्नलिखित शब्द-समुदायों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

पासपोर्ट दिखाना; लेटर-बक्स में चिट्ठी डालना, सब से बड़ा डाकघर; उसके अंदर आने पर; उसके आने पर; डाक बाँटने की खिड़की; अपने नाम की चिट्ठी माँगना; समाचार-पत्र के लिये चंदा भेजना; चंदा जमा करना; टिकट लिफ़ाफ़े पर लगाना; पूरा नाम; इसके बाद नगर और देश के नाम आते हैं। नये साल का दिन; पैसा देना; बुक-पोस्ट से भेजना; डाक-तार का कितना महत्त्व है।

6. Переведите словосочетания.

निम्नलिखित शब्द-समुदायों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Огромное значение; полный адрес; срочная телеграмма с оплаченным ответом; посылки наложенным платежом; выдать квитанцию; почтовый работник; новогодняя открытка; заказная бандероль; специальное окно; согласно Вашей просьбе; расследовать причины; доставлять почту (корреспонденцию); необходимая вещь; нужный ответ; послать заказное письмо.

7. Переведите.

रूसी में अनुवाद कीजिये।

(१) तुमको साल में कितनी लंबी छुट्टियाँ मिलती हैं? (२) आज चार बजे मैं आपसे मिलूँगा। (३) वहाँ हमें क्या सब्ज़ी मिलेगी? (४) आप हमसे मिलने आयेंगे? (५) उनको घर जाने की इजाज़त मिलेगी। (६) वहाँ पर मुझे क्या कुछ मिलेगा? (७) इस दुकान में तरह तरह के कपड़े मिलते हैं। (८) उसे महीने में पचास रुपये मिलते हैं। (९) यह सड़क उस रोड से मिलती है। (१०) आपको गर्मियों में छुट्टी मिलेगी? (११) उन्हें नया फ़्लेट मिलेगा।

8. Напишите возможные комбинации существительных и глаголов.
संज्ञाओं और क्रियाओं की यथासम्भव जोड़ियाँ लिखिये।

फ़ार्म	देना
चिट्ठी	डालना
रसीद	भरना
मोहर	लगाना
तार	भेजना
डाक	जमा करना
बधाई	करना
पत्र-व्यवहार	बाँटना
चंदा	लेना
पासपोर्ट	दिखाना

9. Заполните пропуски.
ख़ाली जगहों में आवश्यक शब्द लिखिये।

(१) हमारे समय में डाक-तार का बड़ा ... होता है। (२) चिट्ठी को ठीक समय पर ज़रूरी जगह तक पहुँचने के लिये पता ... लिखने की आवश्यकता है। (३) नये साल का दिन जब आता है हम एक दूसरे को ... के तार भेजते हैं। (४) यह चिट्ठी ज़रूरत से ज़्यादा ... है, इसलिये एक और टिकट लगाना आपके लिए आवश्यक होगा। (५) सोवियत संघ में भी डाकघर के अधिकारी रजिस्टरी चिट्ठी ...। भारत में भी उसे तौलना आवश्यक है। (६) मुझे 'कम्युनिस्ट' नामक ... मिलती है। (७) हम ये पुस्तकें ... द्वारा भेजना चाहते हैं। (८) दूसरे देशों में जाने के लिये ख़ास ... पाना ज़रूरी होता है। (९)तार भेजने के लिये ख़ास फ़ार्म ... की ज़रूरत होती है। (१०) अच्छा, बेटा, यह चिट्ठी ... में डालना ज़रूरी है। (११) आपको इस काम के लिये कितना ... मिलेगा? (१२) ... पाने के लिये पासपोर्ट दिखाना आवश्यक है। (१३) भारत में मामूली चिट्ठी पर पंद्रह ... का एक टिकट लगाने की ज़रूरत होती है। (१४) ... का काम बहुत

महत्त्वपूर्ण है, वह सर्दी और गर्मी में चिट्ठियाँ, समाचार-पत्र आदि घरों में पहुँचाता है। (१५) इस ... में नया डाकख़ाना खुलेगा। (१६) इस खिड़की में क्या चीज़ें ... हैं? (१७) आपको किस महीने में ... मिलेगी? मुझे मालूम नहीं है लेकिन गर्मियों में पाना चाहती हूँ। (१८) राजकुमार जी, आपकी ... के अनुसार हम आपको यह पत्रिका भेज रहे हैं। (१९) डाकघर के अलावा मैं पोस्ट ऑफ़िस के लिये एक और शब्द जानता हूँ वह है ...। (२०) ... पार्सल भेजने के लिये फ़ार्म पर यह लिखना ज़रूरी है कि वह कितने रुपये का है। (२१) डाक बाँटने की खिड़की में लोग अपने नाम की चिट्ठी ... हैं। (२२) ... को पानेवाले के पूरे पते को लिखना आवश्यक है। (२३) सुबह और शाम के समय मैट्रो में हमेशा ... रहती है। (२४) एक मिनट, मैं अभी आपकी चिट्ठी पर ... लगाऊँगी। (२५) मुझे तार का ... दीजिये। (२६) इस कापी का ... अच्छा नहीं है।

10. Переведите предложения.

निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Мне необходимо купить конверт с маркой. (2) Где продаются газеты и журналы? (3) Когда еще я увижу Вас? — Мы встретимся в пятницу. (4) В нашем магазине имеются различные ткани. (5) Вы получаете газету «Правда»? (6) Через месяц мы получим новую квартиру и нам необходимо будет купить мебель. (7) Такое письмо необходимо отправить заказной почтой. (8) Посмотрите, пожалуйста, нет ли писем на мое имя. — На ваше имя есть две открытки. (9) Чтобы получить посылку, вам нужно заполнить этот бланк. (10) Когда прибудете в Индию, пошлите телеграмму. Мы будем знать, что все в порядке. (11) Нам необходимо пойти купить эту книгу. (12) Какие газеты и журналы вы получаете? (13) Какая из этих открыток самая красивая? (14) Эта бандероль весит больше, чем нужно. Доплатите еще две рупии. (15) Нет никакой необходимости посылать телеграмму-молнию, простая телеграмма также прибудет в срок. (16) В новом году наша семья будет получать три газеты и два журнала. (17) Через несколько дней мы будем писать проверочную работу. Вам необ-

ходимо быть к ней хорошо подготовленным. (18) Сегодня после работы мы идем в театр. (19) Где мы встретимся? — Мы встретимся у станции метро «Маяковская» (मयाकोव्स्काया).

11. Переведите рассказ.
इस कहानी का रूसी में अनुवाद कीजिये।

डाकिया

डाकिया का काम बहुत आवश्यक है। वह बहुत काम करता है। हर मौसम में अपना काम करना उसके लिए ज़रूरी है। धूप और बारिश में वह तार, चिट्ठियाँ, मनीआर्डर आदि डाक पहुँचाता है। भारत में उसका काम चिट्ठी आदि बाँटना ही नहीं पार्सल बाँटना भी है। वह मुहल्ले के सब रहनेवालों को नाम से जानता है। वह दिन में तीन बार आता जाता है। सुबह को वह ताज़ा समाचार-पत्र और पत्रिकाएँ पहुँचाता है। अगर ज़रूरत होती है तो वह दिन में भी आता है। शाम को वह शाम की डाक बाँटता है। उसमें शाम के अख़बार ज़रूर होते हैं और कभी-कभी चिट्ठियाँ भी होती हैं। जब तार रात को डाकघर आता है तब रात को भी डाकिया उसे पहुँचाता है। तार हमेशा बहुत ही ज़रूरी होते हैं इसलिये उनको जल्दी ही पहुँचाना आवश्यक है। भारत में लोग डाकिया की मदद से अख़बारों के लिये चंदा भी जमा कराते[1] हैं। और अपने इस मुश्किल काम के लिये डाकिया को ज़्यादा रुपया नहीं मिलता।

12. Переведите рассказ.
हिन्दी में इस कहानी का अनुवाद कीजिये।

На почте

Я учусь в Москве, а мои родители живут в другом городе. Я часто (अक्सर) получаю от них письма. Раз в месяц родители посылают мне денежный перевод.

---

[1] अख़बारों के लिये चंदा जमा कराना 'подписываться на газеты'.

Я получаю письма и другую корреспонденцию на почте. Когда я возвращаюсь домой после занятий, я обязательно захожу на почту. Я подхожу к нужному окну и спрашиваю письмо на свое имя. Работники почты хорошо знают меня и поэтому не требуют паспорта. Когда приходит денежный перевод, я заполняю специальный бланк, где (जहाँ) указываю свой адрес и номер паспорта. Потом я иду к другому окну, предъявляю бланк и паспорт. После этого я получаю деньги.

Иногда на почте я пишу письма своим родителям. Для этого я покупаю конверт с маркой и бумагу. На конверте я указываю полный адрес: город, улицу, номер дома и квартиры.

Мой отец преподает в школе русский язык и литературу. Поэтому по его просьбе я часто посылаю ему бандеролью новые книги по литературе. Кроме родителей я переписываюсь с друзьями. Я пишу им о Москве, о своей учебе в институте. Они всегда отвечают на мои письма.

Когда наступает Новый год, я посылаю всем поздравительные телеграммы и открытки.

Иногда я звоню родителям по междугородному телефону.

На почте я подписываюсь на газеты и журналы.

13. Поставьте вопросы к выделенным словам.

मोटे टाइप में छपे शब्दों के लिये प्रश्न बनाइये।

(१) इस इलाक़े के सब से बड़े डाकख़ाने में **पार्सल-दफ़्तर** है। (२) वह **रजिस्टरी चिट्ठी** भेजना चाहता है। (३) डाकिया का काम **डाक** बाँटना है। (४) आपके लिए **पासपोर्ट दिखाना** ज़रूरी होगा। (५) लोग **डाक बाँटने की खिड़की** के पास जाते हैं। (६) औरत **लेटर-बक्स** में चिट्ठी डाल रही है। (७) आज के समय में **हवाई डाक** का बहुत बड़ा महत्त्व है। (८) दादा जी **लिफ़ाफ़े पर** टिकट लगा रहे हैं। (९) भारत में **फ़ोटो-तार** नहीं होते। (१०) वह यह पुस्तक **बुक-पोस्ट** से भेजना चाहता है।

14. Напишите синонимы к словам.

निम्नलिखित शब्दों के समानार्थक शब्द लिखिये।

डाकघर, ज़रूरी, आवश्यकता, सदा, प्रदेश, अख़बार, चिट्ठी, रोड, किताब, और, अधिक, बारिश, जाड़ा, घर।

15. Переведите предложения.

निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

I. (1) Я хочу отправить посылку наложенным платежом. — Для этого вам нужно заполнить специальный бланк. Укажите на нем полное имя получателя. (2) Студенты нашего института переписываются со студентами Делийского университета. (3) Библиотека имени В. И. Ленина получает книги, газеты и журналы всех стран. (4) В библиотеке имеются книги более чем на пятидесяти языках. (5) Новые методы строительства имеют большое значение. (6) Сейчас в нашем городе ведется строительство новых больниц, кинотеатров, школ и жилых домов. (7) Господина Видьяланкара сейчас нет. Он вернется в три часа. Что ему передать? — Скажите, что мы снова зайдем вечером, часов в пять. (8) Если вы хотите обязательно получить ответ, пошлите телеграмму с оплаченным ответом. (9) Обычное письмо дойдет туда за три дня. — Тогда я пошлю письмо авиапочтой. (10) Мы соединим Вас с Москвой, как только освободится линия (लाइन मिलना). Готово! Говорите. (11) Номер не отвечает. Проверьте, пожалуйста, в чем дело? (12) Хорошо, я выясню причину и позвоню Вам. (13) Одну минуту, наш работник сейчас даст Вам квитанцию. (14) Преподаватели и студенты нашего института коллекционируют марки. У одного студента есть несколько красивых индийских марок. (15) В одной индийской рупии сто пайс. (16) Почта находится на углу этой улицы. Вам нужно будет перейти на другую сторону. (17) Где ближайший почтовый ящик? — Он недалеко отсюда. Рядом с музеем. (18) В книжных магазинах всегда толпится народ.

II. (1) От кого это письмо? — Это письмо от моего брата. — Когда будете писать ответ, передайте привет и от меня. — Хорошо, обязательно. (2) Кому вы посылаете поздравительную телеграмму? — Своему другу, он сейчас в Индии и всегда бывает очень рад, когда мы ему пишем. (3) Кем работает его отец? — Теперь он не работает, а получает пенсию. Раньше он работал учителем. (4) Это фотография моего отца. На ней он вместе с индийскими рабочими. (5) Вы получаете письма из Индии? — Да, я переписываюсь с двумя преподавателями Делийского университета. (6) Я прошу вас направлять всю корреспонденцию на мое имя по новому адресу. (7) Где продаются билеты в театры? — На всех станциях метро и во всех театрах. (8) У вас есть какая-нибудь книга по индийской литературе? (9) Где находится Главный почтамт? —

Он находится на улице Кирова (किरोव). (10) Я обязательно выполню Вашу просьбу.

16. Напишите правильно адрес.

पता ठीक तरह से लिखिये

1) Индия, Дели-6, Новая улица, дом 4, г-ну Сурьякант Шастри (सूर्यकान्त शास्त्री);

2) Индия, Калькутта-5, Опар Читпур род (अपर चितपुर रोड), дом 80, г-ну Синхасан Раю (सिंहासन राय);

3) Индия, Бомбей-2, Кришна Нивас (कृष्ण निवास), дом 6, этаж 3-й, Аруна Шах (अरुणा शाह)

17. Перепишите и переведите диалог.
बातचीत को कापी में लिखिये और उसका अनुवाद कीजिये।

— बड़ा डाकख़ाना कहाँ है?
— जनपथ पर है।
— शुक्रिया, वह यहाँ से दूर है?
— जी नहीं, पाँच मिनट लगेंगे।
— नमस्ते।
— नमस्ते।

* * *

— मैं यह चिट्ठी डाक से भेजना चाहता हूँ।
— मामूली या हवाई डाक की होगी?
— मामूली होगी।
— तब पंद्रह पैसे के टिकट लगाइये।
— टिकट कहाँ मिलते हैं?
— खिड़की नम्बर तीन में।
— मुझे पाँच पैसे पैसे के तीन टिकट दीजिये।

* * *

— मेरे लिए इस चिट्ठी की रजिस्टरी करानी ज़रूरी है।
— क्या वह हवाई डाक से जायेगी?

—जी हाँ, हवाई डाक से।
—तब चालीस पैसे का एक और टिकट लगाइये।
—क्या, अब सब ठीक है?
—चिट्ठी को तौलना ज़रूरी है। देखिये, वह ज़रूरत से ज़्यादा वज़नी है। एक और टिकट लगाइये। अब ठीक है।

* *

—एक तार का फ़ार्म दीजिये (फ़ार्म भरने के बाद फिर आता है)
—यह एक्स्प्रेस है।
—अच्छा, दस रुपये का तार होगा।
—होगा तो होगा, बड़ा ज़रूरी तार है। मैं यह तार जवाबी भी चाहता हूँ।
—कितने शब्दों का?
—बीस!
—पाँच रुपये और दीजिये।
—अब ठीक है?
—जी हाँ, सब ठीक है।

* * *

—मैं मास्को को फ़ोन करना चाहता हूँ।
—मास्को में फ़ोन-नम्बर क्या है?
—पाँच-दो-बाईस-ज़ीरो-तीन।
—एक मिनट अब लाइन बंद है।
—कब मिलेगी?
—मालूम नहीं। (कुछ समय के बाद) लाइन ख़ाली[2] है, बात कीजिये।
—नमस्ते, मैं रामचंद्र जी से बात करना चाहता हूँ।

---

[2] ख़ाली 'свободный'.

– कौन बोल रहा है?

– मैं रामचंद्र जी का भाई कृष्णचंद्र बोल रहा हूँ। क्या भाई है ही नहीं?

– नहीं, नहीं, वह तो घर पर है। अभी आता है।

– नमस्ते, मैं रामचंद्र हूँ।

– नमस्ते भाई, क्या घर में सब ख़ैरियत से हैं?

– तुम्हारी दुआ से सब अच्छी तरह हैं। क्यों फ़ोन कर रहे हो? कोई ख़ास बात है?

– मैं शुक्रवार को मास्को आ रहा हूँ। मुझ से मिलने आओगे?

– ज़रूर, भाई। तुम कितने बजे आओगे?

– अधिकारी कहते हैं कि शाम को पाँच बजे।

– अच्छा, मैं ज़रूर तुम से मिलूँगा, शुक्रवार तक नमस्ते।

– नमस्ते भाई।

18. Выучите числительные.
निम्नलिखित संख्याओं को याद कीजिये।

५१	इकावन	51	५६	छप्पन	56
५२	बावन	52	५७	सत्तावन	57
५३	तिरपन	53	५८	अट्ठावन	58
५४	चौवन	54	५९	उनसठ	59
५५	पचपन	55	६०	साठ	60

УРОК VII

ГРАММАТИКА

МЕСТОИМЕНИЕ

ОТНОСИТЕЛЬНЫЕ МЕСТОИМЕНИЯ

Относительные местоимения जो 'кто', 'что', 'какой', 'который', जैसा 'какой' и जितना 'сколько' употребляются для связи предложений.

Местоимение जो, как и вопросительные местоимения क्या и कौन, в прямом падеже не имеет формы множественного числа. Оно употребляется самостоятельно и в функции определения. Местоимения जैसा и जितना обычно используются в определительной функции.

СЛОВОИЗМЕНЕНИЕ ОТНОСИТЕЛЬНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ

Местоимение जो

Как местоимение-существительное относительное местоимение जो имеет три падежа: прямой, косвенный и объектный. Оно склоняется по типу личного местоимения यह 'он', 'она'.

Таблица 1

	Прямой падеж	Косвенный падеж	Объектный падеж
Ед. число	जो 'кто', 'что', 'который'	जिस	जिसे 'кому', 'кого', 'чему', 'что', 'которому', 'которого'
Мн. число	जो 'кто', 'что', 'которые'	जिन जिन्हों (с послелогом ने)	जिन्हें 'кому', 'кого', 'чему', 'что', 'которым', 'которых'

Местоимению जो как местоимению-прилагательному свойственны два падежа: прямой и косвенный.

Таблица 2

	Прямой падеж	Косвенный падеж
Ед. число	जो 'какой,' 'который'	जिस
Мн. число	जो 'какие', 'которые'	जिन

Местоимения जैसा *и* जितना

Относительные местоимения जैसा и जितना имеют два падежа: прямой и косвенный. Словоизменение этих местоимений аналогично словоизменению местоимений मेरा 'мой', ऐसा 'такой', इतना 'столько' и т. п.

Таблица 3

Падеж	Ед. число		Мн. число	
	м. р.	ж. р.	м. р.	ж. р.
Прямой	जैसा 'какой' जितना 'сколько'	जैसी 'какая' जितनी 'сколько'	जैसे 'какие' जितने 'сколько'	जैसी 'какие' जितनी 'сколько'
Косвенный	जैसे जितने	जैसी जितनी	जैसे जितने	जैसी जितनी

ГЛАГОЛ

ПРОСТОЕ ПРИЧАСТИЕ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ

Простое причастие прошедшего времени образуется присоединением к основе глагола окончания आ или या (когда основа глагола оканчивается на гласные आ, ई, ए, ओ). Простые прича-

стия прошедшего времени непереходных глаголов имеют активное значение, а простые причастия прошедшего времени переходных глаголов имеют значение как активное, так и пассивное. Примеры:

Инфинитив	Основа
चलना 'идти', 'двигаться'	चल
आना 'приходить'	आ
बोलना 'говорить'	बोल
पढ़ना 'читать'	पढ़
लिखना 'писать'	लिख

Простое причастие прошедшего времени

चला 'ушедший', 'двинувшийся'
आया 'пришедший'
बोला 'сказавший' ,'сказанный'
पढ़ा 'прочитавший', 'прочитанный'
लिखा 'написавший', 'написанный'

Если основа глагола оканчивается на ई или ऊ, то при образовании простого причастия прошедшего времени конечный долгий гласный основы становится кратким, например:

Инфинитив	Основа	Простое причастие прошедшего времени
पीना 'пить'	पी	पिया 'выпивший', 'выпитый'
सीना 'шить'	सी	सिया 'сшивший', 'сшитый'
छूना 'касаться'	छू	छुआ 'коснувшийся'

Простые причастия прошедшего времени от глаголов होना 'быть', करना 'делать', जाना 'идти', 'уходить', देना 'давать', लेना 'брать' образуются не по общему правилу.

Инфинитив	Основа
होना ‘быть’	हो
करना ‘делать’	कर
जाना ‘идти’, ‘уходить’	जा
देना ‘давать’	दे
लेना ‘брать’	ले

Простое причастие
прошедшего времени

हुआ ‘бывший’, ‘ставший’
किया ‘сделавший’, ‘сделанный’
गया ‘ушедший’
दिया ‘давший’, ‘данный’
लिया ‘взявший’, ‘взятый’

Простое причастие прошедшего времени в качестве компонента личных глагольных форм изменяется только по родам и числам.

Мужской род		Женский род	
Ед. число	Мн. число	Ед. число	Мн. число
आया	आये	आयी, आई	आयीं, आईं
बोला	बोले	बोली	बोलीं
पढ़ा	पढ़े	पढ़ी	पढ़ीं
पिया	पिये	पी	पीं
छुआ	छुए	छुई	छुईं
हुआ	हुए	हुई	हुईं
किया	किये	की	कीं
गया	गये	गयी, गई	गयीं, गईं
दिया	दिये	दी	दीं
लिया	लिये	ली	लीं

Простое причастие прошедшего времени с окончанием ईं, например आईं, बोलीं и др., используется лишь в личных формах без вспомогательного глагола.

ПРОШЕДШЕЕ СОВЕРШЕННОЕ ВРЕМЯ

Образование прошедшего совершенного времени

Прошедшее совершенное время выражается простым причастием прошедшего времени, например: लड़का आया 'мальчик пришел'.

СПРЯЖЕНИЕ
НЕПЕРЕХОДНОГО ГЛАГОЛА पहुँचना 'ПРИБЫВАТЬ'

Мужской род

Ед. число	Мн. число
मैं पहुँचा	हम पहुँचे
तू पहुँचा	तुम पहुँचे
	आप पहुँचे
यह, वह पहुँचा	ये, वे पहुँचे

Женский род

Ед. число	Мн. число
मैं पहुँची	हम पहुँचीं
तू पहुँची	तुम पहुँचीं
	आप पहुँचीं
यह, वह पहुँची	ये, वे पहुँचीं

Как видно из представленных примеров, непереходный глагол в прошедшем совершенном времени, согласуясь с подлежащим, выраженным личными местоимениями, изменяется по родам и числам. Конструкция, при которой глагол, изменяясь по родам и числам, согласуется с подлежащим (субъектом), называется субъектной.

Построение прошедшего совершенного времени, как и других личных форм, в состав которых входит простое причастие прошедшего времени, строго зависит от лексического значения глагола. Все непереходные глаголы образуют только субъектную конструкцию. Переходные глаголы требуют применения так называемой эргативной конструкции (конструкции с послелогом деятеля ने), сущность которой заключается в том, что подлежащее выступает не в прямом падеже, а в косвенном с послелогом ने, и глагол согласуется в роде и числе не с ним, а с пря-

мым дополнением, выраженным прямым падежом, например: उस के बाप ने एक लिफ़ाफ़ा ख़रीदा 'Его отец купил один конверт'; उस के बाप ने तीन लिफ़ाफ़े ख़रीदे 'Его отец купил три конверта'; मेरे भाई ने एक चिट्ठी लिखी 'Мой брат написал письмо'; मेरे भाई ने बहुत चिट्ठियाँ लिखीं 'Мой брат написал много писем'.

При наличии двух или нескольких прямых дополнений, обозначенных прямым падежом, глагол обычно согласуется с ближайшим из них, например: हमारे विद्यार्थियों ने काग़ज़ और किताबें ख़रीदीं 'Наши студенты купили бумагу и книги'.

Конструкция, при которой глагол согласуется с прямым дополнением (объектом), называется объектной.

При отсутствии прямого дополнения или в тех случаях, когда прямое дополнение выражено либо косвенным падежом с послелогом को, либо объектным падежом местоимений, глагол ни с чем не согласуется и выступает неизменно в форме мужского рода единственного числа 3-го лица, например: विद्यार्थी ने काले तख़्ते पर लिखा 'Студент написал на доске'; लड़की ने अपने बाप को देखा 'Девочка увидела своего отца'; मेरे दोस्त ने मुझे यहाँ भेजा 'Мой друг прислал меня сюда'.

Конструкция, при которой глагол остается для всех лиц обоих родов и чисел в форме 3-го лица единственного числа мужского рода, называется нейтральной.

Форма косвенного падежа личных местоимений 1-го и 2-го лица единственного и множественного числа मैं, तू, हम, तुम перед послелогом ने совпадает с формой их прямого падежа, например: मैं ने एक किताब ली 'Я взял(а) одну книгу'; तू ने दो किताबें दीं 'Ты дал(а) две книги'; हमने एक चिट्ठी भेजी 'Мы послали письмо'; तुम ने ये चिट्ठियाँ भेजीं 'Вы отправили эти письма'. Другие местоимения-существительные в значении единственного числа перед послелогом ने выступают в косвенном падеже, совпадающем с их обычной формой этого падежа: इस, उस, किस, जिस и др., например: इस (उस) ने कहा 'Он (она) сказал(а)'; किस ने कहा ? 'Кто сказал?'.

Местоимения-существительные — личные местоимения 3-го лица множественного числа, а также вопросительное местоимение कौन 'кто' и относительное местоимение जो 'кто', 'что' в значении множественного числа — перед послелогом ने соответственно принимают особую форму косвенного падежа, употребляемую только в сочетании с этим послелогом: इन्हों, उन्हों, किन्हों, जिन्हों, например: इन्हों ने भेजा 'Они (эти) послали'; उन्हों ने लिया 'Они (те) взяли'; ग्राप लोगों में से किन्हों ने एवरेस्ट देखा? 'Кто из вас видел Эверест?'; जिन्हों ने इस पहाड़ पर चढ़ने की कोशिश की उन में से दो ग्रादमी ग्रभी वापस नहीं ग्राये 'Еще не вернулись два человека из тех, кто пытался взойти на эту гору'.

СПРЯЖЕНИЕ ПЕРЕХОДНОГО ГЛАГОЛА लिखना 'ПИСАТЬ'

Объектная конструкция

В объектной конструкции глагол в прошедшем совершенном времени согласуется с прямым дополнением в роде и числе.

числе.

Мужской род

Единственное и множественное число

मैं ने पत्र (दो पत्र) लिखा (लिखे) 'я написал(а) письмо (два письма)'

तू ने पत्र (दो पत्र) लिखा (लिखे) 'ты написал(а) письмо (два письма)'

इसने, उसने पत्र (दो पत्र) लिखा (लिखे) 'он (она) написал(а) письмо (два письма)'.

Женский род

Единственное и множественное число

हम ने चिट्ठी (दो चिट्ठियाँ) लिखी (लिखीं) 'мы написали письмо (два письма)'

तुम ने चिट्ठी (दो चिट्ठियाँ) लिखी (लिखीं) 'вы написали письмо (два письма)'

आप ने चिट्ठी (दो चिट्ठियाँ) लिखी (लिखीं) 'Вы написали письмо (два письма)'
इन्हों ने, उन्हों ने चिट्ठी (दो चिट्ठियाँ) लिखी (लिखीं) 'они написали письмо (два письма)'.

Нейтральная конструкция

В нейтральной конструкции в формах прошедшего совершенного времени глагол всегда имеет форму мужского рода единственного числа.

Мужской и женский род
Единственное и множественное число

मैं ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को लिखा 'я письмо (два письма) написал(а)'
तू ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को लिखा 'ты письмо (два письма) написал(а)'
इस ने, उस ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को लिखा 'он (она) письмо (два письма) написал(а)'
हम ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को लिखा 'мы письмо (два письма) написали'
तुम ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को लिखा 'вы письмо (два письма) написали'
आप ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को लिखा 'Вы письмо (два письма) написали'
इन्हों ने, उन्हों ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को लिखा 'они письмо (два письма) написали'.

ЗНАЧЕНИЕ ПРОШЕДШЕГО СОВЕРШЕННОГО ВРЕМЕНИ

Прошедшее совершенное время обычно обозначает: а) совершенное однократное действие, например: कल वह भारत [चला] गया 'Вчера он уехал в Индию'; б) действие, которое представляется законченным безотносительно ко времени его совершения, например: उस ने मुझ से कुछ नहीं कहा 'Он ничего мне не сказал'; в) действие, происходящее в настоящем, но представляемое как уже совершенное, например: मैं चला 'Я ухожу' (букв. 'Я пошел').

На русский язык прошедшее совершенное время в зависимости от контекста может переводиться прошедшим совершенным, прошедшим несовершенным (передающим значение совершенного действия) и настоящим временем.

ПРИДАТОЧНЫЕ ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Придаточные определительные предложения присоединяются к главному, в основном, союзным словом जो 'кто', 'что', 'который' и его формами (जिस, जिन, जिसे, जिन्हें, जिन्हों) и союзом कि 'что'. В главном предложении с ними обычно соотносятся указательные местоимения वह 'тот', यह 'этот', ऐसा 'такой', इतना 'столько', 'такой' и их формы (उस, उन, उसे, उन्हें, उन्हों, इस, इन, इसे, इन्हें, इन्हों, ऐसे, ऐसी, इतने, इतनी).

Придаточные определительные предложения, вводимые союзным словом जो, могут стоять перед главным предложением, в середине главного предложения и после него.

Положение придаточного определительного предложения перед главным является в языке хинди наиболее обычным, например: जो विद्यार्थी आज अनुपस्थित है वह बीमार है 'Студент, который сегодня отсутствует, болен' (букв. 'Который студент сегодня отсутствует, он болен').

Придаточные определительные предложения, вводимые जो, следуют за главным предложением или расположены внутри его преимущественно тогда, когда член предложения, к которому относится придаточное определительное, находится в конце (перед сказуемым или его глагольной частью) или в середине главного предложения, например: हिमालय में कई बहुत ऊँची चोटियाँ हैं जिन पर सदा बर्फ़ रहती है 'В Гималаях есть несколько очень высоких вершин, на которых всегда лежит снег'; वह किताब जो हम पढ़ते हैं बहुत दिलचस्प है 'Книга, которую мы читаем, очень интересная'.

Когда союзное слово जो относится к слову, имеющему при себе другие определения, выраженные прилагательным, числитель-

ным, местоимением или причастием, оно ставится перед указанными определениями, например: जो दूसरी किताब मेरे पास है वह अच्छी है 'Другая книга, что у меня есть, хорошая'. Если определение выражено словосочетанием с послелогом का, оно предшествует जो, например: मेरे दोस्त की जो दूसरी किताब मेरे पास है वह भी अच्छी है 'Другая книга моего товарища, которая находится у меня, тоже хорошая'.

Придаточные определительные предложения, вводимые союзом कि, всегда следуют за главным предложением. Придаточные определительные предложения, вводимые союзом कि, которому в главном предложении соответствуют указательные местоимения ऐसा 'такой' или इतना 'столько', 'такой', передают и значение следствия, например: आज ऐसी हवा चली कि जाना मुश्किल था 'Сегодня дул такой ветер, что трудно было идти'.

ОБРАЗОВАНИЕ ОТВЛЕЧЕННЫХ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

Один из продуктивных способов образования названий отвлеченных понятий — присоединение суффикса ई к существительным, прилагательным и числительным, например:

डाक्टर 'врач', 'доктор' — डाक्टरी 'врачебная практика', 'профессия врача'

ऊँचा 'высокий' — ऊँचाई 'высота'

लंबा 'длинный' — लंबाई 'длина'

चौथा 'четвертый' — चौथाई 'четвертая часть', 'четверть'

Отвлеченные имена существительные, образованные посредством суффикса ई, всегда женского рода.

УПРАЖНЕНИЯ
अभ्यास

1. Проспрягайте следующие глаголы в прошедшем совершенном времени.
सामान्य भूतकाल में निम्नलिखित क्रियाओं की काल-रचना कीजिये।

जाना, होना, लेना (किताब), देखना (आदमी को)।

2. Переведите предложения.

निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Мы купили две книги и пять конвертов. (2) Он уехал в Индию. (3) Ребенок опустил письмо в почтовый ящик. (4) Мама поставила стул на место. (5) Я заполнил два бланка. (6) Вы отправили телеграмму? — Да, отправил. (7) Мой друг получил ценную посылку. (8) Советские инженеры прибыли в Дели. (9) Наш преподаватель показал нам свои картины. (10) Почтальон доставил письма и газеты. (11) Дождь прекратился. (12) Пошел снег. (13) Подул сильный ветер. (14) Почтовый служащий взвесил бандероль. (15) Показались зеленые листочки. (16) Наступила зима. (17) Налетел ураган. (18) Температура упала ниже нуля. (19) Загремел гром. (20) Когда у вас был отпуск? — В прошлом месяце. (21) Зачем ты закрыл окно? В комнате очень душно. (22) Мне очень понравилась эта книга. (23) Преподаватель написал на доске новые слова. (24) Они ознакомились с музеями этого города. (25) Новый мост связал оба берега реки. (26) Строительство кинотеатра закончилось в прошлом году. (27) Мы вошли в метро. (28) Преподаватель позволил нам уйти. (29) Врач поставил диагноз. (30) Инженер познакомил рабочих с новыми методами строительства. (31) Он сегодня утром разговаривал с женой по междугороднему телефону. (32) Вы поняли меня? — Да, поняли. (33) Он сказал, что видел эту картину в Третьяковской галерее. (34) Что вы сделали к сегодняшнему уроку? — Мы сделали перевод двух упражнений. (35) В прошлом году моя сестра начала учиться в институте. (36) Я получил эти письма от друзей. (37) В комнату вошли две женщины. (38) Она купила три тетради. (39) Вы прочитали эти книги? — Да, прочитал. (40) Мы спустились на лифте.

3. Раскройте скобки и поставьте глаголы в прошедшем совершенном времени.

कोष्ठकों को खोलकर उन में दी गयी क्रियाओं को सामान्य भूतकाल में लिखिये।

(१) एक चित्रशाला में हमने दो सुन्दर तसवीरें (देखना); (२) माता जी को दो चिट्ठियाँ (मिलना); (३) शिक्षक ने मेज़ पर दो पुस्तकें (रखना); (४) मेरे दो बेटे आराम करने (जाना); (५) उस ने थियेटर के तीन टिकट (लेना); (६) हमारे विद्यार्थियों ने किताबों के दो पार्सल एक गाँव में

(भेजना); (७) माँ ने नाश्ते के लिये ताज़ी सब्ज़ियाँ (ख़रीदना); (८) जब उस आदमी ने अपना नाम (बताना) हम (समझना) कि यह भारत का निवासी है; (९) मैट्रो के इस स्टेशन पर हम लोग (उतरना) और स्टेशन को देखने (लगना); (१०) वसंत का मौसम (आना) और पेड़ों पर हरी-हरी पत्तियाँ निकलने (लगना); (११)वे लोग कहाँ (जाना)? वे संग्रहालय देखने (जाना); (१२) मुझे जाने की इजाज़त (मिलना); (१३) पिता जी ने दो चिट्ठियाँ (लिखना); (१४) उस ने ट्रंक-कॉल के द्वारा अपने माँ-बाप से बातचीत (करना); (१५) आप को इस चीज़ की क्यों ज़रूरत (होना); (१६) उन्हों ने (कहना) कि पिछले साल में बहुत सख़्त सर्दी (होना); (१७) कितने साल आप उत्तर में (रहना)?

4. Переведите предложения.

निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) К нам пришел старый врач, который лечил еще нашего отца. (2) Он жил в маленьком доме, который стоял на берегу реки. (3) Дом, в котором живет мой друг, находится в центре города. (4) Человек, который получил письмо “до востребования”, отошел к столу и начал его читать. (5) Все, кто купили эту книгу, остались довольны. (6) Каждому, кто посылает телеграмму, нужно заполнить специальный бланк. (7) Я получил письмо, которому был очень рад. (8) Мы встретили человека, сын которого учится вместе с нами. (9) Это мой друг, с которым я люблю играть в шахматы. (10) Такие большие горы я увидел впервые. (11) Скажите, для кого вы купили эту книгу? (12) Берег реки, на котором находилась деревня, был очень красив. (13) В маленькой комнате, в которую мы вошли, стояла новая мебель. (14) Я поехал отдыхать с друзьями, которых вы хорошо знаете. (15) Возьмите книгу, о которой я говорил. (16) Вот человек, с которым вы хотели познакомиться. (17) Мы отдыхали в деревне, в которой было много садов. (18) В книге, по которой мы занимаемся, есть урок о Москве. (19) Дом отдыха (आरामघर), в котором отдыхал мой отец, находится на берегу моря. (20) Пришел тот человек, которого вы хотели видеть.

5. Выберите из скобок нужную форму глагола.

कोष्ठकों में दिये गये क्रिया के रूपों में से आवश्यक रूप चुन लीजिये।

(१) उस ने एक किताब (ख़रीदा, ख़रीदे, ख़रीदी, ख़रीदीं)

(२) मेरे भाई ने तीन चिट्ठियाँ (लिखा, लिखे, लिखी, लिखीं)

(३) औरत ने चाय (पिया, पिये, पी, पीं)

(४) माता जी ने खिड़कियाँ (खोला, खोले, खोली, खोलीं)

(५) किस ने ये बातें (कहा, कहे, कही, कहीं)?

(६) दादा जी ने पेंशन (पाया, पाये, पायी, पायीं)

(७) हम ने इन तीन मज़दूरों को (देखा, देखे, देखी, देखीं)

(८) उन्हों ने अधिकारी को अपने पासपोर्ट (दिखाया, दिखाये, दिखायी, दिखायीं)

(९) पिता जी ने सब अख़बार (पढ़ा, पढ़े, पढ़ी, पढ़ीं)

(१०) डाकिया ने डाक (पहुँचाया, पहुँचाये, पहुँचायी, पहुँचायीं)

6. Поставьте нужное прямое дополнение.

आवश्यक प्रधान कर्म लिखिये।

(१) उस विद्यार्थी ने दो ... ख़रीदे (लिफ़ाफ़ा, काग़ज़, अख़बार)।

(२) शिक्षक ने हमें ... भेजीं (समाचार-पत्र, पुस्तक, चिट्ठियाँ)।

(३) उस ने तीन ... बनायीं (मेज़, सोफ़ा, कुर्सियाँ)।

(४) माता जी ने मुझे दो ... दिये (पैसा, चिट्ठी, टिकट)।

(५) उन्हों ने मेज़ पर दो ... रखीं (पुस्तक, क़लम, कापियाँ)।

(६) बूढ़े ने लेटर-बक्स में तीन ... डाले (चिट्ठियाँ, पत्र, लिफ़ाफ़ा)।

(७) अधिकारी ने चिट्ठी पर ... लगाया (मोहर, टिकट, पता)।

(८) मेरे मित्र ने ... भेजे (पुस्तकें, चिट्ठियाँ, पार्सल)।

(९) बेटी ने ... धोये (मुँह, कपड़ा, हाथ)।

(१०) पिता जी ने बंद कीं (दरवाज़ा, किताब, खिड़कियाँ)।

ТЕКСТ

पाठ

हिमालय

(एवरेस्ट की विजय)

अगर आप नक्शे में देखेंगे तो हिमालय पहाड़ों का एक बहुत लंबा सिलसिला नज़र आयेगा जो उत्तर-पश्चिम में कश्मीर से उत्तर-पूर्व में आसाम तक जाता है। इसकी लंबाई पंद्रह सौ मील है। ये पहाड़ दुनिया के पहाड़ों में सब से ऊँचे हैं। उन पर सदा बर्फ़ रहती है। हिमालय की लगभग एक सौ चालीस ऐसी चोटियाँ हैं जो युरोप के सब से बड़े पहाड़ मौंटब्लांक से भी ऊँची हैं। इन सब चोटियों में प्रमुख एवरेस्ट है जिस की ऊँचाई २९६१० फ़ुट यानी लगभग साढ़े पाँच मील है। वह हिमालय की ही नहीं बल्कि सारी दुनिया के पहाड़ों की सब से ऊँची चोटी है।

यह नाम एक अँग्रेज़ जार्ज एवरेस्ट के नाम पर पड़ा। १८४१ में वह हिमालय पर गये। इस चोटी पर वह कभी नहीं चढ़े। उन्हों ने सिर्फ़ नीचे से और दूर से इस पहाड़ को देखा। भारत की पुरानी किताबों के अनुसार इस चोटी का नाम गौरीशंकर है और तिब्बत के लोग इसको चोमोलंगमा के नाम से पुकारते हैं।

सारी दुनिया के सैकड़ों पर्वतारोहियों ने एवरेस्ट पर विजय पाने की कोशिशें कीं, लेकिन एवरेस्ट की चोटी पर चढ़ने के मुश्किल काम में पहले पर्वतारोही दलों की कोशिशें कामयाब

नहीं हुई। हिमालय की तलहटी में भी सफ़र करना आसान काम नहीं है। वहाँ बड़े-बड़े जंगल हैं और कोई सड़क या रास्ता नहीं है। लेकिन बड़ी ऊँचाई पर आदमी को इस से अधिक मुश्किलें पड़ती हैं। जब आदमी २४००० फ़ुट की ऊँचाई से ऊपर जाता है तो वह अपने आप को एक नई दुनिया में पाता है। वहाँ चारों ओर बर्फ़ ही बर्फ़ है। कहीं भी पेड़-पौधे नहीं उगते। न कोई जानवर मिलता है न चिड़िया। ऊँची चोटियों पर सदा बादल या कुहरा रहता है। हवा ख़ुश्क सी होती है। हवा कम होने के कारण आदमी को इस स्थान पर साँस लेने के लिये ऑक्सिजन की आवश्यकता होती है। शरीर काम नहीं करता। एवरेस्ट पर ऐसी ठंडी और तेज़ हवाएँ चलती हैं कि एक ओर तो आदमी के लिये खड़ा रहना भी मुश्किल हो जाता है और दूसरी ओर अच्छे से अच्छा कपड़ा भी काफ़ी गरम मालूम नहीं होता। इस तरह पर्वतारोहियों को विशेष कपड़े और जूते तैयार करना ज़रूरी होता है। समय समय पर वहाँ बर्फ़ गिरती है या ओले पड़ते हैं। जब तूफ़ान आता है तो पहाड़ों पर से पत्थर गिरने लगते हैं।

लेकिन ये सब मुश्किलें होने पर भी १९२१ में हॉवर्ड वैरी ने एवरेस्ट पर चढ़ने की सब से पहली कोशिश की। उनका दल तिब्बत की ओर से चला। उन्हों ने एवरेस्ट के पहले नक़्शे बनाये। लेकिन यह दल ऊपर तक नहीं गया।

दूसरे साल चार्ल्स ब्रूस अपने सोलह साथियों के साथ एवरेस्ट पर विजय पाने के लिये चले। इस दल की तैयारी पर लाखों रुपये और कई महीने ख़र्च हुए और इसके प्रबंध में बहुत से अनुभवी पर्वतारोहियों ने भाग लिया। उन्हों ने चालीस घोड़े, बहुत सा खाने-पीने का सामान, दवाएँ, केमरे आदि सब ज़रूरी चीज़ें ख़रीदीं और अपने साथ लीं। उन के साथ कुलियों के दल सारे ज़रूरी सामान के साथ चलते थे। इस तरह वे २७००० फ़ुट की ऊँचाई पर पहुँचे।

वहाँ उन्हों ने डेरा डाला। मौसम बहुत बुरा हो गया। एक तेज़ तूफ़ान आया जो लंबे समय तक रहा। इस तेज़ तूफ़ान में उनके सात कुली पहाड़ से गिरे। वे अपने उन कुलियों की तलाश करने के लिये नीचे गये और बाद में वापस चले। दो साल के बाद ब्रूस फिर से तैयार हो गये और १९२४ में उन्हों ने एवरेस्ट की चोटी पर पहुँचने के लिये तीसरी कोशिश की। इस बार उनके दल के दो आदमी मेलोरी और इर्विन २८००० फ़ुट से भी ऊपर चढ़े लेकिन न तो वे वापस आये और न उनकी कोई ख़बर ही मिली। इस पर भी यह तीसरी कोशिश एवरेस्ट की चोटी पर विजय पाने के कामारू में बहुत ऊँचा स्थान रखती है। आदमी पहली बार २८००० फ़ुट यानी ८४०० मीटर से भी ऊपर चढ़ा।

३ अप्रैल, १९३३ को सुबह ६ बजे इंग्लैंड के दो हवाई जहाज़ ३०००० फ़ुट की ऊँचाई पर एवरेस्ट के चारों ओर उड़े। फिर दूसरे बहुत से पर्वतारोही दलों ने भी उस पर चढ़ने की कोशिशें कीं लेकिन उन्हें कामयाबी नहीं मिली। चढ़ते समय पर्वतारोहियों में से कुछ मरे और कुछ का हाल भी मालूम न हुआ।

सब पर्वतारोही दल एवरेस्ट पर चढ़ने की सारी कोशिशें मई महीने में ही करते हैं। इन दिनों सर्दी कुछ कम होती है और मौसम अच्छा रहता है। और सालों की तरह १९५३ की मई में एक और दल एवरेस्ट की ओर चला। जॉन हंट के इस दल के साथ शेरपा जाति के कुछ आदमी भी गये। उन में सब से अनुभवी पर्वतारोही दार्जिलिंग का निवासी नेपाली शेरपा तेनसिंह था। शेरपा जाति के लोग तिब्बती हैं लेकिन बहुत दिनों से नेपाल में रहते हैं और पहाड़ों में रहने के कारण सब अच्छे पर्वतारोही होते हैं। तेनसिंह की एवरेस्ट की चोटी पर चढ़ने की यह नौवीं कोशिश थी।

सब से पहले उन्हों ने दल का सारा सामान नेपाल की राजधानी काठमांडू पहुँचाया और थ्यांग बोचे में जो कोई

१२००० फ़ुट की ऊँचाई पर है अपना पहला कैम्प बनाया। यहाँ से उन्हों ने एवरेस्ट की चोटी तक आठ और कैम्प बनाये जिन में खाने-पीने की चीज़ों और रात में सोने के लिये कपड़ों का अच्छा प्रबंध था। २६ मई को तेनसिंह और उस का साथी हिलेरी सुबह ही नौवें कैंप से एवरेस्ट की विजय के लिये चले और साढ़े ग्यारह बजे चोटी पर चढ़े। वहाँ पर उन्हों ने भारत, नेपाल और इंग्लैंड के झंडे लगाये। चोटी पर वे लोग २० मिनट रहे।

एवरेस्ट पर चढ़ने की कुल ग्यारह कोशिशें हुईं। इन में से दस बार कामयाबी न मिली। लेकिन आदमी का ऐसा स्वभाव है कि वह हिम्मत नहीं हारता। असफ़लता से अनुभव मिलता है। उस की मेहनत और हिम्मत का यह नतीजा हुआ कि १९५३ में २६ मई को उसने एवरेस्ट पर विजय पाई। इसलिये यह दिन आदमी की हिम्मत की कहानी में एक विशेष दिन है।

СЛОВА

नये शब्द

विजय **виджай** *ж.* победа
नक़्शा **нақшā** *м.* карта, план, чертеж
सिलसिला **силсилā** *м.* цепь, линия, ряд
नज़र **назар** *ж.* 1) зрение; 2) взор, взгляд; ~ **आना** *нп.* а) виднеться, показываться; б) казаться, представляться
जो **джо** кто, что; какой, который
पूर्व **пӯрва** **1.** восточный; **2.** *м.* восток; ~ **में** на востоке
लंबाई **ламбāӣ** *ж.* 1) длина; 2) продолжительность
मील **мӣл** *м.* миля (*около 1,6 км*)
दुनिया **дунийā** *ж.* мир, вселенная
चोटी **чоṭӣ** *ж.* вершина, верхушка
प्रमुख **прамук^h** **1.** 1) первый; 2) главный; **2.** *м.* глава, начальник
ऊँचाई **ӯчāӣ** *ж.* высота
फ़ुट **фуṭ** *м.* фут (*около 0,3 м*)
बल्कि **балки** а, но; напротив
सारा **сāрā** весь, целый
साढ़े **сāṛ^{h}э** с половиной
अँग्रेज़ **ãгрэз** *м.* англичанин
पुकारना **пукāрнā** *п.* 1) звать, призывать; 2) называть
सैकड़ा **сайкṛā** *м.* сто, сотня; **सैकड़ों** **сотни**
पर्वतारोही **парватāрохӣ** **1.** альпинистский; **2.** *м.* альпинист
कोशिश **кошиш** *ж.* старание, усилие, попытка

दल дал *м.* отряд, группа, партия, команда

कामयाब кāмйāб успешный

तलहटी талhaтӣ *ж.* подножие горы

सफ़र сафар *м.* поездка, путешествие

आसान āсāн легкий, простой

जंगल джангал *м.* лес

रास्ता рāстā *м.* путь, дорога

ऊपर ӯпар 1. наверху, вверху, наверх; 2. के (से) ~ *послелог* 1) на, над; 2) выше, вверх; 3) сверх, свыше, больше

कहीं кahӣ 1) где-нибудь, где-либо, где-то; куда-либо, куда-нибудь; 2) куда, гораздо, больше

पौधा паудʰā *м.* 1) растение; 2) росток; побег

पेड़-पौधे пэр̣-паудʰэ *м. мн.* растительность

उगना угнā *нп.* расти, произрастать

जानवर джāнвар *м.* животное

चिड़िया чир̣ийā *ж.* птица

कुहरा кyhpā *м.* туман

कम кам 1. 1) малый, незначительный; ~ होना (हो जाना) *нп.* уменьшаться, понижаться, спадать; ~ करना *п.* уменьшать, сокращать; 2) меньший; 2. немного, мало, редко

साँस сā̃с *ж.* дыхание, вздох, вдох

ऑक्सिजन āксиджан *м.* кислород

शरीर шарӣр *м.* тело, организм

काफ़ी кāфӣ 1. достаточный, значительный; 2. 1) достаточно, довольно; 2) много; сильно

विशेष вишэш особый, специальный

ओला олā *м.* град

पत्थर паттʰар *м.* камень

तैयारी таййāрӣ *ж.* 1) приготовление; 2) изготовление, производство; 3) подготовка

लाख лāкʰ *м.* лакх, сто тысяч; लाखों сотни тысяч

ख़र्च харч *м.* расход, издержки; ~होना *нп.* тратиться, расходоваться (पर *на что-л.*); ~करना *п.* тратить, расходовать

अनुभवी анубʰавӣ опытный (*о человеке*)

घोड़ा гʰор̣ā *м.* конь, лошадь

सामान сāмāн *м.* 1) оборудование; 2) вещи, багаж; материалы, припасы

दवा давā *ж.* лекарство

केमरा кэмарā *м.* фотоаппарат

कुली кулӣ *м.* кули, чернорабочий, грузчик, носильщик

डेरा д̣эрā *м.* 1) палатка; 2) лагерь

बुरा бурā плохой, скверный

तलाश талāш *ж.* поиски, розыски

ख़बर хабар *ж.* известие, новость, сообщение

मीटर мӣт̣ар *м.* метр

जहाज़ джаhāз *м.* корабль, судно, пароход; हवाई ~ самолет

उड़ना ур̣нā *нп.* летать, перелетать

कामयाबी кāмйāбӣ *ж.* достижение, успех, удача

मरना марнā *нп.* умирать

हाल hāл *м.* положение, состояние, обстоятельства

तरह тараh *ж.*: की ~ *послелог* подобно, как

नेपाली нэпāлӣ 1. непальский; 2. *м.* непалец

तिब्बती тиббатӣ 1. тибетский; 2. *м.* тибетец

कैंप каймп *м.* лагерь

झंडा джʰанд̣ā *м.* знамя, флаг

कुल кул 1. весь, целый; 2. всего

स्वभाव свабʰāо *м.* 1) свойство, природа; 2) нрав, характер

हिम्मत hиммат *ж.* смелость, отвага, мужество; моральный дух

हारना hāрнā 1. *нп.* 1) проигрывать; 2) терпеть поражение, неудачу; 2. *п.* 1) проигрывать; 2) терять

असफलता асап^{h}алтā *ж.* неудача

अनुभव ануб^{h}ав *м.* 1) восприятие, ощущение; впечатление; ~होना *нп.* чувствоваться, ощущаться, испытываться; ~ करना *п.* чувствовать, ощущать, испытывать; 2) опыт

मेहनत мэhнат *ж.* труд, работа

नतीजा натӣджā *м.* 1) результат, последствие; 2) результат, итог; 3) заключение, вывод

कहानी каhāнӣ *ж.* рассказ, история, сказка

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЙ И ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОММЕНТАРИЙ

व्याकरण तथा शब्दावली सम्बन्धी टिप्पणियाँ

1. एवरेस्ट की विजय ‘покорение Эвереста’.

2. नक़्शे में ‘на карте’.

3. उत्तर-पश्चिम ‘северо-запад’.

4. उत्तर-पूर्व ‘северо-восток’.

5. Дробное числительное साढ़े ‘с половиной’ употребляется лишь с количественными числительными, начиная с трех, и всегда им предшествует, например: साढ़े सात ‘семь с половиной’, साढ़े पाँच मील ‘пять с половиной миль’, साढ़े नौ बजे ‘половина десятого’.

6. ... ही नहीं बल्कि ... ‘... не только (не), а (но) и ...’.

7. नाम पड़ना ‘называться’; ‘быть названным’ (का *о ком-л., чем-л.*).

8. नाम पर ‘по имени’ (के *кого-л.*), ‘во имя, под предлогом’ (के *чего-л.*), के नाम ‘на имя’ (*кого-л.*).

9. В языке хинди нет отрицательных наречий. В их функции используются неопределенные местоименные наречия कभी ‘когда-нибудь’ и कहीं ‘где-нибудь’, ‘куда-нибудь’ в сочетании с отрицательными частицами नहीं ‘не’, ‘нет’ и न ‘не’: कभी नहीं (न) никогда’, कहीं [भी] नहीं (न) ‘нигде’, ‘никуда’.

10. नीचे से ‘снизу’.

11. दूर से ‘издали’, ‘издалека’.

12. नाम से ‘по имени’, ‘под именем’ (के *кого-л.*).

13. विजय पाना 'одерживать победу' (पर *над кем-л., чем-л.*).

14. कोशिश करना 'пытаться', 'стараться' (की *что-л. сделать*).

15. पहाड़ की तलहटी में 'у подножия горы'.

16. सफ़र करना 'ездить', 'путешествовать' (में, का *где-л., куда-л.*).

17. मुश्किल पड़ना 'выпадать на долю' (*о трудностях*), 'быть трудным, тягостным'.

18. Частица सा в сочетании с качественными прилагательными может указывать и на уменьшение, смягчение признака, соответствуя по значению русским суффиксам качественных прилагательных *-оват* и *-еват*, например: काला 'черный' — काला सा 'черноватый', 'смуглый'; नीला 'голубой', 'синий' — नीला सा 'голубоватый', 'синеватый'.

19. साँस लेना 'дышать'.

20. एक ओर ..., दूसरी ओर... 'с одной стороны..., с другой стороны...'.

21. तो — частица, по значению в основном совпадающая с частицей «то» русского языка. Часто не переводится.

22. मालूम होता है 'кажется', 'представляется'.

23. В обстоятельственных сочетаниях послелог обычно опускается, например: इस तरह 'таким образом', 'так', दूसरे साल 'в следующем году', इन दिनों 'в эти дни', 'в это время', इस बार 'на этот раз', उस समय 'в то время', किस जगह 'в каком месте', 'где' и др.

24. समय समय पर 'время от времени', 'по временам'.

25. ओले पड़ते हैं 'идет град'.

26. Сочетание послелога पर с частицей भी в позиции после инфинитива или местоимения имеет уступительное значение «несмотря на», например: ये सब मुश्किलें होने पर भी 'несмотря на все эти трудности', इस पर भी 'несмотря на это'.

27. नक्शा बनाना 'составлять карту' (का *чего-л.*).

28. तैयारी करना 'вести подготовку', 'готовиться' (की, के लिये *к чему-л.*); 'готовить' (की *что-л.*).

29. भाग लेना 'принимать участие', 'участвовать' (में *в чем-л.*).

30. खाने-पीने का सामान 'съестные припасы', 'продукты питания'.

31. डेरा डालना 'ставить палатку', 'разбивать лагерь'.

32. लंबे समय तक 'долгое время', 'долго'.

33. तलाश करना 'искать', 'разыскивать' (को *кого-л., что-л.*).

34. ऊँचा स्थान रखना 'занимать большое место' (में *в чем-л.*).

35. В языке хинди обстоятельство времени, обозначающее число и месяц или число, месяц и год, обычно выражается сочетанием числительного, обозначающего число, и названия месяца или числительного, названия месяца и года (в числах) с послелогом को. Числительное может быть количественным и порядковым (преимущественно при обозначении первого числа любого месяца). Порядковое числительное ставят в женском роде (особенно когда название месяца не обозначено), так как после числительного подразумевается существительное женского рода तारीख़ (तिथि) 'дата', 'число', например: पहली अक्तूबर को 'первого октября', सातवीं [तारीख़] को 'седьмого числа', चार (चौथी) तारीख़ को 'четвертого числа', ३ (तीन) अगस्त को 'третьего августа', जुलाई की पाँच (पाँचवीं) तारीख़ को 'пятого июля', ३ अप्रैल (१९३३) को 'третьего апреля (1933 года)'.

Год, число и месяц могут быть обозначены и несколько по-другому: сначала ставится год (в числах) с послелогом में, затем следует число и месяц с послелогом को, например: १९५३ में २९ मई को '29 мая 1953 года'.

Если обозначается год и месяц или только год или только месяц, вместо послелога को используется послелог में 'в', например: १९५३ की मई में 'в мае 1953 года', १९६४ में 'в 1964 году', पिछली जुलाई में 'в прошлом июле'.

Словам, обозначающим число, могут предшествовать слова तारीख़ и दिनांक 'число', 'дата' в полном написании и в сокращении (ता०, दि०), например: ता० ६: मई, १९६४ को '6 мая 1964 года', दिनांक ७ जून १९६५ को '7 июня 1965 года'.

Перед числительными, обозначающими год, может стоять слово सन् *сан* 'год', 'эра', а за ним сокращение ई० (от ईसवी *йсвй* 'христианский'), например: सन् १९६३ ई० में 'в 1963 году'.

Иногда число, месяц и год обозначаются цифрами, например: ९.१०.६४ (९-१०-६४) '9.10.64'.

36. Косвенный падеж простого причастия настоящего времени (также с относящимися к нему словами) в сочетании со словами समय и वक़्त 'время' образует причастные обстоятельственные обороты, равнозначные придаточному предложению времени, например: चढ़ते समय 'во время подъема, восхождения', सोते समय (वक़्त) 'во время сна', चिट्ठी पढ़ते समय (वक़्त) 'во время чтения письма', 'когда читаешь письмо'. Причастные обороты со словами समय и वक़्त указывают на то, что делал субъект во время совершения основного действия, выраженного глаголом-сказуемым, и в предложении являются обстоятельствами времени. Субъект причастия в обороте и подлежащее предложения могут совпадать и не совпадать. Субъект причастия обычно не обозначается, но бывает ясен из контекста, например: काम करते समय (वक़्त) वह कभी नहीं बोलता 'Во время работы он никогда не разговаривает'; घर वापस जाते समय मुझे रास्ते में पुराना दोस्त मिला 'Возвращаясь домой (когда возвращался домой), я встретил старого друга (букв. во время возвращения домой мне по дороге попался старый друг)'.

37. हाल मालूम होना 'иметь известия' (का *о ком-л., о чем-л.*); 'знать о положении дел' (का *кого-л.*); कुछ का हाल भी मालूम न हुआ 'о некоторых даже не было получено никаких известий', 'некоторые пропали без вести'.

38. बहुत दिनों से 'давно', 'долго' (*продолжается действие или состояние, обозначаемое глаголом-сказуемым*).

39. सब से पहला 'самый первый'; सब से पहले 'прежде всего'.

40. Неопределенное местоимение कोई в сочетании с количественными числительными имеет значение «около», например: कोई बीस 'около двадцати'. В этом значении местоимение कोई перед после-

логами не изменяется, например: **कोई १२००० फ़ुट की ऊँचाई पर** 'на высоте около 12 тысяч футов'.

41. **झंडा लगाना** 'водружать знамя' (**पर** *над чем-л.*).

УПРАЖНЕНИЯ

अभ्यास

1. Прочитайте, перепишите и переведите урок.

पाठ को पढ़िये, कापियों में लिखिये और उसका अनुवाद कीजिये।

2. Ответьте на вопросы.

निम्नलिखित सवालों का जवाब दीजिये।

१) सब से पहले किस ने एवरेस्ट पर विजय पायी?

२) क्या आप ने भारत का नक़्शा कभी देखा?

३) आप ने नक़्शे में किस जगह हिमालय पहाड़ देखे?

४) किस आदमी के नाम पर एवरेस्ट का नाम पड़ा?

५) पर्वतारोहियों के कितने दलों ने एवरेस्ट पर चढ़ने की कोशिशें कीं?

६) बड़ी ऊँचाई पर पेड़-पौधे क्यों नहीं उगते?

७) हिमालय की तलहटी में सफ़र करना क्यों आसान काम नहीं है?

८) क्यों विभिन्न पर्वतारोही दलों की तैयारी पर लाखों रुपये ख़र्च होते हैं?

९) किन देशों के पर्वतारोहियों ने एवरेस्ट पर चढ़ने में भाग लिया?

१०) पर्वतारोही अपने साथ क्या चीज़ें लेते हैं?

११) बहुत से पर्वतारोही दलों को एवरेस्ट की विजय में कामयाबी क्यों नहीं मिली?

१२) इंग्लैंड के दो हवाई जहाज़ एवरेस्ट के चारों ओर कब उड़े?

१३) किन सालों में एवरेस्ट पर चढ़ने की पहली कोशिशें हुईं?

१४) किन्हों ने एवरेस्ट के पहले नक़्शे बनाये?

१५) एवरेस्ट कितने फ़ुट ऊँचा है?

१६) किस महीने में एवरेस्ट पर चढ़ने की सारी कोशिशें होती हैं?

१७) तेनसिंह कौन है?

१८) तेनसिंह और उस के साथियों ने किस ऊँचाई पर अपना पहला कैम्प बनाया?

१९) एवरेस्ट की चोटी पर तेनसिंह और हिलेरी ने किन देशों के झंडे लगाये?

२०) हिलेरी किस देश का निवासी है?

२१) सोवियत पर्वतारोहियों में से कौन सब से मशहूर है?

२२) कम्युनिज़्म नामक चोटी पर कौन सब से पहला चढ़ा?

२३) एवरेस्ट पर चढ़ने की कुल कितनी कोशिशें हुईं?

3. Переведите.

रूसी में अनुवाद कीजिये।

१) सोवियत संघ के नक़्शे में देखिये। यह बहुत बड़ा देश है। यहाँ बहुत से मैदान, जंगल और पहाड़ हैं। पहाड़ कई प्रकार के हैं। पुराने हैं और नये हैं। पुराने पहाड़ ऊँचे नहीं हैं। उनकी चोटियों पर ज़्यादातर जंगल ही जंगल होते हैं। उन पहाड़ों में से कार्पेथियन और ऊराल के पहाड़ ख़ास तौर पर मशहूर हैं। नये पहाड़ों में से काकेशस, पामीर और त्यन शान के पहाड़ सब से मशहूर हैं। सब से ऊँची चोटियाँ पामीर में हैं। वे हैं कम्युनिज़्म नामक चोटी और विजय नामक चोटी। सोवियत संघ का एक मशहूर पर्वतारोही था अबलाकोव जो कम्युनिज़्म-चोटी पर पहला चढ़ा।

२) दूर से पहाड़ों का सिलसिला नज़र आया। ये क्या पहाड़ हैं? मैं ने अपने एक साथी से पूछा। उस ने जवाब दिया कि ये काकेशस पहाड़ हैं। नज़दीक आने पर पहाड़

बहुत बड़े लगने लगे। उनकी चोटियाँ जिन पर बर्फ़ थी धूप में काफ़ी चमकती थीं। कहीं भी पेड़-पौधे न उगते थे। पंद्रह हज़ार फ़ुट की ऊँचाई पर साँस लेना भी मुश्किल था। ऑक्सिजन की ज़रूरत हुई। तेज़ी से चलना भी मुश्किल था। हर सौ फ़ुट के बाद कुछ आराम करना ज़रूरी था। शाम को बर्फ़ भी पड़ने लगी। हम ने डेरा डाला। सब लोग सर्दी से ठिठुरते थे। एक पर्वतारोही ने चाय तैयार की और हम सब चाय पीने लगे। दो दिन से मौसम बुरा रहा था। एक दिन तेज़ ठंडी हवाएँ चलीं और ओले भी पड़े। लेकिन हम लोगों ने हिम्मत नहीं हारी। इसका ऐसा नतीजा हुआ कि चौथे दिन हम चोटी पर चढ़े।

३) रामसिंह बड़ा अनुभवी डॉक्टर है। वह दिल्ली के एक अस्पताल में काम करता है। पिछले साल वह सोवियत संघ गया और वहाँ के डॉक्टरों का मरीज़ों का इलाज करने का तरीक़ा सीखा। उस ने जाना कि सोवियत संघ में स्वास्थ्य की रक्षा के लिये बहुत ख़र्च होते हैं। वहाँ सैकड़ों नये अस्पतालों का निर्माण तेज़ी से हो रहा है। बुढ़ापे में लोग काफ़ी बड़ी पेंशन पाते हैं, बीमारी के कारण भी पेंशन मिलती है। सोवियत डॉक्टर हर समय बीमारियों का इलाज करने के नये तरीक़ों की तलाश करते हैं। उन्हों ने काफ़ी बीमारियों पर विजय पायी।

४) अफ़नसी निकीतिन पहला रूसी था जिस ने भारत का सफ़र किया। ईरान में रहते समय उसे ख़बर मिली कि भारत के बड़े लोग घोड़ों को बहुत पसंद करते हैं और उनके लिये काफ़ी रुपया देते हैं। निकीतिन ने दो घोड़े ख़रीदे। उनके साथ वह भारत गया। वहाँ उस ने बहुत कुछ देखा और अपने सफ़र के बारे में एक अच्छी किताब लिखी जिसका नाम है "तीन सागरों के पार सफ़र"। निकीतिन त्वेर का निवासी था। उस ने अपने घर वापस आना चाहा,

लेकिन वापस जाते समय वह रास्ते में मरा। उसकी किताब का हिन्दी में भी अनुवाद हुआ।

५) (१) मेरे एक मित्र ने एक अच्छा केमरा ख़रीदा और उस से सुंदर फ़ोटो लेना (फ़ोटो लेना 'фотографировать') सीखा। (२) स्वास्थ्य की रक्षा के लिये दवाओं का बहुत बड़ा महत्त्व है। (३) सोवियत लोगों ने बर्लिन के ऊपर विजय का झंडा लगाया। (४) डॉक्टर ने बीमारी का कारण मालूम किया। (५) अभी पहले साल के विद्यार्थियों को कुल पाँच सौ साठ शब्द मालूम हैं। (६) हमारे पाठ साढ़े नौ बजे शुरू होते हैं। (७) मेरी बहन का स्वभाव अच्छा है। (८) हिन्दी को अच्छी तरह जानने के लिये सख़्त मेहनत की ज़रूरत होती है। (९) एवरेस्ट पर चढ़ना पर्वतारोहियों की हिम्मत की कहानी है। (१०) उस ने तेज़ हवा में डेरा डालने की कोशिश की लेकिन कामयाब न हुआ।

4. Переведите вопросы и ответьте на них.

निम्नलिखित सवालों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये और उनका जवाब दीजिये।

(1) В каком году альпинисты покорили Эверест? (2) Сколько раз альпинисты пытались взойти на Эверест? (3) Как называется Эверест в древних индийских книгах? (4) Какой город расположен у подножия горы Эльбрус (एलब्रूस)? (5) Почему на вершинах высоких гор нет никакой растительности? (6) Как называется самая длинная река в мире? (7) Какая горная цепь в СССР тянется с севера на юг? (8) Сколько времени ушло у вас на установку палатки? (9) Какое снаряжение берут с собой альпинисты? (10) Чьим именем названа высочайшая гора мира? (11) Какова высота самой высокой горы СССР — пика Коммунизм? (12) Каковы результаты Вашей поездки?

5. Переведите словосочетания и предложения.

निम्नलिखित शब्दसमुदायों तथा वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

चोटी पर चढ़ना ; पुरानी किताबों के अनुसार ; यह आसान काम नहीं है ; यहाँ पेड़-पौधे नहीं उगते ; हवा कम होने के कारण ; एवरेस्ट का नक़्शा बनाना ; सर्दी कुछ कम हुई ;

पर्वतारोही दल का सामान ; कैम्प बनाना ; लंबे समय तक ; चोटी पर पहुँचना ; उनकी कोई ख़बर न मिली ; उन्हें कामयाबी नहीं मिली ; असफलता से अनुभव मिलता है ; शरीर काम नहीं करता ; इस चोटी पर सदा बादल या कुहरा रहता है।

6. Переведите словосочетания и предложения.

निम्नलिखित शब्दसमुदायों तथा वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Во время восхождения на вершину; рассказы о мужестве; приобретать опыт; добиваться успеха; подобно урагану; попытка оказалась успешной; летать на огромной высоте; падать с горы; погода испортилась; со стороны Тибета; потребность в кислороде; в этом лесу водится много зверей; туда нет дороги; горы эти простираются с востока на запад.

7. Переведите.

हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Несмотря на сильный снегопад, альпинисты не прекратили подъем. (2) Несмотря на трудности, жару и проливные дожди, советские рабочие точно в срок закончили строительство большой больницы в Непале. (3) Несмотря на высоту, дышалось легко. (4) Мы быстро установили палатку, несмотря на сильный ветер. (5) Московское метро — самое красивое в Европе (युरोप). (6) Он не только опытный врач, но и отличный педагог. (7) Сегодня холодно и дует резкий ветер. (8) Он послал не только письмо, но вслед за письмом открытку и две телеграммы. (9) Он получает меньше писем, чем его брат. (10) В наших северных лесах водится меньше животных, чем на юге в горных лесах Кавказа. (11) В горах эта птица встречается довольно редко. (12) Мороз ослабел. (13) На обоих берегах реки росли высокие зеленые деревья, и поэтому по вечерам даже вода казалась зеленоватой. (14) К нам подошел мальчик, сын одного из наших носильщиков. (15) Летом в пустыне все растения кажутся желтоватыми. (16) За рекой чернели леса. (17) Руки его покраснели от мороза.

8. Напишите возможные комбинации существительных и прилагательных.

संज्ञाओं और विशेषणों की यथासम्भव जोड़ियाँ लिखिये।

अनुभवी	सिलसिला
कामयाब	दुनिया

विशेष	पर्वतारोही
सारी	सफ़र
वज़नी	पत्थर
सख़्त	कपड़ा
बुरा	काम
आसान	मौसम
लंबा	मेहनत
ख़ुश्क सी	हवा

9. Заполните пропуски.
ख़ाली जगहों में आवश्यक शब्द लिखिये।

(१) यह गाँव पहाड़ की ... में है। (२) एवरेस्ट ... दुनिया की ऊँची से ऊँची चोटी है। (३) वह अच्छा डॉक्टर ही नहीं ... एक अनुभवी पर्वतारोही भी है। (४) यह पहाड़ से कितने ... ऊँचा है? (५) जाड़े के मौसम में वहाँ पर जाने का कोई ... नहीं है। (६) विद्यार्थियों का ... पहाड़ों से अभी तक वापस नहीं आया। (७) नदी के पार एक बड़ा ... नज़र आता है जिस में बहुत से ... मिलते हैं। (८) हमारे घर के ऊपर दो ... उड़ रही हैं। (९) पहाड़ों पर चढ़ना ... काम नहीं है। (१०) ... का दल एलब्रूस की चोटी पर पहुँचा। (११) अफ़नसी निकीतिन ने सारे पश्चिमी भारत का ... किया। (१२) इस सिलसिले की ... पंद्रह सौ मील है। (१३) जार्ज एवरेस्ट एक ... था जिस के नाम पर एवरेस्ट का नाम ...। (१४) बड़ी ऊँचाई पर हवा ... होती है, दम घुट रहा है। (१५) हवा के झोंकों के कारण पहाड़ों पर से ... गिरने लगते हैं। (१६) तूफ़ान आया और ... पड़ने लगे। (१७) नया फ़र्नीचर ख़रीदने पर दो हज़ार रुपये ... हुए। (१८) इस बीमारी का कारण मालूम करने के लिये एक ... डॉक्टर की ज़रूरत होगी। (१९) आँखों की बीमारी का इलाज करने के लिये यह ... आवश्यक है। (२०) बीस हज़ार फ़ुट के ऊपर घोड़े नहीं जाते, सारा सामान ... की मदद

से पहुँचाना ज़रूरी होता है। (२१) तूफ़ान में ... डालना बहुत मुश्किल काम होता है। (२२) रात तक तीन आदमी ... में वापस नहीं आये और हम उनकी ... करने गये। (२३) वह ... से दिल्ली पहुँचा। (२४) पहली ... कामयाब न हुई और सब लोग ... का कारण जानना चाहते थे। (२५) एवरेस्ट पर पहुँचने के लिये तेनसिंह और उसके साथियों ने नौ ... बनाये। (२६) असफलता से ... मिलता है। (२७) सख़्त ... के बाद उसने अभ्यास पूरा किया। (२८) इस आदमी का ... बहुत अच्छा है।

10. Переведите.

हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Наступила весна. В горах начал таять снег. Вода в реках начала прибывать. Недалеко то время, когда на деревьях появятся зеленые листья. Это самое лучшее время для альпинистов. (2) Многие из тех, кто пытался достичь вершины Эвереста, погибли в пути. И только в 1953 году двоим альпинистам удалось впервые взойти на Эверест. Весь мир узнал о мужестве двух людей, которые покорили высокую вершину. (3) Альпинисты поднялись довольно высоко. Дышать стало трудно. Многим потребовался кислород. До вершины оставалось более двух тысяч футов. Чтобы отдохнуть, альпинисты разбили лагерь. Через некоторое время они снова начали подниматься к вершине. В десять часов утра они достигли вершины. (4) В организации альпинистской группы принимают участие опытные альпинисты. На ее подготовку уходит много времени. Опытные альпинисты проверяют снаряжение группы. (5) Вы получили какое-нибудь известие от брата? — Да, я получил от него телеграмму. Сегодня утром он вылетел из Калькутты и через два дня будет здесь, если не испортится погода. Если все будет в порядке, я встречу его в понедельник утром. (6) Прошлым летом студенты нашего института отдыхали в студенческом лагере на берегу Черного моря. Все время стояла хорошая погода, ярко светило солнце. Все студенты жили в палатках. Они много купались и загорали. За здоровьем студентов наблюдали опытные врачи. Все студенты хорошо отдохнули. (7) В Советский Союз приехала большая группа индийских рабочих и инженеров, которые хотят познакомиться с нашим опытом строительства жилых домов.

Индийские друзья совершили поездку по Юго-Западному району столицы и ознакомились с новыми методами строительства. Перед отъездом в Индию они встретились с руководящими работниками (प्रमुख अधिकारी) Моссовета (मास्को सोवियत). (8) Не теряйте мужества, упорно трудитесь, побеждайте трудности, и вы обязательно добьетесь успеха. Наши достижения — результат упорного труда. Только благодаря своему мужеству люди пересекают моря, поднимаются на высочайшие вершины мира, летают выше птиц.

11. Составьте сложноподчиненные предложения с придаточным определительным из двух простых предложений.

दो साधारण वाक्यों को लेकर एक विशेषण उपवाक्य वाला मिश्र वाक्य बनाइये।

१) पहाड़ों से नदियाँ निकलती हैं।	वे बहुत तेज़ चलती हैं।
२) दूर एक चोटी नज़र आती है।	वह एवरेस्ट है।
३) हमने पहला कैम्प बनाया।	वह दस हज़ार फ़ुट की ऊँचाई पर था।
४) कामयाबी उन्हें मिली।	उसका कारण मेहनत ही मेहनत था।
५) पर्वतारोही चोटी पर पहुँचे।	उसपर अभी तक कोई नहीं चढ़ा।
६) हम शहर में रहते थे।	वह एक पहाड़ की तलहटी में स्थित है।

12. Поставьте вопросы к выделенным словам.

मोटे टाइप में छपे शब्दों के लिये प्रश्न बनाइये।

(१) **तेनसिंह** की जाति शेरपा है। (२) पर्वतारोहियों ने पहाड़ की तलहटी में **पहला कैम्प** बनाया। (३) **असफलता** का कारण बुरा मौसम था। (४) **आज का हवाई जहाज़** बनाने में हज़ारों रुपये और बहुत समय ख़र्च होता है। (५) **मौसम** बुरा हो गया। (६) हमने खाने-पीने के सामान की दुकान से **ये फल** ख़रीदे। (७) उस ने **अच्छा** घोड़ा ख़रीदा। (८) ओले **पड़ने** लगे।

13. Переведите рассказ.

इस कहानी का रूसी में अनुवाद कीजिये।

एवरेस्ट की चोटी

एवरेस्ट की चोटी दुनिया की सब से ऊँची चोटी है। इसकी ऊँचाई ३०००० फ़ुट के लगभग है। इस चोटी का पुराना नाम चोमोलंग है। यह शब्द तिब्बती भाषा का है, इसका मतलब[1] है पहाड़ों की रानी[2]। भारत के लोग उसे गौरीशंकर भी कहते थे। फिर मालूम हुआ कि गौरीशंकर एक दूसरी चोटी का नाम है जो इस से ४० मील दूर है। इन दोनों नामों के अलावा इसका एक अँग्रेज़ी नाम भी है—एवरेस्ट। यह नाम अधिक मशहूर है। इस नाम की एक अपनी कहानी है। आज से १४० साल पहले एवरेस्ट नामक एक अँग्रेज़ भारत में काम करता था। वह एक दफ़्तर का प्रमुख था। इस दफ़्तर में राधानाथ सिकदार नामक एक आदमी भी काम करता था। इस आदमी ने सब से पहला मालूम किया कि चोमोलंग दुनिया की सब से ऊँची चोटी है। फिर भी चोटी का नाम राधानाथ के नाम पर नहीं, एवरेस्ट के नाम पर पड़ा। अँग्रेज़ लोगों ने सारी दुनिया को बताया कि इस चोटी की तलाश एवरेस्ट ने की।

आज तक एवरेस्ट की चोटी पर चढ़ने की बहुत सी कोशिशें हुईं। यह कोशिशें विभिन्न देशों के पर्वतारोही दलों ने कीं। इन सभी दलों में रास्ता दिखाने और कुली का काम शेरपाओं ने किया। वे बड़े अनुभवी पर्वतारोही हैं और पहाड़ों पर उस आसानी से[3] चढ़ते हैं जिस से मामूली लोग मैदानी सड़कों पर चलते हैं। उन शेरपाओं में एक मशहूर आदमी तेनसिंह नौरके है। उसने दस बार एवरेस्ट का सफ़र

---

[1] मतलब 'значение'.

[2] रानी 'королева'.

[3] आसानी से 'легко', 'просто'.

किया और वह पहला ही आदमी था जो एवरेस्ट की चोटी पर पहुँचा। उस ने कहा कि एवरेस्ट की चोटी पर मुश्किल से दो आदमियों के खड़े होने के लिये स्थान है।

श्री तेनसिंह भारत का निवासी है और श्री राधानाथ सिकदार भी भारतीय[4] था। हिमालय की सब से ऊँची चोटी की तलाश का काम भी एक भारतीय ने किया और उस पर विजय पाने का काम भी दूसरे ने किया। १९६० में भारतीयों का एक दल एवरेस्ट की ओर चला, लेकिन बहुत बर्फ़ के गिरने के कारण २८४०० फ़ुट की ऊँचाई पर पहुँचने पर वापस आया। दूसरी कोशिश १९६२ में हुई। चोटी तक सिर्फ़ ४०० फ़ुट रहे, लेकिन बर्फ़ का तूफ़ान आया। नीचे उतरना ज़रूरी हुआ। १९६५ के शुरू में भारतीय पर्वतारोहियों ने एक और कोशिश की और बड़ी मेहनत के बाद चोटी पर विजय पायी। चोटी पर उन्होंने भारत का झंडा लगाया।

14. Переведите рассказ.

इस कहानी का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Покорение вершины

С утра светило солнце. Мы вышли из палаток. До вершины оставалось около километра (किलोमीटर). Мы быстро позавтракали и начали восхождение. На высоте шести километров было очень холодно, дул сильный ветер. Мы с трудом поднимались вверх. Дышать было очень трудно, и через каждые 20 метров мы отдыхали. Был сильный мороз. Мы дрожали от холода, но возвращаться не хотелось. Вершина была близко. Она вся сверкала на солнце. Еще одно усилие, еще одно! Первым в группе идет Борис (बोरिस), очень опытный альпинист. Он покорил уже несколько вершин. Но сегодня и ему трудно подниматься. На такой высоте очень разреженный воздух. Но вот подъем (चढ़ाई) кончается. Вершина! Все очень довольны. Борис водружает на вершине красный флаг и делает несколько снимков. С вершины горы отчетливо видна вся горная цепь, идущая на за-

[4] भारतीय 'индиец'.

пад, к морю. Совсем маленькими кажутся домики, примостившиеся у подножия горы. Над ними виднеются зеленые леса. А еще выше — только снег и камни. Ни одного деревца не увидишь здесь. Вдали в лучах солнца блестит какая-то речка. Однако пора уходить. Необходимо до наступления ночи вернуться в лагерь. Еще раз оглядываемся вокруг и начинаем спускаться. До свидания, горы!

15. Напишите рассказ о Кавказских горах.

काकेशस पहाड़ों के बारे में एक कहानी लिखिये।

16. Перепишите и переведите диалог.

निम्नलिखित बातचीत को कापी में लिखिये और उसका अनुवाद कीजिये।

— क्या करेंगे, भाई? रात आ रही है। डेरा डालेंगे, क्या?

— तुम ने ठीक कहा, डेरा डालना ज़रूरी है। सुबह से फिर चढ़ना शुरू करेंगे।

— किस जगह डेरा डालेंगे?

— यहाँ पर, यह पत्थरों की दीवार हवा से रक्षा करेगी।

(बीस मिनट के बाद दोनों मित्रों ने डेरा डाला)

— बस, अब ठीक है, वह गिरेगा नहीं।

— अच्छा मित्र, सोने का समय है, लेकिन अभी तक हम ने कुछ ही नहीं खाया।

— अभी खायेंगे।

— बस, भाई, और न खाऊँगा। बहुत खाया।

— तब सोना!

— मैं सो रहा हूँ। सुबह तक नमस्ते।

— नमस्ते, मित्र।

* * *

— आज कितना अच्छा मौसम है! बहुत तेज़ धूप चमकती है। बर्फ़ पर देखना मुश्किल है।

— अच्छा, तुम तैयार हो?

— हाँ, तैयार हूँ।

— चोटी तक कब पहुँचेंगे?

—मालूम नहीं।
—भाई, मैं कुछ आराम करना चाहता हूँ।
—अच्छा। मैं भी।
दोनों मित्र बर्फ़ पर बैठे। वे मुश्किल से साँस लेते थे।
—बस, उठने की ज़रूरत है। मैं ठिठुरने लगा।
—हाँ, सर्दी बहुत सख़्त हो गयी। हवा कम है, भाई।
—हाँ, बोलना बंद करना ज़रूरी है।
—बस, हम चोटी पर हैं।
—ठीक है, हम बिलकुल चोटी ही पर खड़े हैं।
—अब मैं कई फ़ोटो लेना चाहता हूँ।
—और मैं झंडा लगाऊँगा।
—मैं इसका फ़ोटो लूँगा। अच्छा, ठीक है, शुक्रिया।
—अब मैं तुम्हारा फ़ोटो लूँगा।
—काफ़ी है, भाई। जाना ज़रूरी है।
—किस रास्ते से उतरेंगे?
—जिस से यहाँ पर चढ़े।
—चोटी की विजय पर बधाइयाँ।
—तुम को भी!

17. Выучите числительные.
निम्नलिखित संख्याओं को याद कीजिये।

६१	इकसठ	61	६६	छियासठ	66
६२	बासठ	62	६७	सरसठ	67
६३	तिरसठ	63	६८	अड़सठ	68
६४	चौसठ	64	६९	उनहत्तर	69
६५	पैंसठ	65	७०	सत्तर	70

УРОК VIII

ГРАММАТИКА

ГЛАГОЛ

НАСТОЯЩЕЕ СОВЕРШЕННОЕ ВРЕМЯ (ПЕРФЕКТ)

ОБРАЗОВАНИЕ НАСТОЯЩЕГО СОВЕРШЕННОГО ВРЕМЕНИ

Перфект является формой сложной, аналитической. Он образуется сочетанием простого причастия прошедшего времени спрягаемого (основного) глагола с простой формой настоящего времени глагола होना 'быть', например: वह आया है 'он (уже) пришел'.

Спряжение непереходного глагола पहुँचना 'прибывать'

Субъектная конструкция

Мужской род

Ед. число	Мн. число
मैं पहुँचा हूँ	हम पहुँचे हैं
तू पहुँचा है	तुम पहुँचे हो
	आप पहुँचे हैं
यह, वह पहुँचा है	ये, वे पहुँचे हैं

Женский род

मैं पहुँची हूँ	हम पहुँची हैं
तू पहुँची है	तुम पहुँची हो
	आप पहुँची हैं
यह, वह पहुँची है	ये, वे पहुँची हैं

Из таблицы спряжения видно, что в субъектной конструкции в формах перфекта в мужском роде причастие изменяется по числам, в женском роде оно имеет единую форму для обоих чисел; вспомогательный глагол изменяется по лицам и числам.

Если глагол переходный, то употребляется объектная или нейтральная конструкции. В этих двух конструкциях подлежащее выступает с послелогом ने. Объектная конструкция: उस ने यह अख़बार पढ़ा है 'Он прочитал эту газету'; लड़के ने दो चिट्ठियाँ भेजी हैं 'Мальчик отослал два письма'. Нейтральная конструкция: हम ने एक आदमी को देखा है 'Мы увидели человека'; उन्होंने लिखा है 'Они написали'.

СПРЯЖЕНИЕ ПЕРЕХОДНОГО ГЛАГОЛА लिखना 'ПИСАТЬ'

Объектная конструкция

В объектной конструкции в формах перфекта причастие согласуется с прямым дополнением в роде и числе (последнее относится только к мужскому роду); вспомогательный глагол согласуется с прямым дополнением только в числе.

Мужской род

Единственное и множественное число

मैं ने पत्र (दो पत्र) लिखा है (लिखे हैं)	'я написал(а) письмо (два письма)'
तू ने पत्र (दो पत्र) लिखा है (लिखे हैं)	'ты написал(а) письмо (два письма)'
इस ने, उस ने पत्र (दो पत्र) लिखा है (लिखे हैं)	'он (она) написал(а) письмо (два письма)'

Женский род

Единственное и множественное число

हम ने चिट्ठी (चिट्ठियाँ) लिखी है (लिखी हैं)	'мы написали письмо (письма)'
तुम ने चिट्ठी (चिट्ठियाँ) लिखी है (लिखी हैं)	'вы написали письмо (письма)'
आप ने चिट्ठी (चिट्ठियाँ) लिखी है (लिखी हैं)	'Вы написали письмо (письма)'
इन्हों ने, उन्हों ने चिट्ठी (चिट्ठियाँ) लिखी है (लिखी हैं)	'они написали письмо (письма)'

Нейтральная конструкция

В нейтральной конструкции причастие всегда выступает в форме мужского рода единственного числа, а вспомогательный глагол — в форме 3-го лица единственного числа.

Мужской и женский род

Единственное и множественное число

मैं ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को लिखा है
'я письмо (два письма) написал(а)'

तू ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को लिखा है
'ты письмо (два письма) написал(а)'

इस ने, उस ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को लिखा है
'он (она) письмо (два письма) написал(а)'

हम ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को लिखा है
'Мы письмо (два письма) написали'

तुम ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को लिखा है
'Вы письмо (два письма) написали'

आप ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को लिखा है
'Вы письмо (два письма) написали'

इन्हों ने, उन्हों ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को लिखा है
'Они письмо (два письма) написали'

ЗНАЧЕНИЕ НАСТОЯЩЕГО СОВЕРШЕННОГО ВРЕМЕНИ (ПЕРФЕКТА)

Перфект служит для обозначения действия, закончившегося в определенный момент и продолжающегося в своих результатах. Он указывает, что само действие совершилось в прошлом (до момента речи), а результат его имеется в момент речи, например: पेड़ों पर पत्तियाँ निकली हैं 'На деревьях появились листья'.

Перфект употребляется преимущественно тогда, когда внимание сосредоточено не на времени совершения действия, а на его результате. Поэтому он чаще используется в диалогической речи, например: क्या वे पहुँचे हैं ? — जी हाँ, पहुँचे हैं 'Они прибыли?' — 'Да, прибыли'.

Время совершения действия, обозначенного глаголом в перфекте, обычно уточняется наречиями или обстоятельственными словосочетаниями времени: अभी 'сейчас', 'в данный момент', अभी

अभी 'сейчас', 'только что', अभी तक 'до сих пор' (преимущественно в отрицательных предложениях), आज 'сегодня', इस सप्ताह 'на этой неделе', इस महीने में 'в этом месяце', इस साल 'в этом году' и т. п., например: हम ने अभी तक अपना काम ख़तम नहीं किया है 'Мы до сих пор (еще) не закончили свою работу'.

ИНТЕНСИВНЫЕ ГЛАГОЛЫ

Интенсивные глаголы — глаголы производные, сложные. Они образуются сочетанием основы главного глагола с формами одного из 12 служебных глаголов, которые принято называть образующими, так как словоизменению подвергаются только они. Главный глагол, выступающий в форме основы, определяет лексическое значение всего интенсивного глагола. Служебный (образующий) глагол либо вносит добавочное значение направления действия, либо определяет качественный характер его протекания. В первом случае его значение приближается к значению русских глагольных приставок, например: भागना 'бежать' — भाग आना 'при/бежать', भाग जाना 'у/бежать'. Когда же служебный (образующий) глагол определяет качественный характер протекания действия — интенсивность, полноту завершения действия, внезапность, неожиданность, он имеет видовóе значение, например: भेजना 'посылать' — भेज देना 'послать'.

При образовании интенсивных глаголов в качестве образующих используются следующие глаголы: आना 'приходить', जाना 'уходить', 'идти', लेना 'брать', देना 'давать', पड़ना 'падать', उठना 'вставать', बैठना 'сидеть', 'садиться', डालना 'бросать', रखना 'сохранять', छोड़ना 'оставлять', रहना 'оставаться', चलना 'идти', 'двигаться'. Наиболее употребительны из них आना, जाना, लेना, देना. Довольно редко используются रहना и चलना.

Служебные (образующие) глаголы сочетаются в основном с теми глаголами, семантика которых совместима с их семантикой, т. е. между главным и образующим глаголами наблюдается определенное смысловое соответствие, которое и определяет употребление того или другого образующего глагола. Направление действия главного глагола обычно соответствует направлению действия образующего. Так, глагол भेजना 'посылать' выражает действие, направ-

ленное от субъекта. В силу этого भेजना сочетается только с глаголами, обозначающими удаление — देना 'давать' или जाना 'уходить', но никак не с глаголами со значением приближения — लेना 'брать' и आना 'приходить'. Однако иногда направления действия главного и образующего глаголов не совпадают. Это относится преимущественно к непереходным глаголам движения. Например, глагол आना 'приходить' может сочетаться с глаголом जाना 'уходить', образуя интенсивный глагол आ जाना 'прийти'. В этом случае образующий глагол जाना привносит лишь видовой оттенок законченности действия.

Основы некоторых глаголов, в значении которых направление действия либо совсем не отмечается, либо выражено нечетко, могут сочетаться с образующими глаголами, обозначающими и противоположные направления, например: глагол लिखना 'писать' может сочетаться с образующими глаголами लेना 'брать' и देना 'давать' — लिख लेना 'записать' (*для себя*), लिख देना 'написать' (*кому-л.*), а глаголы लौटना 'возвращаться' и भागना 'бежать' — с глаголами आना 'приходить' и जाना 'уходить' — लौट आना 'вернуться' (*сюда*), लौट जाना 'вернуться' (*туда*), भाग आना 'прибежать', भाग जाना 'убежать'.

Обычно образующий непереходный глагол сочетается с непереходным глаголом, и, наоборот, образующий переходный глагол сочетается с переходным глаголом. Но некоторые непереходные образующие глаголы (जाना 'уходить', बैठना 'сидеть') могут сочетаться и с переходными глаголами: पढ़ जाना 'прочитать', खो बैठना 'потерять'. Из переходных образующих с непереходными глаголами могут сочетаться глаголы देना 'давать' и लेना 'брать', например: चल देना 'отправиться', हो लेना 'присоединиться' (*к кому-л.*).

Интенсивные глаголы, образованные от переходных глаголов при помощи непереходных образующих глаголов, и интенсивные глаголы, образованные от непереходных глаголов посредством образующих переходных глаголов, строят свои формы как глаго-

лы непереходные, например: हम बहुत समय खो बैठे हैं 'Мы потеряли много времени', वे हमारे साथ हो लिये 'Они присоединились к нам', वह गाँव चल दी 'Она отправилась в деревню'.

Иногда главный и образующий глаголы меняются местами, при этом значение интенсивного глагола не изменяется, например: भगा देना=दे भगाना 'обратить в бегство', 'отогнать', पहुँच आना=आ पहुँचना 'прибыть', 'приехать'.

Отдельные образующие глаголы могут сочетаться со своей же основой, т. е. могут одновременно выступать и в качестве главного глагола и в качестве образующего, например: ले लेना 'забрать', दे देना 'отдать'.

Все глаголы, выступающие в качестве образующих, являются вместе с тем глаголами самостоятельными. От них также могут быть образованы интенсивные глаголы, например: छोड़ देना 'бросить', रह जाना 'остаться' и др. Следует отметить, что интенсивные глаголы почти не используются в отрицательных предложениях. Интенсивные глаголы широко употребляются как в разговорной речи, так и в литературе.

КРАТКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНЫХ ОБРАЗУЮЩИХ ГЛАГОЛОВ

आना 'приходить'. Обычно сочетается с непереходными глаголами движения, которым привносит добавочное значение приближения к чему-либо, направления действия на предмет, доведения действия до конечной цели, например: लौट आना 'возвратиться' (*сюда*), दौड़ आना 'прибежать' и др.

जाना 'идти', 'уходить'. Сочетается как с непереходными, так и с переходными глаголами. Указывает на направление действия от предмета и на полноту его совершения, например: लौट जाना 'возвратиться' (*туда*), दौड़ जाना 'убежать' и др.

लेना 'брать'. Обычно сочетается с переходными глаголами. Показывает, что действие направлено в сторону действующего лица или совершается в его интересах, например: लिख लेना 'записать' (*для себя*), देख लेना 'увидеть'.

देना 'давать'. Сочетается главным образом с переходными глаголами. Указывает на направление действия в сторону от действующего лица, на совершение действия в интересах другого лица, на полноту совершения действия, например: भेज देना 'отослать', लिख देना 'написать' (*другому лицу*), रख देना 'положить'.

पड़ना 'падать', उठना 'вставать', 'подниматься'. Сочетаются с непереходными и переходными глаголами. Указывают на внезапность, интенсивность и полноту совершения действия, например: गिर पड़ना 'упасть', हँस पड़ना 'рассмеяться' (हँसना 'смеяться'), भाग उठना 'убежать' (*неожиданно*).

बैठना 'садиться'. Сочетается как с непереходными, так и с переходными глаголами. Указывает либо на быстроту, внезапность и полноту завершения действия, обозначенного главным глаголом, либо на нежелательность, неуместность этого действия, например: उठ बैठना 'вскочить' (*неожиданно, вдруг*), खो बैठना 'потерять'.

डालना 'бросать'. Сочетается только с переходными глаголами. Вносит дополнительное значение разделения (*на части*), отделения, указывает на полноту совершения действия, например: तोड़ डालना 'разломать' (तोड़ना 'ломать'), काट डालना 'разрезать' (काटना 'резать').

रखना 'держать', 'сохранять'. Сочетается с переходными глаголами. Указывает на заинтересованность в сохранении результата действия, обозначенного главным глаголом, например: लिख रखना 'записать' (*чтобы сохранить*), पढ़ रखना 'прочитать' (*и запомнить*).

СОГЛАСОВАНИЕ С ПОДЛЕЖАЩИМ ОДНОРОДНЫХ СКАЗУЕМЫХ, ВЫРАЖЕННЫХ ГЛАГОЛАМИ С РАЗЛИЧНЫМ ЛЕКСИЧЕСКИМ ЗНАЧЕНИЕМ В СОВЕРШЕННЫХ ФОРМАХ ВРЕМЕНИ

Если в предложении при одном подлежащем имеются два и более однородных сказуемых, в состав которых входят причастия прошедшего времени глаголов переходных и непереходных, то форма этих глаголов-сказуемых определяется их лексическим значением, а подлежащее оформляется так, как этого требует ближайшее к нему сказуемое. Такое грамматическое согласование однородных сказуемых с подлежащим иногда называют «ломкой кон-

струкции», так как конструкция предложения является не субъектной, объектной или нейтральной, а смешанной: субъектно-объектной, субъектно-нейтральной, объектно-субъектной или нейтрально-субъектной. В субъектно-объектной и субъектно-нейтральной конструкциях второе сказуемое построено так же, как в случае, когда подлежащее выражено косвенным падежом с послелогом деятеля ने, а в объектно-субъектной и нейтрально-субъектной конструкциях — так же, как в случае, когда подлежащее выражено прямым падежом, например: लड़की उठी और हाथ मुँह धोया 'Девочка встала и умылась' (субъектно-объектная конструкция); बाप बाहर निकले और अपने बेटे को देख लिया 'Отец вышел и увидел своего сына' (субъектно-нейтральная конструкция); उसने हाथ मुँह धोया और बाहर निकली 'Она умылась и вышла на улицу' (объектно-субъектная конструкция); माँ ने हमको बुलाया और ख़ुद चली गयी 'Мать позвала нас, а сама ушла' (нейтрально-субъектная конструкция).

УПРАЖНЕНИЯ
अभ्यास

1. Проспрягайте следующие глаголы в настоящем совершенном времени.
आसन्न भूतकाल में निम्नलिखित क्रियाओं की काल-रचना कीजिये।

उड़ना ; आना ; (पेंशन) पाना ; (झंडा) लगाना ; (दवा) पीना ; (घोड़े को) ख़रीदना।

2. Переведите предложения.
निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Вы прочитали эту книгу? — Да, прочитал. (2) Только что ко мне пришли мои друзья. (3) Альпинисты достигли вершины. Никто еще не покорял ее зимой. На вершине они водрузили красный флаг. (4) Ваш брат вернулся домой? (5) Вы закончили свою работу? — Да, сегодня утром. (6) Я не видел его с прошлого года. (7) Вы написали это упражнение очень плохо. Напишите его еще раз. (8) Он открыл окно, и в комнате стало холодно. (9) Наш преподаватель уехал в Индию. Сейчас он живет в Дели. (10) Мой друг прочитал эту книгу дважды. (11) В этом месяце я получил два письма от мамы. Дома все здоровы. (12) Вы слы-

шали эту новость? (13) Идет дождь? — Нет, дождь уже прошел. (14) Они переводят эту книгу? — Нет, они уже ее перевели. (15) Где Ваш сын? — Он ушел в институт. (16) Они только что вернулись с работы. (17) Почтальон только что принес письмо.

3. Переведите предложения.

निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

क (१) हमने अपने रिश्तेदारों को एक चिट्ठी लिखी है। (२) वे अब तक नहीं गये हैं, शाम को जाएँगे। (३) उसके पिताजी ने उसको एक पार्सल भेजा है। (४) डाक्टर जी आये हैं या नहीं? (५) वह रात में नहीं सोया और अभी-अभी उठा है। (६) मैं यहाँ दस बजे आया हूँ। (७) मैं जानता हूँ कि तुम कई बार उसके घर गये हो। (८) अभी तक हम लोग भारत नहीं गये हैं। (९) माताजी ने कुछ सब्ज़ी ख़रीदी है। (१०) मैं ने सुबह से कुछ नहीं खाया है।

ख अध्यापक: मैं दरवाज़े के पास जा रहा हूँ और दरवाज़ा खोल रहा हूँ। अब मैं ने उसे खोला है। अभी मैं ने क्या किया है?

विद्यार्थी: आपने अभी दरवाज़ा खोला है।

अध्यापक: अब मैं दरवाज़ा बंद कर रहा हूँ। अभी मैं ने उसे बंद किया है। मैंने क्या किया है?

विद्यार्थी: आपने दरवाज़ा बंद किया है।

अध्यापक: साथी इवानोव, काले तख़्ते पर अपना नाम लिखिये। अच्छा, आपने क्या किया है?

विद्यार्थी: मैंने अपना नाम लिखा है।

4. Переведите предложения и объясните разницу в употреблении прошедшей совершенной и настоящей совершенной форм времени.

निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद करके सामान्य भूतकाल और आसन्न भूतकाल के प्रयोग का अंतर समझाइये।

आसन्न भूतकाल:	सामान्य भूतकाल:
उसने अपना काम पूरा किया है और अब घर जा रहा है।	उसने अपना काम पूरा किया और घर चला गया।

अधिकारी ने चिट्ठी को तौल लिया है। आपको एक और टिकट लगाना ज़रूरी होगा — उसने मुझसे कहा।	अधिकारी ने चिट्ठी को तौल लिया और मुझसे कहा कि एक और टिकट लगाना ज़रूरी होगा।
क्या जहाज़ आया है?—नहीं, अभी तक नहीं।	क्या जहाज़ आया?—जी हाँ, आया।
क्या आपने आठवाँ पाठ पढ़ा है? मैं ने क्रेमलिन को देखा है।	क्या आपने आठवाँ पाठ पढ़ा? कल मैंने क्रेमलिन को देखा।

5. Переведите предложения.

निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Отец пришел домой. (2) Он записал мой адрес. (3) Книга упала на пол. (4) Мы послали телеграмму утром. (5) Альпинисты закупили все необходимое снаряжение. (6) Я выписал из урока все новые слова. (7) Брат опустил письмо в почтовый ящик. (8) Снег растаял. (9) Отдайте эти книги нашему преподавателю. (10) На деревьях появились первые листочки. (11) Альпинисты взошли на вершину. «Как красиво!» — сказал один из них. (12) Кто взял мою ручку? — Ее взял Петров. (13) Сестра прочитала книгу и отдала ее мне. (14) Студенты внимательно (ध्यान से) выслушали рассказ преподавателя о покорении Эвереста. (15) Птица улетела. (16) Мы прибыли в Калькутту ночью.

6. Переведите и объясните употребление интенсивных глаголов.

रूसी में अनुवाद करके अवधारणबोधक क्रियाओं का प्रयोग समझाइये।

(क)

मैसूर, १८.१०.६८

राम मोहन जी, नमस्ते

जब तुम बम्बई से दिल्ली चल दिये मैं भी दक्षिणी स्टेशन गया और मैसूर की तरफ़ चल दिया। दूसरे दिन सुबह वहाँ पहुँच गया। एक मित्र के घर में सामान रख दिया, नहा लिया और खाना खा लिया। फिर माँ को चिट्ठी लिखने बैठ गया। अभी तक मैं ने दो-तीन

विद्यार्थियों का परिचय पाया है जो यहाँ आराम करने आये हैं। हम एक महीने तक यहाँ रहना चाहते हैं और साथ ही सारा नगर देखना चाहते हैं।

मैं पूरे चार दिन से यहाँ हूँ। हम ने यहाँ की इमारतें, संग्रहालय आदि देख लिये। आज रातको चामुंडी पहाड़ देखने जाएँगे।

तुम्हारा सतीश

(ख)

(१) हवा के कारण पेड़ पर से सभी फल गिर पड़े। (२) कल तक पूरी किताब पढ़ डालिये। (३) तुम्हारे लिए समझ लेना ज़रूरी है कि ऐसा करना ठीक नहीं है। (४) यह चिट्ठी पढ़ दीजिये। (५) मैंने चिट्ठी पढ़ ली। (६) बच्चे के लिए यह दवा खा लेना ज़रूरी है। (७) रास्ते में चार आदमी उस के साथ हो लिये। (८) बहन ने कमरा साफ़ कर रखा है। (९) वह जल्दी ही उठ बैठा। (१०) दोनों मित्र कुछ समय के बाद घर आ गये। (११) मैं सारा खाना खा गया। (१२) दिन बहुत चढ़ आया है। (१३) वह घोड़े पर चढ़ बैठा। (१४) बच्चा घोड़े से गिर पड़ा। (१५) वह सारा पानी पी गया। (१६) तूफ़ान आने पर भी पर्वतारोही हिम्मत नहीं हारे।

7. **Переведите.**

हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Группа известных советских альпинистов совершила восхождение на высочайшую вершину Памира (पामीर) и водрузила там красный флаг. После этого они получили много писем и поздравительных телеграмм из различных городов и деревень Советского Союза. Студенты нашего института также написали письмо альпинистам, в котором просили их прийти в институт. Через некоторое время альпинисты приехали в институт и рассказали о покорении вершины. Это был рассказ о мужестве людей, которые победили все трудности восхождения. Студенты поняли, что успех

приходит только в результате упорного труда. Для того чтобы взойти на вершину, альпинисты поднимались сами и доставляли в лагеря продовольствие и снаряжение. Всего они разбили пять лагерей. Особенно трудно было спускаться с вершины. Подул сильный ветер, и поднялась метель. Альпинисты попытались разбить палатки, но им это не удалось сделать. Однако они не пали духом. Поэтому никто из них не погиб.

Студенты нашего института попросили альпинистов помочь им в организации альпинистской секции (दल). Теперь и в нашем институте есть свои альпинисты.

8. Раскройте скобки и согласуйте сказуемое с подлежащим.

कोष्ठकों को खोलकर उन में दी गयी क्रियाओं को उद्देश्यों से अन्वित कीजिये।

(१) मैट्रो के 'सोकोल' स्टेशन पर हम लोग (उतरना) और स्टेशन को (देखना); (२) शाम को वह डाकघर (जाना) और ट्रंक-कॉल द्वारा अपने माँ-बाप से बातचीत (करना); (३) दादी जी ने दरवाज़ा (बंद करना) और बाज़ार (जाना); (४) उस ने कागज़ और दो लिफ़ाफ़े (ख़रीदना), मेज़ के पास (बैठना) तथा चिट्ठी लिखने (लगना); (५) पिता जी ने चाय (पीना) और काम पर (जाना); (६) उस दिन वह पहली बार २०००० फ़ुट की ऊँचाई से ऊपर ही (चढ़ जाना) और अपने आप को एक नई दुनिया में (देख लेना); (७) १९२१ में एक अँग्रेज़ी पर्वतारोही हॉवर्ड बैरी ने एवरेस्ट का पहला नक़्शा (बनाना) और उस पर चढ़ने की सब से पहली कोशिश (करना) लेकिन चोटी तक नहीं (पहुँचना); (८) हमारा दल १७ हज़ार फ़ुट की ऊँचाई पर (चढ़ जाना) और दो डेरे (डालना); (९) उस बार उन्हों ने ऊपर जाने के एक अच्छे रास्ते की तलाश तो (कर लेना) लेकिन तेज़ तूफ़ान आने के कारण वापस (चलना); (१०) सब से पहले उन्हों ने पहाड़ की तलहटी में एक बड़ा कैम्प (बनाना), उस में सारा ज़रूरी सामान (पहुँचाना) और इस के बाद ही चोटी पर विजय पाने (जाना)।

9. Переведите предложения.

निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Она встала, умылась, позавтракала и пошла в институт. (2) В пять часов тридцать минут они достигли вершины и водрузили там флаг Советского Союза. (3) В Киеве мы пробыли два дня, отдохнули и двинулись дальше. (4) Афанасий Никитин объехал почти всю Индию и собирался вернуться домой, но на обратном пути заболел и умер. (5) К нам подошел какой-то человек и спросил: «Вы не знаете, как отсюда доехать до центра?». (6) Бабушка встала сегодня в семь часов утра, приготовила завтрак, а потом пошла в магазин. (7) В половине пятого моя сестра вернулась из института, поела и пошла в театр. (8) Вечером он послушал последние известия, выпил чаю и лег спать. (9) Отец положил книгу на стол и вышел из комнаты. (10) Какая-то женщина вошла в аудиторию и спросила о чем-то у нашего преподавателя.

ТЕКСТ

पाठ

मेरा एक काम का दिन

हम मास्को के अंतर्राष्ट्रीय संबंधों के इंस्टीट्यूट के विद्यार्थी हैं। इंस्टीट्यूट में हम बहुत से दिलचस्प विषयों का अध्ययन करते हैं, उनमें पश्चिमी और पूर्वी देशों का इतिहास, भिन्न-भिन्न विदेशी भाषाएँ, अंतर्राष्ट्रीय क़ानून आदि विषय हैं। जो लोग भारतीय भाषाएँ सीखते हैं वे हिन्दुस्तान के इतिहास, उसके भूगोल और उसकी अर्थ-व्यवस्था का भी अध्ययन करते हैं।

जो लोग दूसरे शहरों या विदेशों से आये हैं वे छात्रालय में रहते हैं। पहले और दूसरे साल के विद्यार्थी सप्ताह में छः बार इंस्टीट्यूट जाते हैं। इनका सिर्फ़ एक छुट्टी का दिन होता है। वह है रविवार। हम पहले साल के विद्यार्थी हैं इसलिये हम भी रोज़ाना इंस्टीट्यूट जाते हैं। हम सुबह सवेरे उठ जाते हैं, हाथ-मुँह धोते हैं और नाश्ता करते हैं। इसके बाद हम इंस्टीट्यूट जाते हैं।

आज बृहस्पतिवार है। बृहस्पतिवार को हमारा पहला पाठ नौ बजे शुरू होता है। इसलिये हमने जल्दी से नाश्ता किया और बाहर निकल आये। मैट्रो के ज़रिये हम इंस्टीट्यूट आ पहुँचे। हम इमारत के भीतर आये और अपने ओवरकोट उतार दिये। इतने में घंटी बज गयी। पहला पाठ शुरू हुआ। यह हिन्दी का पाठ था। कमरे में हमारे अध्यापक आये। सब से पहले उन्हों ने हमसे सवाल किया कि आज कौन अनुपस्थित है। हमने जवाब दिया कि आज सब लोग उपस्थित हैं। तब उन्हों ने नये पाठ का व्याकरण समझाना शुरू किया। जब उन्हों ने व्याकरण समझा दिया तो उन्हों ने मेरे दोस्त प्योत्र को काले तख़्ते के पास बुलाया और उससे कुछ वाक्य लिखने के लिये कहा। प्योत्र ने चार वाक्य लिखे। हम ने ये वाक्य ठीक किये और पाठ्यपुस्तक में नया पाठ पढ़ना शुरू किया। अध्यापक ने हमें कुछ नये मुहावरों का मतलब समझाया। साढ़े ग्यारह बजे फिर से घंटी बज गयी और पहला पाठ ख़त्म हो गया। दूसरा पाठ इतिहास का था। इसलिये हम दूसरे कमरे में गये। यहाँ दीवारों पर विभिन्न नक़्शे लटक रहे हैं। इन नक़्शों पर भिन्न-भिन्न देशों के रंग भी अलग-अलग होते हैं। इतिहास के कमरे में हमारे ग्रूप के लड़कों और लड़कियों के सिवा दूसरे ग्रूपों के लड़के और लड़कियाँ भी जमा हो गयीं। इस पाठ में हम ने उपनिवेशी भारत में मेहनतकश लोगों के जीवन की कहानी सुनी। यह कहानी हमारे इतिहास के अध्यापक ने सुनायी। उन्हों ने कहा कि तब मेहनतकश लोगों का जीवन बहुत बुरा था। अब भारत स्वतंत्र देश है। भारत के मज़दूर, किसान और सरकारी नौकर नये जीवन का निर्माण करने में लगे हैं। आज-कल भारत में बहुत से नये सरकारी कारख़ाने खुल गये हैं जिन में बहुत-सी नयी मशीनें बनती हैं। खेतों पर खेती की नयी मशीनें भी आयी हैं। सोवियत संघ भारत को अपनी स्वतंत्र अर्थ-व्यवस्था के निर्माण में बहुत बड़ी

सहायता देता है। उसने भारत में बहुत सी मशीनें भेजी हैं और नये कारख़ानों को खोलने में भी सहायता दी है। एक बजे इतिहास का पाठ भी ख़त्म हो गया और हम स्टेडियम गये। वहाँ तीसरा पाठ खेल-कूद का अभ्यास था। ये अभ्यास स्वास्थ्य के लिये बहुत लाभदायक होते हैं। इनसे शरीर मज़बूत हो जाता है। जो लोग खेल-कूद करना पसंद करते हैं वे कमज़ोर नहीं होते और बहुत कम बीमार पड़ते हैं। खेल-कूद के अभ्यास के बाद हम इंस्टीट्यूट वापस आये और खाना खाने गये। इसके बाद हम अगले दिन के लिये पाठों की तैयारी करने लगे। सात बजे हमारे ग्रूप की सभा हुई। इन सभाओं का बहुत बड़ा महत्त्व होता है। इन सभाओं से हमें अपनी शिक्षा में बड़ी सहायता मिलती है। दस बजे हम छात्रालय लौटे। काम का दिन ख़त्म हो गया। कभी-कभी जब हमें मौक़ा मिलता है हम सिनेमा देखने जाते हैं। लेकिन आज हम कहीं नहीं गये। आज हम काफ़ी देरी से घर वापस आये तथा कल के लिये हिन्दी की पाठ्यपुस्तक के और दो अभ्यास पूरा करना हमारे लिए ज़रूरी था।

СЛОВА

नये शब्द

दिलचस्प **дилчасп** интересный, занимательный; увлекательный

विषय **вишай** *м.* 1) тема, содержание; 2) вопрос, проблема; 3) предмет, дисциплина

अध्ययन **ад^{h}йайан** *м.* изучение

पूर्वी **пӯрвӣ** восточный

इतिहास **итиhāс** *м.* история

भिन्न **б^{h}инна** отличный, различный, разный

विदेशी **видэшӣ** 1. иностранный, заграничный; 2. *м.* иностранец

क़ानून **қāнӯн** *м.* 1) закон, правило; 2) *юр.* право

भारतीय **б^{h}āратӣйа** 1. индийский; 2. *м* индиец

भूगोल **б^{h}ӯгол** *м.* 1) земной шар, земля, 2) география

अर्थ **арт^{h}а** *м.* 1) смысл, значение; 2) богатство, состояние, деньги

व्यवस्था **вйаваст^{h}ā** *ж.* 1) порядок; 2) устройство, организация; 3) система, строй

अर्थ-व्यवस्था артʰа-вйавастʰā *ж.* хозяйство, экономика

विदेश видэш *м.* иностранное государство, заграница

छात्रालय чʰāтрāлай *м.* студенческое общежитие

सप्ताह саптāһ *м.* неделя

रविवार равивāр *м.* воскресенье

सवेरा савэрā *м.* раннее утро, заря, рассвет

सवेरे савэрэ ранним утром, рано

बृहस्पतिवार бриһаспативāр *м.* четверг

भीतर бʰūтар 1. внутри; 2 के ~ *послелог* 1) в, внутрь, внутри; 2) в течение, между

उतारना утāрнā *п.* 1) спускать; 2) снимать, стаскивать (*напр., одежду*); 3) разгружать, выгружать

इतना итнā [на]столько, так

घंटी гʰанṫū *ж.* колокольчик, звонок

सवाल савāл *м.* 1) вопрос; 2) вопрос, проблема

व्याकरण вйāкаран *м.* грамматика

समझाना самджʰāнā *п.* объяснять, разъяснять

दोस्त дост *м.* друг, товарищ

बुलाना булāнā *п.* 1) звать, призывать, вызывать; 2) звать, приглашать

वाक्य вāкйа *м.* предложение, фраза

ठीक ṫʰūк хороший, исправный, безошибочный, неиспорченный; ~ करना *п.* исправлять, чинить

पाठ्यपुस्तक пāṫʰйапустак *ж.* учебник

मुहावरा муһāврā *м.* 1) выражение, фразеологический оборот; 2) идиома

मतलब матлаб *м.* смысл, значение

रंग ранг *м.* 1) цвет, окраска; 2) краска

ग्रूप грӯп *м.* группа

लड़का лаṙкā *м.* 1) мальчик, юноша; 2) сын

लड़की лаṙкū *ж.* 1) девочка, девушка; 2) дочь

सिवा сивā: के ~ *послелог* 1) кроме, исключая; 2) кроме, сверх, вдобавок

उपनिवेशी упанивэшū колониальный

सुनाना сунāнā *п.* рассказывать

मेहनतकश мэһнаткаш 1. трудящийся; 2. *м.* трудящийся

जीवन джūван *м.* жизнь, существование

स्वतंत्र сватантра свободный, независимый

किसान кисāн *м.* крестьянин, земледелец

सरकारी саркāрū 1) правительственный, государственный; 2) официальный

नौकर наукар *м.* 1) служащий, чиновник; 2) слуга

आज-कल āдж-кал в настоящее время, теперь

कल кал завтра, вчера

कारख़ाना кāрхāнā *м.* фабрика, завод, мастерская

मशीन машūн *ж.* машина, станок

बनना баннā *нп.* 1) делаться, становиться; 2) создаваться, строиться; 3) быть произведенным, выработанным, сделанным

खेती кʰэтū *ж.* 1) земледелие, сельское хозяйство; 2) выращивание, посев

सहायता саһāйатā *ж.* помощь, поддержка, содействие

खेल кʰэл *м.* игра

कूद кӯд *ж.* прыжок

खेल-कूद кʰэл-кӯд *м.* 1) игры и забавы; 2) спорт

लाभदायक лāбʰдāйак выгодный, полезный

मज़बूत мазбӯт 1) крепкий, прочный; 2) сильный; ~ हो जाना *нп.* крепнуть,

усиливаться; ~ करना *п.* укреплять, усиливать

कमज़ोर **камзор** 1) бессильный, слабый; 2) непрочный; ~ हो जाना *нп.* слабеть; ~ करना *п.* ослаблять

बीमार **бӣмāр** **1.** больной; **2.** *м.* больной

अगला **аглā** будущий, следующий

सभा **сабʰā** *ж.* 1) собрание, митинг; 2) общество, ассоциация; 3) совет, палата

लौटना **лауṫнā** *нп.* возвращаться

मौक़ा **мауḱā** *м.* возможность, случай, момент

सिनेमा **синэмā** *м.* кино

देरी **дэрӣ** *ж.* промедление, задержка, опоздание

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЙ И ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОММЕНТАРИЙ

व्याकरण तथा शब्दावली सम्बन्धी टिप्पणियाँ

1. अध्ययन करना 'изучать' (का *что-л.*).

2. छुट्टी का दिन 'выходной день'.

3. В языке хинди довольно широко распространены парные сочетания синонимов — существительных или наречий. Такого рода сочетания усиливают значение каждого из составляющих их элементов. Например: सुबह्-सवेरा 'раннее утро', 'заря' (सुबह् 'утро', सवेरा '[раннее] утро', 'заря'), सुबह्-सवेरे 'рано утром', 'на заре'.

4. जल्दी से 'быстро'; 'рано'.

5. इतने में 'между тем', 'в это время'.

6. सवाल करना 'задавать вопрос' (से *кому-л.*), 'спрашивать' (से *кого-л.*).

7. Глагол कहना в значении «велеть», «приказывать» требует постановки относящегося к нему имени или местоимения в косвенном падеже с послелогом से или को. Содержание приказания при этом передается косвенным падежом инфинитива с послелогом को или के लिये, например: शिक्षक ने हम से (को) दो पाठ दोहराने को (के लिये) कहा 'Преподаватель велел нам повторить два урока'.

8. Существительное с послелогом का может употребляться не только атрибутивно, но и предикативно, например: दूसरा पाठ इतिहास का था 'Второй урок был урок истории'.

9. अलग-अलग ‘отдельный’, ‘различный’.

10. Глагол लगना после слова с послелогом में имеет значение «быть занятым, поглощенным» (*чем-л.*) или «включаться» (*во что-л.*), например: वह पढ़ने में लगा है ‘Он занят, поглощен чтением’.

11. खेती की मशीन ‘сельскохозяйственная машина’; खेती करना ‘заниматься сельским хозяйством’, ‘обрабатывать землю’.

12. सहायता देना ‘оказывать помощь’, ‘помогать’ (को *кому-л.*, में *в чем-л.*, की *чем-л.*); सहायता (मदद) लेना ‘обращаться, прибегать к помощи’ (की *чьей-л.*).

13. एक बजे ‘в час’ (*дня, ночи*).

14. खेल-कूद करना ‘заниматься гимнастикой, спортом’.

15. बीमार पड़ना (होना) ‘заболевать’.

16. सिनेमा देखने जाना ‘ходить в кино’.

17. काफ़ी देरी से ‘довольно поздно’, ‘с довольно большим опозданием’.

18. व्यवस्था करना ‘организовывать’, ‘устраивать’, ‘учреждать’ ‘устанавливать’, ‘определять’ (की *что-л.*).

УПРАЖНЕНИЯ

अभ्यास

1. Прочитайте, перепишите и переведите урок.
पाठ को पढ़िये, कापियों में लिखिये और उसका अनुवाद कीजिये।

2. Ответьте на вопросы.
निम्नलिखित सवालों का जवाब दीजिये।

१) आप कहाँ पढ़ते हैं?

२) आप किन विषयों का अध्ययन करते हैं?

३) क्या आप ने स्कूल में भारतीय अर्थ-व्यवस्था का अध्ययन किया है?

४) आप कहाँ से मास्को आये हैं?

५) सप्ताह में कितने दिन होते हैं?

६) कल आप ने क्या किया?

७) छात्रालय के लोग आम तौर पर कब उठ जाते हैं?

८) क्या आप इस पाठ का व्याकरण समझ गये हैं?

९) आपके ग्रूप में कितने लड़के-लड़कियाँ हैं?

१०) आप उपनिवेशी भारत में मेहनतकश लोगों के जीवन के बारे में क्या जानते हैं?

११) भारत कब स्वतंत्र हुआ?

१२) कल सप्ताह का कौनसा दिन था?

१३) क्या आप खेल-कूद करते हैं?

१४) कल क्या पाठ होंगे?

१५) क्या आप रविवार को सिनेमा देखने गये?

१६) आप कितने बजे घर लौट आते हैं?

१७) क्या आपको कभी-कभी विदेशों को जाने का मौक़ा मिला है?

१८) क्या इस महीने में आपके ग्रूप की सभा हुई है?

१९) शरीर को मज़बूत करने के लिये क्या करना ज़रूरी है?

२०) इस साल में भारत में नये कारख़ाने खुले हैं?

२१) आपने किस स्कूल में शिक्षा पायी है?

२२) सोवियत संघ में भारत के लिये मशीनें बनती हैं?

२३) खेल-कूद स्वास्थ्य के लिये क्यों लाभदायक होता है?

२४) क्या भारत का इतिहास दिलचस्प है?

२५) क्या हिन्दी और अँग्रेज़ी के सिवा आप कोई और विदेशी भाषा सीखते हैं?

3. Переведите.

रूसी में अनुवाद कीजिये

१) हम लोगों ने दो महीने पहले हिन्दी भाषा सीखना शुरू किया है। अब तक काफ़ी शब्द सीख लिये हैं। हमने यह भी जान लिया है कि हिन्दी में वाक्य किस तरह बनता है। हम हिन्दी का व्याकरण भी सीखते हैं।

आम तौर पर वह मुश्किल नहीं है, लेकिन रूसी भाषा के व्याकरण से बहुत सी बातों में भिन्न है। हिन्दी भाषा के सिवा हम लोग अँग्रेज़ी भाषा भी सीखते हैं। अँग्रेज़ी हिन्दी से कुछ आसान है। आज-कल के भारत के लिये ये दोनों भाषाएँ बहुत सी महत्त्वपूर्ण हैं। हिन्दी भाषा के पाठ रोज़ाना होते हैं और अँग्रेज़ी के पाठ सप्ताह में चार बार होते हैं। हम ये भाषाएँ अच्छी तरह जानना चाहते हैं। इसलिये हम घर के सब अभ्यास ठीक समय पर पूरा करते हैं; सारा व्याकरण ख़ास कापियों में लिख लेते हैं और एक दूसरे से सिर्फ़ हिन्दी में बातें करने की कोशिश करते हैं।

२) कल इतिहास का पाठ था। अध्यापक ने उपनिवेशी भारत की कहानी सुनायी। हमने जान लिया कि उस समय मेहनतकश लोगों का जीवन बहुत बुरा था। भारत गाँवों का देश है। वहाँ के निवासियों में ज़्यादातर किसान लोग हैं। अँग्रेज़ों के समय उनका जीवन ख़ास तौर पर बहुत ही मुश्किल था। अब भारत के गाँवों में नया जीवन आया है। खेतों में खेती की मशीनें काम करने लगीं जिनको सोवियत संघ और दूसरे देशों ने भेजा है। सोवियत संघ की सहायता बहुत लाभदायक होती है। अब स्वतंत्र भारत ने अपनी मशीनों का निर्माण शुरू किया है।

३) अंतर्राष्ट्रीय सम्बन्धों के इंस्टीट्यूट में विद्यार्थी बहुत से दिलचस्प विषयों का अध्ययन करते हैं। उन में अंतर्राष्ट्रीय संबंधों का इतिहास, अंतर्राष्ट्रीय क़ानून, इतिहास, भूगोल आदि विषय हैं। स्कूल में हमने इन विषयों का अध्ययन नहीं किया इसलिये यहाँ बड़ी ख़ुशी के साथ इनका अध्ययन शुरू किया है। अंतर्राष्ट्रीय संबंधों के इतिहास के अध्यापक ने हमसे बहुत सी किताबों को पढ़ने के लिये कहा। अभी अंतर्राष्ट्रीय संबंधों के इतिहास की पाठ्यपुस्तक निकली है। विद्यार्थी लोग उसको भी पढ़ते हैं। अंतर्राष्ट्रीय क़ानून भी बहुत महत्त्वपूर्ण विषय है। हमारे विद्यार्थियों के लिये उसको

जानना आवश्यक होता है, ख़ास तौर पर जब वे विदेशों में होते हैं। जो लोग हिन्दी या उर्दू सीखते हैं वे भारत या पाकिस्तान और उनके नज़दीक के देशों का इतिहास और भूगोल का अध्ययन करते हैं। जो लोग भारत या पाकिस्तान में काम करेंगे उनके लिये अँग्रेज़ी भी जानना ज़रूरी होगा। यह भाषा भारत और पाकिस्तान में अभी तक बहुत चलती है। हमारे इंस्टीट्यूट के विद्यार्थी अच्छी तरह पढ़ते हैं।

४) कल हिन्दी का बहुत दिलचस्प पाठ था। सब से पहले हमने एक नयी कहानी पढ़ी और उसके विषय पर एक दूसरे से सवाल किये। यह कहानी भारत के पुराने इतिहास की थी और हमने पुराने भारत के इतिहास के बारे में बहुत दिलचस्प बातें जान ली हैं। हमने जान लिया है कि हज़ारों साल पहले हस्तिनापुर नगर में जो दिल्ली के पास था एक राजा रहता था जिसका नाम भारत था। उसके नाम पर सारे देश का नाम भारत पड़ा है। विदेशी लोगों ने भारत को हिन्दुस्तान का नाम दिया जिसका मतलब हिन्दुओं[1] का देश है। जब अँग्रेज़ लोग भारत आये तो 'हिन्दुस्तान' शब्द उनको कुछ मुश्किल लगा और वे भारत को इंडोस्तान या इंडिया कहने लगे। इसलिये अभी इस देश के तीन नाम चलते हैं—भारत, हिन्दुस्तान और इंडिया। पाठ इतना दिलचस्प था कि हमने घंटी भी नहीं सुनी।

५) हमारे पिता का एक दोस्त सरकारी नौकर है। वह हिन्दी और अँग्रेज़ी जानता है और काफ़ी समय तक भारत में रहा और वहाँ पर काम किया। उसने सारे भारत का सफ़र किया और भारत के इतिहास, उसकी अर्थ-व्यवस्था और हिन्दी भाषा के साहित्य का अच्छी तरह अध्ययन किया। उसने भारत के शहरों तथा गाँवों के सैकड़ों दिलचस्प फ़ोटो लिये और इन सब को हमें दिखा दिया है। चित्रों

---

[1] हिन्दू 'индус'.

में हमने अलग-अलग प्रदेशों के लोगों को देखा है और उनके मकानों को भी। हमने बड़े-बड़े शहरों और छोटे-छोटे गाँवों की तसवीरें देखी हैं। ये सब चित्र हमें बहुत पसंद आये हैं।

६) हमारे ग्रूप के लड़के और लड़कियाँ खेल-कूद करना पसंद करते हैं। गर्म देशों में कामयाबी के साथ काम करने के लिये स्वास्थ्य अच्छा होना ज़रूरी है। इस में खेल-कूद बड़ी मदद देता है। इससे शरीर मज़बूत हो जाता है। लोग कम बीमार पड़ते हैं। कल हमारे ग्रूप के विद्यार्थियों की सभा हुई जिसमें हम लोगों ने न सिर्फ़ पढ़ाई के सवालों पर बल्कि खेल-कूद करने के महत्त्व पर भी बातचीत की। हमारे ग्रूप में ऐसे विद्यार्थी हैं जो खेल-कूद करना नहीं चाहते। वे कहते हैं कि शतरंज भी एक खेल है और दूसरे खेल खेलना नहीं चाहते। हम ने इन लोगों को समझाने की कोशिश की कि अच्छी तरह शतरंज खेलने के लिये फ़ुटबॉल, बास्केटबॉल आदि खेल खेलना ज़रूरी है।

4. Переведите вопросы и ответьте на них.

निम्नलिखित सवालों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये और उनका जवाब दीजिये।

(1) Какие предметы вы изучаете? (2) Какими иностранными языками вы владеете? (3) Где находится студенческое общежитие вашего института? (4) Какой была жизнь рабочих и крестьян в царской России? (5) Трудна ли грамматика хинди? (6) Вы купили учебник по истории Индии? (7) Когда состоится собрание нашей группы? (8) Вы занимаетесь спортом? (9) Знаете ли вы географию Индии? (10) Вы ходили сегодня в кино? (11) Почему полезно заниматься спортом? (12) Когда Индия стала независимой страной? (13) Когда кончится третий урок? (14) Сколько юношей и девушек в вашей группе? (15) Когда вы встаете? (16) Какого цвета эта ткань?

5. Переведите словосочетания.

निम्नलिखित शब्दसमुदायों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

दूसरे साल का विद्यार्थी; कपड़ा उतारना; काले तख़्ते के पास बुलाना; जीवन की कहानी; सरकारी नौकर;

सरकारी कारख़ाना ; खाना खाना ; शिक्षा में सहायता देना ; अभ्यास पूरा करना ; शरीर मज़बूत करना ।

6. Переведите словосочетания и предложения.

निम्नलिखित शब्दसमुदायों तथा वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये ।

Древняя история; позвать к телефону; иностранный самолет; по закону; интересная беседа; значение слова; рассказывать о своей жизни; мне представилась возможность; сегодня он никуда не пошел; получать помощь; закончить подготовку; учебник по истории.

7. Переведите предложения.

हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये ।

I. (1) Мать велела сыну сходить в магазин. (2) Преподаватель задал студентам перевести урок. (3) Он сказал нам прийти завтра. (4) Преподаватель попросил его повторить это слово. (5) Руководитель отряда приказал разбить лагерь у подножия горы.

II. (1) Я узнал об этом довольно поздно. (2) Пароход прибыл с большим опозданием из-за шторма. (3) Он изучает животных и растения Гималаев. (4) Чем вы занимаетесь? (5) Мы занимаемся в библиотеке.

III. (1) Она написала это длинное предложение. Сейчас мы его проверим. (2) В нашем городе открылось два новых детских магазина. (3) Советский Союз оказал большую помощь Индии в строительстве новых промышленных предприятий. (4) Мой друг прислал мне две книги по истории колониальных стран. (5) Эту картину приобрела Третьяковская галерея. (6) Скажите, пожалуйста, ваша жена вернулась? — Да, она только что пришла. — Позовите, пожалуйста, ее к телефону. (7) Мы вошли в здание музея и купили входные билеты. (8) Он подошел к открытому окну и купил конверты и марки. (9) Девочка сделала все уроки и пошла в кино. (10) Преподаватель объяснил нам трудные выражения и грамматику.

8. Напишите возможные комбинации существительных и прилагательных.

संज्ञाओं और विशेषणों की यथासम्भव जोड़ियाँ लिखिये ।

विदेशी	सम्बन्ध
दिलचस्प	भाषा
अंतर्राष्ट्रीय	सवाल

सरकारी	विषय
लाभदायक	सहायता
महत्त्वपूर्ण	आदमी
मज़बूत	कारख़ाना
बीमार	दिल
अगला	दिन
स्वतंत्र	देश

9. Заполните пропуски.

ख़ाली जगहों में आवश्यक शब्द लिखिये।

(१) साहित्य बहुत दिलचस्प ... है। (२) अच्छी तरह बोलने के लिये भाषा का ... जानना ज़रूरी है। (३) वह दूसरे नगर से आया है, इसलिये वह हमारे इंस्टीट्यूट के ... में रहता है। (४) नमस्ते, प्योत्र बोल रहा है, साशा को फ़ोन पर ...। (५) ब्रैम ने 'जानवरों का ...' नामक पुस्तक लिखी है। (६) उपनिवेशी भारत में ... लोगों का जीवन बहुत बुरा था। (७) आपके ग्रूप में कितनी ... हैं? (८) अध्यापक हमसे ... करते हैं और हम उनका जवाब देते हैं। (९) दादी जी ने बच्चों को एक अच्छी कहानी ...। (१०) वह छोटा ... मेरा बेटा है। (११) नमस्ते जी, नमस्ते, ओवरकोट ... और उसे यहाँ ... पर टाँग दीजिये। (१२) सोवियत संघ ने भारत को ... की नयी मशीनें भेजीं। (१३) मुझे विदेश जाने का ... मिला है। (१४) इस दफ़्तर में सैकड़ों ... काम करते हैं। (१५) आपको कौनसा ... पसंद है? मुझे काला ... पसंद है। (१६) फिर इतनी ... से नहीं आइये। (१७) भारत कब ... हुआ? (१८) बस, दोस्तो, आराम कीजिये, अभी ... बज जायेगी। (१९) सुबह ... उठना बहुत लाभदायक होता है। (२०) आज बुधवार है, कल ... होगा। (२१) अंतर्राष्ट्रीय ... बहुत ज़रूरी विषय है। (२२) इस विषय पर एक नयी ... निकली है। (२३) फ़रवरी महीने में सिर्फ़ चार ... होते हैं। (२४) ... को हम आराम

करते हैं। (२५) मेरा दोस्त तीन साल ... में रहा। (२६) किसने यह ... ठीक लिखा है? (२७) भारत का पुराना ... बहुत दिलचस्प है। (२८) उसका स्वास्थ्य बहुत अच्छा है, वह ... ... करता है। (२९) हम ... स्टेशन पर उतर जाएँगे। (३०) हमारे दादा जी ... देखना पसंद करते हैं। (३१) उसका स्वास्थ्य बहुत ... है, वह साल में दो-तीन बार ज़रूर बीमार पड़ता है।

10. Переведите.

हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Когда я учился в институте, я изучал много предметов. Особенно мне нравилась история. Историю Индии преподавал Петр Иванович (प्योत्र इवानोविच). Это был очень опытный преподаватель. Он много лет жил в Индии. Когда он вернулся домой, он написал интересную книгу по истории древней Индии. В ней он рассказал о древних городах и государствах, о древней индийской литературе, которую и по сей день любят и знают все индийцы. (2) В 1947 г. индийский народ одержал большую победу. Индия стала свободной страной, а индийский народ начал строить новую жизнь. За последние годы в стране открылось много государственных предприятий, на которых работают сотни тысяч рабочих и инженеров. Многие из них получили образование в Советском Союзе. Индия — жаркая страна. Круглый год здесь созревают фрукты и овощи. Теперь их урожай будет еще выше, так как на полях страны начали работать новые сельскохозяйственные машины, которые прислал Советский Союз. (3) Вчера преподаватель объяснил нам грамматику нового урока. Мы читаем сейчас восьмой урок первой части учебника. Мы уже знаем около тысячи слов и выражений. Для того чтобы переводить с русского языка на хинди, нужно хорошо знать значение слов. Вчера преподаватель вызывал меня к доске. Я рассказал грамматику урока и написал предложения. Преподаватель остался доволен мной. (4) На этой неделе юноши и девушки нашей группы ходили в Исторический музей. Они ознакомились там с жизнью людей древней Руси. В древней Руси деревни преимущественно располагались на берегах рек. Сразу за деревней был лес. Дома в деревнях были очень маленькими, и в них не было окон. Жизнь в те времена была

трудной, но люди преодолевали трудности. Наши студенты осмотрели также образцы древней одежды и утвари (घर की चीज़ें). (5) Многие студенты нашего института занимаются спортом. Спорт помогает им в учебе. Студенты, которые занимаются спортом, обычно хорошо учатся. Летом студенты нашего института уезжают к морю. Там они плавают, загорают, занимаются различными видами спорта. Занятия спортом укрепляют здоровье. (6) На этом заводе изготавливают различные сельскохозяйственные машины. Здесь трудится несколько тысяч рабочих и инженеров. Машины этого завода работают на полях многих стран мира. (7) Другу моего отца представился случай побывать за границей. Он посетил несколько стран, где знакомился с системой здравоохранения. Домой он вернулся на прошлой неделе. Вчера в Боткинской (बोतकीन नामक) больнице он сначала рассказал о результатах своей поездки, а потом ответил на вопросы.

11. Переведите текст.

इस कहानी का रूसी में अनुवाद कीजिये।

भारत

पुराने समय से भारत एक महत्त्वपूर्ण देश रहा है। सारी दुनिया भारत के इतिहास और उसके साहित्य से परिचय रखती है। भारत के नक़्शे को देखिये। उसके उत्तर में पश्चिम से पूर्व तक बहुत ऊँचे हिमालय पहाड़ हैं। इन पहाड़ों के नीचे गंगा का मैदानी इलाक़ा है। इस इलाक़े के दक्षिण में विन्ध्य पहाड़ का सिलसिला नज़र आता है। विन्ध्य पहाड़ के दक्षिण में दक्षिण भारत है। उसके तीनों ओर सागर ही सागर है। इस तरह भारत के तीन भाग हैं:
(१) हिमालय पहाड़, (२) गंगा का मैदानी इलाक़ा और (३) दक्षिण भारत। उत्तर से दक्षिण तक भारत की लंबाई लगभग दो हज़ार मील है और पूर्व से पश्चिम तक वह लगभग सत्तरह सौ मील चौड़ा है। भारत के तीन भागों की जलवायु अलग-अलग है। आम तौर पर भारत की आबोहवा गर्म और नम है, लेकिन पूरे भारत के सभी भागों के बारे में ऐसा कहना ठीक नहीं होगा। हिमालय पहाड़

का इलाक़ा ठंडा है। वहाँ पर ऐसे स्थान हैं जो गर्मी के दिनों में भी ठंडे रहते हैं। दक्षिण भारत की कुछ जगहें बहुत गर्म हैं। सागर के पास के स्थानों में न बहुत गर्मी पड़ती है न बहुत सर्दी। रेगिस्तानों में बारिश बहुत सी कम होती है, इसलिये वहाँ की जलवायु ख़ुश्क होती है। सागर के नज़दीक के स्थानों में वर्षा बहुत होती है, इसलिये ये स्थान नम होते हैं।

भारत के जंगलों में तरह-तरह के पेड़-पौधे और विभिन्न जानवर मिलते हैं। भारत के बाग़ों में तरह-तरह के फल पकते हैं, बाज़ारों में विभिन्न सब्ज़ियाँ बिकती हैं। गंगा-यमुना के मैदानी इलाक़े में अच्छी फ़सलें उगती हैं।

दिल्ली, बम्बई, कलकत्ता और मद्रास भारत के मशहूर और बड़े शहर हैं। उन में से हर शहर में दस लाख से ज़्यादा लोग रहते हैं।

उपनिवेशी भारत में मेहनतकश लोगों का जीवन बहुत बुरा था। वे मेहनत तो बहुत करते थे लेकिन अपनी मेहनत के फल नहीं पाते। स्वतंत्र होने के बाद भारत ने अपनी अर्थ-व्यवस्था का प्रबन्ध अपने हाथों में ले लिया है और नये जीवन का निर्माण करने लगा है। इस निर्माण में भारत की सभी जातियाँ लगी हैं। पिछले सालों में भारत में बहुत से नये कारख़ाने खुल गये हैं जिनमें विभिन्न नयी मशीनें बनने लगीं। अब सारी दुनिया भारत की इन कामयाबियों को देख रही है। इन कामयाबियों को पाने में सोवियत संघ और दूसरे देशों ने बड़ी मदद दी है।

12. Переведите текст.

इस कहानी का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Наш институт

Я учусь в Московском государственном институте международных отношений. Я приехал в Москву из сибирского города Дивногорска (साइबेरिया, दीवनोगोर्स्क). Наш город появился на

карте нашей страны совсем недавно. До Дивногорска я жил на берегу Волги. Но мой отец — инженер, и он захотел поехать в Сибирь строить новый город. Мы поехали вместе с ним.

Сейчас я учусь на первом курсе и изучаю язык хинди. Этот язык мне очень нравится. Он трудный, но красивый. Кроме хинди, я изучаю английский язык. В нашей группе пять человек — четверо ребят и одна девушка. Один из наших студентов приехал из Венгрии (हंगरी). Он еще плохо знает русский язык и с трудом понимает преподавателя. Но он очень старается и уже добился некоторых успехов. На первом курсе, кроме языков, мы изучаем историю Коммунистической партии Советского Союза (कम्युनिस्ट पार्टी), историю СССР, историю и географию Индии. Занимаемся мы также физкультурой. Со следующего года мы будем изучать историю международных отношений и международное право. Это очень интересные предметы.

Я живу в общежитии. Студенты первого и второго курсов ходят в институт каждый день. Наши занятия начинаются в девять часов утра. Поэтому мы встаем рано, в семь часов, умываемся, завтракаем и отправляемся в институт.

Наш институт стоит на самом берегу Москва-реки. Это большое четырехэтажное здание. Аудитории наши расположены главным образом на четвертом этаже. Ниже находятся комнаты преподавателей, библиотека, столовая, поликлиника и спортивный зал (खेलों का हॉल). Все наши студенты очень любят свой институт.

Недавно в нашей группе состоялось собрание, на котором присутствовали студенты пятого курса. Они только что вернулись из Индии, где проходили практику в различных советских учреждениях. Они рассказали нам о жизни современной Индии, о своей работе и учебе. Рассказали они и о столице Индии — Дели, а также о других крупных городах страны. Мы задавали им много вопросов, о жизни трудящихся Индии, о языке хинди, о климате Индии. Наше собрание закончилось поздно, и я вернулся в общежитие в десять часов вечера.

13. Поставьте вопросы к выделенным словам и словосочетаниям.

मोटे टाइप में छपे शब्दों और शब्द-समुदायों के लिये प्रश्न बनाइये।

(१) हम **इतिहास**, **भूगोल** आदि विषय पढ़ते हैं। (२) आज **बृहस्पतिवार** है। (३) इतने में **घंटी** बज गयी। (४) ज़ार

के रूस में **मेहनतकश** लोगों का जीवन बहुत बुरा था। (५) मेरा दोस्त **सरकारी** नौकर है। (६) अध्यापक ने उससे **दो वाक्य लिखने को** कहा। (७) कल हमारे कारख़ाने में **मज़दूरों** की सभा हुई। (८) खेल-कूद करने से उसका शरीर **मज़बूत** हो गया। (९) **इस सभा** से हमें शिक्षा में बड़ी सहायता मिली है। (१०) विद्यार्थी लोग **सिनेमा देखने** गये।

14. Напишите синонимы к словам.

निम्नलिखित शब्दों के समानार्थक शब्द लिखिये।

भारत, मदद, लौटना, के ज़रिये, मतलब, सवाल, काला, ज़रूरत, दल, लड़का, आदमी, औरत, के भीतर, दोस्त, के सिवा।

15. Напишите антонимы к словам.

निम्नलिखित शब्दों के विपरीतार्थक शब्द लिखिये।

मज़बूत, कम, अनुपस्थित, बुरा, आज, भीतर, खोलना, अगला, स्वास्थ्य, आराम करना, गिरना, मुश्किल, ऊपर।

16. Опишите свой рабочий день.

अपने काम के दिन के बारे में एक कहानी लिखिये।

17. Перепишите и переведите диалог.

निम्नलिखित बातचीत को कापी में लिखिये और उसका अनुवाद कीजिये।

अध्यापक – नमस्ते, विद्यार्थियो, बैठिये। आज कौन अनुपस्थित है?

विद्यार्थी – आज पेत्रोव के सिवा सब लोग उपस्थित हैं। पेत्रोव बीमार पड़ा है।

– अच्छा। आपने कौनसा पाठ तैयार किया है?

– आठवाँ पाठ।

– क्या आपको यह पाठ पसन्द आया है? मुश्किल लगा है, क्या?

– पाठ बहुत दिलचस्प है, हमें पसन्द आया है। कुछ ज़्यादा मुश्किल तो नहीं, लेकिन इतना आसान भी नहीं है।

– अच्छा, अब हम पिछले पाठ के शब्द दोहराएँगे। साथी इवानोव, "सैकड़ा" शब्द का मतलब क्या है?

– "सैकड़ा" शब्द का मतलब "सौ" है

– बिलकुल ठीक! इस शब्द से और "डेरा" शब्द से वाक्य बनाइये।

— बस, मैंने लिखा है।

— क्या, साथी इवानोव ने अपना वाक्य ठीक लिखा है?

— जी हाँ, ठीक तरह से लिखा है।

— अच्छा, अब आप लोग अपनी किताबें खोलिये। साथी स्मिरनोव, पढ़िये और अनुवाद कीजिये। (स्मिरनोव पाठ का अनुवाद करता है)

— एक मिनट, अनुवाद ठीक नहीं है। एक और बार अनुवाद कीजिये। अब ठीक है। अच्छा, अब, साथी रमानोवा, आप अनुवाद कीजिये। पहले तो कुछ पढ़िये।

— मेरा एक सवाल है। मैंने इस पाठ का व्याकरण नहीं समझा। एक और बार समझा दीजिये।

— अच्छा, मैं समझा दूँगा, लेकिन पहले आप एक बार फिर व्याकरण पढ़िये और उसे समझने की कोशिश कीजिये।

— अच्छा, मैं कोशिश करूँगी।

— घंटी बजने में कितने मिनट रह गये हैं?

— पाँच मिनट।

— तब घर का काम लिखिये। सब से पहले शब्द सीख लीजिये, इस के बाद अभ्यास नंबर चार और पाँच पूरा कीजिये और पाठ के विषय पर एक कहानी तैयार कीजिये। समझ गये?

— जी हाँ, समझ गये।

— तो कल फिर मिलेंगे। नमस्ते।

— नमस्ते।

18. Выучите числительные.

निम्नलिखित संख्याओं को याद कीजिये।

७१	इकहत्तर	71	७६	छिहत्तर	76
७२	बहत्तर	72	७७	सतहत्तर	77
७३	तिहत्तर	73	७८	अठहत्तर	78
७४	चौहत्तर	74	७९	उन्नासी	79
७५	पचहत्तर	75	८०	अस्सी	80

УРОК IX

ГРАММАТИКА

ИМЯ ЧИСЛИТЕЛЬНОЕ

Числительные хинди подразделяются на следующие разряды: 1) количественные, 2) порядковые, 3) собирательные, 4) дробные.

Количественные числительные по составу делятся на простые, сложные и составные.

К простым относятся числительные, состоящие из одного корня, например: एक 'один', दस 'десять', बीस 'двадцать', हज़ार 'тысяча', लाख 'сто тысяч'. Сложные числительные образуются словосложением (видоизмененная форма названий единиц + названия десятков, часто также в измененном виде), например: इकतीस 'тридцать один' (इक — видоизмененная форма числительного एक 'один', तीस 'тридцать'), इकसठ 'шестьдесят один' (सठ — видоизмененная форма числительного साठ 'шестьдесят') и др. Простые и сложные количественные числительные следует заучивать по словарю.

Составными являются числительные, состоящие из двух или нескольких отдельных (простых или сложных) числительных. Это числительные свыше ста, например: एक सौ एक 'сто один'. Названия сотен в хинди в отличие от русского языка — числительные не сложные, а составные, например: दो सौ 'двести' (букв. 'два сто'), तीन सौ 'триста' (букв. 'три сто').

В числительных, превышающих тысячу, тысячи часто переводятся в сотни, например: सैंतीस सौ पैंसठ 'тридцать семь сотен шестьдесят пять' (3765). Особенно это относится к числам, обозначающим год, например: उन्नीस सौ तिरसठ 'девятнадцать сотен шестьдесят три' (1963).

Имена существительные в сочетании с количественными числительными, начиная с двух, выступают в форме прямого падежа множественного числа, например: दो आदमी 'два человека', पाँच मज़दूर 'пять рабочих', सात लड़कियाँ 'семь девочек'. Количественные числительные форм словоизменения не имеют, например: दो लड़के 'два мальчика', दो लड़कियाँ 'две девочки', दो लड़कों (लड़कियों) को 'двум мальчикам (девочкам)'.

Порядковые числительные обычно образуются от количественных прибавлением окончания वाँ (см. урок II). В составных порядковых числительных окончание वाँ присоединяется к последнему компоненту, например: चार सौ बीसवाँ 'четыреста двадцатый'. В этих числительных словоизменению подвергается только последнее слово, например: दो सौ तीसवें आदमी को 'двести тридцатому человеку'.

Собирательные числительные образуются от количественных числительных прибавлением суффикса ओं (реже ओ), например: दोनों 'оба', 'двое', तीनों 'трое', चारों 'четверо', पाँचों 'пятеро'. При помощи этого же суффикса от слов सैकड़ा 'сотня', हज़ार 'тысяча', लाख 'сто тысяч', करोड़ 'десять миллионов', अरब 'миллиард' образуются слова неопределенной множественности — सैकड़ों 'сотни', हज़ारों 'тысячи', लाखों 'сотни тысяч', करोड़ों 'десятки миллионов', 'миллионы', अरबों 'миллиарды', например: सैकड़ों किताबें 'сотни книг', हज़ारों आदमी 'тысячи людей'.

МЕСТОИМЕНИЕ

ХАРАКТЕРИСТИКА ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ, НЕОПРЕДЕЛЕННЫХ И СОСТАВНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ. ОСОБЕННОСТИ ИХ УПОТРЕБЛЕНИЯ

Определительные местоимения: आप 'сам', ख़ुद 'сам', स्वयं 'сам', सारा 'весь', सब 'все', तमाम 'весь', 'все', समूचा 'весь', हर 'каждый', 'всякий', 'любой', प्रति 'каждый', प्रत्येक 'каждый', 'всякий', 'любой'. Из всех названных местоимений только सब может

употребляться как в определительных сочетаниях, так и самостоятельно, например: सब लोग 'все люди', सब उपस्थित हैं 'все присутствуют'. Остальные местоимения употребляются лишь в функции определения. Местоимения आप, ख़ुद, स्वयं могут определять как существительные, так и местоимения, а местоимения तमाम, समूचा, सारा, हर — только существительные. Исчисляемые имена существительные, сочетаясь с местоимениями सब и तमाम, всегда употребляются во множественном числе, с местоимениями हर, प्रति, प्रत्येक — в единственном числе. Местоимение प्रति 'каждый' обычно используется в сочетаниях, имеющих значение наречия, например: प्रतिदिन 'ежедневно', प्रतिव्यक्ति 'на человека', 'на душу'. Местоимения तमाम, समूचा, सारा, हर, प्रति, प्रत्येक ставятся перед определяемым словом, а местоимения आप и स्वयं обычно следуют за ним. Местоимения ख़ुद и सब могут быть расположены либо перед определяемым словом, либо после него. Примеры: मैं आप 'я сам', हम ख़ुद, ख़ुद हम 'мы сами', यह सब, सब यह 'всё это', सब (तमाम, समूचे, सारे) लोग 'все люди', हर (प्रत्येक) आदमी 'каждый человек'.

Неопределенные местоимения: कोई 'кто-нибудь', 'кто-либо', 'кто-то', 'какой-нибудь', 'какой-то', कुछ 'что-нибудь', 'кое-что', 'несколько', 'немного', कई 'несколько', चंद 'несколько', बाज़ 'несколько'.

Местоимения कोई и कुछ могут иметь значение единственного и множественного числа, а местоимения कई, चंद и बाज़ — только множественного, например: कोई आदमी 'какой-то человек', 'какие-то люди', कुछ विद्यार्थी 'несколько студентов', कुछ काग़ज़ 'немного бумаги'.

Неопределенные местоимения употребляются как в определительных сочетаниях, где они всегда ставятся перед определяемым словом, так и самостоятельно. Местоимения कई, चंद и बाज़

сочетаются только с исчисляемыми существительными, а местоимения कोई и कुछ — с исчисляемыми и неисчисляемыми. Исчисляемые имена существительные при определении их местоимениями कुछ, कई, चंद и बाज़ всегда употребляются во множественном числе, например: कुछ किताबें 'немного книг', कई (चंद, बाज़) लड़के (लड़कियाँ) 'несколько мальчиков (девочек)'.

Составные местоимения стоят отдельной группой. По значению их можно отнести к тому или иному разряду (см. урок VI). Но в отличие от всех рассмотренных местоимений они представляют собой не одно слово, а два или несколько. Составные местоимения используются самостоятельно и в определительных сочетаниях.

Они состоят:

1. Из сочетаний местоимений जो 'который', सब 'все', हर 'каждый', прилагательного और 'другой', 'иной', 'еще' с неопределенными местоимениями कोई 'кто-нибудь', 'кто-то' и कुछ 'что-нибудь', 'несколько': जो कोई 'кто бы ни', 'какой бы ни', 'любой'; सब कोई 'все', 'каждый', 'всякий'; और कोई (कोई और) 'кто-нибудь другой'; जो कुछ 'все, что', 'все то, что', 'что бы ни'; सब कुछ 'все'; और कुछ (कुछ और) 'еще немного', 'что-нибудь еще', 'немного еще', 'еще что-нибудь'.

2. Из сочетаний неопределенных местоимений कोई и कुछ с числительным एक 'один' или с частицей भी: कोई एक (एक कोई) 'кто-то', 'кое-кто'; कोई भी 'кто бы ни', 'любой'; कुछ एक 'что-то', 'немного'; कुछ भी 'что-нибудь', 'что бы ни'.

3. Из сочетания определительного местоимения हर с числительным एक 'один': हर एक 'каждый', 'всякий'.

4. Из повторения неопределенных местоимений कोई и कुछ с отрицательной частицей न 'не': कोई न कोई 'кто-нибудь', 'кто-либо', 'тот или другой', कुछ न कुछ 'что-нибудь', 'кое-что', 'то или другое'.

5. Из повторения неопределенных местоимений कोई и कुछ: कोई कोई 'кто-нибудь', 'кое-кто', 'кое-какой', 'какой-нибудь', कुछ कुछ 'что-нибудь', 'немного'.

СЛОВОИЗМЕНЕНИЕ ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ, НЕОПРЕДЕЛЕННЫХ И СОСТАВНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ

Определительные местоимения. आप, ख़ुद, स्वयं 'сам', तमाम 'весь', 'все', हर, प्रति, प्रत्येक 'каждый', 'всякий' форм словоизменения не имеют. Местоимения सारा и समूचा 'весь' имеют два падежа: прямой и косвенный. Словоизменение этих местоимений аналогично словоизменению местоимений मेरा 'мой', ऐसा 'такой', इतना 'столько' и т. п., например: सारा, सारे, सारी.

Определительное местоимение सब 'все', как местоимение-существительное, имеет два падежа: прямой (सब) и косвенный (सबों). Довольно часто оно употребляется с послелогами и в словарной форме, например: सब को 'всем', 'всех', सब के साथ 'со всеми'. Как местоимение-прилагательное सब не изменяется, например: सब लोगों के लिए 'для всех людей'.

Неопределенные местоимения. कोई имеет два падежа: прямой (कोई) и косвенный (किसी), обычно общий для обоих чисел, например: किसी किताब में 'в какой-то книге', किसी किताबों में 'в каких-то книгах'. Изредка употребляется и форма косвенного падежа множественного числа этого местоимения किन्हीं, например: किन्हीं शब्दों के बिना 'без каких-либо слов'.

कुछ 'что-нибудь', 'несколько' и चंद 'несколько' форм словоизменения не имеют.

कई и बाज़ 'несколько' в определительной функции не изменяются, например: कई (बाज़) विद्यार्थियों के लिए 'для нескольких студентов'. При самостоятельном употреблении в косвенном падеже часто имеют форму कइयों, बाज़ों, например: कइयों (बाज़ों) को 'нескольким', 'нескольких'.

Составные местоимения. जो कोई 'кто бы ни', 'какой бы ни' имеет два падежа: прямой (जो कोई) и косвенный (जिस किसी). В других составных местоимениях, структурной частью которых является местоимение कोई, изменяется оно одно, например: सब

कोई–सब किसी, और कोई–और किसी, कोई एक–किसी एक, कोई न कोई–किसी न किसी, कोई कोई–किसी किसी и т. п. Все остальные составные местоимения никаким изменениям не подвергаются.

ГЛАГОЛ

ПРИЧАСТИЕ С СУФФИКСОМ वाला

В хинди широко используются причастия с суффиксом वाला, образуемые присоединением этого суффикса к форме косвенного падежа инфинитива, например:

Инфинитив		Косвенный падеж инфинитива
पढ़ना	'читать'	पढ़ने
लिखना	'писать'	लिखने

Причастие с суффиксом वाला

पढ़नेवाला 'читающий', 'читавший', 'собирающийся (намеревающийся) читать'.

लिखनेवाला 'пишущий', 'писавший', 'собирающийся (намеревающийся) писать'.

Причастие с суффиксом वाला обозначает:

а) процессный признак предмета (т. е. признак, указывающий на действие), относимый в зависимости от контекста к настоящему, будущему и, реже, прошедшему времени, например: होना 'быть' — होनेवाला 'происходящий', 'предстоящий', 'происходивший';

б) процессный признак, обозначающий намерение или готовность совершить действие, названное инфинитивом, например: जाना 'уходить', 'уезжать' — जानेवाला 'собирающийся (намеревающийся) уйти, уехать'.

Причастия с суффиксом वाला используются в различных функциях только как самостоятельные слова: они могут выступать в качестве определения, части составного сказуемого, подлежащего, дополнения. Словоизменение причастий с суффиксом वाला анало-

гично словоизменению прилагательных с окончанием आ. В функции определения причастие с суффиксом वाला согласуется с определяемым словом в роде, а также в числе и падеже (в мужском роде), например: पढ़नेवाला लड़का 'читающий мальчик' — पढ़नेवाले लड़के 'читающие мальчики', पढ़नेवाली लड़की 'читающая девочка' — पढ़नेवाली लड़कियाँ 'читающие девочки', पढ़नेवाले लडके को 'читающему мальчику', 'читающего мальчика'. Выступая в качестве части составного сказуемого, причастие с суффиксом वाला изменяется только по родам и числам (в мужском роде), например: वह कल ही आनेवाला था 'Он собирался прийти еще вчера'; हम भारत जानेवाले हैं 'Мы собираемся поехать в Индию'; यह लड़की उसको एक तार भेजनेवाली है 'Эта девушка намеревается послать ему телеграмму'; उस की बहिनें यह किताब पढ़नेवाली हैं 'Его сестры собираются прочесть эту книгу'. В функции подлежащего и дополнения причастие с суффиксом वाला изменяется по падежам как имя существительное, оканчивающееся на आ, например: जानेवाले ने हम से नमस्ते कहा 'Отъезжающий сказал нам «До свидания»'; देर से आनेवालों को बैठने की जगह नहीं मिली 'Прибывшим с опозданием места не досталось'.

Причастия с суффиксом वाला, субстантивируясь, выступают как названия лиц. Субстантивированные причастия в зависимости от обозначаемого лица могут быть как мужского, так и женского рода, но обычно они выступают в мужском роде, например: बोलनेवाला 'говорящий', 'оратор', पढ़नेवाला 'читатель', 'учащийся', 'студент', रहनेवाला 'житель'. В женском роде субстантивированные причастия используются для обозначения названий лиц женского пола. Морфологически это проявляется в том, что конечный आ суффикса меняется на ई, например: पढ़नेवाली 'читательница', 'учащаяся', 'студентка', रहनेवाली 'жительница'. Субстантивированные причастия изменяются так же, как имена существительные, оканчивающиеся соответственно на आ и ई, например: रहनेवाले 'жи-

тели', रहनेवालियाँ 'жительницы', रहनेवाले (रहनेवाली) का 'жителя (жительницы)', रहनेवालों (रहनेवालियों) को 'жителям (жительницам)'.

В предложении субстантивированные причастия с суффиксом वाला используются в качестве:

а) подлежащего, например: इस पढ़नेवाले ने एक नया अख़बार मँगाया है 'Этот читатель выписал новую газету';

б) именной части составного сказуемого, например: वह मास्को की रहनेवाली है 'Она жительница Москвы';

в) дополнения, например: हमने बोलनेवाले से कुछ सवाल किये 'Мы задали оратору несколько вопросов'.

Когда в предложении имеются два и более причастий с суффиксом वाला, выполняющих однородную функцию, суффикс वाला обычно ставится один раз после последнего инфинитива, например: रेशमी कपड़े बनाने और रँगनेवाले कारख़ाने 'шелко-ткацкие и красильные фабрики' (букв. 'шелковую ткань изготовляющие и красящие фабрики').

Если в предложении кроме причастия с суффиксом वाला имеются и другие определения, то определение, выраженное причастием, предшествует им, например: विदेशों को जानेवाले बहुत से जहाज़ 'очень много кораблей, отправляющихся за границу'.

УПРАЖНЕНИЯ

अभ्यास

1. Напишите на хинди.
हिन्दी में लिखिये।

Двести семьдесят восемь тысяч шестьсот шестьдесят девять; десять тысяч семьсот пятьдесят восемь; семь миллионов восемьсот пятьдесят тысяч девятьсот пятьдесят восемь; сто семьдесят три тысячи пятьсот пятьдесят пять; два миллиона шестьсот семьдесят девять тысяч триста два; шесть тысяч семьсот тридцать четыре; тысяча девятьсот шестьдесят пять; четыреста двадцать третья комната; двести семнадцатый дом; триста шестая аудитория.

2. Переведите.

रूसी में अनुवाद कीजिये।

पैंतीस लाख सरसठ हज़ार नौ सौ पचहत्तर ; छप्पन सौ अड़सठ ; सरसठ लाख चौवन हज़ार आठ सौ अस्सी ; उनचास लाख उनसठ हज़ार चौंतीस ; उन्नीस सौ छियासठ ; अठारह सौ इकतीस ; छत्तीस लाख ; अट्ठाईस लाख बहत्तर हज़ार सात सौ बावन ; साठ हज़ार दो सौ अड़तीस ; बयालीस सौ छब्बीस ; साढ़े छः लाख ; तिरपन लाख इकसठ हज़ार पाँच ; अस्सी लाख पचास हज़ार साढ़े पाँच सौ ; सतहत्तर लाख उन्नासी हज़ार छः सौ बाईस ; उनतालीस लाख अड़तीस हज़ार पचपन ; चौहत्तर लाख बासठ हज़ार चार सौ चौवन।

3. Переведите предложения и объясните употребление местоимений.

निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद करके सर्वनामों का प्रयोग समझाइये।

(१) द्वार पर कोई खड़ा है। (२) कोई दस मिनट के बाद आइये। (३) सब कोई कहते हैं कि वह अच्छा विद्यार्थी है। (४) हर किसी के लिये यह जानना ज़रूरी होगा। (५) किसी और ने आपको बुलाया। (६) इस कमरे में कोई और लोग रहेंगे। (७) कोई दूसरा लड़का यह काम करेगा। (८) आप जाइये, वहाँ कोई न कोई ज़रूर होगा। (९) कोई कोई यह बात नहीं समझता। (१०) यह किताब किसी भी पुस्तकालय में मिलती है। (११) कुछ लोग आये, कुछ नहीं आये। (१२) पानी में कुछ है। (१३) उसको भी कुछ दीजिये ; उसको भी कुछ सब्ज़ी दीजिये। (१४) हमने सब कुछ वापस दे दिया। (१५) सब कुछ समझाने पर भी वह कुछ नहीं समझता। (१६) क्या, भाई, चाय तो है ?—हाँ, कुछ कुछ है। (१७) हमें और कुछ दे दीजिये। (१८) कुछ आते थे, कुछ जाते थे और कई द्वार पर खड़े थे। (१९) जिस आदमी ने आप से यह कहा, वह हमारे शिक्षक हैं। (२०) इन सवालों में से किन्हीं पाँच का जवाब लिखिये। (२१) सब

लड़के स्कूल से लौट आये। (२२) आप ख़ुद यह सब जानते हैं। (२३) सारी दुनिया भारत की कामयाबियों के बारे में जानती है। (२४) कमरे में कई लड़के-लड़कियाँ आये हैं। (२५) मेज़ पर कई किताबें पड़ी हैं। (२६) हर एक विद्यार्थी के लिये कल सुबह को इंस्टीट्यूट आना ज़रूरी है।

4. Переведите предложения.

हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(1) Дверь открылась, и кто-то вошел в комнату. (2) Дайте мне что-нибудь почитать. (3) На столе ничего нет. (4) Видели вы там кого-нибудь? (5) Там есть кто-нибудь? (6) Почему вы не попросили кого-нибудь помочь вам? (7) В том магазине вы купите любую вещь. (8) Всякий знает, что Индия жаркая страна. (9) Учебник находится в каком-то из этих столов. (10) В этой книге есть несколько хороших иллюстраций. (11) Преподаватель задал нам несколько вопросов. (12) Я читал об этом в какой-то газете. (13) Некоторые деревья круглый год остаются зелеными. (14) Некоторые люди любят крепкий чай. (15) Некоторые из моих друзей говорят на двух иностранных языках. (16) Читали ли вы какие-нибудь его рассказы? — Да, некоторые читал. (17) Этот учебник продается в любом книжном магазине. (18) Никто его не видел. (19) Никто из них не пришел на собрание. (20) Все готово. (21) Возьмите все, что вы хотите. (22) Он позвал нас всех к себе. (23) Дайте ему какую-нибудь другую книгу.

5. Запомните словосочетания.

निम्नलिखित शब्द-समुदायों को याद कीजिये।

सब समय, सारा समय, सारा दिन; सारी रात (शाम, सुबह); सारा साल; सारी दुनिया। सारा देश, सारा नगर (शहर), सब देशों (नगरों) में; सारा जीवन।

6. Переведите предложения.

रूसी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(१) आज शाम को मेरी माता जी आनेवाली हैं। (२) एवरेस्ट पर चढ़ने की कोशिश करनेवाले पर्वतारोही वापस आये। (३) ये औरतें भारत की रहनेवाली हैं। (४) उसने बोलनेवाले से एक सवाल किया। (५) हम से सवाल

करनेवाला लड़का यहाँ है। (६) खेल-कूद करनेवाले बहुत मज़बूत होते हैं। (७) ख़रीदनेवाले ने कैमरे का पैसा दे दिया। (८) इस कारख़ाने में इंजीनियर नये नमूने के जहाज़ बनानेवाले हैं। (९) सफ़र करनेवालों के लिये बहुत सी चीज़ें आवश्यक होती हैं। (१०) हमारे कारख़ाने में काम करनेवालियों के लिये एक नयी दुकान खुल गयी है। अब वे खाने-पीने की चीजें ख़रीदने में ज़्यादा समय ख़र्च नहीं करतीं।

7. Переведите предложения.

हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(1) Прошлым летом мы собирались поехать на юг. (2) Отправитель предъявил паспорт. (3) Девушки нашей группы собираются переписываться со студентами из Делийского университета. (4) Это — дом для приезжих. (5) Моя жена собирается купить новое пальто. (6) Он собирался позвонить вчера вечером. (7) Возвращавшиеся в лагерь альпинисты казались очень довольными. (8) Моя сестра собирается заняться спортом. (9) Наш преподаватель собирается поехать в Индию. (10) Напишите полный адрес получателя. (11) Мы задали оратору много вопросов. (12) Мы собираемся лететь самолетом.

ТЕКСТ

पाठ

भारत के नगर

भारत में बहुत से नगर हैं। उनमें कोई छोटे हैं और कोई बड़े। उन में से किसी में पचीस हज़ार आदमी रहते हैं और किसी में पच्चीस लाख। हर एक शहर की अपनी कुछ न कुछ विशेषता है जिस के कारण वह दूर दूर तक मशहूर है। कुछ स्वास्थ्य के लिये अच्छे स्थान हैं। कोई कोई नगर व्यापार के बहुत बड़े केंद्र हैं। हैदराबाद, आगरा, बनारस आदि जैसे पुराने भारतीय नगर अपनी ऐतिहासिक इमारतों के कारण संसार भर में बहुत प्रसिद्ध हैं। दिल्ली नगर जो

आजकल स्वतंत्र भारत की राजधानी है अँग्रेज़ों के समय से भी पहले बहुत से राजाओं और बादशाहों की राजधानी था। इसलिए भारत के इतिहास में उसका बहुत बड़ा महत्त्व है।

आजकल जब कि स्वतंत्र भारत में भारी उद्योग का निर्माण शुरू हो गया है देश के कोने कोने में भिलाई नगर जैसे छोटे बड़े नये शहर दिन ब दिन बस रहे हैं। ऊँचे पहाड़ों पर, नदियों की घाटियों में और देश के सुदूर जंगली इलाक़ों में पत्थर के कोयले, लोहे आदि धातुओं की तलाश करने का कार्य दिन-रात चल रहा है। ये धातुएँ उद्योग के लिए बहुत अच्छे कच्चे माल का काम देती हैं तथा इन खनिज पदार्थों के नये भण्डारों के पास ही नये औद्योगिक केंद्र और नये शहर बढ़ रहे हैं।

अब जब कि भारत के भिन्न-भिन्न भागों में निर्माण-कार्य चल रहा है देश के विदेशों से व्यापारिक संबंध भी बढ़ रहे हैं। भारत चाय, सूती कपड़े, जूते जैसी अपनी चीज़ें बाहर भेजता है और औद्योगिक सामान, काग़ज़, दवाइयाँ, मोटरें और दूसरी चीज़ें बाहर से मँगाता है। विदेशों से सारा भारतीय व्यापार पानी के जहाज़ों के ज़रिये होता है। बंबई, कलकत्ता और मद्रास भारत के प्रमुख बंदरगाह हैं।

बंबई बहुत बड़ा प्राकृतिक समुद्री बंदरगाह है। वह समुंदर के किनारे एक द्वीप पर स्थित है। यह नगर सारे भारत का एक समुद्री द्वार है। विदेशों को जानेवाले बहुत से जहाज़ इस नगर से ही रवाना होते हैं और दूसरे देशों से आनेवाले जहाज़ भी यहाँ भारत की भूमि तक पहुँचते हैं। लाखों करोड़ों रुपयों का माल यहाँ आता है और यहाँ से बाहर जाता है। बंबई भारत भर में रूई का सब से बड़ा बाज़ार भी है। यहाँ रूई का बहुत बड़ा व्यापार होता है। विदेशों तथा देश के दूसरे भागों के लिए रवाना होनेवाले हज़ारों यात्री और दूसरे देशों से आनेवाले लोग कुछ दिनों के लिए यहाँ ठहरते हैं।

लेकिन बंबई समुद्री मार्गों का ही नहीं रेलों तथा सड़कों का भी बहुत बड़ा केंद्र है। नगर से कई मील की दूरी पर सांता क्रूज़ हवाई अड्डा स्थित है जिस पर यात्रियों को लाने और ले जानेवाले हवाई जहाज़ ठहरते हैं। बहुत से हवाई जहाज़ हर दिन यहाँ उतरते और यहाँ से उड़ते हैं। हवाई अड्डे और नगर के बीच बिजली से चलनेवाली रेलगाड़ियाँ भी आती जाती हैं।

इस के सिवा बंबई उद्योग का भी बहुत बड़ा केंद्र है। दिन-रात उसके कारख़ानों और मिलों के ऊपर धुएँ के बादल उठते हैं। वह भारत में सूती कपड़े के उद्योग का एक बड़ा केंद्र है। यहाँ सूती कपड़े की बहुत सी मिलें क़ायम हो गयी हैं। इन में हज़ारों आदमी काम करते हैं। फ़िल्म-उद्योग तो मुख्यतः बंबई में ही केंद्रित है। इस के सिवा यहाँ रेशमी कपड़ा बनाने और रँगनेवाले कई कारख़ाने, कई छोटे लोहे के कारख़ाने और जहाज़ बनानेवाले कारख़ाने भी हैं।

स्वतंत्र भारत में बंबई का महत्त्व और बढ़ गया है। अब वह महाराष्ट्र राज्य की राजधानी है और महाराष्ट्र सरकार के बहुत कार्यालय बंबई में केंद्रित हैं। उसकी जनसंख्या पचास लाख तक पहुँच गयी है। जनसंख्या के विचार से इस नगर का सारे हिंदुस्तान में दूसरा स्थान है। बंबई में मुख्यतः मराठी, गुजराती और पारसी लोग रहते हैं। इस के सिवा भारत के लगभग सभी राज्यों और जातियों के लोग थोड़ी बहुत संख्या में यहाँ रहते हैं।

बंबई बहुत सुंदर नगर है और बड़ा भी। वह कई मीलों तक फैला है। उसके बाज़ार कैसे शानदार हैं! उसके मैदान कैसे बड़े हैं! उसकी सड़कें कितनी लम्बी और चौड़ी हैं! सड़कों के दोनों ओर बड़ी बड़ी और ऊँची इमारतें बनी हैं। कहीं कहीं शानदार बाग़ लगे हैं। बंबई की सब से सुंदर सड़क मैरीन ड्राइव समुंदर के किनारे किनारे मीलों तक चली गयी है। सड़कों और मैदानों पर ट्रामें, बसें, मोटरें और

घोड़ागाड़ियाँ हर समय चलती हैं जिन से बंबई में रहनेवाले सुबह को काम पर और शाम को काम से घर पहुँचते हैं।

समुंदर के तट पर स्थित होने के कारण बंबई की जलवायु काफ़ी नरम है। इस लिये वहाँ बहुत से लोग आराम करने जाते हैं। वे सागर में नहाते और धूप खाते हैं।

जब आप को कभी भारत का सफ़र करने का अवसर मिलेगा तो बंबई ज़रूर जाइये।

СЛОВА

नये शब्द

विशेषता **вишэштā** *ж.* особенность, свойство, характерная черта, отличительное качество

व्यापार **вйāпāр** *м.* торговля

संसार **сансāр** *м.* мир, вселенная

भर 1) весь, целый, полный; 2) только, лишь

प्रसिद्ध **прасидд^hа** известный, знаменитый

राजा **рāджā** *м. неизм.* раджа, князь

बादशाह **бāдшāh** *м.* падишах, император

भारी **б^hāрӣ** 1) тяжелый; 2) большой, громадный, крупный

उद्योग **удйог** *м.* 1) промышленность, индустрия; 2) отрасль промышленности ; 3) старание, усердие

कोना **конā** *м.* 1) угол, уголок; 2) край, конец.

बसना **баснā** *нп.* 1) жить; находиться; 2) заселяться; 3) раскинуться, быть расположенным, возникать (*напр., о городе*)

घाटी **г^hāṫӣ** *ж.* 1) горный проход; 2) ущелье; 3) долина

सुदूर **судӯр** очень далекий, отдаленный

जंगली **джанглӣ** 1) лесной; 2) дикий (*напр., о животных*)

कोयला **койлā** *м.* уголь

लोहा **лоhā** *м.* 1) железо; 2) железная руда, 3) утюг

धातु **д^hāту** *ж.* минерал, руда; металл

कार्य **кāрйа** *м.* работа, дело, занятие

दिन-रात **дин-рāт** днем и ночью, круглые сутки; всегда

कच्चा **каччā** 1) сырой; 2) зеленый, незрелый; 3) необработанный, неотделанный

माल **мāл** *м.* 1) имущество, вещи; 2) товар

खनिज **к^hанидж** 1. минеральный, ископаемый; 2. *м.* полезное ископаемое

पदार्थ **падāрт^hа** *м.* 1) вещь, предмет; 2) материя, вещество; 3) изделие, продукт

भंडार **б^hандāр** *м.* 1) запасы; 2) склад, хранилище; 3) сокровищница

औद्योगिक **аудйогик** промышленный, индустриальный

निर्माण-कार्य **нирмāн-кāрйа** *м.* строительные работы; строительство

व्यापारिक вйāпāрик торговый, коммерческий; деловой

सूती сӯтӣ хлопчатобумажный

दवाई давāӣ *ж.* лекарство

मोटर мотар *ж.* 1) мотор; 2) автомобиль, автомашина

बंदरगाह бандаргāh *м.* порт, гавань

प्राकृतिक прāкритик природный, естественный

समुद्री самудрӣ морской, океанский

समुंदर самундар *м.* море, океан

किनारा кинāрā *м.* 1) край, конец; 2) берег; 3) край, кайма

द्वीप двӣп *м.* остров

रवाना равāнā отправившийся, отбывший; ~ होना *нп.* отправляться, отбывать (के लिए, को *куда-л.*; से *откуда-л.*; से, के ज़रिये *на чем-л.*); ~ करना *п.* отправлять; посылать

भूमि б^hӯми *ж.* земля, почва

करोड़ кароṛ *м.* десять миллионов; करोड़ों десятки миллионов

रूई рӯӣ *ж.* 1) хлопок; 2) вата

यात्री йāтрӣ *м.* 1) путешественник; 2) пассажир

ठहरना ṭ^hahapнā *нп.* останавливаться

मार्ग мāрга *м.* путь, дорога

रेल рэл *ж.* 1) рельс; 2) железнодорожный путь, железная дорога; 3) поезд.

दूरी дӯрӣ *ж.* расстояние

अड्डा аḍḍā *м.* 1) база; 2) стоянка

लाना лāнā *нп.* приносить, приводить, привозить

ले जाना лэ джāнā *нп.* уносить, уводить, увозить

उतरना утарнā *нп.* садиться, приземляться (*о самолете*)

उड़ना уṛнā *нп.* подниматься, взлетать

बीच бӣч 1. *м.* середина; 2. के ~ *послелог* среди, между, в середине, в

बिजली биджлӣ *ж.*, 1) электричество; 2) молния

रेलगाड़ी рэлгāṛӣ *ж.* поезд

मिल мил *ж.* фабрика; завод

धुआँ д^hуā̃ *м.* дым

क़ायम қāйам установленный, основанный, учрежденный; ~ होना (हो जाना) *нп.* быть установленным, основанным, учрежденным; ~ करना *п.* устанавливать, основывать, учреждать; ~ रखना *п.* сохранять

फ़िल्म филм *м.*, *ж.* 1) фильм, кинокартина; 2) фотопленка, кинопленка

फ़िल्म-उद्योग филм-удйог *м.* кинопромышленность

मुख्यत: мук^hйатаh главным образом, преимущественно

केंद्रित кэндрит сосредоточенный, сконцентрированный; ~ होना *нп.* сосредоточиваться, концентрироваться (में *где-л.*); ~ करना *п.* сосредоточивать, концентрировать

रेशमी рэшмӣ шелковый

रँगना рā̃гнā *п.* красить, окрашивать

राज्य рāджйа *м.* 1) государство, страна; 2) штат

सरकार саркāр *ж.* правительство

कार्यालय кāрйāлай *м.* контора, учреждение

जनसंख्या джансанк^hйā *ж.* численность населения, население

विचार вичāр *м.* мысль, идея, мнение

मराठी марāṭ^hӣ 1. маратхский; 2. *м.* маратх; 3. *ж.* [язык] маратхи

गुजराती гуджарāтӣ 1. гуджаратский; 2. *м.* гуджаратец; 3. *ж.* [язык] гуджарати

पारसी пāрсӣ 1. персидский; 2. *м.* 1)

перс; 2) парс; **3.** *ж.* персидский язык

थोड़ा т.ʰорā 1. малый, незначительный; 2. немного

संख्या санкʰйā *ж.* 1) число, количество, численность; 2) цифра

फैलना пʰайлнā *нп.* распространяться, простираться

शानदार шāндāр великолепный, пышный

ट्राम ṫрāм *ж.* трамвай

बस бас *ж.* автобус

घोड़ागाड़ी гʰор̣āгāр̣ӣ *ж.* повозка, коляска (*запряженная лошадью*)

गाड़ी гāр̣ӣ 1) телега, повозка; 2) коляска, экипаж; 3) вагон; 4) поезд

अवसर авасар *м.* [удобный] случай, возможность

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЙ И ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОММЕНТАРИЙ

व्याकरण तथा शब्दावली सम्बन्धी टिप्पणियाँ

1. Одним из производительных суффиксов, при помощи которого образуются имена прилагательные от существительных, является суффикс इक. При образовании имен прилагательных от существительных посредством суффикса इक первый гласный существительного-основы претерпевает значительные фонетические изменения: अ переходит в आ, इ и ई — в ऐ, उ и ऊ — в औ, ए — в ऐ, ओ — в औ, а औ переходит в आव, например: प्रकृति 'природа' — प्राकृतिक 'природный', इतिहास 'история' — ऐतिहासिक 'исторический' (отсюда 'историк'), उद्योग 'промышленность' — औद्योगिक 'промышленный', सेना 'армия' — सैनिक 'военный' (отсюда 'солдат'), लोक 'мир' — लौकिक 'земной', 'мирской', नौ 'лодка' — नाविक 'относящийся к лодке' (отсюда 'лодочник', 'моряк').

2. भर — частица, сочетается преимущественно с именами существительными. В зависимости от контекста передает значения: а) полноты, целостности, например: दिन भर 'целый день', संसार भर 'весь мир', संसार भर में 'во всем мире'; б) ограничения. В последнем случае частица भर переводится на русский язык словами «только», «лишь», например: मेरे पास कापी भर है 'У меня есть только тетрадь'.

3. Повторы имен существительных могут иметь как разделительное, так и собирательное значение, например:

देश के कोने कोने में 'в каждом уголке страны', 'во всех уголках страны'.

4. जब कि 'когда', 'в то время как', 'между тем как'.

5. छोटा बड़ा — сочетание прилагательных-антонимов. Имеет значение «разнообразный».

6. दिन ब दिन 'изо дня в день', 'с каждым днем', 'ежедневно'.

7. पत्थर का कोयला 'каменный уголь'.

8. कच्चा माल 'сырье'.

9. खनिज पदार्थ 'минерал', 'полезное ископаемое'.

10. बाहर भेजना 'вывозить', 'экспортировать'.

11. बाहर से मँगाना 'ввозить', 'импортировать'.

12. पानी का जहाज़ 'корабль', 'судно'.

13. कई मील की दूरी पर 'на расстоянии нескольких миль'.

14. हवाई अड्डा 'аэродром'.

15. सूती कपड़े की मिल 'текстильная фабрика'.

16. लोहे का कारख़ाना 'металлургический завод'.

17. के विचार से 'с точки зрения кого-либо, чего-либо'; जनसंख्या के विचार से 'по численности населения'.

18. थोड़ा बहुत — сочетание прилагательных-антонимов. Имеет значение «небольшой», «немного», थोड़ी बहुत संख्या में 'в небольшом количестве'.

19. कई मीलों तक 'на несколько миль'.

20. के दोनों ओर (तरफ़) 'по обеим сторонам', 'с двух сторон', 'по обе стороны' — послеложное словосочетание, состоящее из составного наречия दोनों ओर (तरफ़) 'с обеих сторон' и послелога के.

21. कहीं कहीं 'в некоторых местах', 'кое-где'.

22. बाग़ लगना 'быть разбитым, посаженным' (*о саде*).

23. के किनारे किनारे 'вдоль [берега]'.

24. ... मीलों तक चली गयी है '... протянулась на многие мили'.

25. अवसर मिलना 'представляться' (*о случае, возможности сделать* का *что-л.*, को *кому-л.*).

26. व्यापार करना 'торговать' (से, के साथ *с кем-л.;* का *чем-л.*).

УПРАЖНЕНИЯ
अभ्यास

1. Прочитайте, перепишите и переведите урок.

पाठ को पढ़िये, कापियों में लिखिये और उसका अनुवाद कीजिये।

2. Ответьте на вопросы.

निम्नलिखित सवालों का जवाब दीजिये।

१) भारत में दस लाख से ज़्यादा निवासियों के कितने शहर हैं?

२) जनसंख्या के विचार से भारत का कौनसा शहर सब से बड़ा है?

३) भारत के कौनसे नगर संसार भर में प्रसिद्ध हैं?

४) इन नगरों की क्या विशेषता है?

५) क्या अभी भारत में राजा और बादशाह हैं?

६) भारत में भारी उद्योग का निर्माण कब से शुरू हुआ है?

७) भिलाई नगर कब क़ायम हुआ?

८) किस नदी की घाटी में दिल्ली स्थित है?

९) भारत में पत्थर का कोयला किन राज्यों में मिलता है?

१०) क्या हिमालय में खनिज पदार्थ मिलते हैं?

११) आप भारत के कौनसे बड़े-बड़े औद्योगिक केंद्र जानते हैं?

१२) भारत के व्यापारिक संबंध किन देशों से क़ायम हैं?

१३) कौनसी चीज़ें भारत बाहर भेजता है और क्या बाहर से मँगाता है?

१४) भारत के चार बंदरगाहों के नाम क्या हैं?

१५) बंबई नगर कहाँ पर स्थित है?

१६) किन नगरों को लोग भारत के द्वार कहते हैं?

१७) भिलाई कारख़ाने के निर्माण पर कितने रुपये ख़र्च हुए?
१८) भारत में कौनसे नगर रेलों के बड़े केंद्र हैं?
१९) बंबई का हवाई अड्डा कहाँ है?
२०) भारत में फ़िल्म-उद्योग का सब से बड़ा केंद्र कहाँ है?
२१) भारत की जनसंख्या कितनी है?
२२) भारत में कितने राज्य हैं?
२३) क्या मास्को की सड़कों पर घोड़ागाड़ियाँ मिलती हैं?
२४) कैसा कपड़ा आपको सब से ज़्यादा पसंद है, सूती या रेशमी?
२५) सोवियत संघ में सूती उद्योग के सब से बड़े केंद्र का नाम क्या है?
२६) बंबई कितने मीलों तक फैला है?

3. Переведите.
रूसी में अनुवाद कीजिये।

१) इतिहास की पाठ्यपुस्तक से हमने जान लिया है कि उपनिवेशी भारत में ज़्यादातर भूमि राजाओं और अँग्रेज़ों के हाथों में थी। किसानों के पास बहुत कम भूमि थी। इनके खेतों की फ़सलें बहुत कम थीं। खेती की सब मशीनें बड़े लोगों के हाथों में केंद्रित थीं। उन्नीस सौ सैंतालीस में भारत स्वतंत्र हो गया। अँग्रेज़ लोग भारत से चले गये और राजाओं का महत्त्व बहुत कम हो गया। किसानों को कुछ और भूमि मिली है। देश में सरकारी खेती का प्रबन्ध भी क़ायम हुआ। सरकारी खेतों पर काफ़ी मशीनें काम करने लगीं। इस से फ़सल बढ़ गयी है। उन खेतों में काम करनेवाले किसान अब अपनी मेहनत के काफ़ी फल पाने लगे हैं।
२) उपनिवेशी भारत में भारी उद्योग नहीं था। अँग्रेज़ों ने भारत की भूमि पर बड़े-बड़े कारख़ानों और मिलों का निर्माण करना नहीं चाहा। उस समय भारत में कुछ छोटे लोहे के कारख़ाने थे। देश में न मोटर बनानेवाला उद्योग था न हवाई जहाज़ बनानेवाला भी। सबों को मालूम था कि

हिमालय पहाड़ खनिज पदार्थों का भंडार है, लेकिन अँग्रेज़ों ने वहाँ पर खनिज पदार्थों की तलाश करना नहीं चाहा। मध्य भारत में जो खनिज पदार्थ मिलते थे वे उनको कच्चे माल के रूप में बाहर ले जाते थे। इससे उनके उद्योग बढ़ते थे। आज-कल बात बिलकुल दूसरी है। स्वतंत्र भारत में भारी उद्योगों का निर्माण तेज़ी से शुरू हो गया है। भारत में भिलाई नगर जैसे कई औद्योगिक केंद्र बनाने रहे हैं। देश में मज़दूरों की संख्या बढ़ गयी है। बहुत इंजीनियरों ने विदेशों में औद्योगिक शिक्षा पायी है। इन में सोवियत संघ का बहुत ऊँचा स्थान है।

३) मुर्मान्स्क सोवियत संघ का उत्तरी समुद्री द्वार है। यह एक बडा अच्छा प्राकृतिक बंदरगाह है जो सभी देशों के जहाज़ों के लिये खुला है। इसलिये यहाँ सैकड़ों जहाज़ आते हैं और यहाँ से रवाना होते हैं। लेनिनग्राद और मुर्मान्स्क के बीच बिजली से चलनेवाली रेलगाड़ियाँ आती जाती हैं। मुर्मान्स्क बारेंत्स सागर के किनारे पर स्थित है जो कभी नहीं जमता। गर्मी और सर्दी के दिनों में यहाँ बड़े-बड़े विदेशी जहाज़ आते हैं। किसी भी दिन में बंदरगाह में दो चार विदेशी जहाज़ ज़रूर खड़े होते हैं। अब मुर्मान्स्क बंदरगाह का महत्त्व और बढ़ गया है। दूसरे देशों से सोवियत संघ के व्यापारिक संबंध दिन ब दिन बढ़ रहे हैं।

४) व्नुकोवो, शेरेमेत्येवो और दोमोदेदोवो हवाई अड्डे मास्को के सब से बड़े हैं। यहाँ सैकड़ों हवाई जहाज़ ठहरते हैं। व्नुकोवो मास्को का एक हवाई दरवाज़ा है। यहाँ हर दस मिनट में एक हवाई जहाज़ उतरता है या यहाँ से उड़ता है। व्नुकोवो का हवाई अड्डा मास्को से तीस किलोमीटर की दूरी पर है। आनेवाले यात्री आरामदेह बसों में बैठते हैं और शहर की तरफ़ रवाना होते हैं। रास्ता जंगलों और खेतों के बीच जाता है। कुछ समय के बाद मास्को विश्वविद्यालय की ऊँची इमारत नज़र आने लगती

है और बस मास्को-नगर के अंदर आती है। मास्को कई किलोमीटर तक फैला है। उसकी सड़कें लंबी और चौड़ी हैं। उनके दोनों ओर ऊँची ऊँची इमारतें खड़ी हैं। मास्को के मैदान बड़े हैं। सब से बड़ा और शानदार मैदान लाल मैदान है। बहुत जगह शानदार बाग़ या पार्क लगे हैं। मास्को का मैट्रो सारे संसार में मशहूर है।

५) पहले मास्को की सड़कों पर सिर्फ़ घोड़ागाड़ियाँ चलती थीं, फिर ट्रामें चलने लगीं। पहली ट्रामें बिजली से नहीं, घोड़ों की सहायता से चलती थीं। बिजली से चलनेवाली ट्रामें फिर आयीं। ट्रामों के बाद बसें चलने लगीं। उन्नीस सौ पैंतीस में मैट्रो की पहली लाइन का निर्माण ख़त्म हुआ। अब मास्को की सड़कों पर ट्रामें, बसें (उनमें कुछ दोमंज़िला भी हैं), ट्रालीबसें, तरह-तरह की मोटरें चलती हैं। भूमि के अंदर मैट्रो की गाड़ियाँ चलती हैं। ये गाड़ियाँ रोज़ाना साठ लाख से कुछ ज़्यादा लोगों को एक स्थान से दूसरे स्थान पर ले जाती हैं। मास्को के लिये मैट्रो का बहुत भारी महत्त्व है। कड़ाके के जाड़े के समय मैट्रो में तापमान सदा गर्मी की पंद्रह डिग्री के ऊपर होता है। गाड़ियों के अंदर लोग आराम से बैठते हैं। कोई अख़बार पढ़ता है, कोई किताब। विद्यार्थी लोग कभी कभी अपने पाठों की तैयारी करते हैं। लगभग सब लोग किसी न किसी काम में व्यस्त बैठते हैं।

६) (१) वह अच्छी ख़बर लाया है। (२) इंग्लैंड एक द्वीप पर स्थित है। (३) सोवियत संघ कुछ चाय विदेशों से ख़रीदता है। (४) सूती कपड़े के उद्योग के लिये रूई बहुत ज़रूरी कच्चा माल होती है। (५) व्लादिवोस्तोक सुदूर पूर्व का सब से बड़ा शहर है, वह सोवियत सुदूर पूर्व का प्रमुख बंदरगाह भी है। (६) कल हमने एक अच्छी फ़िल्म देखी। (७) माता जी ने सफ़ेद कपड़ा काले रंग में रँग लिया है।

4. Переведите вопросы и ответьте на них.

निम्नलिखित सवालों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये और उनका जवाब दीजिये।

(1) Какой портовый и крупный промышленный центр расположен на берегу Бенгальского залива? (2) Каково население Индии? (3) Какие полезные ископаемые встречаются в Индии? (4) Какие товары импортирует Индия? (5) Какой город Индии является крупнейшим центром хлопчатобумажной промышленности? (6) С какими странами мира торгует Индия? (7) Какой город на Волге протянулся вдоль ее берега на тридцать километров? (8) Какой фильм рассказывает о дружбе индийцев и русских? (9) Как называется аэродром близ Дели? (10) Какой самый большой по населению штат Индии? (11) В каком штате живут преимущественно маратхи?

5. Переведите словосочетания и предложения.

निम्नलिखित शब्द-समुदायों और वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

हर एक शहर की अपनी कुछ न कुछ विशेषता है; भारी उद्योग; भारी महत्त्व; नया शहर बस गया है; नगर मीलों तक फैला है; औद्योगिक सामान; हवाई द्वार; रेलगाड़ियाँ आती जाती हैं; जंगली जानवर।

6. Переведите словосочетания и предложения.

निम्नलिखित शब्द-समुदायों और वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Устанавливать торговые связи; отдаленный район; морские ворота; морские и воздушные пути; естественная гавань; на индийской территории; самолет произвел посадку; клубы дыма поднимаются над заводом; судостроительный завод; электропоезд.

7. Переведите предложения.

हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(1) Он отсутствовал весь день. (2) Она пробыла в Индии целый месяц. (3) Бхилайский металлургический завод — один из крупнейших во всем мире. (4) Я проболел целую неделю. (5) Во всем районе построены новые дороги. (6) У него есть только один учебник. (7) Я не спал всю ночь. (8) Его брат работает на мебельной фабрике. (9) Людям, отправляющимся за границу, необходимо получить заграничные паспорта. (10) Столица Индии Дели — древний исторический город. (11) Иваново — большой индустриальный город, центр текстильной промышленности СССР. (12)

СССР поддерживает торговые отношения со многими странами мира. Торговля укрепляет дружбу между народами.

8. Посредством суффикса इक образуйте прилагательные от существительных.
'इक' प्रत्यय की सहायता से निम्नलिखित संज्ञाओं से विशेषण बनाइये।

दिन, प्रकृति, समय, शरीर, अर्थ, परिवार, लोहा, विचार, व्यवहार, शब्द, नगर, संसार, सप्ताह, साहित्य, स्वभाव।

9. Напишите все возможные сочетания прилагательных с существительными.
संज्ञाओं और विशेषणों की यथासम्भव जोड़ियाँ लिखिये।

प्रसिद्ध	पदार्थ
जंगली	बंदरगाह
खनिज	अड्डा
भारी	जानवर
सुदूर	संबंध
समुद्री	बाज़ार
हवाई	उद्योग
शानदार	द्वार
प्राकृतिक	कलाकार
व्यापारिक	प्रदेश

10. Заполните пропуски.
ख़ाली जगहों में आवश्यक शब्द लिखिये।

(१) हिमालय लोहे आदि ... का भंडार है। (२) भारी उद्योग के लिये पत्थर का ... बहुत आवश्यक है। (३) बैठक के एक ... में अलमारी खड़ी है। (४) किसी भी देश की अर्थ-व्यवस्था के लिये ... का बहुत भारी महत्त्व है। (५) कलकत्ता बड़ा ... केंद्र है। (६) भारत विदेशों से क्या सामान ... है? (७) इस कारख़ाने में तरह-तरह की ... बनती हैं जो लोगों के इलाज के लिये बहुत ज़रूरी होती हैं। (८) सूती कपड़े के उद्योग के लिये ... का भारी महत्त्व होता है। (९) द्वीप तक आप सिर्फ़ समुद्री ... से पहुँचेंगे, कोई और ... नहीं है। (१०) सब यात्री बैठ गये और बस शहर की तरफ़ ... हो गयी। (११)

दिल्ली मास्को से पाँच हज़ार मील की ... पर है। (१२) मिलों के ऊपर ... के बादल सदा उठते हैं। (१३) भारत तेईस ... का देश है। (१४) मास्को की ... अस्सी लाखों की है। (१५) कल हम सिनेमा देखने गये। नयी ... सब को पसंद आयी। (१६) आज कल बहुत सी रेलगाड़ियाँ ... से चलती हैं। (१७) भारत की ... के कार्यालय नयी दिल्ली में हैं। (१८) बनारस का ... कपड़ा संसार भर में मशहूर है। (१९) बहुत से पारसी लोग बम्बई नगर में ... हैं। (२०) सोवियत संघ संसार के सब देशों से दोस्ती के संबंध ... करना चाहता है। (२१) उसे विदेश जाने का ... मिला। (२२) यह नगर नदी के ... फैला है। (२३) सोवियत सरकार ने सारी ... किसानों को दे दी है। (२४) पहले ... नहीं थीं और लोग मुख्यत: घोड़ों पर सफ़र करते थे। (२५) 'पालम' हवाई ... दिल्ली का हवाई दरवाज़ा है।

11. Переведите.

हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

I. Москва — столица Советского Союза — расположена на Москве-реке. Красивые мосты соединяют оба ее берега. Москва — порт пяти морей. В Москве сходятся железные дороги и воздушные трассы, которые соединяют столицу с самыми отдаленными районами страны и другими государствами.

В Москве много вокзалов и больших аэродромов. Москва — древний русский город. В центре Москвы находятся Кремль и Красная площадь. Кремль — замечательный образец русского искусства. В Кремле жил и работал В. И. Ленин. Москва — крупный промышленный и торговый центр. Здесь много больших фабрик и заводов: хлопчатобумажные, мебельные и шелкоткацкие фабрики, металлургические и автомобильные заводы. В Москве множество вузов, школ и библиотек. Государственная библиотека имени В. И. Ленина насчитывает более восемнадцати миллионов книг и занимает по количеству книг первое место в нашей стране. В столице находится Государственная Третьяковская галерея и 116 музеев. Кроме этого, в Москве несколько десятков театров. Большой (बोल्शोय) театр и его артисты известны

во всем мире. В Москве много стадионов. Самый большой из них — стадион имени Ленина.

По улицам Москвы все время движутся автомобили, автобусы, троллейбусы (ट्रालीबस *ж.*) и трамваи. Метро соединяет разные районы города. Станции метро — красивые и светлые. Московское метро — лучшее метро в мире. Население Москвы растет. Жители столицы получают новые удобные квартиры. Для них строятся новые магазины, школы и кинотеатры.

Особенно красива Москва летом. Зеленые деревья по обеим сторонам улиц украшают город. В Москве много парков и садов. Парк имени Горького (गोर्की) раскинулся на несколько километров вдоль берега Москвы-реки.

Каждый год Москву посещают множество людей из самых дальних уголков нашей страны и из многих зарубежных государств.

II. (1) Фабрика изготовила новые образцы шелковых тканей. (2) Самолет вылетает из Москвы рано утром. (3) Студенты отправились на юг. (4) Разведка полезных ископаемых является важным государственным делом. (5) Народы нашей страны говорят более чем на ста языках. (6) Восемьсот лет назад Москва была небольшим поселением. Сейчас Москва — огромный город. Она четвертый по населению город мира. (7) Туристы остановились на берегу моря и разбили палаточный лагерь. (8) Путь к победе порой бывает очень трудным. Не ищите легких побед. Победы приходят только в результате упорного труда. (9) Индия производит автомобили и самолеты в небольшом количестве. (10) Недавно между этими двумя странами были установлены торговые отношения. (11) Этот маленький город расположен на расстоянии ста миль от Бомбея. (12) В долине Ганга расположено много крупных городов Индии.

12. Переведите текст.

इस कहानी का रूसी में अनुवाद कीजिये।

भारत के शहर

भारत में बड़े-बड़े शहरों की संख्या क़रीब तीन सौ है और छोटे-छोटे शहरों की संख्या एक हज़ार के लगभग है। बड़े शहरों का नाम हम उन शहरों को देते हैं जिनकी

जनसंख्या एक लाख से अधिक होती है। ऐसे शहरों में दिल्ली, कलकत्ता, बम्बई, मद्रास, इलाहाबाद, कानपुर आदि नगर हैं। छोटे शहर हम उन्हें कहते हैं जिनमें जनसंख्या एक लाख से कम और दस हज़ार से ज़्यादा होती है। इससे कम जनसंख्या के स्थानों को हम गाँव कहते हैं, शहर नहीं।

शहर कहाँ बसते हैं? राजधानी मुख्यतः देश के बीच में बसती है। राजधानी बनने पर वह शहर सारे देश से संबंध रखने के कारण व्यापार का भी केंद्र बन जाता है। हज़ारों लोग जो सरकारी कार्यालयों में काम करते हैं यहाँ रहते हैं। इन सब लोगों के रोज़ाना जीवन के लिये ज़रूरी चीज़ें पहुँचाने के लिये छोटे और बड़े व्यापारी[1] भी यहाँ अपनी दुकानें खोल लेते हैं। इस के बाद कारख़ानें और मिलें बनने लगती हैं। इस प्रकार देश की राजधानी एक बड़ा शहर बन जाती है। जिस प्रकार देश की राजधानी देश का केंद्र बन जाता है ठीक उस प्रकार ही हर राज्य की राजधानी राज्य का केंद्र भी बन जाती है।

शहर ऐसे स्थानों पर भी बस जाते हैं जिन में किसी चीज़ की तैयारी करने के लिए कच्चा माल मिल जाता है। जैसे[2] लोहे के कारख़ाने टाटानगर में हैं। टाटानगर के पास ही ऐसे स्थान हैं जिन से इन कारख़ानों के लिये कोयला तथा कच्चा लोहा मिल जाता है। बम्बई और कानपुर के इलाक़े में रूई काफ़ी मिलती है इसलिये ये स्थान कपड़े की मिलों के कारण बड़े शहर बन गये।

समुद्री किनारों के पास के स्थानों पर भी शहर बस जाते हैं। समुंदर से आने जाने वाले जहाज़ वहाँ कोयला लेने के लिये, विदेशों से आनेवाला माल उतारने के लिये तथा वहाँ का माल विदेशों को ले जाने के लिये ठहरते हैं। इस प्रकार समुंदर के किनारे के स्थानों पर भी शहर बस जाते हैं।

---

[1] व्यापारी 'торговец'.

[2] जैसे 'как, например'.

इनके अलावा नदियों के किनारे भी शहर मिलते हैं। नदी के पास की भूमि अच्छी होती है। वहाँ की फ़सलें भी अच्छी होती हैं। किसान लोग अपना माल नदियों की सहायता से शहरों तक पहुँचाते हैं। नदी के पास बसने के कारण नगर-निवासियों के लिए पानी का प्रबन्ध आसान होता है। इसलिये गंगा, यमुना आदि नदियों के किनारे बहुत से शहर बसे हैं।

13. Переведите текст.

इस कहानी का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Путешествие по Волге

По Волге ходят удобные и красивые пассажирские пароходы. Часто (अक्सर) пароход является «домом отдыха». Советские люди любят отдыхать на пароходе, любят путешествовать по Волге.

Во время путешествия вы не только любуетесь (ख़ुशी से देखना) берегами реки, но и знакомитесь с крупными промышленными городами на Волге. Особенно интересна для путешественников Средняя Волга.

Первый большой речной порт здесь — город Горький. Он расположен у слияния Волги и Оки (ओका) на высоком берегу. Поэтому с Волги он хорошо виден.

Горький — крупный промышленный центр. Здесь расположен один из самых больших в СССР автомобильных заводов и большой кораблестроительный завод. В Горьком когда-то жил Максим (मक्सिम) Горький. Город носит его имя.

Пароход идет дальше (आगे). Стоит хорошая погода. Ярко светит летнее солнце. Пассажиры сидят в креслах, загорают, разговаривают.

На левом (बायाँ) берегу, немного в стороне от реки, стоит город Казань (कज़ान). Здесь учился в университете В. И. Ленин. Казань — крупный промышленный город. С парохода видны городские улицы, высокие дома и древний Казанский Кремль.

Ниже, на правом берегу реки, расположен город **Ульяновск** (उल्यानोवस्क) — родина (जन्मस्थान) В. И. Ленина. Пассажиры сходят в Ульяновске с парохода и осматривают дом, в котором жила семья Ульяновых. Теперь здесь музей. Пароход стоит в Ульяновске целый день, и все получают возможность осмотреть музей. Вечером пассажиры возвращаются на пароход и плывут дальше.

Пароход подходит к Куйбышеву (कूइबिशेव) — крупному промышленному центру, расположенному близ живописных (सुंदर) Жигулевских гор (जिगुली). Пароход проходит под железнодорожным мостом.

Справа появляется Саратов (सरातोव). Это большой красивый город. Саратов также стоит на высоком берегу реки.

От Саратова пароход идет к Волгограду, городу, который известен всему миру. Волгоград простирается на много километров вдоль берега Волги. Сейчас Волгоград самый красивый волжский город. От Волгограда пароход идет к Астрахани (अस्त्रख़ान). Астрахань — последний (अंतिम) порт на Волге. Близ Астрахани Волга впадает в Каспийское (कैस्पियन) море. Путешествие по Волге заканчивается. Пассажиры сходят с парохода.

14. Поставьте вопросы к выделенным словам и словосочетаниям.

मोटे टाइप में छपे शब्दों और शब्द-समुदायों के लिये प्रश्न बनाइये।

(१) मास्को शहर अपनी **ऐतिहासिक** इमारतों के लिये मशहूर है। (२) आज-कल भारत में **राजाओं** का महत्त्व ख़त्म हुआ है। (३) **जंगली** इलाकों की जनसंख्या बहुत कम होती है। (४) हवाई जहाज़ **बम्बई** के लिये रवाना हो गया। (५) यह सड़क **नदी के किनारे-किनारे** चली गयी है। (६) **चिड़ियाँ** जंगल के ऊपर उड़ रही हैं। (७) वह **आराम से** बैठ गया और **कहानी** सुनाने लगा। (८) वे **समुद्री** मार्ग से भारत जाएँगे। (९) न्यू-यार्क में **सभी देशों और जातियों के लोग** थोड़ी बहुत संख्या में रहते हैं। (१०) हमें **यह फ़िल्म देखने का** अवसर मिला।

15. Напишите синонимы к словам.

निम्नलिखित शब्दों के समानार्थक शब्द लिखिये।

नगर; भारी, स्थान, दवाई, मशहूर, कार्य, कम, समुंदर, संसार, कार्यालय, तरफ़, किनारा, मार्ग, अवसर, द्वार, माल।

16. Опишите на языке хинди какой-нибудь город Советского Союза.

सोवियत संघ के किसी शहर के बारे में हिन्दी में एक कहानी लिखिये।

17. Перепишите и переведите диалог.

निम्नलिखित बातचीत को कापी में लिखिये और उसका अनुवाद कीजिये।

—मुझे बताइये कि सब से पहले मास्को में क्या देखना ज़रूरी है?

—यहाँ तो काफ़ी दिलचस्प चीजें हैं जिनको देखना ज़रूरी होगा।

—देखिये, मेरे पास सिर्फ़ दो-तीन दिन हैं।

—क्या आप पहली बार मास्को आयी हैं?

—जी हाँ, पहली बार।

—तब यह कहना मुश्किल है कि कहाँ जाना ज़रूरी होगा और कहाँ नहीं। लेकिन मेरे विचार में[3] सब से पहले लाल मैदान पर जाना ज़रूरी है। इस के बाद आप शहर का केंद्र, 'लेनिन' स्टेडियम और मास्को-विश्वविद्यालय की नयी इमारत देख लीजिये।

—आपका विचार मुझे पसंद है। सब से पहले मैं लाल मैदान पर जाऊँगी। लेकिन मुझे रास्ता मालूम नहीं है।

—मैट्रो की गाड़ियाँ मास्को के केन्द्र में जाती हैं। ट्राम ठीक मैदान तक नहीं जाती। वह उस से बड़ी दूरी पर ठहरती है। बस नम्बर पाँच लगभग मैदान ही तक जाती है।

—तब तो मैं बस से जाना चाहती हूँ। बस की खिड़कियों

[3] मेरे विचार में 'по-моему'.

में से मुझे मास्को देखने का अवसर मिलेगा। मेरे लिये कहाँ उतरना ज़रूरी होगा?

– स्वेर्दलोव नामक मैदान पर उतरिये और दायीं तरफ़ जाइये। आप दो ऊँची इमारतें देखेंगी जो लाल पत्थरों से बनी हैं। ये दो संग्रहालय हैं, एक व्ला० इ० लेनिन का है और दूसरा इतिहास का। इन दोनों के बीच एक छोटी सी सड़क है, उस से जाइये और आप लाल मैदान पर निकलेंगी।

– आपको बहुत बहुत शुक्रिया। अब बताइये, लाल मैदान से 'लेनिन' स्टेडियम तक क्या रास्ता है?

– आप मैट्रो से जाइये। 'मार्क्स सड़क' स्टेशन के अंदर आइये और 'लेनिनस्किये गोरी' नामक स्टेशन तक जाइये। यह स्टेशन दो-मंज़िला पुल की पहली मंज़िल में है। इससे बाहर निकल जाइये और आपके सामने स्टेडियम होगा।

– और विश्वविद्यालय तक मैं कैसे पहुँचूंगी?

– स्टेडियम के सामने नदी के पार आप विश्वविद्यालय देख लेंगी। स्टेडियम से वहाँ तक ट्रालीबस जाती है।

– धन्यवाद! बताइये, बस का अड्डा कहाँ है?

– सामने जाइये। उस नुक्कड़ पर बस का अड्डा है।

– एक बार फिर आपको बहुत-बहुत शुक्रिया। नमस्ते।

– नमस्ते।

18. Выучите числительные.
निम्नलिखित संख्याओं को याद कीजिये।

८१	इकासी	81	८६	छियासी	86
८२	बयासी	82	८७	सत्तासी	87
८३	तिरासी	83	८८	अठासी	88
८४	चौरासी	84	८९	नवासी	89
८५	पचासी	85	९०	नव्वे	90

УРОК X

ГРАММАТИКА

ИМЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ

ВЫРАЖЕНИЕ РАЗЛИЧНОЙ СТЕПЕНИ ПРИЗНАКА

Большая или меньшая степень свойства, качества или признака выражается при помощи следующих слов, присоединяемых к качественным прилагательным: अधिक, ज़्यादा 'более', 'больше', कहीं 'куда', 'намного', कम 'меньший', 'мало', बहुत 'очень', थोड़ा 'немного', ज़रा 'немного', और [भी] 'еще', 'более', कुछ 'немного', 'несколько', बड़ा 'очень', काफ़ी 'довольно', बिलकुल 'совершенно', например: अधिक (ज़्यादा) मज़बूत 'более сильный', कहीं अच्छा 'намного (куда) лучший', कम चौड़ा 'менее широкий', बहुत ठंडा 'очень холодный', थोड़ा लंबा 'длинноватый', ज़रा ऊँचा 'высоковатый', और [भी] गर्म 'более горячий', कुछ कम 'немного меньший', बड़ा अच्छा 'очень хороший', बिलकुल ठीक 'совершенно правильный'.

Усиление степени свойства, качества или признака обычно передается повторением качественных прилагательных, например: छोटी छोटी लड़की 'очень маленькая девочка' (букв. 'маленькая-маленькая девочка').

ГЛАГОЛ

ПОВЕЛИТЕЛЬНОЕ НАКЛОНЕНИЕ

Повелительное наклонение выражает побуждение к действию, приказание, просьбу, предостережение, пожелание, совет, разрешение и т. п.

Повелительное наклонение имеет формы только для 2-го лица единственного и множественного числа, соотносительные с местоимениями तू 'ты', तुम 'вы' и आप 'Вы'.

Повелительному наклонению в языке хинди свойственно несколько форм 2-го лица, передающих различные оттенки побуждения к действию, относимому как к настоящему, так и к будущему времени.

ОБРАЗОВАНИЕ ПОВЕЛИТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ

Обычные формы

Форма 2-го лица единственного числа равна основе глагола:

Инфинитив	Основа	Повелительное наклонение
आना 'приходить'	आ	आ 'приходи!'
लिखना 'писать'	लिख	लिख 'пиши!'

Форма 2-го лица множественного числа образуется прибавлением к основе глагола морфемы ओ:

Инфинитив	Основа	Повелительное наклонение
जाना 'уходить'	जा	जाओ 'уходите!'
देखना 'смотреть'	देख	देखो 'смотрите!'

Форма повелительного наклонения 2-го лица множественного числа от глаголов देना 'давать' и लेना 'брать' образуется не по общему правилу: морфема ओ присоединяется не к основе глагола, а к ее стяженной форме — непосредственно к начальному согласному основы, например: दो 'давайте!', लो 'берите!'.

Глаголы с основой на ओ в форме повелительного наклонения 2-го лица множественного числа морфемы ओ, как правило, не принимают; у этих глаголов форма 2-го лица множественного числа совпадает с формой повелительного наклонения 2-го лица единственного числа, например: बो 'сей!', 'сейте!' (बोना 'сеять'). В отдельных случаях форма повелительного наклонения 2-го лица множественного числа от глаголов с основой на ओ образуется и по общему правилу, например: धो 'мойте!' — धोओ 'мойте!' (धोना 'мыть' 'стирать').

При образовании формы повелительного наклонения 2-го лица множественного числа от глаголов с основой на ई гласный основы становится кратким, а между इ и морфемой ओ появляется звук य. Например: सियो 'шейте!'.

Вежливые формы

Вежливые формы повелительного наклонения образуются прибавлением к основе глагола морфем इये и इयेगा:

Инфинитив		Основа	Повелительное наклонение	
बैठना	'сидеть'	बैठ	बैठिये	'садитесь (пожалуйста)'
			बैठियेगा	'садитесь, пожалуйста'
आना	'приходить'	आ	आइये	'приходите (пожалуйста)'
			आइयेगा	'приходите, пожалуйста'

Вежливые формы повелительного наклонения глаголов पीना 'пить', सीना 'шить', देना 'давать', लेना 'брать' и करना 'делать', в отличие от других глаголов, образуются прибавлением морфем ईजिये и ईजियेगा (вместо морфем इये и इयेगा) не к основе, а к ее стяженной форме, равной ее начальному согласному:

Инфинитив		Основа	Повелительное наклонение	
पीना	'пить'	पी	पीजिये	'пейте (пожалуйста)'
			पीजियेगा	'выпейте, пожалуйста'
सीना	'шить'	सी	सीजिये	'шейте, (пожалуйста)'
			सीजियेगा	'шейте, пожалуйста'

देना	'давать'	दे	दीजिये	'дайте (пожалуйста)'
			दीजियेगा	'дайте, пожалуйста'
लेना	'брать'	ले	लीजिये	'берите (пожалуйста)'
			लीजियेगा	'берите, пожалуйста'
करना	'делать'	कर	कीजिये	'делайте (пожалуйста)'
			कीजियेगा	'делайте, пожалуйста'

Вежливые формы от глагола होना 'быть' могут быть образованы и при помощи морфем जिये и जियेगा, например: होजिये, होजियेगा 'будьте, пожалуйста'.

УПОТРЕБЛЕНИЕ ПОВЕЛИТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ

Обычные формы. Форма 2-го лица единственного числа соотносится с местоимением तू 'ты'. Она употребляется либо при обращении к детям или очень близким людям, либо для выражения приказания при невежливом, грубом обращении к кому-либо, например: "श्याम देख !" बाप ने कहा '«Смотри, Шьям!» — сказал отец'; बाहर जा 'Пошел вон!'; ठहर 'Стой!'.

Форма повелительного наклонения 2-лица множественного числа соотносится с местоимением तुम 'вы'. Эта форма используется шире, чем форма 2-го лица единственного числа. Она применяется как при обращении к нескольким (многим) лицам, так и к одному лицу, являясь наиболее употребительной формой для передачи приказания, просьбы, предостережения, для выражения обычной вежливости, например: तुम लोग काम करो 'работайте!', पढ़ो 'читайте!'.

Следует отметить, что эта форма при выражении повеления, относимого к одному лицу, употребляется чаще, чем форма 2-го

лица множественного числа в русском языке. Это объясняется тем, что она соотносится с местоимением 2-го лица множественного числа तुम, которое используется и в значении русского «ты» при обращении как к равным (к товарищам, приятелям, родственникам), так и к людям, занимающим более низкое социальное положение, или к младшим по возрасту, например: तुम लिख लो 'Ты запиши!'; बेटा, किताब दे दो 'Сынок, отдай книгу!'.

Вежливые формы повелительного наклонения в прошлом использовались для выражения просьбы или пожелания, обращенных к лицам высокого социального положения. В настоящее время они употребляются для выражения обычной вежливости. Вежливые формы повелительного наклонения на इये и इयेगा соотносятся только с местоимением श्राप 'Вы'. Форма на इयेगा употребляется исключительно для выражения вежливой просьбы, пожелания или вежливого повеления совершить действие в будущем времени. Вежливые формы повелительного наклонения используются при обращении как к одному лицу, так и к нескольким лицам, например: श्राप जाइये 'Вы идите, пожалуйста'; दोस्तो, देखिये 'Друзья, посмотрите!'; श्राप यह काम कीजियेगा 'Сделайте, пожалуйста, (Вы) эту работу'.

ИНФИНИТИВ В ЗНАЧЕНИИ ПОВЕЛИТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ

В языке хинди инфинитив в роли сказуемого может употребляться в значении повелительного наклонения. В этом случае он обозначает либо вежливое повеление, либо безусловный приказ, например: कल यहाँ श्राना 'Завтра приходите сюда'; तू ही जाना 'Ты сам иди!'. Инфинитив обозначает приказание в резкой, категорической форме, когда он произносится с побудительной интонацией, например: उठना 'Встать!'; काम करना 'Работать!'.

ОБ УПОТРЕБЛЕНИИ ОТРИЦАТЕЛЬНЫХ ЧАСТИЦ С ФОРМАМИ ПОВЕЛИТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ

С формами повелительного наклонения употребляются запретительная частица मत 'не' и отрицательные частицы न 'не' и नहीं 'не', 'нет'. Частица मत используется только с формами повели-

тельного наклонения (преимущественно с обычными его формами), а также с инфинитивом в значении повелительного наклонения. Частица मत выражает категорическое запрещение. Она может стоять как перед формой повелительного наклонения, так и после нее, например: मत करो, करो मत 'Не делай[те]!', मत जा 'Не ходи!', मत उठना 'Не вставать!'. Отрицательная частица न 'не' чаще употребляется с вежливыми формами повелительного наклонения и с инфинитивом в значении повелительного наклонения, когда им выражается вежливое повеление. Частица न 'не' ставится перед формой повелительного наклонения, например: वहाँ न रहिये 'Не оставайтесь, пожалуйста, там'; ऐसा न लिखिये 'Так, пожалуйста, не пишите'. Частица नहीं 'не', 'нет' обладает нейтральным значением отрицания. Она употребляется с формами повелительного наклонения тогда, когда необходимо выразить меньшую силу отрицания, чем это передает частица मत 'не', и большую — по сравнению с частицей न 'не'. Частица नहीं обычно ставится перед глагольной формой, например: कापी में नहीं लिखो 'Не пиши[те] в тетрадь'; उस को यह किताब नहीं दीजिये 'Не давайте ему эту книгу'.

СОЧЕТАНИЯ С ПОТЕНЦИАЛЬНЫМ ГЛАГОЛОМ सकना 'МОЧЬ'

Потенциальный глагол सकना 'мочь' — глагол недостаточный и самостоятельно (вне сочетаний с другими глаголами) не употребляется. В сочетании с любым глаголом в форме основы он передает значение возможности (а в отрицательном предложении — невозможности) совершения действия или проявления состояния, обозначенных основой.

В словосочетании «глагол (в форме основы) + потенциальный глагол सकना» первый глагол сохраняет лексическое значение инфинитива и остается неизменным; все личные и неличные формы образуются только от глагола सकना, например: पढ़ सकना 'уметь читать'; वह यह काम कर सकेगी 'Она сможет сделать эту

работу'. Глагол सकना подвергается словоизменению по типу непереходных глаголов, например: मैं उस को यह किताब नहीं दे सका 'Я не смог дать ему эту книгу'.

При употреблении глагола सकना с двумя или несколькими глагольными основами он обычно ставится один раз — после последней из них, например: पढ़ लिख सकना 'уметь читать и писать'; वे पढ़ लिख सकते हैं 'Они умеют читать и писать'.

अभ्यास

1. हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(1) Это более интересная книга. (2) Дон немного меньше Днепра (द्नीपर). (3) Он значительно сильнее своего брата. (4) Это пальто ему немного коротко. (5) Этот Ваш рассказ намного лучше. (6) На юге Индии климат более жаркий, чем на севере. (7) Она ответила совершенно правильно. (8) Наш дом не очень высокий, в нем всего три этажа. (9) Они придут гораздо раньше вас. (10) Он довольно опытный врач.

2. रूसी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(१) गोपाल, तू कुर्सी पर बैठ। (२) गोमती, अंदर आ। (३) किताब पढ़। (४) पाठ कापी में लिखो। (५) मेरे भाई के पास जाओ और उस से एक रुपया लो। (६) मेरा क़लम लो और गोपाल को दे दो। (७) आप गाड़ी में कब तक बैठेंगे, नीचे उतरिये। (८) आप चाय पी लीजिये, नहीं तो वह ठंडी हो जाएगी। (९) राम, यहाँ आओ। (१०) यह अभ्यास कल पूरा करो। (११) मेरे लिये कुछ गर्म चाय बना दो। (१२) खाने से पहले हाथ-मुँह धो लेना। (१३) यह दवा रोज़ाना पी लेना। (१४) श्याम, यह चिट्ठी लो और उसे लेटर-बक्स में डाल दो। (१५) 'परदेसी' ('अफ़नसी निकीतिन') नामक फ़िल्म देखिये। (१६) यह फल कच्चा है, तुम उसे मत खाओ। (१७) वह काम कर रहे हैं, उनको बुलाओ मत। (१८) बाहर मत निकलो।

(१६) वह काम जल्दी करो। (२०) कल वापस आना। (२१) अंदर मत आओ। (२२) वहाँ कोई कुर्सी घर से ले जाओ। (२३) ऐसा कभी मत लिखना। (२४) दरवाज़ा बंद करो और सब खिड़कियाँ खोल दो। (२५) जाओ, थोड़ा ठंडा पानी लाओ। (२६) वहाँ मत जाइएगा। (२७) शाम तक कहीं मत जाना, बैठो और पाठ तैयार करो।

3. हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(1) Принеси мне книгу. (2) Стой, куда ты идешь? (3) Отправляйся туда завтра утром. (4) Посмотри, какое красивое здание. (5) Принимайте это лекарство три раза в день. (6) Эй, кули! Возьми его багаж! (7) Доставьте эти письма по адресу. (8) Отдыхайте, друзья. Звонок прозвенел. (9) Отправьте это письмо рано утром. (10) Рам, пойди и купи сегодняшнюю газету. (11) Попытайтесь позвонить ему вечером. (12) Шьям, уже десять часов, ложись спать! (13) Дети! Не разговаривать, идет урок. (14) Обязательно посмотрите этот фильм. (15) Покажите, пожалуйста, вон те туфли. (16) Товарищ Иванов, идите к доске. (17) Приезжайте к нам следующим летом. (18) Запишите в тетрадь все новые слова и выражения. (19) Послушай меня, не уезжай, отдохни еще немного. (20) Открой окно, в комнате очень душно. (21) Опусти это письмо в почтовый ящик. (22) Напишите на бланке вашу фамилию и полный адрес. (23) Сделайте к завтрашнему дню десятое упражнение. (24) Снимай пальто и проходи в комнату. (25) Забери отсюда эти вещи.

4. रूसी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(१) भारत की राजधानी दिल्ली में आप सुंदर इमारतें देख सकते हैं। (२) आप हवाई जहाज़ के ज़रिये दिल्ली पहुँच सकते हैं। (३) दिल्ली में बहुत बड़ा बाज़ार है, वहाँ आप भिन्न-भिन्न चीज़ें ख़रीद सकते हैं। (४) तेज़ हवा और बर्फ़ के तूफ़ान के कारण हमारा हवाई जहाज़ मास्को के हवाई अड्डे पर नहीं उतर सका। (५) आराम करने के बाद वे अच्छी तरह काम कर सकेंगे। (६) यात्री बम्बई के सब सुंदर स्थानों का परिचय पा सके। (७) सोवियत

संघ में हर आदमी इंजीनियर, डाक्टर, शिक्षक आदि बन सकता है। (८) रविवार को तुम सिनेमा जा सकोगी?—हाँ, जा सकूँगी। (९) तुम मराठी बोल सकते हो?—हाँ, बोल सकता हूँ। (१०) मैं आपके साथ शतरंज खेल नहीं सकता। (११) हम उन की बात नहीं समझ सके। (१२) तुम मुझे रास्ता दिखा सकते हो?—जी हाँ, क्यों नहीं? (१३) मैं हमारे शिक्षक का पूरा पता बता सकता हूँ। (१४) वह इस सवाल का जवाब नहीं दे सका। (१५) तुम यह किताब कितने दिन में पढ़ सकोगे?—दो-तीन दिन में पढ़ सकूँगा। (१६) मैं इतना नहीं खा सकता। (१७) तुम वहाँ क्यों नहीं जा सकीं? (१८) आप अपने साथ यह सब सामान ले जा सकेंगे?—ज़रूर ले जा सकूँगा। (१९) वह यह काम ज़रूर पूरा कर सकेगा। (२०) आप सब ख़बरें अख़बारों से जान सकेंगे।

5. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Каждый студент может хорошо учиться. (2) Я не смогла прийти сюда в выходной день. (3) В нашей стране каждый человек может получить образование. (4) Мы смогли остановиться в Дели только на три дня. (5) Только вечером она смогла вернуться в город. (6) После отдыха вы сможете осмотреть Бомбей и его красивую естественную гавань. (7) Сможет ли он перевести этот рассказ на язык хинди? (8) Несомненно, я смогу помочь вам в этом. (9) Мы можем закончить эту работу в пять дней. (10) Я очень рад, что смог помочь ему. (11) Вы можете отправить ваши вещи пароходом. (12) Почему ты не пришел ко мне вчера? — Я был болен. (13) Они могут лететь туда самолетом. (14) Он может достать эту книгу в любой библиотеке. (15) Мы не сможем вернуться вовремя. (16) В этом году, так же как и в прошлые годы, сотни тысяч советских людей смогут отдохнуть на берегу Черного моря. (17) Где я могу встретиться с Вами завтра? (18) Кто может ответить на этот вопрос? (19) Что Вы можете рассказать о столице Индии городе Дели? (20) Я не смог купить эту книгу. (21) Ты сможешь прийти ко мне завтра утром?

पाठ

दुकान

जो लोग दिल्ली नगर से परिचित हैं वे जानते हैं कि वर्तमान दिल्ली के दो बड़े भाग हैं: नई दिल्ली और पुरानी दिल्ली। नई दिल्ली की सड़कें चौड़ी और साफ़-सुथरी हैं। सब पर तारकोल बिछा है। सड़कों के दोनों ओर सुंदर कोठियाँ बनी हैं और कोठियों के चारों ओर छायादार बाग़-बग़ीचे लगे हैं। यहाँ कोई मिलें या कारख़ाने नहीं हैं। वे सब नगर के दूसरे किनारे पर केंद्रित हैं। यहाँ भिन्न-भिन्न प्रकार के दफ़्तर, सरकारी कार्यालय और इमारतें स्थित हैं। दिल्ली का सब से बड़ा व्यापारिक केंद्र, जिस का नाम कनाट प्लैस है, नगर के बीचोंबीच है। यह एक बड़ा गोल चौक है जिस में बहुत सी बड़ी बड़ी शानदार दुकानें हैं। उन में फ़र्नीचर की दुकानें, जूते और तैयार कपड़ों की दुकानें, बर्तनों और किताबों की दुकानें आदि हैं। क्या कुछ है जो इन दुकानों में नहीं मिलता?—सभी क़िस्म के जूते, कमीज़ें, ब्लाउज़, स्कर्ट, कोट, टोपियाँ, ओवरकोट, पतलून आदि सब तरह की चीज़ें आप वहाँ ख़रीद सकते हैं। ये दुकानें सुबह के दस बजे खुलती हैं और लगभग सात बजे शाम को बंद हो जाती हैं। ग्राहक इन दुकानों में हर समय आते जाते हैं, सामान पर नज़र डालते हैं, दुकानदारों से माल दिखाने के लिए कहते हैं और क़ीमत पूछते हैं। यहाँ माल तो अच्छा रहता है लेकिन महँगा भी होता है। इसलिये इन दुकानों में मुख्यत: अमीर लोग आते हैं। वे ही यहाँ सामान ख़रीद सकते हैं।

यह लीजिये। दुकान में एक आदमी आया है।

—नमस्ते, यहाँ आइये साहब, मैं आप के लिए क्या कर सकता हूँ?—दुकानदार ने पूछा।

—इस ऊनी कपड़े की क़ीमत क्या है?—ग्राहक ने सवाल किया।

—तीस रुपये गज़,—दुकानदार ने जवाब दिया।

—क़ीमत ज़्यादा है। तुम्हारे पास इस से सस्ता कोई कपड़ा है?

—है तो ज़रूर! मैं आप को कई नमूनों के कपड़े दिखा सकता हूँ पर आप यह हरे रंग का कपड़ा ले लीजिये। अच्छा भी है और बहुत महँगा भी नहीं।

—तीस रुपये गज़! और तुम कहते हो कि यह सस्ता है। नहीं जी। दाम कुछ कम कर दो।

—सुनिये, आप मेरे सदा के ग्राहक हैं इसलिये मैं एक पैसा ज़्यादा नहीं लूँगा और यह तो काफ़ी सस्ता दाम है। अगर आप को रंग पसंद नहीं तो यह नेवी-ब्लू रंग का कपड़ा ले लीजिये। देखिये कितना अच्छा कपड़ा है और सिर्फ़ बीस रुपये गज़।

ग्राहक इस कपड़े को बहुत देर तक उलटता-पलटता है। कपड़ा उसे पसंद आ गया।

—लाओ इस में से एक सूट का कपड़ा दे दो। मेरे लिये तीन गज़ तो काफ़ी होगा?

—बहुत काफ़ी।

दुकानदार ने तीन गज़ कपड़ा नाप दिया और कपड़े को काग़ज़ में लपेट दिया।

ग्राहक ने बिल चुका दिया। दुकानदार ने रुपये वसूल किये और कहा:

—धन्यवाद। आप हमारी दुकान में नये फ़ैशन के तैयार कपड़े, कमीज़ें, मोज़े और टाई भी ख़रीद सकते हैं।

—बस। अभी और कुछ नहीं। दूसरी बार ज़रूर ख़रीदूँगा।

—आप की मर्ज़ी। फिर कभी आइयेगा। अगले हफ़्ते और भी माल आनेवाला है। नमस्ते।

—नमस्ते।

नगर के दूसरे किनारे पर—पुरानी दिल्ली में, लाल क़िले के सामने चाँदनी चौक नाम का एक बड़ा बाज़ार है। चाँदनी चौक दिल्ली का सब से बड़ा बाज़ार है। वहाँ दिन भर भीड़ रहती है। साइकिलें और गाड़ियाँ सब समय चलती हैं। वहाँ भी आप सब कुछ ख़रीद सकते हैं। जैसे खाने-पीने का सामान, भिन्न-भिन्न कपड़े, फल, सब्ज़ी, फूल वग़ैरह। वहाँ छोटी-बड़ी हर क़िस्म की दुकानें हैं। चाँदनी चौक में ऐसा माल भी मिल सकता है जिसको दुकानदार लोग अधिक सस्ता बेचते हैं। हफ़्ते में छः दिन माल दुकानों में बिकता है और रविवार के दिन सब दुकानें बंद होती हैं। इस दिन सड़क पर माल बिकता है।

दुकानदार अपनी-अपनी दुकानों पर बैठते हैं और ग्राहकों को बुलाते हैं।

—यह लीजिये, मीठे आम हैं। आइये साहब, आम लीजिये, बढ़िया आम। और यह केले हैं। मेरे केले सब से अच्छे हैं और सब से सस्ते!

—एक दर्जन केले की क्या क़ीमत है?

—सिर्फ़ पचहत्तर पैसे। देखिये तो कैसे पक्के और मीठे हैं।

—अच्छा, दो दर्जन दे दो।

—लीजिये, साहब। आम नहीं लेंगे, साहब? तो अनन्नास ले लीजिये।

—नहीं, मुझे तुम्हारे आम पसंद नहीं हैं। वे कुछ कच्चे हैं और अनन्नास बहुत महँगे हैं। दूसरी दुकानों पर आम और अनन्नास तुम्हारे यहाँ से ज़्यादा सस्ते और अच्छे हैं।

—तो सेब या संतरे लीजिये, साहब। संतरे देखिये शक्कर से भी मीठे हैं। अनार लीजिये, हमारे जैसे अच्छे अनार आपको सारे बाज़ार में नहीं मिलेंगे। मिलेंगे तो दाम वापस!

—कितने के हैं वे?

—अनार डेढ़ रुपये किलोग्राम।

—यह तो बहुत महँगा है।

—देखिये, एक से एक अच्छे हैं और दो-चार पैसे के बारे में क्यों सोचते हैं?

—अच्छा, मेरे लिए दो अनार तोलो।

—ये लीजिये, साहब, आपके अनार। कुली, ओ कुली,—दुकानदार ने बुलाया।

—हाँ, हुज़ूर।

—साहब के फल उनके घर ले जा।

—अच्छा, हुज़ूर। कुली ने फल टोकरे में डाले और टोकरे को सिर पर रख लिया।

इस दुकान से कुछ आगे चावल, शक्कर और सब्ज़ियाँ भी मिलती हैं। सब्ज़ियों में आलू, गोभी, फूलगोभी, गाजर, टमाटर, खीरे, लहसुन, प्याज़ वग़ैरह हैं। हिन्दुस्तान में सब्ज़ियाँ बहुत होती हैं और सस्ती भी। भारतीय लोग सब्ज़ियाँ बहुत पसंद करते हैं। उन से भिन्न-भिन्न प्रकार की बहुत सी खाने की चीज़ें तैयार होती हैं।

इस तरह चाँदनी चौक की छोटी-बड़ी दुकानें सारे दिन सुबह सवेरे से शाम को देर तक खुली रहती हैं। कहीं दुकानदार चावल, शक्कर और फल तोल रहा है तो कहीं वह कपड़ा नाप रहा है।

चाँदनी चौक की दुकानों में ग़रीब और अमीर सब तरह के लोग माल ख़रीद सकते हैं। यहाँ का बाज़ार सदा गर्म रहता है।

नये शब्द

परिचित **паричит** **1.** 1) знакомый, известный; 2) знакомый, знающий; ~ होना (हो जाना) *нп.* знакомиться (से *с кем-л., чем-л.*); ~ कराना *п.* знакомить (को *кого-л.*; से *с кем-л., с чем-л.*); **2.** *м.* знакомый.

वर्तमान **вартмāн** 1) настоящий, текущий; 2) современный

सुथरा **сут^hрā** чистый

साफ़-सुथरा **сāф-сут^hрā** чистый

तारकोल **тāркол** *м.* каменноугольная смола; асфальт

बिछना бич^hнā *нп.* простираться, расстилаться, стелиться
कोठी коṫ^hй *ж.* дом, особняк
छायादार ч^hайāдāр тенистый
बग़ीचा баг̆ӣчā *м.* 1) сад; 2) плантация
चौक чаук *м.* площадь (*городская*)
क़िस्म к̇исм *ж.* вид, сорт, род
कमीज़ камӣз *ж.* рубашка
ब्लाउज़ блāуз *м.*, *ж.* блуза, кофта
स्कर्ट скарṫ *м.* юбка (*европейского покроя*)
कोट коṫ *м.* пиджак
टोपी ṫопӣ *ж.* головной убор, шапка, шляпа, кепи
पतलून патлӯн *м.* штаны, брюки
सकना сакнā *нп.* (*употребляется только с основой смыслового глагола*) мочь, уметь
ग्राहक грāhак *м.* клиент, покупатель
दुकानदार дукāндāр *м.* продавец, лавочник
क़ीमत к̇ӣмат *ж.* цена, стоимость
महँगा маhãгā дорогой (*по цене*)
अमीर амӣр 1. богатый; 2. *м.* богач
साहब cāhаб *м.* господин, хозяин, сахиб (*тж. при обращении*)
ऊनी ӯнӣ шерстяной
गज़ газ *м.* газ (*мера длины, равна* 0,92*м*), ярд
ज़्यादा зйāдā большой, избыточный
सस्ता састā дешевый
पर пар но
दाम дāм *м.* цена, стоимость
नेवी-ब्लू нэвӣ-блӯ темно-синий
देर дэр *ж.* 1) промедление, задержка, опоздание; 2) время
उलटना улаṫнā *п.* переворачивать
पलटना палаṫнā *п.* переворачивать
सूट сӯṫ *м.* костюм (*европейского покроя*)
नापना нāпнā *п.* мерить, измерять, отмерять.
लपेटना лапэṫнā *п.* завертывать, упаковывать (को *что-л.*, में *во что-л.*)
बिल бил *м.* счет
चुकाना чукāнā *п.* уплачивать, оплачивать, погашать
वसूल васӯл полученный, собранный, взысканный; ~ करना *п.* получать, собирать, взыскивать
मोज़ा мозā *м.* чулок, носок
टाई ṫāй *ж.* галстук
मर्ज़ी марзӣ *ж.* желание, воля
हफ़्ता hафтā *м.* неделя
क़िला к̇илā *м.* крепость, форт, замок
साइकिल сāикил *ж.* велосипед
जैसे джайсэ 1) как будто, как бы, словно, будто; 2) как, [как] например
फूल п^hӯл *м.* цветок
वग़ैरह ваг̆айраh и так далее, и тому подобное, и прочие, и другие
बेचना бэчнā *п.* продавать
मीठा мӣṫ^hа сладкий
आम āм *м.* манго (*дерево и плод*)
बढ़िया баṙ^hийā *неизм.* превосходный, лучший, высшего качества
केला кэлā *м.* банан (*растение и плод*)
दर्जन дарджан *м.* дюжина
पक्का паккā 1) спелый, зрелый; 2) готовый, сваренный, испеченный; 3) мощеный, асфальтированный
अनन्नास ананнāс *м.* ананас (*растение и плод*)
सेब сэб *м.* яблоко
संतरा сантрā *м.* мандарин
शक्कर шаккар *ж.* сахар
अनार анāр *м.* гранат (*дерево и плод*)
डेढ़ ḋэṙ^h полтора
किलोग्राम килогрāм *м.* килограмм
सोचना сочнā *п.* думать, обдумывать

हुज़ूर hузӯр господин (*тж. обращение*)
टोकरा ťокрā *м.* корзина
सिर сир *м.* 1) голова; 2) вершина, верхушка
आगे āгэ **1.** 1) дальше, далее; 2) впереди; 3) впредь; 4) раньше; ~ करना *п.* продвигать; **2.** के (से) ~ *послелог* впереди, перед
चावल чāвал *м.* рис (*вареный*; *очищенное зерно*)
आलू āлӯ *м.* картофель
गोभी гобʰӣ *ж.* капуста
फूलगोभी пʰӯлгобʰӣ *ж.* цветная капуста
गाजर гāджар *ж.* морковь
टमाटर ťамāťар *м.* помидор
खीरा кʰӣрā *м.* огурец
लहसुन лаhсун *м.* чеснок
प्याज़ пйāз *м.* лук, луковица
ग़रीब ґарӣб **1.** бедный; **2.** *м.* бедняк

व्याकरण तथा शब्दावली सम्बन्धी टिप्पणियाँ

1. बाग़-बग़ीचे 'сады', 'скверы' (*парное сочетание*: बाग़ 'сад', 'сквер' и बग़ीचा 'сад', 'сквер').

2. के बीचोंबीच '[как раз] посредине', 'внутри', — послеложное словосочетание, состоящее из составного наречия बीचोंबीच '[как раз] посредине', 'в центре' и послелога के.

3. क्या कुछ है जो इन दुकानों में नहीं मिलता? 'Разве есть что-нибудь такое, чего нельзя достать в этих магазинах?' — один из типов сложноподчиненных предложений с придаточным подлежащим, вводимым союзным словом जो.

4. नज़र डालना 'бросать взгляд', 'рассматривать' (पर [*на*] *что-л.*).

5. यह लीजिये *зд.* 'вот, например'.

6. सदा का ग्राहक 'постоянный покупатель'.

7. बहुत देर तक '[очень] долго'.

8. उलटना-पलटना 'перелистывать'. 'переворачивать', 'перевертывать' (*парное сочетание*: उलटना 'перевертывать', 'переворачивать' и पलटना 'перевертывать', 'переворачивать').

9. लाओ *зд.* 'давай'.

10. एक सूट का कपड़ा 'материал на один костюм'.

11. Существительные, обозначающие меру веса, длины, расстояния, объема (*напр.*, टन 'тонна', मीटर 'метр', किलोमीटर

'километр' и др.), обычно используются в функции определителя количества или меры. Эти существительные ставятся перед определяемым именем, но после числительного. Существительное в функции определителя количества или меры всегда выступает в форме прямого падежа, например: चार टन लोहा 'четыре тонны железа', तीन गज़ कपड़ा 'три ярда ткани', दो दर्जन केले 'две дюжины бананов', एक मील लंबा 'длиной в одну милю'.

12. बहुत काफ़ी 'вполне достаточно'.

13. बिल चुकाना 'оплачивать чек'(счет)'.

14. आप की मर्ज़ी 'как хотите', 'как Вам [будет] угодно'.

15. अगले हफ़्ते 'на следующей неделе'.

16. नाम का 'по имени', 'называющийся'.

17. सब समय 'все время'.

18. रविवार के दिन 'в воскресенье'.

19. दुकान पर बैठना 'сидеть в (у) магазине(а), лавке(и)'.

20. तुम्हारे यहाँ से ज़्यादा सस्ता 'более дешевый, чем у вас (тебя)'.

21. Для обозначения цены, стоимости предмета наиболее часто используется послелог का, например: तीन रुपये की किताब 'книга [стоимостью] в три рупии', दो सौ रुपये का घोड़ा 'лошадь [стоимостью] в двести рупий'. Реже и только в определенных сочетаниях употребляются послелоги को, पर и में, например: यह पुस्तक कितने को (की) है 'Сколько стоит эта книга?'; यह गाय तीन सौ रुपये पर (में) बिकती है 'Эта корова продается за 300 рупий'.

22. Как известно, порядок слов в предложении бывает прямым и инверсивным (обратным) (*см. урок V*). Обратный порядок слов играет стилистическую роль и служит для выделения того слова, к которому привлекается внимание читателя или слушателя. В предложении член, который выделяется, выдвигается в начало предложения либо ставится в конце его, после сказуемого, например: रहता है वह यहाँ 'Живет он здесь', कितने के हैं वे 'Сколько же стоят они?'.

23. एक से एक अच्छा 'один лучше другого', 'один одного лучше'.

24. यहाँ का बाज़ार सदा गर्म रहता है 'Базар здесь всегда оживлен'.

अभ्यास

1. पाठ को पढ़िये और उसका अनुवाद कीजिये।

2. निम्नलिखित सवालों का जवाब दीजिये।

१) वर्तमान दिल्ली के कितने भाग हैं?
२) नयी दिल्ली कब क़ायम हुई है?
३) क्या कनाट प्लैस कोई सड़क है?
४) कनाट प्लैस की दुकानों में क्या माल बिकता है?
५) क्या कनाट प्लैस की दुकानों का माल सस्ता बिकता है?
६) क्या इन दुकानों में सदा ग्राहकों की भीड़ें रहती हैं?
७) क्या पुरानी दिल्ली की सड़कें साफ़-सुथरी हैं?
८) सड़कों की सफ़ाई कौन करता है?
९) कैसे लोग नयी दिल्ली की कोठियों में रहते हैं?
१०) किस नगर में ज़्यादा बाग़-बग़ीचे हैं, मास्को में या दिल्ली में?
११) क्या आप को नेवी-ब्लू रंग का कपड़ा पसंद आता है?
१२) दिल्ली जैसे आम तौर पर गर्म नगर में लोग क्यों ऊनी कपड़ा ख़रीदते हैं?
१३) आपके सूट के लिये कितना गज़ कपड़ा काफ़ी है?
१४) क्या नयी दिल्ली में ट्राम चलती है?
१५) चाँदनी चौक कहाँ है?
१६) क्या चाँदनी चौक पर घोड़ागाड़ियाँ चलती हैं?
१७) क्या भारत में साइकिलें बनानेवाले कारख़ाने हैं?
१८) दिल्ली में एक दर्जन केले का क्या दाम होता है?
१९) भारत के लोग आम को फलों का राजा क्यों कहते हैं?
२०) क्या दिल्ली में विदेशी माल बिकता है?

२१) चाँदनी चौक की दुकानें कितने बजे खुलती हैं और कब बंद हो जाती हैं ?

२२) क्या रविवार को दिल्ली की दुकानें खुली रहती हैं ?

२३) भारत में कुली लोग फल, सब्ज़ी आदि के टोकरे किस तरह ले जाते हैं ?

२४) क्या सोवियत संघ में अनार के पेड़ मिलते हैं?

२५) क्या कनाट प्लैस में 'गुम', 'त्सुम' जैसी बड़ी दो-चार मंज़िला दुकानें हैं ?

२६) क्या दिल्ली में संतरे सारे साल में बिकते हैं ?

२७) क्या भारत में सब्ज़ी सस्ती होती है ?

3. रूसी में अनुवाद कीजिये।

१) नयी दिल्ली सरकारी कार्यालयों और अमीरों की कोठियों का शहर है। उस में लंबी, चौड़ी, साफ़-सुथरी सड़कें हैं जिनके दोनों ओर ऊँचे-ऊँचे पेड़ उगे हैं। अशोक रोड, अकबर रोड, औरंगज़ेब रोड – इन सड़कों के नाम मशहूर भारतीय राजाओं और बादशाहों के नामों पर पड़े हैं। नयी दिल्ली में राजधानी का सब से सुंदर चौक भी है। यह विजय चौक है जिसकी ओर भारत सरकार के कार्यालय की खिड़कियाँ खुलती हैं। इस चौक से राजधानी की प्रमुख सड़क राजपथ शुरू होती है जो इण्डिया गेट (गेट का मतलब द्वार है) तक जाती है। नयी दिल्ली का निर्माण १९११ में शुरू हुआ। इसका निर्माण अँग्रेज़ों ने शुरू किया जिन्हों ने अपने लिये विशेष राजधानी बनाना चाहा। अठारह साल की सख़्त मेहनत के बाद निर्माण-कार्य पूरा हुआ। नयी दिल्ली की इमारतें बनाने में २९००० मज़दूरों ने भाग लिया। नयी दिल्ली में पाँच मील से अधिक लंबी शानदार सड़कें हैं। नयी राजधानी के निर्माण के लिये १४ करोड़ रुपये ख़र्च हुए।

२) कनाट प्लैस संसार के सुंदरतम बाज़ारों में अपना स्थान रखता है। कनाट प्लैस के बीचोंबीच एक बग़ीचा

है जिसका नाम नेहरू पार्क है। वहाँ पर दिल्ली के रहनेवाले आराम करना पसंद करते हैं। कनाट प्लैस में बारह अलग इमारतें हैं। हर एक इमारत में बहुत सी दुकानें और कार्यालय हैं। दुकानों में से कई काफ़ी बड़ी हैं। 'बालूजा' की जूते की दुकान, 'शर्मा', 'जैनसन' और 'एडी' की कपड़े की दुकानें दिल्ली भर मशहूर हैं। कनाट प्लैस में कई बड़ी किताबों की दुकानें भी हैं जिनमें हिन्दी, उर्दू और अँग्रेज़ी भाषा की पुस्तकें बिकती हैं। इन सब दुकानों के अलावा वहाँ बरतनों की एक दुकान, दो सूती कपड़े की दुकानें और खेल-कूद के सामान की दो दुकानें भी हैं। कनाट प्लैस में शहर की दो सब से अच्छी नाई की दुकानें हैं। कनाट प्लैस में चार बड़े बड़े सिनेमाघर हैं और कई बड़े रेस्तराँ[1]। कनाट प्लैस में क़ीमतें काफ़ी ऊँची हैं। इस लिये कनाट प्लैस में अमीर लोग ही माल ख़रीदते हैं।

३) चाँदनी चौक भारत के सुंदरतम बाज़ारों में से एक है। वह पुरानी दिल्ली की प्रमुख सड़क और बाज़ार है। यह सड़क लगभग एक मील लंबी और पचास गज़ चौड़ी है। चाँदनी चौक का अर्थ है चाँदी[2] का बाज़ार और वह भारत के चाँदी-व्यापार का एक प्रमुख केंद्र ही है। सड़क के दोनों ओर दुकानें ही दुकानें हैं। इनमें सब चीज़ें मिल सकती हैं। खाने-पीने की चीज़ें – फल, सब्ज़ी, चावल, गेहूँ वग़ैरह मिलता है। सभी क़िस्मों का कपड़ा – सूती, ऊनी, रेशमी, भिन्न-भिन्न फ़ैशन का तैयार कपड़ा – विदेशी फ़ैशन का (कोट, ओवरकोट, सूट, ब्लाउज़, स्कर्ट वग़ैरह) और भारतीय (कमीज़ें, पतलून आदि) हमेशा मिलता है। दाम आम तौर पर कुछ सस्ते होते हैं लेकिन माल सदा इतना बढ़िया नहीं होता जितना कनाट प्लैस में। राजधानी के

---

[1] रेस्तराँ 'ресторан'.

[2] चाँदी 'серебро'.

लगभग सब लोग माल तो यहाँ ख़रीदते हैं; इसलिये चाँदनी चौक का बाज़ार हमेशा गर्म रहता है। वहाँ की दुकानें सुबह सवेरे से खुलती हैं और शाम को देर तक खुली रहती हैं।
४) (१) हमने माल की क़ीमत पूछी और वह काफ़ी महँगी निकली[3]। (२) दुकानदार ने क़ीमत कुछ कम कर दी और ग्राहक ने क़मीज़ ख़रीद ली। (३) बहन ने सूती कपड़े का ब्लाउज़ और ऊनी स्कर्ट ख़रीदे हैं। (४) मैं ने नये फ़ैशन का ऊनी कोट ख़रीद लिया है। (५) दुकानदार ने साढ़े तीन गज़ कपड़ा नाप दिया और उसे काग़ज़ में लपेट दिया। (६) आप क्यों देर से आये हैं?—स्टेशन पर बड़ी भीड़ थी इसलिये मैं ज़रूरी रेलगाड़ी में बैठ न सका। (७) क्या तुमने कोट का बिल चुका दिया है?—हाँ, चुका दिया है। (८) जी, रुपये वसूल करना, मैं जल्दी कर रहा हूँ। (९) भारत में बहुत सुंदर फूल उगते हैं। (१०) मैं यह किताब नहीं ख़रीदूँगा, वह काफ़ी महँगी है। (११) इस साल में मैट्रो की दो नयी लाइनें बिछी हैं। (१२) पहले भारत इंग्लैंड ख़ुद कुछ दूसरे देशों से साइकिलें ले आता[4] था। अब वह ख़ुद साइकिलें बनाने लगा है। (१३) अगले हफ़्ते हम सिनेमा देखने जाएँगे। (१४) सब से बढ़िया आम गर्मियों में होते हैं। (१५) मेरे लिये दो दर्जन केले ख़रीदो, पर कच्चे मत ख़रीदना। (१६) भारत के संतरे बहुत मीठे होते हैं। सब से अच्छे और मीठे संतरे नागपुर के हैं। (१७) भारत में लगभग ५०० क़िस्मों का आम मिलता है। आमों की कुछ क़िस्में तो सारी दुनिया में मशहूर हैं। पूना, मद्रास और लखनऊ में आम बहुत होते हैं। (१८) सोवियत संघ में अनार के पेड़ दक्षिण प्रदेशों में मिलते हैं। (१९) भारत के लोग सब्ज़ी बहुत खाते हैं, हिन्दुस्तान में भिन्न-भिन्न क़िस्मों की सब्ज़ी मिलती है। ताज़ी सब्ज़ियाँ पूरे साल

[3] निकलना 'оказываться'.

[4] ले आना 'приносить', 'привозить'; 'ввозить'.

में होती हैं। दिल्ली में सब्ज़ियों का ख़ास बाज़ार है, उसका नाम है सब्ज़ीमण्डी। यह बाज़ार पुरानी दिल्ली में है। चारों तरफ़ आलू, लाल-लाल टमाटर, कई प्रकार का लहसुन, प्याज़, हरे-हरे खीरे, गोभी और फूलगोभी, गाजर आदि सब्ज़ियाँ नज़र आती हैं। यहाँ फल भी बिकते हैं। फल टोकरों में होते हैं। बाज़ार के पास घोड़ागाड़ियाँ खड़ी रहती हैं। जो दुकानदार यहाँ अपने लिए माल ख़रीदते हैं, वे उसे इन गाड़ियों द्वारा ले जाते हैं। सब्ज़ीमण्डी में दाम काफ़ी सस्ते होते हैं, इसलिये यहाँ सदा छोटे दुकानदारों की भीड़ें होती हैं। व्यापार सुबह सवेरे शुरू होता है और नौ बजे तक सारा माल बिक जाता है। (२०) क़ीमत ज़्यादा है, कुछ कम करना।—नहीं साहब, कहीं भी पूछ लीजिये, एक भी पैसा ज़्यादा नहीं लेता हूँ।

4. निम्नलिखित सवालों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये और उनका जवाब दीजिये।

(1) В какой части города Дели расположен Красный форт? (2) Когда началось строительство Нового Дели? (3) Как называется самый большой торговый центр Нового Дели? (4) Имеются ли в Индии государственные магазины? (5) В какой день недели бывают закрыты магазины в Индии? (6) Ходит ли трамвай в Новом Дели? (7) Кто покупает товары в магазинах на Чандни Чоук? (8) Где в Дели можно купить самые свежие фрукты и овощи? (9) Растет ли манго в СССР? (10) Есть ли в Дели такие большие магазины, как ГУМ или ЦУМ? (11) Где в СССР растут банановые деревья? (12) Растет ли в Индии картофель?

5. निम्नलिखित शब्द-समुदायों और वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Улицы покрыты асфальтом; справляться о цене; постоянный покупатель; материал на костюм; платить по счету; на другом конце города; зазывать покупателей; положить фрукты в корзину; отмерить пять метров шерсти; сбавлять цену.

6. निम्नलिखित शब्द-समुदायों तथा वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

सब तरह की चीज़ें; सभी क़िस्मों के जूते; शानदार दुकान; वर्तमान दिल्ली; हम आपके लिये क्या कर सकते

हैं ?; यहाँ कपड़ा सस्ता मिलता है ; बढ़िया आम ; हमारे जैसे अच्छे केले ; सिर पर टोकरे को रखना ; भिन्न-भिन्न प्रकार की बहुत सी खाने की चीज़ें।

7. हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

I. (1) Вы можете забрать свои книги. (2) Мы смогли уехать только на следующий день. (3) Когда вы сможете уплатить по счету? (4) Сейчас я и думать не могу о поездке в Ленинград, в этом месяце я очень занят.

II. (1) Эти бананы намного слаще, я возьму две дюжины. (2) Эта ткань более дешевая. (3) Овощи у того торговца кажутся более свежими. (4) Эти гранаты менее спелые.

III. (1) Покажите мне, пожалуйста, детские ботинки. (2) Мальчик, иди домой, уже десять часов. (3) Отмерьте мне три с половиной метра этой ткани. (4) Получите, пожалуйста, деньги. (5) Не спеши с ответом, сначала подумай. (6) Купите и мне цветную капусту. (7) Возьмите, пожалуйста, счет. (8) Сынок, пойди, открой дверь. (9) Не ешьте незрелые фрукты. (10) Мойте руки перед едой. (11) Положи книгу в шкаф.

8. संज्ञाओं और विशेषणों की यथासम्भव जोड़ियाँ लिखिये।

वर्तमान	सेब
साफ़-सुथरी	सब्ज़ियाँ
छायादार	टाई
महँगी	भीड़
बढ़िया	माल
ऊनी	केले
सस्ता	आम
मीठा	कपड़ा
पक्के	दुकान
शानदार	सड़क
ताज़ी	नगर
लाल	बाग़
भारी	चीज़
सुंदर	क़िस्म

9. ख़ाली जगहों में आवश्यक शब्द लिखिये।

(१) ... दिल्ली के दो भाग हैं। (२) नयी दिल्ली की सड़कों पर ... बिछा है। (३) दिल्ली में अमीर लोग बड़ी ... में रहते हैं। (४) ये कोठियाँ ... बाग़-बग़ीचों के बीचोंबीच खड़ी होती हैं। (५) कनाट प्लैस एक गोल ... है। (६) मास्को की सड़कें ... होती हैं। (७) इस इलाक़े में मैट्रो की नयी लाइन ... है। (८) इस स्कर्ट की क्या ... है? (९) दुकानदार ... को बुलाते हैं। (१०) यह कोट कुछ ... है। मेरे पास इतने पैसे नहीं हैं। (११) इस किताब का क्या ... है? (१२) मेरे ... के लिये कितना कपड़ा ज़रूरी है? (१३) तुम क्यों ... से आये हो?–स्टेशन पर भारी भीड़ थी इस लिये मैं ज़रूरी रेलगाड़ी में नहीं बैठ ...। (१४) दुकानदार जी, मेरे लिये तीन गज़ कपड़ा ... और उसे काग़ज़ में ...। (१५) माल इतना ... है कि उसे हर कोई ख़रीद सकेगा। (१६) रामचंद्र जी, आपसे एक ... मिलने आये हैं। (१७) दुकानदार ने ग्राहक से सब रुपये ... किये। (१८) चाँदनी चौक की सड़क लाल ... से शुरू होती है। (१९) माँ-बाप ने अपने बेटे के लिये अच्छी सफ़ेद ... ख़रीद ली है। (२०) भारत के लोग ... को फलों का राजा कहते हैं। (२१) ये संतरे और सेब ... जैसे मीठे हैं। (२२)... भारत का सब से सस्ता फल है। (२३) मैं जल्दी से इस सवाल का जवाब नहीं दे सकता, पहले तो कुछ ... ज़रूरी है। (२४) भारत के लोग ... बहुत खाते हैं। (२५) भारत में बहुत सुंदर ... उगते हैं। (२६) इस दुकान में नयी ... का फ़र्नीचर बिकता है।

10. हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

I. (1) Братск (ब्रात्स्क) — большой город с широкими асфальтированными улицами и высокими домами. Город стоит на берегу Братского моря. К морю спускается тенистый парк. На площадях и улицах города много скверов. (2) В выходной день мы с женой пошли в магазин. Жена хотела купить шерстяной кос-

тюм для младшего сына. Мы зашли в магазин готового платья, расположенный на нашей улице. Продавец (बेचनेवाला) показал нам несколько костюмов, но они нам не понравились. Одни были очень дорогими, другие — несколько устаревшего фасона. Мы поехали в магазин «Детский мир» ('बच्चों की दुनिया' नामक दुकान). В этом магазине продается только детская одежда. Там мы тоже посмотрели несколько костюмов. Они были лучше, чем те, которые мы только что видели. Жене понравился темно-синий костюм. Продавец выписал нам чек, и мы оплатили его. После этого продавец завернул костюм. Мы поблагодарили его и поехали домой. (3) В магазинах, расположенных на Коннат Плейс, продается главным образом европейская (युरोपीय) одежда. Там вы можете купить шляпу, ботинки, брюки, пиджак, пальто и другую одежду самого последнего фасона. На Коннат Плейс есть и несколько государственных магазинов, в которых продаются изделия индийских текстильных ткацких фабрик. В этих магазинах цены несколько ниже, чем в других магазинах. Поэтому здесь всегда много народа. Женщины обычно покупают сари (साड़ी). Хорошее хлопчатобумажное сари стоит 25—30 рупий, шелковое сари стоит намного дороже, от 60 до 100 рупий. В Дели продаются и очень дорогие сари. Некоторые из них стоят более тысячи рупий. Это главным образом бенаресские (बनारसी) сари. Такие сари покупают только богатые люди. Самые дешевые сари продаются на базаре в Керол баге (करौल बाग). Керол баг — новый район индийской столицы. Там живут государственные служащие, преподаватели Делийского университета, мелкие и крупные торговцы, инженеры, врачи. В этом районе живет и много бедняков. Вот для них и продаются самые дешевые хлопчатобумажные сари, которые стоят 6—10 рупий.

II. (1) Вчера у нас было собрание группы, и я очень поздно вернулся домой. (2) Прежде всего туристы, приехавшие из Советского Союза в Индию, осмотрели Красный форт в Дели — великолепный образец индийского искусства. (3) Он оплатил счет. (4) Тебе понравился мой новый галстук? (5) Подумайте, пожалуйста, и дайте мне ответ завтра утром. (6) В Индии две дюжины бананов стоят полторы рупии. (7) По-моему, чай не сладкий, я

положу еще немного сахару. (8) Там кое-где виднелись большие зеленые деревья.

11. इस कहानी का रूसी में अनुवाद कीजिये।

भारत में आने-जाने के साधन[5]

भारत एक पुराना देश है। वहाँ पुराने से पुराने आने-जाने के साधनों से वर्तमान समय के सब से नये साधनों तक सब मिलते हैं। एक ओर घोड़ों और दूसरे जानवरों से आने-जाने का काम होता है, दूसरी ओर उड़नेवाले हवाई जहाज़ भी नज़र आते हैं।

भारत एक बड़ा देश भी है। वहाँ पर हर प्रकार की भूमि होती है। कहीं पहाड़ हैं, कहीं रेगिस्तान, कहीं जंगल और कहीं मैदान ही मैदान हैं। इसलिये आने-ज़ाने के साधन भी बहुत विभिन्न हैं। गाँवों में माल लाने-ले जाने का काम जानवरों से होता है, पर ये सब साधन जल्दी से नहीं चलनेवाले, महँगे और पुराने तरीक़े के हैं, फिर घोड़ा आदि जानवर थोड़ी दूरी के लिये ही चल सकते हैं।

दूर तक सामान और यात्रियों को ले जाने का काम मोटरों या रेलगाड़ियों से होता है। इनके द्वारा व्यापारिक माल देश के कोने-कोने में पहुँच जाता है। पहले तो गाँवों में अधिकतर काम घोड़ागाड़ियों या बैलगाड़ियों[6] से होता था और शहरों में मोटरों और रेलगाड़ियों से। पर गाँवों तक पक्की सड़कें बनने लगी हैं और अब वहाँ भी घोड़ा तथा बैलगाड़ियों का स्थान मोटरगाड़ियाँ लेने लगी हैं।

भारत में रेलों का इतिहास १८५३ में शुरू होता है, जबकि सब से पहली लाइन बम्बई से थाना तक बिछ गयी। इसकी लंबाई २२ मील थी। आज भारत में लगभग चालीस हज़ार मील तक रेल की लाइनें बिछ गयी हैं। आजकल

[5] साधन ‘средство’.

[6] बैलगाड़ी ‘арба’, ‘телега, запряженная волами’.

हर एक बड़े शहर तक रेल जाती है। इस समय क़रीब एक हज़ार मील तक गाड़ियाँ बिजली से चलने लगीं।

भारत में पुराने समय से पानी के मार्गों का बहुत महत्त्व रहा है। देश के बड़े-बड़े नगर नदियों के किनारे बसे हैं और उनके बीच व्यापार छोटे जहाज़ों द्वारा होता था। बंगाल और आसाम में आज तक भी यात्रियों और माल को लाने-ले जाने का काम छोटे जहाज़ों द्वारा होता है, पर देश के दूसरे भागों में रेलों और सड़कों के बन जाने से इस साधन का महत्त्व कम हो गया है।

समुंदर के तट पर जो नगर बसे हैं, उनके बीच व्यापार जहाज़ों द्वारा होता है। दूर के देशों से व्यापार करने के प्रमुख साधन बड़े-बड़े जहाज़ हैं। अँग्रेज़ों के आने से पहले भी भारत के पास अपने समुद्री जहाज़ थे, जो इस देश का माल लंका[7], बर्मा, मलाया आदि देशों को ले जाते थे, लेकिन अँग्रेज़ी सरकार के समय में अँग्रेज़ लोग अपने जहाज़ ही काम में लाये[8]। भारत के स्वतंत्र होने पर वह व्यवस्था ख़त्म हुई है। अब विदेशी व्यापार में भी भारत के जहाज़ों ने भाग लेना शुरू कर दिया है।

आने-जाने का सब से वर्तमान साधन हवाई जहाज़ है। हवाई जहाज़ आने-जाने के दूसरे साधनों से कहीं अधिक तेज़ी के साथ चल सकते हैं। लंबे से लंबा सफ़र थोड़े ही समय में पूरा हो जाता है। आजकल लोग हवाई जहाज़ द्वारा सफ़र करना पसंद करते हैं। लोग डाक और दूसरी चीज़ें भी हवाई जहाज़ों द्वारा भेजने लगे हैं। हर देश में हवाई जहाज़ों के अड्डे बने हैं। उन पर विभिन्न देशों के हवाई जहाज़ ठहरते हैं। भारत एशिया के बीचोंबीच स्थित है, इसलिये पूर्व से पश्चिम या पश्चिम से पूर्व जानेवाले हवाई जहाज़ वहाँ उतरते हैं।

---

[7] लंका, श्रीलंका 'Шриланка'

[8] काम में लाना 'употреблять', применять'.

भारत के पास भी अपने हवाई जहाज़ हैं। इनमें से कुछ तो देश के अंदर ही यात्रियों, डाक और माल को लाने-ले जाने का काम करते हैं और कुछ विदेशों तक आते-जाते हैं। आजकल भारत के हवाई जहाज़ संसार के लगभग सभी बड़े देशों तक आने-जाने लगे हैं। कुछ साल पहले तक भारत में हवाई जहाज़ नहीं बनते थे, पर अब उनके बनाने का एक बहुत बड़ा कारख़ाना खुल गया है। लोग सोचते हैं कि यह साधन जल्दी ही सब से महत्त्वपूर्ण बन जाएगा।

12. मोटे टाइप में छपे शब्दों और शब्दसमुदायों के लिये प्रश्न बनाइये।

(१) मैंने ये जूते **चाँदनी चौक के** बाज़ार में ख़रीदे। (२) इन कोठियों में ज़्यादातर **अमीर** लोग रहते हैं। (३) कल के खाने के लिये मैं **टमाटर और फूलगोभी** ख़रीदना चाहती हूँ। (४) यात्री लोग **एक छायादार** पेड़ के **नीचे** ठहर गये। (५) **वर्तमान** दिल्ली के दो भाग हैं, नयी दिल्ली और पुरानी दिल्ली। (६) दुकानदार ने **बहुत सा माल** बेच डाला। (७) कनाट प्लैस **एक बड़ा गोल चौक** है। (८) यहाँ **भिन्न-भिन्न क़िस्म के** जूते बिकते हैं। (९) यह कपड़ा **बहुत सस्ता** है। (१०) हमने **सब बिल** चुका दिये।

13. निम्नलिखित शब्दों के विपरीतार्थक शब्द लिखिये।

पक्का, सस्ता, ख़रीदना, अमीर, पुराना, उतरना, ज़्यादा, बेचनेवाला।

14. किसी दुकान या बाज़ार के बारे में एक कहानी लिखिये।

15. निम्नलिखित बातचीत का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

— Вы пойдете сегодня на базар?
— Да, пойду. Мне надо купить овощи и фрукты.
— Если не трудно, купите и мне немного лука и моркови. Я спешу на работу и не смогу сама сходить на рынок.
— Конечно! Я с удовольствием куплю вам все, что вы хотите.
— Тогда купите пожалуйста, еще килограмм мандаринов.
— Хорошо.
— Большое спасибо.

*　*　*

— Сколько стоит картофель?
— Десять копеек килограмм.
— Взвесьте мне два килограмма.
— Хорошо.
— Скажите, где продаются морковь и лук?
— Немного подальше.
— Спасибо.

*　*　*

— Взвесьте мне полтора килограмма яблок и килограмм гранат.

— Пожалуйста (कृपया), ровно полтора килограмма и килограмм.

— Сколько стоят мандарины?
— Рубль килограмм.
— Дайте мне два килограмма.
— Возьмите, пожалуйста.
— Получите, шесть рублей.
— Вот рубль сдачи (रेज़गारी).
— Спасибо. До свидания.
— Заходите еще. До свидания.

16. निम्नलिखित संख्याओं को याद कीजिये।

९१	इकानवे	91	९६	छियानवे	96
९२	बानवे	92	९७	सत्तानवे	97
९३	तिरानवे	93	९८	अठानवे	98
९४	चौरानवे	94	९९	निनानवे	99
९५	पचानवे	95	१००	सौ	100

УРОК XI

ГРАММАТИКА

ГЛАГОЛ

СОСЛАГАТЕЛЬНОЕ НАКЛОНЕНИЕ

Сослагательному наклонению в языке хинди свойственны четыре формы: простая, сложная несовершенная, сложная совершенная и продолженная. Личный глагол в простой форме и вспомогательный глагол в остальных формах характеризуются особыми окончаниями, являющимися морфологическими показателями сослагательного наклонения. Значение форм сослагательного наклонения обычно уточняется различными дополнительными средствами: модальными словами, частицами, союзами, интонацией. В данном уроке будет рассмотрена только простая форма сослагательного наклонения.

ОБРАЗОВАНИЕ ПРОСТОЙ ФОРМЫ СОСЛАГАТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ

Простая форма сослагательного наклонения образуется присоединением к основе глагола следующих личных окончаний, одинаковых для обоих родов:

	Ед. число	Мн. число
1-е л.	ऊँ	एँ
2-е л.	ए	ओ
3-е л.	ए	एँ

Так, простая форма сослагательного наклонения глагола करना 'делать' выглядит следующим образом:

	Ед. число	Мн. число
1-е л.	मैं करूँ	हम करें
2-е л.	तू करे	तुम करो
		आप करें
3-е л.	यह, वह करे	ये, वे करें

Как видно, глагол в простой форме сослагательного наклонения изменяется только по лицам и числам. Окончания 2-го и 3-го лица единственного числа, а также 1-го, 2-го (соотнесенного с местоимением आप) и 3-го лица множественного числа совпадают.

Простая форма сослагательного наклонения от глаголов ले|ना 'брать' и दे/ना 'давать' образуется присоединением вышеуказанных окончаний к стяженной форме основы, равной ее начальному согласному.

	Ед. число	Мн. число
1-е л.	मैं लूँ	हम लें
2-е л.	तू ले	तुम लो
		आप लें
3-е л.	यह, वह ले	ये, वे लें

Если основа глагола оканчивается на долгие гласные आ, ई, ऊ, ओ, ए, то между ними и личными окончаниями простой формы сослагательного наклонения иногда появляются эвфонические звуки य и व, например: मैं आवूँ 'я пришел бы' (आ|ना 'приходить'), तू जाये 'ты пошел бы' (जा|ना 'идти', 'уходить'), वह पीवे 'он пил бы' (पी|ना 'пить'), हम छूवें 'мы коснулись бы' (छू|ना 'трогать', 'касаться'), तुम धोवो 'вы постирали бы' (धो|ना 'стирать', 'мыть'), वे देवें 'они дали бы' (दे|ना 'давать').

Когда за долгими ई и ऊ основы не следует эвфонический звук व, эти долгие гласные становятся краткими, например: पीना 'пить'— पिऊँ '(я) бы пил', छूना 'касаться' — छुए '(он) коснулся бы', но — पीवे '(он) пил бы', वे छूवें 'они коснулись бы'.

Долгий гласный ई основы становится кратким и тогда, когда за ним появляется эвфонический звук य, например: तुम पियो 'вы пили бы', वे जियें 'пусть они живут' (जी|ना 'жить'), वह सिये 'он шил бы', 'пусть он шьет' (सी|ना 'шить').

При появлении эвфонического звука य в окончаниях 2-го и 3-го лица единственного числа сослагательного наклонения (особенно после долгого आ) конечный ए часто исчезает, а в окончаниях 1-го, 2-го (соотнесенного с местоимением आप) и 3-го лица множественного числа एँ заменяется кратким अँ. Таким образом, к примеру, глагол जाना 'идти', 'уходить' в простой форме сослагательного наклонения может выступать в следующем виде:

	Ед. число	Мн. число
1-е л.	मैं जाऊँ (जावूँ)	हम जाएँ (जावें, जायें, जायँ)
2-е л.	तू जाए (जावे, जाये, जाय)	तुम जाओ (जावो)
		आप जाएँ (जावें, जायें, जायँ)
3-е л.	यह, वह जाए (जावे, जाये, जाय)	ये, वे जाएँ (जावें, जायें, जायँ)

Простая форма сослагательного наклонения глагола होना 'быть' по своему образованию значительно отличается от простой формы сослагательного наклонения других глаголов.

	Ед. число	Мн. число
1-е л.	मैं हूँ	हम हों
2-е л.	तू हो	तुम हो
		आप हों
3-е л.	यह, वह हो	ये, वे हों

Наряду с этими, наиболее употребительными формами, глагол होना 'быть' в языке хинди в сослагательном наклонении может иметь и другие формы, образуемые регулярно, как и от других глаголов, основа которых оканчивается на долгий гласный.

	Ед. число	Мн. число
1-е л.	मैं होऊँ	हम होएँ (होवें, होयँ)
2-е л.	तू होए (होवे, होय)	तुम होओ
		आप होएँ (होवें, होयँ)
3-е л.	यह, वह होए (होवे, होय)	ये, वे होएँ (होवें, होयँ)

УПОТРЕБЛЕНИЕ ПРОСТОЙ ФОРМЫ СОСЛАГАТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ

Простая форма сослагательного наклонения употребляется для выражения желания, пожелания, опасения, недоумения, неопределенности, возможности, предположения, допущения, а иногда и нереальности действия.

Простая форма сослагательного наклонения используется также при выражении побуждения к действию, косвенного приказания, долженствования.

Формы сослагательного наклонения не указывают на конкретное время совершения обозначаемого ими действия. Время этого действия определяется по контексту или по обстоятельству времени и может относиться к настоящему, прошедшему и будущему.

Простая форма сослагательного наклонения употребляется как в самостоятельном предложении, так и в придаточных предложениях различного типа.

Употребление простой формы сослагательного наклонения в самостоятельном предложении

В самостоятельном предложении простая форма сослагательного наклонения в основном выражает:

1) намерение или готовность совершить какое-либо действие. Подлежащее такого предложения — местоимение 1-го лица — может и опускаться, например: मैं जाऊँ और आप के लिए कुछ सेब और अंगूर लाऊँ 'Я пошел бы и принес бы Вам немного яблок и винограда'; यह किताब ले लूँ 'Заберу-ка (я) эту книгу';

2) желание, пожелание, опасение (обычно в отрицательном предложении), например: हर आदमी स्वस्थ और मज़बूत हो 'Пусть каждый человек будет здоровым и сильным'; कहीं वह आप को न देखे 'Как бы он Вас не увидел'; कहीं मैं बीमार न पड़ूँ 'Как бы я не заболел';

3) вежливую просьбу, вежливое повеление. Простой формой сослагательного наклонения просьба и повеление передаются менее категорично, чем это выражается вежливыми формами повелительного наклонения. При выражении вежливой просьбы или вежливого по-

веления глагол-сказуемое соотносится с местоимением आप 'Вы', например: आप आज मेरे घर आयें '(Вы) приходите, пожалуйста, сегодня ко мне', 'Пришли бы Вы сегодня ко мне'; जाने से पहले आप कुछ खा लें 'Поели бы Вы что-нибудь перед уходом';

4) побуждение к действию, относимому к 1-му лицу множественного числа. В этом случае формой сослагательного наклонения выражается призыв к совместному действию, в котором принимает участие и сам говорящий. Этот призыв может относиться как к одному лицу, так и к нескольким (многим) лицам, что обычно определяется контекстом. В начале предложения часто наличествуют формы повелительного наклонения глаголов चलना 'идти', आना 'приходить', लाना 'приносить', используемые в качестве междометий, выражающих побуждение к совместному действию. Подлежащее часто опускается, например: चलिये पानी पियें 'Пойдемте, попьем'; आओ हम यह फ़िल्म देखें 'Давайте, посмотрим этот фильм';

5) Побуждение к действию, косвенное приказание, относимое к третьему лицу обоих чисел, например: वह आज घर न जावे 'Пусть он сегодня не уходит домой'; विद्यार्थी आराम करें 'Пусть студенты отдохнут';

6) предположительное действие или состояние. При этом формы сослагательного наклонения обычно дополняются модальными словами शायद , संभव 'возможно', 'вероятно', शायद ही 'едва ли', 'вряд ли', подчеркивающими предположительный характер высказывания, например: शायद मैं आज ही उस से मिलने जाऊँ 'Возможно, я сегодня же навещу его'; संभव वह विद्यार्थी हो 'Возможно, он студент'; आप फिर शायद ही ऐसी चीज़ ख़रीदें 'Вы вряд ли еще купите такую вещь'.

В вопросительных предложениях простая форма сослагательного наклонения выражает либо вежливую просьбу разрешить совершить какое-либо действие и вежливый вопрос, либо (часто в сочетании с отрицательной частицей) модальные оттенки удивления, недоумения, замешательства, растерянности, например: मैं आऊँ ? 'Могу я войти?', 'Можно [ли мне] войти?'; किस चीज़ की

फ़रमाइश करें? 'Что изволите заказать?'; क्या तुम मेरे साथ न जाओगे? 'Разве ты не пойдешь со мной?'; मैं जाऊँ या न जाऊँ? 'Идти мне или не идти?'; वह क्या करे? 'Что ему делать?'.

Употребление простой формы сослагательного наклонения в придаточных предложениях

В связи с тем что формы сослагательного наклонения преимущественно указывают лишь на предположительный характер действия, простая форма этого наклонения используется почти во всех типах придаточных предложений. Она употребляется:

а) в придаточных предложениях, где форма глагола-сказуемого зависит от лексического значения того или иного слова в главном предложении, определяющего модальность действия или состояния: आवश्यक (आवश्यकता) है कि वे यहाँ आयें 'Необходимо, чтобы они сюда пришли';

б) в предложениях, где придаточное либо определяет или дополняет какой-нибудь член главного предложения, либо указывает на условие, время, следствие, цель, место и т. п., которые обусловливают действие или состояние, передаваемое глаголом-сказуемым главного предложения: उस से कहो कि वह यह किताब ले 'Скажи ему, чтобы он взял эту книгу'; मेरे दोस्त ने सुझाव रखा कि कहीं सैर करने जाएँ 'Мой друг предложил пойти куда-нибудь погулять' (букв. 'Мой друг внес предложение, чтобы пойти куда-нибудь погулять'); यहाँ बैरे नहीं होते जो आप की सेवा करें 'Здесь нет официантов, которые Вас обслуживали бы'; अगर मछली हो तो बहुत अच्छा हो 'Если была бы рыба, то было бы очень хорошо'; जब तक आप न पहुँचें मैं वहाँ रहूँगा 'Я останусь там, пока Вы не прибудете'.

ПРИДАТОЧНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ МЕСТА И ПРИЧИНЫ

Придаточные предложения места присоединяются к главному при помощи союзных слов जहाँ 'где', 'куда', जहाँ से 'откуда', जहाँ कहीं 'где бы ни', 'куда бы ни' и др. В главном предложении им часто соответствуют указательные слова वहाँ 'там', 'ту-

да', वहाँ से 'оттуда' и др. Придаточные места обычно предшествуют главному, например: जहाँ बारिशें नहीं होतीं वहाँ फ़सलें अच्छी नहीं होतीं 'Где не бывает дождей, там не бывает хороших урожаев'. Но если обстоятельство места, к которому может относиться придаточное предложение, расположено в конце или середине главного, придаточное предложение места ставится после главного или внутри него, например: वे एक मेज़ के पास बैठ गये जहाँ तीन कुर्सियाँ ख़ाली थीं 'Они сели за стол, где было три свободных стула'.

Придаточные предложения причины присоединяются к главному предложению посредством союзов причины क्योंकि, चूँकि, इस लिए कि 'потому что', 'так как'. Придаточные предложения, вводимые союзом चूँकि, предшествуют главному. Примеры: भारत में छोटी दुकानें शाम को देर से बंद होती हैं क्योंकि शाम को भी वहाँ बहुत ग्राहक आते हैं 'В Индии небольшие магазины закрываются поздно вечером, потому что и вечером туда приходит много покупателей'; चूँकि मैं उस का बड़ा दोस्त हूँ वह मुझ से सब कुछ साफ़ साफ़ कह देगा 'Он мне все откровенно расскажет, так как я его большой друг'.

Если хотят обратить особое внимание на причину действия в главном предложении, то первую часть составного причинного союза इसलिये कि — इसलिये 'потому' ставят в главном предложении, а вторую его часть कि 'что' — в придаточном: मैं तुम से यह सवाल इसलिये कर रहा हूँ कि यह काम तुम ही करोगे 'Я задаю тебе этот вопрос потому, что эту работу будешь делать именно ты'.

अभ्यास

1. कोष्ठक में लगी क्रियाएँ संभावनार्थ में लिखिये तथा वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

(१) तुम करीम से कहो कि वह घर न (जाना)। (२) मैं सभा में (बोलना)। (३) हर कोई यह किताब ज़रूर (पढ़ना)। (४) हर एक आदमी अपना अपना काम

(करना)। (५) उससे कहिये कि वह वहाँ न (ठहरना)। (६) आप आगे (बढ़ना), मैं पीछे आऊँगा। (७) तुम जल्दी ही यह काम (करना)। (८) एक दिन अध्यापक ने हमें दिल्ली के बारे में बताया। तब से हम चाहते थे कि मौक़ा (मिलना), दिल्ली (जाना), अपने दोस्तों के यहाँ (ठहरना), फिर हम शहर देखने (चलना), लाल क़िला (देखना), कुतुबमीनार पर (चढ़ना), हो (सकना), तो आगरा (जाना) और ताजमहल (देखना)। (९) तुमको अपने काम में कामयाबी (मिलना)। (१०) लड़के घर (जाना)। (११) दोस्तों, चलें, नगर (देखना)। (१२) माँ जी, मैं एक दर्जन केले ख़रीद (लेना)। (१३) माँ ने कहा कि हम कुछ (खाना)। (१४) आप कुछ देर यहाँ (बैठना)। (१५) उन से कहिये कि वह डाक्टर बुला (लेना)।

2. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Пусть он зайдет ко мне сегодня вечером. (2) Мы сказали ей, чтобы она купила и для нас немного фруктов. (3) Контролер потребовал, чтобы пассажиры предъявили билеты. (4) Пусть мама купит свежих овощей. (5) Сегодня очень холодно. Как бы они не заболели. (6) Он спросил, пойдем ли мы в кино. (7) Можно войти? (8) Сходил бы ты в магазин и купил карандаши и бумагу. (9) Можно нам посмотреть эту книгу? (10) Не купить ли нам бананов? Они теперь подешевели. (11) Друзья, пойдемте, посмотрим этот новый фильм. (12) Мы тоже хотели бы прочитать эту книгу. (13) Я хочу, чтобы вы пришли к шести часам вечера. (14) Необходимо, чтобы к началу занятий все было готово. (15) Пойдемте домой? (16) Шел бы ты спать. (17) Отдохнули бы вы немножко. (18) Послушаем, что он на это скажет.

3. निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

(१) सोवियत संघ में ऐसे गाँव नहीं हैं, जहाँ खेती की मशीनें न हों। (२) हम सदा अख़बार पढ़ते हैं क्योंकि हम दुनिया की ताज़ी ख़बरें जानना चाहते हैं। (३) बड़े हवाई

अड्डों पर जहाँ बहुत से हवाई जहाज़ ठहरते हैं यात्रियों के लिए विशेष होटल[1] होते हैं जिन में उन को सदा अच्छे कमरे और खाना मिल सकते हैं। (४) जहाँ से वह आया वहाँ से मैं भी आया हूँ। (५) बम्बई के बंदरगाह का भारत के लिये बहुत बड़ा महत्त्व है क्योंकि यहाँ करोड़ों रुपयों का माल आता है और यहाँ से बाहर जाता है। (६) मैं उस शहर में आ पहुँचा हूँ जहाँ मेरी माँ रहती है। (७) गोर्की शहर वोल्गा के सुंदर तट पर उस स्थान में बसा है जहाँ ओका नदी वोल्गा में गिरती है। (८) आज हम सिनेमा देखने नहीं जाएँगे क्योंकि हमारे इंस्टीट्यूट में आम सभा होगी। (९) सड़कें बहुत नम हैं क्योंकि कुछ ही समय पहले बारिश हो रही थी। (१०) चूँकि मौसम बुरा था इसलिये हवाई जहाज़ उड़ न सका। (११) चूँकि मैं कल जानेवाला हूँ, मैं होनेवाली सभा में भाग नहीं ले सकूँगा। (१२) हम थियेटर इसलिये नहीं गये कि कल शामको हमारा एक दोस्त आनेवाला था। (१३) वह इसलिये छुट्टी पाना चाहता था कि दक्षिण जावे और कुछ आराम करे। (१४) मेरा छोटा भाई इसलिये बीमार पड़ा कि वह बहुत ठंडा पानी पी गया। (१५) चूँकि आपने अपना काम पूरा कर लिया है आप घर जा सकते हैं।

4. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Мы не пошли в кино, потому что лил сильный дождь. (2) Мама не купила яблоки, потому что они были незрелыми. (3) В воскресные дни в Старом Дели на Чандни Чоук товары продаются прямо на улице, так как магазины бывают закрыты. (4) Я любил заниматься спортом на нашем школьном стадионе, потому что там всегда имелся необходимый спортивный инвентарь. (5) Нам нравится читать книги об Индии, так как из них мы узнаем много интересного об истории этой древней и далекой страны и о жизни ее народа. (6) В Ленинграде часто (अक्सर)

[1] होटल ‘отель’

идут дожди, потому что он стоит на берегу моря и с моря дуют влажные ветры. (7) В связи с началом учебного года в институте состоялось общее собрание студентов и преподавателей. (8) Он не пришел, потому что был занят. (9) Так как студенты хорошо знали грамматику и слова нового урока, они правильно ответили на все вопросы. (10) Летом она поедет отдыхать в деревню, где живут ее родители. (11) Там, где раньше стояли леса, теперь строится новый город. (12) Весной мы с мамой поедем туда, где работает сейчас мой отец. (13) Я люблю проводить свой летний отпуск на берегу Черного моря, где целый день ярко сверкает солнце.

पाठ

भोजन

एक दिन शाम को रशीद सैर के लिए बाहर जाने को तैयार हुआ, लेकिन इतने में उसकी माँ ने उसे बुलाया और कहा :—बेटा, तुम बाहर जाना चाहते हो, न? पर इस से पहले क्या कुछ खाओ-पियोगे नहीं? ख़ाली पेट तो सैर करना अच्छा नहीं।

—खाऊँगा, क्यों नहीं—रशीद ने कहा—परंतु माँ, आज तुम ने क्या बनाया है?

—आज मैं ने भात, भेड़ का भुना गोश्त और दाल बनायी है।

—तुम ने आलू के साथ भुनी मछली क्यों नहीं बनायी? वह तो बहुत स्वादिष्ट और पौष्टिक होती है और मुझे बहुत पसंद है। अगर मछली हो तो बहुत अच्छा हो।

—तुझे भुनी मछली पसंद है, तेरे भाई को गोश्त का सालन और तेरी बहिन सालन खा नहीं सकती क्योंकि सालन में ज़्यादा मिर्च और दूसरे मसाले होते हैं। उसे सालन बहुत तेज़ लगता है और उसको तेज़ खाना खाने की आदत नहीं है। परंतु वह सोसेज और नीमजोश अंडे पसंद करती है। अब मैं क्या कर सकती हूँ? मैं हर एक के लिए तरह-तरह

की चीज़ें तो नहीं बना सकती। चलो, हाथ-मुँह धोओ और मेज़ पर रकाबियाँ, चम्मच, काँटे और छुरियाँ रखो। गिलास कहाँ रखते हो, तुम? उबले पानी की एक सुराही ले आओ।

खाना खाने के बाद रशीद बाहर गया। सड़क पर उसे कुछ मित्र मिल गये। बातों बातों में रशीद के एक दोस्त हमीद ने यह सुझाव रखा: "चलिये किसी रेस्तराँ में चलें और चाय पियें। गर्मी बहुत है और मुझे प्यास लगी है।" रशीद रेस्तराँ में चाय पीने का आदी नहीं था लेकिन उसके दूसरे दोस्त जगतसिंह को भूख लग गयी और हमीद भी काफ़ी भूखा था। रशीद उन्हें नाराज़ नहीं करना चाहता था। वह उन के साथ चला गया।

सामने ही एक रेस्तराँ की बड़ी इमारत थी पर मित्रों को वह बाहर से ही पसंद नहीं आया तथा उन्हों ने वहाँ जाना उचित नहीं समझा। वे कुछ दूर आगे चले और आख़िर सड़क के दूसरे किनारे पर "ताज" रेस्तराँ देखा। हमीद ने कहा कि यह नगर भर में सब से अच्छा रेस्तराँ है जिसे लगभग सभी लोग पसन्द करते हैं। वह अपने मज़ेदार खाने के लिए मशहूर है क्योंकि यहाँ का बावरची बहुत अच्छा है और बैरे भी। यहाँ के दाम काफ़ी उचित हैं और सेवा बहुत अच्छी होती है।

इस के बाद वे सभी बड़ी प्रसन्नता के साथ भीतर आये। कमरा बहुत बड़ा, रोशन और साफ़-सुथरा था। कमरे के एक कोने में एक छोटा सा बैंड धीमी आवाज़ में संगीत की कोई धुन बजाता था। वहाँ बहुत सी मेज़ें थीं। हर एक मेज़ के पास चार या छः कुर्सियाँ थीं। सब मेज़ें सफ़ेद रंग के साफ़ साफ़ मेज़पोशों से ढँकी थीं। मेज़ों पर ठंडे पानी की शीशे की सुराही, गिलास, नमक, मिर्च, राई और रोटी थी। तीन दोस्त एक मेज़ के पास बैठ गये जहाँ तीन कुर्सियाँ ख़ाली थीं। जगतसिंह ने आवाज़ दी:

– बैरा!

–हाँ, हुज़ूर।

–खाने की चीज़ों की फ़िहरिस्त दिखाना!

–एक मिनट, हुज़ूर, अभी लाता हूँ, यह लीजिये।

जगतसिंह ने उन्हें खाने की चीज़ों की फ़िहरिस्त पढ़ सुनायी और कहा:

–आज मैं ने दोपहर का खाना नहीं खाया, इसलिये मैं बहुत भूखा हूँ। क्या राय है युरोपीय खाना खायें या भारतीय?

–मेरे लिए टमाटर के शोरबे और दूसरे कोर्स के लिए भात के साथ गाय या बकरे के गोश्त के सालन की फ़रमाइश करो।–हमीद ने कहा।

–अच्छा, मैं तो पुलाव या खीर ले लूँगा तथा डिज़र्ट के लिए आइसक्रीम और काफ़ी भी। और तुम, रशीद?

–मैं ने तो घर पर पेट भर खाया है इसलिए मैं मज़े से दूध मिली चाय का एक प्याला पी लूँगा, बस।

जगतसिंह ने फ़रमाइश की। फिर मित्रों ने कुछ बातें कीं। हमीद ने जो हाल ही में सोवियत संघ से आया है जहाँ वह दोस्ती विश्वविद्यालय में पढ़ता था उन्हें बताया कि मास्को में बहुत से भोजनालय, काफ़ीहाउस और बुफ़े हैं। उन में बहुत से भोजनालय स्वयंसेवी हैं अर्थात् वहाँ बैरे नहीं होते जो आपकी सेवा करें। इसलिए वहाँ सब लोग ख़ास खिड़की के पास जाते हैं जहाँ पर खाने की चीज़ों की रकाबियाँ रहती हैं और इन में से जो चाहें लेते हैं। इस तरह आपका वक़्त बच जाता है। दोस्ती विश्वविद्यालय के भोजनालयों में भारतीय खाना भी मिलता है। बात यह है कि वहाँ के बावरचियों ने हिंदुस्तानी खाने की चीज़ों को तैयार करना सीख लिया है और अब अच्छा और मज़ेदार खाना पकाते हैं।

इतने में बैरा आ गया और खाना परोसने लगा:

—ग्रापका खाना तैयार है, हुज़ूर। यह ग्रापका शोरबा है, यह है सालन ग्रौर खीर। चाय ग्रभी लाऊँ क्या?

—हाँ, ले ग्राग्रो, लेकिन देखना कि वह गर्म हो!

हमीद के शोरबे में गोश्त काफ़ी सख़्त मालूम हुग्रा। उसने इसके छोटे छोटे टुकड़े बना दिये ग्रौर राई के साथ खाया। खीर तो ग्रच्छी थी लेकिन इस में नमक कुछ ज़्यादा था।

—यह ग्रापकी चाय है, हुज़ूर।

—ग्रच्छा। पर चीनी कम है।

—तो ग्राप चाय में ग्रौर चीनी डाल लीजिये।

—ग्रब ठीक है।

जब उन्हों ने खाना खा लिया तो जगतसिंह ने कहा:

—बैरे, बिल ले ग्राग्रो!

—लीजिये, दस रुपये पचहत्तर पैसे का है।

—यह लो ग्यारह रुपये। बाक़ी पैसे तुम रख लो।

—बहुत धन्यवाद। नमस्ते जी।

—नमस्ते।

नये शब्द

भोजन **б^hоджан** *м.* еда, пища; ~ **करना** *п.* есть, кушать

सैर **сайр** *ж.* поездка, прогулка, экскурсия

ख़ाली **хāлӣ** 1) пустой; 2) незанятый

पेट **пэṫ** *м.* живот, желудок

परंतु **паранту** но, однако, тем не менее, все же

भात **б^hāт** *м.* вареный рис, рисовая каша

भेड़ **б^hэṙ** *ж.* овца

भुनना **б^hуннā** *нп.* жариться, поджариваться

गोश्त **гошт** *м.* мясо

दाल **дāл** *ж.* 1) бобы, чечевица; 2) каша из бобов, чечевицы (*с пряностями*)

मछली **мач^hлӣ** *ж.* рыба

स्वादिष्ट **свāдишṫа** вкусный

पौष्टिक **паушṫик** питательный

सालन **сāлан** *м.* национальное блюдо с пряностями (*мясное или овощное*)

मिर्च **мирч** *ж.* перец

मसाला **масāлā** *м.* пряности, приправа

ग्रादत **āдат** *ж.* 1) обычай, обыкновение; 2) привычка

सोसेज **сосэдж** *м.* колбаса, сосиски

नीमजोश **нӣмджош** *зд.* всмятку

ग्रंडा **анḍā** *м.* яйцо

रकाबी **ракāбӣ** *ж.* тарелка, блюдо

चम्मच чаммач *м.* ложка

काँटा кā̃т̣ā *м.* вилка

छुरी ч^{h}урӣ *ж.* нож

गिलास гилāс *м.* стакан

उबलना убалнā *нп.* кипеть, бурлить

सुराही сурāhӣ *ж.* кувшин, графин

सुझाव судж^{h}āо *м.* предложение

रेस्तराँ рэстарā̃ *м. неизм.* ресторан

प्यास пйāс *ж.* жажда

आदी āдӣ привыкший, освоившийся

भूख б^{h}ӯк^h *ж.* 1) голод; 2) аппетит

भूखा б^{h}ӯк^{h}ā голодный

नाराज़ нāрāз недовольный (से *кем-л., чем-л.*); обиженный; ~ होना *нп.* быть недовольным; обижаться; ~ करना *п.* вызывать неудовольствие (को *чье-л.*); обижать, сердить, огорчать (को *кого-л.*).

उचित учит соответствующий, подходящий, надлежащий, уместный

आख़िर āхир 1. последний, конечный; **2.** наконец, в конце концов; **3.** *м.* край, конец

मज़ेदार мазэдāр 1) вкусный; 2) приятный

बावरची бāварчӣ *м.* повар

बैरा байрā *м.* официант

सेवा сэвā *ж.* 1) служба, обслуживание, уход; 2) услуга

प्रसन्नता прасаннатā *ж.* 1) довольство, удовлетворенность; 2) радость

बैंड байнд̣ *м.* оркестр

धीमा д^{h}ӣмā 1) тихий, медленный; 2) слабый, тихий (*о свете, голосе*)

आवाज़ āвāз *ж.* 1) голос; 2) звук, возглас

संगीत сангӣт *м.* музыка

धुन д^{h}ун *ж.* тон; мотив, мелодия

बजाना баджāнā *п.* 1) играть; 2) звонить, бить

मेज़पोश мэзпош *м.* скатерть

ढँकना д̣^{h}ā̃кнā 1. *нп.* покрываться, быть покрытым; **2.** *п.* покрывать

शीशा шӣшā *м.* 1) стекло; 2) зеркало

नमक намак *м.* соль

राई рāӣ *ж.* горчица

रोटी рот̣ӣ *ж.* хлеб

जहाँ джаhā̃ где, куда

फ़िहरिस्त фиhрист *ж.* 1) перечень, список; 2) каталог, указатель

दोपहर допаhар *ж.* полдень

राय рāй *ж.* взгляд, мнение

युरोपीय йуропӣйа европейский

शोरबा шорбā *м.* суп

कोर्स корс *м.* блюдо (*часть обеда, ужина и т. д.*)

गाय гāй *ж.* корова

बकरा бакрā *м.* козел

फ़रमाइश фармāиш *ж.* 1) приказание, распоряжение; 2) заказ

पुलाव пулāо *м.* плов

खीर к^{h}ӣр *ж.* рисовая каша (*на молоке*)

डिज़र्ट д̣изарт̣ *м.* десерт

आइसक्रीम āискрӣм *м.* мороженое

काफ़ी кāфӣ *ж.* кофе

मज़ा мазā *м.* 1) вкус; 2) радость; удовольствие, наслаждение

दूध дӯд^h *м.* молоко

प्याला пйāлā *м.* чашка, пиала

हाल hāл *м.* настоящее время

भोजनालय б^{h}оджанāлай *м.* столовая

काफ़ीहाउस кāфӣhāус *м.* кафе

बुफ़े буфэ *м.* буфет

स्वयंसेवी свайамсэвӣ находящийся на самообслуживании

अर्थात арт^{h}āт то есть, а именно

वक़्त вакт *м.* время

बचना бачнā *нп.* 1) спасаться (से *от кого-л., чего-л.*); 2) избегать (से *кого-л., чего-л.*), избавляться (से *от*

кого-л., чего-л.); 3) оставаться, быть сэкономленным, сбереженным

हिंदुस्तानी **hиндустāнӣ** 1. индийский; 2. *м.* индиец; 3. *ж.* [язык] хиндустани

पकाना **пакāнā** *п.* варить, печь, готовить

परोसना **паросна̄** *п.* подавать, накрывать на стол, угощать

ले आना **лэ āнā** *нп.* приносить, приводить, привозить; ввозить

टुकड़ा **ṫукṙā** *м.* 1) кусок; 2) клочок

चीनी **чӣнӣ** *ж.* сахар, сахарный песок

बाक़ी **бāкӣ** 1. остающийся, оставшийся, остальной; 2. *ж.* остаток

व्याकरण तथा शब्दावली सम्बन्धी टिप्पणियाँ

1. बाहर जाना 'выходить на улицу', सैर के लिए बाहर जाना 'выйти погулять'.

2. Частица न 'не', стоящая в конце вопросительного предложения, произносится с вопросительной интонацией и имеет значение 'не так ли', 'не правда ли', например: तुम यहाँ रहते हो, न ? 'Ты здесь живешь, не так ли?'.

3. Когда в предложении имеются два однородных сказуемых, выраженных глаголами в будущем времени, то характерное для будущего времени окончание गा в соответствующей форме часто ставится один раз — в последнем глаголе, например: इस से पहले क्या कुछ खाओ-पियोगे नहीं ? 'Ну, а перед этим [ты] ничего не поешь, не попьешь?'.

4. ख़ाली पेट 'натощак', 'на голодный желудок'.

5. सैर करना 1) 'прогуливаться', 'гулять'; 2) 'ездить' (की *куда-л.*), 'путешествовать' (की *где-л.*); 3) осматривать (की *что-л.*).

6. आदत होना 'иметь привычку' (की *какую-л.*, को *о ком-л.*).

7. उबला पानी 'кипяченая вода'.

8. बातों बातों में 'во время разговора, беседы'.

9. सुझाव रखना 'вносить предложение' (का *какое-л.*).

10. प्यास लगना 'испытывать жажду', 'хотеть пить' (को *о ком-л.*).

11. В языке хинди, как и в русском языке, косвенные дополнения могут иметь и отдельные прилагательные. Дополнения к прилагательному часто синтаксически связываются с ним при помощи

послелога का, форма которого зависит от рода и числа подлежащего в предложении, например: वह पैसे का भूखा है ‘Он жаден к деньгам’; मेरा भाई जल्दी उठने का आदी है ‘Мой брат привык вставать рано’; उन के बच्चे साथ खेलने के आदी हैं ‘Их дети привыкли играть вместе’; मेरी माँ चाय पीने की आदी नहीं थी ‘Моя мать не имела обыкновения пить чай’ (букв. ‘не была привыкшей пить чай’).

12. भूख लगना ‘чувствовать голод’, ‘хотеть есть’ (को *о ком-л.*).

13. बाहर से 1) ‘снаружи’, ‘извне’; 2) ‘с виду’, ‘внешне’.

14. Простые причастия прошедшего времени в функции присвязочного члена (именной части сказуемого) согласуются с подлежащим в роде и числе (в мужском роде). Причастия в этой функции выражают осуществленное в прошлом действие, которое может быть связано своими результатами с настоящим, прошедшим и будущим, на что указывает форма глагола-связки. Простые причастия прошедшего времени переходных глаголов в функции присвязочного члена имеют пассивное значение, например: सब मेज़ें मेज़पोशों से ढँकी हैं (ढँकी थीं, ढँकी होंगी) ‘Все столы накрыты (были накрыты, будут накрыты) скатертями’.

15. आवाज़ देना ‘подавать голос’, ‘кричать’.

16. खाने की चीज़ों की फ़िहरिस्त (सूची) ‘меню’.

17. पढ़ सुनाना ‘читать, зачитывать вслух’.

18. दोपहर का खाना ‘обед’.

19. क्या राय है? ‘как [ваше] мнение?’, ‘что [вы] думаете?’.

20. फ़रमाइश करना ‘заказывать’ (की *что-л.*).

21. दूध मिली चाय ‘чай с молоком’.

22. पेट भर ‘досыта’.

23. बातें करना ‘разговаривать’, ‘беседовать’ (से *с кем-л.*; की, के बारे में *о ком-л.*, *о чем-л.*).

24. हाल ही में, हाल में ही ‘только что’, ‘недавно’, ‘на днях’.

25. सेवा करना ‘служить’ (की *кому-л.*, *чему-л.*), ‘прислуживать’ (की *кому-л.*), ‘обслуживать’ (की *кого-л.*).

26. बात यह है कि ... 'дело в том, что ...' — один из типов сложноподчиненных предложений с придаточным сказуемым, вводимым союзом कि.

27. टुकड़े [टुकड़े] करना (बनाना) 'разбивать', 'разламывать на куски' (के *что-л.*).

28. बाक़ी पैसे तुम रख लो 'сдачу оставь себе'.

अभ्यास

1. पाठ को पढ़िये और उसका अनुवाद कीजिये।

2. निम्नलिखित सवालों का जवाब दीजिये।

१) जब रशीद ने बाहर जाना चाहा, माँ ने उससे क्या कहा?

२) रशीद की माँ ने उस दिन खाने के लिये क्या बनाया?

३) क्या आपको भुनी मछली पसंद है?

४) क्या आपको तेज़ खाना खाने की आदत है?

५) क्या आपको उबला या ठंडा पानी पीने की आदत है?

६) आज सुबह को आपने क्या खाया?

७) क्या आप पुलाव पसंद करते हैं?

८) आपके विचार में मास्को का कौनसा रेस्तराँ सब से अच्छा है?

९) क्या आपने कभी हिन्दुस्तानी खाना खाया है?

१०) क्या आपके इंस्टीट्यूट के भोजनालय में बैरे हैं?

११) क्या मास्को के रेस्तराँओं में अच्छी सेवा होती है?

१२) क्या आपके इंस्टीट्यूट में विद्यार्थियों का बैंड है?

१३) क्या आप संगीत सुनना पसंद करते हैं?

१४) क्या आपने कभी भारतीय संगीत सुना है? अगर सुना है तो क्या वह आपको पसंद आया?

१५) क्या हिमालय पहाड़ गर्मियों में भी बर्फ़ से ढँके होते हैं?

१६) क्या आप पियानो बजा सकते हैं?

१७) क्या आप सफ़ेद रोटी पसंद करते हैं या काली?

१८) 'ताज' नामक रेस्तराँ में तीन दोस्तों ने किन चीज़ों की फ़रमाइश की?

१९) क्या आप दूध मिली चाय पीना पसंद करते हैं?

२०) आइसक्रीम किन चीज़ों से बनती है?

२१) आपके इंस्टीट्यूट में बुफ़े है, न?

२२) आपके घर में कौन खाना पकाता है?

२३) स्वयंसेवी भोजनालयों में वक़्त क्यों बच जाता है?

२४) क्या आपको काफ़ी पसंद है?

२५) भोजनालय में आप डिज़र्ट के लिये मुख्यत: क्या लेते हैं?

२६) रेस्तराँ में लोग खाने की चीज़ों की फ़िहरिस्त क्यों माँगते हैं?

२७) क्या खीर हिन्दुस्तानी खाना है या युरोपीय?

२८) क्या हिन्दू लोग गोश्त खाते हैं?

२९) आप दिन में कितनी बार खाना खाने के आदी हैं?

३०) आपको कौनसा शोरबा ज़्यादा अच्छा लगता है गोश्त का या सब्ज़ी का?

3. रूसी में अनुवाद कीजिये।

१) रविवार को हम शहर की सैर करने गये। देर तक सैर करने पर हमें भूख लगी और हमने किसी न किसी स्वयंसेवी भोजनालय की तलाश करना शुरू किया। जल्दी ही हमने ऐसा भोजनालय देख लिया। वह सड़क के नुक्कड़ पर था। हम अंदर आये और ख़ाली मेज़ें देखने लगे। भोजनालय में बहुत बड़ी भीड़ थी, क्योंकि दोपहर के खाने का वक़्त था। सब लोग जल्दी ही अपना खाना ख़त्म करना चाहते थे। हम समझ गये कि यहाँ भोजन करना मुश्किल होगा। किसी ने सुझाव रखा कि हम किसी और भोजनालय की तलाश करें। सुझाव हमें काफ़ी उचित लगा और हम

बाहर निकले। आगे जाने पर हमें एक रेस्तराँ मिला। रेस्तराँ के दाम भोजनालय से कुछ महँगे होते हैं परंतु हम बहुत भूखे थे, इसलिये हमने किसी और भोजनालय की तलाश करना नहीं चाहा। रेस्तराँ में भी काफ़ी भीड़ थी लेकिन उतनी बड़ी नहीं। कुछ देर के बाद हम बैठ सके और खाने की फ़रमाइश की। बैरा हमें शोरबा, भुना गोश्त और डिज़र्ट के लिये काफ़ी लाया। खाना खाने के बाद हमने बिल माँगा। बैरा बिल लाया और हमने उसको चुका दिया।

२) पिछले साल सोवियत विद्यार्थियों के एक दल ने भारत का सफ़र किया। उन्हों ने दिल्ली, बम्बई, कलकत्ता आदि शहर देखे। सभी शहरों में उन्हें किसी न किसी हिन्दुस्तानी परिवार के यहाँ जाने और उस में रहने का मौक़ा मिला। इस तरह वे न सिर्फ़ होटल में बल्कि हिंदुस्तानियों के घरों में भी हिन्दुस्तानी खाना खाते थे। हिन्दुस्तानी खाना युरोपीय खाने से काफ़ी भिन्न है। सब से पहले उसमें ज़्यादा मिर्च और दूसरे मसाले होते हैं। युरोपीय लोग इस तरह का खाना खाने के आदी नहीं हैं क्योंकि उनको तेज़ खाना खाने की आदत नहीं है। परन्तु हमारे विद्यार्थियों ने ऐसा ही खाना खाना चाहा। दिल्ली में वे एक दिन विश्वविद्यालय के एक अध्यापक के यहाँ गये। उनकी पत्नी ने भात, सब्ज़ी का सालन और दाल पकायी। पहली बार ऐसा खाना और ख़ास तौर पर दाल उन्हें अच्छी नहीं लगी। परन्तु बाद में वे इन चीज़ों के इतने आदी हो गये कि सिर्फ़ हिन्दुस्तानी खाना खाते थे। सुबह सवेरे सभी भारतीयों की तरह वे दूध मिली चाय पीते थे और फिर सैर के लिये बाहर जाते थे। वापस आने पर वे भात और दाल खाते थे। इनके साथ वे बहुत सी सब्ज़ी खाते थे। खाना बहुत तेज़ था, इसलिये खाते वक़्त वे सब बहुत पानी पीते थे। वे गोश्त बिलकुल नहीं खाते क्योंकि आम तौर पर बहुत से हिन्दुओं को गोश्त खाने की आदत नहीं है। भारत में मुख्यतः

मुसलमान[2] लोग, क्रिश्चियन[3] लोग तथा सिख[4] लोग गोश्त खाते हैं। परन्तु भारतीय खाने में गोश्त कम होने पर भी वह बहुत स्वादिष्ट और पौष्टिक होता है। सख़्त गर्मी में गोश्त खाना स्वास्थ्य के लिये अच्छा नहीं होता।

दोपहर को विद्यार्थी टमाटर का शोरबा, दाल, खीर और डिज़र्ट के लिये फल खाते थे। शामको वे भुनी रोटी के साथ दूध पीते थे। भारत के लोग कहते हैं कि ख़ाली पेट सोना बहुत लाभदायक होता है। इसलिये शामको विद्यार्थी लगभग कुछ नहीं खाते, कभी कभी थोड़ा सा दूध पीते थे। मास्को लौटने पर विद्यार्थियों ने भारतीय लोगों की आदतों के बारे में बहुत कुछ सुनाया।

३) भारत में ऐसे सख़्त हिन्दू हैं जो न सिर्फ़ गोश्त बल्कि मछली और अंडे भी नहीं खाते। वे दूध भी नहीं पीते। ये लोग चावल, दाल और सब्ज़ी खाते हैं तथा प्यास लगने पर ठंडा पानी पीते हैं। भारत के लोग पुराने समय से हाथों से खाना खाना पसंद करते हैं। अब भी बहुत से लोग ख़ास तौर पर गाँवों के लोग हाथों से खाना खाते हैं। वे काँटे या छुरियाँ काम में नहीं लाते।

४) भारत के आम बाज़ारों में गोश्त नहीं बिकता। वह ख़ास बाज़ारों में बिकता है। उसे मुसलमान लोग बेचते हैं या क्रिश्चियन लोग। मछली भी ख़ास बाज़ारों में बिकती है। भारत की मछलियाँ बहुत मज़ेदार होती हैं। दूध और अंडे हर जगह मिलते हैं। चाँदनी चौक पर कई बड़ी दुकानें हैं जिनमें दूध, दूध की चीज़ें और अंडे बिकते हैं।

५) कनाट प्लैस में एक बड़ी बरतन की दुकान है। उसमें सभी क़िस्म के बरतन बिकते हैं। तरह-तरह की रकाबियाँ, गिलास, प्याले, सुराहियाँ। वहाँ से आप चम्मच,

---

[2] मुसलमान 'мусульманин'.

[3] क्रिश्चियन 'христианин'.

[4] सिख 'сикх'.

काँटे तथा छुरियाँ ख़रीद सकते हैं। मेरे एक दोस्त ने इस दुकान से छः सुंदर जापानी[5] प्याले ख़रीद लिये हैं। मैं ने भी वहाँ से काफ़ी का एक सेट ख़रीदा है। सेट के हर एक प्याले का रंग अलग अलग है। हर एक प्याले पर भिन्न-भिन्न चित्र हैं। भारत की सुराहियाँ भी बहुत सुंदर होती हैं। वे विभिन्न क़िस्म और रंग की होती हैं।

६) (१) भारतीय संगीत युरोपीय संगीत से बहुत भिन्न है। (२) हिमालय पहाड़ की ऊँची चोटियाँ गर्मियों में भी बर्फ़ से ढँकी होती हैं। (३) माँ जी, शोरबे में कम नमक है, क्या मैं और नमक डाल दूँ? (४) अरे, बैरे, एक गिलास उबला पानी लाना! (५) मैं आपकी क्या सेवा करूँ?– बैरे ने पूछा। (६) स्वयंसेवी भोजनालयों में बैरे नहीं होते और लोग ख़ुद अपनी सेवा करते हैं। इससे काफ़ी वक़्त बच जाता है। आप ख़ास खिड़की के पास जाते हैं और जो खाना चाहें ले लेते हैं। आपको खाने की फ़िहरिस्त में देखने और 'यह क्या है, वह क्या है' पूछने की ज़रूरत नहीं होती। पहले और दूसरे कोर्स का खाना आपके सामने साफ़ नज़र आता है। आइये और ले जाइये। (७) इस काफ़ीहाउस में बहुत अच्छी काफ़ी होती है। कुछ लोग 'ब्लेक काफ़ी' पीना पसंद करते हैं, कुछ लोग दूध मिली काफ़ी। काफ़ी के साथ आप आइसक्रीम भी ले सकते हैं। (८) मैं इस सवाल पर आपकी राय जानना चाहता हूँ।–लेकिन इसपर मेरी कोई ख़ास राय नहीं है। (९) बेटा, मुझे रोटी का एक टुकड़ा दो। (१०) मज़दूर ने पत्थर के टुकड़े-टुकड़े कर दिये। (११) यह गाय बहुत सा दूध देती है। (१२) आज माँ ने दो किलोग्राम भेड़ का गोश्त ख़रीद लिया। (१३) मुझे सख़्त उबले अंडे पसंद नहीं हैं, मेरे लिये नीमजोश अंडे लाना। (१४) खाने से पहले सोसेज

---

[5] जापानी 'японский'.

पाँच-दस मिनट के लिए उबलते पानी में डालना ज़रूरी है। (१५) हमारे लिये बड़ी प्रसन्नता की बात है कि आप मास्को आये हैं। (१६) हमारे इंस्टीट्यूट में विद्यार्थियों का एक बहुत अच्छा बैंड है। मैं इस बैंड में पियानो बजाता हूँ। (१७) "बेटा, ओ बेटा!" पास के कमरे से पिता जी ने आवाज़ दी है। (१८) वह सख़्त बीमार था इसलिये धीमी-धीमी आवाज़ में ही बोल सकता था। (१९) उचित होगा कि सब लोग ठीक वक़्त पर आवें। (२०) आख़िर घंटी बज गयी है और पाठ ख़त्म हो गया है।

4. निम्नलिखित सवालों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये और उनका जवाब दीजिये।

(1) Нравятся ли вам индийские кушанья? (2) Какое блюдо из них вам больше всего нравится? (3) Умеете вы готовить плов? (4) Слышали вы когда-нибудь индийскую музыку? (5) Какие яйца вам больше нравятся, вкрутую (सख़्त) или всмятку? (6) Любите ли вы жареную рыбу? (7) Вы хотите есть? (8) Какая столовая в вашем институте? (9) Что сегодня вы возьмете на третье? (10) Что вы хотите заказать себе на обед? (11) Любите ли вы чай с молоком? (12) Кто готовит обед в вашей семье?

5. निम्नलिखित शब्द-समुदायों और वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

भुनी मछली; तेज़ खाना; बातों बातों में; मज़ेदार खाने के लिये मशहूर होना; धीमी आवाज़ में बोलना; शीशे का बर्तन; भेड़ का गोश्त; गाय का गोश्त; पेट भर खाना; वक़्त ख़र्च करना; चाय में शक्कर कम है; नीमजोश अंडा; ख़ाली पेट; मुझे भूख लगी है।

6. निम्नलिखित वाक्यों तथा शब्द-समुदायों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Где остальные люди?; нарезать мясо; накрывать на стол; готовить еду; столовая самообслуживания; берите, что хотите; это экономит ваше время; стакан молока; я хочу пить; подайте, пожалуйста, меню; дело в том, что...; белая скатерть; выходить на улицу; кипяченая вода; чай с молоком; говорить тихо; считать уместным.

7. हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

I. (1) После обеда я выпил бы кофе. (2) Я бы съел хороший обед. (3) Выпьем по стакану молока? (4) Вы можете заказать все, что захотите. (5) Можно подавать мороженое? (6) А не пойти ли нам сегодня в театр? (7) Сестра предложила пойти погулять в парк. (8) Необходимо, чтобы в школьных столовых всегда были свежие фрукты и овощи, а также разнообразные молочные продукты, которые так полезны детям. (9) Скажи официанту, чтобы он принес счет. (10) Если завтра не будет дождя, мы сразу после завтрака отправимся на прогулку. (11) В СССР нет такого города, где бы не было библиотеки. (12) Мы хотим, чтобы ты закончил свою работу к субботе.

II. (1) Мы нашли в лесу речушку, где водится много рыбы. (2) Подайте мне, пожалуйста, тарелку картофельного супа, жареную баранину и кофе с молоком. (3) Деревня, где мы жили в то время, стояла на самом берегу реки.

III. (1) Я не сделал перевод, потому что был болен. (2) Он не прочитал эту книгу, так как был очень занят. (3) Мы потому пошли в ресторан, что наша столовая была закрыта.

8. संज्ञाओं और विशेषणों की यथासम्भव जोड़ियाँ लिखिये।

ख़ाली	शोरबा
नीमजोश	जगह
उबला	सुराही
शीशे का	अंडा
उचित	सुझाव
धीमी	पानी
मज़ेदार	आदमी
भूखा	भोजनालय
स्वयंसेवी	आवाज़
पौष्टिक	भोजन

9. रूसी में अनुवाद कीजिये और मोटे टाइप में छपे शब्द-समुदायों को याद कीजिये।

(१) मास्को के चिड़ियाघर[6] में गर्म देशों के जानवर मास्को

[6] चिड़ियाघर 'зоопарк'.

की **आबोहवा के आदी** हो गये हैं। (२) मैं **तेज़ खाना खाने का आदी** नहीं हूँ। (३) मेरी दादी सुबह को दूध मिली **काफ़ी पीने की आदी** थीं। (४) उसको सोने से पहले एक गिलास **दूध पीने की आदत पड़ गयी है**। (५) बहुत से हिन्दुओं को कोई भी **गोश्त खाने की आदत नहीं**। (६) उसने सिनेमा **जाने का सुझाव रखा**। (७) उसने **सुझाव रखा है कि चलें, सिनेमा देखें**। (८) मेरे दोस्त ने भुनी मछली **लेने का सुझाव रखा**। (९) मेरे दोस्त ने **सुझाव रखा है कि हम भुनी मछली लें**। (१०) दिल्ली में आये यात्रियों ने **शहर की सैर की**। (११) हम मस्क्वा **नदी की सैर करना चाहते हैं**। (१२) मैं **आपकी क्या सेवा कर सकता हूँ**? (१३) देश और उसके **लोगों की सेवा** सब से महत्त्वपूर्ण सेवा है। (१४) मैं **आपकी सेवा में उपस्थित** हूँ। (१५) **हाल ही में** वह यहाँ काम करने आया है। (१६) **थोड़ी देर के बाद** वह यहाँ से जानेवाला है। (१७) यहाँ आप **जो कुछ भी चाहें** ख़रीद सकते हैं। (१८) वह **जो चाहे** करे। (१९) मुझे **एक टुकड़ा रोटी (काग़ज़, कपड़ा)** दीजिये। (२०) इस बड़े **पत्थर के टुकड़े-टुकड़े करना** ज़रूरी है।

10. ख़ाली जगहों में आवश्यक शब्द लिखिये।

(१) हमें दो ... चाय दीजिये। (२) हिन्दुस्तानी खाने की चीज़ों में बहुत सी ... होती है। (३) मेरे लिये एक गिलास ... पानी ले आइये। (४) दूध ... और ... चीज़ है। बच्चे ... पीना बहुत पसंद करते हैं। (५) इस नदी में तरह-तरह की ... मिलती हैं। (६) यह ... उबले पानी से भर देना। (७) ... दो क़िस्म का होता है, गोश्त का या सब्ज़ी का। (८) आज का शोरबा मज़ेदार नहीं है क्योंकि उसमें कोई भी ... नहीं है। (९) कज़ाख़ और उज़बेक़ लोग भेड़ का ... बहुत खाते हैं। (१०) भारतीयों को तेज़ खाना खाने की ... है। (११) मुझे बड़ी ... लगी है, सुबह से कुछ नहीं खाया। (१२) रेगिस्तानों में सदा गर्मी होती है और

लोगों को बड़ी ... लगती है। (१३) इस रेस्तराँ का ... बहुत मज़ेदार खाना तैयार करता है। (१४) चैकोव्स्की का ... दुनिया भर में मशहूर है। (१५) मेज़ नये साफ़ ... से ढँकी थी। (१६) पुलाव में ... ज़्यादा है, इसलिये इसमें कोई मज़ा नहीं है। (१७) एवरेस्ट की चोटी सदा बर्फ़ से ... है। (१८) ... ट्राम नज़र ग्रायी है। (१९) बैरे, हमें खाने की ... दिखाग्रो। (२०) यह भोजनालय ... है, यहाँ ... नहीं होते जो ग्रापकी ... करें। (२१) स्वयंसेवी भोजनालय में खाना खाने से काफ़ी ... बच जाता है। (२२) ग्राप के घर में कौन खाना ... है? (२३) दूसरे ... के लिये मैं खीर ले लूँगा। (२४) साहब, ... के लिये क्या खाएँगे?— ग्राइसक्रीम लाइये। (२५) इस सुझाव पर ग्रापकी ... क्या है? (२६) पहले कोर्स के लिये हम ग्रालू का ... लेंगे।

11. हिन्दी में ग्रनुवाद कीजिये।

I. В нашем институте есть большая столовая самообслуживания. С часу до двух в институте перерыв на обед. Обедают все: студенты и преподаватели. Вот к окошку подходят две девушки, Маша (माशा) и Вера (वेरा). «Я очень хочу есть. Что сегодня на обед?» — спрашивает Маша. «Вот меню. Бери, что хочешь», — отвечает Вера. Девушки берут суп, жаркое с овощами и кофе на третье. Они платят деньги и занимают свободный столик. Столик покрыт белой скатертью, на нем стоит хлеб, соль, перец и горчица. Девушки ставят на стол тарелки, кладут ложки, вилки, ножи. Вера берет графин и наливает в стакан воду. «Вера, зачем ты пьешь воду перед едой?» — спрашивает Маша. «Я очень хочу пить». Девушки едят суп, мясо, овощи, пьют кофе. Обед окончен.

II. Мой друг очень любит музыку. Он сам довольно хорошо играет на фортепьяно. Недавно студенты нашего института создали оркестр. Мой друг играет в этом оркестре на фортепьяно. Оркестр исполняет русскую, советскую и зарубежную музыку. За короткий срок оркестр приобрел большую популярность среди студентов нашего города. Сейчас оркестр готовится к поездке в Ленинград.

III. Вечером мы долго гуляли по городу, а потом зашли в кафе, сели за столик и заказали мороженое и по чашке кофе. В

кафе тихо играл небольшой оркестр. Мы сидели в удобных креслах, ели мороженое, пили кофе и слушали музыку. В тот вечер мы очень хорошо отдохнули.

IV. (1) Индийцы кладут в пищу много перца. (2) Индийцы приготовляют много разнообразных блюд из гороха. (3) Давайте сядем за тот стол в углу, возле окна. (4) Я бы с удовольствием съел кусок жареного мяса. (5) Как вкусна уха на берегу реки! (6) Мы с удовольствием выпили бы по чашке кофе. (7) Где вы купили мандарины? — У нас в буфете. (8) В нашей группе осталось всего три студента, остальные уехали в Индию на практику (अभ्यास करने के लिए). (9) Дайте мне список студентов, уезжающих на экскурсию в Ленинград. (10) Молоко — очень питательный и вкусный продукт. Его хорошо пить натощак. (11) Наконец-то вы пришли!

12. रूसी में अनुवाद कीजिये।

मास्को के कुछ चित्र

(अनुकूलित[7])

लेखक[8] यशपाल जैन

१) लाल चौक के पूर्व में दो बड़ी इमारतें हैं। एक में सरकारी दफ़्तर है, दूसरी में रूस की सब से बड़ी दुकान 'गुम' है, अर्थात् सब प्रकार की चीज़ों की सरकारी दुकान। यह दुकान क्या, अच्छा बाज़ार है। यहाँ सारी चीज़ें एक ही इमारत में मिल जाती हैं। यह दुकान कई मंज़िलों की है। लगभग चार हज़ार लोग इस में काम करते हैं।

२) मास्को के केंद्रीय भाग में लेनिन पुस्तकालय है, वह १८६२ में क़ायम हुआ। संसार की १६० भाषाओं की लगभग २ करोड़ पुस्तकें उसमें हैं। कई मंज़िलों की इमारत है। पुस्तकें पढ़ने के लिये १८ हॉल[9] हैं जिनमें आरामदेह कुर्सियों के सिवा हवा आने आदि की भी उचित व्यवस्था है। एक

---

[7] अनुकूलित 'адаптированный'.

[8] लेखक 'писатель'.

[9] हॉल 'зал'.

साथ २५०० लोग पुस्तकें पढ़ सकते हैं। विभिन्न देशों से बहुत से समाचारपत्र भी वहाँ आते हैं।

३) मास्को विश्वविद्यालय मास्को की सब से ऊँची तथा शानदार इमारत है। लेनिन पहाड़ पर उसका निर्माण १ सितंबर १९५३ को हुआ। नगर के केंद्र से दूर वह विश्वविद्यालय उस स्थान में स्थित है जो स्वास्थ्य के लिये बड़ा लाभदायक है। विश्वविद्यालय की इमारत ३१ मंज़िलों की है। उसकी ऊँचाई २४० मीटर है। ऊपर ज़ाने के लिये लिफ़्ट लगा है। शिक्षा के साथ ही छात्रालय, खेल-कूद, आराम, संग्रहालय, आदि की व्यवस्था भी इस इमारत के भीतर है। मास्को नदी के किनारे पर होने के कारण उसकी सुंदरता और बढ़ जाती है। रूसमें ३६ विश्वविद्यालय हैं और ७५० इंस्टीट्यूट हैं, लेकिन संसार के विश्वविद्यालयों में प्रमुख स्थान इस विश्वविद्यालय का ही है। उसमें १३ फ़ेकल्टियाँ[10] हैं। २३ हज़ार विद्यार्थी हैं। उसके पुस्तकालय में १० लाख से अधिक पुस्तकें हैं।

इमारत की दीवारों पर मशहूर रूसी और सोवियत लोगों के चित्र लटक रहे हैं। विद्यार्थियों का अपना थियेटर है। छात्रालय में लगभग दस हज़ार लड़के-लड़कियाँ रहते हैं। संग्रहालय विश्वविद्यालय की सब से ऊपरी मंज़िल में है। वहाँ से मास्को नगर की तसवीर बड़ी अच्छी लगती है।

13. इस कहानी का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

В магазине

В Москве много продовольственных магазинов. И на нашей улице есть два больших красивых магазина. В этих магазинах постоянно много покупателей.

Вера Ивановна тоже всегда ходит в эти магазины. Вот она входит в один из них. В магазине несколько отделов (विभाग *м.*).

---

[10] फ़ेकल्टी ‘факультет’.

Налево от входа продают мясо, рыбу и другие продукты. Направо от входа продают колбасы, фрукты, овощи.

За прилавками стоят продавцы. На прилавках под стеклом лежат образцы товаров. Висят ярлычки (लेबिल *м.*) с ценами. Все видят, сколько стоит товар.

Вера Ивановна подходит к прилавку, где продается колбаса. Здесь уже стоит несколько покупателей. Один покупает триста граммов колбасы, другой — двести. Вера Ивановна тоже покупает колбасу. Потом она идет за мясом и покупает килограмм говядины и килограмм баранины. В молочном отделе Вера Ивановна покупает молоко и десяток яиц.

В рыбном отделе Вера Ивановна просит взвесить два килограмма рыбы. Потом она берет сахар и бананы. Она платит деньги, выходит из магазина и отправляется домой.

Магазин самообслуживания на нашей улице открылся недавно. Все товары открыто лежат на прилавках, а продавцов нет. Покупатели ходят по магазину и берут те продукты, которые им нужны. Стоимость продуктов они оплачивают при выходе.

14. मोटे टाइप में छपे शब्दों और शब्द-समुदायों के लिये प्रश्न बनाइये।

(१) मेरे लिए **सब्ज़ी का** सालन लाओ। (२) पुलाव **मज़ेदार** खाना है। (३) सुराही **पानी से** भरना ज़रूरी है। (४) हम **सैर** के लिए बाहर गये। (५) सोने से पहले **पेट भर खाना** अच्छा नहीं है। (६) हम **प्रसन्नता के साथ** उनसे मिलने गये। (७) 'भाई, मदद करो' — उसने **धीमी आवाज़ में** पुकारा। (८) गोश्त **राई** के साथ खाना अच्छा है। (९) मेज़ **मेज़पोश से** ढँकी है। (१०) बैरे, हमें **खाने की चीज़ों की** फ़िहरिस्त दिखाना। (११) मुझे टमाटर का शोरबा लाना, वह कल मुझे **अच्छा** लगा। (१२) उन्हें **काग़ज़** के दो टुकड़े दीजिये। (१३) मैं ने अभी **दोपहर का** खाना नहीं खाया, इसलिये मुझे भूख लगी है। (१४) स्वयंसेवी भोजनालय में **वक़्त** बच जाता है। (१५) **इस सवाल** पर उसकी कोई अपनी राय नहीं है।

15. निम्नलिखित संज्ञाओं के साथ जितने विशेषण प्रयुक्त[11] हो सकते हैं उन सब को लिखिये।

उदाहरणार्थ[12], अच्छा, बुरा, बड़ा, छोटा, साफ़-सुथरा, गर्म, ठंडा, बढ़िया, रोशन, ख़ाली, आरामदेह, रिहायशी कमरा।

सवाल, नगर, फल, सड़क, पेड़, पुस्तक, पानी, देश, दिन, जवाब।

16. अपने इंस्टीट्यूट के भोजनालय के बारे में एक कहानी लिखिये।

17. निम्नलिखित बातचीत का अनुवाद कीजिये।

—क्या आपने नाश्ता कर लिया है?

—अभी तक नहीं।

—आइये, हम नाश्ता करें।

—ख़ुशी से। मुझे बहुत भूख लगी है।

—चलिये, खाने के कमरे में चलें।

—क्या वह मेज़ ख़ाली है?

—हाँ, साहब, ख़ाली है।

—चलें, इस मेज़ पर बैठें।

—यहाँ कौन फ़रमाइश लेता है?

—मैं हूँ, साहब।

—खाने की चीज़ों की फ़िहरिस्त लाना।

—यह लीजिये।

—गुप्त जी, आप गोश्त खाते हैं?

—नहीं भाई, हम गोश्त बिलकुल नहीं खाते।

—बैरे, हमारी फ़रमाइश अलग अलग होगी। गुप्त जी, पहले आप।

—अच्छा, लिखना: भात, दाल, भुनी रोटियाँ, दो नीमजोश अंडे। बाद में दूध मिली चाय, बस।

—ठीक है, साहब।

---

11 प्रयुक्त 'употребленный'.

12 उदाहरणार्थ 'например'.

—मेरी फ़रमाइश भी लिखो। भुनी मछली, गोश्त का सालन, दो गिलास काफ़ी और दाल भी लाना। लेकिन देखना कि ज़्यादा नमक न हो।

—बहुत अच्छा, साहब, अभी लाता हूँ आपका खाना।

* * *

—हैलो, मिस्टर इवानोव! आप यहाँ कैसे हैं? कितनी ख़ुशी की बात है!

—नमस्ते जी, कहिये, क्या हाल है आपका?

—आपकी दुआ से सब ठीक है। कब आये हैं?

—तीन दिन पहले।

—क्या आप रेस्तराँ जा रहे हैं? मैं भी वहाँ जाता हूँ। अगर चाहें तो दाल-रोटी साथ खाएँगे।

—ख़ुशी से। कहाँ जाएँ?

—'ताज' में। उसमें बहुत अच्छा खाना बनता है। और वह बिलकुल नज़दीक है, इस नुक्कड़ पर। चलें।

—नमस्ते साहब, यहाँ इस मेज़ के पास बैठिये। आपकी क्या सेवा करूँ?

—सब से पहले खाने की फ़िहरिस्त दिखाना। इवानोव साहब, क्या खाना मँगायें?

—सारा भोजन अपनी मर्ज़ी के अनुसार मँगाइये क्योंकि मुझे यहाँ के खाने के बारे में कम मालूम है।

—अच्छा जी। भाई, हमारे लिये टमाटर का शोरबा लाना, इसके बाद मछली, लेकिन बावरची को कहना कि वह इसमें काफ़ी मसाले न डाले। मछली के साथ भुना आलू भी लाना। फिर गोश्त की क्या चीज़ें हैं यहाँ?

—बकरे के गोश्त का सालन, भेड़ के गोश्त का पुलाव, गाय का भुना गोश्त भी है।

—मैं पुलाव सब से ज़्यादा पसंद करता हूँ।

—एक पुलाव लाना और मेरे लिये सब्ज़ी। गर्मियों में मैं गोश्त बहुत कम खाता हूँ।

—हमारा रेस्तराँ आइसक्रीम के लिये मशहूर है।

—तुम्हारी बात ही ठीक है। दो आइसक्रीम लाना और आख़िर में काफ़ी।

—मेरे लिये चाय लाना। मज़ा सिर्फ़ अच्छी चाय में है।

—बहुत अच्छा साहब, अभी लाता हूँ।

—भाई, एक और छुरी लाना।

—बहुत अच्छा।

(खाने के बाद)

—बिल ले आओ।

—लीजिये, दस रुपये बावन पैसे का है।

—यह लो, ग्यारह रुपये। बाक़ी पैसे तुम ही ले लो।

—शुक्रिया, साहब, कभी फिर आइये।

18. निम्नलिखित संख्याओं को हिन्दी में लिखिये।

25 634 845; 106 972 381; 948 796 403; 655 648 950; 33 787 902; 75 913 666; 899 358 778; 202 532 938; 609 307 909; 99 999 999।

19. निम्नलिखित संख्याओं को रूसी में लिखिये।

१२ करोड़ ५० लाख ३३ हज़ार; ५ करोड़ २६ लाख तीन हज़ार ६८७; १०२५ करोड़; १० अरब २० करोड़ ६० लाख ८८ हज़ार; १६ अरब ५० करोड़ ९९ लाख ८९ हज़ार ६३९।

УРОК XII

ГРАММАТИКА

ГЛАГОЛ

ПРЕДПРОШЕДШЕЕ ВРЕМЯ

ОБРАЗОВАНИЕ ПРЕДПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ

Предпрошедшее время так же, как и перфект, является формой сложной, аналитической. Оно образуется сочетанием простого причастия прошедшего времени спрягаемого (основного) глагола с простой формой прошедшего несовершенного времени глагола होना 'быть', например: वह पहले ही यहाँ आया था 'Он раньше (заранее) сюда пришел'.

СПРЯЖЕНИЕ НЕПЕРЕХОДНОГО ГЛАГОЛА निकलना 'ВЫХОДИТЬ'

Субъектная конструкция

В субъектной конструкции в формах предпрошедшего времени причастие и вспомогательный глагол изменяются по родам и числам; в женском роде причастие имеет единую форму для обоих чисел.

Мужской род

Ед. число	Мн. число
मैं निकला था	हम निकले थे
तू निकला था	तुम निकले थे
	आप निकले थे
यह, वह निकला था	ये, वे निकले थे

Женский род

Ед. число	Мн. число
मैं निकली थी	हम निकली थीं
तू निकली थी	तुम निकली थीं
	आप निकली थीं
यह, वह निकली थी	ये, वे निकली थीं

Переходные глаголы в субъектной конструкции не употребляются. Они выступают в объектной или нейтральной конструкции, например (объектная конструкция): उसने यह किताब पढ़ी थी ‘Он читал эту книгу’; (нейтральная конструкция): मैंने इस आदमी को देखा था ‘Я видел этого человека’.

СПРЯЖЕНИЕ ПЕРЕХОДНОГО ГЛАГОЛА पढ़ना ‘ЧИТАТЬ’

Объектная конструкция

В объектной конструкции в формах предпрошедшего времени причастие и вспомогательный глагол согласуются с прямым дополнением в роде и числе. В женском роде формы причастий единственного и множественного числа совпадают.

Мужской род

Единственное и множественное число

मैं ने पत्र (दो पत्र) पढ़ा था (पढ़े थे)	‘я прочитал(а) письмо (два письма)’
तू ने पत्र (दो पत्र) पढ़ा था (पढ़े थे)	‘ты прочитал(а) письмо (два письма)’
इस ने, उस ने पत्र (दो पत्र) पढ़ा था (पढ़े थे)	‘он (она) прочитал(а) письмо (два письма)’

Женский род

Единственное и множественное число

हम ने किताब (दो किताबें) पढ़ी थी (पढ़ी थीं)	‘мы прочитали книгу (две книги)’
तुम ने किताब (दो किताबें) पढ़ी थी (पढ़ी थीं)	‘вы прочитали книгу (две книги)’
आप ने किताब (दो किताबें) पढ़ी थी (पढ़ी थीं)	‘Вы прочитали книгу (две книги)’
इन्हों ने, उन्हों ने किताब (दो किताबें) पढ़ी थी (पढ़ी थीं)	‘они прочитали книгу (две книги)’

Нейтральная конструкция

В нейтральной конструкции и причастие и вспомогательный глагол выступают в форме мужского рода единственного числа.

Мужской и женский род

Единственное и множественное число

मैं ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को पढ़ा था	'я письмо (два письма) прочитал(а)'
तू ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को पढ़ा था	'ты письмо (два письма) прочитал(а)'
इस ने, उस ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को पढ़ा था	'он (она) письмо (два письма) прочитал(а)'
हम ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को पढ़ा था	'мы письмо (два письма) прочитали'
तुम ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को पढ़ा था	'вы письмо (два письма) прочитали'
आप ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को पढ़ा था	'Вы письмо (два письма) прочитали'
इन्हों ने, उन्हों ने पत्र (चिट्ठी, दो पत्रों, दो चिट्ठियों) को पढ़ा था	'Они письмо (два письма) прочитали'

ЗНАЧЕНИЕ ПРЕДПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ

По своему значению эта форма времени является относительной. Она используется:

1. Для обозначения действия, совершившегося либо ранее другого прошедшего действия, либо до определенного момента в прошлом, который может быть обозначен и не обозначен (например, к пяти часам, к понедельнику, к концу года, до моего прихода): हम घूमने के लिये बाहर गये क्योंकि बारिश बन्द हो गयी थी 'Мы пошли гулять, так как дождь перестал'; पाँच बजे तक उसने अपना काम ख़त्म किया था 'К пяти часам он закончил свою работу'; मेरे पहुँचने से पहले ही वह चला गया था 'Он ушел еще до моего прихода'

Более позднее действие обычно обозначается прошедшим совершенным временем глагола-сказуемого, например: जब वह आयी हम ने चिट्ठियाँ लिखी थीं ‘Когда она пришла, мы письма [уже] написали’; मैं घर से निकला ही था कि वे आये ‘Я только вышел из дома, как они пришли’.

2. Для обозначения действия, которое еще не успело совершиться до осуществления другого прошедшего действия. В этом случае при формах предпрошедшего времени имеется отрицательная частица, например: अभी हम पहुँचे न थे कि वे चले गये ‘Мы еще не успели прибыть, как они ушли’.

3. Для обозначения законченных действий, совершившихся в [отдаленном] прошлом и непосредственно не предшествовавших никаким другим действиям, например: अक्तूबर समाजवादी क्रांति १९१७ में हुई थी ‘Октябрьская социалистическая революция совершилась в 1917 году’; १९४७ में भारत स्वतंत्र देश हो गया था ‘В 1947 году Индия стала независимой’.

СЛОЖНЫЕ ОТЫМЕННЫЕ ГЛАГОЛЫ С ОТВЛЕЧЕННЫМ ОТГЛАГОЛЬНЫМ ИМЕНЕМ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫМ В КАЧЕСТВЕ ИМЕННОЙ ЧАСТИ

Кроме отыменных глаголов, рассмотренных в уроке V, в языке хинди довольно широко употребляются сложные отыменные глаголы, представляющие собой сочетание отглагольных существительных с отвлеченным значением, образованных от основы глагола посредством суффикса ई (आई), и глаголов देना ‘давать’ и पड़ना ‘падать’, ‘случаться’, ‘встречаться’.

Инфинитив		Основа	Отглагольное существительное	
दिखाना	‘показывать’	दिखा	दिखाई	‘показывание’, ‘вид’, ‘видимость’
सुनना	‘слушать’	सुन	सुनाई	‘слушание’
पकड़ना	‘ловить’	पकड़	पकड़ाई	‘схватывание’

Отыменный глагол

दिखाई देना.	‘появляться’, ‘показываться’, ‘виднеться’
दिखाई पड़ना	‘казаться’, ‘виднеться’

सुनाई देना 'слышаться', 'раздаваться'
सुनाई पड़ना 'слышаться', 'раздаваться'
पकड़ाई देना 'быть схваченным'.

Указанные сложные отыменные глаголы с देना являются непереходными и в формах, образующихся простым причастием прошедшего времени, не требуют послелога деятеля ने, например: सड़क में एक आदमी दिखाई दिया 'На улице показался человек'; किसी की आवाज़ सुनाई दी 'Раздался чей-то голос'.

Как видно из примеров, особенностью рассматриваемых отыменных глаголов является полная утрата ими грамматической расчлененности, т. е. в них именная часть (например: दिखाई, सुनाई) утратила формальные свойства имени существительного; она лишь называет действие. Утрата грамматической расчлененности, в частности, проявляется в том, что глагольная часть сказуемого в предложении, выраженная глаголом देना, согласуется не с именной частью, а с подлежащим, например: अचानक कोई गाँव दिखाई दिया 'Неожиданно показалась какая-то деревня'.

СОЧЕТАНИЯ С КОМПЛЕТИВНЫМ ГЛАГОЛОМ चुकना *'ОКАНЧИВАТЬСЯ', 'КОНЧАТЬСЯ'*

Сочетания с комплетивным глаголом चुकना широко употребляются в языке хинди.

Комплетивный глагол चुकना 'оканчиваться', 'кончаться' в сочетании с основой любого другого глагола передает значение полной завершенности, исчерпанности действия или состояния, обозначенного основой.

В этом сочетании основа первого глагола сохраняет лексическое значение инфинитива, соответствующее в зависимости от контекста значению инфинитива глагола несовершенного или совершенного вида в русском языке, например: पढ़ चुकना 'окончить читать', 'прочитать', लिख चुकना 'окончить писать', 'написать'.

Значение, привносимое глаголом चुकना, очень часто соответ-

ствует значению русского наречия «уже». В таких случаях основа первого глагола имеет значение соответствующей неличной или личной глагольной формы, например: आ चुकना 'уже прийти', वे आ चुके हैं 'они уже пришли'.

В сочетаниях с комплетивным глаголом चुकना словоизменению, по типу непереходных глаголов, подвергается только глагол चुकना, например: हम उस से यह कह चुके थे 'Мы уже это ему сказали'.

Сочетание «основа глагола + комплетивный глагол चुकना» употребляется преимущественно в совершенных глагольных формах, реже — в будущем I.

При употреблении глагола चुकना с двумя или несколькими основами он обычно ставится один раз — после последней из них: वह चिट्ठी लिख भेज चुका है 'Он уже написал и отослал письмо'.

अभ्यास

1. निम्नलिखित क्रियाओं की पूर्ण भूतकाल में काल-रचना कीजिये।

जाना, बचना (पुलिंग और स्त्रीलिंग में); चिट्ठी लिखना; खाना पकाना; घर को देखना।

2. निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

(१) उसने नये पाठ के शब्द नहीं सीखे थे इसलिये अध्यापक बहुत नाराज़ हुए। (२) क्या हमीद जी, पहले आप कभी हमारे यहाँ आये थे? (३) जब वे हमारे यहाँ पहुँचे, मेरा बड़ा भाई राम काम पर चला गया था। (४) मैं ने यह सवाल उससे कई बार किया था, लेकिन इस का जवाब नहीं मिला। (५) सीता सोयी थी, इसलिये माँ जी ने उसे फ़ोन पर नहीं बुलाया। (६) आपने मेरी आवाज़ तो सुनी थी, लेकिन उठे भी क्यों नहीं? (७) १८५७ में सारा हिन्दुस्तान एक हुआ था। (८) हमने गोपाल को पचास रुपये दिये थे लेकिन उसने ये रुपये हमें अभी तक वापस

नहीं दिये। (९) तुमने उसको बुलाया था, फिर भी वह नहीं ग्राया। (१०) कुछ दिन पहले यहाँ मेरा एक मित्र ग्राया था। (११) क्या ग्राप भारत गये थे? (१२) पहाड़ों पर चढ़ना काफ़ी मुश्किल था क्योंकि पहाड़ों में बहुत बर्फ़ पड़ी थी। (१३) एवरेस्ट की चोटी से उतरने से पहले तेन सिंह ग्रौर हिलेरी ने वहाँ पर भारत का झंडा लगाया था। (१४) मैंने भेड़ के गोश्त की फ़रमाइश इसलिये नहीं की कि इससे पहले मैं ने भुनी मछली खायी थी।

3. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में ग्रनुवाद कीजिये।

(1) Мы пришли в столовую раньше, чем он, и заказали обед. (2) В 1955 году мой брат побывал на Дальнем Востоке (सुदूर पूर्व). (3) В XV веке (सदी *ж*) Индию посетил русский путешественник Афанасий Никитин. (4) Месяц назад я написал другу письмо, но до сих пор не получил ответа. (5) Пароход давно прибыл в порт, но из-за шторма не мог подойти к берегу. (6) Мы уже закончили работу, когда он пришел. (7) Мы с ним старые друзья. Впервые мы встретились с ним в 1929 году в Ленинграде. (8) Не успел он приехать, как простудился и заболел. (9) Мы послали им телеграмму, так как не получили ответа на наше письмо. (10) Он сказал мне, что говорил вчера об этом с нашим преподавателем. (11) Вчера я получил, наконец, письмо от своего старшего брата. Долгое время я не имел от него никаких известий. (12) В тот день мои сестры пришли домой поздно. Вместе с ребятами из своей школы они ходили в Исторический музей и Музей В. И. Ленина. (13) Перед тем как лечь спать, она выпила стакан молока. (14) Я узнал об этом еще до того, как вернулся в Москву. (15) Не успели мы сесть, как в комнату вошла наша преподавательница. (16) Мы закончили работу к семи часам вечера. (17) Он уехал в Индию в прошлом году и до сих пор работает там. (18) Я не видел его с 1940 года и был очень рад встрече. (19) Она сказала, что отправила телеграмму брату еще вчера.

4. निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में ग्रनुवाद कीजिये।

(१) जब हम बाज़ार पहुँचे सब दुकानें बन्द हो चुकी थीं। (२) चलिये, खाना खायें?—शुक्रिया, मैं ग्रभी खा चुका हूँ। (३)

यह कारख़ाना १६८१ तक बन चुकेगा। (४) जब पिता जी चिट्ठी लिख चुके थे, मैं उसको लेटर-बक्स में डालने गया। (५) जब वे यह किताब पढ़ चुकेंगे तभी हम इसपर बातें करेंगे। (६) तुम कब तक यह काम कर चुकोगे? (७) मैं यह कहानी पढ़ चुका हूँ। (८) जब वे सब खा पी चुके थे तो सैर करने गये। (६) आठ बज चुके हैं, अब मेरे लिये जाना ज़रूरी है। (१०) कल वह यह चीज़ डाक द्वारा भेज चुका था। (११) वह मुझे अपनी नयी कहानी पढ़ सुना चुकी है। (१२) हम अपनी पढ़ाई ख़त्म कर चुके हैं। (१३) बच्चा सो चुका है। (१४) जब हम मास्को आये, जगतसिंह भारत के लिये रवाना हो चुका था। (१५) चलिये, सैर करें, बारिश ख़त्म हो चुकी है।

5. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) К пяти часам они (уже) перевели эту статью на язык хинди. (2) К началу нового учебного года он вернулся из отпуска. (3) Мы уже встали и поели, когда пришел отец. (4) Торопись, поезд вот-вот уйдет. (5) Если вы вернетесь в семь часов, я к тому времени кончу свои дела, и мы пойдем в кино. (6) Она уже пришла домой, когда пошел дождь. (7) Когда Хамид вошел в кинотеатр, фильм уже начался. (8) Мы уже пообедали и собирались уходить, когда он вошел в столовую. (9) Он уже спал, когда вы позвонили. (10) Рашид вошел в аудиторию, когда урок уже начался. (11) Вы опоздали, собрание уже кончилось. (12) Мы уже сделали все упражнения одиннадцатого урока. (13) Рабочий день кончился, и он уже уехал домой. Позвоните завтра. (14) Я уже два раза был в Ленинграде. (15) Они уже видели этот фильм в доме отдыха. (16) Он уже выпил две чашки кофе.

पाठ

मास्को की मैट्रो (भूगर्भीय रेलवे)

(यशपाल जैन की पुस्तक 'रूस में छियालीस दिन' के आधार पर)

मैट्रो की ख्याति मैं पहले ही सुन चुका था। इसलिये उसे देखने की बहुत इच्छा थी। मास्को पहुँचने से पहले मैं ने

अनेक व्यक्तियों से कहा था कि मैट्रो ज़रूर देखूँगा। मास्को पहुँचने पर एक शाम को मैं मैट्रो देखने गया। वास्तव में उसकी जो ख्याति सुनी थी वह सच निकली। जब बाद में पेरिस, लंडन और न्यू-यार्क की भूगर्भीय रेलें देखीं तो मेरा यह ख़्याल और भी मज़बूत हो गया। मास्को की मैट्रो की बराबरी उनमें से कोई नहीं कर सकता। वह वास्तव में यातायात का बढ़िया साधन बन गयी है।

मास्को में जहाँ-जहाँ मैट्रो के स्टेशन हैं वहाँ-वहाँ ज़्यादातर ऊपर एक इमारत बनी है। इमारत के बाहर "M" चिह्न दिखायी देता है। रात में यह बिजली की लाल रोशनी में ख़ूब चमकता है और इसलिये दूर से ही साफ़ दिखायी पड़ता है। उससे यात्रियों को पता चल जाता है कि वहाँ पर मैट्रो का स्टेशन है। अंदर टिकटघर है। पाँच कोपेक का टिकट लेने के बाद सीढ़ियों पर जाने से पहले एक ख़ास गेट होता है, जहाँ टिकट जाँचनेवाली औरत खड़ी रहती है। उसे टिकट दे देने के बाद आप बिजली से चलती सीढ़ियों पर, जिन्हें वहाँ के लोग ऐस्केलेटर कहते हैं खड़े हो जाते हैं और ऐस्केलेटर की सहायता से नीचे जाते हैं। हर जगह सीढ़ियों की कम-से-कम दो क़तारें होती हैं। एक ऊपर से नीचे जानेवाली, दूसरी नीचे से ऊपर आनेवाली। जिन्हें जल्दी होती है वे ख़ुद भी सीढ़ियों पर तेज़ी से दौड़ते हैं। जिन-जिन देशों में सुरंग की रेलें हैं, उन-उन में इस प्रकार की बिजली से चलनेवाली सीढ़ियाँ हैं। पर पेरिस, लंडन, न्यू-यार्क आदि की तुलना में सब से अधिक सुविधाजनक और अच्छी सीढ़ियाँ मास्को की हैं।

सीढ़ियाँ उतरने के बाद आप नीचे प्लेटफ़ार्म पर पहुँच जाते हैं। यहाँ यात्री गाड़ियों की प्रतीक्षा करते हैं। मास्को की मैट्रो के प्लेटफ़ार्म बहुत साफ़ दिखायी देते हैं। सफ़ाई और कला की दृष्टि से मास्को की मैट्रो बेजोड़ है। मैट्रो की हवा भी बहुत साफ़ है। ऊपर से ताज़ा हवा आने की अच्छी

व्यवस्था है। आप कभी भी अनुभव न करेंगे कि आप किसी तहख़ाने में जा पहुँचे हैं। हर स्टेशन की अपनी अलग शैली है। लगभग सब में संगमरमर की दीवारें और खंभे हैं। हवादार हॉलों की दीवारों और छतों पर चित्रकला के बहुत अच्छे नमूने हैं। छतों में झाड़-फ़ानूस लटके हैं। स्टेशन के ये हॉल महल जैसे हैं। पिछले ज़माने में सिर्फ़ बादशाहों और बहुत अमीर लोगों के ही ऐसे बड़े-बड़े महल होते थे। हर स्टेशन की शैली निकट के क्षेत्र की विशेषता के आधार पर होती है। उदाहरण के लिये 'प्लोश्चद स्वेर्दलोवा' को लीजिये। चूँकि वह नगर के प्रसिद्ध थियेटर के निकट है, इसलिये इस स्टेशन पर थियेटर से सम्बन्धित चित्र लगे हैं। लेकिन उसके निकट का 'प्लोश्चद रिवोल्यूत्सी' स्टेशन बिलकुल भिन्न है। वह लाल संगमरमर से बना है और वहाँ पर अक्तूबर क्रांति और सोवियत लोगों के जीवन से सम्बन्धित मूर्त्तियाँ हैं।

हर स्टेशन में दो सुरंगें होती हैं। एक सुरंग रेलों के आने के लिये होती है, और दूसरी जाने के लिये। गाड़ियाँ क़रीब हर मिनट-डेढ़ मिनट के फ़र्क़ से आती जाती हैं। यानी घंटे में तीस से चालीस तक गाड़ियाँ चलती हैं। रेलगाड़ी जब आ जाती है तो उसके दरवाज़े आप से आप खुल जाते हैं। तब यात्री उतरते हैं और इसके बाद प्लेटफ़ार्म पर खड़े दूसरे यात्री गाड़ी में चढ़ने लगते हैं। यात्रियों के चढ़ जाने के बाद दरवाज़े आप से आप बंद हो जाते हैं।

रेलगाड़ियाँ बड़ी साफ़-सुथरी और आरामदेह हैं। नीचे यातायात की रुकावट न होने के कारण वे बड़ी तेज़ी से चलती हैं। गाड़ियों की सीटें बड़ी आरामदेह हैं, वे सब गद्दीदार हैं और चमड़े से ढँकी हैं। हर गाड़ी में ४ से ७ तक डिब्बे होते हैं और हर डिब्बे में ५२ मुसाफ़िरों के बैठने का स्थान होता है और १२० के खड़े होने का।

मैट्रो द्वारा लगभग ५० लाख व्यक्ति प्रतिदिन आते जाते हैं। सुबह सवेरे मैट्रो में बड़ी भीड़ लगती है क्योंकि मज़दूर

ग्रौर कर्मचारी लोग मास्को के एक भाग से दूसरे भाग में काम पर जाते हैं। कभी-कभी काम पर पहुँचने के लिये कई मुसाफ़िरों को गाड़ी बदलने की ज़रूरत होती है। मास्को की मैट्रो इसलिये बनी थी कि लोग कम से कम समय ग्रौर कम ख़र्च में एक स्थान से दूसरे स्थान पर पहुँच सकें।

मास्को की सैर के बाद मैं ने मैट्रो के इतिहास के बारे में जानना चाहा। इसलिये बाहर निकलने से पहले मैं ने एक किताब ख़रीद ली ग्रौर उससे जान लिया कि मैट्रो बनाने का विचार रूसी क्रांति से पहले हुग्रा था। लेकिन ग्रमीर लोगों ने इस में कोई दिलचस्पी नहीं ली ग्रौर यह विचार काम में न ग्राया। क्रांति के बाद मैट्रो बनाने का सवाल फिर उठा। मास्को की मैट्रो का निर्माण १६३२ में शुरू हुग्रा ग्रौर १६३५ में मैट्रो की पहली लाइन बन चुकी थी। ग्राज तक मास्को में ६ लंबी लाइनें ग्रौर एक चक्राकार लाइन बन चुकी हैं। उनका विस्तार एक सौ किलोमीटर से ज़्यादा है। ग्राम तौर पर हर एक लाइन की लंबाई ११ से २० किलोमीटर (७ से १३ मील) के बीच है ग्रौर उसे तय करने में १७ से ४० मिनट तक लगते हैं।

मैट्रो का किराया पाँच कोपेक है। किराया चुकाने के बाद ग्राप जहाँ चाहें जा सकते हैं। ग्रगर ग्राप किसी स्टेशन से बाहर नहीं निकलते तो दूसरी लाइन पर भी जा सकते हैं, क्योंकि पाँच कोपेक का किराया दूर या नज़दीक हर फ़ासले तक के लिये है।

कुछ साल हुए टिकट का दाम चुकाने की एक नयी व्यवस्था क़ायम हुई थी। चलती सीढ़ियों के सामने स्वयंचालित मशीनें लगी हैं। हर एक मशीन में ख़ास सुराख़ है जिस में लोग पाँच कोपेक का सिक्का डालते हैं ग्रौर जा सकते हैं। ग्रगर ग्राप के पास पाँच कोपेक का सिक्का नहीं है तो ग्राप हर समय ग्रपने सिक्के को न सिर्फ़ टिकटघर में बल्कि विशेष स्वयंचालित सिक्के बदलनेवाली मशीनों की सहायता से पाँच

कोपेक के सिक्कों में भुना सकते हैं। अब ऐसी मशीनें सब स्टेशनों पर लग चुकी हैं।

अभी मास्को में तीन और लाइनें तैयार हो रही हैं। इन तीनों के तैयार हो जाने पर शहर के बहुत बड़े भाग में मैट्रो का जाल बिछ जायेगा।

मास्को के निवासियों को अपनी मैट्रो पर अभिमान है क्योंकि मास्को की मैट्रो संसार भर में सब से सुंदर, सुविधाजनक और आरामदेह है।

नये शब्द

भूगर्भीय б^{h}ӯгарб^{h}ӣйа подземный

रेलवे рэлвэ *ж.* железная дорога

आधार āд^{h}āр *м.* основание, основа

ख्याति к^{h}йāти *ж.* известность, слава

चुकना чукнā *нп.* оканчиваться, кончаться

इच्छा ичч^{h}ā *ж.* желание, воля

अनेक анэк 1. многочисленный; 2. 1) несколько; 2) много

व्यक्ति вйакти *м.*, *ж.* лицо, личность, особа, человек.

वास्तव вāстав реальный, действительный

सच сач истинный, верный, правильный

निकलना никалнā *нп.* оказываться

ख़्याल хйāл *м.* 1) мысль, мнение, идея, представление; 2) предположение

बराबरी барāбарӣ *ж.* 1) равенство; 2) сходство, соответствие

यातायात йāтāйāт *м.* 1) движение, передвижение; 2) сообщение, транспорт; 3) перевозка

साधन сāд^{h}ан *м.* 1) средство; 2) ресурсы

चिह्न чиhна *м.* 1) знак, метка; 2) признак; 3) значок, эмблема

दिखाई дик^{h}āӣ *ж.* 1) рассматривание; 2) вид, видимость; ~ देना *нп.* появляться, виднеться; выглядеть; ~ पड़ना *нп.* казаться; виднеться

रोशनी рошнӣ *ж.* *тж.* *перен.* свет, освещение; лампа; огонь

ख़ूब хӯб 1. хороший, прекрасный, красивый; 2. 1) очень, много; 2) хорошо

पता патā *м.* 1) весть, известие; 2) след, признак

टिकटघर ṫикаṫг^{h}ар *м.* билетная касса

कोपेक копэк *м.* копейка

सीढ़ी сӣṙ^{h}ӣ *ж.* 1) ступень, ступенька; 2) лестница

गेट гэṫ *м.* ворота, калитка; шлагбаум; проход

जाँचना джā̃чнā *п.* 1) проверять, расследовать; 2) контролировать; 3) испытывать, исследовать

ऐस्केलेटर айскэлэṫар *м.* эскалатор

क़तार ḱатāр *ж.* 1) линия, ряд; 2) вереница, очередь

दौड़ना дауṙнā *нп.* бегать, бежать

सुरंग суранг *ж.* подземный ход, туннель

तुलना тулнā *ж.* сравнение, сопоставление

सुविधाजनक **сувид^{h}āджанак** 1) удобный; 2) подходящий; 3) льготный

प्लेटफ़ार्म **плэт̇фāрм** *м.* платформа, перрон

प्रतीक्षा **пратӣкшā** *ж.* ожидание

दृष्टि **дришт̇и** *ж.* 1) зрение; 2) взгляд, взор; 3) точка зрения

बेजोड़ **бэджор̇** бесподобный, несравненный, не имеющий себе равных

तहख़ाना **таhхāнā** *м.* погреб, подвал, подземелье

शैली **шайлӣ** *ж.* стиль, манера

संगमरमर **сангмармар** *м.* мрамор

खंभा **к^{h}амб^{h}ā** *м.* колонна, столб

हवादार **hавāдāр** просторный

हॉल **hāл** *м.* зал

चित्रकला **читракалā** *ж.* живопись, изобразительное искусство

झाड़ **дж^{h}āр̇** *м.* люстра

फ़ानूस **фāнӯс** *м.* 1) лампа, фонарь, люстра; 2) маяк

झाड़-फ़ानूस **дж^{h}āр̇-фāнӯс** *м.* люстра

महल **маhал** *м.* дворец, замок

ज़माना **замāнā** *м.* время, эпоха

निकट **никат̇** 1. близкий, ближний; 2. близко, около; 3. के ~ *послелог* у; около, возле

क्षेत्र **кшэтра** *м.* 1) поле; 2) поле деятельности, поприще, сфера; 3) район, область; 4) круги (*официальные и т. п.*)

उदाहरण **удāhаран** *м.* пример

चूँकि **чӯки** так как, ибо

संबंधित **самбанд^{h}ит** 1) связанный, соединенный; 2) относящийся, касающийся

लगना **лагнā** *нп.* 1) быть вставленным, приделанным, установленным; 2) тратиться, расходоваться (*о деньгах*); занимать, уходить (*о времени*)

क्रांति **крāнти** *ж.* революция

मूर्ति **мӯрти** *ж.* 1) образ, изображение, воплощение; 2) изваяние, статуя, скульптура, бюст, памятник

फ़र्क़ **фарк̣** *м.* различие, разница

घंटा **г^{h}ант̇ā** *м.* 1) колокол; 2) час (*астрономический*)

आप **āп** сам

रुकावट **рукāват̇** *ж.* 1) препятствие, помеха, преграда; 2) затруднение; 3) заминка, задержка, остановка

सीट **сӣт̇** *ж.* место (*в вагоне, театре и т. п.*)

गद्दीदार **гаддӣдāр** мягкий (*о мебели*)

चमड़ा **чамр̇ā** *м.* 1) кожа, шкура; 2) выделанная кожа

डिब्बा **д̇иббā** *м.* 1) ящик, коробка, банка; 2) вагон

मुसाफ़िर **мусāфир** *м.* 1) путешественник; 2) пассажир

प्रति **прати** каждый

कर्मचारी **кармачāрӣ** *м.* служащий, чиновник, рабочий

बदलना **бадалнā** 1. *нп.* [из]меняться; 2. *п.* 1) менять, изменять; 2) менять, заменять, сменять; 3) менять, разменивать

दिलचस्पी **дилчаспӣ** *ж.* интерес, заинтересованность

चक्राकार **чакрāкāр** круглый, *зд.* кольцевой

विस्तार **вистāр** *м.* 1) протяженность; 2) расширение; 3) рост, развитие; 4) подробность; ~से подробно, пространно

किलोमीटर **киломӣт̇ар** *м.* километр

तय **тай** 1) выполненный, законченный; 2) определенный; решенный, установленный; 3) улаженный, урегулированный; ~ होना *нп.* а) быть

выполненным, законченным; б) быть определенным, решенным, установленным; в) быть улаженным, урегулированным; ~ करना *п.* а) выполнять, заканчивать; б) определять, решать, устанавливать; в) улаживать, регулировать; г) проходить (*путь, расстояние*)

किराया **кирāйā** *м.* плата (*напр., за наем, проезд*), арендная плата

फ़ासला **фāслā** *м.* промежуток, расстояние

स्वयंचालित **свайамчāлит** самодвижущийся, самоходный, автоматический

सुराख़ **сурāх** *м.* щель, отверстие

सिक्का **сиккā** *м.* монета

भुनाना **б^hунāнā** *п.* менять, разменивать (*деньги*)

जाल **джāл** *м.* сеть

अभिमान **аб^hимāн** *м.* гордость

व्याकरण तथा शब्दावली सम्बन्धी टिप्पणियाँ

1. वास्तव में 'в действительности', 'действительно', 'в самом деле'.

2. बाद में 'впоследствии', 'потом', 'позже'.

3. बराबरी करना 'соперничать', 'состязаться', 'сравниваться' (की *с кем-л., с чем-л.*).

4. Повторы местоименных наречий места и местоимений в зависимости от контекста могут иметь как разделительное, так и собирательное значение, например: जहाँ जहाँ ... वहाँ वहाँ... 'где (где бы ни, везде) ... там' ..., जिन जिन देशों में ... उन उन में ... 'во всех странах, где ...'.

5. पता चलना 'становиться известным', 'обнаруживаться', 'выясняться' (का *о чем-л.*), напр. उसको पता चला कि... 'ему стало известно, что ...'.

6. बिजली से चलती सीढ़ियाँ 'эскалатор'.

7. कम से कम 'самое меньшее', 'по крайней мере'.

8. जिन्हें जल्दी होती है वे ... 'те, кто торопится ...'.

9. सुरंग की रेल 'подземная дорога', 'метро'.

10. की तुलना में 'в сравнении с, по сравнению с кем-либо, с чем-либо'; तुलना करना 'сравнивать' (की *кого-л., что-л.*; से *с кем-л., с чем-л.*).

11. प्रतीक्षा करना 'ожидать' (की *кого-л., чего-л.*).

12. सीढ़ियाँ उतरना 'спускаться по лестнице'.

13. की दृष्टि से 'с точки зрения кого-либо, чего-либо'.

14. उदाहरण के लिए 'например'.

15. Послелог का в соединении с именем или местоимением в косвенном падеже с послелогами (простыми и сложными) образует определительные словосочетания. Такого рода определительные словосочетания переводятся на русский язык либо прилагательным, либо описательно, например: उसके निकट का 'прилегающий к нему', 'находящийся недалеко от него', उसके घर तक का टिकट 'билет до его дома', सिनेमाघर के पास की दुकान 'магазин возле кинотеатра'.

16. डेढ़ मिनट के फ़र्क़ से 'с интервалом в полторы минуты'.

17. आप से आप 'сам', 'само собой', 'автоматически'.

18. भीड़ लगना 'собираться' (*о толпе*), 'толпиться'.

19. गाड़ी बदलना 'делать пересадку'.

20. दिलचस्पी लेना 'интересоваться' (में, से *кем-л., чем-л.*).

21. काम में आना 'идти в дело', 'годиться', 'осуществляться'.

22. उसे तय करने में १७ से ४० मिनट तक लगते हैं 'Чтобы проехать это [расстояние], требуется от 17 до 40 минут'.

23. पाँच कोपेक का किराया दूर या नज़दीक हर फ़ासले तक के लिये है 'Оплата в пять копеек предусматривает проезд на любое расстояние, близкое или далекое'.

В данном предложении послелоги तक и के लिये использованы как лексические синонимы: हर फ़ासले तक के लिये *букв.* 'до (для) любого расстояния'. Сочетание указанных послелогов уточняет и конкретизирует контекстуальное значение каждого из них.

24. कुछ साल हुए 'несколько лет тому назад'.

25. दाम चुकाना 'оплачивать' (का *что-л.*).

26. अभिमान होना 'гордиться' (को *о ком-л.*, पर *кем-л., чем-л.*), अभिमान करना 'гордиться' (पर *кем-л., чем-л.*).

27. के ख़्याल (विचार) में 'по мнению кого-либо', उसके ख़्याल (विचार) में 'по его мнению', मेरे ख़्याल (विचार) में 'по моему мнению', 'по-моему'.

अभ्यास

1. पाठ को पढ़िये और उसका अनुवाद कीजिये।

2. निम्नलिखित सवालों का जवाब दीजिये।

१) मास्को के सिवा सोवियत संघ के कौनसे शहरों में भूगर्भीय रेलवे है?

२) मास्को की मैट्रो को इतनी बड़ी ख्याति क्यों मिल गयी है?

३) लंडन, पेरिस आदि शहरों की मैट्रो मास्को की मैट्रो की बराबरी क्यों नहीं कर सकती?

४) मैट्रो के स्टेशन दूर से क्यों दिखाई देते हैं?

५) आपके ख़्याल में मैट्रो यातायात का सुविधाजनक साधन है?

६) "ऐस्केलेटर" शब्द का क्या मतलब है?

७) आम तौर पर चलती सीढ़ियों की कितनी क़तारें होती हैं?

८) क्या मास्को की मैट्रो में ताज़ी हवा आने का प्रबंध है?

९) मैट्रो के हर एक स्टेशन पर कितने प्लेटफ़ार्म हैं?

१०) मास्को की मैट्रो कला की दृष्टि से क्यों बेजोड़ है?

११) मैट्रो में आते वक़्त आप क्यों कभी भी यह अनुभव नहीं करते कि आप किसी तहख़ाने में जा पहुँचे हैं?

१२) मास्को की मैट्रो के किन किन स्टेशनों की छतों पर चित्रकला के नमूने हैं?

१३) क्या मास्को की मैट्रो के स्टेशनों के हॉल हवादार होते हैं?

१४) मैट्रो की गाड़ियों की सीटें किस से ढँकी हैं?

१५) हर एक गाड़ी में आम तौर पर कितने डिब्बे हैं?

१६) प्रति डिब्बे में कितने मुसाफ़िर बैठ सकते हैं और कितने खड़े हो सकते हैं?

१७) बड़े बड़े शहरों में मैट्रो क्यों बनी है?

१८) अब मास्को की मैट्रो की कितनी लाइनें हैं?

१९) इन लाइनों का क्या विस्तार है?

२०) हर एक लाइन को तय करने में आम तौर पर कितना वक़्त लगता है?

२१) मास्को की मैट्रो का क्या किराया है?

२२) मास्को और दिल्ली के बीच का फ़ासला कितने किलोमीटर का है?

२३) क्या भूगर्भीय रेलवे की गाड़ियों के आने जाने में कभी रुकावटें होती हैं?

२४) चमड़े से क्या क्या चीज़ें बनती हैं?

२५) सोवियत संघ में क्या क्या सिक्के चलते हैं?

२६) क्या किएव और लेनिनग्राद में मैट्रो की चक्राकार लाइनें भी हैं?

२७) मास्को की मैट्रो की गाड़ियाँ कितने मिनट के फ़र्क़ से आती जाती हैं?

२८) अक्तूबर क्रांति कब हुई थी?

२९) आपके ख़्याल में मास्को की मैट्रो का कौनसा स्टेशन सब से सुंदर है?

३०) मास्को के निवासियों को अपनी मैट्रो पर क्यों अभिमान है?

3. रूसी में अनुवाद कीजिये।

१) हर विदेशी जो सोवियत संघ की राजधानी आता है सब से पहले मास्को की मैट्रो की सैर करना चाहता है। मास्को की मैट्रो सारे संसार में प्रसिद्ध है। हर स्टेशन बहुत दूर से दिखाई देता है क्योंकि स्टेशन की इमारत के ऊपर "M" चिन्ह दिन-रात साफ़ नज़र आता है। यह चिन्ह बिजली की लाल रोशनी में ख़ूब चमकता है। उससे लोगों

को पता चलता है कि इस जगह भूगर्भीय रेलवे का स्टेशन है। स्टेशन वास्तव में तहख़ाने में है ऊपर सिर्फ़ स्टेशन की इमारत खड़ी है। इमारत के अंदर टिकटघर है। ऐस्केलेटर के सामने ख़ास गेट होता है जहाँ टिकट जाँचनेवाली औरत खड़ी है। इस गेट के अलावा सीढ़ियों के सामने अनेक स्वयंचालित मशीनें लगी हैं जिन में ख़ास सुराख़ हैं। लोग इनमें पाँच कोपेक के सिक्के डालते हैं और चलती सीढ़ियों पर खड़े हो जाते हैं। सीढ़ियों की कम से कम दो क़तारें होती हैं। एक ऐस्केलेटर नीचे जाता है और दूसरा ऊपर।

२) हर एक स्टेशन में हवादार हॉल होता है जिसके दोनों ओर प्लेटफ़ार्म हैं। आप उस प्लेटफ़ार्म से ज़रूरी रेलगाड़ी में चढ़ते हैं। रेलगाड़ियाँ बड़ी तेज़ी से आती जाती हैं। गाड़ियाँ क़रीब हर मिनट-डेढ़ मिनट के फ़र्क़ से आती जाती हैं। डिब्बे के दरवाज़े विशेष प्रकार के हैं। वे आप से आप खुल जाते हैं और मुसाफ़िरों के उतरने और चढ़ने के बाद आप से आप बंद हो जाते हैं। डिब्बे में बड़ी आरामदेह और गद्दीदार सीटें हैं जो चमड़े से ढँकी हैं। इस में ५२ मुसाफ़िरों के बैठने और १२० के खड़े होने का स्थान है। डिब्बे में रोशनी की व्यवस्था भी बहुत अच्छी है। इससे वह दिन जैसा रोशन है। अनेक लोग कुछ न कुछ पढ़ते हैं। लोगों को मैट्रो में पढ़ने की आदत हो गयी है। जहाँ भी नज़र डालें कोई न कोई व्यक्ति ज़रूर पढ़ता है। पढ़ते वक़्त फ़ासला कुछ कम मालूम पड़ता है।

३) मैट्रो के स्टेशन के हॉल महल जैसे होते हैं। उनकी दीवारों और छतों पर अनेक चित्र बने हैं। कुछ स्टेशनों में संगमरमर की मूर्त्तियाँ हैं। हर एक स्टेशन की शैली निकट के क्षेत्र की विशेषता के आधार पर होती है। उदाहरण के लिये 'डिनामो' स्टेशन को लीजिये। यहाँ की दीवारों पर खेल-कूद से संबंधित चित्र बने हैं। एक स्टेशन सफ़ेद संगमरमर से बना है, दूसरा लाल से और तीसरा काले या

पीले संगमरमर से। एक स्टेशन अपने खंभों के लिये प्रसिद्ध है और दूसरा अपनी मूर्त्तियों के लिये मशहूर है। चक्राकार लाइन के 'कोम्सोमोल्स्काया' स्टेशन ने अपने झाड़-फ़ानूसों के लिये ख्याति पायी है।

४) मास्को की मैट्रो की पहली लाइन १९३५ में बन चुकी थी। उसका विस्तार साढ़े ग्यारह किलोमीटर था। १९३८ में दूसरी लाइन बन चुकी थी। अब मास्को में दस लंबी लाइनें और एक चक्राकार लाइन बन चुकी हैं। शहर के अंदर मैट्रो का पूरा जाल बिछ गया है। रेलगाड़ी प्रति घंटे में पचास किलोमीटर से ज़्यादा का फ़ासला तय करती है। वह स्टेशनों के बीच का फ़ासला दो-चार मिनट में पूरा करती है। मैट्रो का किराया पाँच कोपेक है। यह किराया दूर या नज़दीक हर फ़ासले तक के लिये है। अगर आप स्टेशन से बाहर नहीं निकलते तो जहाँ चाहें जा सकते हैं। गाड़ी बदलते समय आपको और पैसे देने की ज़रूरत नहीं है।

५) मैट्रो का तापमान सदा एक ही होता है। वहाँ पर न सर्दी लगती है न गर्मी। मैट्रो में सदा भीड़ रहती है। सुबह सवेरे जब कर्मचारी और मज़दूर लोग काम पर जाते हैं और शामको जब वे काम से लौटते हैं मैट्रो में बड़ी भीड़ लगती है। लेकिन उस वक़्त भी मैट्रो के स्टेशनों में और रेलगाड़ियों में सख़्त गर्मी नहीं होती, क्योंकि ताज़ी हवा आने की व्यवस्था बहुत अच्छी है।

६) मास्को की मैट्रो में यातायात की रुकावट कभी नहीं होती। हर एक स्टेशन में विशेष स्वयंचालित मशीन है जो इस बात की जाँच करती है कि गाड़ियाँ ठीक समय पर आवें जावें। इस दृष्टि से भी मास्को की मैट्रो बेजोड़ है।

७) (१) भारी उद्योग अर्थव्यवस्था का आधार है। क्रांति से पहले रूस में अपना भारी उद्योग नहीं था। बड़े बड़े कारख़ाने और मिलें विदेशी लोगों के हाथों में थीं। क्रांति की विजय के बाद भारी उद्योग क़ायम होने लगा। बहुत से नये उद्योगों

का निर्माण भी शुरू हुआ। देश में मोटरें, बसें, हवाई जहाज़ आदि चीज़ें बनने लगीं। अभी सोवियत उद्योग इतने मज़बूत हो गये कि उनकी बराबरी अमरीका के अलावा किसी देश के उद्योग नहीं कर सकते। (२) त्रेत्याकोव चित्रशाला की ख्याति सारी दुनिया में फैल गयी है। बहुत से लोगों का ख़्याल है कि दुनिया भर में ऐसी चित्रशालाएँ कम हैं जो उसकी बराबरी कर सकें। (३) भारत की एक प्रसिद्ध इमारत ताजमहल सफ़ेद संगमरमर से बनी है। कला की दृष्टि से यह महल बेजोड़ है। उसकी दीवारों और छतों पर भारतीय कला के बहुत अच्छे नमूने हैं। महल के अंदर एक बड़ा हॉल है जिसकी छत में बड़ा सुंदर झाड़-फ़ानूस लटका है। (४) यह क्या क़तार है?—बस नं० बीस के लिए है। ओहो, देखो, वह कितनी लंबी है!—कुछ नहीं, बहुत सी बसें आती जाती हैं और यह क़तार जल्दी ही ख़त्म हो जाएगी। क़तार में खड़े हो जाओ। (५) इन चित्रों की तुलना कीजिये। मेरे ख़्याल में दायाँ चित्र ज़्यादा अच्छा है।—नहीं भाई, मेरे विचार में यहाँ रोशनी की बात है। देखिये वह किस ओर से पड़ती है! (६) हमने दो बार गाड़ी बदली है। (७) वहाँ पहुँचने में दो घंटे लगे और शाम को सात बजे ही हम वापस आ गये। (८) दो बजे हैं, पढ़ाई ख़त्म होने में डेढ़ घंटे रह गये। (९) सीढ़ियाँ उतरने के बाद हम ने एक हवादार हॉल में प्रवेश किया। वह बड़े खंभों का हॉल था। दीवारों पर सुंदर चित्र लटके थे। हर कोने में और खंभों के बीच सफ़ेद संगमरमर की मूर्त्तियाँ थीं। (१०) मेरे बड़े भाई के एक मित्र चित्रकला में बड़ी दिलचस्पी लेते हैं। अब वे भारत की चित्रकला का अध्ययन करते हैं। (११) मैं ने देर तक आपकी प्रतीक्षा की थी, परन्तु आप नहीं आयीं। प्रतीक्षा में पूरे दो घंटे हो गये। मैं ने इतना वक़्त ख़र्च किया। मैं आपकी प्रतीक्षा फिर कभी नहीं करूँगी। (१२) मैट्रो में जिन्हें जल्दी होती है वे चलती सीढ़ियों पर भी

तेज़ी से दौड़ते हैं। (१३)मैं भूख अनुभव कर रहा हूँ क्योंकि सुबह से कुछ नहीं खाया।

4. निम्नलिखित सवालों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये और उनका जवाब दीजिये

(1) Какая станция метро находится близ вашего дома? (2) Какой радиус метро в Москве вам больше всего нравится? (3) Сколько стоит проезд на метро в Советском Союзе? (4) Сколько станций имеет Московский метрополитен? (5) Почему многие сравнивают станции московского метро с дворцами? (6) Когда в метро бывает особенно много народа? (7) Почему москвичи так гордятся своим метро? (8) На каких станциях московского метро нет эскалаторов? (9) Почему метро наиболее удобный вид транспорта? (10) Есть ли метро в Дели? (11) Каково расстояние между Москвой и Дели?

5. निम्नलिखित शब्द-समुदायों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

टिकट लेना; दूर से; बैठने का स्थान; ताज़ा हवा आने की व्यवस्था; गाड़ी में चढ़ना; कम ख़र्च में; सवाल उठना; मैट्रो का किराया; किराया चुकाना; रेलों का जाल; संगमरमर की दीवार; क़तार में खड़ा होना; सीढ़ियों से उतरना; कम से कम समय में; जैसी आपकी इच्छा है।

6. निम्नलिखित शब्द-समुदायों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Средства транспорта; в древние времена; стиль работы; мраморная скульптура; выйти на перрон; делать пересадку; со всех точек зрения; отрасли промышленности; согласно моему желанию; чувствовать холод; близлежащие районы; оказаться верным; на базе тяжелой промышленности; разменивать гривенник на двухкопеечные монеты; сесть в поезд.

7. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

I. (1) Строительство метро в Москве началось в 1932 году, и первая очередь была закончена к маю 1935 года. (2) Мой отец купил эту люстру в прошлом году. (3) Он вышел на перрон до прихода поезда. (4) Прежде чем взойти на эскалатор, необходимо опустить монету в специальный автомат. (5) Не успели мы зайти в зал и сесть на свои места, как фильм начался. (6) Когда они пришли на вокзал, поезд уже ушел.

II. (1) Она уже осмотрела почти все станции метро. (2) Он уже заплатил за билет. (3) Я уже бывал в этом городе. (4) Сойдем, мы уже приехали.

III. (1) Поезд вышел из туннеля, и вдали показался огромный город. (2) Справа виднелся лес. (3) Он показался мне очень хорошим человеком. (4) На другой стороне улицы ясно виднеется эмблема метро — большая буква (अक्षर *м*) «М».

8. संज्ञाओं और विशेषणों की यथासम्भव जोड़ियाँ लिखिये।

सुविधाजनक	मशीन
हवादार	लाइन
गद्दीदार	हॉल
चक्राकार	सीट
स्वयंचालित	साधन
प्रति	साल
आरामदेह	क़तार
पिछला	शैली
भूगर्भीय	डिब्बा
वर्तमान	रेलवे
लंबी	ज़माना
दिलचस्प	ख़याल

9. रूसी में अनुवाद कीजिये और मोटे टाइप में छपे शब्द-समुदायों को याद कीजिये।

(१) मास्को के ऐतिहासिक संग्रहालय की **ख्याति** आजकल संसार भर में **फैल चुकी है**। (२) मुझे वहाँ **जाने की इच्छा** न थी। (३) इसका कोई **नतीजा** नहीं **निकला**। (४) **रेलगाड़ी** सुरंग से **निकली**। (५) **उसका** कुछ **पता** ही न **चला**। (६) रेलगाड़ी कितने बजे आएगी?—**पता नहीं**। (७) दिन में हम कई बार **सीढ़ियों पर चढ़ते हैं** और **उनसे उतरते हैं**। (८) मैट्रो में **सीढ़ियाँ उतरने** के बाद लोग **प्लेटफ़ार्म पर पहुँच जाते हैं**। (९) गाड़ी **प्लेटफ़ार्म पर आ गयी**। (१०) रेलगाड़ी **प्लेटफ़ार्म नंबर ४ से रवाना**

होती है। (११) इस चित्र **की** उस चित्र **से तुलना कीजिये**। (१२) पिछले साल **की तुलना में** इस साल की फ़सल ज़्यादा अच्छी है। (१३) **हर दृष्टि से** मास्को की मैट्रो बेजोड़ है। (१४) वह **टिकट जाँचता है**। (१५) उसने **एक रुपये को दस दस पैसे के सिक्कों में भुना दिया**। (१६) मैं ने अपने **कपड़े बदल लिये हैं**। (१७) हमने दो कमरे **किराये पर ले लिये**। (१८) पिता जी ने **मकान का किराया चुका दिया**। (१९) सोवियत लोगों को अपनी ऐतिहासिक **विजयों पर उचित अभिमान** है। (२०) मैं अपने बेटे **पर अभिमान करता हूँ**। (२१) हवाई जहाज़ **यातायात का वर्तमान साधन** है। (२२) **नदी द्वारा माल का यातायात** रेल से कहीं सस्ता है।

10. ख़ाली जगहों में आवश्यक शब्द लिखिये।

(१) मास्को की मैट्रो ... हर किसी ने सुना है। (२) ज़ार के ... में रूस में मैट्रो का निर्माण नहीं हो सका था। (३) भारी उद्योग के ... में बड़े बड़े जहाज़, हवाई जहाज़ आदि वर्तमान मशीनें बनते हैं। (४) इस कारख़ाने में अनेक ... काम करते हैं। (५) मेरे ... में मास्को की मैट्रो संसार भर में सब से सुंदर है। (६) मैट्रो का ... दूर से दिखाई देता है क्योंकि वह बिजली की लाल ... में ख़ूब चमकता है। (७) मुझे ... नहीं है आपको कहाँ गाड़ी बदलना ज़रूरी होगा। (८) मैट्रो के ऐसे स्टेशन भी हैं जिनमें चलती सीढ़ियों की चार ... हैं। (९) इस हॉल में ... के खंभे हैं। (१०) ज़ार के रूस में लोगों का ... बहुत मुश्किल था। (११) छत में जो ... ... लटका है वह हरे शीशे से बना है। (१२) अक्तूबर ... मज़दूरों और किसानों की ... थी। (१३) मास्को की मैट्रो के हर एक स्टेशन की ... निकट के क्षेत्र की विशेषता के आधार पर होती है। (१४) पुश्किन संग्रहालय में आप संगमरमर की बहुत सुंदर ... देख

सकते हैं। (१५) इस सफ़र में कितने ... लगेंगे? (१६) मास्को की मैट्रो में यातायात में ... नहीं हो सकती क्योंकि दो तरफ़ जानेवाली गाड़ियों के लिये अलग अलग ... हैं। (१७) इस डिब्बे में कितने ... के बैठने का स्थान है? (१८) इस रेल लाइन का ... दो हज़ार किलोमीटर है। (१९) इन दोनों नगरों के बीच के फ़ासले को ... ... में कितना वक़्त लगेगा। (२०) एक रूबल को बीस कोपेक के पाँच ... में भुनाइये। (२१) इस मिल के मज़दूरों को अपनी कामयाबियों पर उचित ... है। (२२) कुरसियों की सीटें ... हैं और ... से ढँकी हैं। (२३) मैट्रो के डिब्बों के दरवाज़े ... से ... खुल जाते हैं और बंद हो जाते हैं। (२४) इस मूर्त्ति की ... किसी दूसरी मूर्ति से कीजिये और आप उन में ... समझ लेंगे। (२५) तुम किस बात में ... लेते हो?—आम तौर पर बहुत बातों में, लेकिन ख़ास तौर पर शतरंज खेलने में। (२६) यह ... ख़ाली है? बैठने की इजाज़त दीजिये। (२७) भारत के फल बहुत मज़ेदार होते हैं। ... के लिये आम लीजिये, शक्कर जैसा मीठा है। (२८)... में मैट्रो के स्टेशन तहख़ाने में होते हैं। (२९) मास्को की मैट्रो के स्टेशनों के हॉल बहुत... होते हैं।

11. हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

I. Вчера вечером ко мне приехал мой старый товарищ. Перед отъездом в Москву он послал мне телеграмму, и я встретил его на вокзале. Много лет тому назад он закончил Московский университет и уехал работать на Север. Он давно хотел снова побывать в Москве. За последние годы Москва очень изменилась. Построено много новых фабрик, заводов, школ, институтов, больниц и жилых домов. Там, где когда-то стоял маленький домик моего друга, сейчас возвышается (построено) прекрасное здание станции метро. Оно выделяется среди других строений, так как наверху его ярко светится большая буква «М». Эту эмблему метро хорошо видно и ночью и в самый пасмурный день. На метро москвичи быстро добираются в самые отдаленные районы города. Москвичи гор-

дятся своим лучшим в мире метро. Многие станции — это огромные просторные залы под землей. На потолках и стенах этих залов вы можете увидеть прекрасные образцы живописи народов нашей страны. На потолке висят красивые люстры.

Прежде чем спуститься по эскалатору к поездам, необходимо купить билет или опустить пять копеек в специальное отверстие автомата. Стоимость билета в метро, независимо от расстояния,— пять копеек. На поверхность вы можете выйти на любой станции, а на некоторых станциях, кроме того, перейти на другой радиус.

II. Метро в нашей стране строится в больших городах. Метро — это подземная железная дорога. Поезда этой дороги движутся с помощью электричества. В поездах и на станциях метро светло как днем.

Поезда подходят к платформе с интервалом в полторы-две минуты. В вагонах мягкие кожаные диваны, на которых могут разместиться более 50 пассажиров. Сидения очень удобные. Москвичи любят читать в метро. Читают все: и старики и дети.

В Москве ежедневно метро перевозит около пяти миллионов пассажиров. Метро — один из самых удобных видов транспорта. Особенно приятно ехать на метро зимой, когда на улице стоит сильный мороз. В метро всегда тепло, но благодаря хорошей системе вентиляции никогда не бывает жарко.

Сейчас в Москве построено десять радиусов метро и строятся другие. В московском метро более ста станций. Многие станции представляют собой великолепные образцы советского строительного искусства. Особенно красивы такие станции, как «Маяковская», «Площадь Революции». «Курская-кольцевая».

III. (1) Тяжелая промышленность является основой нашей экономики. (2) Мне очень нравится стиль Тургенева. (3) Он хорошо плавает. (4) Протяженность первой в России железнодорожной линии Петербург — Царское Село составила 32 *км*. (5) Вы уплатили за квартиру? — Да, заплатил. (6) Я горжусь успехами своей страны. (7) Служащие нашего учреждения живо интересуются искусством Индии. (8) Он прибежал домой и быстро переоделся. (9) Самолет пролетает расстояние между Дели и Москвой за шесть с половиной часов. (10) Я много раз читал эту книгу. (11) Все, что он сказал, оказалось правдой.

12. इन कहानियों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

(क) मास्को में यातायात के साधन

मास्को में यातायात के साधन बहुत ही सुविधाजनक हैं। सारे नगर में सुरंग की रेलों – मैट्रो, ट्रालीबसों[1], ट्रामों तथा बसों का जाल बिछा है। यातायात के ये साधन पिछले पचास साल के भीतर काम में आने लगे। उससे पहले वहाँ सिर्फ़ ट्रामें और घोड़ा-गाड़ियाँ चलती थीं। आज घोड़ा-गाड़ियाँ नज़र नहीं आती हैं।

लोगों का यातायात सब से अधिक मैट्रो द्वारा होता है। पिछले चालीस सालों में ट्रालीबसें भी ज़्यादा चलने लगीं। उनकी लाइनों का विस्तार कई सौ किलोमीटर तक हो गया है। मास्को में उनकी संख्या हज़ार के लगभग पहुँच गयी है, मामूली बसें साढ़े तीन हज़ार के लगभग हैं, टैक्सियाँ[2] कोई दस हज़ार हैं। टैक्सियों का किराया विशेष महँगा नहीं है।

नगर के यातायात के इन साधनों के अलावा मास्को में ९ रेलवे स्टेशन हैं जहाँ से विभिन्न स्थानों को गाड़ियाँ जाती हैं। रेल के अलावा बसें भी विभिन्न नगरों को जाती हैं। सड़कें और बसें अच्छी होने के कारण बहुत-से लोग बसों से जाना पसंद करते हैं।

माल तथा मुसाफ़िरों को लाने ले जाने में वोल्गा-दोन और मास्को-वोल्गा नहरें[3] बड़ी सहायता देती हैं। उन्हों ने मास्को नगर को सफ़ेद, बाल्टिक, कैस्पियन, आज़ोव तथा काले सागरों से मिला दिया है। इन नहरों में जहाज़ बड़े आराम से चलते हैं और उनके द्वारा विभिन्न नगरों के साथ माल तथा मुसाफ़िरों का आना जाना होता है। मास्को में तीन बंदरगाह हैं: उत्तरी, पश्चिमी और दक्षिणी।

---

[1] ट्रालीबस 'троллейбус'.

[2] टैक्सी 'такси'.

[3] नहर 'канал'.

वर्तमान समय में हवाई यातायात भी बढ़ने लगा है। मास्को से अपने देश के विभिन्न नगरों को ही नहीं, दूसरे देशों को भी हवाई जहाज़ आते-जाते हैं। शहर में चार हवाई अड्डे हैं। पहला है व्नूकोवो, जो नगर से दक्षिण-पश्चिम में २४ किलोमीटर की दूरी पर है, दूसरा है शेरेमेत्येवो जो उत्तर में १२ किलोमीटर पर है, तीसरा है बिकोवो जो दक्षिण-पूर्व में ३२ किलोमीटर पर है, चौथा है दोमोदेदोवो। यह मास्को का सब से बड़ा हवाई द्वार है। यह हवाई अड्डा १९६३ में ही खुल गया था। अब दिल्ली और मास्को के बीच भी हवाई सेवा की व्यवस्था है।

(ख) लेनिनग्राद में

मास्को में एक महीने रहने के बाद मैं दूसरे युरोपीय देश देखने चला गया। आख़िर में फ़िनलैंड पहुँचा। हेलसिन्की से फिर रूस की ओर रवाना हुआ। जिस समय हवाई जहाज़ लेनिनग्राद के हवाई अड्डे पर उतरा, शाम के ६ बजे थे। वहाँ का समय हेलसिन्की के समय से आगे था। मैं एक बार फिर रूस में पहुँच गया था। लेनिनग्राद देखने की मेरी बड़ी इच्छा थी, क्योंकि मैं जानता था कि रूस के इतिहास में उस नगर का बड़ा महत्त्वपूर्ण स्थान है। पहले रूस की राजधानी वहाँ थी।

लेनिनग्राद का हवाई अड्डा बहुत शानदार न होने पर भी काफ़ी अच्छा है। बड़ा भी ख़ूब है।

पासपोर्ट की जाँच हो जाने पर मेरी सहायता करनेवाले रूसी व्यक्ति ने पूछा कि शहर में कहाँ ठहरोगे? मैंने कहा, "मुझे पता नहीं। आप जहाँ कहेंगे, ठहर जाऊँगा।" उन्हों ने मेरा सामान बस में रखा और बस का किराया भी अपने पैसे से चुका दिया। हवाई अड्डे से शहर काफ़ी दूर है। रास्ते भर वह भाई शहर की कहानियाँ सुनाते थे और

उनके कारण रास्ता लंबा मालूम भी न पड़ा। शहर की सैर करने के बाद "अस्तोरिया" होटल पहुँचे। लेनिनग्राद के बड़े होटलों में से वह एक है। बड़ी लंबी-चौड़ी इमारत है उसकी। बहुत ही साफ़-सुथरी। मेरे दोस्त मुझे सेवा-दफ़्तर में ले गये। एक बहन ने मेरा पासपोर्ट देखने पर पूछा कि आप किस कारण यहाँ आये हैं? मैं ने कहा कि इस नगर को देखने के लिये आया हूँ जो रूस के इतिहास में इतना प्रसिद्ध रहा है और जिसने रूस की क्रांति में महत्त्वपूर्ण भाग लिया है। इस बहन ने कुछ देर तक सोचा और फिर ऊपर की मंज़िल के एक बड़े कमरे में मेरे ठहरने की व्यवस्था कर दी। सफ़र ख़त्म हुआ।

(यशपाल जैन की पुस्तक 'रूस में छियालीस दिन' के आधार पर)

(ग) सफ़र

जब मैं स्कूल की पढ़ाई ख़त्म कर चुका था तो मेरे पिता की मुझे विदेश भेजने की इच्छा हुई। उन्हों ने जहाज़ में एक स्थान पाने के लिये बम्बई में चिट्ठी भेजी। कुछ समय के बाद हमें ख़बर मिली कि हमारा जहाज़ आठ मार्च को बम्बई से चल पड़ेगा। इसलिये पिता जी ने सुझाव रखा कि हम तीन मार्च को अमृतसर से चल पड़ें। जब हम स्टेशन पर पहुँचे तो हमें मालूम हुआ कि उस वक़्त इंस्टीट्यूटों में गर्मी की छुट्टियाँ हुई हैं। इस कारण स्टेशन पर बड़ी भीड़ थी, एक के पीछे दूसरी घोड़ागाड़ी आ रही थी जिनमें विद्यार्थी बैठे थे। टिकटघर की खिड़की के पास भी बड़ी भीड़ खड़ी थी। सब लोग आगे बढ़ने की कोशिश कर रहे थे। मैं भी क़तार में खड़ा रहा और कुछ देर के बाद टिकट लिये। फिर हम अपने मित्रों के साथ प्लेटफ़ार्म पर पहुँच गये। इतने में रेलगाड़ी भी आ पहुँची। यात्री गाड़ी में बैठने लगे। बैठने-चढ़ने में लगभग एक घंटा लग गया और गाड़ी चलने लगी।

दूसरे दिन सुबह सवेरे हम दिल्ली के स्टेशन पर पहुँच गये। यह शहर ऐतिहासिक है और संसार में बहुत पुराना है। बहुत से राज्यों की राजधानी रहा है। आजकल यह वर्तमान भारत की राजधानी है। दिल्ली के बाद हम आगरा पहुँचे। यह नगर मुग़लों[4] के बादशाह शाहजहाँ की राजधानी थी। इसमें ताजमहल और क़िला बहुत मशहूर हैं। हम यमुना के पार हो गये और कुछ सफ़र के बाद ग्वालियर पहुँच गये। यह पहले एक राजा की राजधानी थी। ग्वालियर के बाद हमारी गाड़ी जयपुर पहुँची। जयपुर भी पहले एक राजा की राजधानी थी। यहाँ से आगे छोटे पहाड़ दिखाई देने लगे। मार्ग में गाड़ी के लिए कई सुरंगों से पार होना ज़रूरी था। आख़िर में हम बम्बई विक्टोरिया टर्मिनल नामक स्टेशन पर पहुँच गये। वहाँ पर मेरे पिता के एक मित्र थे। वह हमें लेने आये थे। हम उनके मकान में ठहर गये। जहाज़ चलने में तीन दिन बाक़ी थे। कुछ आराम करने के बाद हम सैर के लिये बाहर निकले। बम्बई एक बड़ा सुंदर शहर है। यह व्यापार का केंद्र है। इसकी बड़ी-बड़ी इमारतों, कारख़ानों, दुकानों और बंदरगाह को देखने में हमें तीन दिन लग गये। आख़िर में जानेका दिन आ गया। मेरा जहाज़ बंदरगाह में पहुँच गया। मैं उसमें चढ़ा और जहाज़ चल पड़ा।

(संत गोकुलचन्द्र शास्त्री की एक कहानी के आधार पर)

13. इस कहानी का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Метрополитен столицы

Вопрос о постройке в Москве подземной железной дороги поднимался еще до революции, но «отцы города» не хотели строить «подземку». Предложение о строительстве метро было осуществлено только после революции.

Самое большое движение всегда было в северо-восточной части города, где расположены три крупнейших железнодорожных вокзала; на эти вокзалы прибывают поезда с разных концов стра-

---

[4] मुग़ल *ист.* 'Могол'.

ны. Поэтому строительство первой очереди метро началось отсюда — от Комсомольской площади к центру и от центра к Парку культуры им. Горького. Протяженность первой очереди метро составила 11,5 *км.* 15 мая 1935 года метрополитен имени В. И. Ленина был открыт, а строители перешли к сооружению второй очереди — от Смоленской площади до Киевского вокзала, от площади Революции до Курского вокзала и от площади Свердлова до Сокола (на Ленинградском шоссе). В декабре 1936 года новая линия пересекла Москву-реку по специальному мосту длиной 500 *м* и подошла к Киевскому вокзалу. В сентябре 1938 года закончилось строительство второй очереди. В годы войны (युद्ध *м.*) шло строительство третьей очереди. Строителям нужно было проложить два туннеля под рекой Москвой. К 1944 году было закончено сооружение и этой очереди. В 1944 году началось строительство кольцевой линии метро. В январе 1950 года начали курсировать поезда на участке от станции «Парк культуры им. Горького» до станции «Курская» (около 7 *км*), а еще через четыре года, в марте 1954 года, была закончена линия «Белорусская»— «Парк культуры им. Горького». Кольцевая трасса связывает 18 районов города и семь вокзалов из девяти. В настоящее время протяженность всех линий составляет более 100 *км*, однако ведутся работы по сооружению новых линий и новых станций метрополитена. В Москве сейчас метро за сутки перевозит до шести миллионов человек. Наибольшая масса пассажиров приходится на часы с 7 до 10 и от 16 до 19. Для спуска и подъема пассажиров на станциях установлены движущиеся лестницы — эскалаторы. Подъем и спуск на эскалаторе занимает одну-две минуты. Поезда метро прибывают на станции с интервалом в одну-полторы минуты. В поездах установлены автоматические двери, которые сами раскрываются, когда поезд останавливается, и сами закрываются, когда он трогается. Москвичи любят свое метро и гордятся им.

14. मोटे टाइप में छपे शब्दों और शब्द-समुदायों के लिये प्रश्न बनाइये।

(१) मास्को में मैट्रो की **दूसरी** लाइन १९३८ में बनी थी। (२) मास्को की मैट्रो के हर स्टेशन की शैली **निकट के क्षेत्र** की विशेषता के आधार पर होती है। (३) इस संग्रहालय में **संगमरमर की** बहुत सी सुंदर मूर्त्तियाँ हैं। (४) रेलगाड़ी

प्लेटफ़ार्म पर पहुँच आयी। (५) गाड़ी इस स्टेशन पर **लगभग एक मिनट** ठहरती है। (६) **मैट्रो का चिह्न** दूर से दिखाई देता है। (७) मेरी **भारत को** देखने की इच्छा है। (८) हमने दो जगह **गाड़ी बदली थी**। (९) मैट्रो में चलती सीढ़ियों के सामने **स्वयंचालित** मशीनें लगी हैं। (१०) मैट्रो के डिब्बों की सीटें **गद्दीदार** हैं और **चमड़े** से ढँकी हैं। (११) मैट्रो की छतों में **झाड़-फ़ानूस** लटके हैं। (१२) **मास्को की मैट्रो की ख्याति** वह पहले ही सुन चुका था।

15. निम्नलिखित शब्दों के समानार्थक शब्द लिखिये।

समय, प्रति, ख़ूब, व्यक्ति, क्षेत्र, मुसाफ़िर, ऐस्केलेटर, ख़्याल, नज़दीक, फ़ासला, अर्थात्, ख़ुद।

16. अपने घर के निकट के मैट्रो के स्टेशन के बारे में एक कहानी लिखिये।

17. निम्नलिखित बातचीत का रूसी में अनुवाद कीजिये।

–दिल्ली के लिये रेलगाड़ियाँ किस स्टेशन से जाती हैं?

–विक्टोरिया टर्मिनल स्टेशन से।

–वहाँ का रास्ता बता दीजिये।

–अगर पैसे हैं तो टैक्सी से जाइये। अगर पैसे कम हैं तो वहाँ पर बस नंबर दस जाती है।

–बस कहाँ ठहरती है?

–इस सड़क के नुक्कड़ पर।

–शुक्रिया, भाई।

* * *

–जी, विक्टोरिया स्टेशन तक जा रहा हूँ, मुझे बताइये कि मैं कब उतरूँ।

–अभी बताता हूँ।

–कितनी देर में स्टेशन पहुँच सकता हूँ?

–बीस-पचीस मिनट में।

*　　*　　*

—मेरे लिए दिल्ली जाना ज़रूरी है।

—कब जाना चाहते हैं?

—कल जा रहा हूँ।

—कल तीन गाड़ियाँ दिल्ली के लिये रवाना हो जाएँगी।

—मैं सुबह की गाड़ी से जाना चाहूँगा। क्या टिकट मिल जाएगा?

—सुबह के टिकट बिक चुके हैं। दोपहर की गाड़ी से जाइये।

—सोने की जगह मिलेगी?

—मिल जाएगी।

—क्या किराया होगा?

—बीस रुपये।

—अच्छा, पैसा ले लेना। दस, पंद्रह, बीस। ठीक है?

—एक मिनट, हाँ, जी, बिलकुल ठीक है।

*　　*　　*

—दिल्ली की डाकगाड़ी कौनसे प्लेटफ़ार्म पर मिलेगी?

—प्लेटफ़ार्म नंबर दो पर।

—जी, अपना टिकट दिखा दीजिये।

—यह है।

—गाड़ी में जल्दी चढ़ जाइये। वह जानेवाली है।

—क्या इस गाड़ी में खाने का डिब्बा लगा है?

—जी हाँ, हमसे दायीं तरफ़ तीसरा। भाइयो, चढ़ जाना, गाड़ी चल पड़ी।

—अगला कौनसा बड़ा स्टेशन होगा?

—पटना होगा।

—वहाँ कितनी देर ठहरेंगे?

—दस मिनट।

– इसमें चाय मिलेगी?
– मिलेगी ज़रूर।

18. निम्नलिखित संख्याओं को हिन्दी में लिखिये।

26 938 279; 963 485 710; 444 555 888; 732 564 839; 62 602 260; 13 999 381; 654 859 376; 399 979 889; 12 150 620; 890 440 150.

19. निम्नलिखित संख्याओं को रूसी में लिखिये।

४ करोड़ ६३ लाख ४७ हज़ार ७८६; ८८ करोड़ ६२ लाख ७७ हज़ार ६१६; ५६ करोड़ ३६ लाख ६८ हज़ार ६४८; ६० करोड़ ३८ लाख ६५ हज़ार ७५२।

УРОК XIII

ГРАММАТИКА

ГЛАГОЛ

СТРАДАТЕЛЬНЫЙ ЗАЛОГ

Глаголу в языке хинди свойственны два залога: действительный и страдательный. В действительном залоге употребляются глаголы как переходные, так и непереходные, а в страдательном — только переходные.

ОБРАЗОВАНИЕ СТРАДАТЕЛЬНОГО ЗАЛОГА

Формы страдательного залога — сложные, аналитические. Они образуются сочетанием простого причастия прошедшего времени спрягаемого (основного) глагола с формами глагола जाना 'идти', 'уходить', например: पढ़ा जाना 'быть прочитанным', लिखा जाना 'быть написанным', किया जाना 'быть сделанным'.

В страдательном залоге причастие прошедшего времени спрягаемого (основного) глагола изменяется только по родам и числам (в мужском роде), а формы служебного глагола जाना выражают различные грамматические значения: они указывают на лицо, род, число, время, наклонение, вид, например: ये पुस्तकें कल भेजी जाएँगी 'Эти книги завтра будут отосланы'; चिट्ठी पढ़ी जा रही है 'Письмо читается'.

Когда в предложении имеются два или более однородных сказуемых, выраженных глаголами в страдательном залоге, глагол जाना часто употребляется один раз — после последнего причастия, например: चिट्ठी लिखी और भेजी गयी थी 'Письмо было написано и отправлено'.

Для страдательного залога характерны подлежащная и бесподлежащная конструкции предложения.

В **подлежащной** конструкции предложения в центре внимания находится объект — носитель действия. Поэтому имя или местоимение, выражающие его, стоят в форме прямого падежа, например: ये लड़कियाँ देखी जाती हैं 'Эти девушки видимы', 'Этих девушек видят'.

В **бесподлежащной** конструкции предложения внимание сосредоточено не на объекте действия, а на самом действии. В таком предложении имя существительное или местоимение, обозначающие лицо или предмет, подвергшиеся действию, употребляются в косвенном падеже с послелогом को (местоимения используются и в объектном падеже), например: उसको पीटा गया 'Его избили'.

Страдательному залогу присущи почти все формы, характерные для действительного залога.

Подлежащная конструкция

В подлежащной конструкции (как и в субъектной конструкции действительного залога) сказуемое согласуется с подлежащим в лице, роде и числе в соответствии с формой времени, наклонения, вида глагола-сказуемого, например: मैं देखा जाता हूँ 'Я видим', 'Меня видят'; ये किताबें पढ़ी गयीं 'Эти книги прочитаны'; पत्र लिखा जाए 'Письмо следует написать'; यह काम किया जा रहा है 'Эта работа делается'.

Спряжение глагола देखना 'видеть', 'смотреть' в подлежащной конструкции страдательного залога

Настоящее время

Мужской род

Ед. число	Мн. число
मैं देखा जाता हूँ	हम देखे जाते हैं
तू देखा जाता है	तुम देखे जाते हो
	ग्राप देखे जाते हैं
यह, वह देखा जाता है	ये, वे देखे जाते हैं

Женский род

मैं देखी जाती हूँ	हम देखी जाती हैं
तू देखी जाती है	तुम देखी जाती हो
	आप देखी जाती हैं
यह, वह देखी जाती है	ये, वे देखी जाती हैं

Бесподлежащная конструкция

В бесподлежащной конструкции (аналогично нейтральной конструкции действительного залога) сказуемое ни с чем не согласуется. Глагол-сказуемое выступает неизменно в форме 3-го лица единственного числа мужского рода, например: इन लोगों को वहाँ भेजा गया है 'Этих людей туда послали'; किताब को पढ़ा जा रहा है 'Книгу читают'.

Спряжение глагола देखना 'видеть', 'смотреть' в бесподлежащной конструкции страдательного залога

Настоящее время

Мужской и женский род

Ед. число	Мн. число
मुझ को (मुझे) देखा जाता है	हम को (हमें) देखा जाता है
तुझ को (तुझे) देखा जाता है	तुम को (तुम्हें) देखा जाता है
	आप को देखा जाता है
इस को, उस को (इसे, उसे) देखा जाता है	इन को, उन को (इन्हें, उन्हें) देखा जाता है

УПОТРЕБЛЕНИЕ СТРАДАТЕЛЬНОГО ЗАЛОГА

Формы страдательного залога употребляются:

1. Когда в центре внимания говорящего находятся лицо или предмет, являющиеся объектом действия. Это лицо или предмет служат в предложении подлежащим и расположены на первом месте. Сам производитель (агент) действия обычно не находится в центре внимания и указывается довольно редко, например: चिट्ठियाँ दुनिया के सब देशों में भेजी जाती हैं 'Письма посылаются во все страны мира'. В случаях, когда производитель (агент) дейст-

вия[1] указывается, он выступает в функции косвенного дополнения, выраженного именем или местоимением в косвенном падеже с тем или иным послелогом. Чаще всего этими послелогами являются से 'с', [के] द्वारा, के ज़रिये 'посредством', 'при помощи'; की तरफ़ (ओर) से 'со стороны', 'от имени', например: घर उस से बेचा गया 'Дом им продан'; यह पुस्तक उस के बाप से (के द्वारा, के ज़रिये) भेजी गयी थी 'Эта книга была послана его отцом'.

2. Когда производитель (агент) действия неизвестен или его упоминание представляется необязательным, например: लेनिन पुस्तकालय में किताबों के लिये बिजली की छोटी रेलगाड़ियाँ बनायी गयीं 'Для [перевозки] книг в Библиотеке имени Ленина построены маленькие электрические тележки'.

Некоторые по формообразованию в действительном залоге непереходные глаголы, например: बोलना 'говорить', लाना 'приносить', в страдательном залоге употребляются как переходные: वह मुझ से बोला 'Он поговорил со мной'; भारत में बहुत भाषाएँ बोली जाती हैं 'В Индии говорят на многих языках'; तुम किताब लाये हो? 'Ты принес книгу?'; किताब लायी गयी है 'Книга принесена', 'Книгу принесли'.

Для обозначения средства или орудия совершения действия, выраженного глаголом в страдательном залоге, употребляются послелоги से, [के] द्वारा, के ज़रिये, например: चिट्ठी पेंसिल से लिखी गयी 'Письмо написано карандашом'; किताबें डाक [के] द्वारा (के ज़रिये) भेजी गयी हैं 'Книги отправлены по почте'.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ФОРМ СТРАДАТЕЛЬНОГО ЗАЛОГА НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Подлежащные конструкции страдательного залога могут переводиться на русский язык тремя способами: глаголом с суффиксом *-ся*, кратким страдательным причастием и неопределенно-личной

---

[1] Следует иметь в виду, что наличие в предложении производителя действия обычно предопределяет употребление в языке хинди форм действительного залога, например: उस ने किताब पढ़ी है। 'Он прочитал книгу (книга им прочитана)'.

формой глагола, например: यह किताब पढ़ी जाती है 'Эта книга читается'; घर बनाया जाएगा 'Дом будет построен'; वह बुलाया जाता है 'Его зовут'.

Бесподлежащная конструкция страдательного залога переводится на русский язык только неопределенно-личной формой глагола, например: उस को रास्ते में देखा गया 'Его видели на улице'.

Косвенное дополнение в страдательных конструкциях хинди в большинстве случаев переводится на русский язык дополнением, выраженным именем или местоимением в творительном падеже, например: चिट्ठी राम द्वारा लिखी गयी 'Письмо написано Рамом'.

ПРИДАТОЧНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ ЦЕЛИ

Придаточные предложения цели присоединяются к главному при помощи союзов цели कि и ताकि 'чтобы' и относятся к сказуемому главного предложения. В главном предложении может выступать союзное слово इसलिये 'для того', 'затем'. Сказуемое в придаточном цели обычно выражается простой формой сослагательного наклонения. Придаточные предложения цели всегда следуют за главным, например: वह यहाँ आया है कि आप से मिले 'Он прибыл сюда, чтобы встретиться с Вами'.

ИМЕННЫЕ ОБРАЗОВАНИЯ С СУФФИКСОМ वाला

Суффикс वाला — один из самых продуктивных в системе именного словообразования языка хинди.

Особенностью имен, образованных суффиксом वाला, является их лексическая неустойчивость. Многие из них постоянными лексическими единицами не являются и образуются каждый раз непосредственно в речи. Поэтому большинство слов с суффиксом वाला в словарях отсутствует. Значения таких слов определяются из контекста по значению слова-основы. Слова с суффиксом वाला более характерны для разговорного, чем для литературного языка.

При помощи суффикса वाला в основном образуются следующие имена существительные:

1. Названия лиц, владеющих предметом, обозначенным основой, например: घरवाला 'хозяин дома' (घर 'дом'), दुकानवाला 'лавочник', 'хозяин магазина' (दुकान 'лавка', 'магазин').

2. Названия лиц по роду их занятий, деятельности, профессии, например: गाड़ीवाला 'извозчик' (गाड़ी 'телега', 'повозка'), रोटीवाला 'булочник', 'пекарь' (रोटी 'хлеб').

3. Названия лиц по их принадлежности к какой-либо местности, территории, стране, например: मास्कोवाला 'москвич' (मास्को 'Москва'), शहरवाला 'горожанин' (शहर 'город'), दक्षिणवाला 'южанин' (दक्षिण 'юг'), फ़्रांसवाला 'француз' (फ़्रांस 'Франция').

4. Названия лиц по их принадлежности к какой-либо партии, организации, например: कांग्रेसवाला 'член партии Индийский национальный конгресс' (कांग्रेस 'партия Индийский национальный конгресс').

При обозначении названий лиц женского пола конечный आ суффикса वाला заменяется на ई, например: घरवाली 'хозяйка дома', 'жена'.

Имена существительные, образованные посредством суффикса वाला (वाली), изменяются аналогично существительным мужского и женского рода, оканчивающимся соответственно на आ и ई, например: घरवाला – घरवाले – घरवालों ; घरवाली – घरवालियाँ – घरवालियों.

Следует помнить, что имена существительные, образованные посредством суффикса वाला, могут употребляться и как прилагательные.

Имена с суффиксом वाला очень часто переводятся на русский язык описательно.

Они образуются от:

1) существительных, например: दाढ़ीवाला 'бородатый'; 'бородач' (दाढ़ी 'борода').

Образование имен при помощи суффикса वाला от существительных имеет две особенности:

а) при образовании их от существительных, оканчивающихся на आ, конечный आ заменяется на ए так же, как это имеет место перед послелогами, например: पैसेवाला 'богатый'; 'богач' (पैसा 'пайса'; 'деньги');

б) при образовании имен от существительных во множественном числе последние принимают форму косвенного падежа множественного числа, например: बालोंवाला 'волосатый' (बाल 'волосы').

2) наречий, например: सामनेवाला 'находящийся впереди', 'передний' (सामने 'впереди');

3) словосочетаний существительного с прилагательным или числительным, например: काले बालोंवाला 'черноволосый' (काले बाल 'черные волосы'); दो खिड़कियोंवाला 'с двумя окнами' (दो खिड़कियाँ 'два окна');

4) словосочетаний существительного или местоимения с послелогами, например: दरवाज़े के पास वाला 'прилегающий к двери' (दरवाज़े के पास 'около двери'); उस के नीचेवाला 'находящийся под ним' (उस के नीचे 'под ним').

Прилагательные с суффиксом वाला согласуются с определяемым словом подобно изменяемым прилагательным на आ, например: काले बालोंवाली लड़की 'черноволосая девушка'.

Иногда (преимущественно в разговорной речи) суффикс वाला употребляется плеонастически, например: अच्छावाला 'хороший' (अच्छा 'хороший'), बुरावाला 'плохой' (बुरा 'плохой') и т. п.

अभ्यास

1. कर्मवाच्य में काल-रचना कीजिये।

पहुँचाना, लाना, भेजना।

2. निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

(१) चिट्ठी लिखी जा रही है। (२) चाय में शक्कर डाली जाती है। (३) आजकल रूसी भाषा सारे सोवियत

संघ में बोली जाती है। (४) हमारे नगर में बहुत से नये घर बनाये जा रहे हैं। (५) लड़के से दूध पिया गया है। (६) यह चिट्ठी आज भेजी जाएगी। (७) यह नया पुल बहुत मज़बूत बनाया गया है। (८) बीमार लोग अस्पताल में भेजे जाते हैं। (९) हमारी सड़क पर नयी इमारत बनायी जा रही है। (१०) बर्लिन के ऊपर विजय का झंडा लगाया गया था। (११) पुराने ज़माने में किताबें हाथों से लिखी जाती थीं। (१२) हमारे लिए होटल में ठहरने की व्यवस्था की गयी है। (१३) दरवाज़ा माँ से खोला गया था। (१४)आज कोई चिट्ठी डाक से नहीं भेजी गयी। (१५) ऐसा कहा जाता है। (१६) पिछले साल हमारे घर के सामने बहुत से पेड़ लगाये गये थे। (१७) ऐसा नहीं लिखा जाता। (१८) हमारे देश में पहली मई की तैयारियाँ बहुत समय पहले से ही की जा रही हैं। (१९) ये सब बातें तुम को कई बार पहले भी समझायी गयी थीं। (२०) आप से यह बात बाद में पूछी जाएगी। (२१) क्या यह सब उसकी प्रार्थना के अनुसार किया जाता है? (२२) उस इलाक़े में लगभग सारा जंगल साफ़ किया गया है।

3. कोष्ठकों में दी गयी क्रियाओं को कर्मवाच्य में लिखिये।

(१) अब इस बीमारी का इलाज (करना)। (२) हमारे देश में गाँवों और शहरों के बीच का संबंध अधिकतर मोटरगाड़ियों द्वारा (रखना)। (३) मास्को की मैट्रो में हवा किस तरह (पहुँचाना)? (४) भारत में बिजली का भारी सामान बनानेवाले कारख़ाने का निर्माण सोवियत संघ की सहायता से (करना)। (५) ताजमहल बनाने के लिए करोड़ों रुपये ख़र्च (करना)। (६) आज-कल हमारे देश के कोने कोने में भिन्न-भिन्न खनिज पदार्थों की तलाश (करना)। (७) यह कल (देखना)। (८) तार एक घंटे में (पहुँचाना)। (९) उन्हें बड़े अच्छे विद्यार्थी (समझना)।(१०) हर साल

भारत से लाखों रुपये का कपड़ा विदेशों में (भेजना)। (११) इस सवाल का ठीक जवाब (देना)। (१२) आज हमारे लिये बढ़िया भोजन (बनाना) ।

4. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Московский метрополитен был построен в 1935 году. Сейчас уже построено десять радиусов метро. (2) Этот учебник можно купить в любом магазине. (3) Этот рассказ был написан Прем Чандом (प्रेमचंद) в 1930 году. (4) Этот вопрос будет поднят на следующем собрании. (5) Письмо только что написано. (6) Она показала мне книгу, которая была переведена на русский язык ее братом. (7) Я был приглашен в театр. (8) Нам показали новый фильм. (9) Моему товарищу дали журнал на языке хинди. (10) Когда Гопеш (गोपेश) позвонил по телефону, работа была только что закончена. (11) Вечерние газеты только что принесли. (12) Он сможет прочесть эту книгу, если она будет переведена на русский язык. (13) Я полагал, что все эти товáры будут доставлены самолетом. (14) Отец сказал, что эти вопросы пока не будут обсуждаться. (15) Газеты и письма доставля́ются рано утром. (16) В этом магазине продаются русские и иностранные книги. (17) Воду в графине меняют каждый день. (18) Мне еще ничего не говорили об этом. (19) Маме сказали об этом вчера вечером. (20) Эта станция метро была построена в прошлом году.

5. निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

(१) दरवाज़ा खोलो ताकि हवा कमरे में आ सके। (२) जल्दी करो कि वक़्त पर पहुँच जायें। (३) ऊँची आवाज़ में बोलो कि तुम्हारी बात सुनी जाए। (४) देखो कि तुम कहीं न गिर जाओ। (५) हम सिनेमा गये कि नयी फ़िल्म देखें। (६) वह मेरे यहाँ आया है कि मेरी मदद करे। (७) मैं अभी उसको फ़ोन करूँगा कि वह मेरी प्रतीक्षा न करे। (८) उसने मुझे पाठ्यपुस्तक दे दी है कि मैं पाठों की तैयारी कर सकूँ। (९) हम दिल्ली जाएँगे ताकि हिन्दी का अध्ययन करें। (१०) मेरी बहन दुकान जानेवाली है कि कुछ फल खरीदे।

6. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Мы быстро позавтракали, чтобы вовремя успеть на поезд. (2) Я хочу пойти в кино, чтобы посмотреть этот фильм. (3) Чтобы не опоздать в институт, Сита всегда встает рано утром. (4) Потребовалось бы несколько дней, чтобы осмотреть все дворцы этого древнего города. (5) Мы пришли на станцию за час до отправления поезда, чтобы купить билет и пообедать перед дорогой. (6) Мать дала сыну деньги для того, чтобы он купил себе учебники. (7) Говорите громче, чтобы все слышали. (8) Мать надела (पहनना *п.*) пальто, чтобы не простудиться. (9) Чтобы проветрить комнату, они открыли окно. (10) Наш преподаватель пошел с нами в музей, чтобы познакомить нас с образцами древнего индийского искусства.

7. निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

(१) गाड़ीवाले ने हमको देखा और गाड़ी में बैठने के लिये बुलाने लगा। (२) उसने पच्चीस रुपयेवाली अँग्रेज़ी क़लम ख़रीदी है। (३) दूधवाली दूध ले आयी है। (४) लाल क़िले के संगमरमरवाले महल बहुत सुंदर हैं। (५) वह पत्थरवाले मकान में रहते हैं। (६) इस बाज़ार में सदा गाँववालों की भीड़ रहती है। (७) लखनऊवाला क्या पूछता है?—वह अपने दिल्लीवाले रिश्तेदारों का पता मालूम करना चाहता है। (८) ऊपरवाला कमरा बहुत रोशन है। (९) गाँववाले शहरवालों की तुलना में अधिक मज़बूत होते हैं। (१०) यहाँ के फलवाले सभी तरह के फल बेचते हैं। (११) भारत के समुद्र के पासवाले स्थानों में न अधिक गर्मी होती है, न अधिक सर्दी। (१२) यह पीली कमीज़ वाला आदमी कौन है? (१३) भारत में मैं ने "काबुलीवाला" नामक एक अच्छी फ़िल्म देखी। (१४) इस नुक्कड़ पर सदा कोई फूलवाली खड़ी होती है। (१५) हमारा क्लास का कमरा दो खिड़कियोंवाला है। (१६) एक काली आँखों वाली लड़की कमरे में आयी है। (१७) यह कलकत्तावाली रेलगाड़ी है।

8. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Москвичи гордятся своим лучшим в мире метро. (2) Сошедший с поезда человек подозвал носильщика. (3) Мы получили трехкомнатную квартиру в новом семиэтажном доме. (4) Электрик живет в доме рядом. (5) Молочница приходит рано утром. (6) Владелец этого автомобиля — мой друг. (7) У этого книготорговца Вы всегда можете купить все нужные Вам книги. (8) Летом жители Киева ездят в жаркие дни купаться на Днепр. (9) Рам живет в каменном трехэтажном доме напротив кинотеатра. (10) «Известия» — вечерняя газета. Она выходит около пяти часов вечера. (11) Стоимость спального места всегда выше, чем сидячего.

पाठ

मास्को का चिड़ियाघर

मास्को का चिड़ियाघर काफ़ी पुराना है। उसकी स्थापना सन् १८६४ में हुई थी। लेकिन वह दुनिया का सब से पुराना चिड़ियाघर नहीं है। उसकी स्थापना से बहुत अरसे पहले ही कई चिड़ियाघर स्थापित हो गये थे। दुनिया के इतिहास में सब से पुराना चिड़ियाघर पाँच हज़ार तीन सौ साल हुए नील नदी के सुंदर किनारे पर राजा टुट्मोस तीसरे के द्वारा स्थापित किया गया था। जब मेक्सिको में स्पेनी लोग १५२० में आये तो वहाँ भी उन्हों ने बहुत अच्छा और बड़ा चिड़ियाघर देखा जिस में बहुत से अहाते, पिंजरे और तालाब थे। रूस के सब से पहले चिड़ियाघर की स्थापना १०६१ में नोवगोरोद में की गयी थी, इस तरह आदिकाल से ही जानवरों और चिड़ियों की ज़िंदगी में आदमी की बड़ी दिलचस्पी रही है। इसलिए आजकल विदेशों में और हमारे देश में भी बहुत से चिड़ियाघर क़ायम किये गये हैं।

मास्को का चिड़ियाघर जो सोवियत संघ का सब से बड़ा चिड़ियाघर है बहुत दूर तक फैला है और एक बड़ा बाग़ जैसा मालूम होता है। आज दुनिया के सब महाद्वीपों के

जानवर, चिड़ियाँ और मछलियाँ मास्को के चिड़ियाघर के अहातों, पिंजरों और तालाबों में मौजूद हैं। अहातों में बैल, ज़ेबरे, कई तरह के हिरन, जंगली भैंस, ऊँट, जिराफ़े, गेंडे, हाथी आदि बेरोकटोक टहलते हैं। पिंजरों में सिंह, शेर, चीते, भालू, भेड़िये, गीदड़ और दूसरे हिंसक पशु बंद रहते हैं। इन के अलावा पिंजरों में तरह-तरह की चिड़ियाँ —लंबी दुमवाले तोते, बाज़ आदि और हर तरह के बंदर भी बंद रहते हैं। तालाबों में भाँति-भाँति के जलपक्षी और जलजन्तु हैं। वहाँ विभिन्न बत्तकें, राजहंस और पानी में तैरनेवाले दूसरे पक्षी देखे जा सकते हैं। दरियाई घोड़े, सफ़ेद रीछों, मगरों और वॉलरस के लिए सिमेंट के ख़ास तालाब भी बनाये गये हैं क्योंकि ये जानवर बिना पानी के नहीं रह सकते। हाथियों के लिए एक अलग तालाब भी बनाया गया है ताकि वे पानी में नहा सकें। वे पानी में नहाना बहुत पसंद करते हैं। मछलियाँ शीशे के मछलीघरों में रहती हैं कि सब लोग उन्हें देख सकें।

मास्को के चिड़ियाघर के नये भाग में बहुत से जानवर पिंजरे में बंद नहीं किये गये हैं। उनको खुली जगहों में देखा जा सकता है। नये भाग के बाग़ में ही एक कोने में कृत्रिम पहाड़ बने हैं और लम्बे लम्बे जंगली पेड़ लगे हैं। देखने में सोलह आने जंगली दृश्य मालूम होता है। जंगली जंतुओं के लिए हर तरह से उचित प्राकृतिक हालत तैयार करने की कोशिश की गई है। इस तरह शेर, कुछ रीछ और दूसरे जानवर रह रहे हैं। दर्शकों और इन जानवरों के बीच सिर्फ़ पानी से भरी एक गहरी खाई है जिस को पार नहीं किया जा सकता। नये भाग में विभिन्न ज़हरीले साँप, अजगर और छिपकलियाँ रहते हैं। इन सभी के लिए शीशे के विशेष पिंजरे बनाये गये हैं।

सोवियत संघ के मध्य भाग की आबोहवा गरमियों में सख़्त गरम और सरदियों में सख़्त सर्द होती है। चिड़ियाघर

के लगभग सब जानवर सरदी और गरमी दोनों मौसमों में बड़े मज़े से रहते हैं। राजहंस और बत्तकें सारे साल खुली हवा में रहती हैं। ज़ेबरों और ऊँटों को भी सरदी से ज़रा सा डर नहीं लगता। भारत जैसे गरम देश के बहुत से जानवरों का भी यह हाल है। उदाहरण के लिये हाथी को लीजिये। वह गरम आबोहवा का आदी है, लेकिन सारे साल खुली हवा में रहता है। बहुत से जानवर हमारी आबोहवा के इतने आदी हो चुके हैं कि उन्हों ने बच्चे देने भी शुरू कर दिये हैं। कई दरियाई घोड़े, बंदर, शेरनी, हथिनी अब भी बच्चों वाली हैं। सिर्फ़ गेंडे और जिराफ़े ही जो अफ़्रीका से लाये गये थे अब तक अपने आपको इस आबोहवा के आदी नहीं बना सके हैं।

यह यक़ीनी बात है कि सारे के सारे जानवर गर्म आबोहवा के आदी नहीं हैं। सफ़ेद रीछ जो उत्तरी महासागर के बर्फ़ के इलाक़ों में पैदा हुए थे गरमियों के मौसम में अपने तालाब से बिलकुल बाहर नहीं निकलते। यह हाल वॉलरस का भी होता है।

चिड़ियाघर में विभिन्न जानवरों की देखभाल ख़ास लोग करते हैं। जानवरों के ये माहिर जानवरों की ज़िंदगी की वैज्ञानिक जाँच करते हैं। वैज्ञानिक जानवरों की आदतों का अध्ययन करते हैं। वे हिंसक और घास खानेवाले पशुओं के बच्चों को एक ही अहाते में रहने देते हैं और ये सब जानवर एक दूसरे के दोस्त बन जाते हैं और इस क़िस्म की घटनाएँ मौजूद हैं कि ज़िन्दगी के अंत तक वे एक दूसरे के साथ रहते हैं।

जानवरों की ज़िंदगी का अध्ययन करनेवाले विद्यार्थी जानवरों की देखभाल करने के लिये दलों के रूप में यहाँ भी अक्सर आते हैं। चिड़ियाघर में स्कूली बच्चों के लिये वैज्ञानिक मंडली है। वहाँ बच्चों को जानवरों की ज़िंदगी का अध्ययन करना सिखाया जाता है।

मास्को चिड़ियाघर से जानवर दूसरे नगरों के चिड़ियाघरों के लिये भी ले जाये जाते हैं।

रविवार के दिन चिड़ियाघर में सब से बड़ी भीड़ होती है। सप्ताह के अन्त में छुट्टी के दिन हज़ारों की संख्या में मास्कोवासी अपने बच्चों के साथ चिड़ियाघर की सैर करने आते हैं। चिड़ियाघर आनेवालों में अधिकांश बच्चे होते हैं। वे देर तक पिंजरों के सामने खड़े रहते हैं। कुछ बच्चे जानवरों के फ़ोटो लेते हैं और कुछ उनके चित्र बनाने की कोशिश करते हैं। मास्को के निवासियों में यह चिड़ियाघर बहुत लोकप्रिय है।

नये शब्द

चिड़ियाघर **чиṙийāгʰар** *м.* зоопарк, зоосад

स्थापना **стʰāпнā** *ж.* учреждение, организация, основание

सन् **сан** *м.* 1) год; 2) эра

अरसा **арсā** *м.* промежуток, период, время

स्थापित **стʰāпит** учрежденный, организованный, основанный; ~ होना (हो जाना) *нп.* быть учрежденным, организованным, основанным; ~करना *п.* учреждать, организовывать, основывать

स्पेनी **спэнӣ** **1.** испанский; **2.** *м.* испанец

अहाता **ahāтā** *м.* 1) ограда; 2) двор; *зд.* вольер

पिंजरा **пинджрā** *м.* клетка

तालाब **тāлāб** *м.* пруд, водоем, бассейн

आदिकाल **āдикāл** *м.* ранний, древний период (*напр., истории*)

ज़िंदगी **зиндагӣ** *ж.* жизнь

महाद्वीप **махāдвӣп** *м.* континент, материк, часть света

मौजूद **мауджӯд** 1) присутствующий; 2) существующий; ~ होना *нп.* а) присутствовать; б) быть, существовать

बैल **байл** *м.* бык, вол

ज़ेबरा **зэбрā** *м.* зебра

हिरन **hиран** *м.* олень; антилопа

भैंस **бʰа̃йс** *ж.* буйволица

ऊँट **ӯ̃т̇** *м.* верблюд

जिराफ़ा **джирāфā** *м.* жираф

गेंडा **гэ̃д̣ā** *м.* носорог

हाथी **hāтʰӣ** *м.* слон

बेरोकटोक **бэрокт̇ок** **1.** неограниченный; **2.** 1) беспрепятственно, без помех; свободно; 2) неудержимо

टहलना **т̇аhалнā** *нп.* бродить, гулять, прогуливаться

सिंह **синh** *м.* лев

शेर **шэр** *м.* тигр; лев

चीता **чӣтā** *м.* пантера, леопард; гепард

भालू **бʰāлӯ** *м.* медведь

भेड़िया б^{h}эрийā *м.* волк
गीदड़ гӣдар̣ *м.* шакал
हिंसक hинсак хищный
पशु пашу *м.* животное, скотина
दुम дум *ж.* хвост
तोता тотā *м.* попугай
बाज़ бāз *м.* сокол, ястреб
बंदर бандар *м.* обезьяна
भाँति б^{h}ā̃ти 1. *ж.* способ, образ, метод; 2. की ~ *послелог* подобно, как
जलपक्षी джалпакшӣ *м.* водоплавающая птица
जलजन्तु джалджанту *м.* водяное животное
बत्तक баттак *ж.* утка
राजहंस рāджhанс *м.* лебедь
पक्षी пакшӣ *м.* птица
दरियाई дарийāӣ 1) речной; 2) морской
रीछ рӣч^h *м.* медведь
मगर магар *м.* крокодил
वॉलरस вāлрас *м.* морж
सिमेंट симэнт̣ *м.* цемент
बिना бинā (*тж.* के ~) *послелог* без, кроме
ताकि тāки чтобы; для того, чтобы
मछलीघर мач^{h}лӣг^{h}ар *м.* аквариум
कृत्रिम критрим искусственный
आना āнā *м.* ана (*1/16 часть рупии*)
दृश्य дришйа *м.* 1) вид; 2) зрелище, сцена
जंतु джанту *м.* животное
हालत hāлат *ж.* положение, состояние, обстоятельства, условия
दर्शक даршак *м.* зритель, экскурсант
भरा б^{h}арā наполненный, полный
गहरा гаhрā 1) глубокий; 2) крупный, серьезный (*об ошибке*); 3) крепкий (*напр., о чае*)
खाई к^{h}āӣ *ж.* ров
ज़हरीला заhрӣлā ядовитый
साँप сā̃п *м.* змея
अजगर аджгар *м.* 1) удав, питон; 2) дракон
छिपकली ч^{h}ипкалӣ *ж.* ящерица
सर्द сард холодный, прохладный
ज़रा зарā 1. малый, незначительный; 2. мало, немного; 3. пожалуйста
डर д̣ар *м.* страх, боязнь, опасение
शेरनी шэрнӣ *ж.* тигрица; львица
हथिनी hат^{h}инӣ *ж.* слониха
यक़ीनी йак̣ӣнӣ верный, заслуживающий доверия, достоверный
महासागर маhāсāгар *м.* океан
पैदा пайдā 1) рожденный, порожденный; 2) добытый, произведенный; ~ होना *нп.* а) рождаться, появляться; б) добываться, производиться; ~ करना *п.* а) порождать; б) производить, добывать
माहिर мāhир *м.* знаток, специалист
वैज्ञानिक вайгьāник 1. научный; 2. *м.* ученый
घास г^{h}āс *ж.* трава, сено
घटना г^{h}ат̣нā *ж.* событие, происшествие, случай
अंत ант *м.* 1) конец; 2) завершение, окончание
अक्सर аксар часто
स्कूली скӯлӣ 1) школьный; 2) учащийся (*в школе*)
मंडली манд̣алӣ *ж.* 1) круг (*лиц*), кружок, группа; 2) общество
सिखाना сик^{h}āнā *п.* учить, обучать, преподавать
मास्कोवासी мāсковāсӣ *м.* москвич
अधिकांश ад^{h}икāнш *м.* большая часть, большинство
लोकप्रिय локприйа популярный

व्याकरण तथा शब्दावली सम्बन्धी टिप्पणियाँ

1. स्थापना होना 'быть основанным, созданным' (की *о чем-л.*); स्थापना करना 'основывать', 'создавать' (की *что-л.*).

2. Сложные послелоги के (से) पहले 'раньше', 'прежде', 'до' и के बाद 'после' при употреблении их со словосочетанием, обозначающим отрезок времени, выступают без первого элемента — послелога के (से), например: कई दिन पहले 'несколько дней тому назад', कुछ दिन बाद 'через несколько дней'.

Если при этих послелогах имеется словосочетание, обозначающее отрезок времени, и управляемое слово, то указанное словосочетание ставится между частями сложного послелога, например: जाने से कई दिन पहले 'за несколько дней до отъезда'; जाने के कुछ दिन बाद 'через несколько дней после отъезда'.

3. तीन (पाँच, दस) साल हुए 'три (пять, десять) лет тому назад'.

4. दिलचस्पी होना (रहना) 'интересоваться' (में *чем-л.*, की *о ком-л.*).

5. भाँति-भाँति का 'различный', 'разнообразный'.

6. Потенциальный глагол सकना 'мочь' и комплетивный глагол चुकना 'кончаться', 'оканчиваться' сочетаются и с глаголами в страдательном залоге. В этом случае глаголы सकना и चुकना присоединяются к страдательной основе смыслового глагола, например: तार समय पर भेजा जा सकता है 'Телеграмма может быть послана вовремя'; यह किताब पढ़ी जा चुकी है 'Эта книга уже прочитана'.

7. दरियाई घोड़ा 'бегемот'.

8. В языке хинди сложные послелоги के बिना 'без', के बग़ैर 'без' и некоторые другие иногда употребляются в конструкции, при которой вторая, значимая часть послелога предшествует управляемому слову или словосочетанию, а первая часть остается на своем месте и сохраняет свою форму независимо от

рода и числа следующего за ним имени, например: बिना (बग़ैर) उन के यह लड़की नहीं खेलती 'Без них эта девочка не играет'.

9. ... पेड़ लगे हैं '... посажены (растут) деревья'.

10. सोलह आने 'полностью', 'целиком', 'на сто процентов'.

11. डर लगना 'бояться', 'страшиться' (से *чего-л.*, को *о ком-л*).

12. बच्चा देना 'давать приплод', 'рожать'.

13. Наряду с признаками глагола и существительного (см. урок II) инфинитив в языке хинди характеризуется и грамматическими свойствами прилагательного. В инфинитиве эти свойства проявляются в том, что перед глаголами и глагольно-именными сочетаниями, обозначающими начало, окончание и прекращение действия, перед глаголами चाहना 'хотеть', पसंद करना 'любить', 'предпочитать' и т. п., а также в предложениях долженствования (см. урок XVI) и в некоторых других позициях он согласуется в роде и числе с субъектом действия, выраженным существительным в прямом падеже, если глагол непереходный, и с прямым дополнением, выраженным существительным в прямом падеже, когда глагол переходный. Согласуясь с именем существительным, инфинитив принимает те же окончания, что и изменяемое прилагательное на आ, например: अचानक पत्र आने बन्द हो गये 'Неожиданно перестали приходить письма'; बहुत से जानवर हमारी आबोहवा के इतने आदी हो चुके हैं कि उन्होंने बच्चे देने भी शुरू कर दिये हैं। 'Многие животные уже настолько привыкли к нашему климату, что начали даже давать приплод'; उन्होंने ये किताबें ख़रीदनी चाहीं 'Они захотели купить эти книги'.

14. अपने आप को किसी का आदी बनाना 'приучать', 'приспосабливать себя к чему-либо'.

15. Послелог का часто используется в повторах. Повтор имен существительных и некоторых определительных местоимений с послелогом का передает значение целостности, полноты; форма послелога का зависит от рода, числа и падежа определяемого слова, например: घर का घर 'весь дом', सारी की सारी किताब 'вся книга' (*целиком*), सारे के सारे जानवर 'все [без исключения] животные'.

16. Глагол देना 'давать' в сочетании с инфинитивом в косвенном падеже передает значение 'разрешать', 'позволять' (в отрицательном предложении — 'не разрешать', 'не позволять') совершить обозначенное инфинитивом действие, например: उसे जाने दो 'Разреши ему уйти'.

17. के रूप में 'в форме', 'в виде', 'в качестве' (*кого-л.*, *чего-л.*).

18. ले जाना 'уносить', 'уводить' является по составу непереходным глагольным сочетанием — 'взяв уйти'. Однако это сочетание, будучи по смыслу переходным, употребляется в страдательном залоге. В формах страдательного залога используется причастие прошедшего времени глагола जाना, образованное по общему правилу — जाया, например: ले जाया जाना 'быть унесенным, увезенным'.

19. फ़ोटो लेना 'фотографировать' (का *кого-л.*, *что-л.*).

अभ्यास

1. पाठ को पढ़िये और उसका अनुवाद कीजिये।

2. निम्नलिखित सवालों का जवाब दीजिये।

१) मास्को का चिड़ियाघर कब स्थापित हुआ था ?

२) क्या मास्को का चिड़ियाघर दुनिया का सब से पुराना है ?

३) रूस में सब से पहले चिड़ियाघर की स्थापना कब हुई थी ?

४) मास्को के चिड़ियाघर में कौनसे हिंसक पशु मौजूद हैं जो भारत में मिलते हैं ?

५) क्या भारत में सिंह पाये जाते हैं ?

६) क्या भारत में जंगली हाथी मिलते हैं ?

७) घास खानेवाले पशु चिड़ियाघर में कहाँ और किस तरह रहते हैं ?

८) रीछ ज़्यादातर क्या खाते हैं ?

९) चिड़ियाघर में क्या क्या पक्षी रहते हैं ?

१०) चिड़ियाघर में किन किन जानवरों के लिये ख़ास तालाब बनाये गये हैं?

११) मास्को के चिड़ियाघर में मछलियाँ कहाँ रहती हैं?

१२) वॉलरस किन देशों में मिलते हैं?

१३) मास्को के चिड़ियाघर के नये भाग की क्या विशेषता है?

१४) चिड़ियाघर में छिपकलियाँ, साँप और अजगर कहाँ रहते हैं?

१५) क्या ज़ेबरे और ऊँट जैसे जानवरों को सर्दी से डर लगता है?

१६) क्या अफ़्रीका के जिराफ़े मास्को की आबोहवा के आदी हो गये हैं?

१७) चिड़ियाघर में कौन लोग जानवरों की ज़िंदगी की वैज्ञानिक जाँच करते हैं?

१८) चिड़ियाघर में अधिकांश कौन लोग आते हैं?

3. रूसी में अनुवाद कीजिये।

१) दिल्ली में भी एक बड़ा चिड़ियाघर है। वह दिल्ली के पुराने क़िले के निकट मथुरा रोड पर स्थित है। हर एक व्यक्ति के लिये प्रवेश-टिकट का दाम बीस पैसे है, जब कि बच्चों के लिये यह दाम दस पैसे है। चिड़ियाघर में सारे भारत के जानवर रहते हैं। प्रवेश-द्वार के नज़दीक एक अहाते में शेर और शेरनी रहते हैं। दर्शकों और शेरों के बीच पानी से भरी एक गहरी खाई है। पीछे से लोहे का ऊँचा जाल बिछा है। पेड़ों के बीच में जाल बिलकुल नज़र नहीं आता। देखने में सोलह आने जंगली दृश्य मालूम होता है।

२) शेरवाले परिवार के पास एक बड़ा गेंडा रहता है। प्राकृतिक हालत में गेंडा घास वाले मैदानों में रहना पसंद करता है, इसलिये चिड़ियाघर में उसके लिये उचित प्राकृतिक हालत तैयार करने की कोशिश की गयी है। गेंडा घास

ख़ूब खाता है। चिड़ियाघर में उसे घास के सिवा सब्ज़ी भी दी जाती है। गेंडा बहुत मज़बूत जानवर है, वह तेज़ दौड़ भी सकता है।

३) चिड़ियाघर में सिर्फ़ एक छोटा सा हाथी रहता है। उसका अलग ही कारण है क्योंकि भारत में हाथी प्राकृतिक हालत में भी पाये जाते हैं। देहरादून के इलाक़े में और असम के जंगलों तथा दक्षिण में ख़ास तौर पर मैसूर में हाथी देखे जा सकते हैं।

चिड़ियाघर में बंदर भी नहीं रहते। दिल्ली की तरफ़ जानेवाली सड़कों पर आप हज़ारों बंदर देख सकेंगे। उनको लोगों से ज़रा भी डर नहीं लगता। वे लोगों के बिलकुल नज़दीक आते हैं और खाना माँगते हैं। खाना न मिलने पर वे बहुत नाराज़ हो जाते हैं, परन्तु जब खाना मिलता है वे बहुत ख़ुश होते हैं, लोगों के बिलकुल पास बैठ जाते और आदमी के हाथों से भी खाना खाना शुरू करते हैं।

४) आदिकाल में ही आदमी पशुओं से अनेक प्रकार के काम लेता था[2] और आज भी लेता है। जब तक रेल और मोटरें नहीं चली थीं, एक स्थान से दूसरे स्थान पर आने जाने और सामान लाने ले जाने का काम पशुओं से ही लिया जाता था। आज के ज़माने में भी इनका महत्त्व कम नहीं हुआ। ऐसे मार्गों पर जहाँ मोटरें नहीं पहुँच सकतीं, यातायात के लिये पशु काम में आते हैं। बैल एक बहुत महत्त्वपूर्ण पशु है। भारत आम तौर पर खेतीवाला देश है। शुरू से अंत तक खेती का काम बैल की सहायता से होता है। फ़सल तैयार होने पर उसे बाज़ार में ले जाने का काम भी बैल ही करते हैं। वे सामान से भरी गाड़ी पच्चीस-तीस मील दूर शहरों तक ले जाते हैं। इनके खाने का ख़र्च बहुत कम है। इतने कम ख़र्च में इतना

---

[2] काम लेना 'использовать', 'употреблять'; 'действовать'.

अधिक काम देनेवाला कोई दूसरा पशु नहीं है। घोड़ा तेज़ दौड़ने के लिये प्रसिद्ध है। लेकिन आज कल रेल और मोटरों के चल जाने से घोड़ों का महत्त्व कुछ कम हो गया है। फिर भी भारत के छोटे नगरों में घोड़ागाड़ी ही यातायात का सब से महत्त्वपूर्ण साधन है।

रेगिस्तान में मोटरें नहीं चल सकतीं। घोड़े, बैल आदि जानवर भी यहाँ काम नहीं दे सकते। ऊँट ही एक ऐसा पशु है जो रेगिस्तान में आसानी से दौड़ सकता है। रेगिस्तान में पानी मुश्किल से पाया जाता है। यहाँ यातायात के लिये ऐसे पशु की आवश्यकता है, जिसे बार बार[3] प्यास न लगे। ऊँट एक बार पानी पीने पर कई दिन तक बिना पानी के सफ़र कर सकता है। इन सब कारणों से लोग ऊँट को 'रेगिस्तान का जहाज़' कहते हैं।

५) मास्को के चिड़ियाघर में जंगली जानवरों की ज़िंदगी का अध्ययन करने के लिये विशेष वैज्ञानिक मंडलियों की व्यवस्था की गयी है। माहिर पशुओं के जीवन की वैज्ञानिक जाँच करने के साथ साथ अलग अलग जानवरों की आदत सीखते हैं। अधिकांश दक्षिणवाले पशु मास्को की आबोहवा के आदी हो गये हैं। वे सारे साल खुली हवा में रहते हैं। लेकिन बंदर जो मास्को के चिड़ियाघर में बहुत लोकप्रिय हैं, सर्दियों में बंद गर्म कमरों में रहते हैं। गर्मी के दिनों में वे भी खुली हवा में रहते हैं। उस समय उनके पिंजरों के सामने बड़ी भीड़ लगती है।

६) चिड़ियाघर में साँप और अजगर जैसे जानवरों के लिये ख़ास मकान बनाया गया है। वहाँ विशेष शीशेवाले पिंजरों में साँप और अजगर बंद रहते हैं। मकान के दूसरे भाग में बड़े और छोटे मछलीघरों में अनेक प्रकार की मछलियाँ रहती हैं।

मास्को के चिड़ियाघर में एक जल-अजगर रहता है जो

---

[3] बार बार 'часто', 'постоянно'.

दक्षिण अमरीका का रहनेवाला है। उसका नाम अनाकोंडा है। वह तीस फ़ुट लंबा है। वह बड़ा जलजंतु ज़्यादातर घास ही खाता है।

आम तौर पर चिड़ियाघर में अनेक जलजंतु हैं जो बिना पानी के नहीं रह सकते। उनमें सब से बड़ा दरियाई घोड़ा है। वह अफ़रीका में पैदा होता है। दरियाई घोड़े के अलावा सिमेंट वाले तालाबों में वॉलरस, सफ़ेद रीछ, मगर आदि जानवर रहते हैं। वे सब तैरना बहुत पसंद करते हैं।

७) चिड़ियों वाले पिंजरों में दुनिया के अनेक देशों के पक्षी बंद रहते हैं। लंबी दुमवाले और भिन्न-भिन्न रंगों वाले तोते ख़ास तौर पर सुंदर हैं। तोतेवाले पिंजरों से कुछ दूर हिंसक पक्षियों के पिंजरे हैं।

कृत्रिम तालाबों में भाँति-भाँति के जलपक्षी तैरते हैं। उनमें ज़्यादातर विभिन्न बत्तकें और सफ़ेद तथा काले राजहंस देखे जा सकते हैं। सर्दियों में भी अधिकांश तैरनेवाले पक्षी कहीं नहीं उड़ जाते। जो उड़ जाते हैं फिर वापस आते हैं।

८) अफ़्रीका के घासवाले मैदानों में बहुत से ऐसे जानवर बेरोकटोक टहलते हैं जो दुनिया में और कहीं नहीं मिलते, जैसे दरियाई घोड़ा, गेंडा, ज़ेबरा और जिराफ़ा। सहारा नामक रेगिस्तान में सिंह भी मौजूद हैं जिनको लोग 'जानवरों का राजा' कहते हैं। बहुत अरसे पहले सिंह भारत में बड़ी संख्या में पाये जाते थे, लेकिन अब पता नहीं किस कारण से वे कम मिलने लगे हैं।

4. निम्नलिखित सवालों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये और उनका जवाब दीजिये।

(1) В какой части Московского зоопарка можно увидеть ящериц и змей? (2) В каких условиях содержатся в зоопарке хищники? (3) Какие из живущих в Индии животных имеются в Московском зоопарке? (4) Где водятся такие животные, как зебры и жирафы? (5) Как содержится молодняк в Московском зоопарке? (6) Сколько слонов в Московском зоопарке? (7) Чем кормят

(खिलाना) хищников в зоопарке? (8) Кто изучает образ жизни и повадки животных? (9) Какие южные животные привыкли к московскому климату? (10) Какой океан расположен к югу от Индии? (11) Кто основал Ленинград? (12) В каком году был основан Московский университет?

5. निम्नलिखित शब्द-समुदायों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

हर तरह के हिरन; हिंसक पशु; लंबी दुमवाले तोते; हिंसक पक्षी; पानी में तैरनेवाले पक्षी; कृत्रिम पहाड़; कृत्रिम जलवायु; प्राकृतिक हालत; जंगली दृश्य; ज़हरीले पौधे; खुली हवा में रहना; वैज्ञानिक जाँच; घास खानेवाले पशु; ऐतिहासिक घटना; बच्चों वाली शेरनी; दिलचस्पी पैदा करना।

6. निम्नलिखित शब्द-समुदायों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Приносить приплод; научное общество; жить под открытым небом; обучать студентов; искусственный водоем; цементный бассейн; свободно разгуливать; зоопарк напоминает большой сад; глубокий вздох; изучать жизнь животных; цементный завод; обычный случай.

7. हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

I. (1) К концу года этот дом будет уже построен. (2) В зоопарке можно услышать голоса самых разнообразных животных. (3) В зоопарке можно увидеть животных со всех материков. (4) В нашем городе создается новый зоопарк. (5) Эти фотографии были сделаны в прошлом году. (6) Зебры и жирафы водятся только в Африке. (7) В зоопарке для бегемотов и крокодилов построены специальные цементные бассейны. (8) Этот дом построен рабочими нашего завода. (9) Мальчика позвали обедать. (10) Письма были доставлены почтальоном вовремя. (11) Слова на доске были написаны мелом.

II. (1) В зоопарке для белых медведей построен специальный бассейн, чтобы они могли плавать в нем. (2) Дети взяли с собой фотоаппараты, чтобы сфотографировать животных в зоопарке. (3) Ров в зоопарке наполнен водой, чтобы его не могли преодолеть звери. (4) Ящерицы, змеи и удавы находятся в стеклянных клетках,

чтобы их можно было хорошо рассмотреть. (5) Мы позвали обезьян, и они быстро слезли с дерева, чтобы взять бананы, которые мы для них принесли.

III. (1) Я живу в комнате, в которой два больших окна. (2) В районах, прилегающих к Гималайским горам, водится много диких животных. (3) Между этими двумя станциями курсируют электропоезда.

8. संज्ञाओं और विशेषणों की यथासम्भव जोड़ियाँ लिखिये।

लोकप्रिय	भैंस
वैज्ञानिक	हालत
सर्द	साँप
हिंसक	नदी
यक़ीनी	जलवायु
उचित	लोग
कृत्रिम	खाई
गहरी	पक्षी
ज़हरीला	मौसम
प्राकृतिक	जाँच
जंगली	कलाकार
अधिकांश	बात
पानी से भरी	सुझाव

9. रूसी में अनुवाद कीजिये और मोटे टाइप में छपे शब्द-समुदायों को याद कीजिये।

(१) जंगली जंतुओं की ज़िंदगी **में** उसकी बड़ी **दिलचस्पी रही है**। (२) यह काम **थोड़े ही अरसे में** पूरा करना ज़रूरी है। (३) वह **लंबे अरसे के लिये** भारत गया है। (४) सोवियत संघ और भारत के बीच के **संबंध** भारत के स्वतंत्र हो जाने पर ही **स्थापित किये गये थे**। (५) **सोवियत राज्य** सन् १९१७ में **स्थापित हुआ था**। (६) अक्तूबर क्रांति के बाद **सोवियत सरकार की स्थापना हुई थी**। (७) मास्को विश्वविद्यालय के पास व्ला० इ० लेनिन की बड़ी **मूर्त्ति**

की स्थापना होगी। (८) हमारे इंस्टीट्यूट में विद्यार्थियों **की वैज्ञानिक मंडली की स्थापना हो चुकी है।** (९) उसने मेरी बातें **सोलह आने ठीक** समझ ली हैं। (१०) **किसी भी हालत में** वहाँ नहीं जाइये। (११) **इस घटना की जाँच करने** की ज़रूरत है। (१२) ज़ार के रूस में मज़दूरों और किसानों **की हालत बहुत बुरी थी।** (१३) इस पहाड़ की चोटी से सुंदर **प्राकृतिक दृश्य** दिखाई देता है। (१४) हमारे विद्यार्थी हिन्दी **का गहरा अध्ययन करते हैं।** (१५) इन देशों के बीच **गहरे संबंध** स्थापित हो गये हैं। (१६) इस साल गेहूँ की अच्छी **फ़सल पैदा हो गयी है।** (१७) पाव्लोव **बहुत प्रसिद्ध वैज्ञानिक** थे। उनकी **वैज्ञानिक ख्याति** दुनिया भर में फैल गयी थी। (१८) इस दुकान में **स्कूली पुस्तकें** बिकती हैं। (१९) उसकी माँ रूसी **साहित्य सिखाती हैं।** (२०) उसको **फ़ोटो लेना सिखाया जाता है।** (२१) वह **बिना किसी कारण के** शहर से चली गयी। (२२) हिन्दी में ऐसे मुहावरे **मौजूद हैं** जिनका रूसी में अनुवाद करना मुश्किल है।

10. ख़ाली जगहों में आवश्यक शब्द लिखिये।

(१) मास्को की ... आठ सौ से ज़्यादा साल पहले हुई थी। (२) जिराफ़ा और ज़ेबरा अफ़्रीका के ... के जानवर हैं। (३) ... सिर्फ़ अफ़्रीका और भारत में पाये जाते हैं, अफ़्रीका का ... भारतीय ... से कुछ बड़ा है। (४) ... को लोग 'रेगिस्तान का जहाज़' कहते हैं। (५) शेर, भेड़िया तथा गीदड़ ... पशु हैं। (६) विशेष वैज्ञानिक जानवरों की ... का अध्ययन करते हैं। (७) जलजंतुओं के लिये ख़ास ... बनाये गये हैं। (८) शेर और सिंह जैसे जानवर ... में बन्द रहते हैं। (९) भैंस, हिरन तथा बैल जैसे घास खानेवाले पशु बड़े बड़े ... में ... टहलते हैं। (१०) ... की ऊँचाई पाँच मीटर की है, जानवरों में से वह सब से ऊँचा है। (११) बाज़ हिंसक ... है। (१२) सफ़ेद ...

उत्तरी इलाक़ों में पाया जाता है। (१३) यह तालाब पानी से ... है। (१४) भारत के कुछ ... बहुत ज़हरीले होते हैं। (१५) ... पेड़ों पर रहते हैं। भारत जैसे देशों में उनको लोगों से ज़रा भी डर नहीं लगता। (१६) ... दो प्रकार के होते हैं सफ़ेद और काले। सर्दी के दिनों में भी ये पक्षी तालाबों में मज़े से रहते हैं और कहीं भी नहीं उड़ जाते। (१७) चिड़ियाघर में दर्शकों और जानवरों के बीच पानी से भरी एक गहरी ... है। (१८) लेनिन के पहाड़ से मास्को का ... कितना सुंदर है! (१९) क्रेमलिन के महलों में ... जलवायु की व्यवस्था की गयी है। (२०) दुनिया के अनेक देशों से ... ताजमहल देखने आते हैं। (२१) अक्तूबर क्रांति से पहले रूस में ग़रीब लोगों की ... बहुत बुरी थी। (२२) हम जल्दी जाते थे ... काम पर ठीक वक़्त पर पहुँच जायँ। (२३) भारत के दक्षिण में हिन्द ... है। (२४) अक्तूबर क्रांति संसार के इतिहास में सब से महत्त्वपूर्ण ... हुई थी। (२५) यह ... बात है कि भारत में दुनिया के लगभग सब जंगली जंतु पाये जाते हैं। (२६) बैल और हिरन ... खानेवाले पशु हैं। (२७) चिड़ियाघर की वैज्ञानिक ... में बहुत से स्कूली बच्चे जानवरों की आदतों का अध्ययन करते हैं। (२८) आज-कल सिनेमाघरों में अनेक नयी फ़िल्में दिखायी जाने लगी हैं। इसलिये हम ... सिनेमा देखने जाते हैं।

11. हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

I. Московский университет был основан в 1755 году великим (महान्) русским ученым Ломоносовым. Этот университет — старейшее учебное заведение нашей страны. Здесь училось много великих людей. Можно назвать (का नाम लेना) сотни ученых, артистов, врачей, педагогов, учившихся в Московском университете. В 1953 году было закончено строительство нового здания университета. Сейчас в Московском университете учится более 25 тысяч студентов. Среди них много иностранных студентов, приехавших со всех континентов. Из окна 27-го этажа университетского зда-

ния открывается прекрасный вид на Москву. Москвичи гордятся своим университетом.

II. В Историческом музее каждый может познакомиться с жизнью и обычаями людей с древних времен до наших дней. Среди экскурсантов часто можно видеть школьников, которые приходят сюда изучать историю нашей страны. Музей располагает большим количеством разнообразных экспонатов. Здесь можно узнать о всех исторических событиях, которые происходили в нашей стране. В залах музея висят портреты многих великих людей. Кроме этого, можно увидеть скульптурные изображения первых русских царей, выполненные известным советским ученым М. М. Герасимовым. При музее работают научные кружки.

III. В Москву приезжают люди со всех континентов. Они посещают московские театры, музеи, осматривают город, знакомятся с его историей. Особый интерес всегда вызывает московский Кремль. Московский Кремль начали строить в 1156 году. Он расположен на берегу Москвы-реки, на высоком холме (पहाड़ी *ж.*). Отсюда открывается прекрасный вид на столицу. Первые каменные стены Кремля были сложены в 1367 году из белого камня. Из-за этих стен Москву стали называть «белокаменной». Новые стены, которые сохранились до сих пор, построены почти пятьсот лет назад. В старые времена вокруг Кремля тянулся ров, наполненный водой. Более ста лет назад был построен Большой Кремлевский дворец. Окна дворца выходят на Москву-реку. Во дворце огромные залы, самый большой среди них Георгиевский (गेओर्गी) зал. В Кремле жил и работал великий Ленин. Экскурсанты могут ознакомиться с квартирой В. И. Ленина.

IV. В Индии встречаются почти все животные жарких стран. Нет там только жирафов и зебр. В Индии почти нет львов, которые раньше водились в пустынях Раджастана. Поэтому «царем зверей» в Индии называют тигра. Индийские тигры самые крупные в мире. Даже слоны боятся тигров. В джунглях водятся также пантеры. Особенно известна черная пантера — красивое животное с длинным хвостом. В Индии очень много шакалов, которые живут не только в лесах, но также в селах и городах. В холодные зимние ночи шакалы вплотную подходят к жилью человека. Они любят спать около каменных стен и оград. Кроме бурого (भूरा) медведя в Индии встречается черный гималайский медведь. Это очень сильное животное. Гималайского медведя можно видеть в

Московском зоопарке. Из других хищников в Индии встречаются волки.

В Индии очень много обезьян. Многие из них живут близ городов и деревень и совершенно не боятся человека. Они охотно (ख़ुशी से) берут пищу из рук человека. Иностранные туристы любят фотографировать подобные сцены.

V. Многие европейцы с трудом привыкают к индийскому климату. Дело в том, что климат Индии очень жаркий и влажный. Особенно трудно бывает в сезон дождей. Многие так и не могут привыкнуть к этому климату и покидают страну. Однако те, кто привык к климату, успешно работают в стране. Так, например, наши советские рабочие, строившие Бхилайский металлургический завод, работали в любую погоду: в дождь и в жару. За все время строительства не было такого случая, чтобы советские рабочие и инженеры не вышли на работу из-за плохой погоды. Они не только работали сами, но и обучали индийских рабочих и инженеров.

VI. В Москве построено два открытых бассейна, где люди купаются круглый год под открытым небом. Особенно полезно для здоровья плавать в таком бассейне зимой. Купание зимой укрепляет организм человека. Люди, купающиеся в открытых бассейнах, редко болеют.

12. इन दो कहानियों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

भारत के जंगली जंतु

सिंह। सिंह जिसके बारे में पुरानी किताबों में बताया गया था, अब भारत में कम पाया जाता है। सिंह का रंग पीला सा होता है। इससे साफ़ है कि वह रेगिस्तानों और घास के मैदानों का पशु है। कभी कभी वह जंगलों में भी मिलता है, परन्तु उसका घर जैसा कि[4] उसके रंग से साफ़ होता है, रेगिस्तान या घास का इलाक़ा है। भारत से वह कब चला गया और क्यों चला गया, ऐसा कहना मुश्किल है, लेकिन यह कहा जा सकता है कि जनसंख्या के बढ़ने, घास के इलाक़े ख़त्म होने और शेर के आने के कारण वह भारत से लगभग ख़त्म हुआ। अब सिंह ज़्यादातर अफ़्रीका में पाये जाते हैं।

---

[4] जैसा कि 'как'.

स्थान की विशेषता के कारण सिंह के रंग में फ़र्क़ भी आ जाता है। उदाहरण के लिये अफ़्रीका के गैम्बिया[5] क्षेत्र के सिंहों का रंग कुछ काला होता है।

शेर। शेर, जिसे अँग्रेज़ी में 'टाइगर' कहा जाता है, एशियाई[6] जानवर है और यह बहुत सुंदर, मज़बूत और हिम्मती[7] होता है। एशिया में चार प्रकार के शेर होते हैं: मंचूरियन[8] शेर, भारतीय शेर, ईरानी[9] शेर और मलय[10] का शेर। ईरानी शेर और मलय के शेर कुछ छोटे होते हैं। मंचूरियन शेर का समूर[11] कुछ अधिक बड़ा और नर्म होता है। भारतीय शेर की लंबाई मुँह से दुम के अंत तक साढ़े पाँच फ़ुट से साढ़े छः फ़ुट तक होती है। लोग कहते हैं कि पहले कुल १२ फ़ुट तक के शेर मिल जाते थे, परन्तु अब दस फ़ुट तक के शेर का मिलना भी मुश्किल होता है। शेर १४० किलोग्राम से २०० किलोग्राम तक वज़नी होता है। ऊँचाई की तुलना में शेर की लंबाई अधिक होती है—ऊँचा वह सिर्फ़ साढ़े तीन फ़ुट ही होता है।

चार महीने में शेरनी अधिक से अधिक पाँच-छः बच्चे तक देती है। उसके बच्चे देने का तो कोई विशेष समय नहीं है, फिर भी अक्सर जाड़ों और गरमियों के शुरू में उसके बच्चे पाये जाते हैं। बच्चे माँ के साथ तब तक रहते हैं, जब तक शेरनी फिर बच्चे न दे। तब तक शेरनी उनको जंगल की ज़िंदगी सिखा देती है।

शेर को प्रतिदिन भोजन नहीं मिलता और उसके लिये उसे ज़्यादा मेहनत करना ज़रूरी होता है। प्रति रात वह १०–१०, १५–१५ मील का रास्ता तय कर लेता है।

---

[5] गैम्बिया 'Гамбия'.

[6] एशियाई 'азиатский'.

[7] हिम्मती 'смелый'.

[8] मंचूरियन 'маньчжурский'.

[9] ईरानी 'иранский'.

[10] मलय 'Малайя'.

[11] समूर 'шерсть'.

सप्ताह में दो बैल वह खा लेता है। लेकिन बैल और भैंस वह तब खाता है जब गाय, हिरन आदि उसे नहीं मिलते। बहुत भूखा होने पर वह बन्दर और दूसरे छोटे जानवर भी खा जाता है।

भेड़िया। दुनिया का कोई भी देश ऐसा नहीं है, जहाँ भेड़िये न हों। उत्तरी इलाक़ों में भी यह पाया जाता है और अमरीका में भी। तिब्बत जैसे ठंडे और बर्फ़ से ढँके प्रदेश में भी भेड़िया होता है और युरोप में भी। भारत में हिमालय की तलहटी से दक्षिण तक और पूर्व से पश्चिम तक भेड़िये मिलते हैं। भेड़िये की भूख प्रसिद्ध है। वे भेड़िये को भी खा जाते हैं।

बर्फ़ से ढँकी और ठंडी जगहों का भेड़िया काफ़ी बड़ा होता है। क्रांति से पहले रूस में बहुत से भेड़िये मिलते थे। लेकिन सोवियत संघ में उनकी संख्या कम कर दी गयी है। भारत में भी भेड़ियों की संख्या अब बहुत कम हो गयी है, फिर भी कभी-कभी वे सात-सात और नौ-नौ के ग्रूप में देखे गये हैं।

भेड़िया तीन फ़ुट लंबा और ढाई फ़ुट ऊँचा होता है। उसकी दुम डेढ़ फ़ुट लंबी होती है। जैसे ऊपर कहा गया है, भेड़िये की भूख कभी नहीं जाती। भूखी हालत में वह बीस-बीस मील दूर जाता है।

लेनिन की गोर्की

लेनिन की गोर्की मास्को से लगभग ३३ किलोमीटर की दूरी पर है। अपने जीवन के आख़िर छः सालों में लेनिन वहाँ पर रहे थे। लेनिन जिस स्थान पर रहे, वहाँ तीन मकान हैं। उत्तर-दक्षिण के दो मकान बहुत छोटे हैं, बीच का बड़ा है। शुरू में लेनिन दक्षिण के मकान में रहे। मकान के नीचे के भाग में वह ख़ुद रहते थे। ऊपर के भाग में

उसका परिवार रहता था। उनकी पत्नी क्रुप्सकाया के रहने के कमरे भी बहुत छोटे हैं। तीनों मकानों के सामने एक पार्क है जिस में लेनिन की बड़ी मूर्त्ति फूलों के बीच खड़ी है। छोटे मकान में सर्दी अधिक थी। फिर उसमें फ़ोन का प्रबंध नहीं था। सरकार के काम से अक्सर अधिकारियों के साथ संबंध स्थापित रखने की आवश्यकता पड़ती थी। इसलिये १९२० में बीच के बड़े मकान में आना ज़रूरी हो गया था।

इन दोनों मकानों के बीच एक छोटी सड़क है जिसपर लेनिन अक्सर टहलते थे। इस सड़क पर वह जगह है जहाँ लेनिन जाना पसंद करते थे। आने पर वह बेंच[12] पर बैठ जाते थे और गोर्की गाँव, उसके खेत और 'पहरा' नदी आदि के दृश्य देखते थे। पेड़ों के बढ़ जाने से अब ये दृश्य दिखायी नहीं देते।

बड़े मकान के एक कमरे में लेनिन की कुछ महत्त्वपूर्ण चिट्ठियाँ जमा हैं, जो उन्हों ने विभिन्न स्थानों के कम्युनिस्टों को लिखी थीं। उन चिट्ठियों में एक चिट्ठी अँग्रेज़ी की है, जिसे देखने से पता चलता है कि वे अँग्रेज़ी कितना साफ़ और अच्छी तरह लिखते थे। यह चिट्ठी अगस्त १९२१ में थामस बेल नामक व्यक्ति को लिखी गयी थी।

एक कमरे में लेनिन का छोटा-सा पुस्तकालय है, जिसमें दूसरी पुस्तकों के बीच कुछ पुस्तकें तुर्गेनेव तथा शेक्सपियर की हैं। जनवरी १९२४ के दिनों में वह गोर्की की 'मेरे विश्वविद्यालय' पुस्तक पढ़ रहे थे।

13. इस कहानी का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Московский зоопарк

Московский зоопарк очень популярен среди москвичей. Зоопарк посещают и взрослые, и школьники, и маленькие дети. Посетители приходят сюда и утром и вечером. Школьники часто совер-

[12] बेंच 'скамья'.

шают экскурсии в зоопарк. Вместе с учениками приходят их учителя. Особенно много посетителей бывает в зоопарке по воскресеньям. Они с интересом осматривают парк, долго стоят перед клетками, вольерами и водоемами, где живут звери, птицы и рыбы со всех континентов и морей нашей земли. Взрослые и дети очень любят смотреть, как играют обезьяны.

Особенно хорошо в зоопарке летом. Летом здесь всюду цветы.

Многие звери живут летом под открытым небом. Для слонов есть искусственная гора и глубокий бассейн. Слон Москвич родился в Москве.

На лужайках свободно разгуливают олени, зебры, буйволы и жирафы. В прудах плавают лебеди и дикие утки. Как красивы черные лебеди!

Московский зоопарк — место, где не только живут дикие животные, здесь ведется также и большая научная работа. В зоопарке работают ученые и студенты различных учебных заведений. Они изучают жизнь и привычки обитателей зоопарка.

При зоопарке имеется также кружок школьников. Научные сотрудники учат детей наблюдать за жизнью животных и птиц, рассказывают детям интересные истории об обитателях зоопарка, показывают, как необходимо ухаживать за животными.

В зоопарке с посетителями часто проводятся беседы о жизни животных. Кроме того, сотрудники зоопарка показывают на заводах и фабриках, в школах и институтах интересные кинофильмы из жизни животных.

14. निम्नलिखित शब्दों के समानार्थक शब्द लिखिये।

स्थापित, चिड़िया, टहलना, ठंडा, जानवर, पानी, भाँति, अंत, ज़िंदगी, पढ़ाना, मास्कोवाला, रीछ।

15. किसी न किसी जानवर के बारे में एक कहानी लिखिये।

16. निम्नलिखित बातचीत का अनुवाद कीजिये।

— चिड़ियाघर को कौनसी बस जाती है?
— पचीस नंबर वाली बस।
— शुक्रिया। बेटा, देख लो, कौनसी बस आ रही है?
— पचीस नंबर की।
— अच्छा, यह हमारी ही है, चढ़ जाओ।

–पिता जी, क्या मास्को का चिड़ियाघर पुराना है?

–हाँ, बेटा, काफ़ी पुराना है। उसकी स्थापना ग्राज से सौ साल भी पहले हुई थी।

–यहाँ बहुत से जानवर हैं?

–हाँ, बहुत से।

–ये सब जानवर कहाँ से ग्राये हैं?

–दुनिया के सभी देशों से।

–क्या वे पिंजरों में बंद रहते हैं?

–देखो, बेटा, यहाँ के चिड़ियाघर में दो भाग हैं पुराना ग्रौर नया। पुराने भाग में ग्रधिकांश जानवर पिंजरों में बंद हैं। सिर्फ़ घास खानेवाले पशु ग्रहातों में रहते हैं। लेकिन नये भाग में सब जानवर ग्रहातों में रहते हैं वहाँ पिंजरे नहीं हैं।

–क्या, पिता जी, ग्रफ़्रीका के जंतु देखेंगे हम?

–ज़रूर, क्यों नहीं। कुछ ग्रागे दरियाई घोड़े का तालाब होगा।

–जिराफ़े भी देखेंगे?

–हाँ, बेटा।

–पिता जी, जाड़े के मौसम में ये गर्म देशों के जानवर कैसे रह सकते हैं?

–कुछ जानवर सर्दी के ग्रादी हो चुके हैं। जो ग्रपने ग्रापको ग्रादी नहीं बना सके, उनके लिये ख़ास मकान बनाये गये हैं। राजहंस ग्रौर बत्तक जैसे जलपक्षी पूरे साल यहाँ रहते हैं। सर्दियों में जब तालाबों का पानी जम जाता है उनके लिये तालाब के बर्फ़ में बड़े सुराख़ बनाये जाते हैं ग्रौर वे पानी के इस भाग में मज़े से तैरते हैं।

–पिता जी, सामने दरियाई घोड़े का तालाब है ग्रौर दायें हाथ हाथियों का ग्रहाता। कहाँ चलें?

—पहले तो हाथी देखने चलें।

—पिता जी, देखिये, तीन हाथी हैं। हाथी का बच्चा कितना सुंदर है! क्या वह यहाँ पैदा हुआ था?

—हाँ, यहाँ, मास्को में, इसलिये उसका नाम 'मास्क्विच' रखा गया है।

—अच्छा? पिता जी, पिता जी देखिये हथिनी कितने मज़े से तालाब में नहा रही है।

—हाँ, बेटा, देख ही रहा हूँ। चलें, बेटा, और बहुत देखना बाक़ी है।

—पिता जी, दरियाई घोड़ा दिखाई नहीं देता। कहाँ है वह?

—वह पानी के अंदर है, ऊपर सिर्फ़ दो आँखें दिखाई देती हैं।

—अरे, वह निकलने लगा, कितना बड़ा है वह! दाँत भी कितने बड़े हैं।

—हाँ, वह दुनिया के बड़े जानवरों में से एक है।

—पिता जी, बंदर देखने चलें?

—चलें, बेटा।

17. निम्नलिखित संख्याओं को हिन्दी में लिखिये।

639 824 689; 700 202 300; 525 357 979; 866 937 888; 29 635 748; 902 700 307; 87 649 254; 967 484 326; 77 666 399; 309 409 109.

18. निम्नलिखित संख्याओं को रूसी में लिखिये।

७८ करोड़ ६६ लाख ३४ हज़ार ८६८; ३६ करोड़ ८८ लाख ६३ हज़ार ६३६; ८६ करोड़ २६ लाख ४७ हज़ार ३२६; ११ करोड़ ७६ लाख ८१ हज़ार ४४५।

चुटकुले[13]

१) लड़का—(पोस्ट आफ़िस के अधिकारी से) यह लिफ़ाफ़ा भारी तो नहीं है?

---

[13] चुटकुला 'шутка'.

अधि० — हाँ, यह भारी है। एक टिकट और लगाओ।
लड़का — टिकट लगाने से तो यह और भी ज़्यादा भारी हो जाएगा। कहिये तो एक टिकट और निकाल लूँ।

२) अध्यापक — राम, हाथी और घोड़े में क्या फ़र्क़ है?
लड़का — घोड़े की दुम पीछे होती है और हाथी की दुम मुँह के आगे होती है।

Повторение (दोहराव)

निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) На делийских базарах вы можете купить самые разнообразные фрукты: манго, мандарины, бананы, гранаты, ананасы, яблоки. Кроме фруктов вы можете купить там различные овощи: морковь, картофель, лук, чеснок, капусту, цветную капусту, огурцы, помидоры. (2) Вчера мы с другом очень хорошо пообедали в одном из ресторанов. Мы заказали томатный суп с бараниной, жареную говядину с картофелем и плов на второе, на третье мы попросили принести мороженое и кофе. (3) Долгое время никто не мог покорить высочайшую вершину мира Эверест. Только в 1953 году шерпа Тен Синг и новозеландец (न्यू ज़ीलैंड के निवासी) Хиллари покорили Эверест. Они водрузили над горой три флага. Альпинисты всего мира гордятся мужеством этих людей. (4) Бомбей — один из крупнейших городов Индии. Это центр индийской промышленности и большой порт. Около Бомбея расположен аэродром «Санта Крус» — крупнейший в Индии. Много пассажирских самолетов приземляется ежедневно на этом аэродроме. (5) Все, кто видел московское метро, говорят, что оно самое красивое в мире. Станции метро выглядят, как дворцы. Люди спускаются в метро по эскалатору. Проезд в метро стоит пять копеек. Пассажиры опускают пять копеек в отверстие специального автомата и проходят на эскалатор.

УРОК XIV

ГРАММАТИКА

ПОНУДИТЕЛЬНЫЕ (КАУЗАТИВНЫЕ) ГЛАГОЛЫ

В языке хинди понудительными, или каузативными, являются производные глаголы, которые обозначают переходное действие, совершаемое не непосредственно субъектом глагола, а через посредство другого лица — действительного исполнителя действия. В отличие от обычных переходных глаголов, показывающих, что действие, обозначенное ими, осуществляется самим их субъектом, понудительные (каузативные) глаголы точно фиксируют, что их субъект сам не совершает обозначаемого ими действия, например: पढ़ना 'учиться' (*самому*) — पढ़वाना 'заставлять учиться' (*у кого-л.*), 'учить' (*при посредстве кого-л.*), 'руководить обучением' (*через кого-л.*), 'давать возможность учиться' (*наняв учителя, внося плату за обучение и т. д.*); भेजना 'посылать' (*самому*) — भिजवाना 'посылать' (*через кого-л.*); बच्चा पढ़ना सीखता है 'ребенок (*сам*) учится читать' (субъект глагола и исполнитель действия — одно и то же лицо — 'ребенок' — подлежащее предложения), बाप बच्चे को पढ़ना सिखाता है 'Отец (*сам*) учит ребенка читать' (в этом предложении, как и в предыдущем, субъект глагола также является и исполнителем действия — подлежащим предложения), но बाप बच्चे को पढ़ना सिखवाता है 'Отец учит ребенка читать' [не сам, а при помощи, например, учителя, т. е. субъект глагола (подлежащее предложения) и исполнитель действия (обучения) — разные лица, о чем свидетельствует сказуемое, выраженное понудительным глаголом].

В русском языке понудительных (каузативных) глаголов нет. Поэтому на русский язык такие глаголы приходится переводить обычными переходными глаголами, не выражающими понудитель-

ный характер действия. Но при переводе на язык хинди необходимо всегда точно указывать, производит ли переходное действие сам субъект, или он является только организатором данного действия. Если действие совершает сам субъект, употребляется обычный переходный глагол, например: "Этот портной шьет костюм" यह दर्ज़ी एक सूट बना रहा है. Когда же исполнитель действия и субъект глагола разные лица—обязательно употребление понудительного глагола, например: "Я сошью себе костюм" (в ателье, у портного) मैं एक सूट बनवाऊँगा.

Понудительные (каузативные) глаголы—устойчивые лексические единицы, обычно отмечаемые во всех словарях. Значения понудительных глаголов в словарях не даются. Исключения составляют те глаголы, которые в смысловом отношении в значительной степени отошли от соответствующих исходных глаголов.

ОБРАЗОВАНИЕ ПОНУДИТЕЛЬНЫХ (КАУЗАТИВНЫХ) ГЛАГОЛОВ

Понудительные глаголы образуются от глаголов с любым лексическим значением (непроизводных и производных) посредством особых суффиксов, присоединяемых к основе исходного глагола. При образовании понудительных глаголов в одних случаях коренной гласный основы не изменяется, в других—претерпевает определенные фонетические изменения, например: आ переходит в अ или इ, ई переходит в इ, ऊ — в उ, ए и ऐ переходят в इ (дифтонг ऐ иногда остается без изменения), ओ переходит в उ.

Различают понудительные глаголы 1-й и 2-й степени. Понудительные глаголы 1-й степени образуются посредством суффиксов आ и ला (а иногда и वा и लवा), понудительные глаголы 2-й степени—только при помощи суффиксов वा и लवा. Суффиксы ला и लवा присоединяются главным образом к основам переходных глаголов, оканчивающимся на долгий гласный. От большинства непроизводных глаголов (непереходных и переходных) образуется только по одному понудительному глаголу, который передает значение как каузативности 1-й степени, так и каузативности 2-й степени (примеры см. ниже).

Таблица 1

Непереходный глагол		Переходный непроизводный глагол		Понудительный (каузативный) глагол	
				1-й степени	2-й степени
कटना	'быть разрезанным'			कटाना	कटवाना
		करना	'делать'	कराना	करवाना
		खाना	'есть'	खिलवाना	
खौलना	'кипеть'			खौलवाना	
घूमना	'кружиться', 'гулять'			घुमवाना	
चलना	'двигаться'			चलवाना	
जागना	'просыпаться'			जगवाना	
		जीतना	'побеждать'	जिताना	जितवाना
		तोड़ना	'ломать'	तोड़ाना, तुड़ाना, तुड़वाना	
तैरना	'плавать'			तैरवाना	
		देना	'давать'	दिलाना	दिलवाना
दीखना	'быть видимым'			दिखलवाना	
		पकड़ना	'ловить'	पकड़ाना	पकड़वाना
		पढ़ना	'учиться'	पढ़वाना	
फिरना	'поворачиваться'			फिरवाना	
बुझना	'гаснуть'			बुझवाना	
बैठना	'садиться', 'сидеть'			बिठवाना, बैठवाना (बिठलवाना)	
भागना	'бежать', 'убегать'			भगवाना	
मरना	'умирать'			मरवाना	
मिलना	'соединяться'			मिलवाना	
मुड़ना	'сгибаться'			मुड़वाना	
रोना	'плакать'			रुलाना	रुलवाना
		समझना	'понимать'	समझवाना	
		सीखना	'изучать'	सिखवाना	
		सीना	'шить'	सिलाना	सिलवाना

От глаголов लेना 'брать' и बोना 'сеять' образуется по одному понудительному глаголу: लिवाना и बुवाना не посредством суффикса ला или लवा, а при помощи суффикса वा.

От глаголов पाना 'получать', जाना 'идти', 'уходить', आना 'приходить', होना 'быть' и некоторых других понудительные глаголы не образуются.

ЗНАЧЕНИЕ И УПОТРЕБЛЕНИЕ ПОНУДИТЕЛЬНЫХ (КАУЗАТИВНЫХ) ГЛАГОЛОВ

Понудительные (каузативные) глаголы строят свои формы как обычные переходные глаголы. От понудительных глаголов образуются и интенсивные глаголы, но только посредством образующих переходных глаголов, главным образом глаголов देना 'давать' и लेना 'брать'.

Понудительные (каузативные) глаголы употребляются в том случае, когда субъект глагола не является непосредственным исполнителем действия, выраженного исходным глаголом, а только заставляет, приказывает, просит, поручает, дает возможность (и в некоторых случаях даже сам помогает) другому лицу совершить это действие, например: यह पार्सल आज भिजवा दो 'Эту посылку отправь сегодня' (*по почте или через кого-л.*); हवाई अड्डे पर मैं ने चुंगीघर में सामान की जाँच करा ली थी 'На аэродроме в таможне я отдал на проверку багаж' [букв. 'На аэродроме в таможне я дал (кому-то) или попросил (кого-то) проверить багаж'].

Однако понудительные глаголы не обязательно выражают побуждение к действию, очень часто они указывают лишь на то, что обозначенное ими действие может быть совершено, совершается, совершилось или совершится не его субъектом, а через другое лицо, например: औरतें भी वहाँ अपने बाल बनवा सकती हैं या नाख़ून रँगवा सकती हैं 'Женщины также могут там (в парикмахерской) сделать прическу или маникюр'; अगर कोई रेस्तराँ में भोजन करना नहीं चाहता तो वह टेलीफ़ोन से कमरे में खाना मँगा सकता है 'Кто не хочет есть в рес-

торане, может заказать по телефону еду в номер'; मुझे मोटर मँगवा दो, मैं लाहौर जाऊँगी 'Вызови мне машину, я поеду в Лахор'.

В предложении, где сказуемое выражено понудительным глаголом, субъект действия является подлежащим. Объектом, как и при обычном переходном глаголе, является лицо или предмет, на который направлено действие. Имя в функции объекта (прямого дополнения) выступает в прямом падеже или в косвенном падеже с послелогом को, местоимение—в косвенном падеже с послелогом को или в объектном падеже, например: टेक्सी मँगवाना 'вызывать такси'; उन्हों ने इन को (इन्हें, इन दो लड़कों को) पढ़वाया है 'Он дал им (этим двум юношам) образование', 'Он обучил их (этих двух юношей)'.

Действительный исполнитель действия может быть указан или не указан. Если действительный исполнитель действия указывается, он выражается именем или местоимением в косвенном падеже с послелогом से (реже с послелогами के ज़रिये, [के] द्वारा 'посредством', 'при помощи', की मार्फ़त 'посредством', 'через', 'через посредство', 'при помощи', послеложными словосочетаниями के हाथ से 'с помощью', 'посредством', की सहायता (मदद) से 'с помощью' и т. п.) и выполняет в предложении функцию косвенного дополнения, например: उस से सामान रखवाने के बाद हम रेस्तराँ गये और इस युवक ने हमें नाश्ता कराया 'После того как он разместил [наш] багаж (букв. после размещения им багажа), мы пошли в ресторан, и этот юноша накормил нас завтраком'; मैंने अपने दुभाषिये के द्वारा वहाँ की मेड से कमरे की चाबी मँगवाई 'Через переводчика я попросил у горничной ключ от номера'; मैंने दोस्तों की सहायता से एक प्रसिद्ध सोवियत इतिहासज्ञ से मिलने का प्रबंध करवाया 'При помощи друзей я организовал встречу с известным советским историком'.

Выше было отмечено, что в языке хинди имеются понудительные глаголы 1-й и 2-й степени.

Понудительный глагол 1-й степени обычно показывает, что в процессе действия кроме субъекта принимает участие только один исполнитель. Исполнитель действия может быть обозначен и не обозначен, например: इस दफ़्तर से आप जो बात चाहें मालूम करा सकते हैं 'Через это бюро (учреждение) Вы можете выяснить все, что захотите'.

Понудительный глагол 2-й степени указывает, что в процессе действия кроме субъекта принимают участие один за другим не менее двух его исполнителей. Второй и другие исполнители действия, как правило, не указываются, а только подразумеваются: होटल के ऑफ़िस से आप थियेटर के टिकट बुक करवा सकते हैं 'Через контору гостиницы Вы можете заказать билет в театр' (Вы позвони́те или зайдите в контору, а там свяжутся с театром и возьмут для вас билеты).

Однако в современном языке различия между понудительными глаголами 2-й и 1-й степени, образованными от одной и той же основы, во многих случаях стираются: понудительные глаголы 2-й степени используются для обозначения действия, где кроме субъекта принимает участие лишь одно лицо, т. е. они употребляются для выражения того же каузативного действия, что и понудительные глаголы 1-й степени: मैं ने इस दर्ज़ी से दो सूट सिलवाये 'Я сшил у этого портного два костюма'; वह अपने हाथ से कुछ नहीं करते, सब काम किसी दूसरे से करवाते हैं 'Он сам ничего не делает, все делает за него кто-то другой' ('... все он заставляет делать кого-то другого'); उस से लिखवाओ 'Попроси его написать'.

Близость значений понудительных глаголов 1-й и 2-й степени особенно наглядно видна на примере тех глаголов, в которых эти значения выражаются одной формой: मेरे लिये ऐसी ही सुंदर इमारत बनवाओ 'Построй для меня такой же красивый дом' (т. е. сам распорядись построить или прикажи это сделать другому).

Понудительные глаголы как глаголы переходные употребляются и в страдательном залоге, например: टेलीफ़ोन से टेक्सी भी मँगवायी जा सकती है 'По телефону можно вызвать и такси'.

Некоторые понудительные глаголы (при самостоятельном употреблении и в словосочетаниях) могут выражать не каузативное, а возвратное или возвратно-пассивное значение, например: कहाना, कहलाना 'называться' (от कहना 'называть', 'говорить'), например: इलाहाबाद प्रयाग भी कहलाता है 'Аллахабад называют также Праягом'.

Отдельные понудительные глаголы по лексическому значению значительно отошли от соответствующих исходных глаголов, например: बुलवाना 'велеть позвать', 'посылать за' (от बोलना 'говорить', बुलाना 'звать'), मँगाना, मँगवाना 'заказывать', 'выписывать' (от माँगना 'просить', 'требовать') и некоторые другие.

При переводах следует отличать понудительные глаголы от производных переходных глаголов, образованных посредством тех же суффиксов आ и ला, но выражающих обычное переходное действие, осуществляемое самим субъектом глагола, например: तैराना 'сплавлять' (*напр.* *лес*), फिराना 'поворачивать', दिलाना 'передавать', 'вручать', दिखलाना 'показывать' и др.

अभ्यास

1. निम्नलिखित प्रेरणार्थक क्रियाओं की सामान्य भूतकाल में काल-रचना कीजिये।

(टेक्सी) मँगवाना ; (घर) बनवाना ; (चिट्ठी) लिखवाना।

2. निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

(१) मोहन ने गोपाल से कहा कि वह राम से चिट्ठी लिखवाए। (२) फल पेड़ से गिरता है। गोपाल पेड़ से फल गिराता है। गोपाल नौकर [के हाथ] से फल गिरवाता है। (३) बच्चा दूध पीता है। माँ बच्चे को दूध पिलाती हैं। माँ दादी से बच्चे को दूध पिलवाती हैं। (४) लोग कहानी सुनते हैं। अध्यापक विद्यार्थियों को कहानी सुनाते हैं। अध्यापक एक विद्यार्थी द्वारा विद्यार्थियों को कहानी सुनवाते हैं। (५) शाहजहाँ ने ताजमहल बनवाया। (६) दादी जी ने

मुझसे अपनी चिट्ठी पढ़वाई। (७) यह ख़बर किसी प्रकार मेरे भाई के पास भिजवा दो। (८) सब कपड़े बाहर धूप में निकलवाओ। (९) मैं चिट्ठी ख़ुद नहीं लिखता, किसी से लिखवाता हूँ। (१०) इस दुकान पर लोहे की चीज़ें बिकती हैं; अक्सर दुकानदार आप बेचता है, परन्तु कभी किसी नौकर से बिकवाता है। (११) अध्यापिका ने स्कूल के लड़कों से कुछ लिखवा दिया। (१२) किसान ने डाकिये से चिट्ठी लिखवा ली। (१३) आप अपने कपड़े किस से धुलवाते हैं? (१४) मैं ने उससे यह काम कराया था। (१५) हमारी सड़क पर नये पेड़ लगवाये जाएँगे। (१६) तुम ने यह ओवरकोट किस से बनवाया है? (१७) कल उस आदमी को अपने साथ दफ़्तर में ले आइये और इतने में मैं सब ज़रूरी काग़ज़ तैयार करवाऊँगा। (१८) हवाई अड्डे पर आप के लिए अपना सारा सामान तुलवाना ज़रूरी होगा। (१९) मैं ने बिल चुकाया है, यह लीजिये। —अच्छा जी, दो-तीन घंटे में हम आपका सब फ़र्नीचर आपके घर पहुँचवा देंगे। (२०) हर साल मास्को सोवियत बहुत से पुराने मकानों को गिरवा देती है और उन के स्थान पर नये रिहायशी मकानों, भिन्न-भिन्न दुकानों, स्कूलों, बड़े-बड़े अस्पतालों और सिनेमाघरों का निर्माण करवाती है। (२१) दादी जी, सीता को दो घंटे तक न सिर्फ़ कोई खाना खिलाना बल्कि गर्म चाय भी पिलाना नहीं। उसका एक दाँत निकलवाया गया है। (२२) आप यह काम ख़ुद करेंगे या किसी दूसरे से करवायेंगे, मुझे कोई फ़र्क़ नहीं। लेकिन पाँच बजे तक उसे पूरा करना आवश्यक है। (२३) किस तरह यह सोफ़ा उठवाया जा सकता है? मैं सोचता हूँ कि यह किताब उसके नीचे गिर गयी है।

3. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Преподаватель продиктовал студентам новые слова. (2) Я лечусь у доктора Рамкумара. (3) Отправьте это письмо завтра ут-

ром. (4) Отдайте, пожалуйста, мое белье в стирку. (5) Организуйте для наших студентов экскурсию в этот музей. (6) Он сам ничего не делает, за него все делают другие. (7) Закажите мне, пожалуйста, такси к восьми часам утра. (8) Отец моего товарища сумел дать образование всем своим детям. (9) Попросите сестру купить Вам это лекарство. (10) Мы заставили его рассказать эту историю всем. (11) Московский зоопарк строит новую вольеру для жирафов. (12) Бабушка попросила меня прочитать ей письмо. (13) Завод построил новый жилой дом для рабочих. (14) Я попросил своего товарища заказать мне кофе с молоком. (15) Как называется эта улица? (16) Он познакомил меня с историей этого города. (17) Попроси кого-нибудь открыть окно. (18) Раньше мама сама готовила обед, а теперь рядом с нашим домом открылась большая столовая, и она заказывает там все, что нужно.

4. निम्नलिखित क्रियाओं के प्रेरणार्थक रूप बनाइये।

दौड़ना, फैलना, देखना, उठना, समझना, बढ़ना, निकलना, चढ़ना, चलना, सोना, सीखना, मिलना।

5. इन क्रियाओं के प्रेरणार्थक रूप याद कीजिये।

खेलना	खेलाना	खिलवाना
खाना		खिलवाना
देखना	दिखलाना	दिखवाना
धोना	धुलाना	धुलवाना
पीना		पिलवाना
बैठना	बिठलाना	बिठवाना
बिकना		बिकवाना
सोना		सुलवाना

पाठ

मास्को का एक होटल

(एक भारतीय यात्री के संस्मरण)

सन् १९५७ में मास्को में नौजवानों और विद्यार्थियों का छठा विश्व-महोत्सव हुआ था। भिन्न-भिन्न देशों से प्रतिनिधि-मंडल मास्को में पहुँचे थे। जुलाई के एक दिन

हम भी दोपहर के तीन बजे मास्को पहुँचे। हवाई अड्डे पर मैं ने चुंगीघर (कस्टम-हाउस) में सामान की जाँच करा ली थी। वहाँ पर पासपोर्ट, वीज़ा, मेडिकल सर्टिफ़िकेट आदि भी देखे गये और इसके बाद सामान बस में रखवाया गया। हवाई अड्डे पर मास्को-विश्वविद्यालय का एक लड़का हमें लेने आया। वह दुभाषिये की हैसियत से काम करता था। उससे सामान रखवाने के बाद हम रेस्तराँ गये और इस युवक ने हमें जलपान कराया। इस बीच 'उक्राईना' होटल में कमरे बुक कर दिये गये थे। पाँच बजे उस युवक ने हमें बस में बिठाया और हम शहर की ओर रवाना हुए।

छः बजे के लगभग हम होटल पहुँचे। यह होटल मास्को के विशेष होटलों में से एक है। उसकी इमारत तीस मंज़िलों की है और उस में एक हज़ार से ज़्यादा कमरे हैं। बस से उतरने के बाद युवक हमें होटल के ऑफ़िस में ले गया। वहाँ हम को बताया गया कि हर एक आदमी के लिये ग़ुसलख़ाने समेत अलग अलग कमरे का प्रबन्ध किया गया और हमारे दल के नेता को एक स्विट दिया गया। हमने आनेवालों का फ़ार्म भरा और अपने कमरों की तरफ़ लिफ़्ट के ज़रिये ऊपर जाने लगे।

मेरा कमरा इक्कीसवीं मंज़िल पर था। अपनी मंज़िल पर पहुँचने के बाद मैं लिफ़्ट से निकल आया और मैंने अपने दुभाषिये के द्वारा वहाँ की मेड से कमरे की चाबी मँगवाई। उसने मेज़ की दराज़ से चाबी निकाली और मुझे दे दी। मैं ने उसे धन्यवाद दिया और कमरे के दरवाज़े को खोला। कमरा बड़ा और रोशन था। वहाँ पर एक दुहरा पलंग था, एक चौकोर मेज़, छः कुरसियाँ, दीवार में बनी कपड़ों की अलमारी और लिखने की मेज़ थीं। लिखने की मेज़ के पास एक छोटी गोल मेज़ थी जिसपर टेलीफ़ोन रखा था। पलंग के पास चेम्बरमेड को बुलाने के लिये बिजली की घंटी दीवार में लगी थी।

थोड़ी देर बाद मेरा सामान कमरे में पहुँचा दिया गया। मैं ने कपड़े बदले और होटल देखने गया। 'उक्राईना' होटल असल में बहुत बड़ा निकला। पहली मंज़िल पर एक बड़ा और हवादार पेशदालान है, रेस्तराँ है। दूसरी मंज़िल पर हज्जामख़ाना है। पेशदालान में डाकख़ाना और कई छोटी दुकानें हैं, जिनमें स्मृति-चिह्न (सॉवनिअर), तंबाकू, किताबें, पोस्ट कार्ड और दूसरी चीज़ें बिकती हैं। पेशदालान में लगभग सभी देशों के अख़बार भी बिकते हैं। होटल की तीसवीं मंज़िल पर काफ़ीहाउस है। तीसवीं मंज़िल के बरामदे से मास्को का सुंदर दृश्य नज़र आता है।

शामको हम रेस्तराँ गये। जो लोग होटल में ठहरते हैं वे आम तौर पर रेस्तराँ में खाना खाते हैं। लेकिन अगर कोई रेस्तराँ में भोजन करना नहीं चाहता तो वह टेलीफ़ोन से कमरे में खाना मँगा सकता है। कुछ मिनटों में बैरा खाना ले आता है। टेलीफ़ोन से टेक्सी भी मँगवायी जा सकती है। इस होटल की सरविस बहुत ही अच्छी है। होटल के ऑफ़िस या सरविस-ब्यूरो से आप थियेटर के टिकट बुक करवा सकते हैं। पूछताछ के दफ़्तर से आप जो बात चाहें मालूम करा सकते हैं। सफ़ाई करनेवाली नौकरानी कमरे की हर चीज़ को साफ़-सुथरा रखती है। तौलिये, चादरें, गिलाफ़ सब हर वक़्त साफ़ रहते हैं। ग़ुसलख़ाने में हमेशा गरम और ठंडा पानी रहता है। होटल का हज्जामख़ाना सुबह के सात बजे से रात को ग्यारह बजे तक काम करता है। वहाँ हजामत बनवायी जा सकती है, बाल कतरवाये जा सकते हैं। औरतें भी वहाँ अपने बाल बनवा सकती हैं या नाख़ून रँगवा सकती हैं। लौंडरी में कपड़ा अच्छी तरह धुलवाया जाता है। पेशदालान में जो डाकख़ाना है वहाँ से डाक भेजी जा सकती है और तार भी भेजे जा सकते हैं।

दूसरे दिन जब नाश्ता करने के बाद हम बाहर निकले तो होटल के पास ही कई मोटरें खड़ी थीं जो हमारा

इंतज़ार कर रही थीं। हममें से कुछ लोग शहर देखने गये और बाक़ी लोग दूसरे प्रतिनिधि-मण्डलों के मेम्बरों से मिलने चल दिये। मेरी ख़ास दिलचस्पी सोवियत प्राच्यविद्या में थी इसलिये मैंने रूसी दोस्तों की सहायता से एक प्रसिद्ध सोवियत इतिहासज्ञ से मिलने का प्रबन्ध करवाया।

एक दिन मैं उनसे मिलने गया। उनका मकान एक गली में था। मैं लिफ़्ट से उनकी मंज़िल पर पहुँचा और घंटी बजायी। क्षणभर में एक ऊँचे क़द के आदमी ने दरवाज़ा खोला और कहा—नमस्ते, आइये। वह मुझे अपने अध्ययन-कक्ष में ले गये। जब हम बैठ गये तो उन्हों ने हिन्दी में कहा—माफ़ कीजिये, मुझे अँग्रेज़ी में बात करना अच्छा नहीं लगता। हम हिन्दी में बातें करेंगे। मेरी ज़बान में उर्दू के शब्द अधिक रहते हैं। उम्मीद है, आपको उससे कोई दिक़्क़त नहीं होगी?

मैं ने कहा—बिलकुल नहीं। मैं ख़ुद उर्दू जानता हूँ। इसके बाद मैं ने पूछा—मेरे दोस्तों ने बताया था कि आप भारत हो आये हैं, वहाँ कब गये थे?

वे बोले—२४ दिसम्बर (१९५६) को गया था, ३ मार्च तक वहाँ रहा। ख़ूब घूमा। आगरा, लखनऊ, कलकत्ता, मद्रास, मैसूर, बैंगलौर, हैदराबाद, बम्बई, दिल्ली आदि-आदि देखे। एलोरा और अजंता भी मैं ने देखे।

मेरे यह पूछने पर कि आपको सब से अच्छा नगर कौनसा लगा, उन्हों ने कहा—यह बताना मुश्किल है। मुझे कहीं भी अधिक समय रहने को नहीं मिला। दो-दो, तीन-तीन दिन एक-एक स्थान पर रहा। फिर भी कोणार्क का मंदिर मुझे बहुत अच्छा लगा। प्राचीन होने के साथ-साथ उसकी कला बेजोड़ है। एलोरा भी बहुत सुंदर है। अजंता भी पसंद आया, लेकिन एलोरा के बराबर नहीं। वहाँ के कुछ चित्र ख़राब हो गये हैं। और फिर, उसके अलावा वहाँ चित्र-ही-चित्र हैं। एलोरा में मूर्त्तियाँ भी हैं। शहरों में

सब से दिलचस्प लखनऊ लगा। कह नहीं सकता, क्यों।

मैं ने पूछा — दिल्ली आपको कैसी लगी?

— नयी दिल्ली बहुत सुंदर नगर है, पर उसपर युरोप का बड़ा असर है। वह भारतीय नहीं लगती। पुरानी दिल्ली भारतीय है, पर बहुत सुंदर नहीं।

इस तरह की बातचीत दो से ज़्यादा घंटे चली। फिर मैं ने बिदा ली और चल पड़ा।

महोत्सव के पंद्रह दिन एक ही दिन जैसे लगे। हमारे लिए घर लौटना ज़रूरी था। दस अगस्त को हम मास्को से रवाना हो गये। मास्को की इस यात्रा से हम पर बहुत अच्छा असर पड़ा है। मैं अपने शानदार होटल और इतिहासज्ञ से हुई भेंट को न भूल सकूँगा। मास्को की ख़ुशगवार यादें दिल में अभी तक ताज़ा बनी हैं।

नये शब्द

होटल **hoтал** *м.* гостиница, отель

संस्मरण **сансмаран** *м.* воспоминания, мемуары

नौजवान **науджава̄н** 1. юный, молодой; 2. *м.* молодой человек, юноша

विश्व **вишва** *м.* мир, вселенная

महोत्सव **маhотсав** *м.* праздник, юбилей, фестиваль

विश्व-महोत्सव **вишва-маhотсав** *м.* всемирный фестиваль

प्रतिनिधि **пратинидhи** *м.* представитель, депутат, делегат

मंडल **мандал** *м.* круг людей, группа, коллектив

प्रतिनिधि-मंडल **пратинидhи-мандал** *м.* делегация, депутация

चुंगीघर **чунгӣгhар** *м.* таможня

कस्टम-हाउस **кастам-hāус** *м.* таможня

वीज़ा **вӣзā** *м.* виза

मेडिकल **мэдикал** медицинский

सर्टिफ़िकेट **сартификэт** *м.* удостоверение, свидетельство, сертификат

दुभाषिया **дубhāшийā** *м.* переводчик (*устный*)

हैसियत **hайсийат** *ж.* 1) положение (*материальное, общественное*); 2) качество (*положение, должность*)

युवक **йувак** *м.* молодой человек, юноша

जलपान **джалпāн** *м.* завтрак, закуска

बिठाना **битhāнā** *п.* усаживать, сажать

समेत **самэт** вместе с, включая

नेता **нэтā** *м. неизм.* 1) вождь; 2) глава, руководитель, лидер

स्विट **свит** *м.* номер из нескольких комнат (*в гостинице*)

मेड **мэд̣** *ж.* служанка, горничная

चाबी **чāбӣ** *ж.* ключ

मँगवाना **мãгвāнā** *п.* (*понуд. от* **माँगना** **мāгнā** *п.*) 1) просить (*через кого-л.*); 2) заказывать, выписывать, вызывать

दराज़ **дарāз** *ж.* ящик (*стола, комода*)

दुहरा **дуhрā** двойной

चौकोर **чаукор** четырехугольный, квадратный, прямоугольный

[टेली]फ़ोन **[т̣элӣ]фон** *м.* телефон

चेम्बरमेड **чэмбармэд̣** *ж.* горничная

असल **асал** *м.* суть, сущность

पेशदालान **пэшдāлāн** *м.* вестибюль, передняя

हज्जामख़ाना **hаджджāмхāнā** *м.* парикмахерская

लौंडरी **лаунд̣рӣ** *ж.* прачечная

स्मृति **смрити** *ж.* память, воспоминание

स्मृति-चिन्ह **смрити-чинhа** *м.* сувенир, памятный значок

सॉवनिअर **сāваниар** *м.* сувенир

तंबाकू **тамбāкӯ** *м.* табак

बरामदा **барāмдā** *м.* 1) веранда, терраса; 2) балкон; 3) галерея

टेक्सी **т̣эксӣ** *ж.* такси

ऑफ़िस **āфис** *м.* контора

सरविस **сарвис** *ж.* обслуживание, сервис

ब्यूरो **бйӯро** *м.* бюро

सरविस-ब्यूरो **сарвис-бйӯро** *м.* бюро обслуживания

पूछताछ **пӯчʰтāчʰ** *ж.* 1) расспросы; 2) запрос

नौकरानी **наукрāнӣ** *ж.* служанка, горничная, домашняя работница

तौलिया **таулийā** *м.* полотенце

चादर **чāдар** *ж.* 1) простыня, покрывало; 2) скатерть

गिलाफ़ **гилāф** *м.* наволочка

हजामत **hаджāмат** *ж.* бритье, стрижка

बाल **бāл** *м.* во́лос

कतरवाना **катарвāнā** *п.* (*понуд. от* **कतरना** **катарнā** *п.* резать, отрезать) резать, обрезать (*с чьей-л. помощью*)

नाख़ून **нāхӯн** *м.* 1) ноготь; 2) коготь

धुलवाना **дʰулвāнā** *п.* (*понуд. от* **धोना** **дʰонā** *п.*) отдавать в стирку

इंतज़ार **интазāр** *м.* ожидание

मेंबर **мэмбар** *м.* член (*организации, общества*)

प्राच्यविद्या **прāчйавидйā** *ж.* востоковедение

इतिहासज्ञ **итиhāсгьа** *м.* историк

गली **галӣ** *ж.* переулок, узкая улица

क्षण **кшан** *м.* мгновение, миг, момент

क़द **к̇ад** *м.* рост

कक्ष **какша** *м.* комната, помещение

अध्ययन-कक्ष **адʰйайан-какша** *м.* кабинет

माफ़ **мāф** прощенный, амнистированный; ~ **करना** *п.* прощать, извинять, амнистировать

ज़बान **забāн** *ж.* язык

उम्मीद **уммӣд** *ж.* надежда

दिक़्क़त **дик̇к̇ат** *ж.* 1) беспокойство, тревога; 2) трудность, затруднение

घूमना **гʰӯмнā** *нп.* 1) кружиться; 2) бродить, гулять

मंदिर **мандир** *м.* храм

प्राचीन **прāчӣн** древний, старинный

साथ **сāтʰ**: **के** ~-~ а) наряду с, вместе с; б) одновременно с кем-либо, с чем-либо; в) вдоль чего-либо

बराबर **барāбар** **1.** 1) равный, одинаковый; 2) ровный, гладкий; **2.** 1)

беспрерывно, безостановочно; 2) всегда, постоянно; **3.** के ~ *послелог* 1) равный (*кому-л.*, *чему-л.*); 2) такой же, как, подобный; ~ होना *нп.* быть равным (के *кому-л.*, *чему-л.*; में *в чем-л.*); ~ करना *п.* выравнивать

ख़राब харāб 1) плохой, дурной; 2) негодный, испорченный, неисправный; ~ होना (हो जाना) *нп.*, портиться, разрушаться; ~ करना *п.* портить, приводить в негодность

युरोप йуроп Европа

असर асар *м.* 1) след; 2) воздействие, влияние; 3) эффект; 4) впечатление

बिदा бидā *ж.* отправление, отъезд, уход; прощание

यात्रा йāтрā *ж.* поездка, путешествие

भेंट бʰэ̃т *ж.* 1) посещение, визит; 2) встреча, свидание; 3) беседа, интервью; 4) подарок

भूलना бʰӯлнā *п.* забывать

ख़ुशगवार хушгавāр приятный

याद йāд *ж.* память, воспоминание

व्याकरण तथा शब्दावली सम्बन्धी टिप्पणियाँ

1. मेडिकल सर्टिफ़िकेट *зд.* 'международное свидетельство о прививках'; 'медицинское свидетельство'.
2. लेने आना 'приходить, приезжать встречать' (को *кого-л.*).
3. की हैसियत से 'в качестве кого-либо'.
4. इस बीच 'между тем', 'тем временем'.
5. बुक करना 'заказывать', 'бронировать' (*напр.*, *билеты в кино*, *театр*, *на поезд и т. п.*, *номер в гостинице и др.*).
6. ग़ुसलख़ाने समेत कमरा 'номер с ванной'.
7. धन्यवाद देना 'благодарить' (को *кого-л.*; का, के लिये *за что-л.*).
8. दुहरा पलंग 'двухспальная кровать'.
9. दीवार में बनी कपड़ों की अलमारी 'стенной платяной шкаф'.

10. Одним из способов выражения состояния в языке хинди является сочетание причастия прошедшего времени с формами глагола होना 'быть', указывающими на время, наклонение, число, род, например: लिखा है (था, होगा) '(был, будет) написан', बना है (था, होगा) '(был, будет) построен'. Сочетания

«причастие прошедшего времени + होना» выполняют в предложении функцию составного сказуемого (причастие прошедшего времени является именной частью, глагол होना — глаголом-связкой).

Если причастие в сочетании непереходное, субъектом состояния, возникшего в результате действия, обозначенного причастием, является само подлежащее, например: जो किताब मेज़ पर पड़ी थी उसको किसने लिया? 'Кто взял книгу, которая лежала (букв. 'была лежавшей') на столе?'

Если же причастие переходное, то подлежащее — только носитель результата действия, совершенного другим лицом, которое обычно не обозначается, а причастие выражает пассивное состояние подлежащего, возникшее в результате произведенного над ним действия, обозначенного этим причастием, например: मेज़ पर टेलीफ़ोन रखा था 'На столе стоял телефон' (букв. 'На столе телефон был поставленный'); लिफ़ाफ़े पर पता नहीं लिखा है 'На конверте адрес не написан'; उस घर में सब चीज़ें अपनी जगह रखी थीं 'В том доме все вещи были на своих местах' (букв. 'В том доме все вещи были расставлены по своим местам').

Указанные формы состояния не следует смешивать с формами перфекта, предпрошедшего времени и др., по построению совпадающими с ними. Формы, выражающие состояние, хотя и образуются сочетанием причастия прошедшего времени и глагола होना 'быть', тем не менее обозначают не действие, а состояние подлежащего, возникающее в результате совершения действия, обозначенного данным причастием.

Другой способ выражения состояния — сочетание причастия прошедшего времени обычно непереходных глаголов с формами глагола रहना 'оставаться'. Этим способом передается значение длительного состояния или сохранения результата действия, выраженного причастием, например: बैठा रहना 'сидеть', यह तस्वीर बनी रहे 'Пусть эта картина сохранится'.

11. असल में 'на самом деле', 'в действительности'.

12. टेलीफ़ोन से 'по телефону'.
13. कुछ मिनटों में 'через несколько минут'.
14. पूछताछ का दफ़्तर 'справочное бюро'.
15. हजामत बनवाना 'бриться' (*у парикмахера*), हजामत बनाना бриться (*самому*).
16. बाल बनवाना 'приводить в порядок волосы', 'делать прическу' (*у парикмахера*).
17. नाखून रँगवाना 'делать маникюр' (*в парикмахерской*).
18. इंतज़ार करना 'ожидать' (का *кого-л., что-л.*).
19. घंटी बजाना 'звонить'.
20. क्षण भर में 'в один миг', 'моментально', 'через мгновение', 'сразу же'.
21. अच्छा लगना 'нравиться' (को *кому-л.*).
22. उम्मीद है आप को उस से कोई दिक़्क़त नहीं होगी? 'Надеюсь, Вас это не затруднит'.
23. ... आप भारत हो आये हैं '... Вы приехали из Индии', '... Вы побывали в Индии'.
24. Послелог को после инфинитива указывает на цель действия, например: पढ़ने को 'для того, чтобы прочитать', 'для чтения'.
25. Повтор количественных числительных имеет разделительное значение, например: दो-दो, तीन-तीन दिन 'два-три дня', 'по два, по три дня', एक एक स्थान पर 'в каждом месте'.
26. असर पड़ना (होना) 'сказываться' (*о влиянии, впечатлении*; पर *на ком-л., на чем-л.*; का, से *кого-л., чего-л.*); असर डालना 'оказывать влияние', 'влиять' (पर *на кого-л., что-л.*).
27. बिदा लेना 'прощаться' (से *с кем-л.*), 'откланиваться', 'уходить'; बिदा देना 'провожать' (को *кого-л.*).
28. यात्रा करना 'ехать', 'совершать поездку, путешествие' (की *куда-л.*).

29. भेंट करना 'встречаться' (से *с кем-л.*), 'наносить визит' (से *кому-л.*), 'посещать' (से *кого-л.*).

30. मास्को की ख़ुशगवार यादें दिल में अभी तक ताज़ा बनी हैं। 'Приятные воспоминания о Москве до сих пор живут (*букв.* свежи) в моем сердце'.

अभ्यास

1. पाठ को पढ़िये और उसका अनुवाद कीजिये।

2. निम्नलिखित सवालों का जवाब दीजिये।

१) मास्को में नौजवानों और विद्यार्थियों का विश्व-महोत्सव कब हुआ था?

२) वह कौनसा महोत्सव था?

३) मास्को महोत्सव के समय कौन लोग दुभाषियों की हैसियत से काम करते थे?

४) चुंगीघर में क्यों सामान की जाँच होती है?

५) होटलों की चेम्बरमेडें क्या काम करती हैं?

६) होटल से जाते वक़्त कमरे की चाबी किसको दी जाती है?

७) आपको कौनसी खाने की मेज़ ज़्यादा पसंद आती है— गोल या चौकोर?

८) मास्को में आनेवाले विदेशी यात्री सॉवनिअर कहाँ से ख़रीद सकते हैं?

९) क्या आप अपने कपड़े लौंडरी में धुलवाने देते हैं?

१०) क्या मास्कोवाले होटलों की सरविस अच्छी होती है?

११) क्या आप हजामत बनवाते हैं या ख़ुद बनाते हैं?

१२) पूछ-ताछ के दफ़्तर से आप क्या बातें मालूम करा सकते हैं?

१३) आपका मकान सड़क पर है या गली में?

१४) आप कोणार्क के मंदिर के बारे में क्या जानते हैं?

१५) क्या आपकी ग्रूप की लड़कियाँ नाख़ून रँगवाती हैं?
१६) क्या आपके इंस्टीट्यूट में हज्जामख़ाना है?
१७) आपकी लिखने की मेज़ में कितनी दराज़ें हैं?
१८) किसी होटल पहुँचने पर लोग क्या करते हैं?
१९) क्या आपके घर में टेलीफ़ोन लगा है?
२०) आप हिन्दी और अँग्रेज़ी के अलावा कौनसी ज़बान सीखना चाहेंगे?
२१) क्या आपको मास्को का फ़िल्म महोत्सव याद है?
२२) चादरें और गिलाफ़ किस कपड़े से तैयार होते हैं?
२३) सोवियत प्राच्यविद्या का प्रमुख केंद्र किस शहर में है?
२४) भारत का इतिहास और उसकी ज़बानें सोवियत संघ के किन किन शिक्षालयों में पढ़ायी जाती हैं?
२५) क्या घर के टेलीफ़ोन से टैक्सी मँगवायी जा सकती है?
२६) होटल में ठहरते समय आप किस दफ़्तर द्वारा थियेटर आदि के टिकट बुक करवा सकते हैं?
२७) भारत के वर्तमान साहित्य पर किन-किन देशों के साहित्यों का असर पड़ा है?
२८) आपके अध्ययन-कक्ष में क्या फ़र्नीचर है?

३. रूसी में अनुवाद कीजिये।

१) सन् १९५७ में मास्को में युवक-महोत्सव हुआ था। इस के संबंध में भिन्न-भिन्न देशों के प्रतिनिधि-मण्डल हवाई जहाज़ों में, रेलों में, पानी के जहाज़ों में तथा बसों में मास्को में पहुँचे। इनके लिये होटलों में पहले से कमरे बुक कर दिये गये थे। होटलों में एक-एक, दो-दो और इनसे ज़्यादा प्रतिनिधियों के लिये अलग अलग छोटे-बड़े कमरों की व्यवस्था की गयी थी। लगभग सब कमरे ग़ुसलख़ाने समेत थे। कमरे में पलंग, गोल या चौकोर मेज़, कुर्सियाँ, दीवार में लगी कपड़ों की अलमारी और लिखने की मेज़ थीं। मेज़ पर टेलीफ़ोन रखा था।

हिन्दुस्तानी प्रतिनिधि-मण्डल के कुछ लोग 'सोवियेत्स्काया' होटल में ठहरे थे। यह मास्को का एक बहुत अच्छा होटल है। इसकी इमारत पाँच मंज़िलों की है। होटल में बहुत हवादार पेशदालान है, रेस्तराँ है, हज्जामख़ाना है, लौंडरी है और डाकख़ाना है। प्रतिनिधियों को जो जगह मिली थी वह चौथी मंज़िल पर थी। ऊपर-नीचे जाने के लिये लिफ़्ट मौजूद था।

२) होटल में आनेवालों के लिए सब से पहले ख़ास फ़ार्म भरना ज़रूरी होता है। इसके बाद हर एक को कमरे की चाबी दे दी जाती है। जो लोग होटल में ठहरते हैं वे जलपान, दिन का खाना तथा रात का खाना रेस्तराँ में खाते हैं। अगर कोई रेस्तराँ में खाना नहीं चाहता तो वह टेलीफ़ोन से कमरे में खाना मँगवा सकता है और खाना जल्दी मिल जाता है। सरविस-ब्यूरो से हर कोई थियेटर के टिकट बुक करा सकता है। आम तौर पर यह कहा जा सकता है कि सोवियत होटलों की सरविस बहुत ही अच्छी होती है।

३) दिल्ली में किसी ने हमें बताया था कि काबुल पहुँचने पर मास्को जानेवाला हवाई जहाज़ मिल जाएगा। लेकिन जब जाँच की गयी तो मालूम हुआ कि वह ६ अगस्त को यानी तीसरे दिन सवेरे मिलेगा। हमें मास्को पहुँचने की बड़ी जल्दी थी। परन्तु हो क्या सकता था। हवाई अड्डे की बस में सामान रखा और तीन बजे के लगभग 'काबुल होटल' जा पहुँचे। अक्सर यात्रियों के लिए इस होटल में ठहरने की व्यवस्था की जाती है। उसकी दो-मंज़िला इमारत अच्छी है। काफ़ी बड़ी, देखने में साफ़-सुथरी। मेरे लिये ऊपर की मंज़िल के एक कमरे में ठहरने की व्यवस्था की गयी। कमरा न बड़ा था और न छोटा।

सवेरे उठा तो नौ बजे थे। जल्दी ही हजामत बनायी और गर्म पानी से अच्छी तरह से नहाया। बहुत दिनों बाद

इस तरह आराम से[1] नहाने का अवसर मिला था। तैयार होने पर नीचे गया। नाश्ता किया। सरविस-ब्यूरो की बहन ने कहा कि दुभाषिया ग्यारह बजे आनेवाला है। एक घंटा ख़ाली था। इसलिये बाल कतरवाने गया। हज्जामख़ाना बड़ा और रोशन था। सब सीटें ख़ाली थीं, सिर्फ़ एक छोटी चौकोर मेज़ के पास कोई स्त्री नाख़ून रँगवाती थी। जो नाई मेरे बाल कतरता था वह काफ़ी अनुभवी था और अंत में मेरे बाल अच्छी तरह बनवा दिये गये थे। इतने में दुभाषिया आया और हम घूमने निकले।

४) कल भारतीय व्यापारिक प्रतिनिधि-मण्डल मास्को से भारत के लिये रवाना हो गया। हवाई अड्डे पर प्रतिनिधि-मण्डल के नेता ने कहा कि हमारे दोनों देशों के बीच अच्छे संबंध स्थापित हो चुके हैं। हम चाहते हैं कि ये संबंध और मज़बूत हो जायँ। मास्को में सोवियत प्रतिनिधियों से हुई भेंटें बड़ी लाभदायक निकलीं। हमें उम्मीद है कि दोनों देशों के बीच होनेवाला व्यापार और बढ़ेगा। मास्को से बिदा लेते समय हम फिर से यह कहना चाहते हैं कि मास्को की इस यात्रा से हम पर बहुत अच्छा असर पड़ा है। मास्को की ख़ुशगवार यादें हमारे दिलों में सदा के लिये ताज़ा रहेंगी।

५) हवाई अड्डे पहुँचने पर पासपोर्ट, वीज़ा और मेडिकल सर्टिफ़िकेट जाँचे गये; चुंगीघर के अधिकारियों ने सामान खुलवाने पर इसकी जाँच की। फिर सामान तुलवाया गया। जब इन सब ज़रूरी बातों से छुट्टी पायी तब जहाज़ के उड़ने का समय हो चुका था। मैं ने परिवार के लोगों, मित्रों तथा साथियों से बिदा ली और दूसरे यात्रियों के साथ हवाई जहाज़ की ओर बढ़ गया। मैं जहाज़ के अंदर आया और एक ऐसी सीट पर बैठा, जहाँ से बिदा देने के लिये आये लोगों

---

[1] आराम से 'удобно', 'спокойно'; 'не спеша'.

को देख सकता था। मेरे बराबर[2] की सीट पर एक बंगाली[3] भाई बैठे थे। अंत में हवाई जहाज़ उड़ गया। मैं ने पास बैठे बंगाली युवक से उसका परिचय पूछा तो उसने बताया कि वह कलकत्ता से आ रहा है और वहाँ के बंगाली समाचार-पत्र 'लोक सेवक' के प्रतिनिधि की हैसियत से मास्को जा रहा है। यह मुझे बड़ा अच्छा लगा। सोचा, चलो, एक से दो हुए।

६) मास्को में मेरे मित्रों ने कहा था कि लेनिनग्राद में दो चीज़ें ज़रूर देखना। एक हरमिताज (कला-महल), दूसरी प्राच्यविद्यालय[4]। हरमिताज देख चुकने पर मैं ने प्राच्यविद्यालय को देखने की व्यवस्था करने के लिये होटल के सरविस-ब्यूरो से कहा। उन्हों ने अधिकारियों को फ़ोन किया और भेंट की बात तय करा ली। एक दुभाषिये के साथ मोटर से मैं वहाँ पहुँचा। अंदर ख़बर भिजवाने पर थोड़ी देर में एक युवक बाहर आये और बोले "नमस्ते यशपाल जी। आइये। मुझे बड़ी ख़ुशी है कि आप हमारे यहाँ आये हैं।" युवक ने यह सब हिन्दी में कहा। मैं ने जवाब में नमस्ते भी किया और कहा "आप तो हिन्दी ख़ूब बोल लेते हैं!" युवक बोले, "जी हाँ, थोड़ी थोड़ी बोल तो लेता हूँ। पर हिन्दी से ज़्यादा उर्दू बोलने का मुझे अभ्यास है।"

बातों-बातों में हम लोग अंदर पहुँचे। एक बड़ा-सा हॉल था, जिसमें थोड़े-थोड़े फ़ासले पर कई मेज़ें और उनके पास कुर्सियाँ पड़ी थीं। युवक मुझे और मेरे दुभाषिये को अपनी मेज़ पर ले गये और कुर्सियों पर बिठा दिया। फिर बोले, "आपको पता है कि इस इंस्टीट्यूट में भारतीय भाषाओं का काम भी होता है। हम सब इस हॉल में बैठते हैं। परन्तु इस इंस्टीट्यूट का जो रूप आप देखते हैं, वह पहले

---

[2] मेरे बराबर 'рядом со мной'.

[3] बंगाली 1. 'бенгальский'; 2. *ж.* 'бенгальский язык.'

[4] प्राच्यविद्यालय 'Институт востоковедения'.

नहीं था। इसकी स्थापना १८१८ में पूर्वी देशों की प्राचीन पुस्तकों के संग्रहालय के रूप में हुई थी और शुरू में सिर्फ़ अरबी[5] और फ़ारसी[6] की पुस्तकें जमा की गयी थीं।"

"लेकिन यहाँ तो संस्कृत के अध्ययन का भी एक प्रसिद्ध केंद्र है।" मैं ने कहा।

"जी हाँ, आगे संस्कृत का अध्ययन भी शुरू हुआ। १६३४ में काम का और विस्तार हुआ। हिन्दी, उर्दू, बंगली, मराठी आदि भाषाओं का भी काम हाथ में लिया गया।"

4. निम्नलिखित सवालों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये और उनका जवाब दीजिये।

(1) Читали ли вы воспоминания Н. К. Крупской о В. И. Ленине? (2) В каком году состоялся VI Всемирный фестиваль молодежи и студентов? (3) Испытываете ли вы трудности в изучении иностранных языков? (4) На каком курсе студенты вашего института начинают работать переводчиками с иностранными делегациями? (5) Вы бреетесь сами или ходите в парикмахерскую? (6) Кто убирает номера в гостиницах? (7) Каким образом можно заранее заказать железнодорожный билет? (8) Что вы можете сказать об обслуживании в московских гостиницах? (9) Чем занимаются работники таможни? (10) Можно вызвать такси по телефону? (11) Есть в вашей квартире стенные шкафы? (12) Где в вашем городе можно приобрести интересный сувенир?

5. निम्नलिखित शब्द-समुदायों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

इंजीनियर की हैसियत से काम करना; मेज़ की दराज़ से चाबी निकालना; बिजली की घंटी; प्रतिनिधियों के लिये अलग अलग कमरे का प्रबन्ध करना; सड़कों पर घूमना; यादें ताज़ा बनाना; दिक़्क़त अनुभव करना; बेजोड़ कला; भेंट का प्रबंध कराना; ख़राब मौसम।

6. निम्नलिखित शब्द-समुदायों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Досматривать багаж в таможне; взвешивать багаж; накормить обедом; усадить в кресло; коллекционировать сувениры; организо-

[5] अरबी 'арабский язык'.

[6] फ़ारसी 'персидский язык'.

вать экскурсию через бюро обслуживания; делать прическу; заполнять бланк для приезжающих; выяснять через справочное бюро; отдавать белье в прачечную.

7. हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

I. (1) Мой отец всегда бреется в этой парикмахерской. (2) У кого вы стрижетесь? (3) Скажите, пожалуйста, где можно сделать маникюр? (4) Делегат спросил через переводчика, когда отходит его поезд. (5) Билеты в театр вы можете заказать через «Бюро обслуживания». (6) Император Шах Джахан построил Красный форт в Дели. (7) Наша библиотека выписала в этом году несколько новых газет и журналов на языке хинди. (8) Он накормил нас вкусным завтраком. (9) Мы заказали завтрак в номер. (10) У кого вы лечите зубы? — Я лечу их у доктора Ивановой. (11) Делегаты с помощью переводчика заполнили бланки для приезжающих. (12) Пассажиры погрузили багаж в автобус. (13) Мать искупала ребенка. (14) Он помог организовать перевод произведений Премчанда на русский язык.

II. (1) Я хотел бы, чтобы ты подождал меня здесь. (2) Наш преподаватель любит, чтобы ему задавали вопросы. (3) Она бы хотела, чтобы вы узнали адрес библиотеки. (4) Мы видели, что он вошел во двор, и спустились вниз, чтобы встретить его. (5) Никто не заметил, что они вышли из комнаты. (6) Мы знаем, что они достаточно опытны, чтобы сделать эту работу. (7) Мы просили сообщить нам о прибытии нашего багажа. (8) Нам разрешили послать книги самолетом.

8. संज्ञाओं और विशेषणों की यथासम्भव जोड़ियाँ लिखिये।

दुहरा	मंदिर
चौकोर	यादें
प्राचीन	मेज़
ख़ुशगवार	पलंग
प्रसिद्ध	इतिहासज्ञ
हवादार	पेशदालान
ख़राब	प्रतिनिधि-मण्डल
ऊँचा	तंबाकू
तेज़	क़द

सरकारी	मौसम
खुला	बरामदा
अनुभवी	दुभाषिया
बराबर	अवसर
कामयाब	यात्रा

७. रूसी में अनुवाद कीजिये और मोटे टाइप में छपे शब्द-समुदायों को याद कीजिये।

(१) अक्तूबर क्रांति **विश्व-ऐतिहासिक महत्त्व** की घटना थी। (२) एक सोवियत **युवक-प्रतिनिधि-मण्डल** ने भारत की यात्रा की। (३) हमको भारत का **प्रवेश-वीज़ा** मिला है। (४) उसे **स्कूल की पढ़ाई ख़त्म करने का सर्टिफ़िकेट** दिया गया था। (५) डाक्टर ने मुझे **बीमारी का सर्टिफ़िकेट** दिलवाया। (६) मास्को जैसे उत्तरी नगरों में मकानों की **खिड़कियाँ** सदा **दुहरी** होती हैं। (७) शाहजहाँ ने अपनी **पत्नी की स्मृति में** ताजमहल बनवाया था। (८) मैं एक घंटे से **उसका इंतज़ार कर रहा हूँ**। (९) क्या मैं ने **अपना इंतज़ार तो नहीं करा दिया?** (१०) हम **आपके इंतज़ार में** हैं। (११) **एक ही क्षण में** सब पक्षी उड़ गये। (१२) **किसी भी क्षण में** बर्फ़ पड़ सकती है। (१३) मेरे पिता **पार्क में घूमना** पसंद करते हैं। (१४) शाम को हम **सड़कों पर घूमने** निकले। (१५) संस्कृत **प्राचीन भारतीय भाषा** है। (१६) उम्मीद है कि कल **आप से** ज़रूर **मिलूँगा**। (१७) हमें भारत **जाने की उम्मीद** है। (१८) एक रुपया एक सौ पैसों **के बराबर है**। (१९) वे **क़द में बराबर** हैं। २०) मैं **उसके बराबर पहुँचा**। (२१) मेरी **क़लम ख़राब** है। (२२) मैं ने **लिफ़ाफ़े को ख़राब कर दिया है**। (२३) सब रिश्तेदार **उसको बिदा देने** आये हैं। उसने सभी **से बिदा ली** और चल पड़ा। (२४) इस फ़िल्म का **उसपर बहुत गहरा असर पड़ा है**। (२५) गोर्की ने सारे सोवियत साहित्य **पर बहुत बड़ा असर डाल दिया**। (२६) मैं पुस्तक को **घर में भूल गया**। (२७) भारतीय प्रतिनिधि-मण्डल ने सोवियत अधिकारियों **से भेंट की**।

10. ख़ाली जगहों में आवश्यक शब्द लिखिये।

(१) उसने अपने जीवन के ... लिखे। (२) ... के एक अधिकारी ने आनेवालों के सामान की जाँच की। (३) भारतीय ... के बिना आप भारत कैसे जाएँगे? (४) विदेश जानेवाले प्रतिनिधि-मण्डल के साथ ... ज़रूर जाता है। (५) क्या यह ग़ुसलख़ाने ... कमरा है? (६) मेरी किताब कहाँ है? वह मेज़ की दायीं ... में है। (७) यह होटल ... में बहुत बड़ा निकला। (८) होटलों के पेशदालानों में विदेशी यात्री तरह तरह के ... ... ख़ुशी से ख़रीदते हैं। (९) मास्को विश्वविद्यालय की सत्ताईसवीं मंज़िल के ... से मास्को का शानदार दृश्य नज़र आता है। (१०) मास्को में होटल के ... ... से आप थियेटर के टिकट बुक करवा सकते हैं। (११) इस प्रतिनिधि-मण्डल में सात ... हैं। (१२) अभी कुछ वक़्त है, मैं अपने ... बनवाने जाऊँगा (१३) ... कीजिये, मैं अपनी कापी घर में भूल गयी हूँ। (१४) आपका कपड़ा अभी तक तैयार नहीं है। कुछ ... कीजिएगा। (१५) दिल्ली ... ऐतिहासिक नगर है। (१६) ... का दफ़्तर रेलवे स्टेशन के बड़े हॉल में है। (१७) हमें ... है कि हमारी दोस्ती और मज़बूत हो जाएगी। (१८) दक्षिण भारत के ... बहुत सुंदर हैं और कला की दृष्टि से बेजोड़ हैं। (१९) यह ऊँचे ... का आदमी है। (२०) उसका मकान एक छोटी सी ... में है। (२१) सोवियत संघ में हरमिताज के ... कोई और संग्रहालय नहीं है। (२२) हम मास्कोवासियों से हुई ... को नहीं भूल सकेंगे। (२३) आपकी ... दिल में अभी तक ताज़ा बनी हैं।

11. हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

I. Поездка в Ленинград произвела на нас большое впечатление. Проезд по железной дороге от Москвы до Ленинграда стоит семь рублей. Мы заказали билеты на поезд по телефону за семь дней до отъезда. С нами в вагоне ехало много иностранных делегатов, которые совершали поездку по Советскому Союзу. Я и

мой друг немного знаем английский язык, и поэтому мы иногда выступали в роли переводчиков. Когда мы приехали в Ленинград, делегаты поблагодарили нас за помощь. На вокзальной площади мы посадили наших новых друзей в автобус и попрощались с ними.

II. Я со своим другом остановился в гостинице «Москва». Мы заполнили специальный бланк для приезжающих, и нам дали отдельный номер на четвертом этаже. Мы поднялись на лифте на четвертый этаж и спросили у горничной, где находится 421-й номер. Горничная провела нас в большую, чистую и светлую комнату. Там стояли две кровати, письменный стол с телефоном и два кресла. В центре комнаты стояли квадратный стол и четыре стула. Справа от двери помещался стенной платяной шкаф. На потолке висела очень красивая люстра. Номер нам очень понравился. Из окна нашего номера открывался чудесный вид на Невский проспект.

III. Вестибюль гостиницы «Москва» большой и просторный. Здесь с утра до вечера работает справочное бюро, в котором можно узнать любой нужный вам адрес. В гостинице работает также парикмахерская, где вас могут постричь и побрить. В парикмахерской имеется и дамский зал, где женщины могут сделать прическу и маникюр. В прачечной гостиницы вам быстро и хорошо постирают рубашки и другую одежду. В гостинице нам сказали, что простыни, наволочки и полотенца горничные меняют раз в неделю. На первом этаже гостиницы имеется отделение связи, откуда вы можете послать письмо, телеграмму, заказать междугородний телефонный разговор. Здесь же продаются свежие газеты и журналы.

IV. Обслуживание в наших гостиницах очень хорошее. Через Бюро обслуживания вы можете заказать билеты в театр и на стадион, узнать адреса всех ленинградских музеев, договориться о встрече с нужными вам людьми. Через Бюро можно заказать билеты на все виды транспорта. Бюро организует также экскурсии в пригороды (उपनगर *м.*) Ленинграда. Перед отъездом на вокзал, на аэродром или в порт Бюро по вашему желанию может заказать такси и прислать вам в номер носильщика (पोर्टर *м.*). Люди, живущие в гостинице, обычно обедают в ресторане при гостинице. При желании вы можете заказать обед прямо в номер. Вы звоните в ресторан или в Бюро обслуживания, называе-

те блюдо, которое вы хотели бы получить, и через несколько минут официант приносит вам еду.

V. Студенты нашего института работали переводчиками во время VI Всемирного фестиваля молодежи и студентов. Делегаты из всех уголков мира начали съезжаться в Москву за несколько дней до открытия фестиваля. На аэродромах и вокзалах их встречали представители молодежи столицы. Переводчики встречали свои делегации, размещали их вещи в специальные автобусы, а потом усаживали в автобусы и самих делегатов. Делегаты жили в лучших гостиницах Москвы. Индийская делегация остановилась в гостинице «Останкино». Главе делегации был предоставлен многокомнатный номер. Впоследствии глава делегации написал интересные воспоминания о фестивале.

VI. (1) Благотворное влияние морского воздуха сказывается на здоровье отдыхающих. (2) Наш дом стоит в переулке. (3) Надеюсь, вы не забыли о нашей предстоящей встрече? (4) В кабинете нашего преподавателя стоит большой книжный шкаф. (5) Вечером мы отправились гулять. (6) Москва — древний исторический город. (7) В Индии очень много древних храмов и дворцов. (8) У меня остались приятные воспоминания об этой встрече. (9) Сестра попрощалась с нами и отправилась на вокзал. (10) Мы ждем вас более часа. — Простите, пожалуйста, за опоздание, но по дороге у нас сломалась машина, и мы приехали на трамвае.

12. इस कहानी का रूसी में अनुवाद कीजिये।

एक लेखक से भेंट

मास्को में रहते समय कई प्रसिद्ध रूसी लेखकों से भेंट हुई। उनमें से कुछ के साथ बड़ी दिलचस्प बातचीतें हुईं। यहाँ मैं विशेष रूप से एक व्यक्ति का नाम लेना चाहूँगा। वह हैं इल्या ग्रिगोरीविच एरेंबुर्ग। इल्या एरेंबुर्ग अंतर्राष्ट्रीय ख्याति के लेखक हैं। उनकी दर्जनों पुस्तकें निकल चुकी हैं और उनके अनुवाद अँग्रेज़ी, जापानी, भारतीय तथा बहुत सी दूसरी भाषाओं में हुए हैं।

इल्या एरेंबुर्ग का नाम मैंने पहले से ही सुन रखा था। उनसे मिलने की इच्छा भी बहुत थी। एक दिन मेरे एक भारतीय दोस्त श्री रत्नम् का फ़ोन आया, "आज दोपहर

हम लोग इल्या एरेंबुर्ग से मिलने जाएँगे। ग्राप भी चलिये।"
इस ख़बर से मुझे बड़ी ख़ुशी हुई। ग्रंत में रत्नम्, उसकी पत्नी, उनकी बेटी, एक रूसी कलाकार मरीना बुगीना तथा मैं मोटर द्वारा मास्को से रवाना हुए।

एरेंबुर्ग का फ़्लेट वैसे शहर में भी है, लेकिन वह ज़्यादातर रहते हैं इस्त्रा में जो मास्को से पश्चिम में, लगभग ६० किलोमीटर के फ़ासले पर है। इस्त्रा का मार्ग बड़ा सुंदर है। साफ़-सुथरी सड़क के दोनों ग्रोर ऊँचे ऊँचे पेड़ वहाँ के दृश्य को सुंदर बनाते हैं। जिस समय हम लोग मास्को से रवाना हुए थे, पानी पड़ रहा था, लेकिन ग्रागे बढ़ने पर पानी बंद हो गया, मौसम साफ़ हो गया। शहर से बाहर निकलने पर सड़क के दोनों ग्रोर कुछ छोटे मकान दिखायी दिये। पूछने पर पता चला कि उन मकानों को ख़ुद मज़दूर लोग ग्रपने लिये बना रहे हैं।

जिस समय हम लोगों की मोटर एरेंबुर्ग के घर पर पहुँची, शाम के साढ़े पाँच बजे थे। एरेंबुर्ग तथा उनकी पत्नी को पहले से ही ख़बर थी। वे इंतज़ार कर रहे थे। सब से पहले इल्या बाहर ग्रा गये। मामूली सा कपड़ा, छोटा क़द, सिर पर लंबे सफ़ेद बाल। यह था इल्या का चित्र। उन्हों ने हमसे हाथ मिलाया, परिचय हुग्रा। उनके ग्राने के ज़रा सी देर बाद उनकी पत्नी भी ग्रा गयीं। वे हमें घर के बाहरवाले छोटे-से बरामदे पर ले गये, जहाँ से चारों ग्रोर के दृश्य देखे जा सकते थे। सामने एक छोटी-सी नदी थी, जिसके किनारे पर कुछ खेत थे। ऐसा लगा जैसे भारत के किसी गाँव में हों। गाजर, गोभी, फूलगोभी, मिर्च ग्रादि के हरे-हरे पौधों को देखने से भारत याद ग्राया। एरेंबुर्ग ने बताया कि १९५६ में जब वह भारत ग्राये थे, तब वहाँ से ग्रनेक प्रकार के सब्ज़ियों के बीज[7] ग्रपने साथ ले गये थे।

[7] बीज 'семя', 'зерно', 'семена'.

वहाँ से वह हमें फिर घर के निकट ले गये और अपने अहाते के पेड़-पौधों को दिखाया। फिर घर के नीचे के एक कक्ष में ले गये। उस कक्ष की छत और दीवारें शीशे की थीं और वहाँ गर्म पानी की ऐसी व्यवस्था की गयी थी कि वहाँ के कड़ाके के जाड़े तथा बर्फ़ से पौधों की रक्षा हो सके।

हम लोग उनके घर को देख रहे थे तब तक एक कक्ष में मेज़ पर चाय की व्यवस्था की गयी। ख़बर मिलने पर हम अंदर आये और कुर्सियों पर बैठ गये। एरेंबुर्ग और उनकी पत्नी के अलावा उनके परिवार की एक छोटी सी लड़की भी थी। खाने के लिये बहुत-सी चीज़ें थीं। खाते वक़्त बातचीत चल पड़ी। हममें से एक ने पूछा, "अपनी विदेश यात्रा में आपको कौन-कौन से देश ख़ास तौर पर अच्छे लगे?"

एरेंबुर्ग ने जवाब दिया, "भारत, चीन[8] और जापान[9]। एक दूसरे से हर बात में अलग होने पर भी ये तीन देश एशिया का निर्माण करते हैं।"

इसके बाद चाय और भोजन की बातचीत चल पड़ी। एरेंबुर्ग ने कहा, "मुझे तेज़ भारतीय चाय पसंद है। मेरी बहुत सी आदतें भारतीय हैं। गोश्त मुझे पसंद नहीं। हरी सब्ज़ी और चावल अच्छे लगते हैं। मिर्च भी मज़ेदार लगती है। भारत के कुछ होटलों में युरोपीय खाना दिया जाता है। यह उचित नहीं है क्योंकि वह अँग्रेज़ी खाना होता है। भारतीय भोजन ठीक है। भारत में सब से अच्छा खाना मुझे रामेश्वरी नेहरू के घर में मिला।"

"भारत का कौनसा शहर आपको पसंद आया?" हमने सवाल किया।

उन्हों ने कहा, "सब से मज़ेदार कलकत्ता लगा। मद्रास

---

[8] चीन 'Китай'.

[9] जापान 'Япония'.

उससे अच्छा है। समुद्र के निकट होने के कारण वहाँ की जलवायु अच्छी है। दिल्ली में कोई विशेष बात नहीं मालूम हुई। नयी दिल्ली जैसा शहर संसार में कहीं भी मिल सकता है। पुरानी दिल्ली भारत के किसी भी दूसरे नगर की भाँति है। लेकिन कला की दृष्टि से मुझे मथुरा सब से दिलचस्प मालूम हुआ। वहाँ के संग्रहालय में गांधार[10] शैली और गुप्त[11] समय की कला दिखायी दी। आगरा में ताजमहल भी देखा। वह मुसलमानी[12] कला का नमूना है और उसका मुझपर उतना असर नहीं पड़ा, जितना मथुरा का। ऐलोरा-अजन्ता भी बहुत अच्छे लगे। लेकिन सब से अच्छा लगा महाबलीपुरम का प्राचीन मंदिर।"

"भारत में आपको सब से विशेष क्या लगा?"

इस सवाल पर एरेंबुर्ग की आँखें चमक उठीं, बोले, "वहाँ के लोग।"

"लेकिन वे तो हज़ारों सालों से हैं। उनमें विशेषता क्या है?"

"हज़ारों सालों से हैं तो उससे क्या, मैंने तो उन्हें पहली बार देखा"।

यह पूछने पर कि आप इस समय क्या लिख रहे हैं, एरेंबुर्ग ने कहा, "मैं इस समय जापान, भारत और ग्रीस[13] पर एक पुस्तक लिख रहा हूँ। उसका नाम मैं ने 'पूर्व और पश्चिम' रखा है। लेकिन यहाँ मेरी किप्लिंग से भिन्न राय है। मैं इस बात को नहीं मान सकता हूँ[14] कि पूर्व पूर्व है, पश्चिम पश्चिम, और दोनों कभी नहीं मिलेंगे। मेरा विचार है कि संसार एक सा है जिसको कोई भी व्यक्ति

---

[10] गांधार 'район, раскинувшийся от Пешавера до Кандагара'.

[11] गुप्त *ист.* 'династия Гуптов'.

[12] मुसलमानी 'мусульманский'.

[13] ग्रीस 'Греция'.

[14] मानना 'считать, допускать'; 'соглашаться'.

अपनी इच्छा के अनुसार पश्चिम और पूर्व एक दूसरे से अलग नहीं कर सकता। एक और पुस्तक फ़्राँस के साहित्य तथा कला पर लिख रहा हूँ।"

हमने एरेंबुर्ग की पत्नी से पूछा, "क्या कभी-कभी इल्या जी लिखने में इतने व्यस्त हो जाते हैं कि खाना-पीना भी भूल जाते हैं?"

"नहीं," वह बोली, "मैं ऐसा नहीं होने देती।"

दो घंटे से अधिक हो चुके थे। हम लोगों ने उनको बहुत धन्यवाद दिया और बिदा चाही। हम सब उठे। बाहर आये। एरेंबुर्ग ने फिर हमसे हाथ मिलाया, हमें बिदा दी और जब तक मोटर न चल पड़ी, एरेंबुर्ग और उनकी पत्नी खड़े खड़े हम लोगों की ओर देख रहे थे।

(यशपाल जैन, "रूस में छियालीस दिन" के आधार पर)

13. इस कहानी का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Ленинград

На северо-западе Советского Союза, на берегах широкой реки Невы, при впадении ее в Балтийское море, расположен один из красивейших городов мира — Ленинград.

Город этот два раза менял свое название. При основании он получил название Петербург, в 1914 году — Петроград, а в 1924 году, после смерти В. И. Ленина, — Ленинград.

Петербург начал строиться в 1703 году. Его основал царь Петр I. Город рос очень быстро, и через сто лет после его основания вся Россия гордилась своей северной столицей.

Главная улица Ленинграда — Невский проспект — начинается у здания Адмиралтейства (नौसेना-विभाग *м.*) и кончается у Московского вокзала.

В Ленинграде так много несравненных по красоте зданий, что их трудно перечислить. Особенно красивы здание Библиотеки имени Салтыкова-Щедрина, Зимний (विन्टर) дворец и Театр имени Пушкина.

До Октябрьской революции в центре города жили богачи. Во дворцах жили князья и члены царской фамилии. Рабочие районы находились далеко от центра. Рабочие жили в очень

плохих условиях. После революции началось строительство новых жилых домов для рабочих. На месте старых строений выросли сотни новых высоких каменных жилых домов, школы, кинотеатры, стадионы, в том числе огромный стадион имени Кирова.

Ленинград — крупнейший центр мировой культуры (संस्कृति *ж.*). В нем более 50 институтов и других учебных заведений, 40 музеев, 16 театров, более 2500 библиотек. Мировой известностью пользуется Ленинградский университет имени Жданова. Библиотека имени Салтыкова-Щедрина — одна из крупнейших библиотек мира.

Замечательные образцы мирового искусства находятся в «Эрмитаже», в здании Зимнего дворца. Много образцов русского искусства можно увидеть в Русском музее.

Ленинград — крупнейший промышленный центр страны. Здесь производятся сотни разнообразных машин. Большое место занимает текстильная и обувная промышленность.

Ленинград — крупный транспортный центр страны. В нем сходятся двенадцать железных дорог и несколько воздушных трасс. Ленинград — важный морской и речной порт, соединенный сетью каналов с северными и южными (दक्षिणी) морями и реками нашей страны.

14. निम्नलिखित शब्दों के समानार्थक शब्द लिखिये।

चुंगीघर, विश्व, युवक, जलपान, मेड, पेशदालान, हज्जामख़ाना, स्मृति, स्मृति-चिह्न, सरविस, ज़बान, प्राचीन, यात्रा।

15. किसी न किसी होटल के बारे में एक कहानी लिखिये।

16. निम्नलिखित बातचीत का अनुवाद कीजिये।

— अरे भाई, होटल का दफ़्तर कहाँ है?

— दायीं तरफ़ जाइये। वहाँ आप शीशे का दरवाज़ा देखेंगे, यह दफ़्तर है।

— देखो, मेरा सामान दफ़्तर में भिजवा दो।

— बहुत अच्छा, जी।

— (दफ़्तर में) नमस्ते जी। क्या आपके होटल में

ग़ुसलख़ाने समेत दो कमरोंवाला स्विट ख़ाली होगा? मैं यहाँ एक हफ़्ते तक ठहरना चाहता हूँ।

–नमस्ते साहब, ज़रूर है। हम आपकी हर सेवा के लिये उपस्थित हैं।

–फिर मुझे ये कमरे दिखा दीजिये।

–चलिये साहब, ये कमरे दूसरी मंज़िल पर हैं और उन कमरों की खिड़कियाँ गली में खुलती हैं। सड़क की आवाज़ बहुत कम आती है। लेकिन बुरी बात यह है कि अभी तक हमारे होटल में लिफ़्ट नहीं लगा है। लेकिन जल्दी ही लगने की उम्मीद है।

–अच्छा, आप बताइये, इन कमरों का भोजन समेत प्रति दिन का किराया कितना होगा?

–तीस रुपये प्रति दिन, साहब। दूसरे होटलों की तुलना में यह बहुत कम है।

–कोई ज़्यादा फ़र्क़ तो नहीं मालूम होता।

–स्विट नम्बर बीस। ये आपके कमरे हैं। देखिये, ये कितने अच्छे हैं और फ़र्नीचर बिलकुल नया है। उम्मीद है कि ये आपको पसंद आयेंगे। यह बैठने का कमरा है और यह सोने का। ग़ुसलख़ाना साथ मिला है।

–ठीक है। ये कमरे बहुत आरामदेह मालूम होते हैं। मेरा सामान यहाँ भिजवा दीजिये।

–बहुत अच्छा, साहब। सामान अभी पहुँच जाएगा। जब आप नीचे उतरेंगे तो कुछ मिनट के लिये दफ़्तर में आ जाइये और ख़ास फ़ार्म भर दीजिये। हाँ, यह लीजिये–यह आपके कमरे की चाबी है।

–अच्छा, मैं आऊँगा। हाँ, यह तो बताइये, होटल में नाई की दुकान भी है?

–जी हाँ, है। पेशदालान के दायें कोने में। आपको अगर यहाँ किसी चीज़ की ज़रूरत हो घंटी बजाइये। बैरा जल्दी उपस्थित होगा और आप जो चाहें वह बैरा करेगा।

17. निम्नलिखित संख्याओं को हिन्दी में लिखिये।

979 654 347; 907 395 779; 524 268 458; 839 669 709; 16 370 805; 717 459 388; 675 972 197; 499 388 277; 313 928 605; 97 325 500.

18. निम्नलिखित संख्याओं को रूसी में लिखिये।

८७ करोड़ ६९ लाख ४३ हज़ार ६८९; ३४ करोड़ ८६ लाख २८ हज़ार ९९२; ९४ करोड़ ७२ लाख ५६ हज़ार ७५८; ७३ करोड़ ८४ लाख ६३ हज़ार ७७७।

चुटकुले

१) एक आदमी ने देखा कि उसका लड़का घोड़े पर बैठा कुछ लिख रहा है और उसके हाथ में पेंसिल और कापी है। उसने अपने लड़के से पूछा कि तुम क्या कर रहे हो? लड़का ने जवाब दिया कि मैं एक कहानी लिख रहा हूँ।
पिता — घर में कहानी क्यों नहीं लिखते?
लड़के — मेरे शिक्षक ने घोड़े पर एक कहानी लिखने को कहा है, इसलिये घोड़े पर चढ़ा और लिख रहा हूँ।

२) एक आदमी — क्यों भाई मोहन, चाय पिओगे?
मोहन — ख़ुशी के साथ।
आदमी — ख़ुशी के साथ नहीं, दूध और शक्कर के साथ।

दोहराव

निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) В семь часов меня не будет дома. Я буду на собрании. (2) Мой брат работает на фабрике инженером. Вчера он вернулся из-за границы. (3) Сядьте у окна. (4) Мы приехали в Москву в субботу в пять часов утра. (5) Сейчас мой друг в Ленинграде. В Москву он вернется только через месяц. (6) Вчера я купил несколько книг по истории и литературе. (7) Они приехали на вокзал в половине девятого. (8) Гопеш открыл дверь и вышел из комнаты. (9) С шести часов вечера я буду в библиотеке. (10) Отец вошел в комнату и сел у окна. (11) Это произошло первого июня. (12) Последний раз я видел ее в июне. (13) У кого вы

взяли этот учебник? — У товарища. (14) Этот мост был построен за несколько месяцев. (15) В январе в центральной части нашей страны бывает очень холодно. (16) Он вошел в комнату, сел за письменный стол, вынул из ящика стола какую-то книгу и начал читать. (17) Индийская торговая делегация прибыла в Москву в конце прошлого месяца. (18) Я не могу писать этой ручкой, она сломана. (19) Наш преподаватель поедет осенью на два месяца в Дели. (20) Кем был построен этот театр? (21) Вымойте руки теплой водой. (22) Сколько вы заплатили за эти носки? (23) На сколько дней вы хотите поехать в Киев? (24) Эти ботинки сделаны из очень хорошей кожи. (25) Возле реки росли два больших дерева. (26) Я жил на юге в течение десяти лет. (27) Можете ли вы кончить эту работу к субботе? (28) Все были там, кроме моего брата. (29) Кроме этих писем я получил от них три телеграммы. (30) Эта статья переведена моим приятелем. (31) Отец моего товарища жил в Индии до 1962 года. (32) Я надеюсь, что кончу эту работу к шести часам вечера. (33) Мы не видели его с воскресенья.

УРОК XV

ГРАММАТИКА

ГЛАГОЛ

ДЕЕПРИЧАСТИЕ

В языке хинди, как и в русском языке, деепричастие не имеет самостоятельного временно́го значения, т. е. не обозначает времени по отношению к моменту речи.

Деепричастие в языке хинди передает преимущественно предшествующее добавочное действие, которое произошло или произойдет до начала основного действия, обозначенного личной глагольной формой (в этом случае оно соответствует деепричастию совершенного вида русского языка), например: चिट्ठी भेजकर मैं काम पर गया 'Отправив письмо, я пошел на работу'; घर आकर वह यह किताब पढ़ेगा 'Придя домой, он будет читать эту книгу'.

Действие, одновременное основному действию, деепричастие обозначает значительно реже: главным образом, когда основное действие выражается глаголом в несовершенных формах времени например: चेख़ोव की कहानी पढ़कर वह सदा हँसता है 'Читая рассказы Чехова, он всегда смеется'; कापी में शब्द लिखकर वह बोल रही है 'Записывая слова в тетрадь, она разговаривает'.

ОБРАЗОВАНИЕ ДЕЕПРИЧАСТИЯ

Деепричастие образуется прибавлением к основе глагола суффиксов कर, के и करके, например: पढ़ना 'читать'—पढ़कर, पढ़के, पढ़करके 'прочитав', 'читая'. В качестве деепричастия довольно часто (особенно в художественной литературе) выступает и чистая основа: कुरसी पर बैठ उस ने कहा... 'Сев на стул, он сказал ...'.

В современном литературном языке наиболее употребительна форма деепричастия с суффиксом कर.

Если в предложении имеются два или несколько однородных добавочных действий, выраженных деепричастиями, то суффикс деепричастия часто ставится только после последней глагольной основы: खा पीकर लड़का स्कूल गया 'Поев и попив, мальчик пошел в школу'.

Деепричастие обычно образуется только от глаголов в форме действительного залога. В предложениях, где сказуемое выражается глаголом в форме страдательного залога, деепричастие приобретает страдательное значение и становится абсолютным: चिट्ठी लिखकर भेजी गयी 'Письмо было написано и отправлено' (букв 'Написав письмо, (оно) было отправлено').

От интенсивных глаголов деепричастие не образуется.

ЗНАЧЕНИЕ ДЕЕПРИЧАСТИЯ

В предложении деепричастие, как правило, обозначает добавочное действие, которое относится к тому же лицу (субъекту), что и основное действие, выраженное личной глагольной формой, т. е. к подлежащему, например: किताब पढ़कर वह सैर करने गया 'Прочитав книгу, он пошел гулять'.

Но в языке хинди в отличие от русского литературного языка добавочное действие, обозначенное деепричастием, может относиться и к другому субъекту, не совпадающему с субъектом основного действия, т. е. с подлежащим предложения. В таких случаях деепричастие приобретает абсолютное значение, например: घर आकर मुझे बुख़ार लगा 'Когда я пришел домой, у меня появился жар'. В этом предложении действия, выраженные личной формой глагола लगा 'пристал' и деепричастием आकर 'придя', относятся к разным субъектам: добавочное действие, обозначенное деепричастием, относится к मैं 'я' ('я, придя домой'), а основное действие, выраженное личной глагольной формой,— к बुख़ार 'жар'.

В тех случаях, когда семантическое значение личной глагольной формы ослабевает, вся смысловая нагрузка ложится на деепричастие, которое фактически становится носителем основного

действия в предложении, например: डाक्टर ने बीमार को आला लगाकर देखा 'Доктор выслушал больного' (букв. 'Доктор, приставив трубку, осмотрел больного'); वह नयी ऐनक का नुस्खा लिखकर देगा 'Он выпишет рецепт на новые очки' (букв. 'Он, выписав рецепт новых очков, даст').

Часто деепричастие выражает не добавочное, а предшествующее действие, равнозначное, независимое от основного действия, выраженного глаголом-сказуемым. В таких случаях деепричастие имеет значение соответствующей личной глагольной формы и выполняет в предложении роль, аналогичную роли однородного сказуемого, например: फिर दोनों बैठकर किताब पढ़ने लगे 'Затем оба сели и начали читать книгу' (букв. 'Затем оба, сев, начали читать книгу'). Поэтому русские предложения с двумя однородными сказуемыми, выражающими последовательные действия, обычно переводятся на язык хинди сочетанием деепричастия и личного глагола, например: 'Он пойдет и возьмет письмо' वह जाकर चिट्ठी लेगा (букв. 'Он, пойдя, возьмет письмо').

В отдельных случаях деепричастие не обозначает добавочного по отношению к основному действия, оно лишь уточняет и поясняет это действие, например: घर बन कर तैयार हो गया है 'Дом готов (построен)' (букв. 'Дом, построившись, стал готовым').

Нередко деепричастие обозначает не добавочное действие, а указывает на способ совершения основного действия, например: हमने अपने ज़िले के डाक्टर को टेलीफ़ोन करके बुलाया 'Мы вызвали своего районного врача по телефону' (букв. 'Мы вызвали своего районного врача, позвонив по телефону'); मैं ट्राम में बैठकर घर जाता हूँ 'Я езжу домой на трамвае' (букв. 'Я езжу домой, сев в трамвай').

Деепричастие в форме основы довольно широко употребляется с личным глаголом, образуя глагольные синтаксические словосочетания, в которых компоненты («деепричастие + личный глагол») полностью сохраняют свою семантику и обозначают два последовательных действия. Деепричастие и в этом случае имеет значение соответствующей личной глагольной формы и выполняет в предложении роль, аналогичную роли однородного сказуемого,

например: वह यह कह गया 'Он это сказал и ушел' (букв. 'Он, это сказав, ушел'). Такого рода словосочетания внешне сходны с интенсивными глаголами, например: वह सब कुछ खा गया है 'Он все съел', поэтому очень важно их не смешивать. Интенсивные глаголы, как известно, либо имеют дополнительное значение направления действия, обозначенного главным глаголом, либо определяют качественный характер протекания этого действия, т. е. имеют видовóе значение (см. урок VIII). В силу этого интенсивные глаголы обычно переводятся на русский язык глаголами совершенного вида. Глагольно-синтаксические сочетания «деепричастие + личный глагол», выражая два последовательных действия, передают значения, свойственные двум глаголам. Следовательно, на русский язык их надо переводить не одним, а двумя глаголами.

Следует отметить, что, как правило, только в контексте можно отличить интенсивный глагол от глагольного сочетания. В отдельных сочетаниях значения деепричастия и основного глагола почти сливаются, и сочетания в целом приобретают значения, отличные от сумм значений их составных компонентов. Такие словосочетания переводятся на русский язык одним глаголом, например: ले आना 'приносить', 'привозить' (букв. 'взяв, прийти'), ले जाना 'уносить', 'увозить' (букв. 'взяв уйти'). Как уже говорилось в уроке XIII, словосочетание ले जाना употребляется и в страдательном залоге как самостоятельный переходный глагол: किताब ले जायी गयी है 'книгу унесли'.

В отрицательных предложениях отрицательная частица, стоящая перед глаголом-сказуемым, обычно относится и к деепричастию, например: हाथ मुँह धोकर वह खाना खाने नहीं बैठता 'Он не садится за еду не умывшись'.

В языке хинди, как и в русском языке, в предложении может отрицаться не только действие глагола-сказуемого, но и действие, обозначенное деепричастием. Когда отрицается действие деепричастия, оно часто является причиной действия глагола-сказуемого.

С деепричастием преимущественно используется отрицательная частица न 'не', например: सवाल न समझकर मैंने उसे दोहराने को कहा 'Не поняв вопроса, я попросил его повторить'.

ПРОШЕДШЕЕ ПРОДОЛЖЕННОЕ ВРЕМЯ

ОБРАЗОВАНИЕ ПРОШЕДШЕГО ПРОДОЛЖЕННОГО ВРЕМЕНИ

Прошедшее продолженное время образуется сочетанием продолженного причастия спрягаемого (основного) глагола с простой формой прошедшего несовершенного времени глагола होना 'быть'. В прошедшем продолженном времени в мужском роде по числам изменяется как причастие, так и вспомогательный глагол. В женском роде основной глагол, выраженный продолженным причастием, выступает в форме, одинаковой для обоих чисел. Вспомогательный глагол изменяется по числам.

Спряжение глагола पढ़ना 'читать'

Мужской род

Ед. число	Мн. число
मैं पढ़ रहा था	हम पढ़ रहे थे
तू पढ़ रहा था	तुम पढ़ रहे थे
	आप पढ़ रहे थे
यह, वह पढ़ रहा था	ये, वे पढ़ रहे थे

Женский род

Ед. число	Мн. число
मैं पढ़ रही थी	हम पढ़ रही थीं
तू पढ़ रही थी	तुम पढ़ रही थीं
	आप पढ़ रही थीं
यह, वह पढ़ रही थी	ये, वे पढ़ रही थीं

ЗНАЧЕНИЕ ПРОШЕДШЕГО ПРОДОЛЖЕННОГО ВРЕМЕНИ

Прошедшее продолженное время используется для обозначения продолженного действия, протекавшего либо в определенный момент в прошлом, либо во время совершения другого прошедшего действия, например: उस समय उसके सिर में सख़्त दर्द हो रहा था 'В то время у него очень сильно болела голова'; जब मैं कमरे में आया वह एक किताब पढ़ रही थी 'Когда я вошел в комнату, она читала книгу'; वह घर को जा रहा था कि किसी ने उसको आवाज दी 'Он шел домой, как [вдруг] кто-то его окликнул'.

अभ्यास

1. निम्नलिखित क्रियाओं के पूर्वकालिक कृदंतों[1] के रूप बनाइये।

करना, जाना, कराना, बाँटना, लगाना, दिखाना, दौड़ना, होना, परोसना, सुनाना।

2. निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

(१) मैं यह कहानी सुनकर ख़ुश हुआ। (२) किताब पढ़कर आप क्या करेंगे? (३) मेरी बात सुन जाओ। (४) पैसा लो और सिनेमा देख आओ। (५) हम नगर देखकर लौटे। (६) गंगा नदी पहाड़ से उतरकर मैदान में बहती[2] है। (७) खाना खाके मैं इंस्टीट्यूट जाऊँगा। (८) जब वह सोकर उठा तब चार भी नहीं बजे थे। (९) अपना काम पूरा करके हम घर गये। (१०) मैं किताब लाकर पढ़ूँगा। (११) क़लम लेकर यह चिट्ठी लिखो। (१२) मास्को आकर प्रतिनिधि-मण्डल के मेम्बर शहर के ऐतिहासिक स्थानों से परिचय पाने लगे। (१३) टेक्सी मँगवाकर हम बाहर निकले। (१४) हजामत बनवाके वह थियेटर गया। (१५) रेल के टिकट बुक करके हमारे यहाँ आइये। (१६) यात्री को चाबी देकर कमरे में पहुँचाया गया। (१७) होटल में ठहरकर ख़ास फ़ार्म भरना ज़रूरी होता है। (१८) भारतीय विद्यार्थियों के प्रतिनिधि-मण्डल के मेम्बरों से मिलकर सोवियत विद्यार्थियों ने उन को अपनी ज़िंदगी और पढ़ाई के बारे में सुनाया। (१९) दाम पूछकर ग्राहक कपड़ा उलट-पलट कर देखने लगा। (२०) पूछताछ के दफ़्तर से अपने एक दोस्त का नया टेलीफ़ोन-नंबर मालूम कराके हम ने उसे फ़ोन किया। (२१) एवरेस्ट की चोटी पर चढ़कर तेनसिंह और हिलेरी ने वहाँ पर तीन झंडे लगा दिये। (२२) होटल में अपना सामान

---

[1] पूर्वकालिक कृदंत 'деепричастие'.

[2] बहना 'течь'.

रखवाकर मुसाफ़िर नगर की सैर करने गया (२३) हाथ-मुँह धोकर हम नाश्ता करने बैठे। (२४) आवश्यक चीज़ें ख़रीदकर वे यात्रा पर रवाना हुए। (२५) छुट्टियों के समय आराम करके हम बड़ी ख़ुशी से फिर पढ़ने लगे। (२६) चिट्ठी पाकर उसे बड़ी ख़ुशी हुई। (२७) घर आकर मुझे भूख लगी। (२८) भारत को देखकर हमारी इच्छा पूरी हुई। (२९) उसने रेडियो सुनकर यह ख़बर जान ली। (३०) हम हवाई यात्रा करके दिल्ली आ पहुँचे। (३१) वह कुरसी पर जा बैठा। (३२) वह घोड़े पर चढ़ बैठा। (३३) अब सात बजकर दस मिनट हुए हैं। (३४) छुट्टी के समय स्कूली बच्चे सब मिलकर स्कूल के मैदान में खेलते हैं। (३५) गोपेश अपनी बहिन के साथ बैठकर बातें करने लगा। (३६) मैं तो अभी ख़बर पाकर आया हूँ।

3. निम्नलिखित वाक्यों की पहली क्रिया से पूर्वकालिक कृदंत बनाकर हर वाक्य के दो विधेयों से एक कीजिये।

(१) क़लम लो और चिट्ठी लिखो। (२) वे भोजन करेंगे तथा वापस आएँगे। (३) कल मैं पुस्तकालय जाऊँगा और यह पत्रिका पढ़ूँगा। (४) माँ जी ने दरवाज़ा खोला और घर के अंदर गयीं। (५) पिता जी ने चाय पी और चले गये। (६) उसने अपना कपड़ा बदला और बाहर निकला। (७) अध्यापक कमरे में आये और एक विद्यार्थी को बुलाया। (८) सब लड़के और लड़कियाँ क्लास के भीतर आये तथा अपने शिक्षक को नमस्ते कहा। (९) मैं दुकान पर गया और कुछ कपड़े ख़रीदे। (१०) हमारे यहाँ आइये और मेरी सहायता कीजिये। (११) विद्यार्थी ने कापी ली और अपने स्थान पर बैठ गया।

4. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Приезжая в Москву, люди часто останавливаются в гостиницах. (2) Он заказал по телефону такси и поехал на станцию. (3) Поужинав, они сели писать письма друзьям. (4) Придя до-

мой, умывшись и переодевшись, я сел читать книгу. (5) Постригшись и побрившись, мы отправились на работу. (6) Взяв ключи от своего номера, женщина пошла к лифту, чтобы подняться к себе. (7) Мать накрыла на стол и позвала всех обедать. (8) Прождав его целый час, мы ушли домой. (9) Сев за столик, я попросил официанта принести меню. (10) Проработав целый день на свежем воздухе, он почувствовал сильный голод. (11) Войдя в комнату, Гопеш увидел приятеля, ожидавшего его. (12) Отец ушел, сказав, что скоро вернется. (13) Сняв пальто, брат вошел в комнату, взял со стола газету и сел читать у окна. (14) Переведя эту статью на русский язык, мой друг очень помог мне. (15) Узнав, что он все еще в Москве, я позвонил ему по телефону. (16) Не получив от брата ответа, Сита написала ему еще одно письмо. (17) Когда я заполнил бланк для приезжающих, мне дали ключи от моего номера. (18) Увидав сестру, он очень обрадовался. (19) Приготовив уроки, дети пошли в кино. (20) Попрощавшись с друзьями, я сел в вагон. (21) Совершив путешествие по Советскому Союзу, делегация индийских студентов вернулась в Москву. (22) Пракаш позвонил мне по телефону и попросил приехать к нему. (23) Написав письмо и положив его в конверт, я вышел на улицу, чтобы опустить его в почтовый ящик. (24) Опустив монету в отверстие автомата, вы можете пройти на эскалатор метро.

5. निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

(१) कल सुबह को हम आप के बारे में बातचीत कर रहे थे। (२) कल सारे दिन आप क्या कर रहे थे? (३) क्या तुम रोज़ाना दस घंटे सोते हो?—नहीं, आज मैं सात घंटे सोया हूँ। (४) जब मैं बाज़ार से आ रहा था, वह बाज़ार जा रहा था। (५)हम पुल पर जा रहे थे जब वह हमें मिला। (६) कोलंबस हिन्दुस्तान की तरफ़ आ रहा था, लेकिन अमरीका पहुँचा। (७) वह दो साल से मेरे साथ स्कूल में पढ़ रही थी। (८) जब हम ने कमरे में प्रवेश किया वह कापी में कुछ लिख रहा था। (९) क्रांति से पहले वह कारख़ाने में काम कर रहे थे। (१०) जब मैं इंस्टीट्यूट जा रहा था मुझे एक दोस्त मिल गया।

(११) हम पहाड़ पर चढ़ रहे थे जब बर्फ़ पड़ने लगी। (१२) वह नाश्ता कर रहा था जब टेलीफ़ोन की घंटी बजने लगी। (१३) कल शाम को तुम क्या कर रहे थे? — मैं एक फ़िल्म देख रहा था। (१४) बहन स्कूल से आ रही थी कि मूसलधार बारिश होने लगी। (१५) मैं चलती सीढ़ियाँ उतर रहा था कि किसी ने आवाज़ दी:— नमस्ते, दोस्त। मैं ने ऊपर चढ़नेवाले ऐस्केलेटर की तरफ़ देखा। वहाँ मेरा एक पुराना मित्र खड़ा था जिस से काफ़ी देर तक भेंट न हुई थी। (१६) हम आगे बढ़ रहे थे, तेज़ ठंडी हवा चल रही थी, साँस लेना मुश्किल था, लेकिन हम हिम्मत नहीं हारते थे। (१७) रेलगाड़ी मास्को की तरफ़ आ रही थी और यात्रियों में से कोई हजामत बना रहा था, कोई बाल बना रही थी तथा कोई कपड़ा बदल रहा था। (१८) उन दिनों वह अपनी नयी कहानी लिख रहा था। (१९) जब हम उसको बुलाने आये वह किताब पढ़ रहा था। (२०) शाम को जब मैं बाग़ में टहल रहा था मौसिम बहुत अच्छा था।

6. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Вчера в полдень шел дождь. (2) Он читал газету, когда в комнату вошел его отец. (3) Шел снег, когда я вышел из дому. (4) Когда я шел сюда, я встретил вашего преподавателя истории. (5) Был вечер. Моя сестра читала книгу, а я писал письмо. В это время дверь отворилась и вошла наша мать. (6) Было 10 часов утра, когда Джагатсинх вошел в Бюро обслуживания. Несколько человек ждали сотрудника бюро, кто-то разговаривал по телефону, а какая-то девушка раскладывала на столе свежие газеты и журналы. (7) Когда мой друг брился, я читал газету. (8) Когда я встал, моя сестра еще спала. (9) Дождь шел с пяти до семи часов. (10) Я обедал, когда вы мне позвонили. (11) Когда мы готовили уроки, он слушал радио. (12) Сита возвращалась домой в семь часов вечера. (13) Вчера вечером моя сестра читала книгу, а мы с отцом играли в шахматы. (14) Она писала этот рассказ прошлым летом. (15) Мама открывала окно, когда брат вошел в комнату.

पाठ

सोवियत संघ में सार्वजनिक स्वास्थ्य-सुरक्षा

सोवियत सरकार स्वास्थ्य-सुरक्षा के विकास की ओर अधिक ध्यान दे रही है। इस कारण ही सोवियत संघ में हैज़ा, प्लेग, मलेरिया तथा तपेदिक़ जैसे ख़तरनाक रोगों पर पूरी तरह क़ाबू पा लिया गया है। पहले लोग समझते थे कि केंसर पर क़ाबू नहीं पाया जा सकता, लेकिन पिछले सालों में सोवियत चिकित्सा-शास्त्र ने बड़ी तरक़्क़ी की है। अब सारे देश में केंसर का सफलतापूर्ण इलाज हो रहा है। वह समय दूर नहीं है जब केंसर पर भी आसानी से क़ाबू पा लिया जायेगा।

तरह-तरह के रोगों और ख़ास करके छूत की बीमारियों का इलाज करने के लिए सोवियत संघ में हज़ारों अस्पताल हैं। अस्पतालों में सारा इलाज मुफ़्त में होता है। रोगों से मुक्ति पाने के लिये डाक्टरी सहायता का भारी महत्त्व होता है। इसलिये सोवियत संघ के हर एक ज़िले, गाँव और मुहल्ले में अपने-अपने अस्पताल हैं। शहरों में भी बहुत से अस्पताल हैं। मुहल्ला-अस्पतालों में तरह-तरह के डाक्टर काम करते हैं—आँखों के डाक्टर, दाँतों के डाक्टर, सर्जन, बच्चों के डाक्टर आदि। लेकिन बीमार लोगों को अस्पताल में तब भेजा जाता है जब बीमारी गम्भीर होती है। अगर बीमारी हल्की सी होती है तो उसका इलाज घर पर होता है। रोगी ख़ुद अस्पताल नहीं जाते। तेज़ बुख़ार होने पर वे टेलीफ़ोन करके डाक्टर को अपने यहाँ बुलाते हैं। रोग का निदान करके डाक्टर यह सलाह देते हैं कि किस तरह रोग का इलाज किया जाय।

आज-कल चिकित्सा-शास्त्र रोगों से बचाव के महत्त्व की ओर अधिक ज़ोर दे रहा है। रोगों को रोकने के लिये विशेष टीके बड़े पैमाने पर लगाये जा रहे हैं। टीका लगाने

के बाद बीमार होने का ख़तरा नहीं के बराबर हो जाता है। लेकिन कुछ ऐसी बीमारियाँ हैं जिन को रोकने के लिये अब तक टीके नहीं लगाये जाते। उन में पहला स्थान इन्फ़्लुएंज़ा का है। डाक्टरों से पूछिये। वे जवाब देंगे कि यह रोग सब से ज़्यादा पाया जाता है। मुहल्ला-अस्पताल में आनेवाले पाँच मरीज़ों में से कम से कम दो फ़्लू की शिकायत करते हैं।

* * *

एक दिन माता जी बीमार पड़ गयीं। उनको तेज़ बुख़ार हो गया और उनकी तबीअत बहुत ख़राब हो गयी। उस समय उनके सिर में सख़्त दर्द हो रहा था और वह बुरी तरह खाँस रही थीं। हम ने माँ जी का टेम्परेचर लिया और उनसे पलंग पर लेटे रहने को कहा। फिर हमने अपने मुहल्ले के डाक्टर को टेलीफ़ोन करके बुलाया। हमारा पता लिखकर अस्पताल की नर्स ने बताया कि डाक्टर दो बजे के बाद आयेगा। डाक्टर दो बजे से पहले ही आया। अपना ओवरकोट उतारकर उसने सफ़ेद चोग़ा पहन लिया जो उसके बेग में पड़ा था। फिर नहाने के कमरे में जाकर अपने हाथ धोये। इस के बाद वह माँ जी के कमरे में आया। उनसे नमस्ते कहकर उसने कहा कि माँ जी कमर तक सब कपड़े उतार लें। ऐसा करने पर डाक्टर ने माता जी को आला लगाकर ध्यान से देखा और नब्ज़ टटोली। फिर उसने माता जी से ज़बान दिखाने को कहा। हाल पूछने पर माता जी ने डाक्टर को बताया कि उनको सख़्त नज़ला है, सीना जकड़ा है, साँस भी लेना मुश्किल है और गला बैठ गया है। इसके साथ-साथ सिर घूम रहा है और सारा बदन टूट रहा है। कुछ सोचकर डाक्टर ने रोग का निदान किया — फ़्लू और कहा कि माता जी का पलंग पर लेटना ज़रूरी है। फ़्लू बहुत सख़्त बीमारी नहीं है लेकिन उसके नतीजे

बहुत बुरे होते हैं। मेज़ के पास बैठकर डाक्टर ने ज़रूरी दवाओं का नुस्ख़ा लिखा। ये सब गोलियाँ थीं जो किसी भी दवाख़ाने में आसानी से मिल सकती हैं। डाक्टर ने समझाया कि रोज़ाना कितनी बार क्या क्या गोलियाँ खाना आवश्यक है। इसके साथ-साथ डाक्टर ने गर्म पानी की बोतल और सरसों के प्लास्टर की तजवीज़ की।

हम लोगों ने डाक्टर की हिदायतों का पालन किया और कुछ दिनों बाद माता जी तंदुरुस्त हो गयीं। उन्हों ने फ़ोन करके मालूम किया कि हमारे ज़िले का डाक्टर कब मरीज़ों को देखता है। उस दिन माता जी डाक्टर के पास गयीं। डाक्टर ने माता जी की परीक्षा करके कहा कि अब माँ की तबीअत कहीं बेहतर है। फिर भी उसने चेतावनी दी कि माता जी खाने-पीने में सावधानी बरतें। जाने से पहले माता जी ने डाक्टर को बताया कि उनकी आँखों में तकलीफ़ है। डाक्टर ने आँखों के डाक्टर के पास जाने की सलाह दी। शुक्रिया अदा करके माता जी चल दीं। आँखों के डाक्टर के पास जाकर माता जी ने आँखों का हाल सुनाया। डाक्टर ने पूछा कि माता जी की ऐनक कैसी है—क़रीब की नज़रवाली या दूर की नज़रवाली? माता जी ने जवाब दिया कि मेरी क़रीब की नज़र कमज़ोर है। डाक्टर ने माता जी की आँखों को देखकर कहा कि वह उन्हें नयी ऐनक का नुस्ख़ा लिखकर देगा और तब कोई शिकायत न रहेगी।

अब माँ जी बिलकुल अच्छी हैं, आँखों का हाल भी अच्छा है। कल वह पहली बार काम पर गयीं। माता जी का सारा इलाज मुफ़्त हो रहा था। पिछले साल पिता जी ने हमारे मुहल्ला-अस्पताल में दाँतों का इलाज कराया। वहाँ पर दाँतों में भराई करने और नक़ली दाँत बिठाने के अच्छे विशेषज्ञ हैं। एक अनुभवी डाक्टर ने पिता जी का एक दाँत निकाला और दूसरे में भराई की। उन्हों ने इस दाँत पर कैप चढ़ाने की सलाह दी।

सोवियत संघ की सरकार हर किसी की सेहत का बड़ा ध्यान रखती है क्योंकि तंदुरुस्ती ज़िंदगी में सब से क़ीमती चीज़ है और जीवन में सभी सफलताओं का आधार है।

नये शब्द

सार्वजनिक сāрваджаник 1) общественный, всеобщий; 2) массовый

सुरक्षा суракшā *ж.* защита, охрана, безопасность

विकास викāс *м.* 1) расширение; 2) развитие, рост

ध्यान д^{h}йāн *м.* внимание

हैज़ा hайзā *м.* холера

प्लेग плэг *м.* чума

मलेरिया малэрийā *м.* малярия

तपेदिक़ тапэдиќ *м.* туберкулез

ख़तरनाक хатарнāк опасный, рискованный

रोग рог *м.* болезнь

क़ाबू ќāбӯ *м.* власть, обладание

केंसर кэнсар *м. мед.* рак

चिकित्सा чикитсā *ж.* лечение, курс лечения, медицинская помощь

-शास्त्र -шāстра *м.* наука (*выступает как второй элемент сложного слова, например*: **चिकित्सा-शास्त्र** *м.* медицина)

तरक़्क़ी тараќќӣ *ж.* 1) прогресс, развитие; 2) успех

सफलतापूर्ण сап^{h}алтāпӯрна успешный, удачный

आसानी āсāнӣ *ж.* легкость, простота

छूत ч^{h}ӯт *ж.* загрязнение, заражение

मुफ़्त муфт 1. бесплатный; 2. (*тж.* ~**में**) 1) бесплатно, даром; 2) напрасно, бесполезно

मुक्ति мукти *ж.* освобождение, избавление

डाक्टरी ḍāкṭарӣ 1. врачебный, медицинский; 2. *ж.* врачебная практика, профессия врача

ज़िला зилā *м.* 1) район, округ; 2) область

सर्जन сарджан *м.* хирург

गंभीर гамб^{h}ӣр 1) глубокий; 2) важный, серьезный

हलका hалкā 1) легкий; 2) светлый (*о цвете*); 3) слабый, легкий

रोगी рогӣ 1. больной; 2. *м.* больной, пациент

बुख़ार бухāр *м.* жар, лихорадка

निदान нидāн *м.* диагноз

सलाह салāh *ж.* совет

बचाव бачāо *м.* 1) спасение, избавление; 2) защита; 3) сбережение, экономия; 4) *зд.* предотвращение, предупреждение

ज़ोर зор *м.* 1) сила; 2) ударение

रोकना рокнā *п.* 1) останавливать, прекращать; 2) задерживать, удерживать (**को** *кого-л.*, **से** *от чего-л.*)

टीका ṭӣкā *м. мед.* прививка, сыворотка

पैमाना паймāнā *м.* мера, масштаб, размер

ख़तरा хатрā *м.* опасность

इन्फ़्लुएंज़ा инфлуэнзā *м. неизм.* грипп

फ़्लू флӯ *м.* грипп

शिकायत шикāйат *ж.* жалоба

तबीअत табӣат *ж.* самочувствие, здоровье

दर्द дард *м.* боль

खाँसना кʰā̃снā *нп.* кашлять

टेंपेरेचर ṫэмпэрэчар *м.* температура

नर्स нарс *ж.* няня, сиделка, сестра

चोग़ा чоġā *м.* плащ, халат, накидка

पहनना паhаннā *п.* надевать (*на себя*), одевать, носить

बैग бэг *м.* сумка

कमर камар *ж.* 1) поясница, талия; 2) пояс

आला āлā *м.* орудие, инстумент; *зд. мед.* трубка, стетоскоп

नब्ज़ набз *ж.* пульс

टटोलना ṫаṫолнā *п.* щупать, ощупывать

नज़ला назлā *м.* простуда, насморк

सीना сӣнā *м.* грудь

जकड़ना джакаṙнā *нп.* 1) цепенеть; 2) быть скованным, стянутым, связанным

गला галā *м.* горло, шея

बदन бадан *м.* тело

टूटना ṫӯṫнā *нп.* 1) ломаться, раскалываться; разбиваться; 2) обрываться

लेटना лэṫнā *нп.* лежать, ложиться

नुस्ख़ा нусхā *м.* рецепт (*лекарства*)

गोली голӣ *ж.* 1) шарик; 2) таблетка, пилюля; 3) пуля

दवाख़ाना давāхāнā *м.* аптека

बोतल ботал *ж.* бутылка

सरसों сарсо̃ *ж.* горчица

प्लास्टर плāсṫар *м.* пластырь

तजवीज़ таджвӣз *ж.* 1) мнение, суждение; 2) предложение

हिदायत hидāйат *ж.* наставление, инструкция, директива

पालन пāлан *м.* 1) выращивание, воспитание; 2) разведение (*животных*); 3) соблюдение, выполнение (*напр. приказа, обещания*)

तंदुरुस्त тандуруст здоровый; ~ हो जाना *нп.* выздоравливать

कब каб когда?, в какое время?

परीक्षा парӣкшā *ж.* 1) обследование, освидетельствование, осмотр; 2) экзамен, испытание

बेहतर бэhтар 1. лучший; ~ हो जाना *нп.* улучшаться; ~ बनाना (करना) *п.* улучшать; 2. лучше

चेतावनी чэтāвонӣ *ж.* предупреждение, предостережение

सावधानी сāвадʰāнӣ *ж.* осторожность, осмотрительность

बरतना баратнā 1. *нп.* 1) обращаться (के साथ *с кем-л.*); 2) вести себя (*по отношению к кому-л.*); 2. *п.* употреблять, применять

तकलीफ़ таклӣф *ж.* трудность, затруднение

अदा адā *ж.* исполнение, выполнение, уплата, выплата; ~ करना *п.* исполнять, выполнять, уплачивать, выплачивать

ऐनक айнак *ж.* очки

भराई бʰарāӣ *ж.* наполнение

नक़ली наклӣ искусственный

विशेषज्ञ вишэшгья *м.* специалист, эксперт, знаток

कैप кайп *м.* коронка (*зуба*)

चढ़ाना чаṙʰāнā *п.* 1) поднимать; 2) надевать (*напр., очки, носки, чехол*); 3) сажать (*в поезд*)

सेहत сэhат *ж.* здоровье

तंदुरुस्ती тандурустӣ *ж.* здоровье

क़ीमती кӣматӣ дорогой, [драго]ценный

सफलता сапʰалтā *ж.* успех, удача

व्याकरण तथा शब्दावली सम्बन्धी टिप्पणियाँ

1. स्वास्थ्य-सुरक्षा 'здравоохранение'.

2. विकास करना 'развивать' (का *что-л.*).

3. ध्यान देना 'обращать внимание' (की ओर, पर *на кого-л.*, *на что-л.*); 'уделять внимание' (की ओर, पर *кому-л.*, *чему-л.*).

4. इस कारण 'поэтому'.

5. पूरी तरह 'полностью', 'целиком'.

6. क़ाबू पाना 'получать власть' (पर *над кем-л.*, *чем-л.*); 'овладевать' (पर *чем-л.*), 'справляться' (पर *с кем-л.*, *с чем-л.*); 'преодолевать' (पर *что-л.*).

7. तरक़्क़ी करना а) 'прогрессировать', 'развиваться'; 'делать успехи', 'преуспевать' (में *в чем-л.*); б) 'развивать' (की *что-л.*).

8. आसानी से 'легко', 'просто', 'свободно'.

9. ख़ास करके а) 'особенно'; б) 'специально'; в) 'в частности'.

10. छूत की बीमारी (छूत का रोग) 'заразная болезнь', 'инфекционное заболевание'.

11. मुक्ति पाना освобождаться', 'избавляться' (से *от чего-л.*).

12. मुहल्ला-अस्पताल 'районная больница, поликлиника'.

13. निदान करना 'ставить диагноз' (का *чего-л.*).

14. ज़ोर देना 'подчеркивать' (पर, की ओर *что-л.*), 'делать упор' (पर, की ओर *на что-л.*), 'делать ударение' (पर, की ओर *на чем-л.*); ज़ोरों से (के साथ) 'сильно; усиленно, энергично'.

15. टीका लगाना 'делать прививку' (का *от чего-л.*, को *кому-л.*).

16. बड़े पैमाने पर 'в большом количестве', 'в больших масштабах', 'широко'.

17. नहीं के बराबर हो जाना 'сойти на нет', 'сделаться незначительным'.

18. कम से कम 'по меньшей мере', 'по крайней мере'.

19. शिकायत करना 'жаловаться' (की *на кого-л.*, *на что-л.*, से *кому-л.*).

20. Русские предложения типа «у него температура, насморк, грипп» и т. п., «у меня есть жалоба, вопрос, возражение» и др. переводятся на язык хинди сочетанием соответствующего имени существительного с глаголом होना 'быть'. Субъект предложения обычно выражается косвенным падежом имени или местоимения с послелогом को, либо объектным падежом местоимения, например: "У Гопала высокая температура"— गोपाल को सख़्त बुख़ार है, "У него насморк" — उसको (उसे) नज़ला है, "у меня есть жалоба"— मुझे शिकायत है, "У них есть вопрос" — उनको एक सवाल है।

21. Форма русского глагола «болеть» — «болит» переводится на язык хинди двояко: либо словосочетанием दर्द होना 'быть боли' с послелогом में 'в', указывающим на место, которое болит, либо словосочетанием दर्द करना 'делать боль', например: "(У меня) болит голова", मेरे सिर में दर्द है (दर्द हो रहा है), मेरा सिर दर्द कर रहा है।

22. टेम्परेचर लेना 'измерять температуру' (का *у кого-л.*).

23. ध्यान से 'внимательно'.

24. आला लगाकर देखना 'выслушивать' (*при помощи трубки, стетоскопа*).

25. सीना जकड़ा है 'грудь заложена'.

26. गला बैठना 'болеть (*о горле*), воспаляться' (*о миндалевидной железе*; का *у кого-л.*).

27. नुस्ख़ा लिखना 'выписывать рецепт' (का *чего-л.*).

28. गर्म पानी की बोतल 'грелка'.

29. सरसों का प्लास्टर 'горчичник'.

30. तजवीज़ करना 'предлагать', 'рекомендовать' (की *что-л.*, से *кому-л.*).

31. पालन करना 'соблюдать', 'выполнять' (का *что-л.*).

32. परीक्षा करना 'осматривать', 'обследовать' (की *кого-л.*, *что-л.*).

33. चेतावनी देना 'делать предупреждение', 'предупреждать' (को *кого-л.*, की *о чем-л.*).

34. सावधानी बरतना 'соблюдать осторожность' (में *в чем-л.*).

35. आँखों में तकलीफ़ है 'болят, беспокоят глаза'.

36. सलाह देना 'советовать' (को *кому-л.*, की *что-л.*).

37. शुक्रिया अदा करना 'благодарить' (को *кого-л.*).

38. क़रीब की नज़र वाली ऐनक 'очки для близоруких', दूर की नज़रवाली ऐनक 'очки для дальнозорких'.

39. मेरी क़रीब की नज़र कमज़ोर है 'у меня дальнозоркость'.

40. दाँत में भराई 'пломбирование' (की *чем-л.*); 'пломба' (की *из чего-л.*); दाँतों में भराई करना 'пломбировать зубы'.

41. नक़ली दाँत बिठाना 'вставлять зуб'.

42. दाँत निकालना 'удалять зуб'.

43. दाँत पर कैप चढ़ाना 'ставить коронку' (*пациенту*).

44. ध्यान रखना 'заботиться' (का *о ком-л.*, *о чем-л.*), 'уделять внимание' (का *кому-л.*, *чему-л.*).

अभ्यास

1. पाठ को पढ़िये और उसका अनुवाद कीजिये।
2. निम्नलिखित सवालों का जवाब दीजिये।

१) सोवियत सरकार स्वास्थ्य-सुरक्षा के विकास पर बहुत बड़ा ध्यान क्यों दे रही है?

२) सोवियत संघ में कौनसे रोगों पर क़ाबू पा लिया गया है?

३) छूत की बीमारियाँ क्यों ख़ास करके ख़तरनाक होती हैं?

४) गंभीर रोगों का इलाज किस जगह होता है?

५) क्या सोवियत संघ में डाक्टरी सहायता मुफ़्त में की जाती है?

६) क्या दवाइयाँ भी मुफ़्त में दी जाती हैं?

७) तेज़ बुख़ार होने पर लोग क्या करते हैं?

८) आपके मुहल्ला-अस्पताल में कौनसे डाक्टर काम करते हैं?

९) वक़्त पर रोग का निदान करना क्यों ज़रूरी होता है?

१०) तरह-तरह के टीके क्यों लगाये जाते हैं?

११) कौनसा रोग सब से ज़्यादा होता है?

१२) जब आप अनुभव करते हैं कि आपकी तबीअत अच्छी नहीं है, आप क्या करते हैं?

१३) जब आपके सिर में दर्द होता है आप क्या करते हैं?

१४) अस्पताल में रोगियों का टेम्परेचर कौन लेता है?

१५) गर्म पानी की बोतल और सरसों के प्लास्टर किस रोग से मुक्ति पाने में मदद देते हैं?

१६) बूढ़े लोगों के लिए खाने पीने में सावधानी बरतना क्यों ज़रूरी है?

१७) दवाइयाँ कहाँ बिकती हैं?

१८) बीमारी का सर्टिफ़िकेट किस हालत में दिया जाता है?

१९) जब सीना जकड़ा होता है क्या करना ज़रूरी है?

२०) डाक्टर लोग मरीज़ों को क्यों आला लगाकर देखते हैं?

२१) बुरी तरह खाँसने वाले लोगों को क्या मदद दी जा सकती है?

२२) रोग का ठीक निदान करने के लिये क्या करना ज़रूरी होता है?

२३) क्या आप ऐनक चढ़ाते हैं?

२४) आपके परिवार के कौन कौन लोग ऐनक लगाते हैं?

२५) आपने अपने दाँतों का इलाज कब कराया?

२६) डाक्टरों की हिदायतों का पालन करना क्यों ज़रूरी होता है?

२७) भारत में कौनसे रोग सब से ज़्यादा पाये जाते हैं?

3. रूसी में अनुवाद कीजिये।

१) हर एक देश में अस्पतालों का होना आवश्यक है। वहाँ रोगियों की चिकित्सा के लिये अनुभवी डाक्टर होते हैं

जो रोग की परीक्षा करके रोगियों को दवाई का नुस्ख़ा लिख देते हैं। यह दवाई दवाख़ाने में मिल सकती है। भारत में दो प्रकार के अस्पताल हैं। ग़रीब लोगों के लिये जिन के पास इतना पैसा नहीं होता कि वे कुछ ख़र्च करके अपना इलाज करा लें विशेष अस्पताल खुले हैं। इन में ग़रीब लोग दवा के लिये कुछ नहीं देते। अगर उन्हें कोई ख़तरनाक रोग हो और उनकी हालत बुरी हो तो ऐसे अस्पताल में ही उनके रहने का प्रबंध हो जाता है। वे भोजन के लिये भी कुछ नहीं देते। वहाँ काफ़ी अनुभवी नर्सें उनकी सेवा के लिये उपस्थित होती हैं। रोगियों को ठीक समय पर दवा मिलती है। उन्हें आराम देने का विचार भी रखा जाता है। वे वहाँ जल्दी ही तंदुरुस्त हो जाते हैं। अमीर पुरुषों के रहने के लिये ख़ास अस्पताल हैं। वहाँ हर एक व्यक्ति के लिये अलग कमरे बने होते हैं। अमीरों के लिये उन कमरों का किराया देना ज़रूरी होता है। उनके लिये कोई भी चीज़ मुफ़्त नहीं होती।

२) छूत की बीमारियाँ सब से ख़तरनाक हैं क्योंकि इन रोगों का बहुत तेज़ी से विस्तार होता है। भारत में हैज़ा, मलेरिया, तपेदिक़ आदि से हर साल हज़ारों आदमी मर जाते हैं। इन में से कुछ रोग भारत के ख़ास इलाक़ों में अधिक ज़ोरों से फैलते हैं, जैसे (१) मलेरिया मुख्यत: उन इलाक़ों में ज़्यादा होता है, जहाँ वर्षा अधिक होती है, (२) हैज़ा पूर्वी भारत में अक्सर फैलता है तथा तीर्थ-स्थानों[3] में जहाँ भिन्न भिन्न प्रदेशों से लोग भारी संख्या में आते हैं, और (३) तपेदिक़ का रोग कारख़ानों वाले इलाक़ों में बहुत बड़ी तेज़ी के साथ फैल रहा है। परन्तु अगर सार्वजनिक स्वास्थ्य-सुरक्षा की बातों पर विशेष ध्यान दिया जाय तो रोगों का विस्तार कम किया जा सकता है। ये

---

[3] तीर्थस्थान 'место паломничества'.

रोग फैलते तब हैं जबकि उन्हें आगे ही आगे बढ़ने की जगह मिलती है। छूत की बीमारियों के दिनों में टीके जल्दी ही लगाना आवश्यक है। घरों की सफ़ाई पर ख़ास ध्यान देना ज़रूरी है। ऐसी सावधानी बरतने पर इन रोगों को रोका जा सकता है।

३) विदेशी लोग अक्सर यह सवाल करते हैं कि सोवियत संघ में सार्वजनिक स्वास्थ्य-सुरक्षा की क्या विशेषता है? जवाब में यह कहा जा सकता है कि हमारे यहाँ सभी लोगों को डाक्टरी सहायता बिलकुल मुफ़्त मिलती है। इसलिये हमारे देश में पॉलीक्लीनिकों और अस्पतालों का जाल बिछा है जो बराबर बढ़ रहा है। कभी लोग मज़ाक़ में[4] कहते हैं कि डाक्टरों की संख्या कहीं बीमारों की संख्या से ज़्यादा न हो जाय। फिर अगर गंभीर बात की जाय तो डाक्टरी सेवा के ऐसे नये चिकित्साघर[5] स्थापित किये गये हैं जिन के बारे में क्रांति से पहले लोगों को पता भी न था, उदाहरण के लिये दवाख़ाने, छूत की बीमारियों को रोकने के केंद्र, कारख़ानों और मिलों के पॉलीक्लीनिक, औरतों और बच्चों के लिये डाक्टरी सलाह के केंद्र आदि। इन चिकित्साघरों में अच्छे डाक्टर काम करते हैं। रोगों के इलाज के साथ साथ डाक्टर लोग रोगों से बचाव के महत्त्व की ओर अधिक ज़ोर देते हैं। चिकित्सा-शास्त्र की तरक़्क़ी में सोवियत डाक्टर बहुत बड़ा भाग लेते हैं। सोवियत संघ में लगभग सभी छूत के रोगों पर पूरी तरह क़ाबू पा लिया गया है।

४) इंफ़्लुएंज़ा उन रोगों में से एक है जो सब से ज़्यादा पाये जाते हैं। फ़्लू को रोकने के लिये अब तक अच्छे टीके नहीं होते। फ़्लू आम तौर पर हल्की सी बीमारी होती है

---

[4] मज़ाक़ में 'в шутку'.

[5] चिकित्साघर 'лечебное учреждение'.

जिस का इलाज घर पर होता है। तेज़ बुख़ार होने पर लोग टेलीफ़ोन करके या किसी दूसरे तरीक़े से डाक्टर को अपने यहाँ बुलाते हैं। रोग का निदान करके डाक्टर नुस्ख़ा लिखकर यह सलाह भी देता है कि रोग का इलाज किस तरह किया जाय। फ़्लू का इलाज आसानी से कराया जा सकता है अगर रोगी डाक्टर की हिदायतों का सख़्त पालन करता है। इस हालत में रोग दो-तीन दिनों में दूर हो जाता है। गोलियाँ और दूसरी दवाएँ खाने के साथ साथ गर्म पानी की बोतलें और सरसों के प्लास्टर भी बड़ी मदद देते हैं।

५) जब मरीज़ ने कमर तक सब कपड़े उतार लिये डाक्टर ने उसे आला लगाकर ध्यान से देखा। रोगी का सीना जकड़ा था, वह मुश्किल से साँस ले रहा था। यह सब मालूम करके डाक्टर ने रोगी से ज़बान दिखाने को कहा। ज़बान का रंग भी अच्छा न था। हाल पूछने पर मरीज़ ने बताया कि उसको सख़्त नज़ला है, सिर और गले में दर्द है और सारा बदन टूट रहा है। डाक्टर ने नर्स से मरीज़ का टेंपेरेचर भी मालूम कराया। वह था अड़तीस डिग्री। डाक्टर ने मरीज़ से घर जाने और पलंग पर लेट जाने को कहा। इस के बाद उसने दवा का नुस्ख़ा लिख दिया। रोग का निदान था – इंफ़्लुएंज़ा। इस लिये उसने मरीज़ को तीन दिन के लिए बीमारी का सर्टिफ़िकेट भी लिखकर दिया।

६) कुछ समय से दादी जी अनुभव करने लगीं कि उनके लिये पढ़ना मुश्किल होता है और वे क़रीब की चीज़ें बुरी तरह देखती हैं। मैं उन्हें आँखों के डाक्टर के पास ले गया। दादी जी को कुर्सी पर बिठाकर उसने उनकी आँखों की परीक्षा की। इस के बाद उसने दादी जी से कुछ पढ़ने को कहा। दादी जी सामने की पड़ी पुस्तक न पढ़ सकीं, किताब दूर करने पर दादी जी पढ़ने लगीं। तब डाक्टर ने कहा कि दादी को नज़दीक की नज़रवाली ऐनक लगाना ज़रूरी है।

दो-तीन भिन्न-भिन्न ऐनकें चढ़वाकर डाक्टर ने अंत में ज़रूरी ऐनक चुन ली[6]। ऐनक का नुस्ख़ा लिखकर डाक्टर ने कहा कि अब शिकायत न रहेगी। लेकिन उसने चेतावनी भी दी कि दादी जी देर तक न पढ़ें।

७) मुझे दो दाँतों पर कैप चढ़ाने की आवश्यकता थी क्योंकि वे बिलकुल ख़राब हो गये थे। शुरू में मैं उनको निकलवाना चाहता था, लेकिन डाक्टर ने सलाह दी कि पहले उनमें भराई करके उनपर कैप चढ़ाये जायँ। सलाह मुझे अच्छी लगी और मैंने ऐसा ही किया। पहले उसने इन दाँतों में भराई करा ली और फिर इनपर कैप चढ़वा लिये। इस तरह मैं नक़ली दाँत बिठाने से बच गया।

८) (१) डाक्टर ने बेग में से सफ़ेद चोग़ा निकाल कर पहन लिया। (२) रास्ते में मुझे सख़्त सर्दी लगी और अभी मैं बुरी तरह खाँस रहा हूँ। (३) कहो भाई, तबीअत कैसी है? – अच्छी तो नहीं, दोस्त। सिर का दर्द किसी तरह नहीं जाता और सीना पहले की तरह जकड़ा है। – क्या तुम ने डाक्टर को बुलाया था? – हाँ, बुलाया ही था। उसने नब्ज़ टटोलकर कहा कि सब ठीक है, मैं मरूँगा नहीं। – दवा का नुस्ख़ा भी लिखा था, क्या? – हाँ, सैकड़ों गोलियाँ खा डालीं, लेकिन वे भी लाभदायक न निकलीं। – कितने दिन से बीमार पड़े हो तुम? – आज के दोपहर से। (४) क्या रास्ते में कोई तकलीफ़ न हुई? जी नहीं, ज़रा भी तकलीफ़ न हुई। हवाई जहाज़ बहुत आरामदेह था, वहाँ तकलीफ़ कैसे हो सकती है। अच्छी तरह से आराम किया।

4. निम्नलिखित सवालों का हिन्दी में अनुवाद करके उनका जवाब दीजिये।

(1) Какие заразные болезни вы знаете? (2) Болели ли вы малярией? (3) Излечим ли в наши дни рак? (4) В чем состоят успехи советской медицины? (5) Какова характерная особенность здравоохранения в Советском Союзе? (6) Почему медицина дела-

[6] चुन लेना 'подобрать'.

ет в наши дни большой упор на предотвращение заболеваний? (7) Какие болезни считаются самыми опасными? (8) Почему при гриппе рекомендуется лежать в постели? (9) Какие прививки вам делали? (10) Почему советское правительство уделяет большое внимание здоровью советских людей? (11) У вас очки для дальнозорких? (12) Какое у вас зрение? (13) Почему больным надо строго соблюдать все предписания врача? (14) На что вы жалуетесь? (15) В какой поликлинике вы лечитесь?

5. निम्नलिखित शब्द-समुदायों और वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

ख़तरनाक रोग; डाक्टरी सहायता; आँखों का डाक्टर; दाँतों का डाक्टर; बच्चों का डाक्टर; डाक्टरी सेवा; अस्पताल में भेजना; कमर तक सब कपड़े उतार लेना; टेलीफ़ोन करके बुलाना; बीमारी के नतीजे; फ़ोन करके मालूम करना; सिर घूमना; रोगों को रोकना; अपने स्वास्थ्य का ध्यान रखना; बीमार पड़ने का ख़तरा; बुरी तरह खाँसना; हाल पूछना; कहिये, क्या हाल है?; बुख़ार उतरना; उसे मलेरिया हो गया है; उचित ध्यान से।

6. निम्नलिखित शब्द-समुदायों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Жаловаться на головную боль; надевать белый халат; прописать очки для дали; принимать лекарство; выслушать пульс; залог успеха; лечить зубы (*в поликлинике*); рассказывать о состоянии здоровья; тяжелая болезнь; серьезное заболевание; легкое заболевание; ставить пломбу.

7. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

I. (1) Осмотрев больного, доктор прописал ему лекарство. (2) Вымыв руки, доктор надел белый халат. (3) Поставив диагноз болезни, доктор сказал, что больного нужно срочно отправить в больницу. (4) Запломбировав зуб, врач посоветовал одеть на него коронку. (5) Раздевшись до пояса, я подошел к врачу, чтобы он выслушал меня. (6) Измерив температуру сыну, мать не разрешила ему идти в школу. (7) Ликвидировав опасность таких заболеваний, как холера, чума и малярия, советские ученые теперь борются с раком. (8) Выслушав больного, врач сказал, что у него грипп. (9) Поблагодарив за помощь, больной вышел из кабинета. (10) Прописав лекарство, врач рассказал, как нужно

его принимать. (11) Приняв лекарство, я почувствовал себя лучше. (12) Он лег в постель и постарался уснуть. (13) Мы позвонили в поликлинику и вызвали врача. (14) Выздоровев, он поехал на юг отдыхать. (15) Предупредив больного о том, что ему нужно соблюдать осторожность в еде, врач прописал ему нужное лекарство. (16) Надев очки, он сел читать газету. (17) Придя домой, отец почувствовал, что у него жар. Измерив температуру, он лег в постель. (18) Я позвонил товарищу и справился о его здоровье.

II. (1) Вчера вечером у меня очень болела голова. (2) Мой дедушка всю ночь сильно кашлял. (3) Моя сестра лежала в постели, когда позвонил телефон. (4) Медицинская сестра измеряла больному температуру, когда в палату вошел врач. (5) Вчера утром я очень плохо себя чувствовал. У меня кружилась голова и ломило все тело. (6) В прошлом месяце во время поездки по Советскому Союзу тяжело заболел один иностранный турист. Его лечили лучшие советские специалисты. (7) Я одевался, когда он вошел в комнату. (8) Глазной врач принимал больных вчера вечером. (9) На прошлой неделе у меня очень болело горло. (10) Что ты делал вчера днем? — Я ждал врача.

8. संज्ञाओं और विशेषणों की यथासम्भव जोड़ियाँ लिखिये।

सार्वजनिक	घटना
ख़तरनाक	चेतावनी
डाक्टरी	नज़ला
गम्भीर	बीमारी
हल्की	सहायता
सख़्त	स्वास्थ्य-सुरक्षा
क़ीमती	सरजन
नक़ली	इलाज
सफलतापूर्ण	चीज़
तंदुरुस्त	ऐनक
अनुभवी	दाँत
क़रीब की नज़रवाली	आदमी

9. रूसी में अनुवाद करके मोटे टाइप में छपे शब्द-समुदायों को याद कीजिये।

(१) सब लोग **उचित ध्यान से** मेरी कहानी सुन रहे थे। (२) मैं आपकी सलाह **ध्यान में** ज़रूर **रखूँगा**। (३) हमारे डाक्टरों **का ध्यान** रोगों से बचाव के काम **पर केंद्रित है**। (४) सोवियत सरकार चिकित्सा-शास्त्र के विकास **पर अधिक ध्यान दे रही है**। (५) वह बच्चे की सेहत **का पूरा ध्यान रखता है**। (६) सोवियत संघ में कला और साहित्य **का** बहुत बड़ा **विकास हो रहा है**। (७) हमारे देश में **तेज़ औद्योगिक विकास** हो रहा है। (८) सोवियत संघ संसार के सभी देशों के साथ व्यापारिक संबंधों **का विकास करना** चाहता है। (९) हमने खेती के विकास **में** बहुत बड़ी **तरक़्क़ी की**। (१०) सोवियत संघ ने भारी उद्योग **की तरक़्क़ी करने** में बड़ी सफलता पायी है। (११) उसने इस बात **पर** ही **ज़ोर दिया है**। (१२) हम ने **उससे इस बात की शिकायत की** लेकिन उसने शिकायत **पर कोई ध्यान न दिया**। (१३) सोवियत संघ की हर एक दुकान में **शिकायतों और सुझावों की पुस्तक** है। (१४) **उसकी तबीअत** पहले से **अच्छी है**। (१५) सोवियत संघ में **बड़े पैमाने पर** रिहायशी मकानों का निर्माण हो रहा है। (१६) उसने **मोटर घर के पास रोक दी**। (१७) मैं ने **उसे गिरने से रोक दिया**। (१८) कुछ दिनों में उसका **रोग दूर हो जाएगा**। (१९) हमने अपने अध्यापक **से सलाह ली**। (२०) उन्हों ने **हमें** अच्छी **सलाह दी**। (२१) मेरी **पेंसिल टूट गयी है**। (२२) बिजली का **तार टूट गया**। (२३) दादी जी ने चार बच्चों **का पालन किया है**। (२४) **उससे आपको कोई तकलीफ़ तो नहीं है**। (२५) **तकलीफ़ देने के लिये माफ़ कीजिये**। (२६) हम ने **उसको गंभीर चेतावनी दी**। (२७) यह बेग **नक़ली चमड़े से बना है**। (२८) मेरे लिये **पाँच रुपये अदा करना** ज़रूरी था।

10. ख़ाली जगहों में आवश्यक शब्द लिखिये।

(१) सोवियत संघ में उद्योगों के ... पर अधिक ध्यान दिया जाता है। (२) केंसर जैसे ख़तरनाक रोग पर भी ...

पा लिया, जा सकेगा। (३) मुझे सख़्त ... है सिर में बड़ा ... है और सारा ... टूट रहा है। (४) रोगों को रोकने के लिये तरह-तरह के ... लगाना ज़रूरी है। (५) क्रांति के बाद सोवियत सरकार ने उद्योग और खेती के विकास पर बड़ा ... दिया। (६) उसे सिर में दर्द होने की ... है। (७) बीमारी से अच्छा हो जाने के बाद डाक्टर ने मुझे आराम करने के लिये दक्षिण जाने की ... दी। (८) नर्स ने मरीज़ का ... लिया। (९) डाक्टर ने मुझ से ... तक सब कपड़े उतारने को कहा। (१०) ... की बीमारियाँ ख़ास करके ख़तरनाक होती हैं। (११) रोग ... होने के कारण उसे अस्पताल भेजा गया था। (१२) ... से सुनिये ताकि आप सब बातें समझ सकें। (१३) आज कल उद्योगों का विकास बड़ी ... से हो रहा है। (१४) अगर आपने पाठ के सब शब्द अच्छी तरह सीख लिये हैं तो आप ख़ाली जगहों में ... से ज़रूरी शब्द लिख सकेंगे। (१५) उसने नया ओवरकोट ...। (१६) दवाएँ ... में बिकती हैं। (१७) रोगियों के लिये डाक्टरों की ... का सख़्त पालन करना ज़रूरी है। (१८) मैं डाक्टर से सलाह लेना चाहूँगा कि क्या ख़राब दाँत में ... कराऊँ या उसको निकलवाकर ... दाँत बिठवाऊँ? (१९) मेरी आँखों में ... है, मुझे ... की बड़ी ज़रूरत है। (२०) भिलाई कारख़ाने के बनाने में सोवियत ... ने अपने भारतीय मित्रों की बड़ी सहायता की (२१) ... जीवन में सभी सफलताओं का आधार है। (२२) मेरी बेटी की ... करके डाक्टर ने ज़रूरी दवा का ... लिखकर दिया। (२३) उसने गर्मियों में साइबेरिया जाने की बहुत अच्छी ... की।

11. हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

I. В кабинет врача вошел пациент. «Садитесь, пожалуйста»,— сказал врач.—«На что вы жалуетесь? На головные боли? А вы гуляете перед сном? Каждый день перед сном необходимо гулять.

Разденьтесь, пожалуйста, до пояса, я вас выслушаю. Дышите. Хорошо, хватит. А теперь не дышите (साँस रोकना). Достаточно, спасибо. Покажите язык. Я думаю, что у вас грипп. Я пропишу вам лекарство, принимайте эти таблетки три раза в день и старайтесь больше лежать в постели. Грипп не опасная болезнь, гораздо опаснее осложнения после гриппа. Через три дня снова приходите ко мне. Я осмотрю вас, и если все будет в порядке, разрешу вам пойти на работу. На эти три дня я дам вам больничный лист. Когда выздоровеете, не забывайте о моем совете: обязательно гуляйте перед сном».

II. До Октябрьской революции сотни тысяч людей в царской России умирали от всевозможных заболеваний. Особенно высока была детская смертность. Очень плохим было медицинское обслуживание населения. В 1913 году в царской России было всего 28068 врачей. В Таджикистане (ताजिकीस्तान) было всего девятнадцать врачей. Сейчас в Советском Союзе около миллиона врачей, а всего в здравоохранении занято более четырех миллионов человек. В Советском Союзе ликвидированы такие заболевания, как чума, холера, малярия. Особенно большого успеха наша медицина достигла за последние годы.

III. Основной упор современная медицина делает на профилактику заболеваний. Прививки являются лучшим способом избежать заболевания. У нас в стране в больших масштабах проводится вакцинация населения. Все прививки делаются бесплатно. После прививки опасность заболевания сводится на нет. Однако не все болезни можно предотвратить с помощью прививок. Так, например, до сих пор еще нет хорошей прививки против гриппа, самого распространенного инфекционного заболевания наших дней.

IV. Если у вас высокая температура, вам нет необходимости идти в поликлинику. Вы можете вызвать врача по телефону. Сестра в поликлинике запишет ваш адрес, и в течение дня к вам обязательно придет врач. В случае серьезного заболевания вас положат в больницу, где за вами будут наблюдать опытные врачи. Вам бесплатно будут предоставлены все лекарства. При необходимости вас будут осматривать самые крупные специалисты в данной области медицины. Ни в одной стране мира не заботятся так о здоровье человека, как это делается в нашей стране. Советские люди гордятся своей медицинской наукой, своими врачами и сестрами. К услугам советских людей построена огром-

ная сеть медицинских учреждений. Недалек тот день, когда советский человек победит болезнь, победит старость.

V. Каждый человек должен следить за своими зубами. Необходимо по крайней мере один раз в году показывать свои зубы врачу. Если за это время в зубе появится небольшое отверстие, врач запломбирует зуб. Не надо спешить с удалением зубов. Самый плохой зуб можно сначала запломбировать, а потом поставить на него коронку. Даже такой зуб лучше искусственного.

VI. Пожилые люди часто жалуются на свои глаза. Они начинают плохо видеть. Таким людям необходимо пойти к врачу. Исследовав глаза, врач пропишет им очки. Однако зрение иногда портится не только у пожилых людей, но и у молодежи. Молодые люди очень часто не заботятся о глазах. Они много читают и не дают глазам отдохнуть. Часто они читают лежа в постели, что особенно вредно (हानिकर) для глаз. Поэтому, если вы почувствовали, что у вас болят глаза, срочно обращайтесь к глазному врачу. Врач пропишет лекарство или очки для работы.

VII. (1) У ребенка жар, и вам необходимо вызвать врача. (2) У мальчика сильный насморк, его необходимо изолировать от остальных детей. (3) Наша бабушка кашляет уже несколько дней. У нее заложило грудь, и она тяжело дышит. (4) Необходимо строго соблюдать все предписания врача. (5) Врач нашей районной поликлиники посоветовал мне обратиться к хирургу. (6) Брат предупредил меня, чтобы я потеплее оделся, так как на улице очень холодно. (7) Хорошее здоровье является залогом всех жизненных успехов человека. (8) При переходе улиц надо соблюдать осторожность. (9) В больнице всем больным два раза в день измеряют температуру. (10) У меня очень болит горло.

12. इन कहानियों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

भारत में सार्वजनिक स्वास्थ्य-सुरक्षा

भारतीय सरकार ने लोगों के स्वास्थ्य के लिये पिछले सालों में बहुत काम किया है। पहले मलेरिया, हैज़ा, प्लेग, तपेदिक़ आदि रोगों के कारण लोग बड़ी संख्या में मर जाते थे। पिछले सालों में इन ख़तरनाक रोगों पर क़ाबू पाने की कोशिशें की गयी हैं। तरह-तरह के रोगों का इलाज करने

के लिये सारे देश में लगभग १० हज़ार अस्पताल और दवाख़ाने हैं। लगभग ६८ हज़ार डाक्टर और २२ हज़ार नर्सें रोगियों की देखभाल में लगे हैं। अस्पतालों में नयी क़िस्म के सब सामान और सब तरह की आवश्यक दवाइयों का उचित प्रबन्ध है। कुछ अस्पताल सिर्फ़ स्त्रियों के लिये हैं, कुछ सिर्फ़ बच्चों के लिये। पशुओं के इलाज के लिये विशेष अस्पताल भी हैं। इन अस्पतालों में ख़तरनाक से ख़तरनाक रोगों के इलाज और बड़े से बड़े आपरेशन[7] आदि की पूरी व्यवस्था है। बहुत सी नर्सें और अनुभवी डाक्टर दिन-रात रोगियों की देखभाल में लगे रहते हैं।

बीमारी के फैलने के मौसम में तो स्वास्थ्य के काम और भी ध्यान के साथ किये जाते हैं। टीके लगाये जाते हैं, मुफ़्त दवाइयाँ बाँटी जाती हैं और शहरों, गाँवों और घरों में सफ़ाई रखने की व्यवस्था की जाती है। गाँव-गाँव में ज़िले के अधिकारी सफ़ाई रखने और बीमारी को रोकने में लग जाते हैं और सरकारी डाक्टर नर्सों के साथ वहाँ जाकर रोगियों का इलाज करते हैं। जो दवाख़ाने गाँवों में खोले गये हैं वे भी इस काम में मदद देते हैं। इन दवाख़ानों में गाँववालों को मुफ़्त दवा मिलती है। आज कल अनेक गाँवों में छोटे-छोटे अस्पताल खोले जा रहे हैं।

बीमारियों और उनके इलाज के बारे में तरह तरह की जाँच करने के लिये देश में अनेक कार्यालय हैं। कलकत्ता में सार्वजनिक स्वास्थ्य का एक इंस्टीट्यूट है। दिल्ली का मलेरिया इंस्टीट्यूट मलेरिया से बचने के तरीक़ों की तलाश करता है। बंबई के "हवकीन इंस्टीट्यूट" में भिन्न-भिन्न टीके तैयार किये जाते हैं। डाक्टरों की शिक्षा के लिये देश में ४४ कालेज[8] हैं। ६ कालेजों में दाँत की बीमारियों का इलाज करने की शिक्षा दी जाती है और तीन कालेजों में नर्सों

[7] आपरेशन 'операция'.

[8] कालेज 'колледж'.

की शिक्षा का प्रबन्ध है। इसके अलावा अनेक कालेजों में देशी[9] तरीक़े के इलाज की शिक्षा दी जाती है।

यास्नाया पोलियाना की यात्रा

(एक भारतीय यात्री के संस्मरण)

विश्व-साहित्य में ही टाल्स्टाय का ऊँचा, बहुत ऊँचा स्थान है। भारत में इनका नाम बहुत प्रसिद्ध है। इसलिये मास्को पहुँचने पर मैं ने सोवियत लेखक संघ के अधिकारियों से कह दिया था कि मैं यास्नाया पोलियाना की यात्रा ज़रूर करूँगा और उन्हों ने उसकी व्यवस्था कर दी। हम पाँच व्यक्ति मास्को से मोटर द्वारा रवाना हुए। तीन थे युरोपीय लेखक, चौथा हमारा दुभाषिया और पाँचवाँ मैं।

यास्नाया पोलियाना मास्को से कोई दो सौ किलोमीटर दूर है। इसलिये कि शाम को लौटने में बड़ी देर न हो जाय, हम लोग बड़े सवेरे रवाना हुए। रास्ता बड़ा ही साफ़-सुथरा और सुंदर था। लगभग सौ किलोमीटर तक मास्को ज़िले में चल रहे थे, अंत में सेरपूख़ोव नगर और ओका नदी को पार करने पर तुला ज़िला शुरू हो गया। लगभग ११ बजे ऊँचे पेड़ों के छोटे से पार्क के निकट हमारी मोटर रुकी[10]। दुभाषिये ने कहा, "अब हम यास्नाया पोलियाना के पास आ गये हैं। आइये, कुछ खा-पी लें।" दुभाषिया साथ में[11] जो खाना लाया था, उसे खा-पीकर आगे बढ़े। कुछ आगे जाकर एक द्वार मिला जो बंद था। मोटर की आवाज़ सुनकर एक आदमी आया और उसने द्वार खोल दिया। दुभाषिया बोला, "अब हम जल्दी ही टाल्स्टाय के बाग़ में प्रवेश करनेवाले हैं।"

---

9 देशी 'местный', 'отечественный'.

10 रुकना 'останавливаться'.

11 साथ में 'с собой'.

मैं कुछ सोचने लगा, इतने में मोटर एक इमारत के सामने जाकर खड़ी हो गयी। हम लोगों के उतरने पर एक रूसी व्यक्ति आ गये। उनका नाम था निकोलाई पूज़िन, जो टाल्स्टाय के घर के संरक्षक[12] थे। वह हमें अंदर ले गये। रास्ते में बोले, "अपने जीवन के ८२ सालों में से टाल्स्टाय ६० सालों से कुछ ज़्यादा यहाँ पर रहे थे। यहाँ पर वह पैदा हुए थे और यहाँ वह काम करते थे। इस मकान में उन्हों ने कोई दो सौ पुस्तकें लिखीं। सारा मकान ठीक वैसी ही हालत में रखा गया है, जैसा कि टाल्स्टाय के ज़ीवन के समय में था।"

पूज़िन अँग्रेज़ी नहीं जानते थे। वह रूसी में बोलते थे और हमारे दुभाषिया अँग्रेज़ी में समझाते थे। बातों बातों में हमने टाल्स्टाय के मकान में प्रवेश किया। नीचे की मंज़िल के सब से पहले कमरे में टाल्स्टाय का पुस्तकालय था, जिस में २८ अलमारियों में विभिन्न विषयों तथा भाषाओं की लगभग २२ हज़ार पुस्तकें थीं। टाल्स्टाय ख़ूब पढ़ते थे। रूसी के अलावा वह १३ दूसरी भाषाएँ जानते थे। पुस्तकालय से कुछ सीढ़ियाँ चढ़कर उनकी बैठक में पहुँचे। वह उनका भोजन का भी कमरा था। उस में मेज़ पर रकाबियाँ आदि ठीक पहले की तरह रखी हैं; एक ओर पियानो है। टाल्स्टाय के कुछ चित्र भी हैं। पूज़िन ने बताया कि टाल्स्टाय प्रतिदिन साढ़े सात बजे सोकर उठते थे और अपना कमरा ख़ुद साफ़ करके घूमने चले जाते थे। लौटकर कॉफ़ी पीते थे और डाक देखते थे, फिर डेढ़ बजे तक बराबर काम करते थे। २ बजे भोजन करते थे। शाम को कोनेवाली मेज़ के पास सोफ़े तथा कुर्सियों पर परिवार के सब लोग बैठ जाते थे और टाल्स्टाय कुछ पढ़कर सुनाते थे।

उसके आगे का कमरा छोटी बैठक है। यहाँ टाल्स्टाय की

---

12 संरक्षक 'смотритель'.

मूर्त्तियों, फ़र्नीचर तथा चित्रों के बीच एक बड़ा सुंदर चित्र लटका है जिस में टाल्स्टाय कुछ लिखने में व्यस्त हैं। इसके बाद आता है टाल्स्टाय का कमरा। एक ओर टाल्स्टाय की पढ़ने-लिखने की मेज़ है, बड़ी मामूली सी। इसके पास ही एक तख़्ते पर कुछ पुस्तकें रखी हैं। अपने जीवन के अंतिम आठ सालों में टाल्स्टाय इस कमरे में बैठकर पढ़ते-लिखते थे। इस मेज़ पर बैठकर उन्हों ने बहुत सी कहानियाँ और पत्र लिखे थे। कमरे में बहुत से चित्र लगे हैं। एक ओर को कुछ और पुस्तकें हैं, जिन में डिकिन्स आदि विदेशी लेखकों की किताबें भी हैं।

उसके बाद टाल्स्टाय का सोने का कमरा है, जिस में एक पलंग पड़ा है। एक मेज़ पर हाथ धोने के लिये बर्तन, सुराही, तौलिया आदि हैं। घर देखने के बाद हम लोग बाहर आये। पूज़िन ने हमें एक जगह दिखाई जहाँ वह मकान था जिसमें टाल्स्टाय पैदा हुए थे। पुराना होने से वह मकान टूट गया और उसका सामान नये मकान के बनाने के काम में आ गया। कुछ आगे हमने वह स्कूल देखा, जो टाल्स्टाय ने यास्नाया पोलियाना गाँव के किसानों के बच्चों को पढ़ाने के लिये खोला था और उनके लिये बहुत-सा साहित्य तैयार किया था। अब वहाँ संग्रहालय है।

लौटते समय यास्नाया पोलियाना का छोटा सा गाँव भी देखा। दुभाषिये ने बताया कि अब तो इस गाँव का बहुत विकास हो गया है। स्कूल, पुस्तकालय, अस्पताल खुल गये हैं जो टाल्स्टाय के ज़माने में नहीं थे।

13. इस कहानी का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

I. Древняя культура Индии и ее трудолюбивый (मेहनती) народ всегда глубоко интересовали представителей русской культуры. Пятьсот лет тому назад русский купец из города Твери (त्वेर) Афанасий Никитин, за тридцать лет до Васко да Гама (वास्को दा गामा), совершил путешествие в Индию. В 1466 го-

ду выехав из древней Твери, он по Волге вышел к берегам Каспийского моря и через (से होकर) земли многих стран добрался до Индии. Афанасий Никитин изучил культуру Индии, жизнь и обычаи ее народа, замечательную архитектуру (वास्तु-कला *ж.*) индийских городов. Обо всем, что он видел, Никитин написал в своей книге «Хождение за три моря» (तीन समुद्रों के पार की यात्रा).

Теперь город Тверь называется Калинином. Недавно там, на берегу Волги, у места, откуда Афанасий Никитин отправился в далекую Индию, ему поставлен памятник (यादगार *ж.*). Известный индийский писатель Ходжа Ахмад Аббас (ख़्वाजा अहमद अब्बास), заинтересовавшись путешествием Никитина, написал киносценарий (फ़िल्म-कहानी *ж.*) о его путешествии. По этому сценарию был сделан фильм.

Двести лет назад совершил путешествие в Индию другой русский путешественник — Герасим Лебедев (हेरासिम लेबेदेव). Он создал в Калькутте первый в истории Индии театр европейского типа.

Большой интерес к Индии проявляли и русские художники. Два раза посетил Индию известный русский художник (चित्रकार *м.*) Верещагин (वेरेस्चागिन). Возвращаясь, он каждый раз привозил новые картины. Особенно большое впечатление производит его картина «Тадж Махал». Начиная с 1950 года Индию стали посещать и советские художники. На их картинах можно увидеть современную жизнь индийского народа, виды городов, прекрасные образцы индийской архитектуры и скульптуры (मूर्त्ति-कला *ж.*). В Индии побывали также многие советские писатели, ученые, артисты театра и кино. Советские люди с интересом слушают по радио (रेडियो से) и читают их рассказы о путешествиях по Индии, о жизни в этой далекой и близкой стране.

II. Эта делегация индийских писателей прибыла в Советский Союз в начале мая. Проведя (बिताना *п.*) несколько дней в Москве, индийские друзья побывали в Кремле, осмотрели кабинет В. И. Ленина, где они видели книги и о своей стране. Члены индийской делегации посетили также Ясную поляну, где

ду выехав из древней Твери, он по Волге вышел к берегам Каспийского моря и через (से होकर) земли многих стран добрался до Индии. Афанасий Никитин изучил культуру Индии, жизнь и обычаи ее народа, замечательную архитектуру (वास्तु-कला *ж.*) индийских городов. Обо всем, что он видел, Никитин написал в своей книге «Хождение за три моря» (तीन समुद्रों के पार की यात्रा).

Теперь город Тверь называется Калинином. Недавно там, на берегу Волги, у места, откуда Афанасий Никитин отправился в далекую Индию, ему поставлен памятник (यादगार *ж.*). Известный индийский писатель Ходжа Ахмад Аббас (ख़्वाजा अहमद अब्बास), заинтересовавшись путешествием Никитина, написал киносценарий (फ़िल्म-कहानी *ж.*) о его путешествии. По этому сценарию был сделан фильм.

Двести лет назад совершил путешествие в Индию другой русский путешественник — Герасим Лебедев (हेरासिम लेबेदेव). Он создал в Калькутте первый в истории Индии театр европейского типа.

Большой интерес к Индии проявляли и русские художники. Два раза посетил Индию известный русский художник (चित्रकार *м.*) Верещагин (वेरेस्चागिन). Возвращаясь, он каждый раз привозил новые картины. Особенно большое впечатление производит его картина «Тадж Махал». Начиная с 1950 года Индию стали посещать и советские художники. На их картинах можно увидеть современную жизнь индийского народа, виды городов, прекрасные образцы индийской архитектуры и скульптуры (मूर्त्ति-कला *ж.*). В Индии побывали также многие советские писатели, ученые, артисты театра и кино. Советские люди с интересом слушают по радио (रेडियो से) и читают их рассказы о путешествиях по Индии, о жизни в этой далекой и близкой стране.

II. Эта делегация индийских писателей прибыла в Советский Союз в начале мая. Проведя (बिताना *п.*) несколько дней в Москве, индийские друзья побывали в Кремле, осмотрели кабинет В. И. Ленина, где они видели книги и о своей стране. Члены индийской делегации посетили также Ясную поляну, где

—अब तो बहुत मामूली मालूम होता है।

—अच्छा जी, अब तो ज़बान दिखाइये, हाँ, गला अच्छा नहीं है। कमीज़ उतारिये (डाक्टर मरीज़ की परीक्षा करता है और थरमामीटर लगाकर टेम्पेरेचर लेता है)। अब टेम्पेरेचर तो देखूँ। अड़तीस डिग्री बुख़ार है और आपका सारा सीना जक़ड़ा है। लेकिन कोई ख़ास ख़तरा नहीं है। मामूली फ़्लू है। सावधानी बरत लीजिये क्योंकि फ़्लू के नतीजे बहुत बुरे होते हैं। आपने बहुत अच्छा किया कि मेरे पास आये। शुरू ही में बीमारी का निदान कर लेना बहुत महत्त्वपूर्ण बात है।

—आप मुझे कोई दवा तो देंगे?

—ज़रूर। यह नुस्ख़ा लिखकर देता हूँ।

—बीमार होकर मैं "अस्प्रो" नामक दवा की बहुत सी गोलियाँ खा चुका हूँ। इससे कोई नतीजा नहीं निकला यानी बीमारी की हालत में कुछ फ़र्क़ नहीं पड़ा।

—मुझे उम्मीद है कि यह दवा आपके लिये लाभदायक होगी।

—यह दवा कितनी बार खाना ज़रूरी है?

—दो-दो गोलियाँ, तीन बार, चार-चार घण्टे के बाद ही खाइये।

—खाने से पहले या खाने के बाद?

—खाने के बाद। एक और बात। प्रार्थना है कि आप लेटे रहें और आराम करें। आपको पलंग से उठने की इजाज़त नहीं।

—अच्छा, हिदायत का पालन करूँगा। डाक्टर साहब, फिर कब आऊँ?

—सोमवार को मैं आपका इंतज़ार करूँगा।

—बहुत शुक्रिया।

—कोई बात नहीं। अच्छा हो जाइये। नमस्ते जी।

—नमस्ते, डाक्टर साहब।

17. निम्नलिखित संख्याओं को हिन्दी में लिखिये।

455 987 352; 973 637 246; 357 968 873; 763 697 356; 906 734 851; 658 933 609; 284 848 469; 889 555 418; 339 655 916; 167 909 819.

18. निम्नलिखित संख्याओं को रूसी में लिखिये।

९९ करोड़ ८८ लाख ७७ हज़ार ६६६; ६ करोड़ ६४ लाख ८७ हज़ार ४५६; ५ करोड़ ६० लाख; ६ करोड़ ६३ लाख ४ हज़ार ७७६; ८६ करोड़ ७६ लाख ६४ हज़ार ६५८; ८५ करोड़ ३ लाख।

चुटकुले

१) एक आदमी ने किसी भूखे से पूछा—दस और दस कितने? उसने जल्दी ही जवाब दिया कि बीस रोटियाँ। सच है जिस चीज़ की आवश्यकता होती है उसका ही ख़्याल रहता है।

२) डाक्टर—रोगी को पूरे तौर पर आराम करना ज़रूरी है, मैं यह सोने की गोलियाँ देता हूँ।

—यह गोलियाँ मैं उन्हें कब दूँ?—रोगी की पत्नी ने पूछा।

—उन्हें देने की आवश्यकता नहीं, तुम ख़ुद खा लेना।

दोहराव

हिन्दी में निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(1) Подайте ему, пожалуйста, тарелку, ложку, нож и вилку. (2) В этом журнале есть очень интересные рассказы. (3) Это очень простой вопрос. Любой школьник может на него ответить. (4) Вот письмо, о котором мой отец вам говорил. (5) Брат познакомился с ними в одном маленьком южном городе. (6) Какой-то человек ждет вас в вестибюле. (7) Кто принес книгу? — Какой-то мальчик. (8) Кто эта женщина? — Она жена одного инженера, который работает на нашем заводе. (9) Какой-то человек звонил вам сегодня утром по телефону. (10) Я знал их, когда они еще были студентами. (11) Гопеш родился в одном маленьком городе недалеко от Дели. (12) Когда преподаватель

вошел в аудиторию, студенты встали. (13) Ребенку легче изучать иностранный язык. (14) Когда мы вышли из машины, то увидели маленький домик. Крыша домика была выкрашена в зеленый цвет. (15) Какой прекрасный день! (16) Какая теплая погода! (17) Это такой интересный рассказ! (18) Для перевода это очень легкий урок. (19) Это довольно интересная книга. (20) Книга, которую я только что прочитал, мне понравилась. (21) Февраль — самый короткий месяц в году. (22) В прошлом году мы тратили на английский язык меньше времени, чем в этом. (23) Новое здание Московского университета — одно из самых высоких зданий Москвы. (24) Большинство моих товарищей — студенты. (25) Вчера вечером я ждал автобус на улице Горького. Я заметил, что человек, который стоял рядом со мной, внимательно смотрит на меня. Он мне показался очень знакомым. Это был мой старый школьный товарищ, которого я не видал с 1950 года. Я был очень рад, что встретил его. (26) Брат сказал, что он обедал, когда пришла эта женщина. (27) Если письмо будет отослано сегодня, отец получит его в понедельник. (28) Они смогут прочитать эту книгу, когда она будет переведена на русский язык. (29) Нам сказали, что он уехал на завод и что его ожидают не раньше 8 часов. (30) Эту работу нельзя сделать за два часа. (31) Эту книгу можно достать в нашей библиотеке. (32) Мы уже пришли домой, когда пошел дождь.

УРОК XVI

ГРАММАТИКА

ГЛАГОЛ

СОЧЕТАНИЕ «КОСВЕННЫЙ ПАДЕЖ ПРОСТОГО ПРИЧАСТИЯ НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ И ЧАСТИЦА ही»

Это сочетание используется для обозначения добавочного действия, непосредственно предшествующего главному (основному) действию, выраженному глаголом-сказуемым. В предложении оно является обстоятельством времени.

Сочетание «косвенный падеж простого причастия настоящего времени + частица ही» на русский язык обычно переводится придаточным предложением времени с союзом «как только».

Форма причастия в сочетании не зависит от рода, лица, числа и падежа подлежащего предложения, к сказуемому которого относится данное сочетание, например: पहुँचते ही मैं अपने दोस्त से मिलने गया 'Как только прибыл, я направился навестить своего друга'; आते ही वह एक चिट्ठी लिखने लगा (लगी, लगे) 'Как только пришел (пришла, пришли), он (она, они) стал (стала, стали) писать письмо'; यह ख़बर सुनते ही माँ ने बेटे को एक तार भेज दिया 'Как только мать услышала эту новость, [она] отправила сыну телеграмму'.

В приведенных выше примерах субъект причастия в сочетании и подлежащее предложения совпадают. Однако причастие с частицей ही часто имеет свой субъект, который может и не совпадать с подлежащим предложения. В таких случаях субъект причастия выражается либо прямым падежом имени, либо косвенным падежом имени или местоимения 3-го лица с послелогом के, например: मेरी छुट्टियाँ शुरू होते ही हम दोनों कहीं जाना चाहते हैं 'Как только начнутся мои каникулы, мы оба хотим куда-нибудь поехать'; मरीज़ के आते ही डाक्टर ने उसे बैठने

को कहा 'Как только больной вошел, доктор велел ему сесть'; उसके चिट्ठी लिखते ही हम डाकख़ाने गये 'Как только он написал письмо, мы пошли на почту'.

Если субъект причастия — личное местоимение 1-го или 2-го лица, он выражается косвенным падежом соответствующего притяжательного местоимения, например: मेरे जाते ही वह अख़बार पढ़ने लगा 'Как только я ушел, он начал читать газету'; तुम्हारे आते ही वह चुप हो गयी 'Как только вы вошли, она замолчала'.

Причастие с частицей ही выражает действие, предшествующее по времени действию, обозначенному личной формой глагола. Время действия, обозначенного этим причастием, соотносительно со временем действия, выраженного личной глагольной формой. Если глагол-сказуемое стоит в настоящем времени, причастие с частицей ही выражает предшествующее настоящее время (иногда с оттенком будущего): शिक्षक के क्लास में आते ही विद्यार्थी उठ जाते हैं 'Как только преподаватель входит в класс, студенты встают'.

Если глагол-сказуемое выражается формой прошедшего времени, причастие с частицей ही обозначает предшествующее прошедшее время, например: कुत्ते को देखते ही बच्चा डरकर रो उठा 'Как только ребенок увидел собаку, [он] испугался и расплакался.'

Когда глагол-сказуемое стоит в будущем времени, причастие выражает предшествующее будущее время, например: घर आते ही मैं उसे टेलीफ़ोन करूँगा 'Как только приду домой, я позвоню ему'.

Значение непосредственно предшествующего добавочного действия иногда передается также и сочетанием частицы ही с повтором простого причастия настоящего времени в косвенном падеже, например: आते ही आते उस ने कहा 'Как только вошел, он сказал'.

Инфинитивными предложениями долженствования называются предложения, в которых сказуемое, выраженное сочетанием инфинитива и служебного глагола или модального слова, его заменяющего, передает значение долженствования. В языке хинди инфинитивные предложения долженствования обычно являются бесподлежащными. Различные типы этих предложений, выражая общее значение долженствования, передают и его дополнительные оттенки: надобности, нужности, желательности, необходимости, неизбежной предопределенности, вынужденности.

Сказуемое в инфинитивных предложениях долженствования по структуре является составным глагольным. Оно выражается сочетанием инфинитива глагола, обозначающего действие, которое должно быть совершено, с модальным словом глагольного происхождения चाहिये 'надо', 'нужно', 'следует' (вежливая форма повелительного наклонения глагола चाहना 'хотеть') и формами глаголов होना 'быть' и पड़ना 'падать', 'случаться', 'доставаться', 'выпадать на долю'.

Субъект действия в инфинитивных предложениях долженствования бывает выражен либо косвенным падежом имени или местоимения с послелогом को, либо объектным падежом местоимения, например: विद्यार्थियों को बहुत पढ़ना चाहिये 'Студентам надо много читать'; हम को (हमें) जाना है 'Нам надо уйти', 'Мы должны уйти'.

В инфинитивных предложениях долженствования сочетание инфинитива и модального слова चाहिये 'надо', 'нужно', 'следует' передает значения надобности, нужности (а в отрицательных предложениях — ненадобности, ненужности) совершения обозначенного инфинитивом действия. Непосредственно значение долженствования сочетание с चाहिये выражает несколько реже. Примеры: उसको आज यह काम करना चाहिये 'Ему сегодня надо сделать эту работу'; मुझे उन से मिलना चाहिये 'Мне нужно встретиться с ними', 'Я должен встретиться с ними'. Для передачи этих же значений в прошедшем времени к сочетанию инфинитива и модального слова चाहिये присоединяется связка прошедшего времени

था, например: आपको यहाँ कल आना नहीं चाहिये था 'Вам не следовало приходить сюда вчера'.

Сочетания инфинитива с चाहिये обычно используются:

1. Для выражения надобности совершения действия, обусловленного какими-то причинами, например: मुझे अभी (कल) वहाँ जाना चाहिए 'Мне нужно пойти туда сейчас (завтра)'; आपको डाक्टर की सलाह लेनी चाहिये 'Вам нужно посоветоваться с врачом'.

2. Для выражения желательности, целесообразности совершения действия, например: हमें सभा में इस सवाल पर भी विचार करना चाहिये था 'Нам следовало (надо было) обсудить на собрании и этот вопрос'.

3. Для выражения совета, наставления, например: उसको सावधानी बरतनी चाहिये 'Ему следует соблюдать осторожность'.

Сочетание инфинитива с формами глагола होना наиболее часто употребляется для выражения значения долженствования. Для передачи значения долженствования употребляются, как правило, несовершенные формы глагола होना (например: है, था, होगा и др.), причем форма будущего I глагола होना служит и для выражения оттенка надобности, нужности в будущем времени. Сочетания инфинитива с होना используются преимущественно для выражения необходимости совершения действия, вытекающей из предварительной договоренности или заранее намеченного плана, например: मुझे जाना है (था, होगा) 'Я должен (был, буду) уйти'; माँ को कल पहुँचना था 'Мать должна была приехать вчера'; कल हम को यहाँ आना होगा 'Нам надо будет прийти сюда завтра'; हमें सात बजे मिलना है 'Мы должны встретиться в семь часов'; मुझे उसको तार भेजना था लेकिन मैं भूल गया 'Я должен был послать ему телеграмму, но я забыл'.

В инфинитивных предложениях долженствования в качестве второй части составного глагольного сказуемого иногда употребляется форма прошедшего совершенного времени и сложные фор-

мы настоящего и прошедшего несовершенного времени глагола होना 'быть'. Первое имеет место тогда, когда необходимо выразить оттенок вынужденности, но не в смысле неизбежной предопределенности, а в значении случайности, единичности действия, например: मुझे अपने दोस्त के लिये वहाँ रहना हुआ 'Мне пришлось (довелось) остаться там ради друга'.

Сложные формы настоящего и прошедшего времени глагола होना передают значение обычности действия, выраженного инфинитивом, которое по необходимости приходится (или приходилось) совершать, например: उसे यहाँ आना होता है (था) 'Ему приходится (приходилось, доводилось) приходить сюда'.

Сочетание инфинитива с формами глагола पड़ना 'падать', 'случаться', 'доставаться', 'выпадать на долю' передает наиболее сильный оттенок долженствования — неизбежную предопределенность, вынужденность. Поэтому сочетания с पड़ना используются для выражения необходимости совершения действия, обусловленной определенными (не зависящими от субъекта) обстоятельствами. Глагол पड़ना в инфинитивных предложениях долженствования употребляется во всех временах и наклонениях (кроме повелительного), например: उन्हें बहुत पढ़ना पड़ता है 'Им приходится много читать'; उस ने बुलाया और मुझे जाना पड़ा 'Он позвал, и мне пришлось пойти'; मूसलधार वर्षा के कारण हमें घर पर रहना पड़ा है 'Из-за проливного дождя нам пришлось остаться дома'; कल उसे डाक्टर को बुलाना पड़ेगा 'Завтра ему придется вызвать врача'; आज हमको बहुत लिखना पड़ रहा है 'Сегодня нам приходится много писать'; अगर उन्हें यहाँ आना पड़े तो ... 'Если бы им пришлось прийти сюда, то ...' .

СОГЛАСОВАНИЕ СКАЗУЕМОГО В ИНФИНИТИВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ ДОЛЖЕНСТВОВАНИЯ

Инфинитивные предложения в хинди бывают подлежащными и бесподлежащными. В предложениях первого типа сказуемое согласуется с подлежащим. В предложениях второго типа сказуемое либо согласуется с прямым дополнением, выраженным прямым падежом, либо ни с чем не согласуется.

Подлежащная конструкция

Сказуемое в подлежащных инфинитивных предложениях долженствования, выраженное сочетанием инфинитива глагола होना 'быть' с модальным словом चाहिये 'надо', 'нужно', 'следует' или с формами того же глагола होना, согласуется с подлежащим по-разному. Модальное слово चाहिये в большинстве случаев с подлежащим никак не согласуется. Если же оно согласуется с подлежащим, то только в числе. Во множественном числе это слово принимает форму चाहियें. Глагол होना 'быть' согласуется с подлежащим в числе и роде (в прошедшем и будущем времени); инфинитив согласуется с подлежащим в роде и числе (в мужском роде) аналогично изменяемому прилагательному, оканчивающемуся на आ, например: हालत ऐसी ही होनी है (थी) 'Положение должно быть (должно было быть) только таким'; मित्र साफ़दिल होने चाहियें 'Друзья должны быть чистосердечными'; किताबें अच्छी होनी चाहियें 'Книги должны быть хорошими'.

Бесподлежащная конструкция

Сказуемое в бесподлежащных инфинитивных предложениях долженствования, состоящее из сочетания инфинитива переходного глагола с модальным словом चाहिये 'надо', 'нужно', 'следует' или формами глаголов होना 'быть' и पड़ना 'падать', 'случаться', 'доставаться', согласуется с прямым дополнением также различно. Модальное слово चाहिये с прямым дополнением обычно никак не согласуется. В случае согласования с прямым дополнением в числе оно принимает форму चाहियें. Когда при модальном слове चाहिये имеется связка прошедшего времени था, последняя согласуется с дополнением в роде и числе. Формы глаголов होना и पड़ना согласуются с прямым дополнением в роде и числе. Что касается инфинитива, то он иногда согласуется с прямым дополнением в роде и числе (в мужском роде), а иногда и нет. Но следует помнить, что согласование инфинитива с прямым дополнением в большинстве случаев имеет

место, например: मुझे एक चिट्ठी लिखनी चाहिये 'Мне нужно написать письмо'; हमको तीन किताबें पढ़नी चाहियें 'Нам надо прочитать три книги'; उसको दो तार भेजने चाहिये थे 'Ему надо было отправить две телеграммы'; उन्हें अपने जूतों की मरम्मत करानी है 'Они должны починить свои ботинки'; हमें बच्चे के लिये कमीज़ ख़रीदनी होगी 'Нам надо будет купить мальчику рубашку'; मरीज़ को तरह तरह की दवाएँ खानी पड़ती हैं 'Больному приходится принимать различные лекарства'; कल बहुत काम करने पड़ेंगे 'Завтра придется выполнить много дел'.

Когда в предложении подлежащее или прямое дополнение отсутствует или прямое дополнение выражено косвенным падежом с послелогом को, либо объектным падежом местоимений, сказуемое ни с чем не согласуется и всегда выступает в нейтральной форме 3-го лица единственного числа мужского рода, например: हमें जाना है 'Нам нужно уйти'; मुझे इन किताबों को दे देना है 'Я должен отдать эти книги'; उसे इन चिट्ठियों को कल भेजना चाहिये था 'Ему следовало вчера отправить эти письма'.

* * *

В инфинитивных предложениях долженствования в качестве первой части составного глагольного сказуемого употребляется и инфинитив в страдательном залоге (страдательный инфинитив).

Предложения долженствования со страдательным инфинитивом также бывают подлежащными (чаще) и бесподлежащными (реже). Примеры: शिक्षक ने कहा कि विदेशी विद्यार्थियों से पत्र-व्यवहार किया जाना चाहिये 'Учитель сказал, что надо наладить переписку со студентами из других стран'; सभा बुलायी जानी है 'Собрание должно быть созвано'; ये चीज़ें ले जायी जानी पड़ेंगी 'Эти вещи придется унести'; इन किताबों को भेजा जाना चाहिये 'Эти книги должны быть отправлены'.

अभ्यास

1. निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

(१) राम के आते ही मैं काम पर चला जाऊँगा। (२) पलंग पर लेटते ही गोपेश सो गया। (३) मेरे पहुँचते ही

वह इंस्टीट्यूट गया। (४) पिता जी आठ बजते ही दफ़्तर जाते हैं। (५) आपके पहुँचते ही जगतसिंह मद्रास के लिये रवाना होंगे। (६) अध्यापक के आते ही सब विद्यार्थी उठ गये। (७) मेरी बात सुनते ही प्रकाश अपने घर चल दिया। (८) वह शाम होते ही घर पहुँचेगा। (९) माता जी के घर आते ही टेलीफ़ोन की घंटी बजने लगी। (१०) बारिश शुरू होते ही बच्चे घर दौड़ गये। (११) मेरे दोस्त के आते ही हम सिनेमा देखने गये। (१२) मरीज़ के अपनी कमीज़ उतारते ही डाक्टर ने उसे आला लगाकर देखा। (१३) हमारे डिब्बे में चढ़ते ही रेलगाड़ी चलने लगी। (१४) रोगी के तंदुरुस्त होते ही डाक्टर ने उसे काम पर जाने की इजाज़त दी। (१५) बच्चे को बुख़ार चढ़ते ही उस की माँ ने टेलीफ़ोन करके डाक्टर को बुलाया। (१६) घर आते ही सीता पाठ की तैयारी करने लगी। (१७) अध्यापक जी के सवाल करते ही मैं ने जवाब दिया। (१८) कमरा साफ़ करते ही लड़की सैर करने गयी। (१९) आते ही वह बैठ गया। (२०) दरवाज़ा खुलते ही मैं अन्दर चला गया।

2. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Как только учительница вошла в класс, начался урок. (2) Как только я услышал о приезде делегации Ленинградского университета, я отправился в гостиницу. (3) Как только ребенок вымыл руки, мать дала ему поесть. (4) Как только я приехал в Москву, я заказал по телефону номер в гостинице. (5) Как только Тен Синх и Хиллари взошли на вершину Эвереста, они водрузили там три знамени. (6) Как только пробило девять часов, отец поднялся из-за стола, надел пальто и вышел из дому. (7) Лишь только наступил вечер, мы вернулись домой. (8) Мы вышли из дому, как только кончился дождь. (9) Только я лег спать, зазвонил телефон. (10) Как только прозвенел звонок, преподаватель вошел в аудиторию. (11) Только мы вышли из института, пошел снег. (12) Как только я получил телеграмму от своего друга, я тут же позвонил на вокзал, чтобы узнать, когда приходит его поезд. (13) Как только самолет приземлился, мы вышли из здания аэровокзала и пошли к самолету встречать де-

легацию. (14) Как только мы вошли в вагон метро, дверь закрылась,, и. поезд тронулся. (15) Как только старая женщина вошла в автобус, мальчик встал и уступил ей место. (16) Фильм начался, как только мы вошли в зал. (17) Как только дедушка вошел в комнату, он закрыл окно. (18) Я пошлю ему телеграмму, как только прибуду на место.

3. निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

(१) मुझे जाना है। मुझे जाना था। मुझे जाना होगा। (२) उसे जाना पड़ा। उसे वहाँ जाना पड़ता था। उसे वहाँ जाना पड़ता है। उसे जाना पड़ेगा। (३) मुझे जाना चाहिये। मुझे जाना चाहिये था। (४) उसे चिट्ठी डाक में डालनी थी। (५) अगर तुम्हें जल्दी पहुँचना है, तो हवाई जहाज़ से सफ़र करना पड़ेगा। (६) सवेरे उठना हो तो जल्दी सो जायें। (७) हमको प्रतिदिन यह काम करना पड़ता है। (८) उन्हें आज अपने अध्यापक से मिलना है। (९) मुझे वहाँ जाना तो था परन्तु मैं नहीं गया। (१०) उसे पिछले सप्ताह में रोज़ाना इंस्टीट्यूट जाना होता था। (११) बच्चों को अच्छी पुस्तकें पढ़नी चाहियें। (१२) मेरी बहन को आज अस्पताल जाना होगा। (१३) यह बिल तुमको चुकाना पड़ेगा। (१४) सब को अच्छी तरह मेहनत करनी चाहिये। (१५) उसको एक चिट्ठी लिखनी चाहिये। उसको एक चिट्ठी लिखनी थी। उसको एक चिट्ठी लिखनी पड़ी। (१६) तुमको यह काम जल्दी करना होगा। (१७) हमको दो महीने की छुट्टी ज़रूर लेनी होगी। (१८) उसको जो कुछ कहना था उस ने कहा। (१९) मुझे दो किलोग्राम शक्कर ख़रीदनी है। (२०) अच्छे स्वास्थ्य के लिये जल्दी सो जाना और जल्दी उठना चाहिये। (२१) चित्रशाला की इमारत सुन्दर होनी चाहिये। (२२) इस काम में कोई दिक़्क़त न होनी चाहिये। (२३) मुझे उम्मीद है कि यह गाड़ी कहीं पर बदलनी नहीं पड़ेगी। (२४) आपको ऐसी बातें न कहनी चाहिये। (२५) अच्छी फ़सल के लिये भारतीय किसानों को

सुबह सवेरे से रात तक अपने खेतों में मेहनत करनी पड़ती है। (२६) तुमको खाना खाने के बाद बरतन साफ़ करने चाहिये थे। (२७) उसको इस विषय पर बहुत सी पुस्तकें पढ़नी पड़ीं। (२८) आप को इस का प्रबंध पहले ही करना चाहिये था। (२९) यह काम बहुत आवश्यक है, तुमको इसे अभी करना चाहिये। (३०) इस कारण कि जगह थोड़ी थी हम दोनों को खड़ा रहना पड़ा। (३१) नगर में आते ही मुझे अपने रहने की व्यवस्था करनी थी। अंत में मुझ को एक छोटे से होटल में ठहरना पड़ा।

4. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Вчера мне пришлось встать в семь часов утра, так как у меня было много работы. (2) Вам не следует обращать внимания на это. (3) Ему не надо приходить сюда каждый день. (4) Нам не нужно было вставать так рано. (5) Они должны вставать рано каждый день. (6) Ей не нужно было ходить туда. (7) Вчера он был дома весь день, так как ему не нужно было идти в институт. (8) Надо ли мне быть на этом собрании? (9) В тот день Гопеш вернулся домой в половине седьмого, так как в семь часов должен был зайти к нему его друг. (10) Я должен был кончить эту работу вчера, но не смог этого сделать. Придется закончить ее сегодня. (11) Пароход должен был выйти из порта в понедельник, но из-за шторма ему пришлось простоять в порту до вторника. (12) Долго вам пришлось ждать его? — Нет, недолго. (13) Врач еще не пришел? — Он должен быть здесь в одиннадцать часов. Вам придется немного подождать. (14) Эту книгу следует перевести на русский язык. (15) Ему не следовало бы ездить на юг этим летом. (16) Тебе следовало бы пригласить нас в театр. (17) Мы должны были встретиться с Пракашем на вокзале в шесть часов, но он не пришел. (18) Вы должны были позвонить, если были заняты. (19) В тот вечер я должен был (мне пришлось) остаться дома. (20) Эта работа должна быть сделана к вечеру. (21) Вы должны (вам нужно) посоветоваться с врачом.

5. निम्नलिखित वाक्यों को पूरा कीजिये।

(१) विद्यार्थियों को अच्छी तरह हिन्दी सीखनी ...। (२) आपको पहले से इस का प्रबंध करना ... था। (३) हमको

यहाँ दस बजे आना ...। (४) मेरी ऐनक टूट गयी है, इसलिये मुझे नयी ख़रीदनी ...। (५) बीमार पड़ने पर डाक्टर को ज़रूर बुलाना ...। (६) आपको यह दवा दिन में दो बार खानी ...। (७) कल सब विद्यार्थियों को उपस्थित होना ... क्योंकि कल हमारे इंस्टीट्यूट में एक महत्त्वपूर्ण सभा होनेवाली है। (८) आपका यह दाँत बिलकुल ख़राब है उसको निकालना ...। (९) बीमार को अस्पताल में कम से कम एक हफ़्ता रहना ...। (१०) आपको जाड़े के मौसम में छुट्टी लेनी ... क्योंकि गर्मियों में आप बहुत व्यस्त रहेंगे। (११) जगह थोड़ी थी इसलिये हर एक कमरे में पाँच-पाँच आदमियों को रहना ...। (१२) तेज़ ठंडी हवा चलने पर भी पर्वतारोहियों को आगे बढ़ना ...। (१३) माफ़ कीजिये, मुझे जाना ... क्योंकि पाँच बजे एक दोस्त से मिलना ...। (१४) बच्चों को सवेरे उठना ... कि वक़्त पर स्कूल पहुँचें। (१५) आपको अपने स्वास्थ्य का ध्यान रखना ...। (१६) बीमारी के कारण मुझे घर रहना ...। (१७) उसे यहाँ दस बजे आना ... था लेकिन वह नहीं आया। (१८) मुझे शाम को यह काम पूरा करना ... लेकिन मैं उसे पूरा न कर सका। (१९) हमें सात बजे मिलना ...। (२०) नगरों में घूमते समय जब सड़क पार करनी ... तो बड़ी सावधानी से काम लेना ...। (२१) हवाई जहाज़ से जाते समय यात्री अपने टिकट पर अपने साथ सिर्फ़ २० किलोग्राम सामान मुफ़्त में ले जा सकता है। अगर सामान इससे अधिक होता है तो उसका किराया अलग देना ...।

पाठ

टेलीफ़ोन पर बातचीत

उस दिन घर लौटते ही वोलोद्या बिना कोट उतारे सीधे टेलीफ़ोन के पास गया और फ़ोन करने लगा।

—क्या हुआ, बेटा? किसको टेलीफ़ोन कर रहे हो, तुम? उसकी माँ ने उससे पूछा।

—मुझे अवश्य बोर्या से मिलना है, अम्मा। फ़ौरी काम है। उसको टेलीफ़ोन करके भेंट का समय और स्थान निश्चित करना है। आज मैं सुबह के साढ़े नौ बजे काम पर आते ही उसको फ़ोन करने लगा और कई दफ़ा फ़ोन किया। लंबी गूँज तो सुनाई दी यानी लाइन ख़ाली थी पर किसी ने रिसीवर नहीं उठाया। कारण मालूम नहीं। पहले तो मैंने सोचा कि उसका टेलीफ़ोन ख़राब हो गया है और डेढ़ बजे मैंने टेलीफ़ोन-केंद्र को फ़ोन करके इस मामले में छानबीन की। ज़वाब मिला कि टेलीफ़ोन ठीक है।

—तो शायद वह कहीं चला गया, बस। तुम्हें एक और कोशिश करनी थी।

—घर लौटते समय मैंने एक टेलीफ़ोन-बूथ में जाकर एक बार और फ़ोन किया। फिर भी वह नहीं मिला।

—तो बोर्या की माता जी को काम के स्थान पर फ़ोन करना चाहिये, बेटा।

—मैंने उनका टेलीफ़ोन-नंबर कहीं लिख रखा था पर वह खो गया है और मिल नहीं रहा है।

—अपने किये का फल पा रहे हो, बेटा। अभी तो टेलीफ़ोन-डाइरेक्टरी में नंबर ढूँढ़ना पड़ेगा। यह ले लो।

—शुक्रिया, अम्मी। अहा, नंबर मिल गया है। वह है ४५२-१०-०० (चार-बावन-दस-ज़ीरो-ज़ीरो), एकस्टेन्शन दो ज़ीरो तीन। लेकिन माँ, मेरे ख़याल में वे ढाई बजे तक काम करती हैं और अब मेरी घड़ी में सवा तीन बजे हैं। अगर वे...

—अगर-मगर में पड़ने से क्या फ़ायदा है? —माँ ने उसकी बात काट दी। वक़्त गँवाकर तो तुम अपने पाँव में आप कुल्हाड़ी मार रहे हो। आख़िर बोलो, बेटा क्या बात है?

—बात यह है माँ कि उसकी छुट्टी शुरू हो गयी है और मेरी होनेवाली है। मेरी छुट्टियाँ शुरू होते ही हम दोनों कहीं

जाना चाहते हैं। अब दफ़्तर में कोकेशिया की यात्रा करने के दो पास बिकनेवाले हैं। और मैं उससे बातें किये बग़ैर क्या करूँ?

– वाह रे, अक़्ल के पुतले! मैंने सोचा कि सचमुच कोई फ़ौरी काम है। तो फ़ोन करना चाहिये, बस। एक और कोशिश करो।

वोलोद्या ने रिसीवर उठाया। उसे गूँज सुनाई दी और वह ४५२-१०-०० नंबर डायल करने लगा।

शीघ्र ही उसको बार बार होनेवाली गूँज सुनाई दी। उसने रिसीवर रख दिया और बोला:

– लाइन एन्गेज्ड है।

– तो दो एक मिनट रुक जाना चाहिये – माँ ने उत्तर दिया।

थोड़ी देर के बाद वोलोद्या ने फिर नंबर डायल किये। अब की बार लंबी भनभनाहट सुनाई पड़ी और बाद में टेलीफ़ोन-आपरेटर की आवाज़ सुनाई दी: – एक्सचेंज, कृपया नंबर बताइए। आपको कौनसा नंबर चाहिये?

– कृपया दो-ज़ीरो-तीन दीजिये।

शीघ्र ही उसे चट की आवाज़ सुनाई दी। फिर उसने किसी पुरुष की आवाज़ सुनी:

– हैलो, इंस्टीट्यूट।

– मेहरबानी करके श्रीमती इवानोवा को टेलीफ़ोन पर बुला दीजिये – वोलोद्या बोला और उसने सुना: – अन्ना पाव्लोव्ना, आपका टेलीफ़ोन है। और फिर उससे कहा गया:

– ज़रा ठहरिये, वे अभी, एक मिनट में आ रही हैं।

वोलोद्या ने उसे धन्यवाद दिया और फिर अपने मित्र की माँ की आवाज़ सुनी:

– हैलो, कौन है?

– नमस्ते, मैं सिमोनोव बोल रहा हूँ। मुझे बोर्या से बात करनी है पर आपके घर कोई जवाब नहीं देता। कहाँ है वह?

– वह परसों ही अपने चचेरे भाई के पास ज़्वेनीगोरोद

में दो-चार दिन के लिए गया। पर तुम उधर टेलीफ़ोन कर सकते हो। टेलीफ़ोन-नंबर छ:-सात-दो।

–अभी फ़ोन करूँगा। शुक्रिया।

–कोई बात नहीं। नमस्ते।

–नमस्ते।

–अब ज़्वेनीगोरोद को फ़ोन करना पड़ेगा। घड़ी में देखिये, अम्मी। क्या समय है?

–चार बजने में पाँच मिनट बाक़ी हैं, बेटा। कुछ खाओ-पिओगे, फ़ोन करने से पहले?

–खाऊँगा ज़रूर, सच पूछिये तो मैंने सुबह से ही कुछ नहीं खाया, अब तो पेट जल रहा है। पर पहले ट्रंक-कॉल बुक करूँगा। – वोलोद्या ने कहा और नंबर डायल करने लगा। शीघ्र ही उसे टेलीफ़ोन-आपरेटर का स्वर सुनाई दिया:

–हैलो।

–मैं ज़्वेनीगोरोद को ट्रंक-कॉल बुक करना चाहता हूँ।

–सरकारी या मामूली?

–मामूली।

–कूपन पर या क़र्ज़ पर?

–क़र्ज़ पर।

–ज़्वेनीगोरोद का टेलीफ़ोन-नंबर?

–छ:-सात-दो।

–किस से बोलना चाहते हैं?

–बोरिस इवानोव से।

–आपका नाम और टेलीफ़ोन-नंबर?

–सिमोनोव, १३०-१३-६८।

–अच्छा, रिसीवर रखिये और इंतज़ार कीजिये।

वोलोद्या ने उसे शुक्रिया अदा किया और हाथ-मुँह धोने गया।

चार बजकर बीस मिनट पर टेलीफ़ोन की घंटी बजी। वोलोद्या ने चोंगा लिया और कान से लगाकर आख़िरकार अपने दोस्त की आवाज़ सुनी।

उनकी बातचीत इस तरह हुई:

—हैलो, कौन बोल रहा है?

—मैं, वोलोद्या, बोल रहा हूँ, हैलो!

—नमस्ते, वोलोद्या, तुम कैसे हो? सदियों से तुम से मिला नहीं। थे कहाँ इन दिनों?

—मैं ठीक हूँ, बोर्या, धन्यवाद! अरे भाई, मैंने सौ बार तुम्हें टेलीफ़ोन किया पर तुम फ़ोन पर मिले ही नहीं। जब जब मैंने टेलीफ़ोन किया, मुझे लंबी भनभनाहट सुनाई दी और किसी ने जवाब नहीं दिया।

—अरे हाँ, अब मुझे याद आया। उधर दो एक दिन तक घर में कोई भी नहीं रहा था।

—मैंने तो सोचा कि तुम्हारा नंबर बदल गया है। पूछताछ के दफ़्तर से मालूम किया। नहीं, नंबर नहीं बदला। सुनो यार, मेरे काम के स्थान पर कोकेशिया के सफ़र के दो पास बिकनेवाले हैं। क्या करूँ? तुम से मिलना और सलाह-मशवरा करना है।

—दो पास! शाबाश! ज़रूर ख़रीदना। देखो, कल सुबह के पौने आठ बजे मैं मास्को वापस आऊँगा। कहो, कल शाम को तुम मेरे पास आ सकोगे?

—नहीं यार, माफ़ करना। कल मैं बहुत ही व्यस्त रहूँगा। मुझे ढेरों काम हैं। हम मिलने का कोई और दिन तय कर लें।

—तो क्या, इतवार के दिन मिलें?

—हाँ, इतवार मेरे लिए बहुत ही सुविधाजनक है।

—तो फिर तय हुआ। मैं रविवार को तुम्हारी राह देखूँगा। हाँ, ख़ूब याद आया! कहो, तुम्हारी बहन घर पर है?

—नहीं जी, वह घर पर नहीं है।

—अफ़सोस है! वह कितने बजे आती है अब?

—वह आयी थी लेकिन आधा घंटा हुआ चली गयी।

कहाँ गई मालूम नहीं। अगर कुछ कहना है तो तुम मुझे बता दो। उसके घर आते ही मैं उस से कह दूँगा।

—बहुत अच्छा, धन्यवाद। सुनो, कृपा करके लेना से कह देना कि शनिवार को उसे बड़े दफ़्तर जाने की कोई ज़रूरत नहीं। वह बैठक स्थगित हो गयी है। इसलिए मुझे ज़्वेनीगोरोद जाने का मौक़ा मिल गया था। ठीक से याद रखना।

—ज़रूर मैं याद रखूँगा। और रविवार को मैं दोपहर को आऊँगा।

—बहुत अच्छा। हार्दिक धन्यवाद जो तुमने टेलीफ़ोन किया।

—क्या कहा?

—टेलीफ़ोन के लिए धन्यवाद।

—धन्यवाद की क्या बात है!

—अच्छा, नमस्ते। फिर मिलेंगे।

—नमस्ते।

नये शब्द

सीधे **сӣд^{h}э** прямо

अवश्य **авашйа** 1) непременно, обязательно; 2) конечно, разумеется

अम्मा **аммā** *ж.* мама, мать

फ़ौरी **фаурӣ** срочный, неотложный

निश्चित **нишчит** решенный, определенный, установленный, назначенный; ~ होना *нп.* а) быть решенным, определенным; б) быть установленным, назначенным; ~ करना *п.* а) решать, определять; б) устанавливать, назначать

दफ़ा **дафā** *ж.* раз

गूँज **гӯ̃дж** *ж.* жужжание; *зд.* гудок

सुनाई **сунāӣ** *ж.* слушание; ~ देना (पड़ना) *нп.* слышаться, раздаваться

रिसीवर **рисӣвар** *м.* телефонная трубка

उठाना **ут̇^{h}āнā** *п.* поднимать

टेलीफ़ोन-केंद्र **т̇элӣфон-кэндра** *м.* телефонная станция

मामला **мāмлā** *м.* дело, вопрос

छानबीन **ч^{h}āнбӣн** *ж.* изучение, исследование, расследование

शायद **шāйад** должно быть, вероятно, возможно, может быть

टेलीफ़ोन-बूथ **т̇элӣфон-бӯт^{h}** *м.* телефонная будка

चाहिये **чāhийэ** желательно, надо, нужно, следует

खोना **к^{h}онā** 1. *нп.* [по]теряться; 2. *п.* [по]терять

डाइरेक्टरी **д̇āирэкт̇арӣ** *ж.* адресная книга, справочник

ढूँढ़ना **д̇^{h}ӯ̃р̣^{h}нā** *п.* искать, разыскивать

पड़ना **пар̣нā** *нп.* 1) случаться; 2) доставаться; 3) падать; 4) лежать

अम्मी аммӣ *ж.* мама, мамочка

अहा ahā *межд.* о! (*восклицание удовольствия*)

एक्स्टेन्शन экстэншан *м.* добавочный телефонный номер

ढाई д̣ʰāй два с половиной

घड़ी гʰаṛӣ *ж.* часы

सवा савā с четвертью

मगर магар но, однако

फ़ायदा файдā *м.* польза, выгода

काटना кāтнā *п.* 1) резать, разрезать; 2) порезать, 3) рубить; 4) проводить (*время*); 5) пересекать

गँवाना гāвāнā *п.* терять, губить, тратить, расточать

पाँव пāо *м.* нога

कुल्हाड़ी кулhāṛӣ *ж.* топор

मारना мāрнā *п.* 1) бить; 2) ударять; 3) убивать

कोकेशिया кокэшийā Кавказ

पास пāс *м.* пропуск, *зд.* путевка

बग़ैर бaғайр (*тж.* **के** ~) *послелог* без

वाह вāh *межд.* 1) о!, браво!; 2) ай!, вот как!; 3) фу!

रे рэ *межд.* эй!, ну-ка!

अक़्ल аќл *ж.* ум, разум, мудрость

पुतला путлā *м.* кукла

सचमुच сачмуч действительно, в самом деле

डायल д̣āйал *м.* диск (*телефона*)

शीघ्र шӣгʰра быстро, скоро

एन्गेज्ड энгэджд занятый (*о телефоне*)

रुकना рукнā *нп.* 1) останавливаться; 2) задерживаться; 3) прекращаться; 4) подождать

उत्तर уттар *м.* ответ

भनभनाहट бʰанбʰанāhат *ж.* жужжание; *зд.* гудок

टेलीफ़ोन-आपरेटर тэлӣфон-āпарэтар *м.*, *ж.* телефонист[ка]

एक्स्चेंज эксчэндж *м.* телефонная станция, коммутатор

कृपया крипайā будьте добры, пожалуйста

चट чат *ж.* 1) треск, хруст; 2) щелчок (*напр., пальцами*)

हैलो hайло *межд.* алло!

मेहरबानी мэhарбāнӣ *ж.* 1) доброта; 2) милость, любезность, одолжение

श्रीमती шрӣматӣ *ж.* 1) госпожа (*тж. обращение*); 2) жена

परसों парсō 1) позавчера; 2) послезавтра

चचेरा чачэрā двоюродный (*по отцовской линии*); ~ **भाई** двоюродный брат

उधर удʰар там, туда

जलना джалнā *нп.* 1) гореть; 2) сгорать, подгорать; 3) обжигаться

स्वर свар *м.* 1) голос; 2) звук

कूपन кӯпан *м.* купон, талон

क़र्ज़ ќарз *м.* 1) долг, задолженность; 2) заем, кредит; ~ **पर** в кредит

चोंगा чōгā *м.* телефонная трубка

कान кāн *м.* ухо

आख़िरकार āхиркāр наконец, в конце концов

सदी садӣ *ж.* век, столетие

इधर идʰар здесь, сюда

बदलना бадалнā *нп.* изменяться

यार йāр *м.* друг, товарищ

मशवरा машварā *м.* совет

शाबाश шāбāш *межд.* браво!, хорошо!, прекрасно!, превосходно!

पौने паунэ без четверти

ढेर д̣ʰэр *м.* 1) куча, груда; 2) множество

इतवार итвāр *м.* воскресенье

राह рāh *ж.* путь, дорога

अफ़सोस афсос *м.* сожаление

आधा ād^{h}ā 1 половинный; **2.** *м.* половина

कृपा крипā *ж.* милость, любезность

स्थगित ст^{h}агит отложенный, отсроченный; ~ होना (हो जाना) *нп.* быть отложенным, отсроченным; ~करना *п.* откладывать

हार्दिक hāрдик сердечный, искренний

व्याकरण तथा शब्दावली सम्बन्धी टिप्पणियाँ

1. Сложные послелоги के बिना и के बग़ैर 'без' и некоторые другие могут использоваться и без первой части — послелога के. В таких случаях словом управляет вторая, значимая часть, сохраняющая лексическое и грамматическое значение сложного послелога, например: राम बग़ैर 'без Рамы'.

2. Послелоги के बिना и के बग़ैर 'без' в форме बिना и बग़ैर довольно широко употребляются с косвенным падежом простого причастия прошедшего времени глаголов переходных (чаще) и непереходных (реже), причем послелоги बिना и बग़ैर 'без' могут стоять как после причастия, так и перед ним. Причастия с बिना и बग़ैर, выполняя функцию деепричастия с отрицанием, служат для выражения дополнительного **отрицательного** действия и переводятся на русский язык в зависимости от контекста деепричастиями совершенного или несовершенного вида с отрицательной частицей «не», например: मिले बिना 'не встретившись', 'не встречаясь', बग़ैर रुके 'не остановившись', 'не останавливаясь'.

Причастия с बिना и बग़ैर часто имеют при себе распространяющие слова (обстоятельства, дополнения), которые вместе с причастием образуют причастные обороты с отрицательным значением. Причастия (причастные обороты) с बिना и बग़ैर используются в качестве обстоятельств образа действия, например: बिना कोट उतारे वह टेलीफ़ोन के पास गया 'Не снимая пальто, он направился к телефону'; उससे बातें किये बग़ैर मैं क्या कर सकता हूँ? 'Что я могу сделать, не поговорив с ним?'; मुझ से मिले बिना वह नहीं जायेगा 'Он не уйдет, не повидавшись со мной'.

Особенно часто причастия с बिना и बग़ैर употребляются в отрицательных предложениях, где по смыслу требуется наличие

двух отрицательных частиц (в предложениях типа «не мог не ...», «не смогу не...» и т. п.). В такого рода предложениях сказуемое выражается глаголом रहना 'оставаться' или глагольным сочетанием रह सकना 'мочь оставаться' в соответствующей форме, перед которым и стоит отрицательная частица (обычно частица न 'не'), а причастие с बिना или बग़ैर выполняет функцию дополнительного отрицания, например: मैं इस पर हँसे बिना न रहूँगा 'Я не смогу не посмеяться над этим'; वह मेरी चिट्ठी का उत्तर दिये बग़ैर न रह सका 'Он не смог не ответить на мое письмо'.

3. क्या हुआ? 'Что случилось?'.

4. छानबीन करना а) изучать; б) исследовать, расследовать, выяснять (की, में *что-л.*).

5. В языке хинди некоторые причастия, теряя свои глагольные признаки (время, залог, видовые различия и др.) и приобретая качественное значение или значение предметности, переходят соответственно в прилагательные и существительные. При переходе в прилагательные и существительные причастия теряют и свое основное значение — выражение признака в виде действия, протекающего во времени, например: थका 'усталый' (थकना 'уставать'); कहा 'слово', 'речь' (कहना 'говорить').

В прилагательные особенно часто переходят простые действительные причастия прошедшего времени от непереходных глаголов, например: खुला 'открытый', 'явный' (खुलना 'открываться') и др.

В разряд существительных в основном переходят простые действительные причастия от переходных глаголов. Субстантивированные простые причастия прошедшего времени переходных глаголов являются именами существительными, обозначающими процесс или результат действия, например: किया 'действие', 'поступок'; कहा 'слово', 'речь'; फोड़ा 'нарыв' и др.

Субстантивированные причастия, обозначающие процесс действия, обычно употребляются только в единственном числе. Словоизменение субстантивированных причастий аналогично словоизменению существительных хинди, оканчивающихся на आ.

6. अपने किये का फल पाना, अपना किया पाना 'получать по заслугам', 'расплачиваться за свои действия'.

7. टेलीफ़ोन-डाइरेक्टरी 'телефонная книга', 'книга абонентов телефонной сети'.

8. अगर-मगर में पड़ना 'не решаться', 'колебаться'.

9. किसी की बात काटना 'перебивать кого-либо' (*в беседе*).

10. अपने पाँव में आप कुल्हाड़ी मारना 'вредить самому себе', 'рубить сук, на котором сидишь'.

11. अक़्ल का पुतला 'умный', 'умник'.

12. नंबर डायल करना 'набирать номер' (*телефона*).

13. शीघ्र ही 'тотчас', 'немедленно'; 'очень быстро', 'вскоре'.

14. उत्तर देना 'отвечать' (को *кому-л.*, का *на что-л.*).

15. अब की बार 'на этот раз'.

16. मेहरबानी करना 'оказывать милость, любезность' (पर *кому-л.*); मेहरबानी करके 'пожалуйста'.

17. आप का टेलीफ़ोन है 'Вам звонят', 'Вас к телефону'.

18. Одним из способов выражения приблизительного количества в языке хинди является сочетание числительных, указывающих пределы приближения, например: दो चार 'два-четыре', 'несколько', दो एक 'несколько'.

19. कोई बात नहीं 'ничего', 'не важно'.

20. क्या समय है 'который час?', 'сколько времени?'.

21. सच पूछिये तो ... 'по правде сказать...'.

22. पेट जलना 'испытывать голод' (का *о ком-л.*).

23. कूपन पर या कर्ज़ पर 'по талону или в кредит'.

24. कान से लगाना 'прикладывать к уху' (को *что-л.*).

25. मैं ठीक हूँ 'Я чувствую себя хорошо', 'У меня все нормально (хорошо)'.

26. याद आना 'припоминать', 'вспоминаться' (को *о ком-л.*). Сочетание याद आना употребляется и как сложный отыменный глагол, и как глагольно-именное сочетание. В последнем случае

дополнение к слову याद 'память', 'воспоминание' синтаксически связывается с ним при помощи послелога की, например: मुझे उसकी याद आयी 'я вспомнил его'.

27. सलाह-मशवरा करना 'совещаться', 'советоваться' (से *с кем-л.*, पर *о чем-л.*).

28. मुझे ढेरों काम हैं 'у меня много (куча) дел'.

29. राह देखना 'ожидать' (की *кого-л.*).

30. आधा घंटा हुआ 'полчаса тому назад'.

31. कृपा करना 'оказывать милость, любезность' (पर *кому-л.*); कृपा करके 'пожалуйста'.

32. ठीक से 'точно', 'хорошо', 'надлежащим образом', 'как следует'.

33. याद दिलाना 'напоминать' (को *кому-л.*, की *о чем-л.*); याद करना 'помнить', 'вспоминать', 'запоминать'; याद रखना 'помнить', 'запоминать'; याद लेना 'вспоминать' (की *кого-л.*, *что-л.*).

34. Слово जो 'который' иногда используется в значении изъяснительного союза कि 'что', например: हार्दिक धन्यवाद जो तुमने टेलीफ़ोन किया 'сердечное спасибо, что ты позвонил'.

35. धन्यवाद की क्या बात है! 'не за что [благодарить]!'.

36. फिर मिलेंगे 'еще встретимся', 'до встречи'.

37. **Обозначение времени.** Слово «час» в языке хинди обычно выражается двумя словами: словом घंटा *м.*, обозначающим отрезок времени, равный 60 минутам, и простым причастием прошедшего времени глагола बजना 'звенеть', 'звучать', 'бить' (*о часах*) — बजा 'пробило', указывающим на время по часам, например: इस काम में तीन घंटे लगेंगे 'На эту работу уйдет три часа', अब एक बजा है 'сейчас час'.

Для обозначения минуты и секунды используются заимствованные из английского языка слова मिनट *м.* 'минута' и सेकंड *м.* 'секунда'.

Слово «сутки» передается словосочетаниями चौबीस घंटे 'двад-

цать четыре часа' и दिन रात 'день и ночь'. Указанные словосочетания используются только для обозначения одних суток. В других случаях употребляется слово दिन *м.* 'день', например: पाँच दिन 'пять дней, пять суток'.

Части суток обозначаются следующими словами: सुबह *ж.* 'утро'; प्रात:[काल] *м.* 'утро'; दोपहर *ж.* 'полдень'; दिन *м.* 'день'; शाम *ж.* 'вечер'; साँझ *ж.* 'вечер', 'сумерки'; सायं[काल] *м.* 'вечер', 'сумерки'; रात *ж.* 'ночь'; रात्रि *ж.* 'ночь'; आधीरात *ж.* 'полночь'.

Для обозначения части суток, равной трем часам, в языке хинди используется слово पहर *м.* Различаются дневные и ночные «пахары»: दिन के पहर и रात के पहर. Дневные начинаются с шести часов утра, а ночные — с шести часов вечера.

Время в часах обозначается как целыми (от одного до двенадцати), так и дробными количественными числительными: पौने 'без четверти', सवा 'с четвертью', साढ़े 'с половиной' (употребляется с числительными, начиная с трех), डेढ़ 'полтора', ढाई, अढ़ाई 'два с половиной', например: पौने [एक] बजा है 'без четверти час', सवा [एक] बजा है 'четверть второго', डेढ़ बजा है 'половина второго', साढ़े तीन बजे हैं 'половина четвертого', ढाई (अढ़ाई) बजे हैं 'половина третьего'.

Следует иметь в виду, что совершенные формы глагола बजना (बजा है, बजा था, बजे हैं, बजे थे и др.) используются только при указании на конкретное время на часах. Когда же необходимо указать время совершения какого-либо действия, употребляется косвенный падеж причастия बजा — बजे обычно без послелога. Примеры: कितने (कै) बजे हैं? 'который час?', 'сколько времени?', कितने (कै) बजे? 'в котором часу?', क्या बजा है? 'сколько времени?', किस बजे? 'в котором часу?'.

पौने [एक] बजा है 'без четверти час' — पौने [एक] बजे 'без четверти час'; एक बजा है 'час' — एक बजे 'в час'; सवा

[एक] बजा है 'четверть второго' — सवा [एक] बजे 'в четверть второго'; साढ़े तीन बजे हैं 'половина четвертого' — साढ़े तीन बजे 'в половине четвертого'; डेढ़ बजा है 'половина второго' — डेढ़ बजे 'в половине второго'; ढाई (अढ़ाई) बजे हैं 'половина третьего,— ढाई (अढ़ाई) बजे 'в половине третьего'; पौने चार बजे हैं 'без четверти четыре' — पौने चार बजे 'без четверти четыре'; सवा चार बजे हैं 'четверть пятого' — सवा चार बजे 'в четверть пятого'; साढ़े चार बजे हैं 'половина пятого' — साढ़े चार बजे 'в половине пятого'; चार बजे हैं 'четыре часа' — चार बजे 'в четыре часа'.

Время в часах может быть соотнесено с определенной частью суток, например: अब सुबह के आठ बजे हैं 'Сейчас восемь часов утра', शाम को (के) पाँच बजे 'в пять часов вечера', पाँच बजे शाम को 'в пять часов вечера'.

Время в часах и минутах обозначается следующим образом: चार बजकर (बजके) बीस मिनट [हुए] हैं 'двадцать минут пятого'; चार बजकर (बजके) बीस मिनट पर 'в двадцать минут пятого'; दस [बजने] में पाँच मिनट [बाक़ी] हैं 'без пяти минут десять'; दस [बजने] में पाँच मिनट पर 'без пяти минут десять'.

Приблизительное время выражается посредством послелогов, причастий и др. слов. Примеры: अब सात बजनेवाले हैं 'Сейчас около семи часов'; अब लगभग आठ बजे हैं 'Сейчас около восьми часов'; पाँच बजने के बाद 'после пяти', 'в шестом часу'; दो और तीन बजे के बीच 'между двумя и тремя часами'; तीन बजे तक 'до трех часов'; वह छः बजते-बजते आ पहुँचा 'Он пришел к шести часам'; चार बज चुके हैं 'идет пятый час'.

38. फ़ायदा उठाना 'извлекать пользу, выгоду' (का, से *из чего-л.*), 'пользоваться' (का, से *чем-л.*).

39. चला जाना 'уходить', 'отправляться'; 'уезжать'; चला आना 'приходить', 'прибывать'; 'приезжать'.

अभ्यास

1. पाठ को पढ़िये और उसका अनुवाद कीजिये।

2. निम्नलिखित सवालों का जवाब दीजिये।

१) क्या आपके यहाँ टेलीफ़ोन है?
२) आपका टेलीफ़ोन-नंबर क्या है?
३) आप किसे अक्सर टेलीफ़ोन करते हैं?
४) टेलीफ़ोन-बूथ से आप किस प्रकार टेलीफ़ोन करते हैं?
५) टेलीफ़ोन करते समय लंबी गूँज का क्या मतलब है?
६) टेलीफ़ोन करते समय बार-बार होनेवाली गूँज का क्या मतलब है?
७) क्या आपके इंस्टीट्यूट में टेलीफ़ोन-बूथ है?
८) किसी और नगर को फ़ोन करने के लिए क्या करना पड़ता है?
९) कूपन पर ट्रंक-कॉल बुक करने का क्या मतलब है?
१०) क्या आप कभी ट्रंक-कॉल बुक करते हैं?
११) घर आते ही वोलोद्या बिना कोट उतारे सीधे टेलीफ़ोन के पास क्यों गया?
१२) वोलोद्या ने टेलीफ़ोन-केंद्र को क्यों फ़ोन किया?
१३) वोलोद्या बोर्‍या की माता को क्यों फ़ोन न कर सका?
१४) वोलोद्या ने अपने दोस्त को क्यों टेलीफ़ोन करना चाहा?
१५) बोर्‍या की अम्मा से बातचीत करते समय वोलोद्या ने उनसे क्या कहा?
१६) वोलोद्या ने बोर्‍या से टेलीफ़ोन पर क्या कहा?
१७) बोर्‍या ने वोलोद्या को क्या उत्तर दिया?
१८) दोनों दोस्तों ने किस दिन मिलने की बात तय कर ली?
१९) बोर्‍या ने वोलोद्या की बहन से क्या कहना चाहा?

२०) वोलोद्या ने बोर्या से क्यों सलाह-मशवरा करना चाहा ?

२१) वोलोद्या ने अन्ना पाव्लोवना का टेलीफ़ोन-नंबर कहाँ ढूँढ़ लिया ?

२२) टेलीफ़ोन-आपरेटर ने वोलोद्या से क्या-क्या सवाल किये ?

२३) ट्रंक-कॉल बुक करते वक़्त वोलोद्या ने टेलीफ़ोन-आपरेटर से क्या कहा ?

२४) बोर्या के मकान में क्यों कोई रिसीवर नहीं उठाता था ?

२५) अगर लाइन एंगेज्ड हो तो आप क्या करते हैं ?

२६) "राह देखना" के मुहावरे का क्या मतलब है ?

3. रूसी में अनुवाद कीजिये।

१) मैं अपने एक मित्र से मिलना चाहता हूँ। मेरा विचार है कि टेलीफ़ोन करके भेंट का समय और स्थान निश्चित करना अच्छा होगा। उसका टेलीफ़ोन-नंबर मैं ने कहीं लिख रखा था पर वह खो गया है और मिल नहीं रहा है। इसलिये मैं नज़दीकवाले डाकघर के टेलीफ़ोन-बूथ जाता हूँ, दरवाज़ा बंद कर लेता हूँ, टेलीफ़ोन-डाइरेक्टरी में जो बूथ के अंदर एक छोटी मेज़ पर रखी है उसका नंबर ढूँढ़ता हूँ। नंबर मिल गया है। वह है ३३-३०-०० (तैंतीस-तीस-ज़ीरो-ज़ीरो), एक्स्टेन्शन दो-ज़ीरो-तीन। फिर टेलीफ़ोन के ख़ास सुराख़ में दो कोपेक का सिक्का डालकर मैं रिसीवर उठाता हूँ। गूँज सुनकर नंबर डायल करता हूँ। शीघ्र ही मुझे बार बार होनेवाली गूँज सुनाई देती है। इसका मतलब है कि लाइन एंगेज्ड है। मैं रिसीवर रख देता हूँ और दो एक मिनट रुक जाता हूँ। तब फिर नंबर डायल करता हूँ। अब लंबी गूँज सुनाई देती है। इसका मतलब है कि लाइन ख़ाली है। मुझे आवाज़ सुनाई देती है: "एक्स्चेंज, कृपया नंबर बताइए। आपको कौनसा नंबर

चाहिये?" मैं कहता हूँ: "कृपया दो-ज़ीरो-तीन दीजिये"। शीघ्र ही मुझे चट सुनाई देती है, फिर मैं अपने मित्र की माँ की आवाज़ सुनता हूँ: "हैलो, कौन बोल रहा है?" मैं कहता हूँ: "नमस्ते, मैं सेम्येन बोल रहा हूँ। क्या मैं वोलोद्या से बात कर सकता हूँ?" "वोलोद्या, तुम्हारा टेलीफ़ोन है"—वह बेटे को बुलाती हैं और फिर मुझ से कहती हैं: "ज़रा ठहरिये, वह अभी आ रहा है।" मैं उनको धन्यवाद देता हूँ और शीघ्र ही मेरा मित्र टेलीफ़ोन लेता है। हम शामको मिलना तय कर लेते हैं।

२) तार की तरह टेलीफ़ोन भी ख़बर भेजने का एक अच्छा साधन है। टेलीफ़ोन के लिये बिजली के तारों की तो ज़रूरत होती है परन्तु डाकघर नहीं जाना पड़ता। आप चाहें तो अपने घर में भी टेलीफ़ोन लगवा सकते हैं। दूसरी बात यह है कि आप अपनी इच्छा के अनुसार मीलों दूर बैठे किसी भी व्यक्ति के साथ बातचीत कर सकते हैं। इस से और भी फ़ायदा है। आप घर में बैठकर टेलीफ़ोन के ज़रिये तार भी भेज सकते हैं। जिस शहर में टेलीफ़ोन का प्रबंध होता है, वहाँ एक टेलीफ़ोन एक्सचेंज भी होता है। यह समझिये कि यह तो टेलीफ़ोन के पूरे प्रबंध का प्रमुख कार्यालय है। इस समय हमारे देश में कुल मिलाकर कई हज़ार टेलीफ़ोन एक्सचेंज हैं। इनकी सहायता से हमारी ख़बर एक टेलीफ़ोन से दूसरे टेलीफ़ोन तक पहुँचती है। हमारे देश में लगभग पचास लाख टेलीफ़ोन लगे हैं। इनकी संख्या बराबर बढ़ रही है।

३) जो लोग अपना टेलीफ़ोन नहीं लगवा सकते उनके लिए जगह-जगह सार्वजनिक टेलीफ़ोन हैं। सोवियत संघ में लाखों सार्वजनिक टेलीफ़ोन लगाये जा चुके हैं। सार्वजनिक टेलीफ़ोन से फ़ोन करने के लिये टेलीफ़ोन के ख़ास सुराख़ में दो कोपेक का सिक्का डालना चाहिये। सिक्का डाले बग़ैर टेलीफ़ोन काम में नहीं आता। सिक्का डालकर आप रिसीवर

उठा सकते हैं और गूँज की आवाज़ सुनकर नंबर डायल कर सकते हैं।

४) यदि आप अपने ही शहर में किसी को टेलीफ़ोन करना चाहते हैं तो आप उसके नंबर डायल कीजिये। अगर वह व्यक्ति किसी और से बात नहीं कर रहा है तो आप लंबी गूँज सुनेंगे जिसका मतलब है कि आपका नंबर मिल गया है और दूसरी ओर घंटी बजने लगी है। अगर वह व्यक्ति किसी और व्यक्ति के साथ बात कर रहा है तो आप बार बार होनेवाली गूँज सुनेंगे। इसका मतलब है कि लाइन एंगेज्ड है। ऐसी हालत में आपको कुछ देर ठहरकर फिर टेलीफ़ोन करना होगा। दिलचस्प बात यह है कि भारत में जब लाइन एंगेज्ड होती है लंबी गूँज सुनाई देती है और लाइन ख़ाली होने पर बार बार होनेवाली भनभनाहट सुनाई पड़ती है।

५) अगर आप टेलीफ़ोन पर दूसरे शहर के किसी व्यक्ति से बात करना चाहते हैं तो आपको इसकी ख़बर एक्सचेंज-वालों को देनी होगी। शहर के बाहर टेलीफ़ोन करने को ट्रंक-कॉल करना कहा जाता[1] है। ट्रंक-कॉल की अलग से फ़ीस[2] देनी होती है। यह फ़ीस दूरी के अनुसार बढ़ती है। कम दूरी के लिये फ़ीस कम होती है और अधिक दूरीवाले स्थानों के लिये अधिक। इसका कारण यह है कि तार की तरह टेलीफ़ोन में भी दूर के स्थानों के साथ संबंध स्थापित करने में दिक़्क़त होती है और देर भी लगती है। लोग कूपन या क़र्ज़ पर ट्रंक-कॉल बुक कर सकते हैं। कूपन हर एक डाक तथा तारघर में बिकता है। उसे ख़रीदकर आप किसी भी टेलीफ़ोन से, चाहे वह सार्वजनिक भी हो फ़ोन कर सकते हैं। आप टेलीफ़ोन-आपरेटर को कूपन का नंबर बता

---

[1] कहा जाना 'называться'.

[2] फ़ीस 'плата'; 'гонорар'.

देते हैं और वह आपको ज़रूरी टेलीफ़ोन-नंबर से मिला देती है। क़र्ज़ पर आप सिर्फ़ अपने ही टेलीफ़ोन से फ़ोन कर सकते हैं। दो-तीन दिनों के बाद आपको ख़ास बिल मिलेगा जिसे आपको अदा करना होगा।

६) अम्मी, मुझे अवश्य चचेरी बहन से मिलना चाहिये। मैं उसे टेलीफ़ोन करके भेंट का वक़्त और स्थान निश्चित करूँगी। लेकिन उसका जो नंबर मैंने लिख रखा था वह खो गया है। क्या करूँ, अम्मी ?।

—टेलीफ़ोन-डाइरेक्टरी में ढूँढ़ना पड़ेगा।

—लेकिन उसका टेलीफ़ोन अभी लगा है, अम्मी।

—तब टेलीफ़ोन-केंद्र में जो पूछ-ताछ का दफ़्तर है उसको फ़ोन करो। पता और पूरा नाम पूछने पर आपरेटर अपनी किताबों में देखकर शायद नंबर भी बताएगी।

७) (१) डाक्टर जी, इस दवा से कोई फ़ायदा न हुआ। पाँव का दर्द किसी तरह नहीं जाता। कृपया, कोई और दवा दीजिये। (२) बिजली से चलनेवाली रेलगाड़ी कूर्स्कया स्टेशन के प्लेटफ़ार्म पर आकर रुकी। सुबह के पौने आठ बजे थे। गाड़ी कुछ देर से आयी थी इसलिये लोग शीघ्र ही उतरकर मैट्रो के स्टेशन की तरफ़ तेज़ी के साथ जा रहे थे। (३) टेलीफ़ोन की घंटी बजने लगी। मैंने चोंगा उठा लिया लेकिन बोलनेवाले की आवाज़ बिलकुल धीमी मालूम होती थी। रिसीवर कान के और नज़दीक लगाकर आख़िरकार मैंने अपने एक दोस्त का स्वर सुन लिया। (४) मास्को की स्थापना बारहवीं सदी में हुई थी। उस समय वह एक छोटा सा गाँव था। फिर गाँव की जगह एक क़िला बनाया गया। (५) शीघ्र ही मास्को रूसी राज्य की राजधानी बन गया और उसका विस्तार तेज़ी से होने लगा। अक्तूबर क्रांति के बाद मास्को ख़ास तौर पर बदल गया है। (६) सुनो, अफ़सोस की बात है लेकिन मैं मंगलवार को आ न सकूँगा। जो बैठक स्थगित हुई थी वह मंगलवार को ही होगी और

मुझे अवश्य जाना पड़ेगा। (७) वाह रे अक़्ल के पुतले! मैंने तुमसे साफ़ कह दिया था कि तुम्हारी सेहत के लिये तंबाकू सब से ख़तरनाक चीज़ है। लेकिन तुम्हारे लिये मेरी सारी बातें नहीं के बराबर होती हैं। देखो, तुम अपने पाँव में आप कुल्हाड़ी मार रहे हो! अंत में तुम अपने किये का फल पाओगे ज़रूर! (८) तुम अपना वक़्त मत गँवाओ, रिसीवर रखो तथा कुछ रुककर फिर नंबर डायल करो। अगर लाइन एंगेज्ड है तो कुछ इंतज़ार करना चाहिये। (९) हार्दिक धन्यवाद कि आप ने टेलीफ़ोन किया है। कल मैं आ न सकूँगा। मुझे ढेरों काम करने हैं, पर परसों मेरी राह देखिये, समय निकालकर मैं अवश्य आ जाऊँगा। (१०) मेहरबानी करके श्रीमती विजया सुंदरराम को टेलीफ़ोन पर बुला दीजिये। – अफ़सोस है लेकिन आधा घंटा हुआ वह चली गयी थीं। शायद मैं आपकी मदद कर सकूँगा? – धन्यवाद। लेकिन मुझे श्रीमती सुंदरराम ही से बातें करनी हैं। तकलीफ़ के लिए माफ़ कीजिये। – कोई बात नहीं।

4. निम्नलिखित सवालों का हिन्दी में अनुवाद करके उनका जवाब दीजिये।

(1) Есть ли в вашей квартире телефон? (2) Какой номер вашего домашнего телефона? (3) Какой номер вашего рабочего телефона? (4) Что нужно делать, если нужный вам номер телефона занят? (5) Как позвонить по междугороднему телефону? (6) Как нужно звонить по телефону-автомату? (7) Какое срочное дело было у Володи? (8) О чем спросила телефонистка Володю? (9) Что просил передать Борис Володиной сестре? (10) Как вы думаете, купили ли друзья путевки на Кавказ?

5. निम्नलिखित शब्द-समुदायों और वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

भेंट का समय निश्चित करना; मामले में छानबीन करना; काम के स्थान पर फ़ोन करना; वक़्त गँवाना; बार बार होनेवाली गूँज सुन लेना; टेलीफ़ोन पर बुलाना; ट्रंक-कॉल बुक करना; मिलने का दिन तय करना; बैठक

स्थगित करना ; समय काटना ; फ़ोन पर मिलना ; मुफ़्त में ; अगर-मगर में पड़ने से क्या फ़ायदा है ? ; आपका टेलीफ़ोन आया है ; कोई बात नहीं ; सच पूछिये तो ... ; अपने पाँव में आप कुल्हाड़ी मारना ; मेरा पेट जल रहा है ; कई दफ़ा ; अब की दफ़ा ; पहले से निश्चित ; निश्चित रूप से ; आपको क्या चाहिये ? ; मुझको चाय चाहिये ; वक़्त (समय) खोना ; मौक़ा (अवसर) हाथ से खोना ; फ़ायदा उठाना ; उत्तर में कहना ; सदियों पुराना ; उसकी घड़ी तेज़ चलती है ; घड़ी आगे है ; घड़ी पीछे है।

6. निम्नलिखित शब्द-समुदायों और वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Стенные часы; мои часы испортились; часы не ходят; неотложное дело; заказывать междугородний разговор в кредит; сердечная благодарность; оказывать любезность; набирать номер телефона; резать ножом; рубить дерево топором; стоять на ногах; что случилось?; как вы себя чувствуете?; получать по заслугам; перебив меня, он спросил: «Который час?»

7. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

1. (1) Студентам следует внимательно готовиться к занятиям. (2) Всем юношам и девушкам следует заниматься спортом. (3) Вам придется найти это слово в словаре (शब्दकोष). (4) Я должен искренне поблагодарить вас за помощь, которую вы нам оказали. (5) Нам пришлось отложить заседание, так как оно не было подготовлено. (6) К сожалению, сегодня вечером я не смогу с Вами встретиться, так как буду очень занят. (7) Нам пришлось долго ждать нашего товарища. (8) Мне нужно с вами посоветоваться. (9) Товарищ Петров сейчас подойдет, вам придется немного подождать. (10) Сегодня вечером я должен встретить своего друга. Его поезд приходит в 8 ч. 35 м. (11) Мне нужно вернуться домой, так как я забыл взять книгу, которую должен был отдать своему преподавателю. (12) Твой товарищ болен, и тебе следует позвонить ему и справиться о его здоровье. (13) Им нужно поговорить с доктором Смирновым. (14) Послезавтра мой отец должен выехать в Ленинград. (15) Этот багаж придется отправить самолетом. (16) Часы бьют десять. (17) На моих часах сейчас двенадцать.

II. (1) Как только позвонил телефон, я поднял трубку. (2) Как только он набрал номер, послышались редкие гудки. (3) Только поезд остановился, двери автоматически открылись. (4) Как только мы договорились о встрече, он положил трубку. (5) Как только я пришел домой, мама сказала, что звонил мой друг Володя.

III. (1) Не обращая внимания на мои слова, он вышел из комнаты. (2) Я не могу поехать туда, не посоветовавшись с родителями. (3) Не останавливаясь у платформы, поезд пошел дальше. (4) Она не могла не позвонить отцу. (5) Гопеш не мог оставить этот вопрос без внимания. (6) Мы не могли не сказать ему об этом. (7) Брат не мог не сообщить мне эту новость. (8) Не раздеваясь, он лег на кровать. (9) Не ожидая их, мы сели за стол. (10) Я не могу не спросить Вас об этом.

8. निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

(१) बारह बजकर पाँच मिनट हुए हैं। (२) सात बजने में नौ मिनट बाक़ी हैं। (३) सवा चार बजे हैं। (४) साढ़े ग्यारह बजे हैं। (५) रात के पौने तीन बजे हैं। (६) ग्यारह में दस मिनट बाक़ी हैं। (७) छः में दस मिनट हैं। (८) पाँच बजने में एक मिनट बाक़ी है। (९) एक बजकर सोलह मिनट हुए हैं। (१०) सवा दस बजे हैं। (११) आठ बज चुके हैं। (१२) अभी पौने एक बजनेवाला है। (१३) रेलगाड़ी नौ बजने में बारह मिनट पर रवाना हो जाएगी। (१४) वह छः बजे शाम को आनेवाला है। (१५) सुबह के साढ़े नौ बजे हमारी पढ़ाई शुरू होती है। (१६) पिता जी चार बजने के बाद घर लौटते हैं। (१७) हम ठीक सवा सात बजे वहाँ पहुँच गये। (१८) पाँच बजते-बजते वह घर आया। (१९) वह काम शुरू होने से एक घंटा पहले आया। (२०) मैं दो घंटे के बाद चला जाऊँगा। (२१) अब डेढ़ बजा है। (२२) ढाई बजने पर हम खाने जाएँगे। (२३) उसको पौने सात बजे घर आना था लेकिन वह अभी तक नहीं आया है। (२४) सवा दो बजे खाने

की छुट्टी शुरू हो जाती है। (२५) कल मैं ने रात के एक बजे तक काम किया।

9. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Который час? — Сейчас половина четвертого. (2) Я каждый день встаю в половине восьмого. (3) Без двадцати девять я выхожу из дома и отправляюсь на работу. (4) Занятия в институте начинаются в половине десятого утра. (5) С без десяти час до без десяти два у нас перерыв на обед. (6) Без десяти два снова звенит звонок. (7) В три часа двадцать пять минут я ухожу домой. (8) Десять минут пятого я уже дома. (9) Между пятью и шестью часами собирается вся наша семья. (10) В восьмом часу мы садимся ужинать. (11) Вчера от восьми до половины десятого вечера по телевизору демонстрировался новый кинофильм. (12) С тридцати двух минут десятого мы начали слушать последние известия по радио. (13) Около двенадцати часов я ложусь спать. (14) Радио у нас работает до двенадцати часов. (15) Позавчера мы были в театре и вернулись домой в начале первого. (16) Я лег спать без четверти час. (17) Сколько времени вы спали? — На два часа меньше, чем всегда. (18) Вчера без пяти шесть вечера я прилег отдохнуть, так как у меня очень болела голова. (19) Я принял таблетку и через четверть часа уснул. (20) Сегодня я проспал и встал (देर से सोकर उठना) только без десяти восемь.

10. रूसी में अनुवाद करके मोटे टाइप में छपे शब्द-समुदायों को याद कीजिये।

(१) हम **निश्चित समय के भीतर** अपना काम पूरा करेंगे। (२) मैं **निश्चित रूप से** जानता हूँ कि यह दुकान नौ बजे खुलती है। (३) उन्हों ने मिलने का **दिन निश्चित कर लिया**। (४) उसने **अपनी क़लम खो दी है**। (५) मेरी यह **किताब कहीं खो गयी है**। (६) आप क्या ढूँढ़ते हैं? — मैं एक **काग़ज़ ढूँढ़ता हूँ**। (७) इस दवा **से फ़ायदा हुआ**। (८) ऐसा करने **से कोई फ़ायदा नहीं** होगा। (९) यह **छुरी काटती** नहीं। (१०) उसने **छुरी से रोटी काट डाली**। (११) किसानों ने **सारी फ़सल काट डाली**। (१२) वह **कुल्हाड़ी**

से पेड़ काट रहा है। (१३) किसी ने उसे **बुरी तरह** मारा। (१४) **वर्षा रुक गयी।** (१५) आप यह माल **क़र्ज़ में** भी **ख़रीद सकते हैं।** (१६) उसने मुझे पाँच रुपये **क़र्ज़ (में) दे दिये।** मैं ने पाँच रुपये **क़र्ज़ ले लिये।** (१७) मास्को के चिड़ियाघर की स्थापना **पिछली सदी में** हुई थी। (१८) अहाते में **पत्थरों का ढेर** पड़ा है। (१९) उसने **ढेरों के ढेरों** उदाहरण दे दिये। (२०) हमारे देश में क्रांति के बाद मेहनतकश लोगों की **हालत बहुत बदल गयी है।** (२१) **ज़माना बदल चुका है।** (२२) पानी **बर्फ़ में बदल गया।** (२३) आपने हम **पर बड़ी कृपा की है।** (२४) उसने **इसका उचित उत्तर दिया।** (२५) हमारी सभा में एक बहुत महत्त्वपूर्ण **सवाल उठाया गया था।** (२६) सन् १९४७ के पंद्रह अगस्त को नेहरू जी ने लाल क़िले के ऊपर स्वतंत्र भारत का **झंडा ऊँचा उठाया था।** (२७) आपने **अक़्ल की बात** की है। (२८) वह **तेज़ अक़्ल** का आदमी है। (२९) उसकी **घड़ी दस मिनट पीछे रहती है।** (३०) मेरी **घड़ी खराब हो गयी है।**

11. ख़ाली जगहों में आवश्यक शब्द लिखिये।

(१) बस का अड्डा कहाँ है? आप ... चलिये, वह सड़क के नुक्कड़ पर है। (२) नंबर डायल करने पर लंबी ... सुनाई दी। (३) टेलीफ़ोन की घंटी के बजते ही मैं ने ... उठा लिया। (४) डाकघर के अधिकारियों ने मामले में ... की। (५) मुझे यह शब्द शब्दकोष में ... पड़ेगा। (६) टेलीफ़ोन ... में जाकर उसने फ़ोन किया। (७) दोनों दोस्तों ने भेंट का स्थान ... किया। (८) अपना टेलीफ़ोन-नंबर बताइये।—सुनिये पचपन-पचास-ज़ीरो-एक, ... दो-ज़ीरो-पाँच। (९) इस तरह वक़्त ... से क्या फ़ायदा हो सकता है? (१०) वाह रे, अक़्ल के ...! वहाँ जाके क्या करोगे? (११) मोटर एक ऊँची इमारत के सामने ... गयी। (१२) टेलीफ़ोन ...

ने कहा कि लाइन ... है। (१३) नंबर डायल करने पर बार बार होनेवाली ... सुनाई दी। (१४) हमने एक आरामघर के दो ... ख़रीद लिये। (१५) उसने मेरी बात ... दी। (१६) एक्सचेंज की आपरेटर को ज़रूरी नंबर बताने पर मैंने शीघ्र ही किसी ... की आवाज़ सुनी। (१७) ... करके, लेना को टेलीफ़ोन पर बुला दीजिये। (१८) मैं ने कल किएव जाना चाहा, लेकिन रेल का टिकट नहीं मिल सका, इसलिये ... से जाना पड़ेगा। (१९) पहली रूसी क्रांति इस ... के शुरू में हुई थी। (२०) उसने ... पर ट्रंक-कॉल बुक करवा दिया। (२१) अच्छा, इतवार को मैं तुम्हारी ... देखूँगा। (२२) ... धन्यवाद, जो तुमने मेरी मदद की। (२३) इस सवाल पर मुझे डाक्टर से सलाह ... करना पड़ेगा। (२४) आपकी बहन घर पर है? — नहीं, वह चली गयी है — ... की बात है। मैं ने उनसे यह कहना चाहा कि कल की सभा ... हो गयी है। (२५) कल हम व्यस्त रहेंगे, हमें ... काम करने हैं।

12. हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

I. (1) Вы хотите позвонить по телефону? О, это не трудно сделать. Вот телефон. Снимите трубку и, услышав гудок, наберите номер. Если номер будет свободен, вы услышите длинные гудки. Если же нужный вам номер будет занят, вы услышите прерывистые гудки. Положите трубку на место и подождите несколько минут, после чего вновь наберите номер. Вы меня поняли? — Да. Теперь я понимаю, почему я не мог дозвониться до своего товарища. У нас в Индии длинные гудки означают, что линия занята. Поэтому, услышав длинные гудки, я клал трубку на место, а услышав прерывистые гудки, ждал ответа. Сейчас я попытаюсь позвонить еще раз. Извините за беспокойство. — Ну, что вы! Я был рад помочь вам.

(2) Алло, коммутатор. Дайте, пожалуйста, 6-09. — Соединяю. Раздался щелчок, а потом в трубке послышались прерывистые гудки. — Ваш номер занят, — сообщила телефонистка. — Тогда соедините меня с номером 6-08. — Соединяю. Снова раздался щелчок, но на этот раз послышались длинные гудки. Через некоторое время кто-

то снял трубку. «Говорит главный инженер», — послышалось в трубке. «Здравствуйте, говорит инженер Попов. Я хотел сообщить Вам, что сегодня я вернулся из Ленинграда». — «Здравствуйте, товарищ Попов, я очень рад, что вы вернулись. Как там идут дела?» — «Хорошо. Станки прибудут на завод на следующей неделе».

(3) Для того чтобы позвонить по междугородному телефону, нужно набрать номер 07. Телефонистка спросит вас, в какой город вы хотите позвонить и как вы собираетесь звонить, в кредит или по талону. После этого она попросит вас назвать номер телефона абонента, с которым вы хотели поговорить по телефону. Затем сообщите телефонистке ваш номер телефона и фамилию. Записав все это, телефонистка попросит вас положить трубку и подождать некоторое время. Через несколько дней после телефонного разговора вы получите по почте счет за междугородный разговор.

II. Послезавтра приезжает моя двоюродная сестра. Я не видел ее целых три года. Она живет в другом городе. Мы много раз хотели встретиться, но и у нее и у меня всегда была масса дел, и мы все время откладывали нашу встречу. Наконец, неделю тому назад я получил от нее телеграмму о том, что она решила взять отпуск и приехать к нам. Сейчас мы ждем ее приезда.

III. (1) Известный во всем мире «Тадж Махал» был построен падишахом Шах Джаханом в середине XVII века. (2) Трамвай останавливается прямо перед нашим домом. (3) Идите прямо, а потом повернете направо. (4) Будьте любезны, позвоните мне в воскресенье. (5) Советский Союз предоставил Индии большой заем. (6) «Позовите, пожалуйста, товарища Павлова» — послышался в трубке чей-то голос. «Он ушел полчаса тому назад», — ответил я. «Очень жаль. А когда он вернется?» — «Вероятно, часа через полтора». — «Извините, пожалуй, я позвоню позже. До свидания». (7) Мой друг начал рассказывать о своей поездке по Кавказу, но моя сестра перебила его. «Расскажи сначала, как ты доехал?», — попросила она. (8) Несколько лет тому назад зимой в такой жаркой стране, как Ирак (इराक़), выпал снег. Многие ученые заинтересовались этим и пытались выяснить причину этого явления. (9) Я должен поговорить с товарищем Котовым. У меня срочное дело, и я не могу ждать. (10) Во время VI Всемирного фестиваля молодежи и студентов в Москве всем участникам фестиваля были розданы специальные талоны на посещение кино, театров, музеев и т. п.

13. इस कहानी का रूसी में अनुवाद कीजिये।

भारत में डाक-प्रबंध का इतिहास

भारत में डाक-कार्यालय का इतिहास तरक़्क़ी और विकास का इतिहास है। सबसे महत्त्वपूर्ण बात तो यह है कि यह तरक़्क़ी बहुत थोड़े समय में हुई है।

भारत में डाक का प्रबंध किसी न किसी रूप में तो बहुत पुराने समय से रहा है। जब भी कोई राजा या बादशाह अपना राज्य बढ़ाता[3] था, तो वह डाक का भी प्रबंध करता था ताकि उसे राज्य के दूर दूर के भागों की ख़बरें भी मिल सकें। अशोक के समय में डाक का बहुत अच्छा प्रबंध था। शेरशाह के समय में भी डाक और ख़बर भेजने के साधन थे। उस समय दस-बारह मील की दूरी पर ख़ास डाकख़ाने बने थे। ख़बर लेकर आने या जानेवाले यहाँ ठहरते थे। यहाँ उनके लिये घोड़े बदलने का भी प्रबंध था। उस समय घोड़ों के साथ ही साथ ऊँटों पर भी डाक भेजी जाती थी। इस तरह बादशाह को सारे देश की ख़बरें बराबर मिलती थीं। मुग़ल[4] बादशाहों के समय में भी डाक का प्रबन्ध था परन्तु उस समय डाक से बादशाह या बड़े बड़े अमीर ही फ़ायदा उठा सकते थे।

जब अँग्रेज़ों ने भारत में प्रवेश किया तो उन्हों ने डाक के साधनों पर ध्यान दिया। अँग्रेज़ लोग भी सारे देश की ख़बरें पाना चाहते थे।

१७६६ में ही डाक का प्रबंध कुछ बेहतर हो गया। उस समय तक डाक का प्रबंध अलग अलग सूबे[5] करते थे। हर एक सूबे में डाक की अलग अलग व्यवस्था थी। सारा ख़र्च भी सूबे ही करते थे। इसलिये किसी सूबे में पत्र भेजने में

---

[3] बढ़ाना 'увеличивать', 'расширять'.

[4] मुग़ल *ист.* 'могольский'.

[5] सूबा 'провинция', 'штат'.

ख़र्च अधिक पड़ता था और किसी में कम। इस तरह डाक का प्रबंध ख़राब हो जाता था। एक सूबे से दूसरे सूबे तक चिट्ठी भेजने की फ़ीस निश्चित करने में बहुत दिक़्क़त होती थी, काम भी ठीक नहीं होता था और बहुत ही कम शहरों के बीच डाक आती जाती थी। उस समय चिट्ठी भेजने में दूरी का बहुत महत्त्व था। अधिक दूर पत्र भेजने में अधिक फ़ीस देनी पड़ती थी और कम दूरी के लिये कम। उदाहरण के लिये बम्बई से कलकत्ता तक चिट्ठी भेजने की फ़ीस एक रुपया प्रति तोला[6] थी और कलकत्ता से आगरा तक बारह आने प्रति तोला। आज कल इस पर सिर्फ़ १५ पैसे ख़र्च करने पड़ते हैं।

१८५४ में यानी अब से १०० से ज़्यादा साल पहले डाक-कार्यालय की स्थापना की गयी थी। डाक के टिकट निकले, और दूरी का फ़र्क़ ख़त्म कर दिया गया। अब हर जगह के लिये एक ही क़ीमत के टिकट लगाये जाने लगे।

संसार में शायद सबसे पहले भारत में ही हवाई जहाज़ से डाक भेजी गयी। सबसे पहली हवाई डाक १८ फ़रवरी १९११ को इलाहाबाद से नैनी जंकशन[7] तक भेजी गयी थी। इसके ९ साल बाद जनवरी १९२० में यानी अब से लगभग ६० साल पहले बम्बई और कराची के बीच हवाई डाक का प्रबंध किया गया और चिट्ठियाँ, पोस्टकार्ड, अख़बार आदि हवाई डाक से भेजे गये। हवाई डाक का यह प्रबन्ध लगभग डेढ़ महीने तक रहा।

१९२९ में यानी अब से कोई ५० साल पहले हिन्दुस्तान और इंग्लैंड के बीच बाक़ायदा[8] हवाई डाक का प्रबंध हुआ। उस समय सप्ताह में एक बार डाक लायी ले जायी जाती थी। उस वक़्त देश के अंदर भी हवाई डाक का प्रबन्ध किया

[6] तोला 'тола' (*мера веса* ≅ 12 *г*).

[7] जंकशन 'узловая станция'.

[8] बाक़ायदा 'регулярный'.

गया ग्रौर दिल्ली ग्रौर कराची के बीच हवाई डाक ग्राने जाने लगी। इसके बाद कराची ग्रौर देहली[9] से कलकत्ता ग्रौर लाहौर के बीच भी हवाई डाक का प्रबंध हो गया। फिर कलकत्ता ग्रौर रंगून ग्रौर उसके बाद सिंगापूर तक हवाई डाक का प्रबंध हुग्रा। १९३५ से कराची ग्रौर इंग्लैंड के बीच सप्ताह में दो बार हवाई डाक ग्राने जाने लगी।

लगभग उस समय हिन्दुस्तान से ग्रास्ट्रेलिया, मिस्र[10], दक्षिणी ग्रफ़्रीका, ईरान, युरोप के ग्रनेक देशों ग्रौर ग्रमरीका तक हवाई डाक जाने लगी। १९३९ में डाक-कार्यालय ने तरक़्क़ी की। उस साल से एक ही क़ीमत पर (जो सस्ती भी थी) सभी देशों के बीच डाक जाने लगी। फिर इस मामले में ग्रौर तरक़्क़ी हुई। पहले हिन्दुस्तान ग्रौर इंग्लैंड के बीच सप्ताह में दो बार हवाई डाक जाती थी, ग्रब पाँच बार जाने लगी। भारत में भी जिन शहरों के बीच हवाई डाक का प्रबंध था वहाँ सप्ताह में पाँच बार डाक जाने लगी।

भारत के स्वतंत्र हो जाने पर डाक की ग्रोर ग्रधिक ध्यान दिया गया। ग्रब भारत के सब बड़े बड़े नगरों के बीच हवाई डाक का प्रबंध है। दूसरे देशों में जानेवाली डाक में भी ग्रब बहुत तरक़्क़ी हो गयी है। ग्रब भिन्न-भिन्न देशों के क्षेत्र बना दिये गये हैं। एक क्षेत्र में एक ही क़ीमत चलती है। ग्रख़बार, किताबें ग्रादि भेजने के लिये डाक की फ़ीस कम की गयी है। ग्रनेक देशों के बीच सीधे हवाई डाक से पारसल भेजने का प्रबन्ध हो गया है। हिन्दुस्तान से कुछ देशों तक तो हवाई डाक से मनी-ग्रार्डर भी भेजे जा सकते हैं।

देश के भीतर भी हवाई डाक में तरक़्क़ी हुई। १९५० से उन सब नगरों तक सारी डाक हवाई जहाज़ से जाने

---

[9] देहली 'Дели'.

[10] मिस्र 'Египет'.

लगी है जहाँ तक हवाई जहाज़ पहुँच सकता है। इसके लिए कोई अलग फ़ीस नहीं ली जाती। १९५० से पहले हवाई जहाज़ से पत्र भेजने के लिये अलग टिकट लगाने पड़ते थे। अब दूर दूर के नगरों में भी डाक बहुत जल्दी पहुँच जाती है और दूरी के कारण डाक पहुँचने में देर नहीं होती। दिल्ली से मेरठ चालीस मील दूर है और कलकत्ता कोई ९०० मील परन्तु दोनों जगह दूसरे ही दिन डाक पहुँच जाती है और ख़र्च भी अधिक नहीं करना पड़ता है। १९६०-६१ में लगभग डेढ़ लाख मन[11] डाक हवाई जहाज़ों से भेजी गयी! भारत में सस्ती हवाई पार्सल-सर्विस का भी प्रबंध हो गया है।

हवाई डाक के अलावा दूसरी तरह की डाक-सेवा की तरक़्क़ी की ओर भी बहुत ध्यान दिया जा रहा है। १९५३ से यह काम किया जा रहा है कि गाँवों में अधिक से अधिक डाकख़ाने खोले जायँ। दो हज़ार से अधिक जनसंख्यावाले हर एक गाँव में डाकख़ाना खुलनेवाला है। यदि कई गाँवों की जनसंख्या मिलकर दो हज़ार हो जाती है और वहाँ से तीन मील की दूरी तक कोई डाकख़ाना नहीं है तो उनमें भी डाकख़ाना खोला जाएगा।

इस तरह अभी भारत में लगभग तीस हज़ार डाकख़ाने खोले जा चुके हैं।

14. इन कहानियों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Время

Скоро полночь. На улицах Москвы становится меньше людей. Ярко горят звезды (सितारा *м.*) на пяти башнях (मीनार *ж.*) Московского кремля. На Спасской (स्पास्काया) башне — большие старинные часы. На часах половина двенадцатого. Приближается полночь. Вот на часах уже без четверти двенадцать. До полуночи осталось пятнадцать минут. Многие москвичи уже заснули, и лишь немногие возвращаются домой из театров и кино. Вот уже

[11] मन 'ман' (*мера веса* ≅ 40 *кг*).

без пяти двенадцать ... без двух минут ... без одной. Часы на башне бьют двенадцать. В полночь радио разносит бой часов Спасской башни по всей Советской стране, по всему миру. Идет первый час: одна минута первого, пять минут первого. Начинаются новые сутки.

Когда в Москве часы бьют полночь, в другой части Советского Союза, во Владивостоке (व्लादिवोस्तोक) уже утро. Часы пробили семь. На улицах усиливается движение, люди спешат на работу. Через два часа, когда время будет приближаться к девяти часам, дети во Владивостоке пойдут в школы. Когда во Владивостоке между часом и двумя в магазинах бывает перерыв на обед, в Москве часы бьют шесть часов утра.

А какая разница во времени между Москвой и Дели? Очень небольшая. Всего два с половиной часа.

Дружба

Одного старика индийца спросили: есть ли на свете что-нибудь крепче железа.

Старик подумал и сказал: — Дружба! Она крепче железа!

Тогда старика попросили сказать, есть ли что-нибудь на свете дороже золота (सोना *м.*).

Старик опять подумал и сказал: — Дружба! Она дороже золота.

И тогда у него спросили, есть ли на свете что-нибудь сильнее ветра.

И опять старик подумал и сказал: — Дружба! Она сильнее ветра!

15. निम्नलिखित शब्दों के समानार्थक शब्द लिखिये।

अवश्य, छानबीन, अम्मा, बग़ैर, चोंगा, तलाश करना, खोना, परन्तु, वास्तव में, आख़िरकार, शीघ्र, उत्तर, कृपा करके, आवाज़, यार, मशवरा, इतवार, राह, राह देखना, तय करना।

16. "दोस्त के साथ टेलीफ़ोन पर बातचीत" नामक एक कहानी लिखिये।

17. निम्नलिखित बातचीत का अनुवाद कीजिये।

राम: अरे भाई, यह टेलीफ़ोन की घंटी बज रही है, सुनना तो कौन है?

श्याम : (रिसीवर उठाकर) हैलो! जी, यह रामचंद्र साहब का फ़्लेट है। आप किससे बात करना चाहते हैं? अच्छा, अभी एक मिनट में। टेलीफ़ोन बंद न कीजिये।

राम : कौन है?

श्याम : शर्मा जी की आवाज़ मालूम होती है।

राम : हैलो, मैं रामचंद्र सुन रहा हूँ।

शर्मा : रामचंद्र साहब, नमस्ते। मैंने सोचा कि रामचंद्र साहब को ख़बर दे दूँ कि मैं छुट्टी से वापस आया हूँ।

राम : नमस्ते, शर्मा जी, नमस्ते। मालूम था कि आप छुट्टी पर गये थे लेकिन इसका यह मतलब नहीं था कि दोस्तों को भूल बैठें।

शर्मा : क्या करूँ, भाई। कई बार फ़ोन किया। एक बार ठीक नंबर नहीं मिला। किसी श्रीमती का स्वर मालूम होता था। फिर लाइन बंद थी, फिर...

राम : फिर क्या? अच्छा भाई, फिर हमारी भेंट कब होगी?

शर्मा : एक मिनट ठहरिये, मैं कह रहा था कि अब वक़्त बहुत ही कम है। दो-चार दिन में आपको फ़ोन करूँगा।

राम : ख़ूब। लेकिन ज़रूर फ़ोन कीजिये, भूलना मत!

शर्मा : हाँ, हाँ फ़ोन करूँगा। नमस्ते, यार।

राम : नमस्ते, मित्र।

* * *

राज : हैलो, आपरेटर, मुझे ४०-६-६३ नंबर एक्सटेन्शन १८ से मिला दीजिये।

टेलीफ़ोन-आपरेटर : मिला दिया।

राज : तकलीफ़ के लिये माफ़ कीजिये। मैं राज बोल रहा हूँ। मुझे चौधरी साहब से बात करनी है। क्या वह घर पर है? उनको फ़ोन पर बुला दीजिये।

नौकर : ज़रा ठहरिये, साहब। टेलीफ़ोन बंद न कीजिये। मैं एक मिनट में मालूम करूँगा।

राज : मुझे आपकी आवाज़ सुनाई नहीं देती। ज़रा ज़ोर से बोलिये।

नौकर : मैं कह रहा हूँ कि अभी मालूम करता हूँ।... हैलो, साहब, अफ़सोस है कि चौधरी साहब घर पर नहीं हैं। उनको क्या बताऊँ जब वह वापस आएँगे ?

राज : कोई बात नहीं। मैं फिर फ़ोन करूँगा।

18. निम्नलिखित संख्याओं को हिन्दी में लिखिये।

969 383 254; 674 476 746; 837 970 398; 754 889 551; 639 459 672; 13 154 931; 492 828 448; 129 967 778; 359 609 999; 108 688 372; 930 840 750.

19. निम्नलिखित संख्याओं को रूसी में लिखिये।

१२५७ करोड़ ६८ लाख ६३ हज़ार ८३९ ; ९४३ करोड़ ८९ लाख ७४ हज़ार ३३८; ७४९ करोड़ ४२ लाख ९५ हज़ार ७३६ ; २०८९ करोड़ ५५ लाख ६३ हज़ार ९१९ ; १८७ करोड़ ५६ लाख ८४ हज़ार ८३५ ; ३९६३ करोड़ ७७ लाख ८६ हज़ार ४४८।

चुटकुले

१) अध्यापक – मोहन, अगर तुम स्कूल के हैडमास्टर[12] बना दिये जाओ तो पहला काम कौनसा करोगे ?

मोहन – जी, स्कूल की व्यवस्था ठीक करने के लिये दो सप्ताह की छुट्टी का प्रबन्ध।

२) एक औरत शहर आयी और अपना फ़ोटो बनवाने लगी। जब फ़ोटोग्राफ़र[13] ने कहा, "सब ठीक है न ? बनाऊँ फ़ोटो ?" तब वह बोली, "कुछ ठहरना"।

फ़ोटोग्राफ़र – क्यों, क्या बात है ?

औरत – मुझे अपने कपड़ों पर इतर[14] लगा लेने दो।

---

12 हैडमास्टर 'директор школы'.

13 फ़ोटोग्राफ़र 'фотограф'.

14 इतर 'духи'.

३) रोगी – डाक्टर साहब, मुझे भूलने की बीमारी हो गयी है। कृपा करके कोई अच्छी सी दवा दीजिये।

डाक्टर – तो भाई पहले मेरी फ़ीस मेज़ पर रख दो।

४) माँ (बेटे से) – बेटा, अगर तुम सिर्फ़ मुँह धोओगे, तो तुम्हें एक बिस्कुट[15] मिलेगा, लेकिन हाथ पाँव भी धो लोगे तो दो बिस्कुट मिलेंगे।

बेटा (जल्दी में) – माता जी, आप मुझे यह बिस्कुटों का डिब्बा दे दीजिये। मैं नहा लेता हूँ।

दोहराव

निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Эту книгу можно купить в любом магазине. (2) Эту работу нельзя закончить сегодня. (3) Эту работу надо сделать очень внимательно. (4) Эти письма надо отослать сейчас же. (5) Ему следует помнить об этом. (6) Этот багаж не следует посылать самолетом. (7) Когда вы позвонили по телефону, мы только встали. (8) Вам не придется ждать. (9) Когда было построено здание этого театра? (10) Что производится на этой фабрике? (11) Я слышал, что он уехал в Индию. (12) Он часто останавливается, когда поднимается по лестнице. (13) Каким ключом можно открыть эту дверь? (14) Его здоровье улучшилось. (15) Весной погода часто меняется. (16) Воду в графине меняют каждый день. (17) В этом кинотеатре часто демонстрируются иностранные фильмы. (18) Стекло бьется очень легко. (19) Я знаю, что он интересуется историей. (20) На днях мне рассказали очень интересную новость. (21) Нам сказали, что он куда-то уехал и вернется не раньше восьми часов вечера. (22) Я думал, что собрание будет отложено. (23) Московский штемпель на письме был поставлен два дня назад, а письмо доставили нам только сегодня. (24) Получив телеграмму, я тут же позвонил жене. (25) Она испортила суп, положив в него слишком много соли. (26) В последнее время я ничего о них не слышал. (27) Я почувствовал себя плохо и пошел домой. (28) В этом путешествии приняло участие несколько известных ученых.

---

[15] बिस्कुट 'печенье', 'бисквит'.

УРОК XVII

ГРАММАТИКА

ЧАСТИЦЫ

Частицы придают отдельным словам или целым предложениям различные смысловые оттенки. Частицы отличаются от других частей речи отсутствием конкретного лексического значения.

При помощи частиц можно выразить вопрос (क्या वह बीमार हैं? 'Разве он болен?'), отрицание (मेरे भाई आज वहाँ नहीं जाएँगे 'Мой брат туда сегодня не поедет'), восклицание (क्या अच्छी किताब है! 'Какая хорошая книга!'), выделить слово (बच्चा भी यह जानता है 'Даже ребенок это знает').

По значениям, которые частицы придают словам или целому предложению, они делятся на следующие группы:

Утвердительные: हाँ, जी, जी हाँ 'да'.

Отрицательные: न 'не', नहीं 'не', 'нет'; जी नहीं 'нет'.

Запретительные: मत 'не'.

Вопросительные: क्या 'разве', 'ли', न 'не так ли', 'не правда ли'.

Восклицательные: क्या 'как', 'что за', काश, काशकि 'о если бы', 'пусть', 'да будет!'.

Усилительно-ограничительные: तो 'то', 'ведь', ही 'только', 'именно', 'же', 'ведь', 'едва', भी 'также', 'даже', 'тоже', 'и', तक 'даже', न 'же', 'ведь', भर 'весь', 'только', 'лишь', सिर्फ़, केवल 'только', 'лишь'.

Сравнительно-усилительные: सा.

Частицы уважения: जी 'почтенный', '[много]уважаемый'.

В языке хинди большинство частиц ставится либо непосредственно после того слова или словосочетания, которое они выделяют или подчеркивают, либо между элементами словоформы, например: मैं तो नहीं जाऊँगा 'Я ведь не пойду'; वह वहाँ गया ही था 'Он уже ходил туда'. Если слово, к которому относится та или иная частица, употребляется с послелогом, то частица может стоять между словом и послелогом, частями сложного послелога и после послелога, например: शुरू ही से 'с самого начала', उस के ही लिये, उस के लिये ही 'только для него'.

КРАТКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НЕКОТОРЫХ ЧАСТИЦ

जी в качестве утвердительной частицы «да» употребляется только при ответе младшего старшему (как по возрасту, так и по социальному положению), например:

– तुम स्कूल जाते हो ? 'Ты ходишь в школу?'.

– जी । 'Да'.

Как частица уважения जी ставится после имени (также нарицательного), фамилии, звания, титула для выражения почтения, уважения к лицу, к которому обращена или о котором идет речь.

Частица уважения जी либо переводится словами 'почтенный', '[много]уважаемый', 'господин', либо совсем не переводится, например: डाक्टर जी 'уважаемый доктор', वर्मा जी 'господин Варма', पिता जी 'отец'.

Частица уважения जी используется и самостоятельно, вне сочетаний с другими словами, например: अच्छा जी, फ़िक्र न कीजिये, सब ठीक होगा 'Хорошо, уважаемый, не беспокойтесь, все будет в порядке'.

नहीं используется преимущественно для отрицания фактов и действий, представляющихся реальными, поэтому в предложении नहीं употребляется чаще всего с формами настоящего и прошедшего времени, а также с формами повелительного наклонения, например: वह घर पर नहीं है 'Его нет дома', तुम नहीं सुनते हो 'Ты не слушаешь', वे नहीं आये 'Они не пришли', वहाँ

नहीं जाओ 'Не ходи туда'. С формами будущего времени नहीं употребляется реже, главным образом тогда, когда необходимо выразить большую силу отрицания, например: मैं वहाँ नहीं जाऊँगा 'Я туда не пойду'. नहीं в значении «нет» используется и самостоятельно, например: — तुम पढ़ते हो? — नहीं 'Ты читаешь?'— 'Нет'.

При особо вежливом отрицательном ответе नहीं осложняется частицей जी — जी नहीं, например: आज मेरे घर आ सकते हैं? — जी नहीं, आज मैं सिनेमा जाता हूँ 'Сегодня [Вы] можете прийти ко мне?' — 'Нет, я иду сегодня в кино'.

Отрицательная частица न обладает несколько меньшей силой отрицания, поэтому она чаще употребляется с формами будущего времени, вежливыми формами повелительного наклонения, с инфинитивом, деепричастием и с формами сослагательного и условного наклонений. न 'не' всегда ставится перед глаголом, например: वह न लिखेगा 'Он не будет писать'; वहाँ न रहिये 'Не оставайтесь, пожалуйста, там'; ऐसा न करना 'Так, пожалуйста, не делайте'; यदि आप बुरा न समझें तो मैं एक बात कहूँ 'Если Вы не обидитесь, то я [Вам] что-то скажу'; यह किताब न पढ़ना असंभव है 'Невозможно не прочитать эту книгу'; बारिश न होने के कारण 'Из-за отсутствия дождя'; निश्चित समय पर अपने दोस्त से न मिलकर वह घर वापस गया 'Не встретившись в назначенное время со своим другом, он вернулся домой'.

न употребляется в конце вопросительных, повествовательных (утвердительных и отрицательных) и побудительных предложений и произносится слитно с ближайшей к ней частью сказуемого.

Употребляясь в конце вопросительных предложений, न имеет значение «не так ли?», «не правда ли?», «ли».

Ответ на вопрос, содержащийся в вопросительном предложении с частицей न, зависит от интонации, с которой произносится конечная часть вопросительного предложения. Если заключительная часть предложения произносится уверенно, то ожидается ут-

вердительный ответ на заданный вопрос, например: ये केले पक्के हैं न? 'Эти бананы зрелые, не правда ли?' — जी हाँ, बिलकुल तैयार हैं 'Да, совершенно зрелые'.

Когда конечная часть вопросительного предложения произносится с оттенком сомнения, спрашивающий не обязательно ожидает на свой вопрос утвердительный ответ, скорее всего он ожидает ответ отрицательный, например: तुम मेरी बात सुनते हो न? 'Ты слушаешь меня?' — नहीं, मैं सोच रहा हूँ 'Нет, я думаю'.

В конце утвердительных предложений частица न ука́зывает либо на категоричность утверждения, либо на неуверенность в реальности высказывания, например: मैं अभी आता हूँ न 'Я сейчас же иду'; उस ने हम से यह कहा था न 'Он ведь (же) говорил нам это'.

В отрицательных предложениях न усиливает их отрицательный смысл, например: उसके पास क़लम नहीं है न 'У него ведь нет ручки'. В побудительных предложениях न делает просьбу, повеление, приказ более настойчивыми, например: लिखो न! 'Пиши же!'; यहाँ आओ न! 'Иди же сюда!'.

Вопросительная частица क्या указывает на вопросительный характер предложения при отсутствии в нем других вопросительных слов, например: क्या आप विद्यालय में पढ़ते हैं? 'Вы учитесь в институте?'.

तो употребляется с любой частью речи для ее усиления, например: आप वहाँ गये तो थे 'Вы ведь туда ходили'; तुम्हारे पास तो कापी थी 'У тебя же была тетрадь'.

В вопросительных предложениях частица तो в сочетании с отрицательной частицей नहीं соответствует русскому выражению «надеюсь, что... не...», например: मैं ने आपको तकलीफ़ तो नहीं दी? 'Надеюсь, что я Вас не побеспокоил?'.

Иногда частицей तो выражается сомнение, неуверенность, например: आप अच्छे तो हैं? 'Хорошо ли Вы себя чувствуете?'.

В сочетании с глаголом в повелительном наклонении частица तो усиливает приказ, повеление, просьбу, например: यहाँ आओ तो 'Сейчас же иди сюда'; देख तो लीजिये 'Посмотрите же, пожалуйста'.

Частицу तो нужно отличать от союза तो 'то', 'итак', начинающего предложение, которое содержит вывод из предыдущего, например: तो तुम जाओगे 'Итак, вы пойдете?'.

Частицу तो не следует также путать с союзом तो 'то', 'тогда', употребляющимся между частями сложноподчиненного предложения, например: वह न आवे, तो घर चलें 'Если он не придет, тогда пойдем домой'.

तक 'даже' выделяет или усиливает слово, за которым следует. Этим словом обычно является имя существительное или глагол, например: हम ने उस का नाम तक नहीं सुना है 'Мы не слышали даже его имени'; मैंने उन को देखा तक नहीं 'Я даже их не видел'.

Частицу तक не следует смешивать с послелогом तक. Основным отличительным признаком частицы तक от послелога तक является форма косвенного падежа, которую принимает слово или словосочетание перед послелогом, например: यहाँ से हमारे गाँव तक बहुत दूर है 'Отсюда до нашей деревни очень далеко'.

भर употребляется главным образом с именами существительными и в зависимости от контекста передает значения:

а) полноты, целостности, например: दिन भर 'целый день', संसार भर 'весь мир', शहर भर में मशहूर 'известный во всем городе';

б) ограничения, и в этом значении भर синонимична усилительно-ограничительным частицам सिर्फ़ и केवल 'только', 'лишь', например: मेरे पास पुस्तक भर है 'У меня есть только книга'; उसे अपनी कापी भर दे दो 'Отдай ему только свою тетрадь'.

सा употребляется с существительными, прилагательными, местоимениями, глаголами и наречиями для выражения сравнения, по-

добия, сходства или эмфатики. Частица सा в зависимости от контекста означает «похожий», «подобный» или «очень», «весьма» и т.п. सा изменяет форму в зависимости от рода, числа и падежа следующего за ней слова аналогично изменяемым прилагательным, например: बहुत से घर 'очень много домов', बड़ी सी इमारत 'очень большое (огромное) здание'. В сочетании с существительными, местоимениями и качественными прилагательными частица सा, передавая значение сравнения, сходства, подобия, а также указывая на усиление или смягчение признака, выполняет своеобразную словообразовательную функцию, например: लड़का सा 'подобно мальчику', 'мальчишеский', तेरा सा 'подобный твоему', मेरे भाई की सी क़लम 'ручка как у моего брата', काला सा 'черноватый', पीला सा 'желтоватый', छोटा सा 'очень маленький', लंबा सा 'очень длинный', 'длинноватый', अच्छा सा 'ничего себе', 'хорошенький'.

Употребляясь с глаголом, частица सा выражает оттенок предположения, например: मैं ने तुम्हें कहीं देखा सा था 'Я, кажется, тебя где-то видел'.

Частица सा нередко ведет себя как послелог, требуя постановки предшествующего слова в соответствующей форме косвенного падежа, например: तुझ सी लड़की 'девочка, похожая на тебя', बच्चों सा खेल 'детская игра'.

ЭМФАТИЧЕСКИЕ (УСИЛИТЕЛЬНЫЕ) ФОРМЫ МЕСТОИМЕНИЙ И НАРЕЧИЙ

Местоимения личные, указательные यह, वह и относительное जो имеют эмфатические формы, образуемые частицами ही, ई (для единственного числа) и हीं, ईं (для множественного числа). При присоединении этих частиц значение местоимений усиливается понятием «именно», «же». Указанные местоимения в эмфатической форме имеют два падежа (прямой и косвенный) и могут употребляться как самостоятельно, так и в определительных сочетаниях. Эмфатические формы местоимений 3-го лица и указательных совпадают.

Единственное число

Прямой падеж		Косвенный падеж
मैं ही	'именно я', 'я же'	मुझी
तू ही	'именно ты', 'ты же'	तुझी
यही	'именно он, она' 'именно этот, эта'	इसी
वही	'именно он, она' 'именно тот, та'	उसी
जोही	'именно который'	जिसी

Множественное число

हम ही, हमीं	'именно мы', 'мы же'	हमीं
तुम्ही, तुम्हीं	'именно вы', 'вы же'	तुम्हीं
ये ही	'именно они', 'именно эти'	इन्हीं
वे ही	'именно они', 'именно те'	उन्हीं
जोही	'именно которые'	जिन्हीं

Приведенные эмфатические формы местоимений в косвенном падеже (за исключением косвенного падежа личных местоимений 1-го и 2-го лица единственного числа मुझी, तुझी) употребляются и с послелогом ने. Личные местоимения 1-го и 2-го лица единственного числа с частицей ही употребляются с послелогом ने в форме прямого падежа: मैं ही ने..., तू ही ने...

Некоторые местоименные наречия также имеют эмфатические формы, образуемые при помощи тех же частиц ईं и ही, что и эмфатические формы местоимений. Если наречие оканчивается на носовой долгий आँ, то частица ईं заменяет его. Когда же наречие оканчивается на согласный звук, частица ही сливается с наречием-основой.

Эмфатические формы наречий сохраняют значение наречия-основы, но это значение обычно усиливается понятием «именно», «же» и т. п., например: यहाँ 'здесь', 'сюда' — यहीं 'именно здесь', 'именно сюда', 'только здесь', 'только сюда';

वहाँ 'там', 'туда' — वहीं 'именно там', 'именно туда', 'там же', 'туда же'; अब 'сейчас', 'теперь', 'в настоящее время' — अभी 'сейчас (же)', 'в данный момент'; तब 'тогда' — तभी 'именно тогда', 'тогда же', 'как раз в то время'; यों 'так', 'таким образом' — योंही 'просто так'; ज्यों 'как только' — ज्योंही 'как только', 'едва'.

अभ्यास

1. निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

(१) तुम घर जाते हो न? (२) मैं न जाऊँ। (३) गोविंद न आवे तो मैं शायद न जाऊँ। (४) कल स्कूल न जाना। (५) वे न जाएँगे। (६) इस लड़के के पास न किताब है न क़लम। (७) आप मेरी बात सुनते हैं न? (८) तुम ने उसे रुपये दिये या नहीं? (९) तुम घर गये थे? – नहीं। (१०) उधर मत जाओ! (११) इतवार को न आइये। (१२) रुको मत! (१३) दूसरे ही दिन वह चली गयी। (१४) यह शब्द पहले ही एक वाक्य में मिला था। (१५) राम ही को बुलाइये। (१६) वह यह जानता ही नहीं। (१७) वह इस बात का कोई जवाब ही न दे सकी। (१८) चिट्ठी हम ने लिख ही ली। (१९) ऐसा तो हो ही गा। (२०) मैं हाथ मुँह धो ही रहा था कि आप आये। (२१) मैं बैठा ही न था कि वह सवाल करने लगा। (२२) मेरे पास दो ही किताबें हैं। (२३) न राम ही आया न मोहन। (२४) मेरा भाई यह बात जानता ही है। (२५) बात ही बात में हम घर पहुँचे। (२६) मैं तो जाऊँगा। (२७) लड़का पढ़ तो रहा है। (२८) आप बीमार तो नहीं हैं? (२९) आओ तो इधर। (३०) वह तो जा चुकी है। (३१) मैं जानता तो हूँ। (३२) वह छोटी तो है। (३३) हमारी बात तो सुनो। (३४) मैं भी जाता हूँ। (३५) मामला तो यही है। (३६) उस की आवाज़ लड़की की सी है। (३७)

उसे थोड़ा-सा पानी चाहिये। (३८) यह कोई लाल-सा फूल है। (३९) हिमालय में एक काला सा भालू पाया जाता है। (४०) मैं ने उस को देखा तक नहीं है। (४१) संसार में कितने लोग अपना नाम तक नहीं लिख सकते! (४२) हम ने उसका नाम तक नहीं सुना है। (४३) उसके पास एक कमीज़ भर है। (४४) उसे अपनी क़लम भर दे दो। (४५) उसका नाम संसार भर में प्रसिद्ध है। (४६) मुझे गिलास भर दूध दे देना। (४७) चलो, मैं भी साथ चलूँगा। (४८) वह गये, तुम भी जाओ। (४९) कुछ रोटी भी दे दो। (५०) मुझे और भी चाय दो। (५१) मेरे घर में वह बैठा भी नहीं। (५२) कमरे में एक भी चीज़ न रही। (५३) वह अभी आया है। (५४) इस काम को कोई भी कर सकता है। (५५) आप आराम से तो हैं, न? (५६) काफ़ी पियेंगे?— —जी नहीं, धन्यवाद। (५७) कोई तकलीफ़ तो नहीं? (५८) मेरे लिये गज़ भर कपड़ा नाप दो। (५९) काग़ज़ का एक छोटा सा टुकड़ा उसे दो। (६०) सुनो या न सुनो मैं तो अपनी बात कहूँगी। (६१) जा तो रहे हो पर कब लौटोगे? (६२) जी हाँ, आपका कहना तो बिलकुल सच है। (६३) अरे जी! आज क्या ही सख़्त गरमी पड़ रही है! (६४) क्या चीज़ है! (६५) वह सिर्फ़ यह जानना चाहता था कि डाक्टर जी कब आयेंगे।

2. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) И Вы читали этот рассказ? (2) Я тоже не видел его сегодня. (3) Он также там был совсем недавно. (4) Только Гопеш сможет сделать этот перевод за такой короткий срок. (5) Это именно то, что я хотел сказать. (6) Закройте-ка дверь! (7) Послушайте-ка его! (8) Это очень красивое здание. (9) Я получил эту телеграмму еще вчера. (10) Мы видели этот фильм еще на прошлой неделе. (11) Как, вы уже вернулись? (12) Туда нам придется ехать автобусом. (13) Вчера почти весь вечер мы играли с другом в шахматы. (14) Вы-то не забудете написать пись-

мо? (15) Даже на берегу Черного моря летом временами бывает довольно холодно. (16) Он даже и не подумал об этом. (17) Так вы его знаете? (18) У меня тоже нет этой книги. (19) Мой брат также приедет в Москву на будущей неделе. (20) Он выпил целых три чашки чаю. (21) Вы ведь пойдете сегодня на стадион, не так ли? (22) Не правда ли, сегодня хорошая погода? (23) Рам, сейчас же иди сюда! (24) Гопеш ведь писал вам об этом. (25) Этот плод сладкий, как сахар. (26) Только он один знает, где находится эта книга. (27) Даже в январе в Дели днем бывает довольно жарко.

3. निम्नलिखित वाक्यों का रूसी में अनुवाद कीजिये।

(१) तुम्हीं बताओ। (२) हम ने उसी को यह पत्र लिखा है। (३) यह वही आदमी था जिस को कल हम ने इंस्टीट्यूट में देखा था। (४) उस ने मुझी से यह चिट्ठी भिजवा दी। (५) मैं नहीं जाऊँगा, वही जाय। (६) आप उन्हीं से यह सवाल कीजिये। (७) तुम इसी किताब में उनकी ज़िंदगी की कहानी पढ़ सकोगी। (८) तुम उसी से शतरंज खेलो। (९) यह किताब यहीं रखो। (१०) आप को इन मेज़ों में से यही ख़रीदनी चाहिये। (११) मैं पुलाव और गोश्त का सालन खाना चाहूँगा। — मैं इन्हीं खाने की चीज़ों की फ़रमाइश कर चुका हूँ। (१२) हम सिर्फ़ तभी घर से निकल आये जब बारिश रुक गयी थी। (१३) यह वही युवक था जिस से हम भारत में कई बार मिले थे। (१४) यही वह पाठ्यपुस्तक है जो राम ने तब दुकान में ख़रीदी थी। (१५) यही वह हाथ की घड़ी है जो मेज़ पर पड़ी थी।

4. निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

(1) Он-то и потерял эту книгу. (2) Здесь же будет построен большой автомобильный завод. (3) Это именно тот человек, которого мы видели вчера на улице. (4) Эти студенты уезжают завтра на юг, не правда ли? (5) Они получили не только телеграмму и два письма, но и посылку. (6) Где именно вы будете ждать нас? (7) Эту книгу прислали именно мне, а не кому-ни-

будь другому. (8) Книжный магазин находится здесь же, в этом же доме. (9) На стадионы приходят не только те, кто занимается спортом, но и те, кто просто любит спорт. (10) Он видел там именно Вас. Вы сидели в углу за столом и играли в шахматы, не так ли? (11) Мне нравятся именно эти ботинки. (12) Я купил эту вещь только для него. (13) Вы приехали на пароходе «Волга?» — Да, именно на нем. (14) Это случилось именно в тот момент, когда ее не было дома. (15) Да-да, именно с ним я разговаривал вчера по телефону.

पाठ

हमारी पोशाक

(दर्ज़ी और मोची की दुकानों में)

श्री किशोरीदास शर्मा दिल्ली के रहनेवाले हैं। वे दिल्ली-विश्वविद्यालय के अध्यापक हैं और विश्वविद्यालय के निकट काश्मीरी गेट की एक गली में रहते हैं। आज उनका छुट्टी का दिन है, इसलिये वे अपनी पत्नी रामेश्वरी के साथ कुछ चीज़ें ख़रीदने को निकले। इस के साथ-साथ शर्मा जी को सूट सिलवाना भी था। वे दोनों चाँदनी चौक गये। चाँदनी चौक के बाज़ार की सैर बहुत मनोरंजक होती है। दुकानदार अपनी-अपनी दुकानों की वस्तुओं को ऐसे सजाकर रखते हैं कि गाहकों के मुँह में पानी भर आता है।

सब से पहले श्री शर्मा और उनकी पत्नी कपड़ों की दुकान में गये।

दुकानदार — नमस्ते, जनाब, क्या हुक्म है?

शर्मा — मुझे हल्का सा ऊनी कपड़ा चाहिये, सूट बनाने के लिये।

दुकानदार — बहुत अच्छा, साहब, हमारे पास ऐसे बहुत-से कपड़े हैं, विलायती भी हैं और देशी भी। आप लोग कौनसा रंग पसंद करेंगे?

शर्मा – मेरे विचार में हल्का बादामी रंग ठीक होगा।

दुकानदार – अभी लाता हूँ। यह देखिये फ़र्स्ट क्लास कपड़ा है।

शर्मा – हाँ, कपड़ा तो सचमुच अव्वल दर्जे का लगता है, लेकिन मुझे लहरदार कपड़ा पसन्द नहीं। किसी और फ़ैशन का है ?

दुकानदार – बहुत, क्या वज़ा चाहिये, सरकार ?

शर्मा – सादा या धारीदार। जी हाँ, यह ठीक होगा, लेकिन बताइये, इस का रंग पक्का है, न ? धोने-धुलवाने के बाद रंग फीका तो न पड़ेगा ?

दुकानदार – बिलकुल पक्का है और धुलने से बदरंग नहीं होगा।

शर्मा – रंग कुछ गहरा है, लेकिन कोई बात नहीं, कितने रुपये गज़ ?

दुकानदार – आप के लिये सिर्फ़ पचास रुपये गज़।

शर्मा – अरे, यह तो बहुत ही महँगा है, ठीक दाम बताओ न।

दुकानदार – विदेशी कपड़ा सस्ता कहीं भी नहीं मिलेगा। दाम तो ठीक है।

शर्मा – अच्छा भाई, सवा तीन गज़ दे दो।

दुकानदार – मेम-साहब के लिये साड़ी का बहुत अच्छा कपड़ा दिखाऊँ ? बहुत ही बढ़िया माल है। ऐसा कहीं नहीं मिलेगा। बनारसी रेशम है।

शर्मा – नहीं, इसकी ज़रूरत नहीं।

दुकानदार – देख तो लीजिये। इस में क्या हर्ज है ?

शर्मा – नहीं, वक़्त नहीं है हमारे पास। नमस्ते।

दुकानदार – नमस्ते, जनाब।

कपड़ों की दुकान से निकलकर शर्मा जी और उनकी पत्नी सड़क के दूसरी ओर गये जहाँ उनके एक परिचित दर्ज़ी की दुकान थी। दर्ज़ी का नाम था दर्शन और उसकी दुकान

शहर भर में काफ़ी मशहूर थी। शर्मा जी वहाँ पर कई सूट बनवा चुके थे।

– नमस्ते, मास्टर जी – आते ही शर्मा ने दर्ज़ी का अभिवादन किया।

– नमस्ते, श्रीमान, तशरीफ़ रखिये, फ़रमाइये, आपकी क्या सेवा करूँ?

शर्मा – मुझे सूट सिलाना है, अपने साथ कपड़ा भी लाया हूँ।

दर्ज़ी – अच्छी बात है, कपड़ा दिखाइये। यही है न? अच्छा, सूट कब चाहिये?

शर्मा – एक हफ़्ते के अन्दर सीकर दे सकेंगे?

दर्ज़ी – बुरा न मानिये, अभी हमारे पास बहुत से आर्डर हैं, इसलिये कम-से-कम दो हफ़्ते लगेंगे।

शर्मा – सिलाई तो उतनी ही होगी, न?

दर्ज़ी – हाँ, फ़र्क़ नहीं पड़ेगा। वही पचहत्तर रुपये। क्या मैं आपकी नाप ले लूँ?

शर्मा – ले लीजिये। ट्राई कब लेंगे?

दर्ज़ी – तीन-चार दिन के बाद ट्राई दूँगा। आप कैसा कोट पसंद करेंगे?

शर्मा – एकहरी छाती का। कालर की लौट चौड़ी न होनी चाहिये। पतलून की मोहरी नौ-इंच होनी चाहिये।

दर्ज़ी – आप सदा फ़ैशन का लिहाज़ रखते हैं। अच्छा जी, फ़िक्र न कीजिये, सब ठीक होगा।

शर्मा – नमस्ते।

दर्ज़ी – नमस्ते।

– अब हमें जूते और बेटी के लिये कपड़ा ख़रीदना चाहिये। किधर चलें?

– मेरे ख़्याल में सब से अच्छे जूते सुरेंद्र की दुकान पर मिलते हैं। वहीं चलें।

– अच्छा, तुम्हारी मरज़ी। चलें।

दुकानदार – आइये, आइये, बैठिये। क्या दिखाऊँ?

शर्मा—मुझे सादे काले जूतों की एक जोड़ी चाहिये और धर्मपत्नी को अच्छे सेंडल।

दुकानदार—बहुत अच्छा, जी। आपका साइज़ नंबर आठ मालूम पड़ता है और श्रीमती जी का तीन?

शर्मा—श्रीमती जी का साइज़ आपने ठीक बताया है, पर मैं सात नंबर के जूते पहनता हूँ।

दुकानदार—आपको किस फ़ैशन का तला पसन्द होगा, चमड़े का या रबड़ का?

शर्मा—दोनों के लिये चमड़े का।

दुकानदार—यह जोड़ी पहनकर देखिये। यह लीजिये शूहार्न। क्या ठीक है?

शर्मा—नहीं, भाई, ज़रा तंग है यह बायाँ जूता।

दुकानदार—तो दूसरी जोड़ी पहनकर देखिये।

शर्मा—अब ठीक है। अभी श्रीमती जी को सेंडल पहनने दीजिये।

दुकानदार—मेम-साहब, यह जोड़ी पहनकर देखिये, चमड़ा तो बहुत मुलायम है और रंग भी अच्छा है।

रामेश्वरी—इसकी एड़ी बहुत छोटी है, एड़ी कुछ ऊँची चाहिये।

दुकानदार—शायद यह जोड़ी ठीक आयेगी।

रामेश्वरी—वह ठीक मालूम होती है।

शर्मा—क्या दाम होगा इन दोनों का?

दुकानदार—मरदाना पचीस का है और ज़नाना ग्यारह का।

शर्मा—यह लीजिये, नमस्ते।

दुकानदार—नमस्ते! फिर कभी आइये।

शर्मा (पत्नी से)—बेटी को क्या कपड़ा चाहिये?

रामेश्वरी—कमीज़ के लिये कोई फूलदार या लकीरदार और शलवार के लिये सादा सफ़ेद कपड़ा चाहिये।

शर्मा—तो यह कपड़ा किसी भी दुकान से मिल सकेगा। कल अकेली जाकर ख़रीद लेना। मैं कुछ थक गया हूँ और घर लौटना चाहता हूँ।

रामेश्वरी – अच्छा, तो घर चलें।

पाँच दिन के बाद शर्मा जी दर्शन की दुकान पर ट्राई के लिये गये।

दर्शन – आइये, आइये, जी। मिज़ाज ठीक है?

शर्मा – आपकी दुआ से सब ठीक है। उम्मीद है कि मेरा सूट ट्राई के लिये तैयार है?

दर्शन – जी हाँ, ज़रूर। देखिये, आपका सूट कितना अच्छा बना है। पहनकर देखिये।

शर्मा – आस्तीनें कुछ लम्बी हैं, छोटी कर दीजिये। दूसरी बात, बग़ल के नीचे तंग है।

दर्शन – ढीला करने से इस जगह सिलवट पड़ जायेगी। पर मैं कोशिश करूँगा। जो मेरे बस में होगा ज़रूर कर दूँगा।

शर्मा – पतलून के बटन ठीक जगह पर नहीं लगे हैं। मेरे ख़्याल में उन्हें यहाँ लगाना चाहिये।

दर्शन – एक मिनट, मैं नयी जगह पर निशान करूँगा।

शर्मा – एक और बात है, मुझे अस्तर पसंद नहीं। क्या यह बदला जा सकता है?

दर्शन – बहुत अच्छा, जी। चिंता न कीजिये। सब ठीक कर दूँगा।

शर्मा – सुनिये, मास्टर जी, मैं अपने ओवरकोट का रुख़ पलटना चाहता हूँ। क्या आपकी दुकान में वह पलटा जा सकता है?

दर्शन – जी हाँ, ज़रूर, लाइये ओवरकोट।

शर्मा – शुक्रिया। बताइये आप किसी अच्छे मोची का नाम जानते हैं?

दर्शन – हाँ, जानता हूँ, रामदास, उसकी दुकान यहाँ से दूर नहीं है। जैन की किताबों की दुकान के बिलकुल सामने।

शर्मा – धन्यवाद। तो सूट कब तैयार होगा?

दर्शन — एक हफ़्ते बाद तशरीफ़ लायें तो सब तैयार होगा।

नमस्ते कहकर शर्मा जी रामदास की दुकान की तरफ़ गये। म्यूनिसिपल हाउस के सामने उन्हों ने एक छोटी सी दुकान देखी। वह अन्दर गये।

शर्मा — इन जूतों की मरम्मत करानी है। इन के तले ज़रा फट गये हैं।

मोची — नये तले लगाऊँ? एड़ी भी बदलनी पड़ेगी, न?

शर्मा — जी हाँ, मगर सिलाई करना, कीलें मत ठोंकना। तस्मे भी फटे हैं। इन को भी बदल देना।

मोची — बहुत अच्छा, हुज़ूर, आपके जूते दो दिन में तैयार हो जायेंगे। (जूते देकर शर्मा जी घर चले गये)

नये शब्द

पोशाक пошāк *ж.* одежда, платье, костюм

दर्ज़ी дарзӣ *м.* портной

मोची мочӣ *м.* сапожник

सिलवाना силвāнā *п.* (*понуд. от* **सीना сӣнā** *п.*) заставлять шить, отдавать шить

मनोरंजक манорaнджак интересный, занимательный, увлекательный

वस्तु васту *ж.* вещь, предмет

ऐसे айсэ так, таким образом

सजाना саджāнā *п.* 1) украшать; 2) приводить в порядок, расставлять по местам, обставлять

गाहक гāhак *м.* покупатель, клиент

जनाब джанāб *м.* господин (*тж. обращение*)

हुक्म hукм *м.* приказ, распоряжение

विलायती вилāйатӣ заграничный, импортный

देशी дэшӣ местный, отечественный

बादामी бāдāмӣ бледно-желтый

अव्वल аввал 1) первый; 2) превосходный, лучший

दर्जा дарджā *м.* 1) класс, группа, разряд; 2) степень, уровень, статус; 3) градус

लहरदार лаhардāр волнистый, в елочку, с поперечной полосой

वज़ा вазā *ж.* 1) форма, фасон; 2) рисунок (*ткани*)

सरकार саркāр *м.* господин (*тж. обращение*)

सादा сāдā 1) простой; 2) гладкий (*о ткани*), чистый (*о бумаге*)

धारीदार д^hāрӣдāр полосатый

पक्का паккā прочный, крепкий, стойкий

फीका п^hӣкā бледный, поблекший, выцветший, полинявший; ~ **पड़ना** *нп.* тускнеть, блекнуть, выгорать

धुलना дʰулнā *нп.* быть вымытым, выстиранным

बदरंग **бадранг** поблекший, выцветший, полинявший; ~होना (हो जाना) *нп.* блекнуть, выцветать, линять

गहरा **гаhрā** густой (*о цвете, краске*); темный (о *цвете*)

मेम-साहब **мэм-сāhаб** *ж.* госпожа (*тж. обращение*)

साड़ी **сāр̣ӣ** *ж.* сари (*индийская национальная женская одежда*)

बनारसी **банāрасӣ** бенаресский

रेशम **рэшам** *м.* шелк

हर्ज **hардж** *м.* вред, ущерб, убыток

बनवाना **банвāнā** *п.* (*понуд. от* बनना **баннā** *нп.*) заказывать, приказывать (сделать, построить что-л.)

मास्टर **мāсṭар** *м.* 1) мастер; 2) школьный учитель

अभिवादन **абʰивāдан** *м.* привет, приветствие

श्रीमान **шрӣмāн 1.** почтеннейший, уважаемый (*ставится перед именем*); **2.** *м.* господин (*тж. обращение*)

तशरीफ़ **ташрӣф** *ж.* честь, оказание чести, пожалование

फ़रमाना **фармāнā** *п.* 1) изволить сказать; заявлять; 2) приказывать

सिलाना **силāнā** *п.* (*понуд. от* सीना **сӣнā** *п.*) заставлять шить, отдавать в пошивку

सीना **сӣнā** *п.* шить

मानना **мāннā** *п.* 1) считать, допускать; 2) признавать; 3) соглашаться

आर्डर **āрḍар** *м.* 1) приказ; 2) заказ

सिलाई **силāӣ** *ж.* 1) шитье, пошивка; 2) плата за шитье

उतना **утнā** [на]столько, так

नाप **нāп** *ж.* 1) размер, величина; 2) измерение; 3) мера, мерка

ट्राई **ṭрāӣ** *ж.* примерка

एकहरा **экаhрā** одинарный, однослойный

छाती **чʰāтӣ** *ж.* грудь

कालर **кāлар** *м.* воротничок, воротник

लौट **лауṭ** *ж.* отворот

मोहरी **моhрӣ** *ж.* 1) штанина; 2) ширина брюк по низу

इंच **инч** *м.* дюйм (=*25,4 мм*)

लिहाज़ **лиhāз** *м.* внимание; учет, расчет

फ़िक्र **фикр** *ж.* 1) мысль; 2) забота

किधर **кидʰар** где?, куда?

जोड़ी **джор̣ӣ** *ж.* пара

धर्मपत्नी **дʰармапатнӣ** *ж.* жена

सेंडल **сэнḍал** *м. мн.* босоножки, сандалии

साइज़ **сāиз** *м.* размер

तला **талā** *м.* подошва (*обуви*)

रबड़ **рабар̣** *м.* каучук, резина

शूहार्न **шӯhāрн** *м.* рожок (*для обуви*)

तंग **танг** тесный, узкий

मुलायम **мулāйам** мягкий

एड़ी **эр̣ӣ** *ж.* 1) пятка; 2) каблук

मरदाना **мардāнā** *изм. и неизм.* мужской

ज़नाना **занāнā** *изм. и неизм.* женский

फूलदार **пʰӯлдāр** украшенный цветочным узором, цветастый

लकीरदार **лакӣрдāр** полосатый, в линейку

शलवार **шалвāр** *м.* шаровары, шальвары

अकेला **акэлā** одинокий

थकना **тʰакнā** *нп.* уставать, утомляться

मिज़ाज **мизāдж** *м.* 1) характер, нрав; 2) настроение; 3) здоровье, самочувствие

आस्तीन **āстӣн** *ж.* рукав; обшлаг

बग़ल **баġал** *ж.* 1) сторона, бок; 2) подмышки; ~ में рядом (की *с кем-л.*); подмышкой (की *у кого-л.*)

ढीला ḍʰилā свободный, просторный, широкий

सिलवट силваṭ ж. складка, морщина

बस бас м. сила

बटन баṭан м. 1) пуговица; 2) кнопка (*напр. звонка*)

निशान нишāн м. знак, метка, отметка

अस्तर астар м. подкладка

चिंता чинтā ж. 1) размышление; 2) забота, беспокойство

रुख़ рух м. лицо, передняя сторона, фасад

मरम्मत марамма́т ж. починка, ремонт

फटना пʰаṭнā нп. 1) трескаться, лопаться, разбиваться; 2) рваться, обрываться

कील кӣл ж. гвоздь

ठोंकना ṭʰōкнā п. 1) бить, ударять; 2) забивать

तस्मा тасмā м. тесьма, шнурок

व्याकरण तथा शब्दावली सम्बन्धी टिप्पणियाँ

1. दर्ज़ी और मोची की दुकानों में 'в швейной и сапожной мастерских'.

2. काश्मीरी गेट 'Кашмирские ворота' (*один из районов Старого Дели*).

3. मुँह में पानी भर आना 'чувствовать сильное желание', 'соблазняться', 'обольщаться'.

4. सब से पहले 'прежде всего'; 'раньше всех'.

5. क्या हुक्म है? 'что прикажете?', 'чего изволите?'.

6. फ़र्स्ट क्लास कपड़ा 'ткань первого сорта'.

7. अव्वल दर्जे का 'первоклассный'.

8. इस में क्या हर्ज है? 'что в этом плохого?'.

9. अभिवादन करना 'приветствовать' (का *кого-л., что-л.*).

10. तशरीफ़ रखना 'сидеть'; तशरीफ़ रखिये 'пожалуйте!'; 'садитесь, пожалуйста!'.

11. बुरा न मानिये 'не обижайтесь, пожалуйста'.

12. आर्डर देना 'заказывать' (का *что-л.*, को *кому-л.*).

13. उतना ही 'столько же'.

14. फ़र्क़ नहीं पड़ेगा 'разницы никакой не будет', *зд.* 'меньше не будет [стоить]'.

15. नाप लेना 'снимать мерку' (की *с кого-л.*).

16. ट्राई कब लेंगे? 'когда будете мерить?', **'когда примерка?'.**

17. एकहरी छाती का 'однобортный' (*о костюме, пальто*).

18. कालर की लौट 'отворот', 'лацкан'.

19. लिहाज़ रखना 'учитывать', 'принимать во внимание', 'иметь в виду' (का *что-л.*); फ़ैशन का लिहाज़ रखना 'следить за модой'.

20. फ़िक्र (चिंता) करना 'думать', 'беспокоиться', 'заботиться' (की *о ком-л., о чем-л.*); फ़िक्र (चिंता) न कीजिये 'не беспокойтесь', 'не волнуйтесь.

21. Слово ज़रा употребляется либо как прилагательное-наречие со значениями «малый», «незначительный», «мало», либо как междометие «пожалуйста», «будьте любезны» при вежливом обращении. В качестве междометия ज़रा обычно используется в побудительных предложениях, в которых оно ставится впереди всех других слов. Примеры: ज़रा सी बात 'незначительное дело', ज़रा तंग 'немного тесноватый', ज़रा यह क़लम दीजिये 'будьте любезны, дайте эту ручку'.

22. सिलवट पड़ना 'появляться' (*о складках, морщинках*), 'морщинить', 'морщиниться' (में *о чем-л.*).

23. मेरे बस में 'в моих силах', जो मेरे बस में होगा 'что будет в моих силах'.

24. निशान करना 'делать знак', 'ставить метку' (पर *на чем-л.*), 'отмечать', 'метить' (पर *что-л.*).

25. रुख़ पलटना 'перелицовывать' (का *что-л.*).

26. तशरीफ़ लाना (फ़रमाना) 'приходить', 'пожаловать'.

27. म्यूनिसिपल हाउस 'муниципалитет' (*зд. здание на улице Чандни Чоук*).

28. मरम्मत करना ''чинить', 'ремонтировать' (की *что-л.*).

29. नया तला लगाना 'ставить новую подошву', 'менять подошву'.

30. सिलाई करना 'шить', 'сшивать' (की *что-л.*).

अभ्यास

1. पाठ को पढ़िये और उसका अनुवाद कीजिये।

2. निम्नलिखित सवालों का जवाब दीजिये।

१) शर्मा जी कहाँ रहते हैं?

२) उस दिन वह किसलिये घर से निकले?

३) शर्मा जी अपनी पत्नी के साथ क्यों चाँदनी चौक ही गये?

४) कपड़ों की दुकान में शर्मा जी के आते ही दुकानदार ने उन से क्या कहा?

५) उस दुकान में किस क़िस्म का कपड़ा बिकता था?

६) शर्मा जी को कौनसा कपड़ा पसंद आया?

७) शर्मा जी ने किस प्रकार का सूट बनवाना चाहा?

८) दर्शन ने क्यों कहा कि शर्मा जी सदा फ़ैशन का लिहाज़ रखते हैं?

९) उन्हें कौनसा रंग अच्छा लगता है?

१०) दुकानदार के पास क्या साड़ियाँ थीं?

११) क्या रेशमी कपड़ा धुलने से फीका पड़ता है?

१२) आप को कैसा रंग पसन्द आता है?

१३) क्या सोवियत संघ की दुकानों में विलायती कपड़ा भी बिकता है?

१४) सादा सफ़ेद कपड़ा किस काम में आता है?

१५) बनारसी साड़ी सारे भारत में क्यों प्रसिद्ध है?

१६) दर्ज़ी की दुकान से निकलकर शर्मा जी और उसकी पत्नी किधर गये?

१७) सुरेंद्र की दुकान में शर्मा जी ने कैसे जूते दिखाने को कहा?

१८) आपके जूतों का क्या साइज़ है?

१९) सेंडल सिर्फ़ ज़नाना होते हैं या मरदाना भी?

२०) आम तौर पर सूट बनवाने में कितने दिन लगते हैं, सोवियत संघ में?

२१) आप को किस क़िस्म का तला पसंद है?

२२) क्या आपको फूलदार कपड़ा पसंद है?

२३) सूट सिलवाने के लिये कम से कम कितनी बार ट्राई लेनी पड़ती है?

२४) आप जूतों की मरम्मत कहाँ करवाते हैं?

२५) आप जूते की एड़ी अक्सर बदलवाते हैं?

3. रूसी में अनुवाद कीजिये।

१) अलग अलग देशों में अलग अलग कपड़ों की आवश्यकता होती है। सर्द देशों में भारी गर्म कपड़ा ज़्यादा आवश्यक होता है। सर्दी से बचने के लिये आदमी ने सब से पहले जानवरों के समूर[1] के कपड़े बनाये। आज तक सुदूर उत्तर के लोग इसी भाँति के कपड़े पहनते हैं। समशीतोष्ण जलवायु के देशों में ख़ास करके ऊनी कपड़े काम में आते हैं। वहाँ के लोग बाहर जाते समय समूरवाले कालर के ओवरकोट, गर्म ऊनी मोज़े, समूरवाले या रबड़वाले जूते आदि कपड़े पहनते हैं। ओवरकोट के नीचे वे ऊनी सूट या ऊनी ब्लाउज़ तथा स्कर्ट पहनते हैं। सूट मरदाना कपड़ा है और ब्लाउज़ तथा स्कर्ट ज़नाना पोशाक हैं। गर्म देशों में ऊनी कपड़े पहनने की इतनी बड़ी आवश्यकता नहीं होती। वहाँ के लोग सर्दी से बचाव के लिये नहीं बल्कि शरीर को सजाने के लिये तरह-तरह के कपड़े पहनते हैं। उदाहरण के तौर पर भारत को लीजिये। भारतीय स्त्रियाँ या तो सूती तथा रेशमी कपड़े से बनी साड़ियाँ या हल्के कपड़े के शलवार तथा लम्बी कमीज़ें पहनती हैं। पुरुष भी सफ़ेद लम्बी कमीज़ और सफ़ेद ढीली पतलून पहनते हैं। वे मोज़े लगभग नहीं पहनते हैं। इनके पाँवों पर हल्के खुले सेंडल होते हैं। दक्षिण भारत के लोग अक्सर कमर तक नंगे[2] जाते हैं।

---

[1] समूर 'мех'.

[2] नंगा 'обнаженный', 'голый'.

२) भारतीय सूती कपड़ा दुनिया भर में मशहूर है। सूती कपड़ा बनाने में भारत सोवियत संघ और अमरीका के बाद दुनिया में तीसरा स्थान रखता है। भारतीय सूती कपड़ा विभिन्न रंगों और वज़ाओं का होता है। हल्के या गहरे पीले, लाल, हरे आदि रंगों का कपड़ा वहाँ बनता है। सफ़ेद रंग का बहुत सा कपड़ा भी तैयार किया जाता है। आप सादा या फूलदार, धारीदार या लहरदार कपड़ा ख़रीद सकेंगे। इन सब कपड़ों का रंग काफ़ी पक्का होता है। बार-बार धुलने-धुलवाने के बाद भी वह फीका न पड़ेगा। काफ़ी समय से काम में आने के बाद भी वह बदरंग नहीं होगा।

भारत में सूती कपड़ा बनाने की लगभग ५०० मिलें हैं। अहमदाबाद, सूरत, और कानपुर इनके प्रमुख केंद्र हैं। इन मिलों में हर साल लगभग ४ अरब ८० करोड़ गज़ कपड़ा तैयार होता है। इन में से थोड़ा सा कपड़ा ईरान, अफ़ग़ानिस्तान, बर्मा, श्रीलंका आदि देशों में भेजा जाता है और बाक़ी कपड़ा भारत के लिये ही रख लिया जाता है। इतना कपड़ा तैयार करने के लिये तो भारत में काफ़ी रूई पैदा नहीं होती और भारत को विदेशों से रूई मँगानी पड़ती है।

३) वर्तमान फ़ैशन के अनुसार सूट सिलवाने के लिये फ़ैशन की पत्रिका देखनी चाहिये। इस के बाद दर्ज़ी की सलाह लेनी चाहिये। आजकल की फ़ैशन की पत्रिकाओं के अनुसार मरदाना सूट ऐसा होता है—एकहरी छाती का कोट, कालर की लौट चौड़ी न होनी चाहिये, पतलून की मोहरी सात इंच होनी चाहिये। कोट पर चार से ज़्यादा बटन नहीं लगाये जाते। गर्मियों के लिये हल्का सा सूट बनवाते समय अस्तर लगवाया नहीं जाता। गर्म दिनों में ऐसा कोट ज़्यादा आरामदेह होता है। परंतु फ़ैशन

अक्सर बदलता है। ख़ास तौर पर ज़नाना पोशाकों का फ़ैशन। इसलिये फ़ैशन का लिहाज़ रखना आसान नहीं होता।

४) जूतों का फ़ैशन भी बदलता है। अभी सादे काले रंग के मरदाना जूते ख़ूब चलते हैं। स्त्रियाँ ऊँची एड़ी-वाले जूते पहन लेती हैं। मरदाना जूतों के तले चमड़े या रबड़ के होते हैं। जाड़े के मौसम में लोग रबड़वाले तले के जूते पहन लेते हैं क्योंकि वे ज़्यादा गर्म होते हैं। गर्मियों में लोग हल्के सेंडल पहनना पसंद करते हैं। ज़नाना सेंडल की एड़ी ऊँची नहीं होती। जूते ख़रीदते समय इस बात पर ध्यान देना चाहिये कि वे तंग या ढीले न हों। ढीले या तंग जूते आरामदेह नहीं होते। उनको पहनकर चलना काफ़ी मुश्किल होता है और पाँव भी ख़राब हो जाते हैं। जूतों के तले फट जाने पर उनकी मरम्मत करानी चाहिये। मोची की दुकान पर जाइये। ज़रूरत पड़ने पर मोची नया तला और नयी एड़ी लगा देगा। जूते में कील निकली तो मोची उसे ठोंक देगा। अगर तस्मे भी फट गये हैं तो नये तस्मे ख़रीदने चाहिये।

५) भारत में अभिवादन के कई तरीक़े हैं। उदाहरण के लिये जब कोई गाहक दुकान में आता है तो दुकानदार उस का इस तरह अभिवादन करता है: नमस्ते, जनाब (श्रीमान), तशरीफ़ रखिये। क्या हुक्म है (फ़रमाइये, आप को क्या चाहिये, मैं आप की क्या सेवा कर सकता हूँ)? जब दो दोस्त मिलते हैं तो अभिवादन इस तरह होता है: नमस्ते यार (मित्र), सदियों से तुमसे नहीं मिला था, कहो क्या हाल है? (तुम कैसे हो? तुम्हारा मिज़ाज कैसा है?); क्या घर में सब ख़ैरियत से हैं? इस अभिवादन का जवाब इस प्रकार दिया जा सकता है: नमस्ते यार (दोस्त), कितने साल के बाद आज भेंट हुई है! बहुत बहुत शुक्रिया (धन्यवाद), मैं ठीक हूँ (मैं बहुत अच्छा हूँ; मिज़ाज अच्छा है; तबीअत अच्छी नहीं है)। तुम्हारी दुआ

से सब अच्छी तरह से हैं (घर में सब मज़े में हैं)। किसी व्यक्ति से परिचय पाते समय इस तरह की बातें करनी चाहिये: नमस्ते श्रीमान (जनाब, साहब)। आप से परिचय हो जाने से (आप से मिलकर, आपकी भेंट से) मुझे बड़ी ख़ुशी (प्रसन्नता) हुई।

६) किसी के घर से जाते समय ये बातें की जाती हैं: माफ़ कीजिये, मैं ने आपको बहुत तकलीफ़ दी। अब इजाज़त दीजिये, मुझे जाना है, देर हो रही है। उम्मीद है आप से फिर कभी भेंट होगी (फिर कभी मिलेंगे), नमस्ते। इन बातों का जवाब इस तरह दिया जाता है: जी नहीं, आप से मिलकर बड़ी ख़ुशी (प्रसन्नता) हुई। फिर कभी आइये (तशरीफ़ लाइये)!

७) (१) इस दुकान में अनेक प्रकार की वस्तुएँ बिकती हैं। उन में देशी भी हैं और विदेशी भी। (२) भारत में मरदाना पोशाक दो तरह की होती है—देशी और विलायती। पर ज़नाना पोशाक लगभग सदा देशी होती है। (३) भारत की स्त्रियाँ या तो विभिन्न क़िस्म की साड़ियाँ या शलवार तथा कमीज़ पहन लेती हैं। बहुत कम औरतें ब्लाउज़ तथा स्कर्ट पहन लेती हैं। ऐसी औरतों को सिर्फ़ बड़े-बड़े नगरों में देखा जा सकता है। (४) उसने अपना कमरा नये फ़र्नीचर से सजा दिया है। (५) मास्को के युवक महोत्सव के अवसर पर सारा नगर झंडों तथा चित्रों से ख़ूब सजाया गया था। (६) उन दिनों मास्को नगर का दृश्य सचमुच बड़ा मनोरंजक था। (७) भाई, फ़िक्र न कीजिये, सब ठीक होगा। (८) उसे चिंता है कि उसके रिश्तेदार आज नहीं आयेंगे। (९) दोस्तों की बातें सुनकर बुरा न मानिये। वे खुले दिल से आप की मदद करना चाहते हैं। (१०) बच्चोंवाले जूतों का चमड़ा सख़्त नहीं, मुलायम होना चाहिये। सख़्त चमड़े वाले जूते बच्चों के पाँव ख़राब कर देंगे। (११) उनके सब रिश्तेदार मर चुके हैं। अब वह बिलकुल

अकेली रह गयी हैं। (१२) सारे दिन सख़्त मेहनत करने के कारण वे बहुत थक गये हैं। उन को आराम करना चाहिये। (१३) क्या आप ने नया ओवरकोट ख़रीद लिया है? – जी नहीं, पुराने का रुख़ पलटवा दिया। (१४) नहीं जी, यह काम मेरे बस के बाहर है। वह मेरे बस में हो, तो मदद माँगने की क्या बात हो सकती थी।

4. निम्नलिखित सवालों का हिन्दी में अनुवाद करके उनका जवाब दीजिये।

(1) В каком городе живет г-н Шарма? (2) Зачем он пошел на базар Чандни Чоук? (3) Какой материал понравился г-ну Шарме? (4) Какими словами приветствовал лавочник г-на Шарму? (5) Какой костюм заказал себе г-н Шарма у портного? (6) Какого размера обувь носит г-н Шарма? (7) А каков размер вашей обуви? (8) Какова, по вашему мнению, должна быть ширина брюк? (9) Сколько стоит в Индии пара мужских ботинок на коже? (10) Что сказал г-н Шарма во время примерки костюма? (11) Какие ботинки вам больше нравятся, на каучуке или на коже? (12) Почему зимой более удобными являются туфли на каучуке? (13) Как Вы себя чувствуете? (14) В какой мастерской вы чините свою обувь? (15) Какой костюм вам больше нравится: двубортный (दुहरी छाती का) или однобортный?

5. ख़ाली जगहों में आवश्यक अव्यय[3] लिखकर निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये।

(१) यहाँ तरह-तरह के जूते और सेंडल ... बिकते हैं। (२) वह समय से पहले ... गया था। (३) देशी कपड़ा ... काफ़ी पक्का होता है। धुलवाने से वह ... फीका नहीं पड़ता। (४) यह माल बहुत ... बढ़िया है। (५) इसका कितना दाम है? क्या? पचीस रुपये गज़!? अरे यह ... बहुत ... महँगा है। (६) वह न सिर्फ़ अँग्रेज़ी और हिन्दी, बल्कि उर्दू का ... अध्ययन करता है। (७) ऐसा माल कहीं ... नहीं मिलेगा। चमड़ा रेशम का ... मुलायम है। (८) भाई, तुम जाओगे ...? देर हो रही है। जल्दी ...

[3] अव्यय 'частица'.

वापस जाना है। (९) मुझे हल्का ... कोट सिलवाना चाहिये। (१०) ताज महल की ख्याति संसार ... में फैल चुकी है। (११) हिमालय में चारों तरफ़ बर्फ़ ... बर्फ़ दिखाई देती है। (१२) हम सिनेमाघर से निकले ... थे कि वह मिल गया। (१३) बताइये रामदास जी, सिलाई उतनी ... होगी ...? (१४) हाँ, फ़र्क़ न पड़ेगा। ... पचपन रुपये। (१५) जनाब, इन जूतों का चमड़ा ... बहुत ... मुलायम है और रंग ... अच्छा है। (१६) तुमने कौनसे दर्जे का टिकट लिया है? – मैंने... तीसरे दर्जे का ख़रीदा। (१७) जूते का तला ज़रा फट गया है, तस्मे ... फटे हैं। (१८) मेरी खिड़की के सामने एक छोटी ... दुकान है।

6. निम्नलिखित शब्द-समुदायों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Ботинки на каучуке; материал первого сорта; гладкий белый материал; материал с поперечными полосами; отдавать шить костюм; примерять обувь; забить гвоздь в стену; удлинять рукава; укорачивать рукава; идти в ателье на примерку; пришивать пуговицу; ставить набойки на туфли; чистый лист бумаги; женская одежда; темно-зеленый шелк; светло-желтый материал; билет третьего класса; увлекательное путешествие; линять после стирки.

7. रूसी में अनुवाद करके मोटे टाइप में छपे मुहावरों और शब्द-समुदायों को याद कीजिये।

(१) विलायती वस्तुओं को देखकर महमूद के **मुँह में पानी भर आया था**। (२) आम को देखते ही बच्चे के **मुँह में पानी भर आया**। (३) यह बहुत **मनोरंजक किताब** है। (४) यहाँ कौन **आर्डर लेता है**? (५) मैंने यह मेज़ **आर्डर देकर** बनवा ली। (६) भारत में **रेल के चार दर्जे के डिब्बे** होते हैं। (७) 'मास्को' होटल **अव्वल दर्जे का है**। (८) वह एक **तंग गली में** रहते हैं। (९) वह सदा **ऊँची एड़ीवाले जूते** पहन लेती है। (१०) सख़्त गर्मी के कारण मुझे कमीज़ की **आस्तीनें चढ़ानी** पड़ीं। (११) हम कुछ देर से आये थे इसलिये हम सिर्फ़ **बग़ल की सीटों** के

टिकट ख़रीद सके। (१२) वह **बग़लवाले कमरे** में रहते हैं। (१३) **तख़्ते में दो कीलें ठोंक दी गयी हैं**। (१४) **मुझे** दिन-रात **इसीकी चिंता** रहती है। (१५) मैं आपको यह किताब **दोस्ती के निशान के तौर पर** दे देता हूँ। (१६) गर्म पानी के कारण **गिलास फट गया**। (१७) उसकी **कमीज़ फट गयी है**। (१८) बायें जूते के **तस्मे खुल गये हैं**। (१९) **मेरी बग़ल में** मेरा एक दोस्त बैठा था। (२०) उसके **कमरे का रुख़** पश्चिम की ओर है।

8. ख़ाली जगहों में आवश्यक शब्द लिखिये।

(१) ... की दुकान में विभिन्न पोशाकें बनायी जाती हैं। (२) जूतों की ... मोची की दुकान में की जा सकती है। (३) मुझे एक हल्के कपड़े का सूट ... चाहिये। (४) मास्को के युवक महोत्सव का दृश्य बहुत ही ... था। (५) पहली मई के महोत्सव के अवसर पर सारा शहर झंडों से ... गया था। (६) इस दुकान में सूती कपड़े से बनी ... बिकती हैं। (७) ग्राहक शब्द को लिखने का एक और तरीक़ा है—...। (८) सच पूछिये तो मुझे ... रंग का कपड़ा पसंद नहीं है। (९) इस दुकान में तरह-तरह के ... तथा ... सूट बिकते हैं। (१०) यह तीसरे ... का रेल-डिब्बा है। (११) मुझे ... कपड़े की तुलना में ... कपड़ा ज़्यादा पसन्द है। (१२) उसका रंग तो बिलकुल ... है, धुलने से वह ... नहीं पड़ता। (१३) बनारसी रेशमी ... भारत भर में बहुत मशहूर है। (१४) अब नक़ली ... का कपड़ा ख़ूब चलता है। (१५) यह कपड़ा देख तो लीजिये। देखने में क्या ... है? (१६) मुझे ... काग़ज़ का एक टुकड़ा चाहिये। (१७) आइये, आइये, जनाब, ... रखिये। (१८) हवाई अड्डे पर सोवियत प्रतिनिधि-मंडल का हार्दिक ... किया गया है। (१९) बुरा न ... तो कहूँ—तुम सदा देर से आते हो। (२०) दो हफ़्ते के अन्दर तैयार नहीं होगा, क्योंकि दर्ज़ी के पास बहुत से ... हैं। (२१) मेरे जूते के तले की ... करानी

चाहिये। (२२) मैं ... छाती का सूट बनवाना चाहूँगा। (२३) देखिये ... जी, न ... की लौट न पतलून की ... चौड़ी होनी चाहिये। (२४) मास्टर जी, ... कब लेंगे?— इतवार को आप के यहाँ आकर ... दूँगा। (२५) जनाब, ... न कीजिये, इस कपड़े का अच्छा सूट बनेगा। अच्छा, मैं आपकी ... ले लूँ? (२६) फ़ैशन का ... रखना आसान काम नहीं है। (२७) मुझे सादे काले जूतों की एक और ... दिखाओ। (२८) बग़ल के नीचे ... है, क्या आप ... कर सकेंगे?—जी हाँ, क्यों नहीं? मगर ढीला करने से इस जगह ... पड़ जाएगी। (२९) सूट की ... कुछ लम्बी मालूम होती हैं। उन्हें छोटा कर दीजिये। (३०) यह ... काफ़ी ऊँची है। ऊँची ... वाले जूते पहनकर काम करना मुश्किल है। (३१) जूतों के तस्मे ... गये हैं, उनको बदलना चाहिये। (३२) कोट के ... ठीक जगह पर नहीं लगे हैं।

9. हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

I. Вы хотите заказать себе новый костюм? Посмотрите, пожалуйста, образцы наших новых материалов. Вот черный гладкий материал.— Этот материал отечественный или импортный?— Импортный.— Мне не нравится черный цвет. Я хотел бы что-нибудь посветлее. Скоро лето, и в таком костюме будет очень жарко, не так ли?— Да, вы, пожалуй, правы. Тогда посмотрите этот серый (ग्रेय) в елочку материал. Это изделие московской фабрики. Отечественные ткани более носки (ज़्यादा मज़बूत).— Да, действительно очень хороший материал. Я думаю трех метров с четвертью мне хватит на костюм. Не так ли?— Да, вполне хватит. Теперь посмотрите наши журналы мод.— Спасибо, я уже смотрел их. Я хочу сшить себе однобортный костюм, пиджак на двух пуговицах.— Тогда давайте снимем с вас мерку. Так, хорошо. Лацканы сделать поуже?— Да, да, пожалуйста. Но брюки не должны быть слишком узкими. Я высокого роста, и поэтому лучше всего сделать брюки шириной в 25 *см.*— Пожалуйста, как скажете.— Когда мне прийти на примерку?— Я думаю, недели через две. У нас сейчас очень много заказов.— Сколько мне нуж-

но заплатить? — Тридцать девять рублей за материал и тридцать рублей за шитье. Подкладку будем ставить? — А как вы думаете? — Я бы поставил. — Пожалуйста. — Простую или шелковую? — Шелковую, пожалуйста. — Так, подкладка будет стоить 9 рублей. Итого 78 рублей. — Вот, возьмите, пожалуйста, деньги. — Одну минутку, я выпишу вам квитанцию.

II. Покажите мне, пожалуйста, вон те черные ботинки. — Какой размер? — Сороковой. — Пожалуйста. — О, эта пара мне немного жмет. Будьте любезны, дайте другую. — Возьмите. Вот рожок. — Спасибо. Кажется эти ботинки мне в самый раз. Я, пожалуй, возьму эту пару. Скажите, у вас есть ботинки на каучуке? — Сейчас нет, зайдите послезавтра. Возьмите чек. — Спасибо. Дайте мне, пожалуйста, еще и шнурки, нет, нет, только не шелковые, простые, пожалуйста. Скажите, а где магазин женской обуви? — На той стороне улицы. (*В магазине женской обуви.*) Я хотел бы купить две пары туфель тридцать пятого размера, одну на высоком каблуке, а другую на низком. — Вам отечественные или импортные? — Мне нужны красивые черные туфли, а какие они будут — заграничные или наши, мне все равно. — Тогда посмотрите эту пару московской обувной фабрики. — Какой это размер? — Тридцать пятый. — Это как раз то, что мне нужно. Я возьму их. Покажите мне, пожалуйста, вон те белые босоножки. Нет, нет, они сделаны из очень грубой кожи. Есть ли у вас что-нибудь получше? — Сейчас ничего нет. Заходите завтра. — Спасибо, обязательно зайду.

III. Скажите, пожалуйста, готов ли мой костюм к примерке? — Номер вашей квитанции, пожалуйста. — Вот, 289. — Минуточку, сейчас выясню. Да, готов. Сейчас я позову вашего мастера. — Здравствуйте, товарищ Санин. Как поживаете? — Спасибо, хорошо. — Вот ваш костюм. Наденьте, пожалуйста. — По-моему, рукава немного коротки. — Хорошо, давайте их удлиним. Что, жмет подмышками? — Да, чуть-чуть. — Ничего, это легко исправить. Но слишком свободно здесь делать не стоит, появятся складки. Давайте, наметим, куда нужно пришить пуговицы. Так удобно? Поднимите руки. Так, все в порядке. О брюках не беспокойтесь. Они будут сшиты хорошо. Приходите в конце недели.

IV. Можете вы починить эти ботинки? — Давайте посмотрим. Так, здесь придется зашить, набойки придется поставить новые. Будут готовы послезавтра. — Хорошо. Сколько будет стоить починка? — Один рубль шестьдесят семь копеек. — Пожалуйста. —

Ваша фамилия и адрес? — Шатов, Москва, улица Чехова, дом 17, квартира 47. — Возьмите квитанцию. — Спасибо.

10. इस कहानी का रूसी में अनुवाद कीजिये।

फिर मास्को में

लेनिनग्राद में देखने और अध्ययन के लिये बहुत सी चीज़ें हैं, लेकिन एक तो[4] मौसम बड़ा ख़राब था और सर्दी बहुत अधिक थी, दूसरे[5] मुझे बार-बार यह विचार याद आता था कि अब जल्दी-से-जल्दी अपने देश लौट चलना चाहिये। इसलिये जितना देख सकता था, देखा और तीसरे दिन दोपहर बाद चलने की तैयारी की। सामान तैयार करने के बाद दुभाषिये से बिदा माँगी। फिर सर्विस ब्यूरो की जिन बहनों ने मेरी मदद की थी, उन से भी मिला और उन्हें धन्यवाद दिया। बार-बार सोचता था कि हम लोग जीवन में फिर कभी मिलेंगे या नहीं।

साढ़े चार बजे मोटर द्वारा हवाई अड्डे के लिये रवाना हुआ। रास्ता साफ़ और अच्छा था। समय से काफ़ी पहले वहाँ पहुँच गया। पासपोर्ट आदि नहीं देखे गये। इसलिये सारे समय हवाई अड्डे पर घूम रहा था। ५ बजकर १० मिनट पर हवाई जहाज़ रवाना हुआ। एक घंटे का रास्ता तय होनेवाला था। आख़िर बिजली की अनेक रोशनियों को देखकर पता चला कि मास्को आ गया। हवाई जहाज़ हवाई अड्डे पर नीचे उतर गया। हवाई अड्डे पर सोमसुंदरम् और जायसवाल मिल गये। मैंने उन्हें मास्को से जाने के बाद कोई पत्र नहीं लिखा था, इसलिये वे बड़ी चिंता में रहे और इसकी उन्हों ने शिकायत की। पर उन्हें ख़ुशी थी कि इनकी सलाह पर मैं इतने देश देख ही आया। छब्बीस दिन की यात्रा से थक गया था। मास्को पहुँचकर आराम की साँस लेना चाहा।

---

[4] एक तो 'во-первых'.

[5] दूसरे 'во-вторых'.

भाई वीरेंद्रकुमार शुक्ल के जिन के साथ पिछली बार ठहरा था, घरवाले आ गये थे। इस लिये इस बार भाई मेवालाल जायसवाल के यहाँ ठहरने की व्यवस्था की गयी। घर में काफ़ी जगह थी। हवाई अड्डे से सीधे उन्हीं के यहाँ पहुँचे। सोमसुंदरम् और जायसवाल बड़ी देर तक यात्रा की बातें पूछ रहे थे। अंत में बोले, "हम लोग यहाँ इतने दिन से रहने पर भी कहीं जाने का मौक़ा नहीं पाते और आप थोड़े ही दिनों में इतना घूम आये!" मैं ने कहा, "अक्सर ऐसा होता है कि जिस नगर में हम रहते हैं, उसकी बहुत सी चीज़ें देखने में नहीं आतीं। सोचते हैं कि किसी भी दिन देख आवेंगे और इस तरह यह मौक़ा दूर ही दूर जाता है। यही बात आप लोगों के साथ है।"

मास्को पहुँचने के अगले दिन से ही मुझे भारत लौटने की इच्छा हुई। दो महीने हो गये थे। मैं मास्को और उसके आसपास[6] काफ़ी घूम चुका था। फिर भी देखने के लिये बहुत कुछ बाक़ी था और ठहरने में मुझे कोई मज़ा न हो, ऐसी बात भी न थी, फिर भी घर लौटने की इच्छा बहुत बड़ी थी। इसलिये सब से पहले मैं अपनी सीट बुक कराने के लिये यात्रा-कार्यालय[7] गया। वहाँ पहुँचने पर मालूम हुआ कि जल्दी-से-जल्दी मुझे १९ अक्तूबर को स्थान मिल सकता है। तब तक की सारी सीटें बिक चुकी हैं। बड़ी चिंता में था। ग्यारह दिन वहाँ क्या करूँगा? लेकिन कोई चारा[8] भी तो नहीं था। १९ अक्तूबर के हवाई जहाज़ में सीट बुक करानी पड़ी।

मास्को का रूप ही पहले की तुलना में कुछ और हो गया था। युवक-महोत्सव के दिनों के मास्को से अब का मास्को काफ़ी भिन्न था। मौसम भी बहुत बदल गया था।

---

[6] के आसपास 'вокруг', 'около'.

[7] यात्रा-कार्यालय 'транспортное агентство'.

[8] चारा *зд.* 'выход'.

जाते समय गर्मी थी, पर अब तो सर्दी के कारण दाँत बजते थे। शामको सड़क पर कहीं पानी रह जाता तो सवेरे वह जम जाता। एक दिन मैं भारतीय दूतावास[9] से लौट रहा था। रास्ते में बर्फ़ गिरने लगी। हिमालय के केदारनाथ तथा एक-दो दूसरे स्थानों पर मैं बर्फ़ पड़ने के दृश्य पहले देख चुका था। बड़ा मज़ा आया। बर्फ़ गिरते समय मैं घूम ही रहा था और ओवरकोट पर बर्फ़ जमा हो जाती थी। लोगों ने बताया कि मास्को में असल में मज़ा जनवरी-फरवरी में आता है, जबकि सड़कों पर बर्फ़ ही बर्फ़ दिखाई देती है। मास्को नदी का पानी जम जाता है और वह स्केटिंग[10] तथा दूसरे खेलों का मज़ेदार मैदान बन जाता है।

मेरे आने की ख़बर भारतीय मित्रों को मिलते ही वे आये और तरह-तरह के सवाल पूछने लगे। 'हिन्दुस्तानी सभा' की बैठक बुलायी गयी। 'सभा' की बैठकों में सारी बातें ज़्यादातर अँग्रेज़ी में होती हैं। मुझे जब यात्रा के अनुभव सुनाने को कहा गया और अँग्रेज़ी में बोलने की प्रार्थना की गयी तो मैं ने कह दिया–"मुझे यह अच्छा नहीं लगता कि हम यहाँ विदेश में अपनी बातें विदेशी भाषा में करते हैं, ख़ास करके अपनी ही बैठकों में"। इस पर एक जनाब बोल उठे–"हम में एक-दो भारतीय ऐसे हैं, जो हिन्दी नहीं जानते।" मैं ने कहा–"एक-दो के कारण हम अपनी भाषा को भूल जाते हैं।" मैं हिन्दी में ही बोला। मैं ने विस्तार से[11] अपने संस्मरण सुनाये। कई मित्रों की घूमने की इच्छा भी थी, उन्हों ने बहुत-से सवाल किये और विभिन्न देशों में ठहरने और ख़र्च आदि के बारे में परिचय पा लिया।

८ अगस्त को मैं ने रूस में प्रवेश किया था, १० सितंबर

---

9 दूतावास 'посольство'.

10 स्केटिंग 'катание на коньках'.

11 विस्तार से 'подробно'.

तक उस देश में रहा। इस के बाद दूसरे देशों में घूमकर लौटने पर बारह दिन और रहने का अवसर मिला। इस अरसे में मैं ने जो कुछ देखा, उस के बारे में सुनाना मुश्किल मालूम पड़ता है। लेकिन कई ऐतिहासिक नगर देखे भी नहीं। पर मुझे उसका अफ़सोस नहीं है, क्योंकि समय अधिक हो तब भी कोई आदमी दुनिया में सब कुछ नहीं देख सकता।

१६ अक्तूबर को सवेरे तीन बजकर २० मिनट पर हवाई जहाज़ से मुझे मास्को से रवाना होना था, इसलिये मैं ने सोचा कि अपने सारे काम १७ अक्तूबर तक पूरा करूँगा और १८ का दिन मित्रों से बिदा लेने और यात्रा की तैयारी के लिये रखूँगा। लेकिन यास्नाया पोलियाना जाने के लिये १८ का ही दिन निश्चित हुआ। बहुत जल्दी करने पर भी उस दिन रात को सवा आठ बजे लौटे। रात का खाना भाई मदनलाल (मधु) के यहाँ था। बातचीत का ऐसा सिलसिला चला कि साढ़े ग्यारह बज गये। मुझे अपना सामान ठीक करना था। इसलिये मित्रों से माफ़ी[12] माँगी और बिदा लेकर घर आया।

सोमजी और उसकी पत्नी सामान ठीक कराकर थोड़ी देर के लिये अपने घर चले गये और कह गये कि १ बजे टैक्सी लेकर आ जायेंगे। उनके जाने पर शंकर गौड़ आ गये और कुछ बैठकर और अपने भारतीय मित्रों के लिये चिट्ठियाँ देकर चले गये।

एक बजते-बजते टैक्सी आ गयी। इस में सामान रखवाया गया। सोम जी, उनकी पत्नी और जायसवाल मेरे साथ चले। सवा दो बजे के लगभग हवाई अड्डे पर पहुँच गये। वहाँ सामान तुलवाया गया, टिकट जाँचे गये। मिनटों में ये दोनों काम हो गये। ठीक ३.२० पर हवाई जहाज़ रवाना हुआ।

(यशपाल जैन, 'रूस में छियालीस दिन' के आधार पर)

---

[12] माफ़ी 'извинение'.

11. इस कहानी का हिन्दी में अनुवाद कीजिये।

Письмо с юга

Друзья!

Вы просили меня написать вам, как я доехал и как провожу время. Вы помните, на работе мне дали путевку в дом отдыха в Гагру (गाग्रा). Я решил ехать по железной дороге до Сочи и в тот же день заказал билет на поезд. Мой брат Владимир проводил меня на вокзал. Носильщик отнес мои вещи в вагон. Владимир попрощался со мной, и вскоре поезд тронулся. Наступил вечер. Через час нам, пассажирам, принесли на ночь постели (बिस्तर *м.*). Я лег спать и прекрасно спал до утра.

Днем я сидел у окна. Я читал газеты и журналы или смотрел через окно на поля, леса, города, фабрики и заводы.

Многие пассажиры тоже ехали отдыхать. Вместе со мной в вагоне ехали учительница, врач и старый инженер из Ленинграда. Очень скоро мы познакомились. Мы с врачом ехали отдыхать в один и тот же дом отдыха. Когда поезд пришел в Харьков, мы пообедали вместе на вокзале. Поезд стоял там двадцать минут. Еще одну ночь мы провели в вагоне, а утром наш поезд прибыл в Сочи. Пассажиры сошли с поезда. Носильщик вынес мои вещи из вагона. Мы с врачом поехали на пристань и сели на пароход.

Пароход вышел в море. Вдали были видны горы. Сначала море было спокойно (शांत था). Однако скоро поднялся сильный ветер. Загремел гром, засверкала молния. Но через полчаса дождь перестал. На море опять стало тихо. Скоро наш пароход подошел к берегу. Вот и Гагра. Мне очень понравился этот красивый город. Он расположен у подножия гор.

Нам с доктором нужно было ехать дальше на автомобиле. Через некоторое время мы были уже в доме отдыха. Там нас встретила сестра и отвела нам комнату на втором этаже.

Вот уже несколько дней я прекрасно отдыхаю.

Утром отдыхающие встают почти в одно и то же время. В девять часов нас ожидает завтрак. После завтрака мы идем на море, плаваем и купаемся. Для меня большое удовольствие плавать в море.

В час дня мы обедаем. После обеда многие отдыхающие спят. Мне больше нравится отдыхать на свежем воздухе. Я беру

книгу и сажусь читать под каким-нибудь деревом. В этом доме отдыха хорошая библиотека.

В пять часов вечера мы пьем чай. После чая до ужина мы гуляем или занимаемся спортом: в это время уже не так жарко.

В восемь часов вечера нам подают ужин. После ужина все отдыхающие собираются в зале: смотрят кино, танцуют (नाचना *нп.*) или слушают музыку. Я с удовольствием танцую. Иногда в хорошую погоду мы смотрим кинофильмы в саду, под открытым небом.

Для нас часто устраивают экскурсии. Завтра мы поедем в горы. Там сейчас очень красиво.

Мне очень нравится здесь. Но скоро нужно будет расставаться с Гагрой. Скоро я опять увижусь с вами, мои друзья! Тебе, Толя, я тоже советую провести отпуск в доме отдыха.

Напишите мне, как живете. Ваши письма доставят мне большое удовольствие. До свидания.

Ваш Коля

12. निम्नलिखित शब्दों के समानार्थक शब्द लिखिये।

वस्तु, गाहक, विलायती, धारीदार, फीका, कपड़ा, जनाब, आर्डर, छाती, फ़िक्र, किधर, धर्मपत्नी, मुलायम, तबीअत, निशान, सूट बनवाना।

13. निम्नलिखित शब्दों के विपरीतार्थक शब्द लिखिये।

चढ़ना, ढीला, मरदाना, सवाल, सर्द, उठाना, सेहत, स्वास्थ्य, तंदुरुस्त, हल्का, नज़दीक, आगे, मुश्किल, सख़्त, मज़बूत, ख़ुश्क, सदा, अब, शुरू करना, आराम करना।

14. निम्नलिखित बातचीत का अनुवाद कीजिये।

पेत्रोव – भानुलाल जी, नमस्ते।

भानुलाल – नमस्ते, साहब। मिज़ाज ठीक है?

– आपको शुक्रिया। जनाब का मिज़ाज कैसा है?

– आप की दुआ से सब कुछ अच्छा है।

– भानुलाल साहब। ये श्रीमान इवानोव, मेरे एक गहरे दोस्त हैं। आप हमारे ही दफ़्तर में काम करते हैं। उन्हें यहाँ के लोगों से मिलने की बड़ी इच्छा है।

इवानोव साहब, भानुलाल चौधरी साहब से मिलिये। आप यहाँ के एक मशहूर कलाकार हैं।

(इवानोव और भानुलाल चौधरी हाथ मिलाते हैं)

भानुलाल – मुझे आप से मिलकर बहुत ख़ुशी हुई है।

इवानोव – आपकी बड़ी कृपा है। आप से परिचय हो जाने से मुझे भी बड़ी प्रसन्नता हुई है।

– मेहरबानी[13]। घर में सब ख़ैरियत से हैं?

– आपकी दुआ से सब अच्छी तरह हैं। आपके बच्चे मज़े में हैं?

– जी हाँ। कुछ अरसा हुआ मेरे छोटे लड़के की तबीअत कुछ ख़राब थी। अब सब ख़ैरियत से हैं। श्रीमती जी को मेरा प्रणाम[14] कहिये।

– बच्चों को मेरा प्यार[15] दीजिये।

* * *

– अहा, आप हैं। आइये, अंदर तशरीफ़ लाइये।

– माफ़ कीजिये, आपको बहुत इंतज़ार करना पड़ा।

– कोई बात नहीं। ओवरकोट उतारिये। इस कमरे में आइये। तशरीफ़ रखिये।

– शुक्रिया। आज कल तो मौसम कितना ख़ुशगवार है।

– ठीक है, न गर्मी ज़्यादा है, न सर्दी। और हवा भी चलती है।

– अफ़सोस है कि अक्सर बारिश होती है।

– बारिश से क्या हर्ज? फ़सलों के लिये यह तो बहुत अच्छी चीज़ है।

– यह तो मैं समझता हूँ, लेकिन फिर भी हवा खाने और सैर करने का बहुत कम मौक़ा मिलता है।

---

13 मेहरबानी *зд.* 'спасибо'.

14 प्रणाम 'приветствие, привет'.

15 प्यार 'любовь'; 'ласка'.

—आपको पिछले साल की गर्मियाँ याद हैं? उफ़! कितनी सख़्त गर्मी पड़ती थी। पश्चिम की तरफ़ से लू चलती थी और ऐसा मालूम होता था कि अगर दो-चार मिनट तक बाहर रहें तो इसी जगह मर जायेंगे।

—इस के बारे में मैं ने तो सुना है। मगर मैं ख़ुद पहाड़ों पर गया था और इस तरह सख़्त गर्मी से बच गया।

—तो मैं आप की क्या सेवा कर सकता हूँ?

—मैं यह जानना चाहता हूँ कि इतवार को आप श्रीनगर जायेंगे?

—ख़ुशी से, लेकिन अफ़सोस है, इतवार को मेरा एक ज़रूरी काम है।

—तो हमें यात्रा स्थगित करनी पड़ेगी, न?

—नहीं, नहीं, आप लोग मेरे बग़ैर जाइये।

—नहीं जनाब। ऐसा करना ठीक नहीं होगा। हम अगले इतवार को भी जा सकेंगे।

—अच्छी बात है, यार। अगले इतवार ज़रूर जाएँगे।

—तो तय हुआ, मित्र। पर अभी मुझे जाना है, इजाज़त दीजिये।

—अब कब तशरीफ़ लायेंगे?

—परसों ज़रूर आऊँगा।

—बच्चों को प्यार कीजिये।

—शुक्रिया जी। नमस्ते।

—नमस्ते।

15. निम्नलिखित संख्याओं को हिन्दी में लिखिये।

737 829 345; 673 558 982; 375 975 875; 867 349 647; 197 337 659; 652 961 409; 325 725 525; 769 334 475; 209 301 707; 997 819 745; 654 972 347; 712 959 473.

16. निम्नलिखित संख्याओं को रूसी में लिखिये।

२६७१ करोड़ ८३ लाख ३३ हज़ार ४७३; ३६७८ करोड़ २६ लाख ७८ हज़ार ६७३; ४५६१ करोड़ ६३

लाख ५७ हज़ार ८८७ ; ५५८६ करोड़ ९३ लाख ८४ हज़ार ११९ ; ७८३ करोड़ ७५ लाख ६७ हज़ार ९९९ ; ८२ करोड़ ३४ लाख ७८८ ।

दोहराव

निम्नलिखित वाक्यों का हिन्दी में अनुवाद कीजिये ।

(1) Рам спросил меня, где работает мой брат. (2) Гопеш спросил у сестры, когда придет врач. (3) Они сказали, что должны сделать эту работу сами. (4) Как пройти до ближайшего почтового отделения? (5) Доктор сказал, чтобы Сита несколько дней не выходила из дома, так как грипп может дать осложнения. (6) Он вполне доволен результатом нашей работы. (7) Вы когда-нибудь были в Индии? — Нет, не был. (8) Как жаль, что я не рассказал отцу об этом вчера! (9) Как хорошо, что у Бориса есть телефон! (10) Положите письмо в сумку, чтобы не потерять его. (11) Я не смогу вам дать определенного ответа до тех пор, пока не получу от отца письмо. (12) Все будет готово к тому времени, когда вы придете. (13) Он упал, когда выходил из трамвая. (14) Я был бы очень рад, если бы вы зашли ко мне завтра. (15) Почему вы поехали на юг, не посоветовавшись с врачом? (16) Шарма, наверно, не знал, что его книга уже вышла. (17) Мой брат предложил поехать в этом году отдыхать на Волгу. (18) Она просила все приготовить к пяти часам вечера. (19) Его брат еще не вернулся в Москву. (20) Я никогда не встречал их раньше. (21) Моя сестра преподает не язык урду, а язык хинди. (22) Об этом происшествии мне рассказали вчера утром в институте. (23) Книгу, которую вы взяли неделю назад, необходимо сегодня же вернуть в библиотеку. (24) На этот раз в восхождении приняло участие несколько известных альпинистов. (25) Как только новые журналы будут получены, мы перешлем их вам. (26) Московский государственный университет основан в 1755 году. (27) Он написал мне, что они уже несколько месяцев живут в Ленинграде. (28) Пошел дождь, стало очень холодно. Закройте, пожалуйста, окно.

СВОДНЫЙ ХИНДИ-РУССКИЙ СЛОВАРЬ*

अ

अंगूर ангӯр *м.* виноград (в грам. ур. XI)
अँग्रेज़ а̃грэз *м.* англичанин (в тексте ур. VII)
अँग्रेज़ी а̃грэзӣ **1.** английский; **2.** *ж.* английский язык (в тексте ур. I)
अंडा анḍа̄ *м.* яйцо (в тексте ур. XI)
अंत ант *м.* 1) конец; 2) завершение, окончание (в тексте ур. XIII)
अंतर антар *м.* разница, различие (в загл. упр. ур. III)
अंतर्राष्ट्रीय антарра̄шṭрӣйа международный (в ур. 15)
अंतिम антим последний (в упр. ур. IX)
अंदर андар **1.** внутрь, внутри; ~ को внутрь (в упр. ур. III); **2.** के ~ послелог 1) внутри, внутрь; 2) в течение, в продолжение (в тексте ур. IV)
अकेला акэла̄ одинокий (в тексте ур. XVII)
अक्तूबर актӯбар *м.* октябрь (в ур. IV)
अक़्ल аќл *ж.* ум, разум, мудрость (в тексте ур. XVI)
अक्षर акшар *м.* буква (в упр. ур. XII)
अक्सर аксар часто (в упр. ур. VI и в тексте ур. XIII)
अख़बार ахба̄р *м.* газета (в тексте ур. II)
अगर агар если (в тексте ур. VI)
अगला агла̄ будущий, следующий (в тексте ур. VIII)
अगस्त агаст *м.* август (в ур. IV)
अचानक ача̄нак **1.** неожиданный, внезапный; **2.** неожиданно, внезапно (в грам. ур. XII)
अच्छा аччʰа̄ **1.** 1) хороший; 2) здоровый; **2.** хорошо; ладно (в ур. 15)
अजगर аджгар *м.* 1) удав, питон; 2) дракон (в тексте ур. XIII)
अजी аджӣ *межд.* 1) о!, вот как! (*выражает удивление*); 2) эй!, послушайте! (*оклик*) (в грам. ур. IV)
अड्डा аḍḍа̄ *м.* 1) база; 2) стоянка (в тексте ур. IX)
अढ़ाई аṛʰа̄ӣ два с половиной (в грам. ур. XVI)
अदा ада̄ *ж.* исполнение, выполнение, уплата, выплата; ~ करना *п.* исполнять, выполнять, уплачивать, выплачивать (в тексте ур. XV)

* Римскими цифрами обозначены уроки Основного курса, арабскими — Вводного.

अधिक **адʰик** **1.** большой; **2.** 1) много; 2) больше, более; свыше (в тексте ур. V)
अधिकतर **адʰиктар** **1.** больший; **2.** большей частью, преимущественно, главным образом; больше (в тексте ур. V)
अधिकांश **адʰикāнш** *м.* большая часть, большинство (в тексте ур. XIII)
अधिकारी **адʰикāрӣ** *м.* 1) должностное лицо, чиновник, служащий; 2) *мн.* начальство, администрация, власти (в тексте ур. VI)
अध्ययन **адʰйайан** *м.* изучение (в тексте ур. VIII)
अध्ययन-कक्ष **адʰйайан-какша** *м.* кабинет (в тексте ур. XIV)
अध्यापक **адʰйāпак** *м.* преподаватель, учитель (в тексте ур. I)
अध्यापक-शिक्षालय **адʰйāпак-шикшāлай** *м.* педагогическое училище (в упр. ур. IV)
अध्यापिका **адʰйāпикā** *ж.* преподавательница, учительница (в тексте ур. II)
अनन्नास **ананнāс** *м.* ананас *(растение и плод)* (в тексте ур. X)
अनार **анāр** *м.* гранат *(дерево и плод)* (в тексте ур. X)
अनुकूलित **анукӯлит** адаптированный; ~ **करना** *п.* адаптировать (в упр. ур. XI)
अनुपस्थित **анупастʰит** отсутствующий; ~ **होना** *нп.* отсутствовать (в тексте ур. I)
अनुभव **анубʰав** *м.* 1) восприятие, ощущение, впечатление; ~ **होना** *нп.* чувствоваться, ощущаться, испытываться; ~ **करना** *п.* чувствовать, ощущать, испытывать; 2) опыт (в тексте ур. VII)
अनुभवी **анубʰавӣ** опытный (*о человеке*) (в тексте ур. VII)
अनुवाद **анувāд** *м.* перевод (в ур. 13)
अनुसार **анусāр** :**के** ~ *послелог* согласно, соответственно (в тексте ур. VI)
अनेक **анэк** **1.** многочисленный; **2.** 1) несколько; 2) много (в тексте ур. XII)
अन्वित **анвит** соединенный, относящийся к чему-л.; согласованный с чем-л.; ~ **करना** *п.* согласовывать (**से** *с чем-л.*) (в загл. упр. ур. I)
अपना **апнā** свой, собственный (в тексте ур. I)
अपनाना **апнāнā** *п.* усваивать, присваивать (в грам. ур. V)
अपेक्षा **апэкшā**: **की** ~ *послелог* в сравнении с, по отношению к (в грам. ур. V)
अप्रैल **апрайл** *м.* апрель (в ур. IV)
अफ़सोस **афсос** *м.* сожаление (в тексте ур. XVI)
अब **аб** сейчас, теперь (в ур. 11)
अभिमान **абʰимāн** *м.* гордость (в тексте ур. XII)
अभिवादन **абʰивāдан** *м.* привет, приветствие (в тексте ур. XVII)
अभी **абʰӣ** сейчас, в данный момент ; еще (в тексте ур. III)
अभ्यास **абʰйāс** *м.* упражнение; практика; ~ **करना** *п.* делать упражнение, практиковаться (в ур. 15)
अमीर **амӣр** **1.** богатый; **2.** *м.* богач (в тексте ур. X)
अम्मा **аммā** *ж.* мама, мать (в тексте ур. XVI)
अम्मी **аммӣ** *ж.* мама, мамочка (в тексте ур. XVI)
अरब **араб** I **1.** Аравия; **2.** *м.* араб; **3.** арабский (в тексте ур. V)
अरब **араб** II *м.* миллиард (в гр. ур. IX)

अरबी арабӣ 1. арабский; 2. *ж.* арабский язык (в упр. ур. XIV)
अरसा арсā *м.* промежуток, период, время (в тексте ур. XIII)
अरे арэ *межд.* 1) эй!, 2) ой!, ах! (в тексте ур. III)
अर्जेंट арджэнт срочный (в тексте ур. VI)
अर्थ арт^{h}а *м.* 1) смысл, значение; 2) богатство, состояние (в тексте ур. VIII)
अर्थ-व्यवस्था арт^{h}а-вйаваст^{h}ā *ж.* хозяйство, экономика (в тексте ур. VIII)
अर्थात् арт^{h}āт то есть, а именно (в тексте ур. XI)
अलग алаг 1. отдельный, изолированный; **2.** отдельно, особо; ~**होना** *нп.* отделяться; ~**करना** *п.* отделять (в тексте ур. IV)
अलमारी алмāрӣ *ж.* шкаф (в тексте ур. III)
अलावा алāвā: **के** ~ *послелог* 1) вдобавок, сверх; 2) кроме, исключая (в тексте ур. II)
अवधारण-बोधक авад^{h}āран-бод^{h}ак *грам.* интенсивный (*о глаголе*) (в загл. упр. ур. VIII)
अवश्य авашйа 1) непременно, обязательно; 2) конечно, разумеется (в тексте ур. XVI)
अवसर авасар *м.* [удобный] случай, возможность (в тексте ур. IX)
अव्यय авйай *м. грам.* частица (в загл. упр. ур. XVII)
अव्वल аввал 1) первый; 2) превосходный, лучший (в тексте ур. XVII)
असंभव асамб^{h}ав невозможный, невероятный (в грам. ур. XVII)
असफलता асап^{h}алтā *ж.* неудача (в тексте ур. VII)
असर асар *м.* 1) след; 2) воздействие, влияние; 3) эффект; 4) впечатление (в тексте ур. XIV)
असल асал *м.* суть, сущность (в тексте ур. XIV)
अस्तर астар *м.* подкладка (в тексте ур. XVII)
अस्पताल аспатāл *м.* больница, госпиталь (в тексте ур. II)
अहा ahā *межд.* о! (*восклицание удовольствия*) (в тексте ур. XVI)
अहाता ahāтā *м.* 1) ограда; 2) двор; *зд.* вольер (в тексте ур. XIII)

आ

आँख ā̃к^{h} *ж.* глаз (в грам. ур. II и в тексте ур. IV)
आँगन ā̃ган *м.* двор (в тексте ур. III)
आइसक्रीम āискрӣм *м.* мороженое (в тексте ур. XI)
आईना āӣнā *м.* зеркало (в тексте ур. III)
ऑक्सिजन āксиджан *м.* кислород (в тексте ур. VII)
आख़िर āхир 1. последний, конечный; **2.** наконец, в конце концов; **3.** *м.* край, конец (в тексте ур. XI)
आख़िरकार āхиркāр наконец, в конце концов (в тексте ур. XVI)

आगे āгэ 1. 1) дальше, далее; 2) впереди; 3) вперед; 4) раньше; ~ **करना** *п.* продвигать; **2. के (से)** ~ *послелог* впереди, перед (в упр. ур. IX и в тексте ур. X)

आज āдж сегодня (в ур. 10)

आज-कल āдж-кал в настоящее время, теперь (в тексте ур. VIII)

आठ āṭʰ восемь (в ур. 14)

आदत āдат *ж.* 1) обычай, обыкновение; 2) привычка (в тексте ур. XI)

आदमी āдмӣ *м.* 1) человек; 2) мужчина (в ур. 13)

आदि āди и другие, и так далее (в тексте ур. VI)

आदिकल āдикāл *м.* ранний, древний период (*напр., истории*) (в тексте ур. XIII)

आदी āдӣ привыкший, освоившийся (в тексте ур. XI)

आधा āдʰā 1. половинный; **2.** *м.* половина (в тексте ур. XVI)

आधार āдʰāр *м.* основание, основа (в тексте ур. XII)

आना āнā I *м.* ана (*1/16 часть рупии*) (в тексте ур. XIII)

आना āнā II *нп.* 1) приходить, приезжать; 2) входить, заходить (в ур. 12)

आप āп 1) сам (в грам. к ур. VI и в тексте ур. XII); ~ **से** ~ а) сам; б) сам собой; 2) Вы (в ур. 10)

आपका āпкā ваш (в ур. 10)

आपरेशन āпарэшан *м.* операция (*военная, хирургическая*) (в упр. ур. XV)

ऑफ़िस āфис *м.* контора (в тексте ур. XIV)

आबोहवा āбоhавā *ж.* климат (в тексте ур. V)

आम āм I. *м.* манго (*дерево и плод*) (в тексте ур. X)

आम āм II. 1) всеобщий, публичный, массовый; 2) обычный, обыкновенный (в тексте ур. V)

आराम āрāм *м.* отдых; покой; ~ **करना** *п.* отдыхать (в ур. 14)

आराम-कुरसी āрāм-курсӣ *ж.* кресло, качалка, шезлонг (в тексте ур.III)

आरामघर āрāм-гʰар *м.* дом отдыха (в упр. ур. VII)

आरामदेह āрāмдэh удобный, комфортабельный, уютный (в тексте ур. III)

आर्डर āрḍар *м.* 1) приказ; 2) заказ (в тексте ур. XVII)

आला āлā *м.* орудие, инструмент; *эд. мед.* трубка, стетоскоп (в тексте ур. XV)

आलू āлӯ *м.* картофель (в тексте ур. X)

आवश्यक āвашйак 1) необходимый, нужный; 2) непременный, обязательный (в загл. упр. ур. I и в тексте ур. VI)

आवश्यकता āвашйактā *ж.* 1) необходимость; 2) нужда, потребность (в тексте ур. VI)

आवाज़ āвāз *ж.* 1) голос; 2) звук, возглас (в тексте ур. XI)

आसन्न āсанна: ~ **भूतकाल** настоящее совершенное время (перфект) (в загл. упр. ур. VIII)

आस-पास āс-пāс 1. около, рядом, вокруг, кругом; **2. के** ~ *послелог* вблизи, около, рядом, кругом, вокруг (в упр. ур. XVII)

आसान **āсāн** легкий, простой (в тексте ур. VII)
आसानी **āсāнӣ** *ж.* легкость, простота (в упр. ур. VII и в тексте ур. XV)
आस्तीन **āстӣн** *ж.* рукав; обшлаг (в тексте ур. XVII)

इ

इंच **инч** *м.* дюйм (=*25,4 мм*) (в тексте ур. XVII)
इंजीनियर **инджӣнийар** *м.* инженер (в тексте ур. II)
इंतज़ार **интазāр** *м.* ожидание (в тексте ур. XIV)
इंस्टीट्यूट **инсти̇ти̇йӯт̇** *м.*, *ж.* институт (в ур. 15)
इच्छा **ичч^{h}ā** *ж.* желание, воля (в тексте ур. XII)
इजाज़त **иджāзат** *ж.* позволение, разрешение (в тексте ур. III)
इतना **итнā** настолько, так (в грам. ур. VI и в тексте ур. VIII)
इतर **итар** *м.* цветочный экстракт, ароматная эссенция, духи (в упр. ур. XVI)
इतवार **итвāр** *м.* воскресенье (в тексте ур. XVI)
इतिहास **итиḣāс** *м.* история (в тексте ур. VIII)
इतिहासज्ञ **итиḣāсгьа** *м.* историк (в тексте ур. XIV)
इधर **ид^{h}ар** здесь, сюда (в тексте ур. XVI)
इन्फ्लुएंज़ा **инфлуэнзā** *м.* *неизм.* грипп (в тексте ур. XV)
इमारत **имāрат** *ж.* з̇дание (в ур. 15)
इराक़ **ирāк̇** Ирак (в упр. ур. XVI)
इलाक़ा **илāк̇ā** *м.* район; территория (в тексте ур. III)
इलाज **илāдж** *м.* лечение (в тексте ур. IV)
इसलिए **ислиэ** поэтому (в ур. 13)

ई

ईरानी **ӣрāнӣ** 1. иранский, персидский; 2. *м.* иранец (в упр. ур. XIII)
ईसवी **ӣсвӣ** христианский (в грам. ур. VII)

उ

उगना **угнā** *нп.* произрастать, расти (в тексте ур. VII)
उचित **учит** соответствующий, подходящий, надлежащий, уместный (в тексте ур. XI)
उठना **уṫ^{h}нā** *нп.* вставать (в ур. 12)
उठाना **уṫ^{h}āнā** *п.* поднимать (в тексте ур. XVI)
उड़ना **уṙнā** *нп.* 1) летать; 2) перелетать (в тексте ур. VII); 3) подниматься, взлетать (в тексте ур. IX)
उतना **утнā** [на] столько, так (в грам. ур. VI и в тексте ур. XVII)

उतरना **утарнā** *нп.* 1) сходить, спускаться; 2) слезать, высаживаться, выходить (से *из чего-л., напр., из машины*); 3) спадать, понижаться (*о воде, температуре*) (в тексте ур. III); 4) садиться, приземляться (*о самолете*) (в тексте ур. IX)

उतारना **утāрнā** *п.* 1) спускать; 2) снимать, стаскивать (*напр., одежду*); 3) разгружать, выгружать (в тексте ур. VIII)

उत्तर **уттар** I. *м.* ответ (в грам. ур. XII и в тексте ур. XVI)

उत्तर **уттар** II. **1.** северный; **2.** *м.* север; ~ में на севере (в тексте ур. V)

उत्तर-पश्चिम **уттар-пашчим** **1.** северо-западный; **2.** *м.* северо-запад (в грам. ур. VII)

उत्तर-पूर्व **уттар-пӯрва** **1.** северо-восточный; **2.** *м.* северо-восток (в грам. ур. VII)

उत्तरी **уттарӣ** северный (в тексте ур. V)

उदाहरण **удāhаран** *м.* пример (в тексте ур. XII)

उदाहरणार्थ **удāhаранāрт^hа** например (в упр. ур. XI)

उद्देश्य **уддэшйа** *м. грам.* подлежащее (в загл. упр. ур. II)

उद्योग **удйог** *м.* 1) промышленность, индустрия; 2) отрасль промышленности 3) старание, усердие (в тексте ур. IX)

उधर **уд^hар** там, туда (в тексте ур. XVI)

उपजाऊ **упджāӯ** плодородный (в тексте ур. V)

उपनगर **упанагар** *м.* 1) предместье, окраина (*города*); 2) пригород (в упр. ур. XIV)

उपनिवेशी **упанивэшӣ** колониальный (в тексте ур. VIII)

उपरलिखित **упарлик^hит** вышеупомянутый, вышеизложенный (в загл. упр. ур. I)

उपवाक्य **упавāкйа** *м. грам.* придаточное предложение (в загл. упр. ур. VII)

उपस्थित **упаст^hит** присутствующий; ~ होना *нп.* присутствовать (в тексте ур. I)

उबलना **убалнā** *нп.* кипеть, бурлить (в тексте ур. XI)

उम्मीद **уммӣд** *ж.* надежда (в тексте ур. XIV)

उर्दू **урдӯ** *ж.* [язык] урду (в тексте ур. I)

उलटना **улаṭнā** *п.* переворачивать (в тексте ур. X)

उसको **уско** его, ее, ему, ей (в ур. 12)

ऊ

ऊँचा **ӯчā** высокий (в ур. 14)

ऊँचाई **ӯчāӣ** *ж.* высота (в тексте ур. VII)

ऊँट **ӯṭ** *м.* верблюд (в тексте ур. XIII)

ऊनी **ӯнӣ** шерстяной (в тексте ур. X)

ऊपर **ӯпар** **1.** наверху, вверху, наверх; **2.** के (से) ~ *послелог* 1) на, над; 2) выше, вверх; 3) сверх, свыше, больше (в тексте ур. VII)

ए

एक эк один (в ур. 10); **एक तो** во-первых (в упр. ур. XVII)
एकसाथ **эксāт^{h}** одновременно, вместе (в упр. ур. III)
एकहरा эка̇hрā одинарный, однослойный (в тексте ур. XVII)
एक्स्चेंज эксчэндж *м.* телефонная станция, коммутатор (в тексте ур. XVI)
एक्सप्रेस экспрэс 1. 1) специальный; 2) срочный;курьерский; **2.** *ж.* экспресс (в тексте ур. VI)
एक्स्टेन्शन экстэншан *м.* добавочный телефонный номер (в тексте ур. XVI)
एड़ी эр̣й *ж.* 1) пятка; 2) каблук (в тексте ур. XVII)
एन्गेज्ड энгэджд занятый (*о телефоне*) (в тексте ур. XVI)
एशिया эшийā Азия (в упр. ур. V)
एशियाई эшийāй азиатский (в упр. ур. XIII)

ऐ

ऐ ай *межд.* эй! (*оклик*) (в грам. ур. IV)
ऐतिहासिक айтиhāсик 1. исторический; **2.** *м.* историк (в тексте ур. IV)
ऐनक айнак *ж.* очки (в тексте ур. XV)
ऐसा айсā 1. такой, такого рода, подобный; **2.** так (в тексте ур. III)
ऐसे айсэ так, таким образом (в тексте ур. XVII)
ऐस्केलेटर айскэлэтар *м.* эскалатор (в тексте ур. XII)

ओ

ओ о *межд.* 1) о! (*выражает удивление*); 2) эй! (*возглас, оклик*) (в тексте ур. III)
ओर ор *ж.* **1.** сторона, направление; **2. की** ~ *послелог* в сторону, в направлении; **की ~ से** со стороны, от имени (*кого-л.*) (в тексте ур. III)
ओला олā *м.* град (в тексте ур. VII)
ओवरकोट оваркот *м.* пальто (в тексте ур. III)

औ

औद्योगिक аудйогик промышленный, индустриальный (в тексте ур. IX)
और аур 1. а, и, также (в ур. 9); **2.** 1) еще; **एक** ~ еще один (в ур. 13); **3.** другой, иной (в грам. ур. IX)
औरत аурат *ж.* женщина (в ур. 13)

क

कई кай несколько (в тексте ур. IV)
कक्ष какша *м.* комната, помещение (в тексте ур. XIV)

कच्चा качча̄ 1) сырой; 2) зеленый, незрелый; 3) необработанный, неотделанный (в тексте ур. IX)

कटना кат̇на̄ *нп.* быть разрезанным (в грам. ур. XIV)

कड़ाका кар̣а̄ка̄ *м.* грохот, треск (в тексте ур. V)

कतरना катарна̄ *п.* резать, отрезать (в тексте ур. XIV)

कतरवाना катарва̄на̄ *п.* (*понуд. от* **कतरना катарна̄** *п.* резать, отрезать) резать, отрезать (*с чьей-л. помощью*) (в тексте ур. XIV)

क़तार к̇ата̄р *ж.* 1) линия, ряд; 2) вереница, очередь (в тексте ур. XII)

क़द к̇ад *м.* рост (в тексте ур. XIV)

कपड़ा капр̣а̄ *м.* 1) ткань, материя; 2) одежда (в тексте ур. III)

कब каб когда?, в какое время? (в упр. ур. V и в тексте ур. XV)

कभी каб^{h}ӣ 1) когда-нибудь; 2) иногда (в тексте ур. II)

कम кам 1. 1) малый, незначительный; ~होना (हो जाना) *нп.* уменьшаться, понижаться, спадать; ~करना *п.* уменьшать, сокращать; 2) меньший; 2. немного, мало, редко (в грам. ур. V и в тексте ур. VII)

कमज़ोर камзор 1) бессильный, слабый; 2) непрочный; ~हो जाना *нп.* слабеть; ~करना *п.* ослаблять (в тексте ур. VIII)

कमना камна̄ *нп.* уменьшаться (в грам. ур. V)

कमर камар *ж.* 1) поясница, талия; 2) пояс (в тексте ур. XV)

कमरा камра̄ *м.* комната (в ур. 9)

क़मीज़ к̇амӣз *ж.* рубашка (в тексте ур. X)

कम्युनिस्ट камйунист̇ 1. коммунистический; 2. *м.* коммунист (в упр. ур. VIII)

करना карна̄ *п.* делать (в ур. 11)

कराना кара̄на̄ *п.* (*понуд. от* **करना карна̄** *п.*) заставлять делать, делать через кого-либо, при посредстве кого-либо (в тексте ур. III)

क़रीब к̇арӣб 1. 1) близко; 2) приблизительно, почти, около; 2. के~ *послелог* 1) близ, около, к; 2) около, приблизительно (в тексте ур. IV)

करोड़ карор̣ *м.* десять миллионов; करोड़ों десятки миллионов (в тексте ур. IX)

क़र्ज़ к̇арз *м.* 1) долг, задолженность; 2) заем, кредит; ~पर в кредит (в тексте ур. XVI)

कर्मचारी кармача̄рӣ *м.* служащий, чиновник, рабочий (в тексте ур. XII)

कर्मवाच्य кармава̄чйа *м. грам.* страдательный залог (в загл. упр. ур. XIII)

कल кал 1) вчера; 2) завтра (в грам. ур. V и в тексте ур. VIII)

कलकत्ता калкатта̄ г. Калькутта (в ур. 15)

क़लम к̇алам *м.*, *ж.* ручка, перо (в ур. 9)

कला кала̄ *ж.* 1) мастерство, искусство; 2) искусство (*живопись, музыка и т. п.*) (в тексте ур. IV)

कलाकार кала̄ка̄р *м.* художник, деятель искусства, артист (в тексте ур. IV)

कस्टम-हाउस каст̇ам-ха̄ус *м.* таможня (в тексте ур. XIV)

कहना кахна̄ *п.* 1) говорить; 2) называть; 3) приказывать (в тексте ур. I)

कहलाना kahlānā нп. называться (в грам. ур. XIV)

कहाँ kahā̃ где?, куда? (в ур. 9); ~ से откуда? (в ур. 12)

कहा kahā м. слово, речь (в грам. ур. XVI)

कहाना kahānā нп. называться (в грам. ур. XIV)

कहानी kahānī ж. рассказ, история, сказка (в загл. упр. ур. II и в тексте ур. VII)

कहीं kahī̃ 1) где-нибудь, где-либо, где-то, куда-нибудь; 2) куда, гораздо, больше (в тексте ур. VII)

कांग्रेस кāнгрэс ж. 1) съезд, конгресс; 2) партия «Индийский национальный конгресс» (в грам. ур. XIII)

काँटा кā̃ṭā м. вилка (в тексте ур. XI)

काग़ज़ кāġаз м. 1) бумага; 2) документ (в тексте ур. VI)

काटना кāṭнā п. 1) [раз]резать; 2) порезать; 3) рубить; 4) проводить (*время*); 5) пересекать (в грам. ур. VIII и в тексте ур. XVI)

कान кāн м. ухо (в тексте ур. XVI)

क़ानून ķāнӯн м. 1) закон, правило; 2) *юр.* право (в тексте ур. VIII)

कापी кāпӣ ж. тетрадь (в ур. 9)

काफ़ी кāфӣ I. 1. достаточный, значительный; 2. 1) достаточно, довольно; 2) много, сильно (в тексте ур. VII)

काफ़ी кāфӣ II ж. кофе (в тексте ур. XI)

काफ़ीहाउस кāфӣhāус м. кафе (в тексте ур. XI)

क़ाबू ķāбӯ м. власть, обладание (в тексте ур. XV)

काम кāм м. работа, дело (в тексте ур. II)

कामयाब кāмйāб успешный (в тексте ур. VII)

कामयाबी кāмйāбӣ ж. достижение, успех, удача (в тексте ур. VII)

क़ायम ķāйам установленный, основанный, учрежденный; ~ होना (हो जाना) нп. быть установленным, основанным, учрежденным; ~ करना п. устанавливать, основывать, учреждать; ~ रखना п. сохранять (в грам. ур. V и в тексте ур. IX)

कारक кāрак м. *грам.* падеж (в загл. упр. ур. III)

कारक-रचना кāрак-рачнā ж. *грам.* склонение; ~ करना п. склонять (की *что-л.*) (в загл. упр. ур. III)

कारख़ाना кāрхāнā м. фабрика, завод, мастерская (в тексте ур. VIII)

कारण кāран 1. м. причина; 2. के ~ *послелог* по причине, вследствие, из-за (в тексте ур. II)

कार्य кāрйа м. работа, дело, занятие (в тексте ур. IX)

कार्यालय кāрйāлай м. контора, учреждение (в тексте ур. IX)

काल кāл м. время (*тж. грам.*) (в загл. упр. ур. I)

कालम кāлам м. столбец, колонка (в загл. упр. ур. I)

कालर кāлар м. воротничок, воротник (в тексте ур. XVII)

काल-रचना **кāл-рачнā** *ж. грам.* спряжение (в загл. упр. ур. VI)
काला **кāлā** черный (в ур. 10)
कालेज **кāлэдж** *м.* колледж, техникум, училище, институт (в упр. ур. XV)
काश[कि] **кāш [ки]** о если бы!, пусть!, да будет! (в грам. ур. XVII)
कि **ки** *союз* 1) что; 2) или; 3) чтобы (в тексте ур. III и в грам. ур. XIII)
कितना **китнā** 1. сколь многий; 2. сколько? (в ур. 10 и в тексте ур. III)
किताब **китāб** *ж.* книга (в ур. 9)
किधर **кид^{h}ар** где?, куда? (в тексте ур. XVII)
किनारा **кинāрā** *м.* 1) край, конец; 2) берег; 3) край, кайма (в тексте ур. IX)
किया **кийā** *м.* действие, поступок (в грам. ур. XVI)
किराया **кирāйā** *м.* плата (*напр. за наем, проезд*), арендная плата (в тексте ур. XII)
क़िला **k̇илā** *м.* крепость, форт, замок (в тексте ур. X)
किलोग्राम **килогрāм** *м.* килограмм (в тексте ур. X)
किलोमीटर **киломӣтар** *м.* километр (в упр. ур. VII и в тексте ур. XII)
किसको **киско** кого?, что?, кому?, чему? (ур. 11)
किसान **кисāн** *м.* крестьянин, земледелец (в грам. ур. II и в тексте ур. VIII)
क़िस्म **k̇исм** *ж.* вид, сорт, род (в тексте ур. X)
क़ीमत **k̇ӣмат** *ж.* цена, стоимость (в тексте ур. X)
क़ीमती **k̇ӣматӣ** дорогой, [драго]ценный (в тексте ур. XV)
कील **кӣл** *ж.* гвоздь (в тексте ур. XVII)
कुआँ **куā̃** *м.* колодец (в грам. ур. II)
कुछ **куч^{h}** 1) что-нибудь, кое-что; 2) немного, несколько, некоторые (в тексте ур. III)
कुत्ता **куттā** *м.* собака (в грам. ур. XVI)
कुरसी **курсӣ** *ж.* стул, кресло (в ур. 10)
कुल **кул** весь, целый (в тексте ур. VII)
कुली **кулӣ** *м.* кули, чернорабочий, грузчик, носильщик (в тексте ур. VII)
कुल्हाड़ी **кулhāṙӣ** *ж.* топор (в тексте ур. XVI)
कुहरा **куhрā** *м.* туман (в тексте ур. VII)
कूद **кӯд** *ж.* прыжок (в тексте ур. VIII)
कूपन **кӯпан** *м.* купон, талон (в тексте ур. XVI)
कृत्रिम **критрим** искусственный (в тексте ур. XIII)
कृदंत **кридант** *м. грам.* причастие (в загл. упр. ур. XV)
कृपया **крипайā** будьте добры, пожалуйста (в упр. ур. X и в тексте ур. XVI)
कृपा **крипā** *ж.* милость, любезность (в тексте ур. XVI)
केंद्र **кэндра** *м.* центр (в тексте ур. II)
केंद्रित **кэндрит** сосредоточенный, сконцентрированный; ~ होना *нп.* сосредоточиваться, концентрироваться; ~ करना *п.* сосредоточивать, концентрировать (в тексте ур. IX)
केंसर **кэнсар** *м. мед.* рак (в тексте ур. XV)

केमरा кэмарā *м.* фотоаппарат (в тексте ур. VII)
केला кэлā *м.* банан *(растение и плод)* (в тексте ур. X)
केवल кэвал только, лишь (в грам. ур. XVII)
कैंप каймп *м.* лагерь (в тексте ур. VII)
कै кай сколько?, как много? (в грам. ур. XVI)
कैप кайп *м.* коронка (*зуба*) (в тексте ур. XV)
कैसा кайсā какой? (*по качеству, свойству*) (в ур. 10)
कैसे кайсэ как?, каким образом? (в тексте ур. III)
कोई кой 1. 1) какой-нибудь, какой-то; 2) кто-нибудь, кто-то; 2. около, приблизительно (*в сочетании с колич. числит.*) (в тексте ур. VI)
कोकेशिया кокэшийā Кавказ (в упр. ур. V и в тексте ур. XVI)
कोट кoṫ *м.* пиджак (в тексте ур. X)
कोठी кoṫ^{h}и *ж.* дом, особняк (в тексте ур. X)
कोना конā *м.* 1) угол, уголок; 2) край, конец (в тексте ур. IX)
कोपेक копэк *м.* копейка (в тексте ур. XII)
कोयला койлā *м.* уголь (в тексте ур. IX)
कोर्स корс *м.* блюдо (*часть обеда, ужина и т. д.*) (в тексте ур. XI)
कोशिश кошиш *ж.* старание, усилие, попытка (в тексте ур. VII)
कोष्ठक кошṫ^{h}ак *м.* скобки (*в письме, в печати*) (в загл. упр. ур. I)
कौन каун кто? (в ур. 13)
कौनसा каунсā какой?, который?, что за? (*по порядку, по счету*) (в ур. X)
क्या кйā 1) что?; 2) какой?, что за?; 3) разве, ли, неужели (в ур. 9)
क्यों кйō почему? (в ур. 12)
क्योंकि кйōки так как, потому что (в ур. 12)
क्रांति крāнти *ж.* революция (в тексте ур. XII)
क्रिया крийā *ж. грам.* глагол; сказуемое (в тексте ур. I)
क्रिश्चियन кришчийан 1. христианский; 2. *м.* христианин (в упр. ур. XI)
क्रेमलिन крэмлин *м.* Кремль (в тексте ур. IV)
क्लास клāс *м., ж.* класс (в тексте ур. I)
क्षण кшан *м.* мгновение, миг, момент (в тексте ур. XIV)
क्षेत्र кшэтра *м.* 1) поле; 2) поле деятельности, поприще, сфера; 3) район, область; 4) круги (*официальные и т. п.*) (в тексте ур. XII)

ख

खंभा к^{h}амб^{h}ā *м.* колонна, столб (в тексте ур. XII)
खड़ा к^{h}аṙā стоящий; ~ होना *нп.* стоять (в ур. 14)
खड़िया к^{h}аṙийā *ж.* мел (*для письма*) (в тексте ур. I)
ख़तम хатам *м.* конец, окончание; ~ होना *нп.* оканчиваться, завершаться; ~ करना *п.* оканчивать, заканчивать (в тексте ур. I)

ख़तरनाक хатарнāк опасный, рискованный (в тексте ур. XV)

ख़तरा хатрā *м.* опасность (в тексте ур. XV)

खनिज к^{h}анидж 1. минеральный, ископаемый; 2. *м.* полезное ископаемое (в тексте ур. IX)

ख़फ़ा хафā *неизм.* гневный (в грам. ур. II)

ख़बर хабар *ж.* известие, новость, сообщение (в тексте ур. VII)

ख़राब харāб 1) плохой, дурной; 2) негодный, испорченный, неисправный; ~होना *нп.* портиться, разрушаться; ~ करना *п.* портить, (в тексте ур. XIV)

ख़रीद харӣд *ж.* покупка (в грам. ур. V)

ख़रीदना харӣднā *п.* покупать (в тексте ур. IV)

ख़र्च харч *м.* расход, издержки; ~ होना *нп.* тратиться, расходоваться (पर *на что-л.*); ~ करना *п.* тратить, расходовать (в тексте ур. VII)

खाँसना к^{h}āснā *нп.* кашлять (в тексте ур. XV)

खाँसी к^{h}āсӣ *ж.* кашель (в упр. ур. XV)

खाई к^{h}āӣ *ж.* ров (в тексте ур. XIII)

खाड़ी к^{h}āр̣ӣ *ж.* залив (в тексте ур. V)

खाद्य-उद्योग к^{h}āдйа-удйог *м.* пищевая промышленность (в упр. ур. IV)

खाना к^{h}āнā 1. *п.* есть, кушать (в тексте ур. III); 2. *м.* еда, пища (в тексте ур. II)

ख़ाली хāлӣ 1) пустой; 2) незанятый (в загл. упр. ур. I и в тексте ур. XI)

ख़ास хāс 1) особенный; особый; 2) специальный (в тексте ур. VI)

खिड़की к^{h}ир̣кӣ *ж.* окно (в ур. 12)

खिलाना к^{h}илāнā *п.* 1) кормить; 2) угощать (в упр. ур. XIII)

खीर к^{h}ӣр *ж.* рисовая каша (*на молоке*) (в тексте ур. XI)

खीरा к^{h}ӣрā *м.* огурец (в тексте ур. X)

ख़ुद худ сам (в тексте ур. III)

ख़ुदा худā *м. неизм.* бог (в грам. ур. II)

खुलना к^{h}улнā *нп.* открываться (в тексте ур. III)

खुला к^{h}улā открытый (в ур. 11)

ख़ुश хуш довольный, радостный, счастливый (в тексте ур. III)

ख़ुशगवार хушгавāр приятный (в тексте ур. XIV)

ख़ुशी хушӣ *ж.* радость, удовольствие (в тексте ур. III)

ख़ुश्क хушк сухой; ~हो जाना *нп.* сохнуть, высыхать (в тексте ур. V)

ख़ुश्की хушкӣ *ж.* 1) сухость; 2) засуха (в тексте ур. V)

खूँटी к^{h}ӯт̣ӣ *ж.* 1) колышек; 2) вешалка (в тексте ур. III)

ख़ूब хӯб 1. хороший, прекрасный, красивый; 2. 1) очень, много; 2) хорошо (в тексте ур. XII)

खेत к^{h}эт *м.* поле (*обработанный участок земли*) (в тексте ур. V)

खेती к^{h}этӣ *ж.* 1) земледелие, сельское хозяйство; 2) выращивание; посев (в тексте ур. VIII)

खेल к^{h}эл *м.* игра (в грам. ур. V и в тексте ур. VIII)

खेल-कूद к^{h}эл-кӯд *м.* 1) игры и забавы; 2) спорт (в тексте ур. VIII)

खेलना к^{h}элнā **1.** *нп.* играть, развлекаться; **2.** *п.* играть (*во что-л.*) (в тексте ур. II)

ख़ैरियत хайрийат *ж.* благополучие, счастье; ~ से благополучно (в тексте ур. III)

खोना к^{h}онā **1.** *нп.* [по]теряться; **2.** *п.* [по]терять (в грам. ур. VIII и в тексте ур. XVI)

खोलना к^{h}олнā *п.* открывать (в ур. II)

खौलना к^{h}аулнā *нп.* кипеть (в грам. ур. XIV)

ख्याति к^{h}йāти *ж.* известность, слава, репутация (в тексте ур. XII)

ख़्याल хйāл *м.* 1) мысль, мнение, идея, представление; 2) предположение (в тексте ур. XII)

ग

गंगा гангā р. Ганг (в ур. 15)

गंभीर гамб^{h}ӣр 1) глубокий; 2) важный, серьезный (в тексте ур. XV)

गँवाना гãвāнā *п.* терять, губить, тратить, расточать (в тексте ур. XVI)

गज़ газ *м.* газ (*мера длины, равна 0,92 м*), ярд (в тексте ур. X)

गद्दीदार гаддӣдāр мягкий (*о мебели*) (в тексте ур. XII)

गरजना гараджнā *нп.* греметь (в тексте ур. V)

गरम гарам горячий, жаркий, теплый (в тексте ур. III)

गरमी гармӣ *ж.* жара, зной, теплота, лето; **गरमियों में** летом (в тексте ур. IV)

ग़रीब ґарӣб **1.** бедный; **2.** *м.* бедняк (в грам. ур. I и в тексте ур. X)

गला галā *м.* горло, шея (в тексте ур. XV)

गली галӣ *ж.* переулок, узкая улица (в тексте ур. XIV)

गहरा гаhрā 1) глубокий; 2) крупный, серьезный (*об ошибке*); 3) крепкий (*напр. о чае*); 4) густой (*о цвете, краске*); темный (*о цвете*) (в упр. ур. V и в текстах ур. XIII и XVII)

गांधार гāнд^{h}āр *м.* район, раскинувшийся от Пешавера до Кандагара (в упр. ур. XIV)

गाँव гãо *м.* деревня, село (в тексте ур. V)

गाजर гāджар *ж.* морковь (в тексте ур. X)

गाड़ी гāр̣ӣ *ж.* 1) телега, повозка; 2) коляска, экипаж; 3) вагон; 4) поезд (в тексте ур. IX)

गाय гāй *ж.* корова (в грам. ур. X и в тексте ур. XI)

गाहक гāhак *м.* покупатель, клиент (в тексте ур. XVII)

गिनती гинтӣ *ж.* подсчет (в тексте ур. IV)

गिरजाघर гирджāг^{h}ар *м.* церковь (*здание*) (в упр. ур. IV)

गिरना гирнā *нп.* 1) падать; 2) понижаться; 3) впадать (*о реке*) (в тексте ур.V)
गिलाफ़ гилāф *м.* наволочка (в тексте ур. XIV)
गिलास гилāс *м.* стакан (в тексте ур. XI)
गीदड़ гӣдаṙ *м.* шакал (в тексте ур. XIII)
गुजराती гуджарāтӣ 1. гуджаратский; **2.** *м.* гуджаратец; **3.** *ж.* [язык] гуджарати (в тексте ур. IX)
गुप्त гупта *ист.* династия Гуптов (в упр. ур. XIV)
ग़ुसलख़ाना ġусалхāнā *м.* ванная комната (в тексте ур. II)
गूँज гӯ̃дж *ж.* жужжание, *зд.* гудок (в тексте ур. XVI)
गृहस्थी гриhаст^{h}ӣ *ж.* домашнее хозяйство (в тексте ур. II)
गेंडा гэ̃ḍā *м.* носорог (в тексте ур. XIII)
गेट гэṫ *м.* ворота, калитка; шлагбаум; проход (в тексте ур. XII)
गेहूँ гэhӯ̃ *м.* пшеница (в тексте ур. V)
गैम्बिया гаймбийā Гамбия (в упр. ур. XIII)
गैस гайс *м.* газ (в тексте ур. III)
गोभी гоб^{h}ӣ *ж.* капуста (в тексте ур. X)
गोल гол круглый (в тексте ур. II)
गोली голӣ *ж.* 1) шарик; 2) таблетка, пилюля; 3) пуля (в тексте ур. XV)
गोश्त гошт *м.* мясо (в тексте ур. XI)
ग्राहक грāhак *м.* клиент, покупатель (в тексте ур. X)
ग्रीस грӣс Греция (в упр. ур. XIV)
ग्रूप грӯп *м.* группа (в тексте ур. VIII)
ग्रेय грэй серый (в упр. ур. XVII)

घ

घंटा г^{h}анṫā *м.* 1) колокол; 2) час (*астрономический*) (в тексте ур. XII)
घंटी г^{h}анṫӣ *ж.* колокольчик, звонок (в тексте ур. VIII)
घटना г^{h}аṫнā *ж.* событие, происшествие, случай (в тексте ур. XIII)
घड़ी г^{h}аṙӣ *ж.* часы (в тексте ур. XVI)
घड़ीसाज़ г^{h}аṙӣсāз *м.* часовщик (в тексте ур. IV)
घर г^{h}ар *м.* дом (в ур. 14)
घाटी г^{h}āṫӣ *ж.* 1) горный проход; 2) ущелье; 3) долина (в тексте ур. IX)
घास г^{h}āс *ж.* трава, сено (в тексте ур. XIII)
घूमना г^{h}ӯмнā *нп.* 1) кружиться; 2) бродить, гулять (в грам. ур. XII и в тексте ур. XIV)
घोड़ा г^{h}оṙā *м.* конь, лошадь (в тексте ур. VII)
घोड़ागाड़ी г^{h}оṙāгāṙӣ *ж.* повозка, коляска (*запряженная лошадью*) (в тексте ур. IX)

च

चंद **чанд** немного, несколько (в грам. ур. VI)

चंदा **чандā** *м.* 1) взнос (*по подписке*); 2) подписная цена; 3) членский взнос (в тексте ур. VI)

चक्राकार **чакрāкāр** круглый; *зд.* кольцевой (в тексте ур. XII)

चचेरा **чачэрā** двоюродный (*по отцовской линии*); ~ भाई двоюродный брат (в тексте ур. XVI)

चट **чаṫ** *ж.* 1) треск, хруст; 2) щелчок (*напр. пальцами*) (в тексте ур. XVI)

चढ़ना **чаṗʰнā** *нп.* 1) подниматься (*о цене, температуре*); 2) подниматься, взбираться (पर *на что-л.*); 3) садиться (*в поезд*) (в тексте ур. III)

चढ़ाई **чаṗʰāӣ** *ж.* подъем, восхождение (в упр. ур. VII)

चढ़ाना **чаṗʰāнā** *п.* 1) поднимать; 2) надевать (*напр. очки, носки, чехол*); 3) сажать (*в поезд*) (в тексте ур. XV)

चमकना **чамакнā** *нп.* блестеть, сверкать (в тексте ур. V)

चमड़ा **чамṗā** *м.* 1) кожа, шкура; 2) выделанная кожа (в тексте ур. XII)

चम्मच **чаммач** *м.* ложка (в тексте ур. XI)

चलना **чалнā** *нп.* 1) идти, двигаться, ехать; 2) идти, происходить; 3) действовать, работать (*о механизме*); 4) дуть (*о ветре*) (в тексте ур. V)

चहल-पहल **чаhал-паhал** *ж.* 1) деятельность, активность, 2) веселье; 3) блеск, великолепие; 4) шум, оживление (в тексте ур. IV)

चाँदी **чā̃дӣ** *ж.* серебро (в упр. ур. X)

चाकू **чāкӯ** *м.* нож (в грам. ур. II)

चादर **чāдар** *ж.* 1) простыня, покрывало; 2) скатерть (в тексте ур. XIV)

चाबी **чāбӣ** *ж.* ключ (в тексте ур. XIV)

चाय **чāй** *ж.* чай (в тексте ур. III)

चार **чāр** четыре (в ур. 12)

चारा **чāрā** *м.* средство, способ; *зд.* выход (в упр. ур. XVII)

चावल **чāвал** *м.* рис (*вареный; очищенное зерно*) (в тексте ур. X)

चाहना **чāhнā** *п.* 1) хотеть; 2) любить (в ур. 11)

चाहिये **чāhийэ** желательно, надо, нужно, следует (в тексте ур. XVI)

चिंता **чинтā** *ж.* 1) размышление; 2) забота, беспокойство (в тексте ур. XVII)

चिकित्सा **чикитсā** *ж.* лечение, курс лечения, медицинская помощь (в тексте ур. XV)

चिकित्साघर **чикитсāгʰар** *м.* лечебное учреждение (в упр. ур. XV)

चिट्ठी **чиṫṫʰӣ** *ж.* 1) письмо; 2) записка (в тексте ур. VI)

चिड़िया **чиṗийā** *ж.* птица (в грам. ур. II и в тексте ур. VII)

चिड़ियाघर **чиṗийāгʰар** *м.* зоопарк, зоосад (в упр. ур. XI и в тексте ур. XIII)

चित्र **читра** *м.* 1) картина, рисунок, портрет; 2) фотография; 3) кинокартина (в тексте ур. III)

चित्रकला **читракалā** *ж.* живопись, изобразительное искусство (в тексте ур. XII)
चित्रकार **читракāр** *м.* художник, живописец (в упр. ур. XV)
चित्रशाला **читрашāлā** *ж.* картинная галерея (в тексте ур. IV)
चिह्न **чиhна** *м.* 1) знак, метка; 2) признак; 3) значок, эмблема (в тексте ур. XII)
चीज़ **чӣз** *ж.* вещь, предмет (в ур. 14)
चीता **чӣтā** *м.* пантера, леопард; гепард (в тексте ур. XIII)
चीन **чӣн** Китай (в упр. ур. XIV)
चीनी **чӣнӣ** *ж.* сахар, сахарный песок (в тексте ур. XI)
चुंगीघर **чунгӣг^hар** *м.* таможня (в тексте ур. XIV)
चुकना **чукнā** *нп.* (*употребляется только с основой смыслового глагола*) оканчиваться, кончаться (в тексте ур. XII)
चुकाना **чукāнā** *п.* уплачивать, оплачивать, погашать (в тексте ур. X)
चुटकुला **чуṫкулā** *м.* 1) шутка, острота; 2) анекдот (в упр. ур. XIII)
चुनना **чуннā** *п.* 1) собирать; 2) отбирать, выбирать, подбирать, избирать (в упр. ур. XV)
चुप **чуп** безмолвный, молчаливый; ~हो, जाना *нп.* замолчать (в грам. ур. XVI)
चूँकि **чӯки** так как, ибо (в грам. ур. XI и в тексте ур. XII)
चेतावनी **чэтāвнӣ** *ж.* предупреждение, предостережение (в тексте ур. XV)
चेम्बरमेड **чэмбармэḍ** *ж.* горничная (в тексте ур. XIV)
चोंगा **чõгā** *м.* телефонная трубка (в тексте ур. XVI)
चोग़ा **чоġā** *м.* плащ, халат, накидка (в тексте ур. XV)
चोटी **чоṫӣ** *ж.* вершина, верхушка (в тексте ур. VII)
चौक **чаук** *м.* площадь (*городская*) (в тексте ур. X)
चौकोर **чаукор** четырехугольный, квадратный, прямоугольный (в тексте ур. XIV)
चौड़ा **чауṙā** широкий (в ур. 14)
चौथा **чаут^hā** четвертый (в тексте ур. II)
चौथाई **чаут^hāӣ** *ж.* четверть, четвертая часть (в грам. ур. VII)

छ

छठा **ч^hаṫ^hā** шестой (в ур. II)
छत **ч^hат** *ж.* 1) крыша; 2) потолок (в ур. 14)
छपना **ч^hапнā** *нп.* печататься, быть напечатанным (в загл. упр. ур. I)
छः **ч^hаh** шесть (в ур. I)
छाती **ч^hāтӣ** *ж.* грудь (в тексте ур. XVII)
छात्रालय **ч^hāтрāлай** *м.* студенческое общежитие (в тексте ур. VIII)
छानबीन **ч^hāнбӣн** *ж.* изучение, исследование, расследование (в тексте ур. XVI)
छायादार **ч^hāйāдāр** тенистый (в тексте ур. X)
छिपकली **ч^hипкалӣ** *ж.* ящерица (в тексте ур. XIII)
छुट्टी **ч^hуṫṫӣ** *ж.* 1) свободное время, досуг, перерыв; 2) отпуск; 3) каникулы (в тексте ур. V)

छुरी чʰурӣ *ж.* нож (в тексте ур. XI)
छूत чʰӯт *ж.* загрязнение, заражение (в тексте ур. XV)
छूना чʰӯнā *п.* касаться, трогать (в грам. ур. VI)
छोटा чʰоṭā 1) маленький; 2) младший (в ур. 12)
छोड़ना чʰоṛнā *п.* оставлять, покидать, бросать (в грам. ур. VIII)

ज

जंकशन джанкшан *м.* узловая железнодорожная станция (в упр. ур. XVI)
जंगल джангал *м.* лес (в тексте ур. VII)
जंगली джанглӣ 1) лесной; 2) дикий (*напр. о животных*) (в тексте ур. IX)
जंतु джанту *м.* животное (в тексте ур. XIII)
जकड़ना джакаṛнā *нп.* 1) цепенеть; 2) быть скованным, стянутым, связанным (в тексте ур. XV)
जगह джагаh *ж.* место (в загл. упр. ур. I и в тексте ур. IV)
जनवरी джанварӣ *ж.* январь (в ур. IV)
जनसंख्या джансанкʰйā *ж.* численность населения; население (в тексте ур. IX)
ज़नाना занāнā *изм. и неизм.* женский (в тексте ур. XVII)
जनाब джанāб *м.* господин (*тж. обращение*) (в тексте ур. XVII)
जन्मस्थान джанмастʰāн *м.* 1) место рождения; 2) родина (в упр. ур. IX)
जब джаб когда, как только (в тексте ур. VI)
ज़बान забāн *ж.* язык (в тексте ур. XIV)
जमना джамнā *нп.* густеть, застывать, твердеть, замерзать (в тексте ур. V)
जमा джамā *неизм.* собранный; ~ होना *нп.* собираться; ~ करना *п.* собирать, накоплять (в тексте ур. II)
ज़माना замāнā *м.* время, эпоха (в тексте ур. XII)
ज़रा зарā **1.** малый, незначительный; **2.** мало, немного; **3.** пожалуйста (в грам. ур. X и в тексте ур. XIII)
ज़रिये зарийэ: के ~ *послелог* посредством, при помощи, благодаря (в тексте ур. IV)
ज़रूर зарӯр 1) необходимо, обязательно, непременно; 2) конечно, несомненно, бесспорно (в тексте ур. III)
ज़रूरत зарӯрат *ж.* 1) необходимость; 2) нужда, потребность, запросы (в тексте ур. VI)
ज़रूरी зарӯрӣ 1) необходимый, обязательный, нужный; 2) срочный, экстренный (в тексте ур. VI)
जलजंतु джалджанту *м.* водяное животное (в тексте ур. XIII)
जलना джалнā *нп.* 1) гореть; 2) сгорать, подгорать (в тексте ур. XVI)
जलपक्षी джалпакшӣ *м.* водоплавающая птица (в тексте ур.XIII)
जलपान джалпāн *м.* завтрак, закуска (в тексте ур. XIV)

जलयात्रा **джалйāтрā** *ж.* морское путешествие (в упр. ур. XV)

जलवायु **джалвāйу** *м., ж.* климат (в тексте ур. V)

जल्दी **джалдӣ 1.** 1) скоро, быстро, поспешно; 2) рано; **2.** *ж.* скорость, быстрота, поспешность (в тексте ур. III)

जवाब **джавāб** *м.* ответ (в загл. упр. ур. I и в тексте ур. VI)

जवाबी **джавāбӣ** 1) ответный; 2) с оплаченным ответом (в тексте ур. VI)

ज़हरीला **заhрӣлā** ядовитый (в тексте ур. XIII)

जहाँ **джаhā̃** где, куда (в упр. ур. VI и в тексте ур. XI)

जहाज़ **джаhāз** *м.* корабль, судно, пароход; हवाई ~ *м.* самолет (в тексте ур. VII)

जाँच **джā̃ч** *ж.* 1) расследование; 2) контроль, проверка; 3) исследование, анализ, испытание; 4) осмотр, обследование (в тексте ур. VI)

जाँचना **джā̃чнā** *п.* 1) проверять, расследовать; 2) контролировать; 3) испытывать (в тексте ур. XII)

जागना **джāгнā** *нп.* пробуждаться, просыпаться (в грам. ур. XIV)

जाड़ा **джāр̣ā** *м.* 1) зима, холодный сезон; जाड़ों में зимой; 2) холод (в тексте ур. V)

जाति **джāти** *ж.* национальность (в ур. 10)

जानना **джāннā** *п.* знать (в ур. 15)

जानवर **джāнвар** *м.* животное (в тексте ур. VII)

जाना **джāнā** *нп.* идти, ходить, уходить, ехать, уезжать (в тексте ур. I)

जापान **джāпāн** Япония (в упр. ур. XIV)

जापानी **джāпāнӣ 1.** японский; **2.** *м.* японец; **3.** *ж.* японский язык (в упр. ур. XI)

ज़ार **зāр** *м. ист.* царь (в тексте ур. IV)

जाल **джāл** *м.* сеть (в тексте ур. XII)

ज़िंदगी **зиндагӣ** *ж.* жизнь (в тексте ур. XIII)

जितना **джитнā** сколь много, сколько (в грам. ур. VI)

जिराफ़ा **джирāфā** *м.* жираф (в тексте ур. XIII)

ज़िला **зилā** *м.* 1) округ, район; 2) область (в тексте ур. XV)

जी **джӣ** I *м.* душа (в тексте ур. V)

जी **джӣ** II *частица* **1.** почтенный, уважаемый (*ставится после имени*); **2.** да (*вежливая форма ответа*); जी नहीं нет; जी हाँ да (в 10 и 12 ур. и в тексте ур. I)

जीतना **джӣтнā** *п.* 1) побеждать; 2) выигрывать (в грам. ур. XIV)

जीना **джӣнā** *нп.* жить, существовать (в грам. ур. XI)

ज़ीरो **зӣро** *м.* ноль (в тексте ур. III)

जीवन **джӣван** *м.* жизнь, существование (в тексте ур. VIII)

जुदा **джудā** *неизм.* отдельный (в грам. ур. II)

जुलाई **джулāӣ** *ж.* июль (в ур. IV)

जूता **джӯтā** *м.* башмак, туфля, ботинок (в тексте ур. IV)

जून **джӯн** *м.* июнь (в ур. IV)

ज़ेबरा зэбрā *м.* зебра (в тексте ур. XIII)

जैसा джайсā 1) какой, который; 2) такой, как; подобный (в тексте ур. IV); ~ कि как (в упр. ур. XIII)

जैसे джайсэ 1) как будто, как бы, словно, будто; 2) как, [как] например (в упр. ур. IX и в тексте ур. X)

जो джо кто, что; какой, который (в грам. ур. VI и в тексте ур. VII)

जोड़ी джор̣ӣ *ж.* пара (в загл. упр. ур. V и в тексте ур. XVII)

ज़ोर зор *м.* 1) сила; 2) ударение (в тексте ур. XV)

ज़्यादा зйāдā 1. 1) много; 2) больше, более, свыше; से ~ более, свыше, больше чем (в тексте ур. IV); **2.** больший, избыточный (в тексте ур. X)

ज़्यादातर зйāдāтар 1. больший; **2.** большей частью, преимущественно, главным образом (в тексте ур. V)

ज्यों джйо̃ 1) как, каким образом; 2) как только, едва (в грам. ур. VI)

झ

झंडा дж^{h}аид̣ā *м.* знамя, флаг (в тексте ур. VII)

झाड़ дж^{h}āр̣ *м.* люстра (в тексте ур. XII)

झाड़-फ़ानूस дж^{h}āр̣-фāнӯс *м.* люстра (в тексте ур. XII)

झाड़न дж^{h}āр̣ан *ж.* тряпка (в тексте ур. I)

झोंका дж^{h}о̃кā *м.* порыв, дуновение (в тексте ур. V)

ट

टटोलना т̇ат̇олнā *п.* щупать, ощупывать (в тексте ур. XV)

टन т̇ан *м.* тонна (в грам. ур. X)

टमाटर т̇амāт̇ар *м.* помидор (в тексте ур. X)

टहलना т̇аhалнā *нп.* бродить, гулять, прогуливаться (в тексте ур. XIII)

टाँगना т̇а̃гнā *п.* вешать (*напр. одежду, картину*) (в тексте ур. III)

टाइप т̇āип *м.* шрифт (в загл. упр. ур. I)

टाई т̇āӣ *ж.* галстук (в тексте ур. X)

टिकट т̇икат̇ *м.* 1) билет; 2) марка (*почтовая*) (в тексте ур. VI)

टिकटघर т̇икат̇г^{h}ар *м.* билетная касса (в тексте ур. XII)

टिप्पणी т̇иппанӣ *ж.* примечание, комментарий (в ур. I)

टीका т̇ӣкā *м.* *мед.* прививка, сыворотка (в тексте ур. XV)

टुकड़ा т̇укр̣ā *м.* 1) кусок; 2) клочок (в тексте ур. XI)

टूटना т̇ӯт̇нā *нп.* 1) ломаться, раскалываться, разбиваться; 2) обрываться (в тексте ур. XV)

टेंपेरेचर т̇эмпэрэчар *м.* температура (в тексте ур. XV)

टेक्सी т̇эксӣ *ж.* такси (в упр. ур. XII и в тексте ур. XIV)

टेलीफ़ोन тэлифон *м.* телефон (в тексте ур. XIV)

टेलीफ़ोन-आपरेटर т̇элӣфон-āпарэт̇ар *м.*, *ж.* телефонист[ка] (в тексте ур. XVI)

टेलीफ़ोन-केंद्र **ṫэлӣфон-кэндра** *м.* телефонная станция (в тексте ур. XVI)

टेलीफ़ोन-बूथ **ṫэлӣфон-бӯт^{h}** *м.* телефонная будка (в тексте ур. XVI)

टेलीविजन **ṫэлӣвиджан** *м.* телевидение (в тексте ур. II)

टेलीविजन-सेट **ṫэлӣвиджан-сэṫ** *м.* телевизор (в тексте ур. II)

टोकरा **ṫокрā** *м.* корзина (в тексте ур. X)

टोपी **ṫопӣ** *ж.* головной убор, шапка, шляпа, кепи (в тексте ур. X)

ट्रंक-कॉल **ṫранк-кāл** *м.* междугородный телефонный разговор, вызов по междугородному телефону; ~करना *п.* звонить по междугородному телефону (в тексте ур. VI)

ट्राई **ṫрāӣ** *ж.* примерка (в тексте ур. XVII)

ट्राम **ṫрāм** *ж.* трамвай (в тексте ур. IX)

ट्रालीबस **ṫрāлӣбас** *ж.* троллейбус (в упр. ур. IX)

ठ

ठंडा **ṫ^{h}андā** 1) холодный, морозный; 2) прохладный, свежий (в тексте ур. V)

ठहरना **ṫ^{h}аhарнā** *нп.* останавливаться (в тексте ур. IX)

ठिठुरना **ṫ^{h}иṫ^{h}урнā** *нп.* замерзать, коченеть, зябнуть (в тексте ур. V)

ठीक **ṫ^{h}ӣк 1.** 1) правильный, верный; 2) точный; 3) хороший, исправный, безошибочный, неиспорченный; ~करना *п.* исправлять, чинить: **2.** 1) правильно, верно; 2) точно (в ур. 12 и в тексте ур. VIII)

ठोंकना **ṫ^{h}ō̃кнā** *п.* 1) бить, ударять; 2) забивать (в тексте ур. XVII)

ड

डर **ḍар** *м.* страх, боязнь, опасение (в тексте ур. XIII)

डरना **ḍарнā** *нп.* бояться, опасаться, пугаться (से *кого-л., чего-л.*) (в грам. ур XVI)

डाइरेक्टरी **ḍāирэкṫарӣ** *ж.* адресная книга, справочник (в тексте ур. XVI)

डाक **ḍāк** *м., ж.* почта, корреспонденция (в тексте ур. VI)

डाकख़ाना **ḍāкхāнā** *м.* почта (*здание*), почтамт (в тексте ур. VI)

डाकघर **ḍāкг^{h}ар** *м.* почта (*здание*), почтамт (в тексте ур. VI)

डाकिया **ḍāкийā** *м. изм. и неизм.* почтальон (в тексте ур. VI)

डाकू **ḍāкӯ** *м.* разбойник (в грам. ур. III)

डाक्टर **ḍāкṫар** *м.* доктор, врач (в ур. 15)

डाक्टरी **ḍāкṫарӣ 1.** врачебный, медицинский; **2.** *ж.* врачебная практика, профессия врача (в грам. ур. VII и в тексте ур. XV)

डायल **ḍāйал** *м.* диск (*телефона*) (в тексте ур. XVI)

डालना **ḍāлнā** *п.* 1) бросать, кидать; 2) наливать, насыпать (в тексте ур. VI)

डिग्री **ḍигрӣ** *ж.* градус (в тексте ур. V)

डिज़र्ट **ḍизарṫ** *м.* десерт (в тексте ур. XI)

डिब्बा ḍиббā *м.* 1) ящик, коробка, банка; 2) вагон (в тексте ур. XII)
डेढ़ ḍэṛ^h полтора (в тексте ур. X)
डेरा ḍэрā *м.* 1) палатка; 2) лагерь (в тексте ур. VII)
ड्योढ़ी ḍйоṛ^{h}ӣ *ж.* 1) передняя, прихожая; 2) порог, дверь, вход (в тексте ур. III)

ढ

ढँकना ḍ^{h}āкнā 1. *нп.* покрываться, быть покрытым; 2. *п.* покрывать (в тексте ур. XI)
ढाई ḍ^{h}āӣ два с половиной (в тексте ур. XVI)
ढीला ḍ^{h}ӣлā свободный, просторный, широкий (в тексте ур. XVII)
ढूँढ़ना ḍ^{h}ӯ̃ṛ^{h}нā *п.* искать, разыскивать (в тексте ур. XVI)
ढेर ḍ^{h}эр *м.* 1) куча, груда; 2) множество (в тексте ур. XVI)

त

तंग **танг** тесный, узкий (в тексте ур. XVII)
तंदुरुस्त **тандуруст** здоровый; ~ हो जाना *нп.* выздоравливать (в тексте ур. XV)
तंदुरुस्ती **тандурустӣ** *ж.* здоровье (в тексте ур. XV)
तंबाकू **тамбāкӯ** *м.* табак (в тексте ур. XIV)
तक **так** 1. *послелог* до (в грам. ур. II и в тексте ур. III); 2. *частица* даже (в грам. ур. XVII)
तकलीफ़ **таклӣф** *ж.* трудность, затруднение (в тексте ур. XV)
तख़्ता **тахтā** *м.* доска, полка (в тексте ур. I)
तजवीज़ **таджвӣз** *ж.* 1) мнение, суждение; 2) предложение (в тексте ур. XV)
तट **таṭ** *м.* берег (в ур. 15)
तथा **тат^{h}ā** и, [а] также (в тексте ур. II)
तपेदिक़ **тапэдик** *м.* туберкулез (в тексте ур. XV)
तब **таб** тогда, в то время (в тексте ур. VI)
तबीअत **табӣат** *ж.* самочувствие, здоровье (в тексте ур. XV)
तभी **таб^{h}ӣ** именно тогда, тогда же, как раз в то время (в грам. ур. XVII)
तमाम **тамāм** весь, целый, полный (в грам. ур. VI)
तय **тай** 1) выполненный, законченный; 2) определенный, решенный, установленный; 3) улаженный, урегулированный; ~ होना *нп.* а) быть выполненным, законченным; б) быть определенным, решенным, установленным; в) быть улаженным, урегулированным; ~ करना *п.* а) выполнять, заканчивать; б) определять, решать, устанавливать; в) улаживать, регулировать; г) проходить (*путь, расстояние*) (в тексте ур. XII)
तरक़्क़ी **тараккӣ** *ж.* 1) прогресс, развитие; 2) успех (в тексте ур. XV)
तरफ़ **тараф** 1. *ж.* сторона, направление; 2. की ~ *послелог* в сторону, в направ-

лении; की ~ से со стороны; от имени (*кого-л.*) (в грам. ур. II и в тексте ур. III)

तरह **тарah** 1. *ж.* 1) сорт, вид; 2) способ, манера (в тексте ур. I); 2. की ~ *послелог* подобно, как (в грам. ур. II и в тексте ур. VII)

तरीक़ा **тарӣкā** *м.* 1) образ, способ; 2) порядок, система (в тексте ур. VI)

तलहटी **талhaṭӣ** *ж.* подножие горы (в тексте ур. VII) ур. VII

तला **талā** *м.* подошва (*обуви*) (в тексте ур. XVII)

तलाश **талāш** *ж.* поиски, розыски (в тексте ур. VII)

तशरीफ़ **ташрӣф** *ж.* честь, оказание чести, пожалование (в тексте ур. XVII)

तसवीर **тасвӣр** *ж.* 1) картина; 2) фотоснимок (в ур. 13)

तस्मा **тасмā** *м.* тесьма, шнурок (в тексте ур. XVII)

तहख़ाना **тahхāнā** *м.* погреб, подвал, подземелье (в тексте ур. XII)

ताकि **тāки** чтобы, для того чтобы (в тексте ур. XIII)

ताज़ा **тāзā** *изм. и неизм.* 1) свежий; 2) новый (в тексте ур. IV)

तापमान **тāпмāн** *м.* 1) термометр; 2) температура (в тексте ур. V)

तार **тāр** *м.* 1) проволока; 2) телеграф; 3) телеграмма (в тексте ур. VI)

तारकोल **тāркол** *м.* каменноугольная смола; асфальт (в тексте ур. X)

तारीख़ **тāрӣх** *ж.* число, дата (в грам. ур. VII)

तालाब **тāлāб** *м.* пруд, водоем, бассейн (в тексте ур. XIII)

तिथि **тит^{h}и** *ж.* число, дата (в грам. ур. VII)

तिब्बती **тиббатӣ** 1. тибетский; 2. *м.* тибетец (в тексте ур. VII)

तीन **тӣн** три (в ур. 10)

तीर्थस्थान **тӣрт^{h}аст^{h}āн** *м.* место паломничества (в упр. ур. XV)

तीसरा **тӣсрā** третий (в тексте ур. II)

तुम **тум** вы (в тексте ур. I)

तुम्हारा **тумhāрā** ваш (в грам. ур. I)

तुम्हीं **тумhӣ** именно вы, вы же (в грам. ур. XVII)

तुलना **тулнā** *ж.* сравнение, сопоставление (в грам. ур. V и в тексте ур. XII)

तू **тӯ** ты (в тексте ур. I)

तूफ़ान **тӯфāн** *м.* ураган, шторм, буря, тайфун (в тексте ур. V)

तेज़ **тэз** 1) острый; 2) быстрый, скорый; 3) резкий, сильный; 4) крепкий (*о напитке*); 5) острый (*на вкус*) (в тексте ур. V)

तेज़ी **тэзӣ** *ж.* 1) острота; 2) быстрота, скорость; ~ से (के साथ) быстро, скоро (в тексте ур. IV)

तेरा **тэрā** твой (в грам. ур. I)

तैयार **таййāр** готовый; ~ होना *нп.* быть готовым (के लिए *к чему-л.*; को *сделать что-л.*); ~ करना *п.* готовить (को *кого-л.*, के लिए *к чему-л.*) (в тексте ур. II)

तैयारी **таййāрӣ** *ж.* 1) приготовление; 2) изготовление, производство; 3) подготовка (в тексте ур. VII)

तैरना **тайрнā** *нп.* плавать (в тексте ур. V)

तैराना **тайрāнā** *п.* сплавлять (*напр. лес*) (в грам. ур. XIV)
तो **то** 1. то (в ур. 12); 2. то, итак, ведь (в грам. ур. XVII)
तोड़ना **торнā** *п.* ломать, разбивать, разрывать (в грам. ур. VIII)
तोता **тотā** *м.* попугай (в тексте ур. XIII)
तोला **толā** *м.* тола (*мера веса ≅12 г.*) (в упр. ур. XVI)
तौर **таур** *м.* 1) манера; 2) способ, образ (в тексте ур. V)
तौलना **таулнā** *п.* взвешивать (в тексте ур. VI)
तौलिया **таулийā** *м.* полотенце (в тексте ур. XIV)
त्यों **тйõ** 1) так, также, подобным образом; 2) тогда же (в грам. ур. VI)

थ

थकना **т^{h}акнā** *нп.* уставать, утомляться (в грам. ур. XVI и в тексте ур. XVII)
थका **т^{h}акā** усталый, утомленный (в грам. ур. XVI)
थियेटर **т^{h}ийэтар** *м.* театр (в тексте ур. IV)
थोड़ा **т^{h}орā** 1. малый, незначительный; 2. немного (в тексте ур. IX)

द

दक्षिण **дакшин** 1. южный; 2. *м.* юг; ~ में на юге (в тексте ур. V)
दक्षिणी **дакшинӣ** южный (в упр. ур. V)
दफ़ा **дафā** *ж.* раз (в тексте ур. XVI)
दफ़्तर **дафтар** *м.* контора, учреждение (в тексте ур. III)
दम **дам** *м.*: ~ घुट रहा है душно (в ур. 14)
दरवाज़ा **дарвāзā** *м.* дверь (в ур. 12)
दराज़ **дарāз** *ж.* ящик (*стола, комода*) (в тексте ур. XIV)
दरिया **дарийā** *м.* *неизм.* 1) река; 2) море (в грам. ур. II)
दरियाई **дарийāӣ** 1) речной; 2) морской (в тексте ур. XIII)
दर्जन **дарджан** *м.* дюжина (в тексте ур. X)
दर्जा **дарджā** *м.* 1) класс, группа, разряд; 2) степень, уровень, статус; 3) градус (в тексте ур. XVII)
दर्ज़ी **дарзӣ** *м* портной (в грам. ур. XIV и в тексте ур. XVII)
दर्द **дард** *м.* боль (в тексте ур. XV)
दर्शक **даршак** *м.* зритель, экскурсант (в тексте ур. XIII)
दल **дал** *м.* отряд, группа, партия, команда (в тексте ур VII)
दवा **давā** *ж.* лекарство (в тексте ур. VII)
दवाई **давāӣ** *ж.* лекарство (в тексте ур. IX)
दवाख़ाना **давāхāнā** *м.* аптека (в тексте ур. XV)
दस **дас** десять (в ур. 15)
दाँत **дāт** *м.* зуб (в тексте ур. IV)

दाढ़ी **дāṛʰи̅** *ж.* борода (в грам. ур. XIII)

दादा **дāдā** *м. неизм.* дед, дедушка (*по отцу*) (в тексте ур. II)

दादी **дāди̅** *ж.* бабушка (*по отцу*) (в тексте ур. II)

दाना **дāнā** *неизм.* умный, знающий (в грам. ур. II)

दाम **дāм** *м.* цена, стоимость (в тексте ур. X)

दायाँ **дāйа̃** правый (в грам. ур. II и в тексте ур. III)

दाल **дāл** *ж.* 1) бобы, чечевица; 2) каша из бобов, чечевицы (*с пряностями*) (в тексте ур. XI)

दिक़्क़त **диk̇k̇ат** *ж.* 1) беспокойство, тревога; 2) трудность, затруднение (в тексте ур. XIV)

दिखलाना **дикʰлāнā** *п.* показывать (в грам. ур. XIV)

दिखाई **дикʰāи̅** *ж.* 1) рассматривание; 2) вид, видимость; ~ देना *нп.* появляться, виднеться; выглядеть; ~ पड़ना *нп.* казаться; виднеться (в тексте ур. XII)

दिखाना **дикʰāнā** *п.* показывать (в тексте ур. III)

दिन **дин** *м.* день (в ур. 10)

दिन-रात **дин-рāт** днем и ночью, круглые сутки; всегда (в тексте ур. IX)

दिनांक **динāнк** *м.* число, дата (в грам. ур. VII)

दिल **дил** *м.* сердце, душа (в тексте ур. IV)

दिलचस्प **дилчасп** интересный, занимательный, увлекательный (в грам. ур. VII и в тексте ур. VIII)

दिलचस्पी **дилчаспи̅** *ж.* интерес, заинтересованность (в тексте ур. XII)

दिलाना **дилāнā** *п.* (*понуд. от* देना **дэнā** *п.*) передавать, вручать (в грам. ур. XIV)

दिल्ली **дилли̅** г. Дели (в ур. 15)

दिसम्बर **дисамбар** *м.* декабрь (в ур. IV)

दीखना **ди̅кʰнā** *п.* быть видимым, показываться, появляться (в грам. ур. XIV)

दीवार **ди̅вāр** *ж.* стена (в ур. 14)

दुआ **дуā** *ж.* 1) молитва; 2) мольба, просьба; 3) благословение (в тексте ур. III)

दुकान **дукāн** *ж.* магазин, лавка (в тексте ур. II)

दुकानदार **дукāндāр** *м.* продавец, лавочник (в тексте ур. X)

दुनिया **дунийā** *ж.* мир, вселенная (в грам. ур. II и в тексте ур. VII)

दुभाषिया **дубʰāшийā** *м.* переводчик (*устный*) (в тексте ур. XIV)

दुम **дум** *ж.* хвост (в тексте ур. XIII)

दुहरा **дуhрā** двойной; двуслойный (в тексте ур. XIV)

दूतावास **ду̅тāвāс** *м.* посольство (в упр. ур. XVII)

दूध **ду̅дʰ** *м.* молоко (в тексте ур. XI)

दूर **ду̅р** 1. далекий, отдаленный; ~ होना (हो जाना) *нп.* а) удаляться, устраняться; б) ликвидироваться; ~ करना *п.* а) удалять, устранять; б) ликвидировать; в) убирать, отставлять; 2. далеко; 3. *ж.* расстояние (в тексте ур. I)

दूरी **ду̅ри̅** *ж.* расстояние (в тексте ур. IX)

दूसरा **ду̅срā** 1. второй; 2. другой, иной (в ур. 12)

दूसरे дӯсрэ во-вторых (в упр. ур. XVII)

दृश्य дришйа *м.* 1) вид; 2) зрелище, сцена (в тексте ур. XIII)

दृष्टि дриштӣ *ж.* 1) зрение; 2) взгляд, взор; 3) точка зрения (в тексте ур. XII)

देखना дэк^{h}нā *п.* смотреть, видеть (в ур. 13)

देखभाल дэк^{h}б^{h}āл *ж.* 1) наблюдение; 2) уход, присмотр (*напр. за детьми*) (в тексте ур. II)

देना дэнā *п.* давать (в ур. 11)

देर дэр *ж.* 1) промедление, задержка, опоздание; 2) время (в грам. ур. IX и в тексте ур. X)

देरी дэрӣ *ж.* промедление, задержка, опоздание (в тексте ур. VIII)

देवी дэвӣ *ж.* 1) богиня; 2) госпожа, дама; ~ जी [уважаемая] госпожа (*вежливое обращение к женщине*) (в тексте ур. III)

देश дэш *м.* страна, государство (в ур. 14)

देशी дэшӣ местный, отечественный (в упр. ур. XV и в тексте ур. XVII)

देहली дэһлӣ г. Дели (в упр. ур. XVI)

दो до два (в ур. 10); दो-चार несколько (в ур. 15)

दोनों донō **1.** оба, двое; **2.** вдвоем (в ур. 13)

दोपहर допаһар *ж.* полдень (в тексте ур. XI)

दोस्त дост *м.* друг, товарищ (в тексте ур. VIII)

दोस्ती достӣ *ж.* дружба (в ур. 15)

दोस्ती-विश्वविद्यालय достӣ-вишвавидйāлай *м.* Университет дружбы (в ур. 15)

दोहराना доһрāнā *п.* повторять (в ур. 15)

दोहराव доһрāо *м.* повторение (в упр. ур. XIII)

दौड़ना даур̣нā *нп.* бегать, бежать (в грам. ур. VIII и в тексте ур. XII)

द्वार двāр *м.* дверь, ворота (в тексте ур. III)

द्वारा двāрā (*тж.* के ~) *послелог* при помощи, посредством, через (в тексте ур. III)

द्वीप двӣп *м.* остров (в тексте ур. IX)

ध

धन्यवाद д^{h}анйавāд спасибо (в ур. 14)

धर्मपत्नी д^{h}армапатнӣ *ж.* жена (в тексте ур. XVII)

धातु д^{h}āту *ж.* минерал, руда; металл (в тексте ур. IX)

धारीदार д^{h}āрӣдāр полосатый (в тексте ур. XVII)

धीमा д^{h}ӣмā 1) тихий, медленный; 2) слабый, тихий (*о свете, голосе*) (в тексте ур. XI)

धुआँ д^{h}уā̃ *м.* дым (в тексте ур. IX)

धुन д^{h}ун *ж.* тон; мотив, мелодия (в тексте ур. XI)

धुलना д^{h}улнā *нп.* быть вымытым, выстиранным (в тексте ур. XVII)

धुलवाना д^{h}улвāнā *п.* (*понуд. от* धोना д^{h}онā *п.*) отдавать в стирку (в тексте ур. XIV)

धूप **д^{h}уп** *ж.* 1) солнечный зной, солнечное тепло; 2) солнечный свет (в тексте ур. V)

धोना **д^{h}онā** *п.* мыть, стирать (в тексте ур. II)

ध्यान **д^{h}йāн** *м.* внимание (в упр. ур. VIII и в тексте ур. XV)

न

नंगा **нангā** 1) голый, нагой; 2) обнаженный, непокрытый, неприкрытый (в упр. ур. XVII)

नंबर **намбар** *м.* номер (в тексте ур. III)

न **на** 1) не; 2) не так ли?, не правда ли?; 3) ни (в тексте ур. V)

नक़ली **наќлӣ** искусственный (в тексте ур. XV)

नकारात्मक **накāрāтмак** отрицательный (в загл. упр. ур. I)

नक़्शा **наќшā** *м.* карта, план, чертеж (в тексте ур. VII)

नगर **нагар** *м.* город (в ур. 14)

नज़दीक **наздӣк** 1. близкий; 2. близко, вблизи, поблизости, около; 3. के ~ *послелог* около, близ, у (в тексте ур. III)

नज़र **назар** *ж.* 1) зрение; 2) взор, взгляд; ~ आना *нп.* а) виднеться, показываться; б) казаться, представляться (в тексте ур. VII)

नज़ला **назлā** *м.* простуда, насморк (в тексте ур. XV)

नतीजा **натӣджā** *м.* 1) результат, последствие; 2) результат, итог; 3) заключение, вывод (в тексте ур. VII)

नदी **надӣ** *ж.* река (в ур. 15)

नब्ज़ **набз** *ж.* пульс (в тексте ур. XV)

नम **нам** влажный, сырой (в тексте ур. V)

नमक **намак** *м.* соль (в тексте ур. XI)

नमस्ते **намастэ** здравствуйте; до свидания (в ур. 10)

नमूना **намӯнā** *м.* 1) образец, образчик; 2) модель, фасон (в тексте ур. IV)

नया **найā** новый; молодой (в ур. 15)

नरम **нарам** мягкий, нежный (в тексте ур. III)

नर्स **нарс** *ж.* няня, сиделка, сестра (в тексте ур. XV)

नवम्बर **навамбар** *м.* ноябрь (в ур. IV)

नहर **наhар** *ж.* канал (в упр. ур. XII)

नहाना **наhāнā** *нп.* мыться, купаться (в тексте ур. V)

नहीं **наhӣ** нет, не (в ур. 9); जी ~ нет (*вежливая форма ответа*) (в ур. 10)

नाई **нāӣ** *м.* парикмахер (в тексте ур. IV)

नाख़ून **нāхӯн** *м.* 1) ноготь; 2) коготь (в тексте ур. XIV)

नाचना **нāчнā** *нп.* танцевать, плясать (в упр. ур. XVII)

नाना **нāнā** *м. неизм.* дед, дедушка (*по материнской линии*) (в грам. ур. II)

नाप **нāп** *ж.* 1) размер, величина; 2) измерение; 3) мера, мерка (в тексте ур. XVII)

नापना нāпнā *п.* мерить, измерять, отмерять (в тексте ур. X)

नाम нāм *м.* 1. имя, название (в ур. 10); 2. के ~ *послелог* на имя кого-либо, чего-либо (в тексте ур. VI)

नामक нāмак называемый, под названием, по имени (в тексте ур. IV)

नाराज़ нāрāз недовольный (से *кем-л., чем-л.*); обиженный; ~ होना *нп.* быть недовольным, обижаться; ~ करना *п.* вызывать неудовольствие (को *чье-л.*), обижать, сердить, огорчать (को *кого-л.*) (в тексте ур. XI)

नाविक нāвик 1. относящийся к лодке, кораблю; 2. *м.* 1) лодочник; 2) матрос, моряк (в грам. ур. IX)

नाश्ता нāштā *м.* завтрак, закуска (в тексте ур. II)

निकट никаṭ 1. близкий, ближний; 2. близко, около; 3. के ~ *послелог* у, около, возле (в тексте ур. II)

निकलना никалнā *нп.* 1) выходить, появляться (в тексте ур. IV); 2) оказываться (в упр. ур. X и в тексте ур. XII)

निकालना никāлнā *п.* 1) вынимать, извлекать, доставлять; 2) удалять, увольнять, изгонять , 3) добывать, находить *(напр. время)* (в тексте ур. II)

निदान нидāн *м.* диагноз (в тексте ур. XV)

निम्नलिखित нимналик^{h}ит нижеследующий, нижеизложенный (в загл. упр. ур. I)

निर्माण нирмāн *м.* строительство (в тексте ур. IV)

निर्माण-कार्य нирмāн-кāрйа *м.* строительные работы, строительство (в тексте ур. IX)

निर्माण-शिक्षालय нирмāн-шикшāлай *м.* строительный техникум (в упр. ур. IV)

निवासी нивāсӣ *м.* житель (в ур. 12)

निशान нишāн *м.* знак, метка, отметка (в тексте ур. XVII)

निश्चित нишчит решенный, определенный, установленный; назначенный; ~ होना *нп.* а) быть решенным, определенным; б) быть установленным, назначенным; ~ करना *п.* а) решать, определять; б) устанавливать, назначать (в тексте ур. XVI)

नीचा нӣчā низкий, нижний (в ур. 14)

नीचे нӣчэ 1. низко, внизу, вниз (в тексте ур. IV); 2. के ~ *послелог* ниже, под (в тексте ур. V)

नीमजोश нӣмджош *зд.* всмятку (в тексте ур. XI)

नीला нӣлā голубой, синий (в грам. ур. VII)

नुक्कड़ нуккаṛ *м.* угол (в тексте ур. IV)

नुस्ख़ा нусхā *м.* рецепт (*лекарства*) (в тексте ур. XV)

नेता нэтā *м. неизм.* 1) вождь; 2) глава, руководитель, лидер (в тексте ур. XIV)

नेपाली нэпāлӣ 1. непальский; 2. *м.* непалец (в тексте ур. VII)

नेवी-ब्लू нэвӣ-блӯ темно-синий (в тексте ур. X)

नौ нау I девять (в ур. I)

नौ нау II *ж.* лодка, судно, корабль (в грам. ур. IX)

नौकर наукар *м.* 1) служащий, чиновник; 2) слуга (в тексте ур. VIII)

नौकरानी наукрāнӣ *ж.* служанка, горничная, домашняя работница (в тексте ур. XIV)

नौजवान науджавāн 1. юный, молодой; 2. *м.* молодой человек, юноша (в тексте ур. XIV)

नौसेना-विभाग наусэнā-вибʰāг *м.* министерство военно-морского флота, адмиралтейство (в упр. ур. XIV)

न्यू ज़ीलैंड нйӯ зӣлайнḍ Новая Зеландия (в упр. ур. XIII)

प

पकड़ना пакаṙнā *п.* 1) хватать, держать (को *кого-л.*; से *за что-л.*); 2) ловить (в грам. ур. XII)

पकड़ाई пакṙāӣ *ж.* 1) схватывание; 2) ловля; ~ देना *нп.* быть схваченным (в грам. ур. XII)

पकना пакнā *нп.* 1) зреть, созревать; 2) вариться, печься (в тексте ур. V)

पकाना пакāнā *п.* варить, печь, готовить (в тексте ур. XI)

पक्का паккā 1) спелый, зрелый; 2) готовый, сваренный, испеченный; 3) мощеный, асфальтированный (в тексте ур. X); 4) прочный, крепкий, стойкий (в тексте ур. XVII)

पक्षी пакшӣ *м.* птица (в тексте ур. XIII)

पट्ट паṫṫ *м.* 1) доска; 2) повязка, бинт (в тексте ур. I)

पड़ना паṙнā *нп.* 1) падать (в тексте ур. V); 2) случаться; 3) доставаться, выпадать на долю, 4) падать; 5) лежать (в тексте ур. XVI)

पढ़ना паṙʰнā *п.* 1) читать; 2) учиться (в ур. 13)

पढ़वाना паṙʰвāнā *п.* (*понуд. от* **पढ़ना паṙʰнā** *п.*) руководить обучением; дать образование (в грам. ур. XIV)

पढ़ाई паṙʰāӣ *ж.* 1) учение, уроки, занятия; 2) обучение, преподавание (в тексте ур. I)

पढ़ाना паṙʰāнā *п.* 1) учить, обучать; 2) преподавать, читать (в тексте ур. I)

पतझड़ патджʰаṙ *ж.* 1) листопад; 2) осень; ~ में осенью (в тексте ур. V)

पतलून патлӯн *м.* штаны, брюки (в тексте ур. X)

पता патā *м.* 1) адрес (в тексте ур. III); 2) весть, известие; 3) след, признак (в тексте ур. XII)

पत्ती паттӣ *ж.* листок, лист, лепесток (в тексте ур. V)

पत्थर паттʰар *м.* камень (в тексте ур. VII)

पत्नी патнӣ *ж.* жена (в тексте ур. III)

पत्र патра *м.* 1) письмо, записка; 2) *дип.* нота; 3) газета, журнал (в тексте ур. VI)

पत्र-व्यवहार патра-вйаваhāр *м.* переписка, корреспонденция (в тексте ур. VI)

पत्रिका **патрика̄** *ж.* журнал (в тексте ур. VI)

पदार्थ **падāрт^{h}а** *м.* 1) вещь, предмет; 2) материя, вещество; 3) изделие, продукт (в тексте ур. IX)

परंतु **паранту** но, однако, тем не менее, все же (в тексте ур. XI)

पर **пар** I. но (в тексте ур. X)

पर **пар** II. *послелог* 1) на (в ур. 9); पर से с, со (*поверхности*); 2) у, около; за (в ур. 11); 3) после, по (в тексте ур. VI)

परसर्ग **парсарга** *м.* послелог (в загл. упр. ур. II)

परसों **парсо̃** 1) позавчера; 2) послезавтра (в тексте ур. XVI)

परिचय **паричай** *м.* ознакомление, знакомство (в тексте ур. III)

परिचित **паричит** 1. 1) знакомый, известный; 2) знакомый, знающий; ~ होना (हो जाना) *нп.* знакомиться (से *с кем-л., чем-л.*); ~ कराना *п.* знакомить (को *кого-л.*; से *с кем-л., с чем-л.*); 2. *м.* знакомый (в тексте ур. X)

परिवार **паривāр** *м.* семья (в тексте ур. II)

परीक्षा **парӣкшā** *ж.* 1) обследование, освидетельствование, осмотр; 2) экзамен, испытание (в тексте ур. XV)

परोसना **пароснā** *п.* 1) подавать, накрывать на стол; 2) угощать (в тексте ур. XI)

पर्वतारोही **парватāроhӣ** 1. альпинистский; 2. *м.* альпинист (в тексте ур. VII)

पलंग **паланг** *м.* кровать, постель (в тексте ур. III)

पलटना **палатнā** *п.* переворачивать (в тексте ур. X)

पशु **пашу** *м.* животное, скотина (в тексте ур. XIII)

पश्चिम **пашчим** 1. западный; 2. *м.* запад; ~ में на западе (в тексте ур. V)

पश्चिमी **пашчимӣ** западный (в тексте ур. V)

पसंद **пасанд** 1. приятный; ~ होना (आना) *нп.* нравиться (को *кому-л.*); ~ करना *п.* любить; 2. *ж.* вкус, выбор (в тексте ур. II)

पहनना **паhаннā** *п.* надевать (*на себя*), носить (в упр. ур. V и тексте ур. XV)

पहर **паhар** *м.* пахар (*промежуток времени, равный трем часам, восьмая часть суток*) (в грам. ур. XVI)

पहला **паhлā** первый (в тексте ур. I)

पहले **паhлə** 1. раньше, прежде, вначале, сначала (в тексте ур. III); 2. के (से) ~ *послелог* до, раньше (в грам. ур. II и в тексте ур. III)

पहाड़ **паhāр̣** *м.* гора, холм (в тексте ур. V)

पहाड़ी **паhāр̣ӣ** 1. 1) горный; 2) гористый, холмистый; 2. *ж.* холм, гора (в упр. ур. XIII)

पहुँचना **паhу̃чнā** *нп.* 1) прибывать, приходить, подъезжать; 2) достигать, доходить, добираться (तक *до чего-л.*) (в тексте ур. III)

पहुँचाना **паhу̃чāнā** *п.* 1) доставлять, приносить, приводить (में *куда-л.*, को *кому-л.*); 2) провожать (को *кого-л.*, तक *до чего-л.*) (в тексте ур. VI)

पाँच **пā̃ч** пять (в ур. 12)

पाँव **пā̃о** *м.* нога (в тексте ур. XVI)

पाख़ाना pāxānā *м.* уборная, туалет (в тексте ур. II)

पाठ pāṫ^{h} *м.* урок (в тексте ур. I)

पाठ्यपुस्तक pāṫ^{h}йапустак *ж.* учебник (в тексте ур. VIII)

पाना пāнā *п.* получать; находить (в тексте ур. II)

पानी пāнӣ *м.* вода (в тексте ур. III)

पानेवाला пāнэвāлā *м.* получатель (в тексте ур. VI)

पार пāр *м.* **1.** 1) противоположный берег; 2) другая сторона; ~ करना *п.* пересекать, переходить (*улицу, реку*); **2.** के ~ *послелог* по ту сторону (в тексте ур. IV)

पारसल пāрсал *м.* 1) пакет, сверток; 2) [почтовая] посылка (в тексте ур. VI)

पारसी пāрсӣ 1. персидский; **2.** *м.* 1) перс; 2) парс; **3.** *ж.* персидский язык (в тексте ур. IX)

पार्क пāрк *м.* парк (в ур. 15)

पार्टी пāрṫӣ *ж. полит.* партия (в упр. ур. VIII)

पालन пāлан *м.* 1) выращивание, воспитание; 2) разведение (*животных*); 3) соблюдение, выполнение (*приказа, обещания*) (в тексте ур. XV)

पॉलीक्लीनिक пāлӣклӣник *м.* поликлиника (в тексте ур. IV)

पास пāс I.: के ~ *послелог* около, возле, рядом [с], у, к (в ур. 10)

पास пāс II. *м.* пропуск, *вд.* путевка (в тексте ур. XVI)

पासपोर्ट пāспорṫ *м.* паспорт (в тексте ур. VI)

पिंजरा пинджрā *м.* клетка (в тексте ур. XIII)

पिघलना пиг^{h}алнā *нп.* плавиться, таять (в тексте ур. V)

पिछला пич^{h}лā 1) последний; 2) прошлый, минувший, истекший (в тексте ур. V)

पिता питā *м. неизм.* отец (в ур. 15)

पियानो пийāно *м.* пианино (в тексте ур. II)

पीछे пӣч^{h}э 1. сзади, позади, назад; потом, позже; **2.** के (से) ~ *послелог* 1) позади, сзади; 2) за (в тексте ур. V)

पीटना пӣṫнā *п.* бить, наказывать (в грам. ур. XIII)

पीना пӣнā *п.* пить (в тексте ур. IV)

पीला пӣлā желтый (в ур. 10)

पुंलिंग пунлинг *м.* мужской род (в загл. упр. ур. I)

पुकारना пукāрнā *п.* 1) звать, призывать; 2) называть (в тексте ур. VII)

पुतला путлā *м.* кукла (в тексте ур. XVI)

पुराना пурāнā старый, старинный, древний (в тексте ур. IV)

पुरुष пуруш *м.* 1) человек; 2) мужчина (в ур. 13)

पुल пул *м.* мост (в тексте ур. IV)

पुलाव пулāо *м.* плов (в тексте ур. XI)

पुस्तक пустак *ж.* книга (в тексте ур. VI)

पुस्तकालय пустакāлай *м.* библиотека (в тексте ур. IV)

पूछताछ пӯч^{h}тāч^{h} *ж.* 1) расспросы; 2) запрос (в тексте ур. XIV)

पूछना **пӯчʰнā** *п.* спрашивать (से *у кого-л.*) (в тексте ур. I)

पूरा **пӯрā** 1) полный, целый, весь; 2) совершенный, завершенный, законченный; ~ होना *нп.* а) наполняться; б) завершаться, заканчиваться; ~ करना *п.* а) наполнять; б) выполнять, исполнять; в) завершать, заканчивать (в тексте ур. VI)

पूर्ण **пӯрна** 1) полный, целый, весь; 2) совершенный, завершенный, законченный; ~ भूतकाल предпрошедшее время (в загл. упр. ур. XII)

पूर्व **пӯрва** 1. восточный; 2. *м.* восток; ~ में на востоке (в тексте ур. VII)

पूर्वकालिक **пӯрвакāлик** *грам.* относящийся к прошедшему времени; ~ कृदंत деепричастие (в загл. упр.ур. XV)

पूर्वी **пӯрвӣ** восточный (в тексте ур. VIII)

पेंशन **пэншан** *ж.* пенсия (в тексте ур. XII)

पेंसिल **пэнсил** *ж.* карандаш (в тексте ур. I)

पेट **пэṫ** *м.* желудок, живот (в тексте ур. XI)

पेड़ **пэṙ** *м.* дерево, растение (в тексте ур. IV)

पेड़-पौधे **пэṙ-паудʰэ** *м. мн.* растительность (в тексте ур. VII)

पेशदालान **пэшдāлāн** *м.* вестибюль, передняя (в тексте ур. XIV)

पैदा **пайдā** 1) рожденный, порожденный; 2) добытый, произведенный; ~ होना *нп.* а) рождаться, появляться; б) добываться, производиться; ~ करना *п.* а) порождать; б) добывать, производить (в грам. ур. V и в тексте ур. XIII)

पैमाना **паймāнā** *м.* мера, масштаб, размер (в тексте ур. XV)

पैसा **пайсā** *м.* 1) пайса (*монета, 1/100 рупии*); 2) деньги (в тексте ур. VI)

पोर्टर **порṫар** *м.* носильщик (в упр. ур. XIV)

पोशाक **пошāк** *ж.* одежда, платье, костюм (в тексте ур. XVII)

पोस्ट-ऑफ़िस **посṫ-āфис** *м.* почта (*здание*), почтамт (в тексте ур. VI)

पोस्ट-कार्ड **посṫ-кāрḋ** *м.* почтовая открытка (в тексте ур. VI)

पौधा **паудʰā** *м.* 1) росток, побег; 2) растение (в тексте ур. VII)

पौने **паунэ** без четверти (в тексте ур. XVI)

पौष्टिक **паушṫик** питательный (в тексте ур. XI)

प्याज़ **пйāз** *м.* лук, луковица (в тексте ур. X)

प्यार **пйāр** *м.* любовь; ласка (в упр. ур. XVII)

प्याला **пйāлā** *м.* чашка, пиала (в тексте ур. XI)

प्यास **пйāс** *ж.* жажда (в тексте ур. XI)

प्रकार **пракāр** *м.* 1) сорт, вид; 2) способ, манера (в тексте ур. III)

प्रकृति **пракрити** *ж.* природа (в грам. ур. IX)

प्रणाम **пранāм** *м.* 1) поклон, привет, приветствие; 2) привет! (в упр. ур. XVII)

प्रति **прати** каждый (в грам. ур. VI и в тексте ур. XII)

प्रतिदिन **пратидин** ежедневно, каждый день (в грам. ур. IX)

प्रतिनिधि **пратинидʰи** *м.* представитель, депутат, делегат (в тексте ур. XIV)

प्रतिनिधि-मंडल **пратинид^{h}и-мандал** *м.* делегация, депутация (в тексте ур. XIV)
प्रतिव्यक्ति **пративйакти** на человека, на душу (в грам. ур. IX)
प्रतीक्षा **пратӣкша̄** *ж.* ожидание (в тексте ур. XII)
प्रत्यय **пратйай** *м. грам.* суффикс (в загл. упр. ур. IX)
प्रत्येक **пратйэк** каждый, всякий (в грам. ур. VI)
प्रदेश **прадэш** *м.* 1) провинция, штат; 2) местность, область (в тексте ур. V)
प्रधान **прад^{h}а̄н** главный, первый, *зд.* прямой (в загл. упр. ур. VII)
प्रबंध **прабанд^h** *м.* устройство, организация (в тексте ур. III)
प्रमुख **прамук^h** **1.** 1) первый; 2) главный; **2.** *м.* глава, начальник (в тексте ур. VII)
प्रयुक्त **прайукта** 1) употребленный, примененный; 2) осуществленный; ~ होना *нп.* а) употребляться, применяться; б) осуществляться (в загл. упр. ур. XI)
प्रयोग **прайог** *м.* употребление, использование; ~ करना *п.* использовать (का *что-л.*) (в загл. упр. ур. I)
प्रवेश **правэш** *м.* вход , проникновение (в тексте ур. III)
प्रवेश-द्वार **правэш-два̄р** *м.* 1) входная дверь, вход; 2) подъезд (в тексте ур. III)
प्रवेश-स्थान **правэш-ст^{h}а̄н** *м.* 1) прихожая, передняя; 2) вход (в тексте ур. III)
प्रश्न **прашна** *м.* вопрос (в загл. упр. ур. I)
प्रश्नात्मक **прашна̄тмак** вопросительный (в загл. упр. ур. I)
प्रसन्नता **прасанната̄** *ж.* 1) довольство, удовлетворенность; 2) радость (в тексте ур. XI)
प्रसिद्ध **прасидд^{h}а** известный, знаменитый (в тексте ур. IX)
प्राकृतिक **пра̄критик** природный, естественный (в тексте ур. IX)
प्राचीन **пра̄чӣн** древний, старинный (в тексте ур. XIV)
प्राच्यविद्या **пра̄чйавидйа̄** *ж.* востоковедение (в тексте ур. XIV)
प्राच्यविद्यालय **пра̄чйавидйа̄лай** *м.* Институт востоковедения (в упр. ур. XIV)
प्रातः[काल] **пра̄таḥ[ка̄л]** *м.* утро, заря, рассвет (в грам. ур. XVI)
प्रार्थना **пра̄рт^{h}ана̄** *ж.* просьба (в тексте ур. VI)
प्रेरणार्थक **прэрна̄рт^{h}ак** *грам.* понудительный, каузативный (в грам. ур. XIV)
प्लास्टर **пла̄ст̇ар** *м.* пластырь (в тексте ур. XV)
प्लेग **плэг** *м.* чума (в тексте ур. XV)
प्लेटफ़ार्म **плэт̇фа̄рм** *м.* платформа, перрон (в тексте ур. XII)

फ

फटना **п^{h}ат̇на̄** *нп.* 1) трескаться, лопаться, разбиваться; 2) рваться, обрываться (в тексте ур. XVII)
फ़रमाइश **фарма̄иш** *ж.* 1) приказание, распоряжение; 2) заказ (в тексте ур. XI)
फ़रमाना **фарма̄на̄** *п.* 1) изволить сказать; заявлять; 2) приказывать (в тексте ур. XVII)

फ़रवरी фарварӣ *ж.* февраль (в ур. IV)

फ़र्क़ фарк̇ *м.* различие, разница (в тексте ур. XII)

फ़र्नीचर фарнӣчар *м.* обстановка, мебель (в тексте ур. III)

फ़र्श фарш *м.* пол (в ур. 14)

फल п^{h}ал *м.* 1) плод, фрукт; 2) плод, результат (в тексте ур. V)

फ़सल фасал *ж.* 1) урожай; 2) сельскохозяйственная культура (в тексте ур. V)

फ़ानूस фāнӯс *м.* 1) лампа, фонарь, люстра; 2) маяк (в тексте ур. XI)

फ़ायदा фāйдā *м.* польза, выгода (в тексте ур. XVI)

फ़ारसी фāрсӣ 1. персидский; 2. *м.* перс; 3. *ж.* персидский язык (в упр. ур. XIV)

फ़ार्म фāрм *м.* бланк, анкета (в тексте ур. VI)

फ़ासला фāслā *м.* промежуток, расстояние (в тексте ур. XII)

फ़िक्र фикр *ж.* 1) мысль; 2) забота (в тексте ур. XVII)

फिर п^{h}ир 1) снова, опять, еще; 2) после, потом, затем; ~ भी тем не менее, все же (в ур. 12 и в тексте ур. II)

फिरना п^{h}ирнā *нп.* кружиться, поворачиваться (в грам. ур. XIV)

फिराना п^{h}ирāнā *п.* 1) поворачивать; 2) вращать, кружить (в грам. ур. XIV)

फ़िल्म филм *м.*, *ж.* 1) фильм, кинокартина; 2) фотопленка, кинопленка (в грам. ур. VI и в тексте ур. IX)

फ़िल्म-उद्योग филм-удйог *м.* кинопромышленность (в тексте ур. IX)

फ़िल्म-कहानी филм-каhāнӣ *ж.* сценарий (в упр. ур. XV)

फ़िहरिस्त фиhрист *ж.* 1) перечень, список; 2) каталог, указатель (в тексте ур. XI)

फीका п^{h}ӣкā бледный, поблекший, выцветший, полинявший; ~ पड़ना *нп.* тускнеть, блекнуть, выгорать (в тексте ур. XVII)

फ़ीस фӣс *ж.* 1) взнос, плата; 2) вознаграждение, гонорар (в упр. ур. XVI)

फ़ुट фуṫ *м.* фут (*около 0,3 м*) (в тексте ур. VII)

फूल п^{h}ӯл *м.* цветок (в тексте ур. X)

फूलगोभी п^{h}ӯлгоб^{h}ӣ *ж.* цветная капуста (в тексте ур. X)

फूलदार п^{h}ӯлдāр украшенный цветочным узором, цветастый (в тексте ур. XVII)

फ़ैकल्टी фэкалṫӣ *ж.* факультет (в упр. ур. XI)

फैलना п^{h}айлнā *нп.* распространяться, простираться (в тексте ур. IX)

फ़ैशन файшан *м.* 1) фасон; 2) мода (в тексте ур. III)

फ़ोटो фоṫо *м.* фотография, [фото]снимок (в тексте ур. VI)

फ़ोटोग्राफ़र фоṫогрāфар *м.* фотограф (в упр. ур. XVI)

फोड़ा п^{h}оṙā *м.* волдырь, нарыв (в грам. ур. XVI)

फ़ोन фон *м.* телефон; ~ करना *п.* звонить (को, के पास *кому-л.*) (в тексте ур. III)

फ़ोन-नंबर фон-намбар *м.* номер телефона (в тексте ур. III)

फ़ौरी фаурӣ срочный, неотложный (в тексте ур. XVI)

फ़्रांस фрāнс Франция (в грам. ур. XIII)

फ़्लू флӯ *м.* грипп (в тексте ур. XV)
फ़्लैट флэт *м.* квартира (в тексте ур. II)

ब

बंगाल бангāл Бенгалия (в тексте ур. V)
बंगाली бангāлӣ 1. бенгальский; **2.** *м.* бенгалец; **3.** *ж.* бенгальский язык (в упр. ур. XIV)
बंद банд закрытый; ~ होना *нп.* быть закрытым; ~ करना *п.* закрывать (в ур. 11)
बंदर бандар *м.* обезьяна (в тексте ур. XIII)
बंदरगाह бандаргāh *м.* порт, гавань (в тексте ур. IX)
बकरा бакрā *м.* козел (в тексте ур. XI)
बग़ल баға̄л *ж.* 1) сторона, бок; 2) подмышки; ~ में рядом (की *с кем-л.*); подмышкой (की *у кого-л.*) (в тексте ур. XVII)
बग़ीचा бағӣчā *м.* 1) сад; 2) плантация (в тексте ур. X)
बग़ैर бағайр (*тж.* के ~) *послелог* без (в грам. ур. XIII и в тексте ур. XVI)
बचना бачнā *нп.* 1) спасаться (से *от кого-л., от чего-л.*); 2) избегать (से *кого-л., чего-л.*), избавляться (से *от кого-л., от чего-л.*); 3) оставаться, быть сэкономленным, сбереженным (в тексте ур. XI)
बचाव бачāо *м.* 1) спасение, избавление; 2) защита; 3) сбережение, экономия; 4) *вд.* предотвращение, предупреждение (в тексте ур. XV)
बच्चा баччā *м.* 1) ребенок, дитя; 2) мальчик; 3) детеныш (в грам. ур. II и в тексте ур. IV)
बजना баджнā *нп.* 1) звенеть, звучать (*о звонке и т. д.*); 2) бить (*о часах*) (в тексте ур. I)
बजाना баджāнā *п.* 1) играть; 2) бить, звонить (в тексте ур. XI)
बटन баṫан *м.*1) пуговица; 2) кнопка (*напр. звонка*) (в тексте ур. XVII)
बड़ा баṗā 1) большой; 2) старший; 3) главный (в ур. 12)
बढ़ना баṗ^{h}нā *нп.* 1) расти, увеличиваться; 2) идти вперед (в тексте ур. V)
बढ़ाना баṗ^{h}āнā *п.* увеличивать, расширять (в упр. ур. XVI)
बढ़िया баṗ^{h}ийā *неизм.* превосходный, лучший, высшего качества (в тексте ур. X)
बताना батāнā *п.* говорить, сообщать, рассказывать (в ур. 11)
बत्तक баттак *ж.* утка (в тексте ур. XIII)
बदन бадан *м.* тело (в тексте ур. XV)
बदरंग бадранг поблекший, выцветший, полинявший; ~ होना (हो जाना) *нп.* блекнуть, выцветать, линять (в тексте ур. XVII)
बदलना бадалнā 1. *нп.* изменяться; **2.** *п.* 1) менять, изменять; 2) менять, заменять, сменять; 3) менять, разменивать (в тексте ур. XII и в тексте ур. XVI)
बधाई бад^{h}āӣ *ж.* поздравление (в тексте ур. VI)

बनना банна̄ *нп.* 1) делаться, становиться; 2) создаваться, строиться; 3) быть произведенным, выработанным, сделанным (в тексте ур. VIII)

बनवाना банва̄на̄ *п.* (*понуд. от* **बनना банна̄** *нп.*) заказывать, приказывать (сделать, построить что-л.) (в тексте ур. XVII)

बनाना бана̄на̄ *п.* 1) делать; 2) создавать, строить; 3) производить (в загл. упр. ур. II и в тексте ур. IV)

बनारसी бана̄расӣ бенаресский (в упр. ур. X и в тексте ур. XVII)

बरतन бартан *м.* посуда (в тексте ур. III)

बरतना баратна̄ **1.** *нп.* 1) обращаться (के साथ *с кем-л.*); 2) вести себя (*по отношению к кому-л.*); **2.** *п.* употреблять, применять (в тексте ур. XV)

बरसात барса̄т *ж.* сезон дождей (в тексте ур. V)

बरसाती барса̄тӣ **1.** дождевой, относящийся к периоду дождей; **2.** *ж.* плащ, дождевик (в тексте ур. V)

बराबर бара̄бар **1.** 1) равный, одинаковый; 2) ровный, гладкий; **2.** 1) беспрерывно, безостановочно; 2) всегда, постоянно; **3.** के ~ *послелог* 1) равный кому-л., чему-л.; 2) такой же как, подобный; ~ होना *нп.* быть равным (के *кому-л., чему-л.*; में *в чем-л.*); ~ करना *п.* выравнивать (в тексте ур. XIV)

बराबरी бара̄барӣ *ж.* 1) равенство; 2) сходство, соответствие (в тексте ур. XII)

बरामदा бара̄мда̄ *м.* 1) веранда, терраса; 2) балкон; 3) галерея (в тексте ур. XIV)

बर्फ़ барф *м.*, *ж.* 1) лед; 2) снег (в тексте ур. V)

बल्कि балки а, но, напротив (в тексте ур. VII)

बस бас I *м.* сила (в тексте ур. XVII)

बस бас II довольно, достаточно, хватит (в ур. 13)

बस бас III *ж.* автобус (в тексте ур. IX)

बसना басна̄ *нп.* 1) жить, находиться; 2) заселяться; 3) раскинуться, быть расположенным, возникать (*напр. о городе*) (в тексте ур. IX)

बहन баһан *ж.* сестра (в тексте ур. II)

बहना баһна̄ *нп.* 1) литься, течь, стекать; 2) плыть, уноситься течением (в упр. ур. XV)

बहुत баһут много, очень (в ур. 12)

बहुवचन баһувачан *м.* множественное число (в загл. упр. ур. II)

बहू баһӯ *ж.* невестка (в грам. ур. II)

बाँटना ба̄̃ṭна̄ *п.* 1) делить на части, разделять; 2) распределять, раздавать (в тексте ур. VI)

बाक़ायदा ба̄ка̄йда̄ **1.** 1) регулярный; 2) установленный; **2.** 1) регулярно; 2) по правилам, как следует (в упр. ур. XVI)

बाक़ी ба̄кӣ **1.** остающийся, оставшийся, остальной; **2.** *ж.* остаток (в тексте ур. XI)

बाग़ ба̄ғ *м.* сад, парк (в ур. 15)

बाज़ bāз I. *м.* сокол, ястреб (в тексте ур. XIII)

बाज़ bāз II. несколько, некоторые (в грам. ур. VI)

बाज़ार bāзāр *м.* базар, рынок (в тексте ур. II)

बात bāт *ж.* 1) разговор, беседа; 2) дело, вопрос (в тексте ур. IV)

बातचीत bāтчӣт *ж.* 1) разговор, беседа; 2) переговоры (в тексте ур. I)

बाद bāд 1. позже, после; 2. के ~ *послелог* за, после, через (в тексте ур. II)

बादल bāдал *м.* облако, туча (в тексте ур. V)

बादशाह bāдшāh *м.* падишах, император (в тексте ур. IX)

बादामी bāдāмӣ бледно-желтый (в тексте ур. XVII)

बाप bāп *м.* отец (в грам. ур. I)

बायाँ bāйā̃ левый (в грам. ур. II и в тексте ур. XVII)

बार bāр *ж.* раз (в ур. 15); **बार बार** часто, постоянно (в упр. ур. XIII)

बारिश bāриш *ж.* дождь (в тексте ур. V)

बारे में bāрэ мэ̃: के ~ *посл. словосоч.* о, об, про, относительно (в тексте ур. V)

बाल bāл *м.* волос (в грам. ур. V и в тексте ур. XIV)

बावरची bāварчӣ *м.* повар (в тексте ур. XI)

बाहर bāhар 1. вне, снаружи; 2. के (से) ~ *послелог* вне, за пределами (в тексте ур. IV)

बिकना бикнā *нп.* продаваться (в тексте ур. VI)

बिछना бичʰнā *нп.* простираться, расстилаться, стелиться (в тексте ур. X)

बिजली биджлӣ *ж.* 1) электричество; 2) молния (в тексте ур. IX)

बिठाना биṭʰāнā *п.* усаживать, сажать (в тексте ур. XIV)

बिताना битāнā *п.* проводить (*время*) (в упр. ур. XV)

बिदा бидā *ж.* отправление, отъезд, уход; прощание (в тексте ур. XIV)

बिना бинā (*тж.* के ~) *послелог* без, кроме (в грам. ур. IX и в тексте ур. XIII)

बिल бил *м.* счет (в тексте ур. X)

बिलकुल билкул совершенно, совсем, вполне (в тексте ур. III)

बिस्कुट бискуṭ *м.* печенье, бисквит (в упр. ур. XVI)

बिस्तर бистар *м.* постель, постельные принадлежности (в упр. ур. XVII)

बीच бӣч 1. *м.* середина; 2. के ~ *послелог* среди, между, в середине, в (в тексте ур. IX)

बीज бӣдж *м.* семя, зерно (в упр. ур. XIV)

बीमा-पारसल бӣмā-пāрсал *м.* застрахованная, ценная посылка (в тексте ур. VI)

बीमार бӣмāр 1. больной; 2. *м.* больной (в тексте ур. VIII)

बीमारी бӣмāрӣ *ж.* болезнь (в тексте ур. IV)

बुक бук: ~ **करना** *п.* заказывать, бронировать (в грам. ур. XIV)

बुक-पोस्ट бук-посṭ *м.*, *ж.* бандероль (в тексте ур. VI)

बुख़ार бухāр *м.* жар, лихорадка (в тексте ур. XV)

बुझना буджʰна *нп.* гаснуть, потухать (в грам. ур. XIV)

बुढ़ापा буṛʰāпā *м.* старость (в тексте ур. II)

बुढ़िया **бур̣ʰийā** *ж.* старуха (в грам. ур. II)

बुधवार **будʰвāр** *м.* среда (в ур. 15)

बुफ़े **буфэ** *м.* буфет (в тексте ур. XI)

बुरा **бурā** плохой, скверный (в тексте ур. VII)

बुलाना **булāнā** *п.* 1) звать, призывать, вызывать; 2) звать, приглашать (в тексте ур. VIII)

बूढ़ा **бӯр̣ʰā** 1. старый; 2. *м.* старик (в тексте ур. II)

बृहस्पतिवार **бриhаспативāр** *м.* четверг (в тексте ур. VIII)

बेंच **бэнч** *ж.* скамейка (в упр. ур. XIII)

बेग **бэг** *м.* сумка (в тексте ур. XV)

बेचना **бэчнā** *п.* продавать (в тексте ур. X)

बेचनेवाला **бэчнэвāлā** *м.* продавец (в упр. ур. X)

बेजोड़ **бэджор̣** бесподобный, несравненный, не имеющий себе равных (в тексте ур. XII)

बेटा **бэт̣ā** *м.* сын (в тексте ур. II)

बेटी **бэт̣ӣ** *ж.* дочь (в тексте ур. II)

बेरोकटोक **бэрокт̣ок** 1. неограниченный; 2. 1) беспрепятственно, без помех, свободно; 2) неудержимо (в тексте ур. XIII)

बेहतर **бэhтар** 1. лучший; ~ हो जाना *нп.* улучшаться; ~ बनाना (करना) *п.* улучшать; 2. лучше (в тексте ур. XV)

बैंड **байнд̣** *м.* оркестр (в тексте ур. XI)

बैठक **байт̣ʰак** *ж.* 1) приемная, гостиная; 2) собрание, заседание (в тексте ур. II)

बैठना **байт̣ʰнā** *нп.* сидеть, садиться (в ур. 12)

बैरा **байрā** *м.* официант (в тексте ур. XI)

बैल **байл** *м.* бык, вол (в тексте ур. XIII)

बैलगाड़ी **байлгāр̣ӣ** *ж.* телега, запряженная волами, арба (в упр. ур. X)

बोतल **ботал** *ж.* бутылка (в тексте ур. XV)

बोना **бонā** *п.* сеять (в грам. ур. X)

बोलना **болнā** *нп.* говорить, разговаривать (в ур. 13)

ब्यूरो **бйӯро** *м.* бюро (в тексте ур. XIV)

ब्रह्मपुत्र **браhмапутра** р. Брахмапутра (в ур. 15)

ब्लाउज़ **блāуз** *м.*, *ж.* блуза, кофта (в тексте ур. X)

भ

भंडार **бʰанд̣āр** *м.* 1) запасы; 2) склад, хранилище; 3) сокровищница (в тексте ур. IX)

भगाना **бʰагāнā** *п.* прогонять, обращать в бегство (в грам. ур. VIII)

भनभनाहट **бʰанбʰанāhат̣** *ж.* жужжание; *зд.* гудок (в тексте ур. XVI)

भर **бʰар** 1) весь, целый, полный; 2) только, лишь (в тексте ур. IX)

भरना б^{h}арнā *п.* 1) наполнять, наливать, насыпать; 2) заполнять (в тексте ур. VI)

भरा б^{h}арā наполненный, полный (в тексте ур. XIII)

भराई б^{h}арāӣ *ж.* наполнение (в тексте ур. XV)

भविष्यत् б^{h}авишйат будущий (в загл. упр. ур. VI)

भाँति б^{h}ā̃ти 1. *ж.* способ, образ, метод; 2. की ~ *послелог* подобно, как (в тексте ур. XIII)

भाई б^{h}āӣ *м.* брат (в тексте ур. II)

भाग б^{h}āг *м.* 1) часть, доля; 2) участие (в тексте ур. V)

भागना б^{h}āгнā *нп.* бежать, убегать (в грам. ур. VIII)

भात б^{h}āт *м.* вареный рис, рисовая каша (в тексте ур. XI)

भारत б^{h}āрат Индия (в ур. 15)

भारतीय б^{h}āратӣйа 1. индийский; 2. *м.* индиец (в упр. ур. VII и в тексте ур. VIII)

भारी б^{h}āрӣ 1) тяжелый; 2) большой, громадный, крупный (в тексте ур. IX)

भालू б^{h}āлӯ *м.* медведь (в тексте ур. XIII)

भाषा б^{h}āшā *ж.* язык (*речь*) (в тексте ур. II)

भिन्न б^{h}инна отличный, различный, разный (в тексте ур. VIII)

भी б^{h}ӣ *частица* и, тоже, также (в ур. 12)

भीड़ б^{h}ӣр̣ *ж.* толпа (в тексте ур. VI)

भीतर б^{h}ӣтар 1. внутри; 2. के ~ *послелог* 1) в, внутрь, внутри; 2) в течение, между (в тексте ур. VIII)

भुनना б^{h}уннā *нп.* жариться, поджариваться (в тексте ур. XI)

भुनाना б^{h}унāнā *п.* менять, разменивать (*деньги*) (в тексте ур. XII)

भूख б^{h}ӯк^{h} *ж.* 1) голод; 2) аппетит (в тексте ур. XI)

भूखा б^{h}ӯк^{h}ā голодный (в тексте ур. XI)

भूगर्भीय б^{h}ӯгарб^{h}ӣйа подземный (в тексте ур. XII)

भूगोल б^{h}ӯгол *м.* 1) земной шар, земля; 2) география (в тексте ур. VIII)

भूत б^{h}ӯт *м. грам.* прошедшее время (в загл. упр. ур. XII)

भूतकाल б^{h}ӯткāл *м. грам.* прошедшее время (в загл. упр. ур. VII)

भूमि б^{h}ӯми *ж.* земля, почва (в тексте ур. IX)

भूरा б^{h}ӯрā бурый, коричневый (в упр. ур. XIII)

भूलना б^{h}ӯлнā *п.* забывать (в тексте ур. XIV)

भेंट б^{h}э̃т̣ *ж.* 1) посещение, визит; 2) встреча, свидание; 3) беседа, интервью; 4) подарок (в тексте ур. XIV)

भेजना б^{h}эджнā *п.* посылать, направлять, отправлять (в тексте ур. VI)

भेजनेवाला б^{h}эджнэвāлā *м.* отправитель (в тексте ур. VI)

भेड़ б^{h}эр̣ *ж.* овца (в тексте ур. XI)

भेड़िया б^{h}эр̣ийā *м.* волк (в тексте ур. XIII)

भेद б^{h}эд *м. грам.* разряд (в загл. упр. ур. VI)

भैंस **бʰаӣс** *ж.* буйволица (в тексте ур. XIII)

भोजन **бʰоджан** *м.* еда, пища; ~ **करना** *п.* есть, кушать (в тексте ур. XI)

भोजनालय **бʰоджанāлай** *м.* столовая (в тексте ур. XI)

म

मंगलवार **мангалвāр** *м.* вторник (в ур. 13)

मँगवाना **мãгвāнā** *п.* (*понуд. от* **माँगना** **мãгнā** *п.*) 1) просить (*через кого-л.*); 2) заказывать, выписывать, вызывать (в тексте ур. XIV)

मँगाना **мãгāнā** *п.* 1) просить, требовать; 2) заказывать, выписывать (в тексте ур. VI)

मंचूरियन **манчӯрийан** маньчжурский (в упр. ур. XIII)

मंज़िल **манзил** *ж.* этаж (в ур. 15)

-मंज़िला **-манзилā** *изм. и неизм.* -этажный (*выступает как второй элемент сложного слова, напр.*, **आठ-मंज़िला** восьмиэтажный) (в тексте ур. IV)

मंडल **манḍал** *м.* круг людей, группа, коллектив (в тексте ур. XIV)

मंडली **манḍалӣ** *ж.* 1) круг (*лиц*), кружок, группа; 2) общество (в тексте ур. XIII)

मंदिर **мандир** *м.* храм (в тексте ур. XIV)

मई **май** *ж.* май (в ур. IV)

मकान **макāн** *м.* 1) дом, здание; 2) квартира (в тексте ур. II)

मगर **магар** I. но, однако (в тексте ур. XVI)

मगर **магар** II. *м.* крокодил (в тексте ур. XIII)

मछली **мачʰлӣ** *ж.* рыба (в тексте ур. XI)

मछलीघर **мачʰлӣгʰар** *м.* аквариум (в тексте ур. XIII)

मज़दूर **маздӯр** *м.* рабочий (в ур. 15)

मज़बूत **мазбӯт** 1) крепкий, прочный; 2) сильный; ~ **हो जाना** *нп.* крепнуть, усиливаться; ~ **करना** *п.* укреплять, усиливать (в тексте ур. VIII)

मज़ा **мазā** *м.* 1) вкус; 2) радость, удовольствие, наслаждение (в тексте ур. XI)

मज़ाक़ **мазāк̣** *м.* шутка, насмешка, острота; ~ **में** в шутку (в упр. ур. XV)

मज़ेदार **мазэдāр** 1) вкусный; 2) приятный (в тексте ур. XI)

मत **мат** не (в грам. ур. X)

मतलब **матлаб** *м.* смысл, значение (в упр. ур. VII и в тексте ур. VIII)

मदद **мадад** *ж.* помощь (в тексте ур. II)

मध्य **мадʰйа** **1.** средний, промежуточный, центральный; **2.** *м.* середина (в тексте ур. V)

मन **ман** *м.* ман (*мера веса ≅ 40 кг*) (в упр. ур. XVI)

मनी-आर्डर **манӣ-āрḍар** *м.* денежный перевод (в тексте ур. VI)

मनोरंजक **маноранджак** интересный, занимательный, увлекательный (в тексте ур. XVII)

मरदाना мардāнā *изм. и неизм.* мужской (в тексте ур. XVII)

मरना марнā *нп.* умирать (в тексте ур. VII)

मरम्मत мараммат *ж.* починка, ремонт (в грам. ур. XVI и в тексте ур. XVII)

मराठी марāṭʰи 1. маратхский; **2.** *м.* маратх; **3.** *ж.* [язык] маратхи (в тексте ур. IX)

मरीज़ марӣз 1. больной, нездоровый; **2.** *м.* пациент, больной (в тексте ур. IV)

मर्ज़ी марзӣ *ж.* желание, воля (в тексте ур. X)

मलय малай Малайя (в упр. ур. XIII)

मलेरिया малэрийā *м.* малярия (в тексте ур. XV)

मशवरा машварā *м.* совет (в тексте ур. XVI)

मशहूर машhӯр известный, знаменитый (в ур. 15)

मशीन машӣн *ж.* машина, станок (в тексте ур. VIII)

मसाला масāлā *м.* пряности, приправа (в тексте ур. XI)

महँगा маhа̃гā дорогой (*о цене*) (в тексте ур. X)

महत्त्व маhаттва *м.* 1) величие; 2) важность, значение (в тексте ур. VI)

महत्वपूर्ण маhаттвапӯрна важный (в тексте ур. IV)

महल маhал *м.* замок, дворец (в тексте ур. XII)

महसूस маhсӯс ощутимый; ~ होना *нп.* чувствоваться, ощущаться; ~ करना *п.* чувствовать, ощущать (в грам. ур. V)

महाद्वीप маhāдвӣп *м.* континент, материк, часть света (в тексте ур. XIII)

महान् маhāн 1) огромный, большой; 2) великий (в упр. ур. XIII)

महासागर маhāсāгар *м.* океан (в тексте ур. XIII)

महीना маhӣнā *м.* месяц (в загл. упр. ур. IV и в тексте ур. V)

महोत्सव маhотсав *м.* праздник, юбилей, фестиваль (в тексте ур. XIV)

माँ мā̃ *ж.* мама, мать (в тексте ур. I)

माँगना мā̃гнā *п.* просить, требовать (से *у кого-л.*) (в тексте ур. VI)

माता мāтā *ж.* мать (в тексте ур. I)

माता-पिता мāтā-питā *м. мн. неизм.* родители (в тексте ур. I)

माध्यमिक мāдʰйамик средний (в тексте ур. II)

मानना мāннā *п.* 1) считать, допускать; 2) признавать; соглашаться (в упр. ур. XIV и в тексте ур. XVII)

मानसून мāнсӯн *м.* муссон (в тексте ур. V)

माफ़ мāф прощенный, амнистированный; ~ करना *п.* прощать, извинять, амнистировать (в тексте ур. XIV)

माफ़ी мāфӣ *ж.* 1) прощение, извинение; 2) помилование, амнистия (в упр. ур. XVII)

मामला мāмлā *м.* дело, вопрос (в тексте ур. XVI)

मामूली мāмӯлӣ 1) обычный, заурядный, нормальный; 2) простой (в тексте ур. VI)

मारना мāрнā *п.* 1) бить; 2) ударять; 3) убивать (в тексте ур. XVI)

मार्ग māрга *м.* путь, дорога (в тексте ур. IX)

मार्च māрч *м.* март (в ур. IV)

मार्फ़त māрфат: की ~ *послелог* посредством, через [посредство] (в грам. ур. XIV)

माल māл *м.* 1) имущество, вещи; 2) товар (в тексте ур. IX)

मालूम māлӯм 1) известный; 2) явный, очевидный; ~ होना *нп.* а) быть известным; б) оказываться; в) казаться; ~ करना *п.* узнавать (से *у кого-л.*), выяснять, обнаруживать; ~ पड़ना *нп.* казаться, представляться (в тексте ур. IV)

मास्कोवासी māсковāсӣ *м.* москвич (в тексте ур. XIII)

मास्टर māсṫар *м.* 1) мастер; 2) школьный учитель (в тексте ур. XVII)

माहिर māhир *м.* знаток, специалист (в тексте ур. XIII)

मिज़ाज мизāдж *м.* 1) характер, нрав; 2) настроение; 3) здоровье, самочувствие (в тексте ур. XVII)

मित्र митра *м.* друг, товарищ (в тексте ур. I)

मिनट минаṫ *м.* минута (в тексте ур. III)

मिर्च мирч *ж.* перец (в тексте ур. XI)

मिल мил *ж.* фабрика, завод (в тексте ур. IX)

मिलना милнā *нп.* 1) попадаться, встречаться; 2) доставаться, быть полученным, найденным; 3) смешиваться; 4) знакомиться (в тексте ур. VI)

मिलाना милāнā *п.* 1) соединять (को *что-л.*, से *с чем-л.*); 2) добавлять (को *что-л.*, में *во что-л.*) (в тексте ур. IV)

मिश्र мишра 1) соединенный, смешанный; 2) *грам.* сложный (*о предложении*) (в загл. упр. ур. VII)

मिस्र миср Египет (в упр. ур. XVI)

मीटर мӣṫар *м.* метр (в тексте ур. VII)

मीठा мӣṫʰā сладкий (в тексте ур. X)

मीनार мӣнāр *ж.* башня, минарет (в упр. ур. XVI)

मील мӣл *м.* миля (*около 1,6 км*) (в тексте ур. VII)

मुँह мӯh *м.* 1) рот; 2) лицо (в тексте ур. II)

मुक़ाबला мукāблā *м.* сравнение; के मुक़ाबले में по сравнению с кем-либо, с чем-либо (в грам. ур. V)

मुक्ति мукти *ж.* освобождение, избавление (в тексте ур. XV)

मुख्यत: мукʰйатаh главным образом, преимущественно (в тексте ур. IX)

मुग़ल муѓал *ист.* 1. могольский (в упр. ур. XVI); 2. *м.* Могол (в упр. ур. XII)

मुझे муджʰэ мне, меня (в ур. II)

मुड़ना муṙнā *нп.* 1) поворачивать, сворачивать; 2) поворачиваться; 3) сгибаться (в грам. ур. XIV)

मुफ़्त муфт 1. бесплатный; 2. (*тж.* ~ में) 1) бесплатно, даром; 2) напрасно, бесполезно (в тексте ур. XV)

मुलायम мулāйам мягкий (в тексте ур. XVII)

मुश्किल мушкил 1. трудный, затруднительный; 2. *ж.* трудность, затруднение;

~ से с трудом (в тексте ур. IV)

मुसलमान мусалмāн *м.* мусульманин (в упр. ур. XI)

मुसलमानी мусалмāнӣ мусульманский (в упр. ур. XIV)

मुसाफ़िर мусāфир *м.* 1) путешественник; 2) пассажир (в тексте ур. XII)

मुहल्ला муhаллā *м.* квартал, район (*города*) (в тексте ур. VI)

मुहावरा муhāврā *м.* 1) выражение, фразеологический оборот; 2) идиома (в тексте ур. VIII)

मूर्त्ति муртти *ж.* 1) образ, изображение, воплощение; 2) изваяние, статуя, скульптура, бюст, памятник (в тексте ур. XII)

मूर्त्ति-कला муртти-калā *ж.* скульптура (в упр. ур. XV)

मूसलधार мӯсалдʰāр проливной, как из ведра (в тексте ур. V)

में мẽ *послелог* 1) в, внутри, среди; 2) во время, в течение, в, за (в ур. 9 и в тексте ур. III)

मेंबर мэмбар *м.* член (*организации, общества*) (в тексте ур. XIV)

मेज़ мэз *ж.* стол (в ур. 9)

मेज़पोश мэзпош *м.* скатерть (в тексте ур. XI)

मेड мэḍ *ж.* служанка, горничная (в тексте ур. XIV)

मेडिकल мэḍикал медицинский (в тексте ур. XIV)

मेम-साहब мэм-сāhаб *ж.* госпожа (*тж. обращение*) (в тексте ур. XVII)

मेरा мэрā мой (в ур. 10)

मेहनत мэhнат *ж.* труд, работа (в тексте ур. VII)

मेहनतकश мэhнаткаш 1. трудящийся; 2. *м.* трудящийся (в тексте ур. VIII)

मेहनती мэhнатӣ 1) трудолюбивый; 2) усердный, старательный (в упр. ур. XV)

मेहरबानी мэhарбāнӣ 1. *ж.* 1) доброта; 2) милость, любезность, одолжение (в тексте ур. XVI); 2. спасибо

मैं маи̃ я (в ур. 11)

मैट्रो маиṭро *м.*, *ж.* метро, метрополитен (в тексте ур. III)

मैदान маидāн *м.* 1) долина, равнина; 2) площадь, 3) арена (в тексте ур. IV)

मैदानी маидāнӣ равнинный (в тексте ур. V)

मोची мочӣ *м.* сапожник (в тексте ур. XVII)

मोज़ा мозā *м.* чулок, носок (в тексте ур. X)

मोटर моṭар *ж.* 1) мотор; 2) автомобиль, автомашина (в тексте ур. IX)

मोटा моṭā 1) полный; 2) жирный (*напр. о шрифте*) (в загл. упр. ур. I)

मोहर моhар *ж.* печать штамп (в тексте ур. VI)

मोहरी моhрӣ *ж.* 1) штанина; 2) ширина брюк по низу (в тексте ур. XVII)

मौक़ा мауқā *м.* возможность, случай, момент (в тексте ур. VIII)

मौखिक маукʰик устный (в загл. упр. ур. I)

मौजूद мауджӯд 1) присутствующий; 2) существующий; ~ होना *нп.* а) присутствовать; б) быть, существовать (в тексте ур. XIII)

मौसम маусам *м.* 1) время года, сезон; 2) погода (в тексте ур. V)

य

यक़ीनी **йакӣнӣ** верный, заслуживающий доверия, достоверный (в тексте ур. XIII)
यथासंभव **йатʰāсамбʰав** по возможности, насколько возможно (в загл. упр. ур. V)
यदि **йади** если (в грам. ур. VI)
यमुना **йамунā** р. Джамна (в ур. 15)
यह **йаh** 1) он, она 2) этот, эта (в ур. 9)
यहाँ **йаhā̃** 1. здесь, сюда (в ур. 15); 2. के ~ *послелог* у, при, к (в тексте ур. II)
यहीं **йаhӣ̃** именно здесь, именно сюда (в грам. ур. XVII)
यही **йаhӣ** 1) он самый, именно он, она; 2) этот самый, именно этот, эта (в грам. ур. XVII)
या **йā** или (в ур. 9)
यातायात **йāтāйāт** *м.* 1) движение, передвижение; 2) сообщение, транспорт; 3) перевозка (в тексте ур. XII)
यात्रा **йāтрā** *ж.* поездка, путешествие (в тексте ур. XIV)
यात्रा-कार्यालय **йāтрā-кāрйāлай** *м.* транспортное агентство (в упр. ур. XVII)
यात्री **йāтрӣ** *м.* 1) путешественник; 2) пассажир (в тексте ур. IX)
याद **йāд** *ж.* память, воспоминание (в загл. упр. ур. I и в тексте ур. XIV)
यादगार **йāдгāр** *ж.* 1) вещь, подаренная на память, сувенир; 2) памятник, монумент (в упр. ур. XV)
यानी **йāнӣ** то есть, а именно (в тексте ур. I)
यार **йāр** *м.* друг, товарищ (в тексте ур. XVI)
युद्ध **йуддʰа** *м.* 1) бой, сражение, битва; 2) война (в упр. ур. XII)
युरोप **йуроп** Европа (в упр. ур. VII и в тексте ур. XIV)
युरोपीय **йуропӣйа** европейский (в упр. ур. X и в тексте ур. XI)
युवक **йувак** *м.* молодой человек, юноша (в тексте ур. XIV)
ये **йэ** 1) они; 2) эти (в ур. 10)

र

रंग **ранг** *м.* 1) цвет, окраска; 2) краска (в тексте ур. VIII)
रँगना **рā̃гнā** *п.* красить, окрашивать (в тексте ур. IX)
रकाबी **ракāбӣ** *ж.* тарелка, блюдо (в тексте ур. XI)
रक्षा **ракшā** *ж.* оборона, защита, охрана (в тексте ур. IV)
रखना **ракʰнā** *п.* 1) ставить, класть; 2) хранить; 3) вносить, предлагать (в ур. 11)
रजिस्टरी **раджисṭрӣ** 1. заказной; 2. *ж.* регистрация, внесение в список (в тексте ур. VI)
रबड़ **рабаṛ** *м.* каучук, резина (в тексте ур. XVII)
रवाना **равāнā** отправившийся, отбывший; ~ होना *нп.* отправляться, отбывать

(के लिए, को *куда-л.*; से *откуда-л.*; के ज़रिये, से *на чем-л.*); ~ **करना п.** отправлять; посылать (в тексте ур. IX)

रविवार равива̄р *м.* воскресенье (в тексте ур. VIII)

रसीद расӣд *ж.* 1) расписка в получении; 2) квитанция (в тексте ур. VI)

रसोईघर расоӣгʰар *м.* кухня (*помещение*) (в тексте ур. II)

रहना раhна̄ *нп.* 1) жить; 2) оставаться (в ур. 14)

रहनेवाला раhнэва̄ла̄ *м.* житель (в ур. 15)

रहनेवाली раhнэва̄лӣ *ж.* жительница (в ур. 15)

राई ра̄ӣ *ж.* горчица (в тексте ур. XI)

राजधानी ра̄дждʰа̄нӣ *ж.* столица (в ур. 15)

राजहंस ра̄джhанс *м.* лебедь (в тексте ур. XIII)

राजा ра̄джа̄ *м. неизм.* раджа, князь (в грам. ур. II и в тексте ур. IX)

राज्य ра̄джйа *м.* 1) государство, страна; 2) штат (в тексте ур. IX)

रात ра̄т *ж.* ночь (в тексте ур. V)

रात्रि ра̄три *ж.* ночь (в грам. ур. XVI)

रानी ра̄нӣ *ж.* 1) королева, княгиня; 2) рани (*тж. почтительное обращение к женщине*) (в упр. ур. VII)

राय ра̄й *ж.* взгляд, мнение (в тексте ур. XI)

रास्ता ра̄ста̄ *м.* путь, дорога (в тексте ур. VII)

राह ра̄h *ж.* путь, дорога (в тексте ур. XVI)

रिश्तेदार риштэда̄р *м.* родственник (в тексте ур. II)

रिसीवर рисӣвар *м.* телефонная трубка (в тексте ур. XVI)

रिहायशी риhа̄йашӣ жилой, жилищный (в тексте ур. IV)

रीछ рӣчʰ *м.* медведь (в тексте ур. XIII)

रुकना рукна̄ *нп.* 1) останавливаться; 2) задерживаться; 3) прекращаться; 4) подождать (в упр. ур. XV и в тексте ур. XVI)

रुकावट рука̄ваṭ *ж.* 1) препятствие, помеха, преграда; 2) затруднение; 3) заминка, задержка, остановка (в тексте ур. XII)

रुख़ рух *м.* передняя сторона, фасад (в тексте ур. XVII)

रुपया рупайа̄ *м.* 1) рупия (*денежная единица*); 2) (*тж.* रुपये) деньги, капитал (в тексте ур. VI)

रूई рӯӣ *ж.* 1) хлопок; 2) вата (в тексте ур. IX)

रूप рӯп *м.* 1) форма, вид; 2) облик (в тексте ур. I)

रूस рӯс Россия (в тексте ур. IV)

रूसी рӯсӣ 1. русский; **2.** *м.* русский; **3.** *ж.* русский язык (в ур. 10)

रे рэ *межд.* эй!, ну-ка! (в грам. ур. IV и в тексте ур. XVI)

रेगिस्तान рэгиста̄н *м.* пустыня (в тексте ур. V)

रेज़गारी рэзга̄рӣ *ж.* 1) мелочь; 2) сдача (в упр. ур. X)

रेडियो рэḍийо *м.* радио (в тексте ур. II)

रेडियो-सेट рэḍийо-сэṭ *м.* радиоприемник (в тексте ур. II)

रेल рэл *ж.* 1) рельс; 2) железнодорожный путь, железная дорога; 3) поезд (в тексте ур. IX)

रेलगाड़ी рэлгāр̣ӣ *ж.* поезд (в тексте ур. IX)

रेलवे рэлвэ *ж.* железная дорога (в тексте ур. XII)

रेशम рэшам *м.* шелк (в тексте ур. XVII)

रेशमी рэшмӣ шелковый (в тексте ур. IX)

रेस्तराँ рестара̃ *м. неизм.* ресторан (в упр. ур. X и в тексте ур. XI)

रोकना рокнā *п.* 1) останавливать, прекращать; 2) задерживать, удерживать (को *кого-л.*, से *от чего-л.*) (в тексте ур. XV)

रोग рог *м.* болезнь (в тексте ур. XV)

रोगी рогӣ 1. больной; 2. *м.* больной, пациент (в тексте ур. XV)

रोज़ाना розāнā 1. *неизм.* ежедневный; 2. ежедневно (в тексте ур. I)

रोटी роṫӣ *ж.* хлеб (в тексте ур. XI)

रोड роḋ *ж.* улица, дорога (в тексте ур. VI)

रोना ронā *нп.* плакать (в грам. ур. XIV)

रोशन рошан светлый (в ур. 12)

रोशनी рошнӣ *ж. тж. перен.* свет, освещение; лампа, огонь (в тексте ур. XII)

ल

लंका ланкā Цейлон (в упр. ур. X)

लँगड़ा лāгр̣ā хромой (в грам. ур. V)

लँगड़ाना лāгр̣āнā *нп.* хромать (в грам. ур. V)

लंबा ламбā 1) длинный; 2) высокий (*о человеке*); 3) длительный, продолжительный (в ур. 14)

लंबाई ламбāӣ *ж.* 1) длина; 2) продолжительность (в тексте ур. VII)

लकीरदार лакӣрдāр полосатый, в линейку (в тексте ур. XVII)

लगना лагнā *нп.* 1) прикасаться; 2) приставать; приклеиваться; 3) казаться; 4) быть занятым (में *чем-л.*), быть погруженным (में *во что-л.*); 5) быть вставленным, приделанным, установленным; 6) тратиться, расходоваться (*о деньгах*), занимать, уходить (*о времени*) (в ур. 15, в загл. упр. ур. I и в текстах ур. III и XII)

लगभग лагбʰаг 1. около, приблизительно; 2. के ~ *послелог* около, приблизительно (в тексте ур. V)

लगाना лагāнā *п.* 1) прикладывать, прикреплять, приклеивать; 2) вставлять; 3) сажать (*растения*) (в тексте ур. VI)

लटकना лаṫакнā *нп.* висеть, болтаться (в тексте ур. III)

लड़का лар̣кā *м.* 1) мальчик, юноша; 2) сын (в грам. ур. II в тексте ур. VIII)

लड़की лар̣кӣ *ж.* 1) девочка, девушка; 2) дочь (в грам. ур. II, в упр. ур. IV и в тексте ур. VIII)

लपेटना **лапэт̇нā** *п.* завертывать, упаковывать (को *что-л.*, में *во что-л.*) (в тексте ур. X)

लहरदार **лаhардāр** волнистый, в елочку, с поперечной полосой (в тексте ур. XVII)

लहसुन **лаhсун** *м.* чеснок (в тексте ур. X)

लाइन **лāин** *ж.* 1) линия; 2) очередь *(напр. в магазине)* (в тексте ур. IV)

लाख **лāк^h** *м.* лакх, сто тысяч; **लाखों** сотни тысяч (в тексте ур. VII)

लाना **лāнā** *п.* приносить, приводить, привозить (в тексте ур. IX)

लाभदायक **лāб^{h}дāйак** выгодный, полезный (в тексте ур. VIII)

लाल **лāл** красный (в ур. 9)

लिए **лиэ:** के ~ *послелог* для, ради, за (в загл. упр. ур. I и в тексте ур. II)

लिखना **лик^{h}нā** *п.* писать (в ур. 13)

लिफ़ाफ़ा **лифāфā** *м.* конверт (в тексте ур. VI)

लिफ़्ट **лифт̇** *м., ж.* лифт (в тексте ур. III)

लिहाज़ **лиhāз** *м.* внимание; учет, расчет (в тексте ур. XVII)

लू **лӯ** *ж.* 1) знойный ветер; 2) зной, жара (в тексте ур. V)

ले आना **лэ āнā** *нп.* приносить, приводить, привозить, ввозить (в упр. ур. X и в тексте ур. XI)

लेकिन **лэкин** но, однако (в ур. 12)

लेखक **лэк^{h}ак** *м.* автор, писатель (в упр. ур. XI)

ले जाना **лэ джāнā** *нп.* уносить, уводить, увозить (в тексте ур. IX)

लेटना **лэт̇нā** *нп.* лежать, ложиться (в тексте ур. XV)

लेटर-बक्स **лэт̇ар-бакс** *м.* почтовый ящик (в тексте ур. VI)

लेना **лэнā** *п.* брать (в ур. 11)

लेबिल **лэбил** *м.* наклейка, этикетка, ярлычок (в упр. ур. XI)

लोक **лок** *м.* 1) мир, свет; 2) люди, народ (в грам. ур. IX)

लोकप्रिय **локприйа** популярный (в тексте ур. XIII)

लोग **лог** *м. мн.* люди, народ (в тексте ур. I)

लोहा **лоhā** *м.* 1) железо; 2) железная руда; 3) утюг (в тексте ур. IX)

लौंडरी **лаунд̇рӣ** *ж.* прачечная (в тексте ур. XIV)

लौकिक **лаукик** земной, мирской (в грам. ур. IX)

लौट **лаут̇** *ж.* отворот (в тексте ур. XVII)

लौटना **лаут̇нā** *нп.* возращаться (в тексте ур. VIII)

व

वक़्त **вак̇т** *м.* время (в грам. ур. VII и в тексте ур. XI)

वग़ैरह **вағайраh** и так далее, и тому подобное; и прочие, и другие (в тексте ур. X)

वज़नी **вазанӣ** тяжелый, тяжеловесный (в тексте ур. VI)

वज़ा **вазā** *ж.* 1) форма, фасон; 2) рисунок (*ткани*) (в тексте ур. XVII)

वर्णन **варнан** *м.* описание, изложение, рассказ; ~ **करना** *п.* описывать (का *что-л.*) (в загл. упр. ур. II)

वर्त्तमान варттамāн 1) настоящий, текущий; 2) современный (в загл. упр. ур. I и в тексте ур. X)

वर्षा варшā *ж.* 1) сезон дождей; 2) дождь (в тексте ур. V)

वसंत васант *м.* весна; ~ में весной (в тексте ур. V)

वसूल васӯл полученный, собранный, взысканный; ~ करना *п.* получать, собирать, взыскивать (в тексте ур. X)

वस्तु васту *ж.* вещь, предмет (в тексте ур. XVII)

वह ваh 1. он, она 2. тот, та (в ур. 9)

वहाँ ваhā̃ там, туда (в тексте ур. I)

वहीं ваhӣ̃ именно там, именно туда (в грам. ур. XVII)

वही ваhӣ 1) он самый, именно он, она; 2) тот самый, именно тот, та (в грам. ур. XVII)

वाक्य вāкйа *м.* предложение, фраза (в загл. упр. ур. I и в тексте ур. VIII)

वापस вāпас назад, обратно (в тексте ур. VI)

वॉलरस вāлрас *м.* морж (в тексте ур. XIII)

वास्तव вāстав реальный, действительный (в тексте ур. XII)

वास्तु-कला вāсту-калā *ж.* архитектура (в упр. ур. XV)

वाह вāh *межд.* 1) о!, браво!; 2) ай!, вот как!; 3) фу! (в тексте ур. XVI)

विकास викāс *м.* 1) расширение; 2) развитие, рост (в тексте ур. XV)

विचार вичāр *м.* мысль, идея, мнение (в тексте ур. IX)

विजय виджай *ж.* победа (в тексте ур. VII)

विदेश видэш *м.* иностранное государство, заграница (в тексте ур. VIII)

विदेशी видэшӣ 1. иностранный, заграничный; 2. *м.* иностранец (в тексте ур. VIII)

विद्यार्थिनी видйāртʰинӣ *ж.* студентка (в ур. 15)

विद्यार्थी видйāртʰӣ *м.* студент (в ур. 15)

विधेय видʰэйа *м.* *грам.* сказуемое (в загл. упр. ур. II)

विपरीतार्थक випарӣтāртʰак *грам.* антонимичный (в загл. упр. ур. III)

विभाग вибʰāг *м.* 1) раздел, глава; 2) отдел, отделение; 3) департамент, министерство (в упр. ур. XI)

विभिन्न вибʰинна отличный, различный, разный (в тексте ур. IV)

विलायती вилāйатӣ заграничный, импортный (в тексте ур. XVII)

विशेष вишэш особый, специальный (в тексте ур. VII)

विशेषज्ञ вишэшагьа *м.* специалист, эксперт, знаток (в тексте ур. XV)

विशेषण вишэшан *м.* *грам.* определение (в загл. упр. ур. II)

विशेषता вишэштā *ж.* особенность, свойство, характерная черта, отличительное качество (в тексте ур. IX)

विशेष्य вишэшйа *м.* определяемое (в загл. упр. ур. II)

विश्व вишва *м.* мир, вселенная (в тексте ур. XIV)

विश्व-महोत्सव вишва-маhотсав *м.* всемирный фестиваль (в тексте ур. XIV)

विश्वविद्यालय вишвавидйāлай *м.* университет (в ур. 15)

विषय вишай *м.* 1) тема, содержание; 2) вопрос, проблема; 3) предмет, дисциплина (в тексте ур. VIII)

विस्तार вистāр *м.* 1) протяженность; 2) расширение; 3) рост, развитие; 4) подробность (в тексте ур. XII)

वीज़ा вӣзā *м.* виза (в тексте ур. XIV)

वे вэ 1) они; 2) те (в ур. 10)

वैज्ञानिक вайгьāник 1. научный; 2. *м.* ученый (в тексте ур. XIII)

वैसा вайсā 1. такой (*как тот*); 2. просто так (в грам. ур. VI)

व्यक्ति вйакти *м.*, *ж.* лицо, личность, особа, человек (в тексте ур. XII)

व्यवस्था вйавастʰā *ж.* 1) порядок; 2) устройство, организация; 3) система, строй (в тексте ур. VIII)

व्यवहार вйаваhāр *м.* 1) занятие, деятельность; 2) обращение, отношение (в тексте ур. VI)

व्यस्त вйаста занятый, поглощенный; ~ **होना** быть занятым, поглощенным (**में** *чем-л.*) (в тексте ур. II)

व्याकरण вйāкаран *м.* грамматика (в грам. ур. I и в тексте ур. VIII)

व्यापार вйāпāр *м.* торговля (в тексте ур. IX)

व्यापारिक вйāпāрик торговый, коммерческий; деловой (в тексте ур. IX)

व्यापारी вйāпāрӣ 1. торговый; 2. *м.* торговец (в упр. ур. IX)

श

शक्कर шаккар *ж.* сахар (в тексте ур. X)

शतरंज шатрандж *м.*, *ж.* шахматы (в тексте ур. II)

शनिवार шаниваāр *м.* суббота (в ур. 12)

शब्द шабда *м.* слово (в ур. 15)

शब्दकोष шабдакош *м.* словарь (в упр. ур. XVI)

शब्दक्रम шабдакрам *м.* *грам.* порядок слов (в загл. упр. ур. V)

शब्दसमुदाय шабдасамудāй *м.* *грам.* словосочетание (в загл. упр. ур. IV)

शब्दसमूह шабдасамӯh *м.* *грам.* словосочетание (в загл. упр. ур. I)

शब्दावली шабдāвалӣ *ж.* 1) терминология; 2) фразеология (в загл. ур. I)

शरद् шарад *ж.* осень (в тексте ур. V)

शरीर шарӣр *м.* тело; организм (в тексте ур. VII)

शलवार шалвāр *м.* шаровары, шальвары (в тексте ур. XVII)

शहर шаhар *м.* город (в тексте ур. IV)

शांत шāнт 1) утихший, прекратившийся (*напр., о боли*); 2) успокоенный; спокойный (в упр. ур. XVII)

शानदार шāндāр великолепный, пышный (в тексте ур. IX)

शाबाश шāбāш *межд.* браво!, хорошо!, прекрасно!, превосходно! (в тексте ур. XVI)

शाम **шāм** *ж.* вечер (в тексте ур. II)

शायद **шāйад** должно быть, вероятно, возможно, может быть (в грам. ур. XI и в тексте ур. XVI)

-शास्त्र **-шāстра** *м.* наука (*выступает как второй элемент сложного слова, напр.*, **चिकित्सा-शास्त्र** *м.* медицина) (в тексте ур. XV)

शिकायत **шикāйат** *ж.* жалоба (в тексте ур. XV)

शिक्षक **шикшак** *м.* преподаватель, учитель (в ур. 13)

शिक्षा **шикшā** *ж.* 1) обучение; 2) образование (в тексте ур. IV)

शिक्षालय **шикшāлай** *м.* учебное заведение (в тексте ур. IV)

शीघ्र **шӣг^{h}ра** быстро, скоро (в тексте ур. XVI)

शीशा **шӣшā** *м.* 1) стекло; 2) зеркало (в тексте ур. XI)

शुक्रवार **шукравāр** *м.* пятница (в ур. 14)

शुक्रिया **шукрийā** спасибо (в ур. 14)

शुरू **шурӯ** *м.* начало; ~**होना** *нп.* начинаться; ~**करना** *п.* начинать (в тексте ур. I)

शूहार्न **шӯhāрн** *м.* рожок (*для обуви*) (в тексте ур. XVII)

शेर **шэр** *м.* тигр, лев (в тексте ур. XIII)

शेरनी **шэрнӣ** *ж.* тигрица, львица (в тексте ур. XIII)

शैली **шайлӣ** *ж.* стиль, манера (в тексте ур. XII)

शोरबा **шорбā** *м.* суп (в тексте ур. XI)

श्याम **шйāм** черный (в тексте ур. I)

श्री **шрӣ** 1. почтеннейший, уважаемый (*ставится перед именем*); 2. *м.* господин (в тексте ур. VI)

श्रीमती **шрӣматӣ** *ж.* 1) госпожа (*тж. обращение*); 2) жена (в тексте ур. XVI)

श्रीमान **шрӣмāн** 1. почтеннейший, уважаемый (*ставится перед именем*); 2. *м.* господин (*тж. обращение*) (в тексте ур. XVII)

स

संख्या **санк^{h}йā** *ж.* 1) число, количество, численность; 2) цифра (в загл. упр. ур. I и в тексте ур. IX)

संगमरमर **сангмармар** *м.* мрамор (в тексте ур. XII)

संगीत **сангӣт** *м.* музыка (в тексте ур. XI)

संग्रहालय **санграhāлай** *м.* музей (в тексте ур. IV)

संघ **санг^{h}** *м.* 1) общество, организация; 2) союз (в ур. 14)

संज्ञा **сангьā** *ж.* существительное (в загл. упр. ур. I)

संतरा **сантрā** *м.* мандарин (в тексте ур. X)

संबंध **самбанд^{h}** *м.* связь, отношение (в ур. 15)

संबंधित **самбанд^{h}ит** 1) связанный, соединенный; 2) относящийся, касающийся (в тексте ур. XII)

-संबंधी **-самбанд^{h}ӣ** относящийся к, связанный с

संबोधन-कारक самбод^{h}ан-кāрак *м. грам.* звательный падеж (в загл. упр. ур. IV)
संभव самб^{h}ав возможно, вероятно (в грам. ур. XI)
संभावनार्थ самб^{h}āванāрт^{h} *м. грам.* сослагательное наклонение (в загл. упр. ур. XI)
संरक्षक санракшак *м.* сторож, часовой, смотритель (в упр. ур. XV)
संसार сансāр *м.* мир, вселенная (в тексте ур. IX)
संस्कृति санскрити *ж.* культура, цивилизация (в упр. ур. XIV)
संस्मरण сансмаран *м.* воспоминания, мемуары (в тексте ур. XIV)
सकना сакнā *нп.* (*употребляется только с основой смыслового глагола*) мочь, уметь (в тексте ур. X)
सकुशल сакушал 1. благополучный, невредимый; 2. благополучно (в тексте ур. VI)
सख़्त сахт 1) твердый, крепкий; 2) трудный, тяжелый; 3) суровый (в тексте ур. V)
सच сач истинный, верный, правильный (в тексте ур. XII)
सचमुच сачмуч действительно, в самом деле (в тексте ур. XVI)
सजाना саджāнā *п.* 1) украшать; 2) приводить в порядок, расставлять по местам, обставлять (в тексте ур. XVII)
सड़क саṛак *ж.* улица, дорога (в ур. 14)
सदा садā всегда (в грам. ур. IV и в тексте ур. V)
सदी садӣ *ж.* век, столетие (в упр. ур XII и тексте ур. XVI)
सन् сан *м.* 1) год; 2) эра (в грам. ур. VII и в тексте ур. XIII)
सप्ताह саптāh *м.* неделя (в тексте ур. VIII)
सफ़र сафар *м.* поездка, путешествие (в тексте ур. VII)
सफलता сап^{h}алтā *ж.* успех, удача (в тексте ур. XV)
सफलतापूर्ण сап^{h}алтāпӯрна успешный, удачный (в тексте ур. XV)
सफ़ाई сафāӣ *ж.* 1) чистота; 2) чистка, уборка; 3) ясность (в тексте ур. IV)
सफ़ेद сафэд белый (в ур. 9)
सब саб 1) все; 2) весь, всё (в ур. 13)
सब्ज़ी сабзӣ *ж.* овощи, зелень (в тексте ур. IV)
सभा саб^{h}ā *ж.* 1) собрание, митинг; 2) общество, ассоциация; 3) совет, палата (в тексте ур. VIII)
सभी саб^{h}ӣ все до одного (в тексте ур. V)
समझना самадж^{h}нā *п.* 1) понимать; 2) считать (в ур. 15)
समझाना самдж^{h}āнā *п.* объяснять, разъяснять (в загл. упр. ур. III и в тексте ур. VIII)
समय самай 1. *м.* время; 2. के ~ *послелог* во время (в тексте ур. II)
समशीतोष्ण самшӣтошна имеющий умеренную температуру, умеренный (в тексте ур. V)
समाचारपत्र самāчāрпатра *м.* газета (в тексте ур. VI)
समानार्थक самāнāрт^{h}ак равнозначный, синонимичный (в загл. упр. ур. III)

समुंदर **самундар** *м.* море, океан (в тексте ур. IX)
समुद्र **самудра** *м.* море, океан (в упр. ур. XV)
समुद्री **самудрӣ** морской, океанский (в тексте ур. IX)
समूचा **самӯчā** весь, целый, полный (в грам. ур. VI)
समूर **самӯр** *м.* мех, шерсть, шкура (в упр. ур. XIII)
समेत **самэт** вместе с, включая (в тексте ур. XIV)
सरकार **саркāр** I *м.* господин (*тж. обращение*) (в тексте ур. XVII)
सरकार **саркāр** II *ж.* правительство (в тексте ур. IX)
सरकारी **саркāрӣ** 1) правительственный, государственный; 2) официальный (в тексте ур. VIII)
सरविस **сарвис** *ж.* обслуживание, сервис (в тексте ур. XIV)
सरविस-ब्यूरो **сарвис-бйӯро** *м.* бюро обслуживания (в тексте ур. XIV)
सरसों **сарсõ** *ж.* горчица (в тексте ур. XV)
सर्जन **сарджан** *м.* хирург (в тексте ур. XV)
सर्टिफ़िकेट **сарṫификэṫ** *м.* удостоверение, свидетельство, сертификат (в тексте ур. XIV)
सर्द **сард** холодный, прохладный (в тексте ур. XIII)
सर्दी **сардӣ** *ж.* 1) холод, прохлада; 2) зима; **सर्दियों में** зимой; 3) простуда (в тексте ур. V)
सर्वनाम **сарванāм** *м.* местоимение (в загл. упр. ур. I)
सलाह **салāh** *ж.* совет (в тексте ур. XV)
सवा **савā** с четвертью (в тексте ур. XVI)
सवाल **савāл** *м.* 1) вопрос; 2) вопрос, проблема (в загл. упр. ур. I и в тексте ур. VIII)
सवेरा **савэрā** *м.* раннее утро, заря, рассвет (в тексте ур. VIII)
सवेरे **савэрэ** ранним утром, рано (в тексте ур. VIII)
सस्ता **састā** дешевый (в тексте ур. X)
सहायता **саhāйатā** *ж.* помощь, поддержка, содействие (в тексте ур. VIII)
साँझ **сā̃дж**^{h} *ж.* вечер, сумерки (в грам. ур. XVI)
साँप **сā̃п** *м.* змея (в тексте ур. XIII)
साँस **сā̃с** *ж.* дыхание, вздох, вдох (в тексте ур. VII)
सा **сā** *частица (после прилагательного)* очень, весьма (в тексте ур. I)
साइकिल **сāикил** *ж.* велосипед (в тексте ур. X)
साइज़ **сāиз** *м.* размер (в тексте ур. XVII)
साइबेरिया **сāибэрийā** Сибирь (в упр. ур. VIII)
सागर **сāгар** *м.* море, океан (в тексте ур. V)
साड़ी **сāṛӣ** *ж.* сари (*индийская национальная женская одежда*) (в упр. ур. X и в тексте ур. XVII)
साढ़े **сāṛ**^{h}**э** с половиной (*употребляется с числительными, начиная с трех*) (в тексте ур. VII)

सात **сāт** семь (в ур. 14)

सातवाँ **сāтвā̃** седьмой (в тексте ур. II)

साथ **сāт^h** 1. [вместе] с; ~ **में** с собой (в упр. ур. XV); 2. **के** ~ *послелог* [вместе] с (в тексте ур. II); **के साथ साथ** *послелог* а) наряду с, вместе с; б) одновременно с кем-либо, с чем-либо; в) вдоль чего-л. (в упр. ур. V и в тексте ур. XIV)

साथी **сāт^hӣ** *м.* товарищ; спутник (в ур. 11)

सादा **сāдā** 1) простой; 2) гладкий (*о ткани*), чистый (*о бумаге*) (в тексте ур. XVII)

साधन **сāд^hан** *м.* 1) средство, источник; 2) ресурсы (в упр. ур. X и в тексте ур. XII)

साधारण **сāд^hāран** 1) обычный, обыкновенный; 2) *грам.* простой (*о предложении*) (в загл. упр. ур. VII)

साफ़ **сāф** 1. 1) чистый; ~ **करना** *п.* чистить, очищать; 2) свободный (*о дороге*); 3) ясный, понятный; 2. 1) чисто, 2) ясно, понятно (в тексте ур. IV)

साफ़दिल **сāфдил** чистосердечный, откровенный (в грам. ур. XVI)

साफ़-सुथरा **сāф-сут^hрā** чистый (в тексте ур. X)

सामने **сāмнэ** 1. 1) впереди, спереди; 2) против, напротив; 2. **के** ~ *послелог* 1) перед; 2) против, напротив (в тексте ур. I)

सामान **сāмāн** *м.* 1) оборудование, 2) вещи, багаж; материалы, припасы (в тексте ур. VII)

सामान्य **сāмāнйа** простой; ~ **भूतकाल** прошедшее совершенное время (в загл. упр. ур. VII)

सायं[काल] **сāйан[кāл]** *м.* вечер, сумерки (в грам. ур. XVI)

सारा **сāрā** весь, целый (в грам. ур. VI и в тексте ур. VII)

सार्वजनिक **сāрваджаник** 1) общественный, всеобщий; 2) массовый (в тексте ур. XV)

साल **сāл** *м.* год (в тексте ур. V)

सालन **сāлан** *м.* национальное блюдо с пряностями (*мясное или овощное*) (в тексте ур. XI)

सावधानी **сāвад^hāнӣ** *ж.* осторожность, осмотрительность (в тексте ур. XV)

सॉवनिअर **сāваниар** *м.* сувенир (в тексте ур. XIV)

साहब **сāhаб** *м.* господин, хозяин, сахиб (*тж. при обращении*) (в тексте ур. X)

साहित्य **сāhитйа** *м.* литература (в тексте ур. X)

सिंह **синh** *м.* лев (в тексте ур. XIII)

सिक्का **сиккā** *м.* монета (в тексте ур. XII)

सिख **сик^h** *м.* сикх (в упр. ур. XI)

सिखाना **сик^hāнā** *п.* учить, обучать, преподавать (в тексте ур. XIII)

सितम्बर **ситамбар** *м.* сентябрь (в ур. IV)

सितारा **ситāрā** *м.* звезда (в упр. ур. XVI)

सिनेमा **синэмā** *м.* кино (в тексте ур. VIII)

सिनेमाघर **синэмāг^hар** *м.* кинотеатр (в тексте ур. IV)

सिन्धु синд^{h}у р. Инд (в ур. 15)
सिमेंट симэнт̇ *м.* цемент (в тексте ур. XIII)
सिर сир *м.* 1) голова; 2) вершина, верхушка (в тексте ур. X)
सिर्फ़ сирф только, лишь (в тексте ур. II)
सिलवट силват̇ *ж.* складка, морщина (в тексте ур. XVII)
सिलवाना силва̄на̄ *п.* (*понуд. от* **सीना сӣна̄** *п.*) заставлять шить, отдавать шить (в грам. ур. XIV и в тексте ур. XVI)
सिलसिला силсила̄ *м.* цепь, линия, ряд (в тексте ур. VII)
सिलाई сила̄ӣ *ж.* 1) шитье, пошивка; 2) плата за шитье (в тексте ур. XVII)
सिलाना сила̄на̄ *п.* (*понуд. от* **सीना сӣна̄** *п.*) заставлять шить, отдавать в пошивку (в грам. ур. XIV и в тексте ур. XVII)
सिवा сива̄: के ~ *послелог* 1) кроме; исключая; 2) кроме, сверх, вдобавок (в тексте ур. VIII)
सीखना сӣк^{h}на̄ *п.* изучать, учить (в тексте ур. I)
सीट сӣт̇ *ж.* место (*в вагоне, театре и т. п.*) (в тексте ур. XII)
सीढ़ी сӣр̣^{h}ӣ *ж.* 1) ступень, ступенька; 2) лестница (в тексте ур. XII)
सीधे сӣд^{h}э прямо (в тексте ур. XVI)
सीना сӣна̄ I. *п.* шить (в грам. ур. VI и в тексте ур. XVII)
सीना сӣна̄ II. *м.* грудь (в тексте ур. XV)
सुंदर сундар красивый; прекрасный (в ур. 15)
सुंदरता сундарта̄ *ж.* красота (в тексте ур. IV)
सुझाव судж^{h}а̄о *м.* предложение (в тексте ур. XI)
सुथरा сут^{h}ра̄ чистый (в тексте ур. X)
सुदूर судӯр очень далекий, отдаленный (в тексте ур. IX)
सुनना сунна̄ *п.* слушать, слышать (в ур. 13)
सुनाई суна̄ӣ *ж.* слушание; ~ देना (पड़ना) *нп.* слышаться, раздаваться (в грам. ур. XII и в тексте ур. XVI)
सुनाना суна̄на̄ *п.* рассказывать (в загл. упр. ур. I и в тексте ур. VIII)
सुबह субаh 1. утром; 2. *ж.* утро (в тексте ур. II)
सुबह-सवेरा субаh-савэра̄ *м.* раннее утро, заря (в грам. ур. VIII)
सुबह-सवेरे субаh-савэрэ рано утром, на заре (в грам. ур. VIII)
सुरंग суранг *ж.* подземный ход, туннель (в тексте ур. XII)
सुरक्षा суракша̄ *ж.* защита, охрана, безопасность (в тексте ур. XV)
सुराख़ сура̄х *м.* щель, отверстие (в тексте ур. XII)
सुराही сура̄hӣ *ж.* кувшин, графин (в тексте ур. XI)
सुविधाजनक сувид^{h}а̄джанак 1) удобный, подходящий; 2) льготный (в тексте ур. XII)
सूची сӯчӣ *ж.* 1) перечень, список; 2) каталог, указатель; 3) оглавление (в грам. ур. XI)
सूट сӯт̇ *м.* костюм (*европейского покроя*) (в тексте ур. X)

सूती **сӯтӣ** хлопчатобумажный (в тексте ур. IX)
सूबा **сӯбā** *м.* провинция, штат (в упр. ур. XVI)
सेंडल **сэнḍал** *м. мн.* босоножки, сандалии (в тексте ур. XVII)
से **сэ** *послелог* с, из, от (в ур. 11)
सेकंड **сэканḍ** *м.* секунда (в грам. ур. XVI)
सेट **сэṫ** *м.* 1) набор, комплект, гарнитур; 2) прибор, аппарат (в тексте ур. II)
सेना **сэнā** *ж.* армия, войска (в грам. ур. IX)
सेब **сэб** *м.* яблоко (в тексте ур. X)
सेवा **сэвā** *ж.* 1) служба, обслуживание, уход; 2) услуга (в тексте ур. XI)
सेहत **сэhат** *ж.* здоровье (в тексте ур. XV)
सैकड़ा **сайкṛā** *м.* сто, сотня; **सैकड़ों** сотни (в тексте ур. VII)
सैनिक **сайник** **1.** военный; **2.** *м.* солдат (в грам. ур. IX)
सैर **сайр** *ж.* поездка, прогулка, экскурсия (в тексте ур. XI)
सोचना **сочнā** *п.* думать, обдумывать (в тексте ур. X)
सोडा **соḍā** *м. неизм.* сода (в грам. ур. II)
सोना **сонā** I. *нп.* спать (в тексте ур. II)
सोना **сонā** II. *м.* золото (в упр. ур. XVI)
सोफ़ा **софā** *м.* софа, диван (в тексте ур. II)
सोमवार **сомвāр** *м.* понедельник (в ур. 10)
सोवियत **совийат** **1.** советский; **2.** *ж.* совет (в ур. 14)
सोसेज **сосэдж** *м.* колбаса, сосиски (в тексте ур. XI)
सौ **сау** сто (в тексте ур. IV)
स्कर्ट **скарṫ** *м.* юбка (*европейского покроя*) (в тексте ур. X)
स्कूल **скӯл** *м.*, *ж.* школа (в тексте ур. I)
स्कूली **скӯлӣ** 1) школьный; 2) учащийся (*в школе*) (в тексте ур. XIII)
स्केटिंग **скэṫинг** *м.* катание на коньках (в упр. ур. XVII)
स्टेडियम **сṫэḍийам** *м.* стадион (в тексте ур. IV)
स्टेशन **сṫэшан** *м.* станция, вокзал, остановка (в тексте ур. IV)
स्त्री **стрӣ** *ж.* женщина (в ур. 13)
स्त्रीलिंग **стрӣлинг** *м. грам.* женский род (в загл. упр. ур. I)
स्थगित **ст^{h}агит** отложенный, отсроченный; ~ होना (हो जाना) *нп.* быть отложенным, отсроченным; ~ करना *п.* откладывать (в тексте ур. XVI)
स्थान **ст^{h}āн** *м.* место (в тексте ур. III)
स्थापना **ст^{h}āпнā** *ж.* учреждение, организация, основание (в тексте ур. XIII)
स्थापित **ст^{h}āпит** учрежденный, организованный, основанный; ~ होना (हो जाना) *нп.* быть учрежденным, организованным, основанным; ~ करना *п.* учреждать, организовывать, основывать (в тексте ур. XIII)
स्थित **ст^{h}ит** находящийся, расположенный (в ур. 15)
स्पेनी **спэнӣ** **1.** испанский; **2.** *м.* испанец (в тексте ур. XIII)
स्मृति **смрити** *ж.* память, воспоминание (в тексте ур. XIV)

स्मृति-चिह्न смрити-чиhна *м.* сувенир, памятный значок (в тексте ур. XIV)

स्वतंत्र сва̇та̇нтра свободный, независимый (в тексте ур. VIII)

स्वभाव сваб^{h}āо *м.* 1) свойство, природа; 2) характер, нрав (в тексте ур. VII)

स्वयं свайам сам (в грам. ур. VI)

स्वयंचालित свайамчāлит самодвижущийся, самоходный, автоматический (в тексте ур. XII)

स्वयंसेवी свайамсэвӣ находящийся на самообслуживании (в тексте ур. XI)

स्वर свар *м.* 1) голос; 2) звук (в тексте ур. XVI)

स्वस्थ сваст^{h}а здоровый (в грам. ур. XI)

स्वादिष्ट свāдишт̇а вкусный (в тексте ур. XI)

स्वामित्ववाचक свāмитвавāчак *грам.* притяжательный (в загл. упр. ур. I)

स्वास्थ्य свāст^{h}йа *м.* здоровье (в тексте ур. IV)

स्विट свит̇ *м.* номер из нескольких комнат (*в гостинице*) (в тексте ур. XIV)

ह

हंगरी hангарӣ Венгрия (в упр. ур. VIII)

हँसना hāснā *нп.* смеяться (**पर** *над кем-л., чем-л.*) (в грам. ур. VIII)

हजामत hаджāмат *ж.* бритье, стрижка (в тексте ур. XIV)

हज़ार hазāр *м.* тысяча; **हज़ारों** тысячи (в тексте ур. IV)

हज्ज़ामख़ाना hаджджāмхāнā *м.* парикмахерская (в тексте ур. XIV)

हथिनी hат^{h}инӣ *ж.* слониха (в тексте ур. XIII)

हफ़्ता hафтā *м.* неделя (в тексте ур. X)

हम hам мы (в ур. 13)

हमारा hамāрā наш (в ур. 12)

हमीं hамӣ̃ именно мы, мы же (в грам. ур. XVII)

हमेशा hамэшā всегда, постоянно (в тексте ур. VI)

हर hар каждый (в ур. 14)

हरा hарā зеленый (в тексте ур. IV)

हर्ज hардж *м.* вред, ущерб, убыток (в тексте ур. XVII)

हल्का hалкā 1) легкий; 2) светлый (*о цвете*); 3) слабый, легкий (в тексте ур. XV)

हवा hавā *ж.* 1) воздух; 2) ветер (в ур. 15)

हवाई hавāӣ 1) воздушный; 2) авиационный (в тексте ур. VI)

हवादार hавāдāр просторный (в тексте ур. XII)

हाँ hā̃ да (в ур. 10)

हाथ hāт^{h} *м.* рука (в тексте ур. II)

हाथी hāт^{h}ӣ *м.* слон (в тексте ур. XIII)

हानिकर hāникар 1) убыточный; 2) вредный, пагубный (в упр. ур. XV)

हारना **hāрнā** 1. *нп.* 1) проигрывать; 2) терпеть поражение, неудачу; 2. *п.* 1) проигрывать; 2) терять (в тексте ур. VII)

हार्दिक **hāрдик** сердечный, искренний (в тексте ур. XVI)

हाल **hāл** I. *м.* положение, состояние, обстоятельства (в тексте ур. VII)

हाल **hāл** II. *м.* настоящее время (в тексте ур. XI)

हॉल **hāл** III. *м.* зал (в упр. ур. VIII и в тексте ур. XII)

हालत **hāлат** *ж.* положение. состояние, обстоятельства, условия (в тексте ур. XIII)

हिंदी **hиндӣ** *ж.* [язык] хинди (в тексте ур. I)

हिंदुस्तान **hиндустāн** Индия (в ур. 15)

हिंदुस्तानी **hиндустāнӣ** 1. индийский; 2. *м.* индиец; 3. *ж.* [язык] хиндустани (в тексте ур. XI)

हिंदू **hиндӯ** *м.* индус, хинду (в упр. ур. VIII)

हिंसक **hинсак** хищный (в тексте ур. XIII)

हिदायत **hидāйат** *ж.* наставление, инструкция, директива (в тексте ур. XV)

हिम्मत **hиммат** *ж.* смелость, отвага, мужество, моральный дух (в тексте ур. VII)

हिम्मती **hимматӣ** смелый, отважный, мужественный (в упр. ур. XIII)

हिरन **hиран** *м.* олень, антилопа (в тексте ур. XIII)

ही **hӣ** *частица* же, именно, только, очень (в тексте ур. I)

हुक्म **hукм** *м.* приказ, распоряжение (в тексте ур. XVII)

हुज़ूर **hузӯр** *м.* господин (*тж. обращение*) (в тексте ур. X)

हे **hэ** *межд.* 1) о! (*выражает удивление*); 2) эй! (*возглас, оклик*) (в грам. ур. IV)

हैज़ा **hайзā** *м.* холера (в тексте ур. XV)

हैडमास्टर **hайḍмāсṭар** *м.* директор школы (в упр. ур. XVI)

हैलो **hайло** *межд.* алло! (в тексте ур. XVI)

हैसियत **hайсийат** *ж.* 1) положение (*материальное, общественное*); 2) качество (*положение, должность*) (в тексте ур. XIV)

होटल **hоṭал** *м.* гостиница, отель (в упр. ур. XI и в тексте ур. XIV)

होना **hонā** *нп.* быть (в ур. 9)

ПРИЛОЖЕНИЯ

(परिशिष्ट)

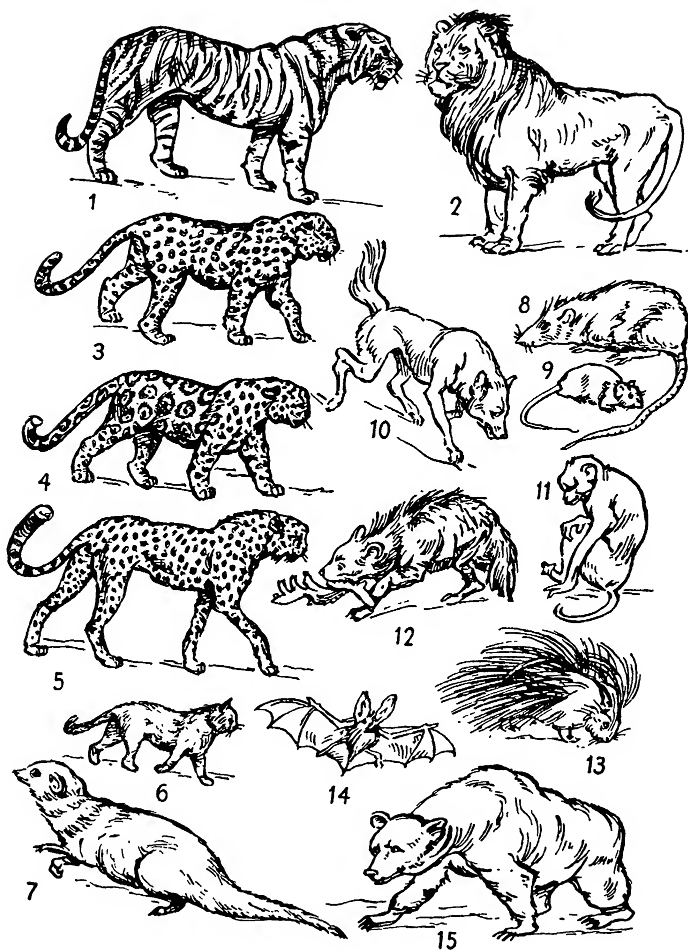
ИЛЛЮСТРАТИВНЫЕ ТАБЛИЦЫ

सचित्र तालिकाएँ

1) शेर (बाघ) шэр (бāг^{h}) *м.* тигр
2) गीर सिंह гӣр синh *м.* лев
3) तेंदुआ тэ̄дуā *м.* пантера, леопард
4) हिम बाघ hим бāг^{h} *м.* снежный барс
5) चीता чӣтā *м.* гепард
6) जंगली बिल्ली джанглӣ биллӣ *ж.* дикая кошка
7) नेवला нэола *м.* мангуста
8) चूहा чӯhā *м.* крыса
9) चुहिया чуhийā *ж.* мышь
10) भेड़िया б^{h}эṙийā *м.* волк
11) बंदर бандар *м.* обезьяна
12) लकड़बग्घा лакаṙбагг^{h}ā *м.* гиена
13) सेही сэhӣ *м.* дикобраз
14) चमगादड़ чамгāдаṙ *м.* летучая мышь
15) भालू (रीछ) б^{h}āлӯ (рӣч^{h}) *м.* медведь

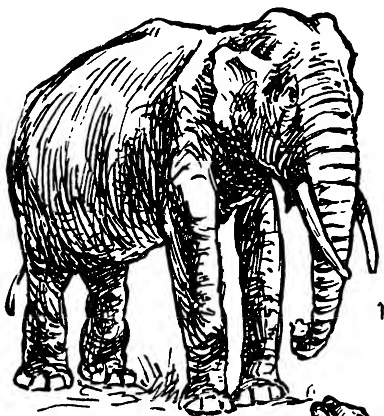
ДИКИЕ И ДОМАШНИЕ ЖИВОТНЫЕ[1]

जंगली तथा घरेलू जानवर

[1] Рисунки диких животных и подписи взяты из книги:
"भारत के जंगली जीव", लेखक श्रीराम शर्मा, प्रकाशन विभाग, सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, १९६१।

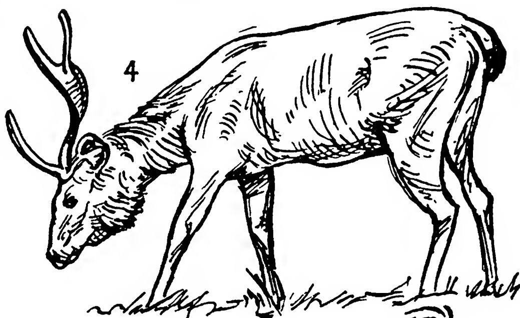
1) हाथी hāт^{h}ӣ *м.* слон
2) गेंडा гэ̃д̣ā *м.* носорог
3) जंगली सूअर джанглӣ сӯар *м.* кабан
4) साँभर cā̃б^{h}ар *м.* олень
5) ऊँट ӯ̃т̣ *м.* верблюд
6) लोमड़ी ломр̣ӣ *ж.* лиса
7) भैंसा б^{h}а̄̃йса̄ *м.* буйвол
8) ख़रगोश харгош *м.* заяц
9) बारहसिंगा бāраhсингā м. олень благородный

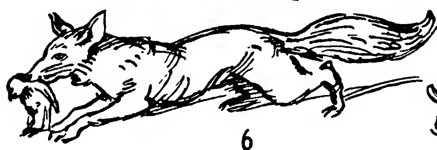

1

2

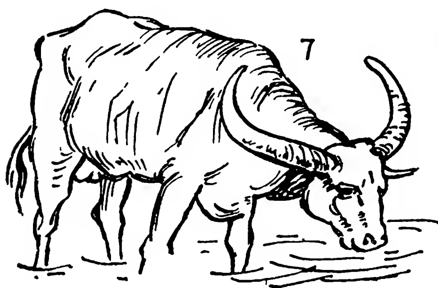

3

5

4

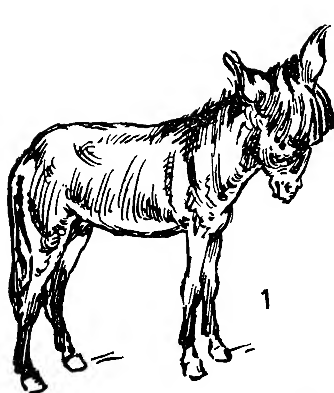

6

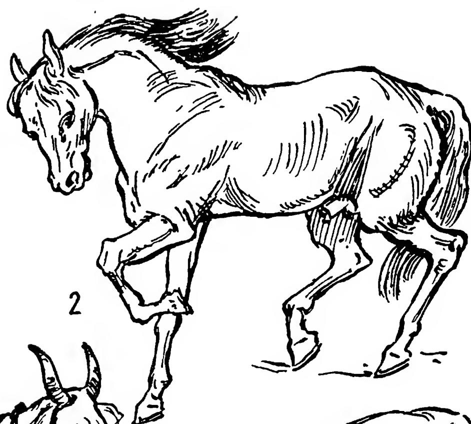

8

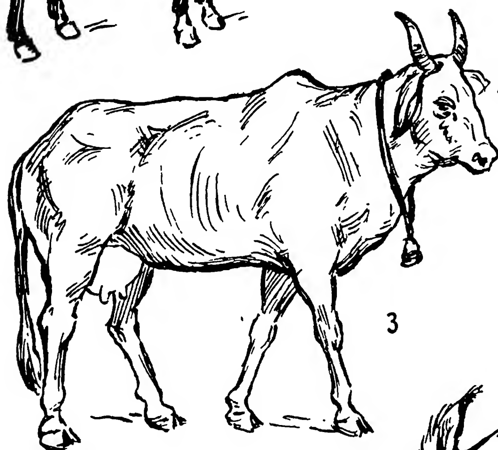

7

9

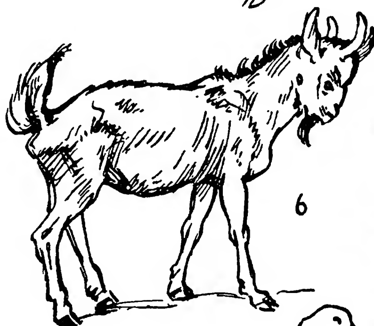
1) गधा гад^{h}ā *м.* осел
2), घोड़ा г^{h}оṗā *м.* лошадь
3) गाय гāй *ж.* корова
4) भेड़ б^{h}эṗ *ж.* овца
5) मुर्ग़ा мурġа *м.* петух
6) बकरी бакрӣ *ж.* коза
7) चूज़ा чӯзā *м.* цыпленок
8) मुर्गी мургӣ *ж.* курица
9) बत्तक баттак *ж.* утка
10) बिल्ली биллӣ *ж.* кошка

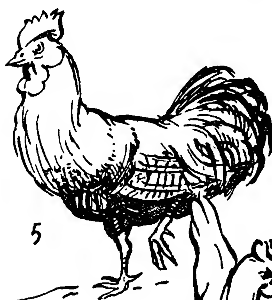

1

2

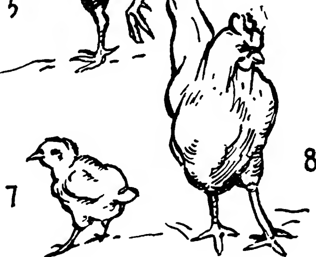

3

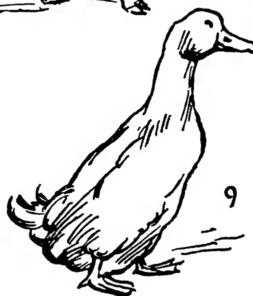

4

6

5

10

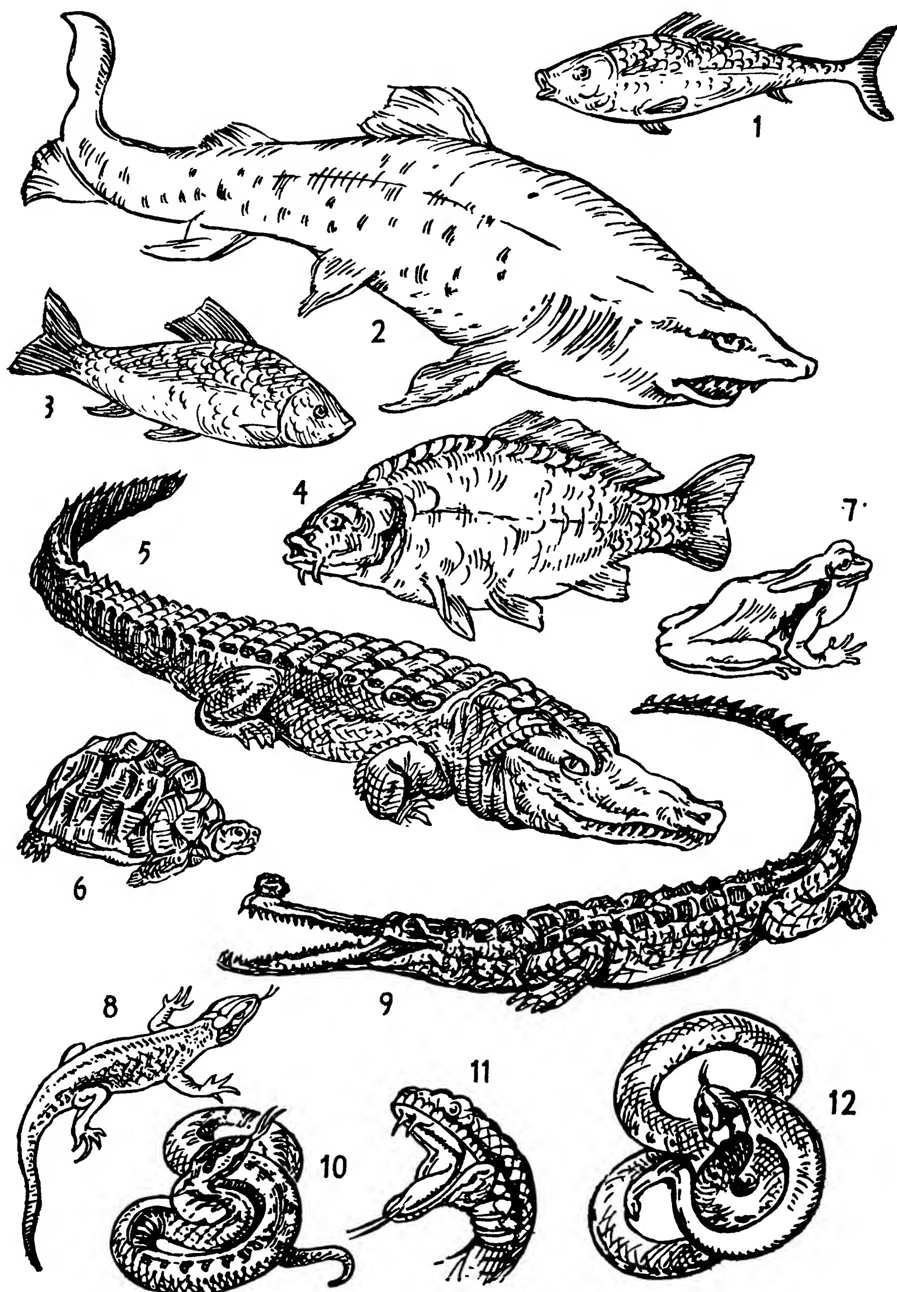

7
8

9

1) हिल्सा मछली hилсā мачʰлӣ *ж.* хилса
2) ग्राह मच्छ грāh маччʰ *м.* акула
3) रोहू मछली роhӯ мачʰлӣ *ж.* роху
4) शफ़री (कार्प मछली) шафрӣ (кāрп мачʰлӣ) *ж.* карп
5) मगर магар *м.* крокодил
6) कछुआ качʰуā *м.* черепаха
7) मेंढ़क мэ̄р̣ʰак *м.* лягушка
8) छिपकली чʰипкалӣ *ж.* ящерица
9) घड़ियाल гʰар̣ийа̄л *м.* аллигатор
10) धोबिया дхобийа̄ *м.* гадюка
11) डंक तथा विषदंत д̣анк татʰā вишдант *м.* жало и ядовитый зуб
12) नाग (राजनाग) нāг (рāджнāг) *м.* кобра

РЫБЫ И ПРЕСМЫКАЮЩИЕСЯ

मछलियाँ और सरीसृप (रेंगनेवाले)

1) कठफोड़ा каṫ^{h}п^{h}оṙā *м.* дятел

2) कोयल койал *ж.* индийская кукушка

3) कौवा каувā *м.* ворона

4) चील чӣл *ж.* коршун

5) मैना майнā *ж.* индийский скворец

6) बुलबुल булбул *ж.* соловей

7) कबूतर кабӯтар *м.* голубь

8) मोर мор *м.* павлин

9) मोरनी морнӣ *ж.* самка павлина

10) उल्लू уллӯ *м.* сова

11) बाज़ бāз *м.* сокол; ястреб

12) गौरैया гаураййā *м.* воробей

13) तोता тотā *м.* попугай

14) गिद्ध гидд^{h} *м.* гриф

15) काकातूआ кāкāтӯā *м.* попугай-какаду

16) लक़लक़ лак̇лак̇ *м.* аист

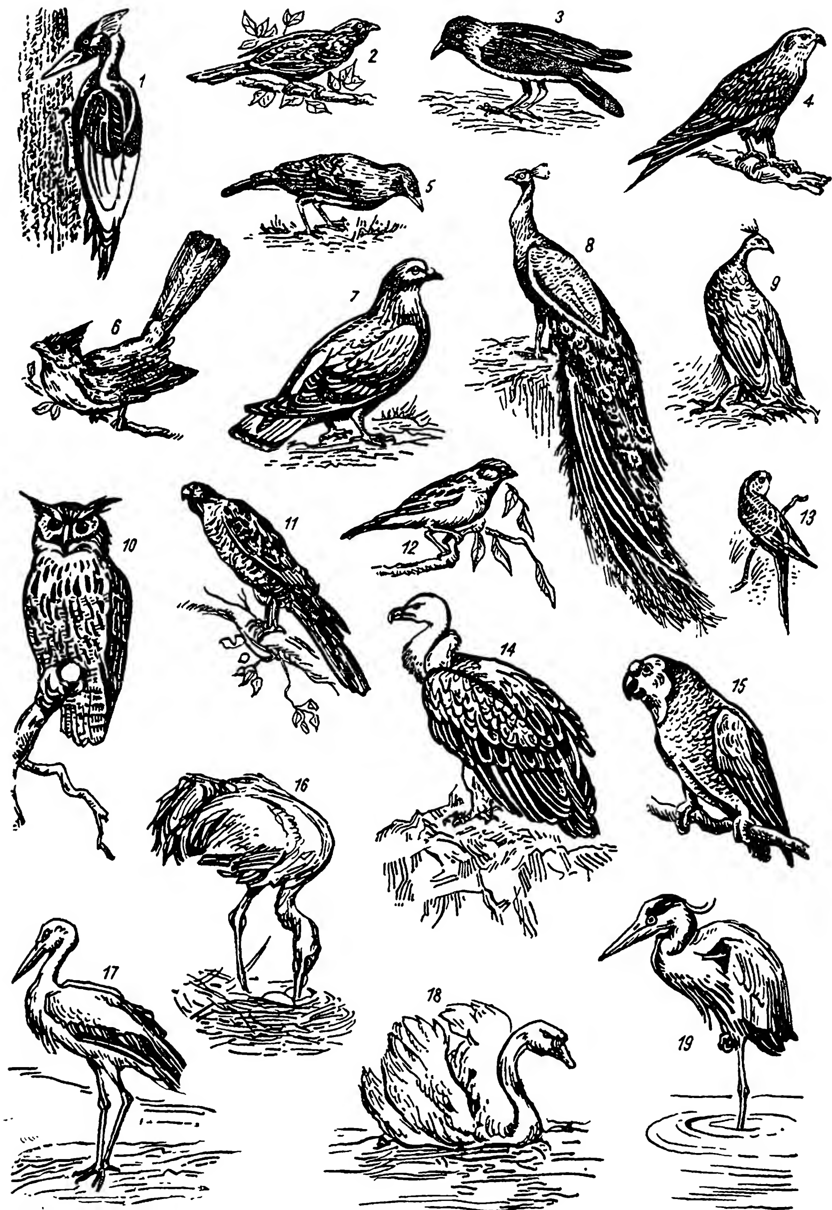
17) सारस сāрас *м.* журавль

18) राजहंस рāджhанс *м.* лебедь

19) बगुला багулā *м.* цапля

ПТИЦЫ

पक्षी

СТОЛОВАЯ

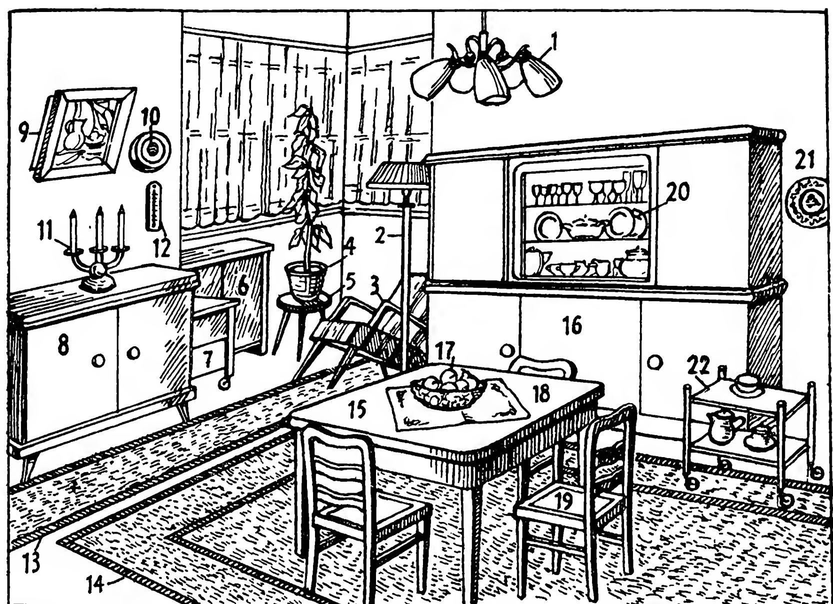
खाने का कमरा

1) झाड़फ़ानूस джʰāрфāнус *м.* люстра
2) फ़र्श की बत्ती фарш кӣ баттӣ *ж.* торшер
3) आरामकुर्सी āрāмкурсӣ *ж.* кресло
4) गमला гамлā *м.* цветочный горшок
5) तिपाई типāӣ *ж.* табуретка
6) सिलाई की मशीन силāӣ кӣ машӣн *ж.* швейная машина (*закрытая*)
7) छोटी अलमारी чʰоṫӣ алмāрӣ *ж.* шкафчик
8) साइडबोर्ड сāидборд *м.* сервант
9) चित्र (तसवीर) читра *м.* (тасвӣр *ж.*) картина
10) बैरोमीटर байромӣṫар *м.* барометр
11) मोमबत्तीदान момбаттӣдāн *м.* подсвечник
12) थर्मामीटर тʰармāмӣṫар *м.* термометр
13) दरी дарӣ *ж.* дорожка
14) कालीन кāлӣн *м.* ковер
15) मेज़ мэз *ж.* стол
16) बर्तनों की अलमारी бартанō кӣ алмāрӣ *ж.* буфет
17) फलदान пʰалдāн *м.* ваза для фруктов
18) नेपकिन нэпкин *м.* салфетка
19) कुर्सी курсӣ *ж.* стул
20) बर्तन бартан *м.* посуда
21) दीवार की रकाबी дӣвāр кӣ ракāбӣ *ж.* декоративная тарелка
22) टी ट्रोली ṫӣ ṫролӣ *ж.* сервировочный столик

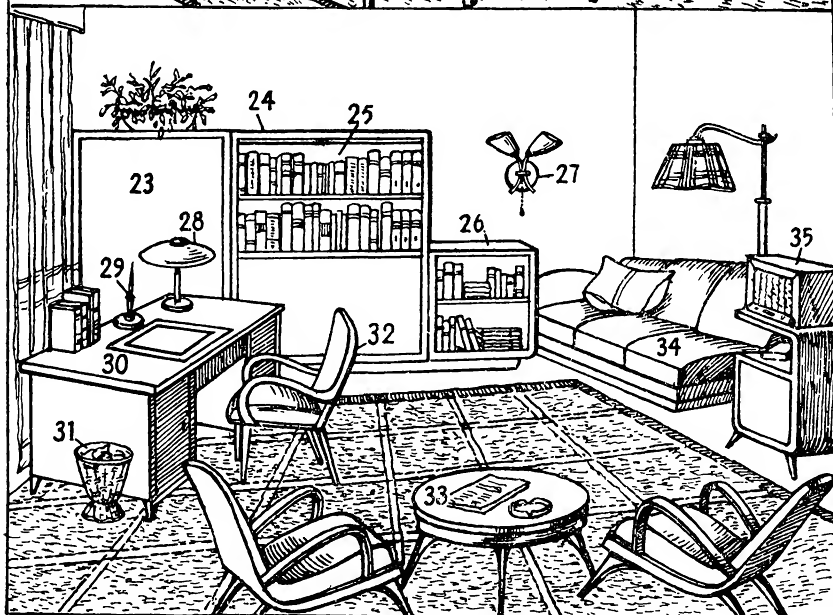
РАБОЧИЙ КАБИНЕТ

अध्ययन-कक्ष

23) अलमारी алмāрӣ *ж.* шкаф
24) किताबों की अलमारी китāбō кӣ алмāрӣ *ж.* книжный шкаф
25) अलमारी के ख़ाने алмāрӣ кэ хāнэ *м.* полки (*в шкафу*)
26) छोटी अलमारी чʰоṫӣ алмāрӣ *ж.* маленький шкаф
27) दीवार की बत्ती дӣвāр кӣ баттӣ *ж.* бра
28) मेज़ की बत्ती мэз кӣ баттӣ *ж.* настольная лампа
29) फाउंटेनपेन фāунṫэнпэн *м.* авторучка
30) लिखने की मेज़ ликʰнэ кӣ мэз *ж.* письменный стол
31) रद्दी की टोकरी раддӣ кӣ ṫокрӣ *ж.* корзина для мусора
32) आरामकुर्सी āрāмкурсӣ *ж.* кресло
33) छोटी मेज़ чʰоṫӣ мэз *ж.* журнальный столик
34) सोफ़ा софā *м.* диван
35) रेडियो [सेट] рэдийо [сэṫ] *м.* радиоприемник

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22

23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35

1) पर्दा **пардā** *м.* гардина, штора

2) दोहरी खिड़कियाँ **доhрӣ к^{h}ир̣кийа̄̃** *ж. мн.* двойные оконные рамы

3) आईना **āйнā** *м.* зеркало

4) प्लग **плаг** *м.* штепсель

5) कपड़ों की अलमारी **капр̣ō кӣ алмāрӣ** *ж.* платяной шкаф

6) अलमारी के ख़ाने **алмāрӣ кэ хāнэ** *м.* полки (*в шкафу*)

7) झाड़फ़ानूस **дж^{h}āр̣фāнӯс** *м.* люстра

8) चित्र (तसवीर) **читра** *м.* **(тасвӣр** *ж.***)** картина

9) सिंगार-मेज़ **сингāр-мэз** *ж.* туалетный столик

10) स्टूल (पीढ़ा) **стӯл (пӣр̣^{h}а)** *м.* банкетка

11) पलंग लगी बत्ती **паланг лагӣ баттӣ** *ж.* ночник

12) पलंग **паланг** *м.* кровать

13) कम्बल **камбал** *м.* одеяло

रज़ाई **разāӣ** *ж.* стеганое ватное одеяло

14) तकिया **такийā** *м.* подушка

15) तौलिया (अंगोछा) **таулийā (анго-ч^{h}ā)** *м.* полотенце

16) चादर **чāдар** *ж.* простыня

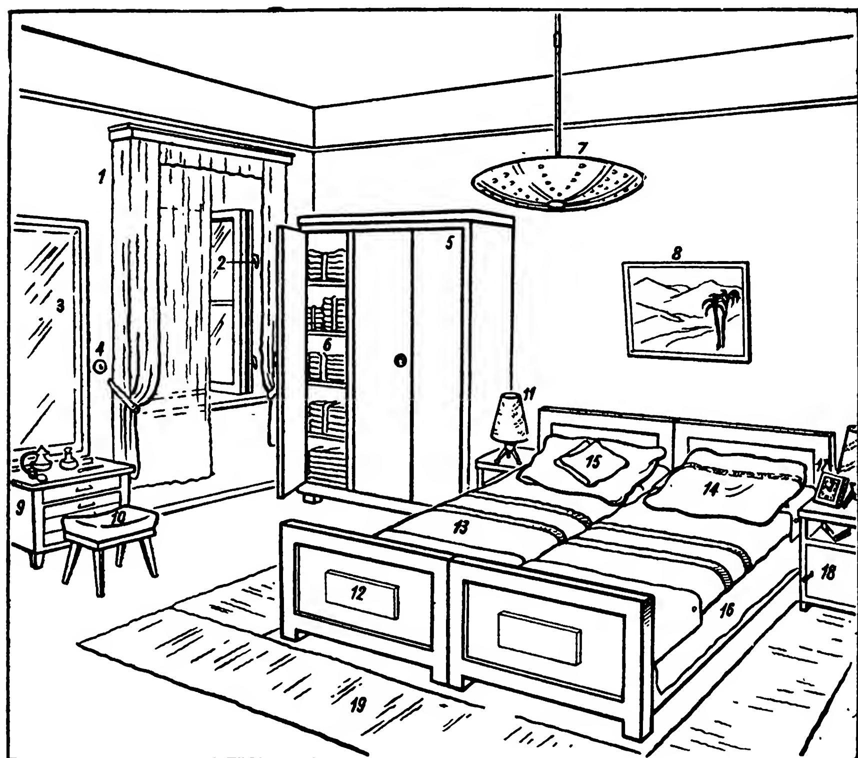
17) अलार्म-घड़ी **алāрм-г^{h}ар̣ӣ** *ж.* будильник

18) पलंग लगी मेज़ **паланг лагӣ мэз** *ж.* прикроватная тумбочка

19) कालीन **кāлӣн** *м.* ковер

СПАЛЬНЯ

सोने का कमरा (शयनागार)

Завтрак

नाश्ता

1) दूधदानी (मिल्कजग) дӯд^{h}дāнӣ (милк-джаг) *ж.* молочник
2) फूलदान п^{h}ӯлдāн *м.* цветочная ваза
3) काफ़ीदान (काफ़ीदानी, काफ़ीपॉट) кāфӣдāн *м.* (кāфӣдāнӣ *ж.*, кāфӣпāṫ *м.*) кофейник
4) चायदानी का टोप чāйдāнӣ кā ṫоп *м.* «чайная шапка»
5) रोटीदानी (रोटी की थाली) роṫӣдāнӣ (роṫӣ кӣ т^{h}āлӣ) *ж.* хлебница
6) पावरोटी пāороṫӣ *ж.* булка
7) मक्खनदानी макк^{h}андāнӣ ж. масленка
8) टेबुलमेट ṫэбулмэṫ *м.* подставка
9) जेमदानी джэмдāнӣ *ж.* вазочка для варенья
10) रकाबी (तश्तरी) ракāбӣ (таштарӣ) *ж.* тарелка
11) प्याला пйāлā *м.* чашка
12) चाय की तश्तरी чāй кӣ таштарӣ *ж.* блюдце
13) मेज़पोश мэзпош *м.* скатерть
14) चम्मच (चमचा) чаммач (чамчā) *м.* ложка
15) काँटा кā̃ṫā *м.* вилка
16) छुरी ч^{h}урӣ *ж.* нож

Обед

लंच (दोपहर का खाना)

17) सूपदानी (टरीन, शोरबे का ढक्कनदार बर्तन) сӯпдāнӣ *ж.* (ṫарӣн *ж.*, шорбэ кā ḍ^{h}аккандāр бартан *м.*) супник
18) डोई ḍой *ж.* разливательная ложка
19) गहरी रकाबी (तश्तरी) гаhрӣ ракāбӣ (таштарӣ) *ж.* глубокая тарелка
20) चटनीदानी чаṫнӣдāнӣ *ж.* соусница
21) सलाददानी салāддāнӣ *ж.* салатница
22) थाल т^{h}āл *м.* поднос
23) भुना हुआ गोश्त (मांस) б^{h}унā hуā гошт (мāнс) *м.* жареное мясо
24) ढक्कनदार सलाददानी ḍ^{h}аккандāр салāддāнӣ *ж.* салатница с крышкой
25) मिठाईदानी (डिज़र्ट की रकाबी) миṫ^{h}āйдāнӣ (дизарṫ кӣ ракāбӣ) *ж.* блюдо для сладкого
26) नेपकिन нэпкин *м.* салфетка
27) नेपकिन रिंग нэпкин ринг *м.* кольцо для салфетки

Ужин

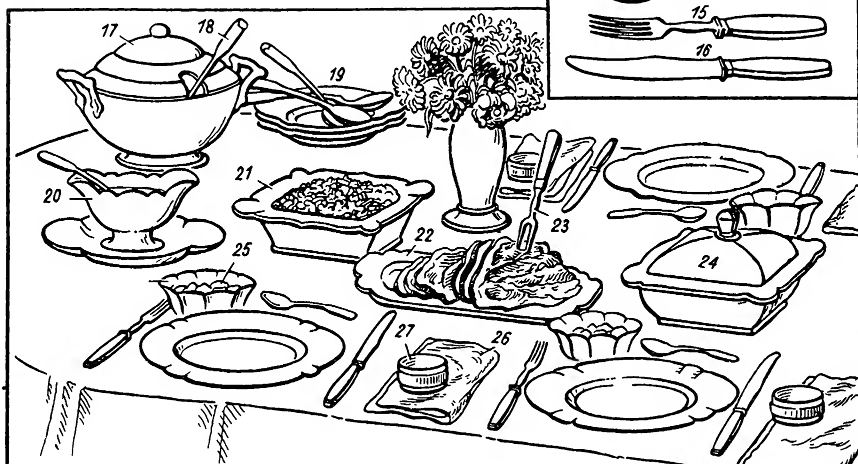
डिनर (ब्यालू, रात का खाना)

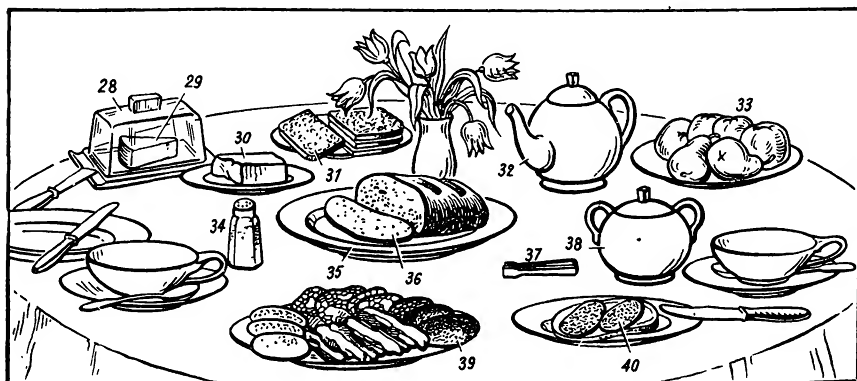
28) पनीरदानी панӣрдāнӣ *ж.* сырница
29) पनीर панӣр *м.* сыр
30) मक्खन макк^{h}ан *м.* масло
31) बिस्कुट бискуṫ *м.* печенье
32) चायदानी чāйдāнӣ *ж.* чайник
33) फल п^{h}ал *м.* *мн.* фрукты
34) नमकदानी намакдāнӣ *ж.* солонка
35) रोटी роṫӣ *ж.* хлеб
36) रोटी का टुकड़ा (फाँक) роṫӣ кā ṫукрā (п^{h}ā̃к) *м.* ломоть хлеба
37) चिमटी чимṫӣ *ж.* щипцы (*для сахара*)
38) शक्करदानी (चीनीदान) шаккардāнӣ *ж.* (чӣнӣдāн *м.*) сахарница
39) सोसेज сосэдж *м.* колбаса
40) सेण्डविच сэнḍвич *м.* бутерброд

УБРАНСТВО СТОЛА

मेज़ की सजावट

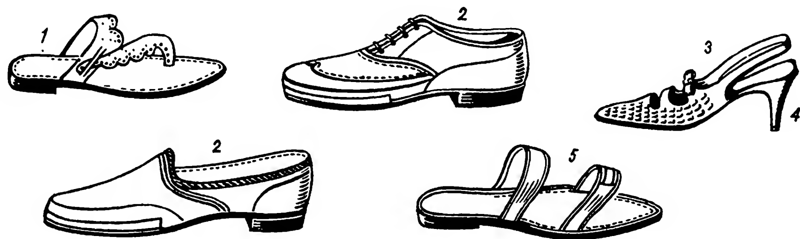

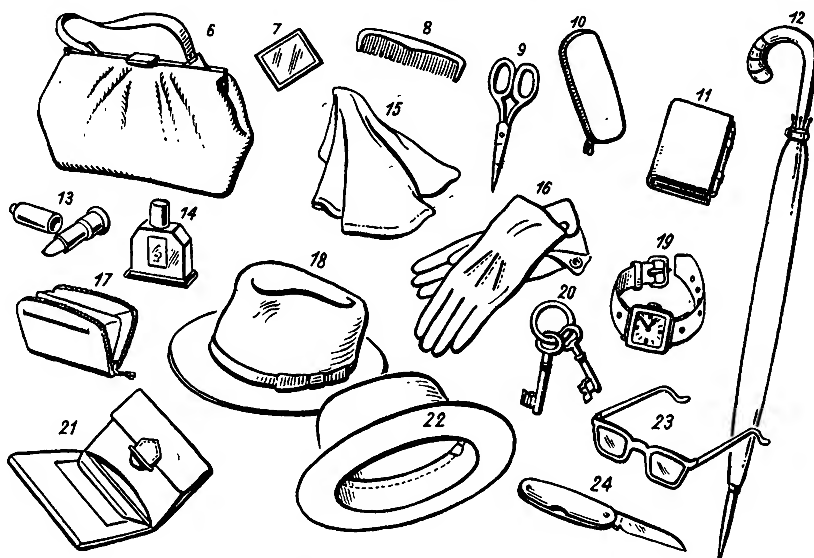

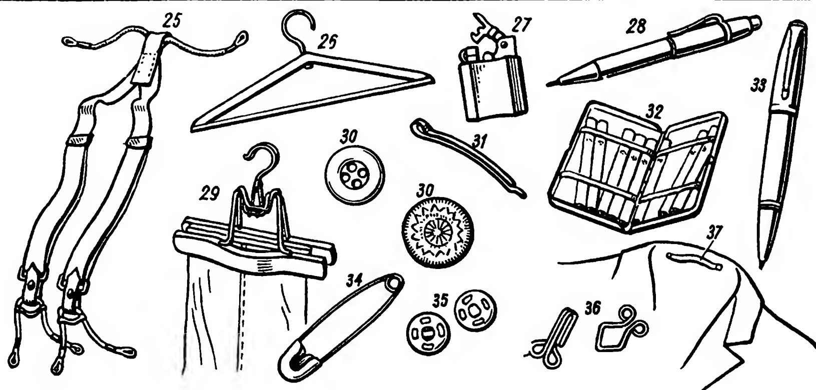
1) ज़नाना सेंडल занāнā сэнḋал *м.* женские сандалии (*индийские*)
2) मरदाना जूता мардāнā джӯтā *м.* мужские туфли
3) ज़नाना जूता занāнā джӯтā *м.* дамские туфли
4) एड़ी эṙӣ *ж.* каблук
5) चप्पल (मरदाना सेंडल) чаппал (мардāнā сэнḋал) *м.* мужские сандалии (*индийские*)
6) हैण्डबेग hайнḋбэг *м.* дамская сумка
7) आईना āйнā *м.* зеркало
8) कंघी канг^hӣ *ж.* расческа
9) कैंची каӣчӣ *ж.* ножницы
10) ऐनक का ख़ोल (कैस) айнак кā к^hол (кайс) *м.* футляр для очков
11) नोटबुक ноṫбук *ж.* записная книжка
12) छतरी ч^hатрӣ *ж.* зонтик
13) लिपस्टिक липсṫик *м.* губная помада
14) इतर итар *м.* духи
15) रूमाल рӯмāл *м.* платок
16) दस्ताने дастāнэ *м. мн.* перчатки
17) ज़नाना बटुआ занāнā баṫуā *м.* дамский кошелек
18) टोपी ṫопӣ *ж.* шляпа
19) घड़ी г^hаṙӣ *ж.* часы
20) चाबियाँ (कुंजियाँ) чāбийā̃ (кунджийā̃) *ж. мн.* ключи
21) मरदाना बटुआ мардāнā баṫуā *м.* бумажник
22) टोपी का किनारा ṫопӣ кā кинāрā *м.* поля шляпы
23) ऐनक (चश्मा) айнак *ж.* (чашмā *м.*) очки
24) चाकू (क़लमतराश) чāкӯ (ќаламтарāш) *м.* перочинный нож
25) गेलिस (पतलून के तस्मे) гэлис *ж.* (патлӯн кэ тасмэ *м. мн.*) подтяжки
26) हेंगर (खूँटी) hэнгар *м.* (к^hӯ̃ṫӣ *ж.*) вешалка
27) लाइटर лāиṫар *м.* зажигалка
28) पेंसिल пэнсил *ж.* карандаш
29) पतलून की खूँटी (ट्राउज़र्ज़ स्ट्रेचर) патлӯн кӣ к^hӯ̃ṫӣ (ṫрāузарз сṫрэчар) *ж.* вешалка для брюк
30) बटन баṫан *м.* пуговица
31) बाल की सुई (हैरक्लिप) бāл кӣ суӣ (hайрклип) *ж.* заколка для волос, невидимка
32) सिगरेट-कैस сигарэṫ-кайс *м.* портсигар
33) फ़ाउंटेनपेन фāунṫэнпэн *м.* авторучка
34) सेफ़टी पिन сэфṫӣ пин *ж.* булавка (*английская*)
35) चुटपुटा बटन (प्रेस-स्टड) чуṫпуṫā баṫан (прэс-сṫаḋ) *м.* кнопка (*одежная*)
36) हुक hук *м.* крючок (*одежный*)
37) टेब ṫэб *ж.* вешалка (*на одежде*)

ПРЕДМЕТЫ ЛИЧНОГО ОБИХОДА

निजी उपयोग की चीज़ें

1) गरदन **гардан** *м.* шея

2) कंठ (गला) **кант̇^{h} (галā)** *м.* горло

3—9) बाँह **бā̃h** *ж.* рука

3) बग़ल (काँख) **багал (кā̃к^{h})** *ж.* подмышечная впадина

4) कंधा **канд^{h}ā** *м.* плечо

5) कोहनी **коhнӣ** *ж.* локоть

6) प्रबाहु (पहुँचा) **прабāhу (паhӯ̃чā)** *м.* предплечье

7) कलाई **калāӣ** *ж.* запястье

8) हाथ **hāт^{h}** *м.* кисть руки

9) उँगली **ӯ̃глӣ** *ж.* палец

10) छाती (सीना) **ч^{h}āтӣ** *ж.* **(сӣнā** *м.***)** грудь

11) पेट **пэт̇** *м.* живот

12—17) टाँग **т̇ā̃г** *ж.* нога

12) जाँघ **джā̃г^{h}** *ж.* бедро

13) घुटना **г^{h}ут̇нā** *м.* колено

14) अग्रजंघा **аграджанг^{h}ā** *м.* голень

15) पैर का ऊपरी भाग **пайр кā ӯпарӣ б^{h}āг** *м.* подъем

16) पैर (चरण) **пайр (чаран̣)** *м.* стопа

17) पैर की उँगली **пайр кӣ ӯ̃глӣ** *ж.* палец ноги

18) चाँद (चोटी) **чā̃д (чот̇ӣ)** *ж.* макушка

19) गुद्दी **гуддӣ** *ж.* затылок

20) कंधा **канд^{h}ā** *м.* плечо

21) मोंढ़ा **мō̃р̣^{h}ā** *м.* лопатка

22) पीठ **пӣт̇^{h}** *ж.* спина

23) कमर **камар** *ж.* поясница

24) नितम्ब **нитамб** *м.* ягодица

25) पिंडली **пинд̣лӣ** *ж.* икра

26) टखना **т̇ахнā** *м.* лодыжка, щиколотка

27) एड़ी **эр̣ӣ** *ж.* пятка

28) [पैर का] तलवा **[пайр кā] талвā** *м.* ступня

29—39) सिर **сир** *м.* голова

29) बाल **бāл** *м.* волосы

30) ललाट **лалāт̇** *м.* лоб

31) भौं (भौंह) **б^{h}аӯ̃ (б^{h}аӯ̃h)** *ж.* бровь

32) नाक **нāк** *ж.* нос

33) मुँह **мӯ̃h** *м.* рот

34) ठोड़ी **т̇^{h}ор̣ӣ** *ж.* подбородок

35) कनपट्टी **канпат̇т̇ӣ** *ж.* висок

36) कान **кāн** *м.* ухо

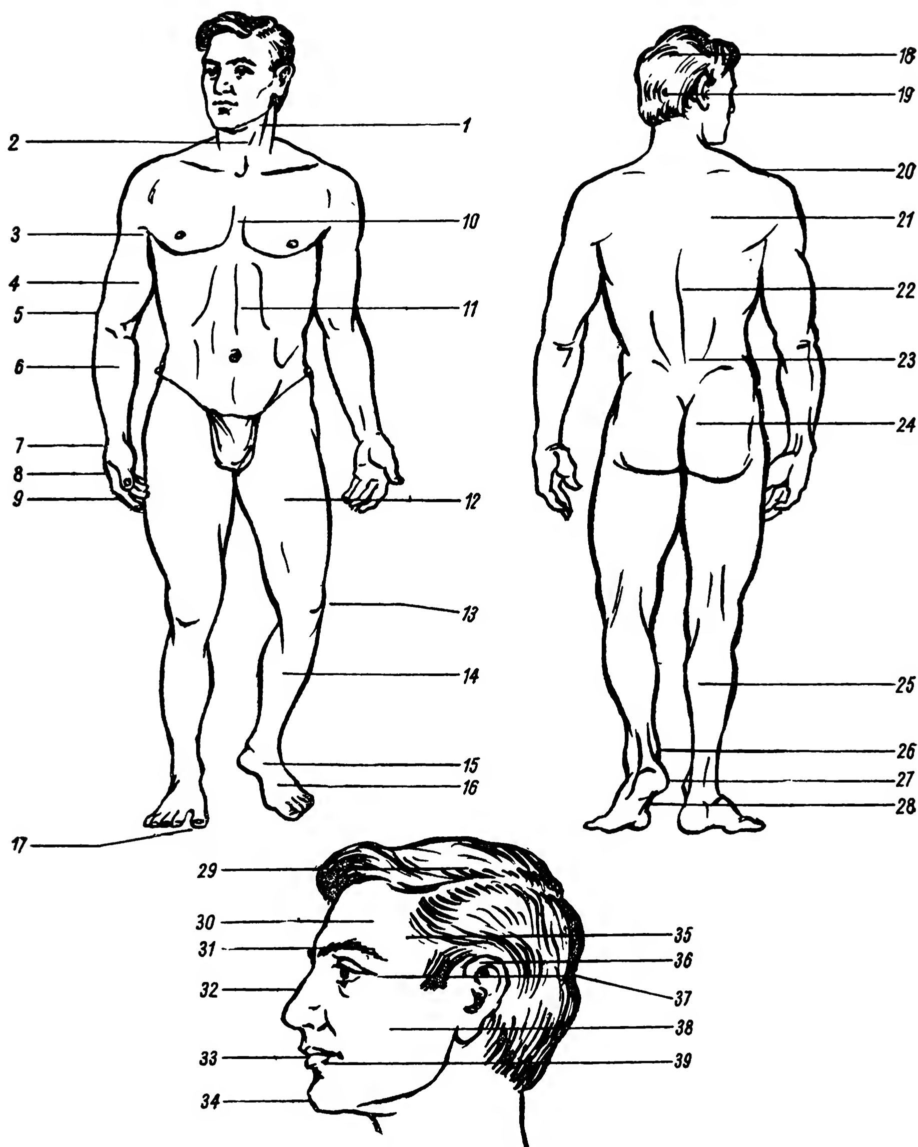
37) आँख **ā̃к^{h}** *ж.* глаз

38) गाल **гāл** *м.* щека

39) ओंठ (होंठ) **ō̃т̇^{h} (hō̃т̇^{h})** *м.* губа

ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ ТЕЛО

आदमी का शरीर

МЕТРИЧЕСКАЯ СИСТЕМА МЕР И ВЕСОВ[2]

मीट्रिक प्रणाली

МЕРЫ ДЛИНЫ

रेखा-माप

मिलीमीटर	*м.*	миллиметр
सेंटीमीटर	*м.*	сантиметр
डेसीमीटर	*м.*	дециметр
मीटर	*м.*	метр
किलोमीटर	*м.*	километр

Сравнительная таблица мер длины, распространенных в Индии

भारत में प्रचलित रेखा-मापों और मीट्रिक रेखा-मापों की परिवर्तन-विधि की तुलनात्मक तालिका

मिलीमीटर	=	०.०४	(0,04)	इंच (*дюйм*)
सेंटीमीटर	=	०.६९	(0,69)	इंच
मीटर	=	१.०९	(1,09)	गज़ (*ярд*)
किलोमीटर	=	०.६२	(0,62)	मील (*миля английская*)
इंच	=	२४.४	(24,4)	मिलीमीटर
इंच	=	२.४	(2,4)	सेंटीमीटर
गज़	=	०.९१	(0,91)	मीटर
मील	=	१.६१	(1,61)	किलोमीटर
अंगुल	≅	२	(2)	सेंटीमीटर
तसू	≅	४	(4)	सेंटीमीटर
चौआ	≅	८(८)	(8)	सेंटीमीटर
बिता (बालिश्त)	≅	२४	(24)	सेंटीमीटर
हाथ	≅	४६	(46)	सेंटीमीटर
फरलांग	≅	२००	(200)	मीटर
कोस	≅	३.५	(3,5)	किलोमीटर

[2] Метрическая система мер и весов введена в Индии с 1 июля 1958 г. Таблицы взяты из книги “नया भारत”, लेखक मुंशी श्यामस्वरूप, कानपुर, १९६२.

МЕРЫ ПЛОЩАДИ

वर्ग-माप

वर्ग (स्क्वायर) मिलीमीटर	*м.*	квадратный миллиметр
वर्ग (स्क्वायर) सेंटीमीटर	*м.*	квадратный сантиметр
वर्ग (स्क्वायर) डेसीमीटर	*м.*	квадратный дециметр
वर्ग (स्क्वायर) मीटर	*м.*	квадратный метр
वर्ग (स्क्वायर) किलोमीटर	*м.*	квадратный километр

Сравнительная таблица мер площади, распространенных в Индии

भारत में प्रचलित वर्ग-मापों और मीट्रिक वर्ग-मापों की परिवर्तन-विधि की तुलनात्मक तालिका

वर्ग (स्क्वायर) मीटर	= १.२०	(1,20)	वर्गगज़ (*квадратный ярд*)
हेक्टर (*гектар*)	= २.४७	(2,47)	एकड़ (*акр*)
वर्ग (स्क्वायर) किलोमीटर	= ०.३९	(0,39)	वर्ग (स्क्वायर) मील (*квадратная миля*)
वर्गगज़	= ०.८४	(0,84)	वर्ग (स्क्वायर) मीटर
एकड़	= ०.४०	(0,40)	हेक्टर
वर्ग (स्क्वायर) मील	= २.५९	(2,59)	वर्ग (स्क्वायर) किलोमीटर
वर्गहाथ	≅ १०४५	(1045)	वर्ग (स्क्वायर) सेंटीमीटर
गट्ठा	≅ २०९०	(2090)	वर्ग (स्क्वायर) सेंटीमीटर
कट्ठ	≅ ६७	(67)	वर्ग (स्क्वायर) मीटर
बीघा	≅ १३५०	(1350)	वर्ग (स्क्वायर) मीटर

МЕРЫ ОБЪЕМА

आयतन-माप

घन (क्युबिक) मिलीमीटर	*м.*	кубический миллиметр
घन (क्युबिक) सेंटीमीटर	*м.*	кубический сантиметр
घन (क्युबिक) डेसीमीटर	*м.*	кубический дециметр
घन (क्युबिक) मीटर	*м.*	кубический метр
घन (क्युबिक) किलोमीटर	*м.*	кубический километр

Перевод метрических мер объема в другие меры объема, распространенные в Индии

भारत में प्रचलित आयतन-माप और मीट्रिक आयतन-माप की परिवर्तन-विधि

घन (क्युबिक) मीटर = १.३१ (1,31) घन गज़ (*кубический ярд*)
घनगज़ = ०.७६ (0,76) घन (क्युबिक) मीटर

МЕРЫ ЕМКОСТИ

क्षमता-माप

लीटर	*м.*	литр
डेकालीटर	*м.*	декалитр
हेक्टोलीटर	*м.*	гектолитр

Перевод метрических мер емкости в другие меры емкости, распространенные в Индии

भारत में प्रचलित क्षमता-माप और मीट्रिक क्षमता-माप की परिवर्तन-विधि

लीटर = ०.२२ (0,22) इम्पीरियल गैलन (*английский или имперский галлон*)
इम्पीरियल गैलन = ४.५५ (4,55) लीटर

МЕРЫ ВЕСА

तौल-माप

मिलीग्राम	*м.*	миллиграмм
ग्राम	*м.*	грамм
किलोग्राम	*м.*	килограмм
क्विण्टल	*м.*	центнер
मीट्रिक टन	*м.*	метрическая тонна

Сравнительная таблица мер веса, распространенных в Индии

भारत में प्रचलित तौल-मापों और मीट्रिक तौल-मापों की परिवर्तन-विधि की तुलनात्मक तालिका

ग्राम	=	०.००९	(0,009)	तोला (*тола*)
किलोग्राम	=	२.२०	(2,20)	पौण्ड (*фунт английский*)
किलोग्राम	=	१.०७	(1,07)	सेर (*сер*)
क्विण्टल	=	२.६८	(2,68)	मन (*ман*)

क्विण्टल	=	१.९७	(1,97)	हंडरवेट (*английский центнер = 112 английским фунтам*)
मीट्रिक टन	=	०.९८	(0,98)	अँग्रेज़ी टन (*английская тонна*)
तोला	=	११.६६	(11,66)	ग्राम
पौण्ड	=	०.४५	(0,45)	किलोग्राम
सेर	=	०.९३	(0,93)	किलोग्राम
मन	=	०.३७	(0,37)	क्विण्टल
हंडरवेट	=	०.५१	(0,51)	क्विण्टल
अँग्रेज़ी टन	=	१.०२	(1,02)	मीट्रिक टन
धान	≅	३०	(30)	मिलीग्राम
रत्ती	≅	१२१	(121)	मिलीग्राम
माशा	≅	९७२	(972)	मिलीग्राम
छटाँक	≅	५५	(55)	ग्राम
पाव	≅	२३३	(233)	ग्राम

ШКАЛА ТЕМПЕРАТУР
तापमापक प्रणालियाँ

В Индии употребляются две основные шкалы температур:

1) Цельсия (सेंटीग्रेड प्रणाली)
2) Фаренгейта (फ़ारेनहाइट प्रणाली).

Правила перевода из одной шкалы в другую
एक प्रणाली से दूसरी प्रणाली में परिवर्तन-विधि

Для перевода градусов Цельсия в градусы Фаренгейта нужно градусы Цельсия умножить на 9/5 и к произведению прибавить 32. Пример:

0 градусов (० डिग्री) × 9/5 (९/५) = 0

0 + 32 (३२) = 32 градуса по Фаренгейту (३२ दर्जे फ़ारेनहाइट)

Для перевода градусов Фаренгейта в градусы Цельсия надо из градусов Фаренгейта вычесть 32 и разность умножить на 5/9. Пример:

212 градусов Фаренгейта (२१२ दर्जे फ़ारेनहाइट) — 32 (३२) = 180 (१८०)

180 (१८०) × 5/9 (५/९) = 100° (१०० डिग्री)

संख्याओं की तालिका

दशक (десятки) \ इकाइयाँ (единицы)	1 १	2 २	3 ३	4 ४
१ I	१ (1) एक	२ (2) दो	३ (3) तीन	४ (4) चार
२ II	११ (11) ग्यारह	१२ (12) बारह	१३ (13) तेरह	१४ (14) चौदह
३ III	२१ (21) इक्कीस	२२ (22) बाईस	२३ (23) तेईस	२४ (24) चौबीस
४ IV	३१ (31) इकतीस	३२ (32) बत्तीस	३३ (33) तैंतीस	३४ (34) चौंतीस
५ V	४१ (41) इकतालीस	४२ (42) बयालीस	४३ (43) तैंतालीस	४४ (44) चवालीस
६ VI	५१ (51) इकावन	५२ (52) बावन	५३ (53) तिरपन	५४ (54) चौवन
७ VII	६१ (61) इकसठ	६२ (62) बासठ	६३ (63) तिरसठ	६४ (64) चौसठ
८ VIII	७१ (71) इकहत्तर	७२ (72) बहत्तर	७३ (73) तिहत्तर	७४ (74) चौहत्तर
९ IX	८१ (81) इकासी	८२ (82) बयासी	८३ (83) तिरासी	८४ (84) चौरासी
१० X	९१ (91) इकानवे	९२ (92) बानवे	९३ (93) तिरानवे	९४ (94) चौरानवे

ОТ 1 ДО 100

(१ से १०० तक)

5 ५	6 ६	7 ७	8 ८	9 ९	10 १०
५ (5) पाँच	६ (6) छः	७ (7) सात	८ (8) आठ	९ (9) नौ	१० (10) दस
१५ (15) पंद्रह	१६ (16) सोलह	१७ (17) सत्तरह	१८ (18) अठारह	१९ (19) उन्नीस	२० (20) बीस
२५ (25) पचीस	२६ (26) छब्बीस	२७ (27) सत्ताईस	२८ (28) अठाईस	२९ (29) उनतीस	३० (30) तीस
३५ (35) पैंतीस	३६ (36) छत्तीस	३७ (37) सैंतीस	३८ (38) अड़तीस	३९ (39) उनतालीस	४० (40) चालीस
४५ (45) पैंतालीस	४६ (46) छियालीस	४७ (47) सैंतालीस	४८ (48) अड़तालीस	४९ (49) उनचास	५० (50) पचास
५५ (55) पचपन	५६ (56) छप्पन	५७ (57) सत्तावन	५८ (58) अट्ठावन	५९ (59) उनसठ	६० (60) साठ
६५ (65) पैंसठ	६६ (66) छियासठ	६७ (67) सरसठ	६८ (68) अड़सठ	६९ (69) उनहत्तर	७० (70) सत्तर
७५ (75) पचहत्तर	७६ (76) छिहत्तर	७७ (77) सतहत्तर	७८ (78) अठहत्तर	७९ (79) उन्नासी	८० (80) अस्सी
८५ (85) पचासी	८६ (86) छियासी	८७ (87) सतासी	८८ (88) अठासी	८९ (89) नवासी	९० (90) नव्वे
९५ (95) पचानवे	९६ (96) छियानवे	९७ (97) सत्तानवे	९८ (98) अठानवे	९९ (99) निनानवे	१०० (100) सौ

ГРАММАТИЧЕСКИЙ УКАЗАТЕЛЬ

МОРФОЛОГИЯ

Местоимение

Глагол

Лексико-грамматические особенности употребления отдельных глаголов

Наречие

Послелоги

Союзы и союзные слова

Частицы

СОДЕРЖАНИЕ

ОСНОВНОЙ КУРС

Залман Мовшевич Дымшиц,
Олег Георгиевич Ульциферов,
Владимир Иванович Горюнов

УЧЕБНИК
ЯЗЫКА ХИНДИ

Часть I

Издание 2-е, исправленное

Утверждено к печати
Московским государственным институтом
международных отношений

Редакторы *Л. М. Белоусов, П. А. Сеславин*
Художник *Е. В. Бекетов*
Художественный редактор *И. Р. Бескин*
Технический редактор *С. В. Цветкова*

ИБ № 13863

Сдано в набор 09.09.79. Подписано к печати 28.04.80. Формат 60×90¹/₁₆ Бум. офсетная № 1. Гарнитура литературная. Печать офсетная. Усл. п. л. 45,0. Уч.-изд л. 36,46. Тираж 10 000 экз. Зак. № 3330. Цена 1 р. 40 к.

Главная редакция восточной литературы
издательства «Наука»

Москва К-45, ул. Жданова, 12/1

Отпечатано в Московской типографии № 9
Союзполиграфпрома
при Государственном комитете СССР
по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли
Москва Ж-33, Волочаевская ул., 40